00054284

Digitized with financial assistance from

on 07 January, 2017

RÁS MÁLÁ;

OR,

HINDU ANNALS OF THE PROVINCE OF GUJARAT,

BY

THE LATE HON. ALEXANDER KINLOCH FORBES,

TRANSLATED INTO GUJARÁTI,

FOR FORBES GUJARÁTI SABHÁ,

BY

RANACHHODABHÁI UDAYARÁM.

WITH A MEMOIR OF THE AUTHOR

BY

MANSUKHARÁM SURYARÁM TRIPÁTHI.

LIBR OF BOM BRA OF ROYAL ASIA

Published by the Gujarat Vernacular Society.

VOL. II.

AHMEDABAD

Printed at the "GUJARÁT GAZETTE PRESS."

1899.

રાસમાળા;

અથવા

ગૂજરાત પ્રાન્તનો ઇતિહાસ.

આનરેબલ એ૦ કે૦ ફાર્બસનો રચેલો,

તેનું

ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર

રણછોડભાઇ ઉદયરામે કરેલું

તેની પુનઃ શોધિત તથા વર્દ્ધિત

બીજી આવૃતિ

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ રચિત ફાર્બસ જીવન ચરિત્ર સહિત

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગૂજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી.

54284

ભાગ ૨ જો.

અમદાવાદઃ

ધી "ગૂજરાત ગેઝેટ" પ્રેસમાં

ચેતરામ હરિલાલે છાપ્યો.

સંવત ૧૯૫૫. સન ૧૮૯૯.

મૂલ્ય ૨. ૨.

00054284

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ ૩ જો.

પ્રકરણ.		પૃષ્ટ.
૧.	મરાઠા.	૧
૨.	ગૂજરાતમાં બ્રિટિશનું પ્રથમ આવવું....	૧૬
૩.	આનંદરાવ ગાયકવાડ.	૨૮
૪.	મલ્હારરાવ ગાયકવાડ.	૪૦
૫.	કાઠિયાવાડની મુલ્કગીરી.	૫૪
૬.	વાઘેલા–ધોળકાના કરમાતી–ઝાલા.	૬૯
૭.	ધોરાજેરાના ચૂડાસમા–ગોહિલ.	૯૬
૮.	બહુચરાજી–ચુંવાળ.	૧૧૮
૯.	મહિકાંઠો.	૧૪૦
૧૦.	ઇડરના મહારાજા–આનંદસિંહ–શિવસિંહ–ભવાનીસિંહ–ગંભીરસિંહ.	૧૫૧
૧૧.	દાંતા.	૧૭૩
૧૨.	ઇડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.	૧૯૯
૧૩.	ઇડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ...	૨૨૪
૧૪.	ઇડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.	૨૩૫
૧૫.	મહીકાંઠાનું થાળેપડવું.	૨૫૮

વિભાગ ૪ થો.

પ્રકરણ.		પૃષ્ઠ.
૧.	હિંદુનીજાતો.	૨૭૯
૨.	ખેડુત.	૨૯૨
૩.	શેહેરનો નિવાસ-બ્રાહ્મણ-વાણિયા-રજપૂત-ભાટ.	૩૦૬
૪.	મુસલમાન અને મરાઠાના વારામાં રજપૂતોનો જમીનનો વહિવટ.	૩૨૦
૫.	બ્રિટિશસત્તા નીચે રજપૂતોનો જમીનનો વહિવટ.... ...	૩૪૫
૬.	ધર્મોપચાર-પર્વ.	૩૬૯
૭.	લગ્ન....	૩૯૭
૮.	ઉત્તરક્રિયા.	૪૧૬
૯.	મરણપછીની ગતિ-શ્રાદ્ધ-ભૂત-ચાલતા વેહેમ.	૪૩૭
૧૦.	મરણપછીની ગતિ-અધોલોક-સ્વર્ગ-મોક્ષ....	૪૯૬

विभाग त्रीजो.

રાસમાળા.

પ્રકરણ ૧.

મરાઠા પ્રથમ ગૂજરાતમાં આવ્યા ત્યાંથી તે અમદાવાદ લેવાયું ત્યાં સુધી.[૧]

અઢારમા સૈકાના પ્રારંભમાં, મરાઠાના રાજ્યનો સેનાંપતિ ખંડેરાવ દાભાડે, પોતાના લૂંટારા ઘોડા ગૂજરાતમાં ઝોકાવા લાગ્યો, અને ત્યાંથી ખંડણી લેવા લાગ્યો. પ્રથમ તો અમદાવાદની પડોશમાં ભટકવા લાગ્યો; પણ પછીથી ત્યાંથી પાછો જઇને નાદોદ અને રાજપીપળાની પાસેના બળવાન દેશમાં વિશેષ સ્થાયી સ્થાપના કરી, ત્યાં રહીને ગૂજરાત અને દક્ષિણની વચ્ચેના વ્યાપારના મુખ્ય રસ્તા ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યો. ઈ૰ સ૰ ૧૭૩૦ માં બાલાપુર આગળ લડાઈ થઈ તેમાં દાભાડાનું લશ્કર તેઓના શૂરવીરપણાથી પ્રખ્યાતી પામ્યું, અને તેજ રણક્ષેત્રમાં એક સરદારે પ્રથમજ કીર્ત્તિ મેળવી, તે સરદાર એવો હતો કે, ગૂજરાતના કારભારમાં અગત્યની સત્તા ચલાવવાનું તેના ભાગ્યમાં લખ્યું હતુ. દામાજી [૨]ગાયકવાડને સેનાપતિના હાથ નીચે હવે ઠરાવવામાં આવ્યો અને તેને "સમશેર બહાદુર" નો ખિતાબ આપીને તેનું માપ વધાર્યું.

---

૧ આ પ્રકરણમાં અને બીજા પ્રકરણમાં જે લખવામાં આવેલું છે તેનો આધાર ગ્રાન્ટડફના ઇતિહાસમાંથી અને ફાર્બ્સ ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર નામના પુસ્તકમાંથી લીધો છે.

૨ ગાયકવાડ

કેરોજીરાવ (દાવડી ગામનો પટેલ)

દામાજીરાવ.	ઝીંગોજીરાવ.	હરજી.

સ. ૧૭૩૦ સુધી

૧ પીલાજીરાવ.	માલોજીરાવ.	બીજા કેટલાક.	

સ. ૧૭૩૨ સુધી

૨ દામાજીરાવ.	ખંડેરાવ (કડી)	પ્રતાપરાવ.	બીજા કેટલાક.	ગોવિંદરાવ.

૧ મલ્હારરાવ.

ખંડેરાવ અને તેના હાથ નીચે નવો ઠરાવેલો સરદાર એ બંને જણા ઉપરની લડાઇમાં જય પામ્યા પછી તરતજ મરણ પામ્યા. ૨૪બકરાવ

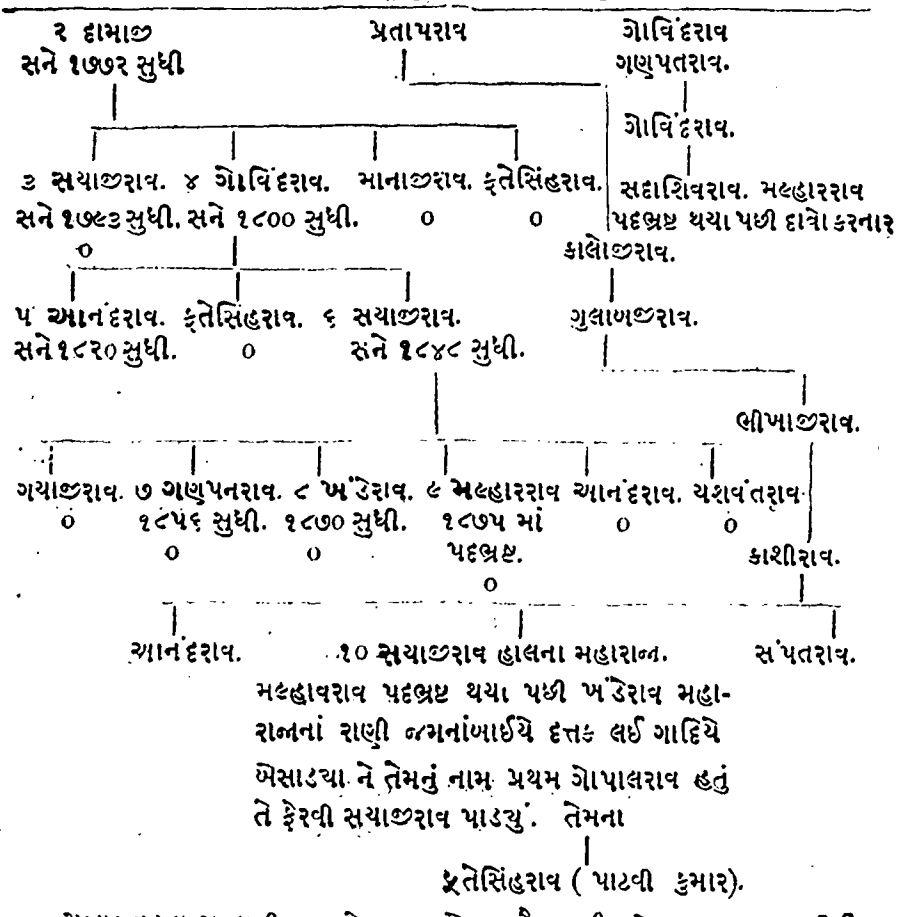

ગાયકવાડના રાજ્યની સુમારે ૮૬૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, ૨૯૩૧ ગામ, વસ્તી આસરે બાવીશલાખ માણસની અને પેદાસ દોઢ કરોડ રૂપિયાની થાય છે. આ રાજ્યને "શ્રીમંત સરકાર સેના ખાસખેલ સમશેર બહાદુર"નો ખિતાબ છે. મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ "કૈસરેહિંદનું" પદ ઈ. સ. ૧૮૭૭ ની તા. ૧ લી જાન્યુઆરીને રોજ ધારણ કર્યું ત્યારે દિલ્હીના દરબારમાં મહારાજા સયાજીરાવ ગયા હતા તે વખતે તેમને "કૃરજંદે ખાશી દૌલત ઇંગ્લીશિયા" નિ વિશેષ પદવિ આપીછે. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી દેશી અને વિલાયતી લશ્કરની સલામતી અને ૨૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવેછે.

"કૈસરેહિંદ" તરફથી હિંદુસ્થાનનાં મોટાં મોટાં રાજ્યને બાદશાહી વાવટો પહોંચાડવામાં આવ્યો છે. તે ગૂજરાત, કચ્છ, અને કાઠિયાવાડના નીચે લખ્યાં રાજ્યને આપવામાં આવ્યો છે.

દામાજીને તેના બાપની જગ્યાએ સેનાપતિનો પોશાક આપવામાં આવ્યો, અને જંકાજી ગાયકવાડના દીકરા પિલાજીને, તેના કાકા દામાજીને જે અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો તે આપ્યો. ત્યાર પછી થોડે વર્ષે ઉદાજી પંવાર કરીને એક બીજો ઉપયોગી પક્ષકાર હતો, તે મરાઠા અશ્વાર ગૂજરાત અને માળવામાં લઇ આવ્યો અને ગૂજરાત પ્રાન્ત લુણાવાડા સુધી લૂંટીને ત્યાં આગળ રાજ્યની સ્થાપના કરી; અને ભોજના વંશની રાજગાદીનો કબજો કરી લઇને તેજ વંશનું નામ ધારણ કર્યું. સુબ્બતખાનને ગૂજરાતના સૂબા સરબુલંદખાનના હાથ નીચે આ વેળાએ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો અને નીબ્બમુલ્કમુલ્કને પ્રાંતના અધિકાર ઉપરથી કાઢાડી મૂક્યો હતો એટલા માટે તેનો કાકો હામેદખાન તેની સામે થયો. હામેદખાને મરાઠા સરદાર કંતાજી કદમ બાન્ડેને ચોથ આપવાની કબૂલ કરી એટલે તે ઓથે આવવાને તૈયાર થયો, અને આ બંને સરદારોએ પોતાની ફોજ એકઠી કરીને સુબ્બતખાનના ઉપર હુમલો કરીને ગૂજરાતની રાજધાનીથી થોડા મૈલને અંતરે તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો અને ઠેર કર્યો જ્યારે આ બનાવ બન્યો ત્યારે સુબ્બતખાનનો ભાઈ રૂસ્તમઅલ્લી સુરતન ફોજદારના અધિકાર ઉપર હતો, અને તે શેહેરની પાસે પિલાજી ગાયકવાડની સાથે લડતાં કામી ગયો હતો.

રૂસ્તમઅલ્લિયે પોતાના ભાઇના હારના અને મરણના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે તેણે પોતાના મરાઠા શત્રુની સાથે સલાહ કરી, અને હામેદખાનના ઉપર ચડાઈ કરવામાં પોતાની સાથે સામેલ રેહેવાને તેને તેડાવ્યો. આ બંદા મરાઠા સાથે સામાપક્ષવાળાએ ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો તોપણ તેનું કેહેણ તેણે માન્ય રાખ્યું અને કેના ભણી રેહેવાથી લાભ થાય એમ છે તેનો ખરેખરો નિશ્ચય થઇ શકે એટલા માટે તે તેની સાથે અમદાવાદ ભણી ગયો. તે બંને જણા પ્રજીત્રપુર આગળ મહી નદી ઉ

---

૧ ગાયકવાડ, ૨ કચ્છ, ૩ જૂનાગઢ, ૪ જામનગર, (નવાનગર) ૫ ભાવનગ ૬ ધ્રાંગધ્રા, ૭ મોરબી, ૮ વાંકાનેર, ૯ પાલીતાણા, ૧૦ ધ્રોળ, ૧૧ લીંબડી, ૧૨ જકોટ, ૧૩ ગોંડલ, ૧૪ વઢવાણ, ૧૫ પોરબંદર, ૧૬ પાલણપુર, ૧૭ રાધનપુર, ૧ ઈડર, ૧૯ રાજપીપળા, ૨૦ છોટાઉદયપુર, ૨૧ બારિયા, ૨૨ લુણાવાડા, ૨૩ વ ડાસીનોર, ૨૪ સુંથ, ૨૫ ધરમપુર, ૨૬ વાંસદા, ૨૭ સચીન, અને ૨૮ ખંભાત.

તરીને અડાસ ભણી ચાલ્યા. હુમેદખાને આ ઠેકાણે તેમના ઉપર હુમલો કરવો, પણ રૂસ્તમઅલ્લીના તોપોના મારા આગળ તેને પાછા હઠવું પડયું. આ વેળાએ તો પિલાજી ગાયકવાડે કોની ભણી થવું તે વિષે પોતાના મનથી નક્કી કરેલું હતું; તે ઉપરથી તેણે રૂસ્તમઅલ્લીને કહ્યું કે, તોપો મારા સ્વાધીનમાં કરીને શત્રુઓ નાસેછે તેમની પછવાડે દોડીને મારો ચલાવો. આ શરા મુસલમાને પિલાજીની નાશકારક સલાહ પ્રમાણે વર્ત્તવાને પ્રારંભ કરવો નહિ એટલામાં તો તેની તોપો ફેરવી દઈને તેના ઘાતકી સહાયકારિયે તેની ફોજ ઉપર પાછળથી હલ્લો કરવો. રૂસ્તમઅલ્લિયે બહાદુરીથી કેટલીક વાર સુધી પોતાનું રક્ષણ કરયું, પણ તેની ફોજનાં માણસો છેક ઘટી ગયાં હતાં તેથી બચવાનો સંભવ તેને લાગ્યો નહિ, અને તેણે જાણ્યું કે મને કેદ કરીને મારી દુર્દશા કરશે તે ઉપરથી તે પોતાની છાતીમાં કટાર મારીને મરણ પામ્યો.

પિલાજિયે આ ઘાતકી કર્મ કર્યું તેના બદલામાં તેને કંતાજીની સાથે ચોથમાં અર્ધો ભાગિયો કર્યો; અને બંનેજણા એકઠા મળીને પોતાનો ભાગ ઉઘરાવાને ગયા; પણ દ્રવ્યમાં ભાગ પડવાથી સદાનો કજિયો રહ્યો. કેટલીક વાર સુધી તો આ વાંધાને લીધે શેહેર અને ગામડાં ઉપર માત્ર વધારે બોજો પડયો. પણ જ્યારે મરાઠા સરદારો ખંભાતની પાસે આવ્યા અને ધારા પ્રમાણે ડર બતાવા સારૂ પરાં સળગાવા માંડ્યાં ત્યારે લોકોના જાણવામાં તેઓના કજિયાનું કારણ હતું, અને કંતાજીને શ્રેષ્ઠ ગણતા હતા તેથી પિલાજીની પાસે માણસ મોકલીને આ વાત જાહેર કરી અને તેને પૈસા આપીને પાછા જવાનું કહ્યું. પિલાજીનું આ પ્રમાણે અપમાન કરયું તેથી કોપાયમાન થઈને તેણે માણસને કેદ કર્યો; કંતાજિયે તેને છોડી મૂકવાને આગ્રહ કર્યો, અને બંને જણ પોતપોતાનો હક સીધ્ધી કરવાને હથિયાર લઈ ઉઠયા. કિલ્લાની સમીપ સારી પેઠે લડાઈ થયા પછી પિલાજી હાર્યો અને બોડાની પાસે માતર છે ત્યાં નાશી ગયો. કંતાજિયે ખંભાતમાંથી ખંડણી લીધી. અંગ્રેજની કોઠી વાલા પાસેથી પાંચ હજાર રૂપિયા માગવા માંડ્યા તે પોસાય નહિ એવી એજન્ટોએ તકરાર કરી અને કારણ જણાવ્યું કે શાહુ રાજાએ અમને વ્યાપારની છૂટ આપેલી છે, પણ કોઠીનો મુખ્ય મિસ્તર ઈન્સ ચીડાઈ જઈને જેઓને "હથિયાર સજેલા હરામખોર" કરીને કહેછે, તેઓ આ એજન્ટના આવા બોલવા ઉપર માત્ર હસ્યા.

હામેદખાનના સહાયકારી તેને તજીને જાય નહિ માટે આગળથી વિચાર કરીને તેણે ઠરાવ કરી લીધો, તેમાં મહીનદીની પૂર્વ ભણીની ચોથ પિલાજીને લેવાની ઠરાવી અને પશ્ચિમ ભણીની કંતાજીને નીમી આપી. મરાઠા ચોમાસામાં પોતાને ઠેકાણે જવાનો મૂળ ચાલ હજી લગણ રાખી રહ્યા હતા. તેથી [1]ખંભાત આગળ લંડાઈ થયા પછી પિલાજી સુરત પાસે સોનગઢ ગયો. અને કંતાજી પોતાનું એક પરગણું ખાનદેશમાં હતું ત્યાં જતો રહ્યો.

સર શુલંદખાન ઘણો સરસ અને લોકપ્રિય સરદાર હતો, તેને ગેરવાજબી રીતે કાણુલમાંથી ખશેડયો હતો. પણ આવી સંકટની વેળાએ પાદશાહે આર્જવ કરીને, હામેદખાનનો જબરો બળવો બેસારી દેવા સારૂ

---

૧ ખંભાત.

૧ મિરનં જફર નજીમુદ્દૌલા ઉર્ફે મામીનખાન.

ઇ. સ. ૧૭૩૦–૧૭૪૩.

૨ મુફતાખીરખાન નુરૂદીન મ્રહમદખાં ઉર્ફે મામીનખાં (બીજો).

ઇ. સ. ૧૭૪૩–૧૭૮૩.

૩ મિયાં મનુ અથવા મહમદકુલી (દત્તક).

ઈ. સ. ૧૭૮૩–૧૭૮૯.

૪ ફતેહઅલીખાં નજીમુદ્દઉલા મુમતાજઉલ મુલ્ક ઉર્ફે મામીનખાં (દત્તક)(ત્રીજો)

ઇ. સ. ૧૭૮૯–૧૮૨૩.

૫ બંદેઅલીખાં ઉર્ફે મામીનખાં (ચોથો) (ભાઈ)

ઈ. સ. ૧૮૨૩–૧૮૪૧.

૬ હુશેનયાવરખાં ઉર્ફે મામીનખાં (પાંચમો) (ભત્રીજો)

ઈ. સ. ૧૮૪૧–૧૮૮૧.

૭ જાફરખાંનજી.

ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ગાદીએ બેઠાછે.

ખંભાતના રાજ્યની ૩૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન. ૮૫ ગામ, આસરે ૮૬૦૦૦ માણસની વસતી. આસરે ચાર લાખ રૂપિયા વાર્ષિક ઉપજ છે તેમાંથી રૂ.૨૫૪૭૫ ખંડણી બદલના ઇંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવે છે. વળી ખંભાતને બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાં ઇંગ્રેજ સરકારનો ભાગ છે. નવાબ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે દેશી લશ્કરની સલામતી તથા ૧૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવેછે.

તેને ગૂજરાતના રાજ્યમાં જવાની પ્રાર્થના કરી. તે ઉપરથી ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૫ માં મોટી ફેાજ એકઠી કરીને તે અમદાવાદ આવવાને નીકળ્યેા. હામેદખાનને તેના મરાઠા સહાયકારી આવી મળવાની આશા રહી નહિ એટલે સરબુલંદખાનની ફેાજ આવી પેાહેાંચવા ઉપરથી, અમદાવાદના રક્ષણને અર્થે થેાડા કિલ્લેદાર મૂકીને ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યેા. પણ મરાઠા મહીનદી ઓળંગીને તેને મેહેમદાવાદ આગળ મળ્યા એટલે તે રાજધાની નગર ભણી પાછેા ચાલ્યેા. શેહેરમાં એક ટેાળી હતી તે નવા સૂબેદારની પક્ષમાં હતી તેણે હામેદખાનના કિલ્લેદારેાને હરાવીને શેહેરની બહાર કાઢાડી મૂક્યા; અને સરબુલંદખાનની ફેાજ જે દિવસે અડાલજ આવી પેાહેાંચી તે દિવસે હામેદખાનને પેાતાનું મેલાણ શાહીબાગ કરવું પડ્યું. સરબુલંદખાનની ફેાજને બહુ આગળ ધપાવી દીધી હતી તેની સાથે લડાઈ થતાં બંડખેારની જીત થઈ, પણ તે પ્રાપ્ત કરી લેવામાં ઘણું નુકસાન વેઠવું પડ્યું, અને *મરાઠા બીજી લડાઈ કરવાનું જોખમ માથે વેાહેારી લે એમ ન હતું એટલે તે પણ તેમની પેઠે લૂંટારા થઈ પડ્યેા. નવા સૂબેદારે પરગણે પરગણે લશ્કરી અધિકારી મૂકી દીધા, અને જોઇયે તે કરતાં પણ વધારે જોમથી વ્યવસ્થા કરી દીધી, તથાપિ કંતાજી અને પિલાજિયે આઠે મહિના લૂંટ કરવાની જારી રાખી, અને જ્યારે ચેામાસુ આવે ત્યારેજ એ ધંધેા છેાડીને પેાતાના રેહાણ ઉપર જવા લાગ્યા. મરાઠાનેા ઇતિહાસ કર્ત્તા લખેછે કે, "ભૂલાવેા "ખાઇયે એવું શાન્તપણું હવે ચાલ્યું;—વર્ષાદ વરસવાનેા પ્રારંભ થયેા તેની "સાથે લીલાસ પાછી આવી; અને ગૂજરાતનેા રળિયામણેા ધરતી જે સેં-

---

* મરાઠા રાજાઓની વંશાવળી.

૧	શિવાજી	ઈસ્વી	સન	૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦ સુધી.
૨	સંભાજી	ઇ.	સ.	૧૬૮૦ થી ૧૬૮૯ સુધી.
૩	રાજારામ	ઈ.	સ.	૧૬૮૯ થી ૧૭૦૦ સુધી.
૪	શિવાજી બીજો	ઈ.	સ.	૧૭૦૦ થી ૧૭૦૮ સુધી.
૫	શાહુ	ઇ.	સ.	૧૭૦૮ થી ૧૭૪૮ સુધી.
૬	રામરાજા	ઈ.	સ.	૧૭૪૮ થી ૧૭૭૭ સુધી.
૭	શાહુ બીજો	ઇ.	સ.	૧૭૭૭ થી ૧૮૧૮ સુધી.
૮	પ્રતાપસિંહ(બાલા સાહેબ)	ઈ.	સ.	૧૮૧૮ થી ૧૮૪૦ સુધી.
૯	શાહાજી (આપા સાહેબ)	ઇ.	સ.	૧૮૪૦ થી ૧૮૪૮ સુધી.

"કડો મૈલ સુધી, ઇંગ્લન્ડના અમીરોની સારામાં સારી ધરતી સાથે બરા-
"બરી કરી શકે એવી હતી તે, ત્વરાથી આવતી લીલોતરી અને બહુ
"વૃદ્ધિ પામતી વનસ્પતિ એ સર્વ વડે તેની સ્વાભાવિક સુંદરતાથી શણગ-
"રાઈ. જ્યાં થોડી વાર પેહેલાં, કાંઈ નહિ પણ સદા થતા ઝગડા વિના
"બીજું કાંઇ જોવામાં આવતું નહિ; જ્યાં ધોળે દાહાડે ખુન અને ચોરિયો
"થતી; જ્યાં જબરૂ રખોપું રાખવામાં આવતું છતાં પણ સંઘ લૂંટાતા
"અને ગામડાં બાળવામાં અથવા ઉજ્જડ કરવામાં આવતાં; ત્યાં હવે શા-
"ન્તિ પોતાનું રાજ્ય ચલાવતી જોવામાં આવવા લાગી."

મરાઠાની લૂંટફાટ થતી અટકાવાને સરખુલંદખાને પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો; તેના સ્વાધીનમાં દેશ હતો તેની અવસ્થા એવી થઈ ગઈ હતી કે તેનાથી પોતાના ખપમાં આવે એટલી ઉપજ કરી શકાય એમ હતું નહિ, તેથી દ્રવ્ય મોકલી દેવાને તેણે બાદશાહને લખ્યું; તથાપિ તેની માગણી ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહિ, ત્યારે પિલાજી અને કંતાજીને ચોથ આપવાની ઠરાવીને તેઓનાં મન મનાવ્યાં, પણ તેની આ મેહેનત પણ વ્યર્થ ગઈ, કેમકે તેઓ સર્વ ઉપજ ઉઘરાવી ખાવા લાગ્યા, પણ કોઈ પ્રકારે દેશનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા નહિ. છેવટે બાજીરાવ પેશવાનો ભાઈ ચીમનાજીઆપા મોટી સેના લઈને આવ્યો અને તેણે ધોળકું લૂંટી લીધું તથા પેટલાદમાંથી ભારે ખંડણી વસુલ કરી લીધી. તેણે પોતાના ભાઈના કાહાવ્યા પ્રમાણે કહ્યું કે ગૂજરાતની ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી આપવાની કબૂલાત આપવામાં આવે તો બીજા સર્વ લૂંટારાઓના જુલમમાંથી અમે દેશનું રક્ષણ કરિયે. સરખુલંદખાને છેવટે પેશવાનો ઠરાવ મંજુર રાખ્યો, પણ તે સાથે એવો કરાર કરી લીધો કે, બે હજાર પાંચશે મરાઠા ઘોડેશ્વાર પેશવાએ જથુ ગૂજરાતમાં રાખવા, અને રાજરાત્તા સાચવી રાખવાને બને તેટલી મદદ આપવી. વળી ઉપરના ઠરાવ સાથે, શાહુરાજાની ભણીથી, બાજીરાવે એમ પણ કબુલ કર્યું કે, ઉંચાં મન થયેલા જમીનદાર, અને લોકની સલાહ શાન્તિના ભંગકરનારા બીજા હરકોઇને મરાઠી પ્રજા કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય આપશે નહિ અથવા તેમનામાં સામેલ થશે નહિ. આ ઠરાવ મુખ્યત્વે કરીને ઉઘાડી રીતે પિલાજી ગાયકવાડને અર્થે કરેલો જણાતો હતો, કેમકે દેશ-

ના ભીલ અને કોળિયાની સાથે તે મળી ગયો હતો તેથી મુસલમાનો ઘણું કરીને તેનાથી બહુ ડરતા હતા.

પેશ્વાએ સરબુલંદખાન સાથે ઉપર પ્રમાણે કરાર કરયો કે તરતજ, ત્રંબકરાવ દાભાડેએ, બીજા મરાઠા સરદારો સાથે સંપ કરવાનો, અને ગૂજરાતમાં ફોજ એકઠી કરવાનો આરંભ કરયો. જ્યારે તેની પાસે પાંત્રીસ હજાર માણસની ફોજ થઈ, અને નિજામુલમુલ્કે આશ્રય આપવાની હા કહી ત્યારે દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનો તેણે ઠરાવ કરયો. પિલાજી ગાયકવાડ, કંતાજી અને રઘુજી કદમ ભાન્ડે, શિવાજી અને આનંદરાવ પરમાર, અને બીજા કેટલાએક સરદારો તેની મદદે આવી પોહોંચ્યા, અને તેણે જાહેર કર્યું કે, શાહુરાજાનું રાજ્ય લેવાનો પેશવા લોભ કરેછે તેનો બચાવ કરવાને હું દક્ષિણ ઉપર ચડાઇ કરૂછું. શત્રુઓ તૈયાર થઇ રેહે તે પેહેલાં બાજીરાવે તેઓની સામે જવાનો નિશ્ચય કરયો. તેની ફોજ સંખ્યામાં ઓછી હતી, પણ તેમાં જૂની પાયગાના અસ્વાર હતા, અને કીર્ત્તિ પામેલા કેટલાક ઉત્તમ મરાઠા માનકારિયો હતા. તે લઇને પોતે સત્વર ગૂજરાત ભણી ચાલ્યો, અને થોડી વારમાં નર્મદા ઓળંગીને પેલીપાર ગયો. આ ઠેકાણે તેની ફોજના મોખરાના યોદ્ધાને, પિલાજી ગાયકવાડના દીકરા દામાજીના હાથ નીચેનો ટુકડી સાથે લડાઈ થઈ, તેમાં તેની છેક હાર થઈ. તોપણ *બાજીરાવ નિરાશ થઇ ગયો નહિ. આગળ ધપીને અને ડભોઈ તથા વડોદરા બન્ને શેહેર પિલાજી ગાયકવાડના તાબામાં હતાં તેઓની વચ્ચે એક જગ્યા આગળ શત્રુઓની સામે ભીડાયાં તેમાં તેની ખરેખરી જીત થઇ એટલે મરાઠી રાજ્ય ઉપર તેની સર્વ સત્તા બેઠી.

---

* પેશ્વાઓની વંશાવળી.

૧ બાલાજી વિશ્વનાથ ઈ. સ. ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦ સુધી.
૨ બાજીરાવ પેહેલો (બલ્લાળ) ઇ. સ. ૧૭૨૦ થી ૧૭૪૦ સુધી.
૩ બાલાજી બીજો ઈ. સ. ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૧ સુધી.
૪ માધવરાવ ઈ. સ. ૧૭૬૧ થી ૧૭૭૨ સુધી.
૫ નારાયણરાવ ઇ. સ. ૧૭૭૨ થી ૧૭૭૩ સુધી.
૬ સવાઈ માધવરાવઈ. સ. ૧૭૭૩ થી ૧૭૯૫ સુધી.
૭ બાજીરાવ બીજો ઈ. સ. ૧૭૯૫ થી ૧૮૧૮ સુધી.

આ અગત્યની લડાઈ ઈ૰ સ૰ ૧૭૩૧ ના એપ્રિલ મહિનાની પેહેલી તારીખે થઈ. એમાં જ્યારે બાજીરાવને તેના દેશિયો સાથે લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પોતાની સદાની રીતિથી ઉલટી રીતે વર્ત્તીને તરતજ તેઓની સાથે શેળભેળ થઇ જવાનો તેણે નિશ્ચય કરયો. સેનાપતિનાં નવાં રાખેલાં માણસોથી ટકી શકાયું નહિ અને હલ્લો થતા પેહેલાં, પેહેલે મારેજ નાશી ગયાં. તેમની સાથે કંતાજી કદમ બાન્ડે નાઠો અને ખંડેરાવ દાભાડેનાં જૂનાં માણસ તેના દીકરાના રક્ષણઅર્થે રહ્યાં; બાજીરાવ ઘોડા ઉપર બેશીને આવા મોટા પ્રસંગે જોઇએ તેવું શરાતન બતાવીને લડવા લાગ્યો. દાભાડે હાથી ઉપર બેઠો હતો, તેણે પોતાની ફેાજ નાસતી જોઇને પોતાના હાથીને પગે સાંકળ નંખાવી દીધી. રણક્ષેત્રમાં તુમુલ યુદ્ધ થયું; પણ કોનો જય થશે તે કેટલીક વાર સુધી સમજાય એમ રહ્યું નહિ, તેવામાં ત્રયંબકરાવ કમાનની પણછ કાન સુધી ખેંચીને બાણનો પ્રહાર કરતો છતાં તેને અચાનક ગોળી વાગી એટલે તે પડયો.

બાજીરાવનો એ પ્રમાણે જય થયા પછી પિલાજી ગાયકવાડ રણક્ષેત્રમાંથી ઘાયલ થઇને નાઠો હતો તેના તાબાનું વડોદરા સર કરવાને તે સરબુલંદખાનની સલાહથી તૈયાર થયો. પણ પછીથી આગસ્ટ મહિનામાં સલાહ થઈ, અને ચોમાસા પછી બાજીરાવ સતારે પાછો ગયો.

દાભાડે ઉપર જય મેળવ્યાથી, જેમ બીજી દરેક મુલ્કી લડાઇયોમાં થાયછે તેમ ઘણા લોકોને તેના ઉપર ઈર્ષા આવી તે મટાડી દેવાને તેને ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડયો. અને તેનું સમાધાન કરવાને તેનાથી બન્યા એટલા ઉપાય કર્યા. તેમાં ત્રયંબકરાવ દાભાડેના બાળપુત્ર યશવંતરાવને તેની માના દેખરેખપણા નીચે સેનાપતિનો અધિકાર આપ્યો, અને તેઓનો પ્રથમ મુતાલિક પિલાજી ગાયકવાડ હતો તેને તે જગ્યા ઉપર કાયમ કરીને તેના વંશપરંપરાના "સમશેર બહાદુર"ના પદ સાથે "સેનાખાસખિલ"ની બીજી પદવિ આપી. પછીથી ફરીને તકરાર થાય નહિ એટલા માટે શાહુરાજાની સમક્ષ એક લેખ તૈયાર કરયો, અને તેમાં પેશવાએ અને સેનાપતિએ સહિયો કરી, તેમાં ઠરાવ એવો કરયો હતો કે, ગૂજરાત અને માળવા એક બીજાની જે જગ્યાઓ છે તેમાં કોઈ કોઇયે પેસવું નહિ. આખા ગૂજરાતમાં પ્રાન્તની સર્વ વ્યવસ્થા સેનાપતિ કરે; પણ તે પેશવા-

ની મારફતે સતારા સરકારને ઉપજનો અર્ધો ભાગ આપે.

સરબુલંદખાને બાદશાહને મદદ મોકલવાની અરજ કરતાં લખ્યું હતું કે, મારા લખવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે નહિ તો ઘણું સંકટ વેઠવું પડશે અને બહુ અપમાન થશે; એ ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ એ વાત તો એક કોરે રહી અને ગૂજરાતની ચોથ અને સરદેશ મુખી મરાઠાઓને તેણે આપી તે વાત તેને પસંદ પડી નહિ માટે સરબુલંદખાનની જગ્યાએ મારવાડના રાજા અભયસિંહ રાઠોડને ઠરાવ્યો. તે નવા રાજ્યનો કબજો કરી લેવાને ફોજ લઇને આવ્યો તેની સામે સરબુલંદખાન કેટલી વાર સુધી થયો પણ પછીથી તે દિલ્હી પાછો ગયો ત્યાં તેનું અયોગ્ય રીતે અપમાન કરી બીજી રીતે ઘણા હાલહવાલ કર્યા.

સરબુલંદખાનના હાથ નીચે ભરૂચ પરગણાની ફોજદારી આ વેળાએ અબદુલબેગ કરતો હતો. એ પરગણું નિજામુલમુલ્કને તેના અંગના પરગણા તરીકે આગળ આપવામાં આવ્યું હતું તે ઉપરથી અબદુલબેગ હવે નિજામનો નોકર પોતાને માની લેવા લાગ્યો; તેની પાસેથી તેને "નેક આલમખાન"નો કિતાબ મળ્યો અને અભયસિંહની કે મરાઠાની કોઈની તે પત કરવા લાગ્યો નહિ.

ઈ૰ સ૰ ૧૭૩૨ માં અભયસિંહના ફોજદારે ગાયકવાડ પાસેથી વડોદરૂં લઈ લીધું. પણ પ્રજાનો ભાવ પિલાજીના ઉપર વધારે હતો. તે લડવાને બાહાર પડ્યો, કેટલીક જમીન મેળવી લીધી, અને કેટલાક મુખ્ય કિલ્લા સ્વાધીન કરી લીધા. છેવટે રાઠોડે પિલાજીને રામશરણ કરી દેવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તેની સાથે સલાહ કરવાને મિષે તે કામ સાધી લેવાને માણસ મોકલ્યાં. ઠાસરા પરગણાના ડાકોર ગામમાં, જ્યાં શ્રી રણછોડજીનું ધામ છે ત્યાં આ સમયે પિલાજી પડેલો હતો. તેને વેહેમ આવે નહિ એટલા માટે તેઓએ કેટલીક વાર અવર જવર કરી. એક દિવસે તેઓ છેક સાંજ થતાં સુધી બેઠા અને અંધારૂં થયું એટલે આજ્ઞા લઇને ગાયકવાડના તંબુમાંથી નીકળ્યા. તેમની માહેલો એક, કાંઇક જરૂરિયાતની વાત કેહેવાની રહી ગઈ છે એવું મિષ કરીને પાછો ગયો, અને પિલાજીના કાનમાં કેહેવાનું ડોળ કરીને તેના કાળજાની વચ્ચે કટારી મારી.

આ પ્રમાણે પિલાજીનો ઘાત કર્યો તોપણ અભયસિંહની મનકામના પૂર્ણ થઇ નહિ; કેમકે વડોદરાની પાસે પાદરા ગામ છે ત્યાંનો દેસાઇ પિલાજી સાથે મિત્રતા રાખતો હતો તેથી તેણે આખા દેશના ભીલ અને કોળી લોકોને ઉભા કર્યા. પિલાજીનો ભાઈ મહાદજી ગાયકવાડ જંબુસરથી આવ્યો, અને વડોદરૂં પાછું લીધું. તે દિવસથી તે ગાયકવાડના વંશમાં ચાલેછે. પિલાજીનો વડો પુત્ર દામાજી મોટી સેના લઇને સોનગઢથી આવ્યો, તેણે ગૂજરાતની પૂર્વ ભણીનાં કેટલાંક મુખ્ય પરગણાં પોતાને સ્વાધીન કરી લઇને જોધપુર સુધી હુમલો કર્યો તેથી અમદાવાદ એક મુતાલિકને સોંપીને પોતાનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય સંભાળવાને અભયસિંહને જવાની અગત્ય પડી.

દામાજી ગાયકવાડે હવે ગૂજરાતમાં પોતાની સ્થાપના કરી, અને, ત્યારપછી બે વર્ષે, તેના બાપના પ્રતિસ્પર્ધી કંતાજી કદમ બાન્ડેને પ્રાન્તમાંથી કાહાડી મૂક્યો. પણ બીજે વર્ષે ઈ૰ સ૰ ૧૭૩૫ માં તે હોલકરને ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરવાને તેડી લાવ્યો. તેઓ ઓચિંતા આવ્યા; અમદાવાદની ઉત્તરનાં કેટલાંક શેહેર તેમણે લૂંટયાં, અને ઈડર, પાલણપુર, અને છેક બનાસ નદી સુધી ખંડણી ઉઘરાવી; પછી જેવા તેઓ એકાએક આવ્યા હતા તેવાજ પાછા એકાએક જતા રહ્યા. પછીથી તરતજ અભયસિંહને આજ્ઞા કરી ગૂજરાતના અધિકાર ઉપરથી ખશેડીને તેને ઠેકાણે નજીબઉદ્દવલા મોમિનખાનને બાદશાહે ઠરાવ્યો હતો પણ અભયસિંહના મુતાલિક રતનસિંહે અમદાવાદ તેને સ્વાધીન કર્યું નહિ, એટલે તેને કાહાડી મૂકવાને દામાજી ગાયકવાડનો આશ્રય માગવાની અગત્ય પડી. ગાયકવાડે અને મોમિનખાને એકબીજાની પાધડિયો અદલબદલ કરી, અને રતનસિંહને કાહાડી મૂકવાને ગાયકવાડે રંગાજીને ફોજ આપીને પોતાના નવા મળતિયા સાથે મોકલ્યો. જેવો તેઓએ અમદાવાદ ઉપર હુમલો કર્યો કે તરત તેઓને પાછા હઠાવી કાહાડયા, પણ રતનસિંહ છેવટે તાબે થયો. ઈ૰ સ૰ ૧૭૩૭ ના મે મહિનાની આશરે વીશમી તારીખે અમદાવાદ તેમને સ્વાધીન થયું, અને મોગલ તથા મરાઠાનો ખંડણીમાં અને સત્તામાં બરાબર ભાગ ઠરાવ્યો. આ ગોઠવણ એવી થઈ કે, હવે કજિયાનો કદિ પાર આવશે નહિ એ વાત અગાઉથી ક-

લ્પનામાં આવી શકે. એજ વર્ષમાં બાદશાહે નિજામુલમુલ્કને સમજાવીને દિલ્હી બોલાવી લીધો, અને ગૂજરાત તથા માળવાનો અધિકાર ને તેના દીકરા ગાજીવદ્દીનને નામે સોંપ્યો, અને તેની સાથે એવી સરત કરી કે તારે મરાઠાને એ બન્ને પ્રાન્તોમાંથી હાંકી કાહાડવા; પણ આ કરાર પ્રમાણે કરી શકવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી. તેણે તેના બળવાન શત્રુ બાજીરાવ પેશવા સંગાથે લડાઈ કરી અને તેની સાથે કરાર કરવો પડયો તેમાં એમ ઠરાવ્યું કે બાજીરાવને આખો માળવા પ્રાન્ત અને ચંબળા તથા નર્મદાની વચ્ચેના પ્રદેશનું સંપૂર્ણ આધિપત્ય બાદશાહ પાસેથી નિજામે અપાવવું.

દામાજી ગાયકવાડ હવે તો બહુ સત્તાવાળું માણસ થઇ પડયું. ત્ર્યંબકરાવની વિધવાનો તે વ્યવસ્થાપક હતો તેથી દામાજીની ટુકડી ભણીની સર્વ સત્તા પોતાની મરજી પ્રમાણે ઉપયોગમાં આણવા લાગ્યો. કેમકે યશવંતરાવ તે કામ ઉપાડી લેવા જેવો પાકી ઉમરનો થયો તો ખરો પણ તેના મુખ્ય તરીકે કામ ચલાવવા જેટલી તેનામાં આવડ ન હતી. મરાઠાઓની ગૂજરાતમાંની સર્વ સરદેશમુખી તથા કાઠિયાવાડની ખંડણી, દામાજિયે, મોમિનખાનનું ઈ૰ સ૰ ૧૭૪૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મરણ થયું ત્યાં સુધી ઉઘરાવવા માંડી. બાદશાહના હુકમથી અમદુલ અઝીઝખાનને ગૂજરાતનો નવો સૂબેદાર ઠરાવ્યો, તે, તે સમયે દક્ષિણમાં ઔરંગાબાદમાં હતો. ત્યાંથી કેટલાંક માણસની ફોજ એકઠી કરીને પોતાના નવા અધિકાર ઉપર જતાં સુરત મૂકીને ભરૂચની પાસે અંકલેશ્વર આગળ આવી પોહોંચ્યો. પણ ત્યાં આગળ દામાજીના પક્ષવાળાઓએ તેના ઉપર એકાએક હુમલો કરીને તેની ટુકડીનો પૂરેપૂરો નાશ કર્યો. ત્યાર પછી ફૂકિરઉદ્દૌલાને અમદાવાદનો કબજો લેવાને દિલ્હીથી મોકલ્યો. (ઈ૰ સ૰ ૧૭૪૪ માં), પણ દામાજીની એક ટુકડી રંગાજીના તાબાની હતી તે તેના સામી થઈ, અને કબજો લેવા દીધો નહિ. આ વેળાએ દામાજી સતારામાં હતો તે સમય સાધીને તેના ભાઇ ખંડેરાવે પોતાને અનુકૂળ પડતો અગત્યનો ફેરફાર કરી દીધો તેમાં રંગાજીને તેણે દૂર કર્યો, અને પોતાના એક માણસને અમદાવાદમાં રાખવાનીગોઠવણ કરી. વળી ફૂકિરઉદ્દૌલાને તેણે કેટલોક આશ્રય આપ્યો, પણ દામાજિયે તાપ્તડતોપ પાછા આવીને તેઓનો સંબંધ

મરાઠાઓના સ્વાર્થને હાનિકારક થઈ પડ્યું તેના પેહેલાં તો તે તોડી નં-
ખાવ્યો, અને ખંડેરાવને બારસદ કિલ્લો અને મૂલ્યવાન નડિયાદ પરગણું
આપ્યું, તથા વડોદરામાં તેને પોતાનો મુતાલિક ઠરાવ્યો. આ ઉપયુક્ત
વ્યવસ્થા કરવાથી દામાજી પોતાના કુટુંબના ઘણા માણસો ઉપર પોતાનું
ઉપરીપણું જાળવી શક્યો, અને પોતાની સત્તાને ખલેલ પોહોંચાડનારી ખ-
રેખરી અડચણ વચ્ચે આવી હતી તે દૂર કરી. તેણે ફકિરદૌલાને માન્ય
કર્યો નહિ, અને તેને બદલે પોતાનો જૂનો મળતિયો જે મોમિનખાન
હતો તેના પુત્રને અને ભાઇને આશ્રય આપ્યો.

શિવાજીના પુત્ર રાજારામની મા તારાબાઇયે ઈ૰ સ૰ ૧૭૫૧ માં
દામાજી ગાયકવાડને લખી મોકલ્યું કે, મરાઠી રાજ્યને અને રાજાને બ્રા-
હ્મણોના હાથમાંથી છોડાવવાને તમારે સતારે આવવું. તારાબાઇયે પ્રથમ
રાજાને સમજાવ્યું હતું કે તારો ચાકર બાલાજી બાજીરાવ તારી સર્વ
સત્તા બથાવી પડ્યો છે તે તું પાછી મેળવી લે, પણ તેમાં તે બાઇનું કાંઈ
વળ્યું ન હતું તેથી ગાયકવાડ આવી પોહોંચેછે એવા સમાચાર તેને મ-
ળ્યા એટલે રાજાને સતારાના કિલ્લામાં બોલાવીને કેદ કર્યો. પ્રથમ તો
દામાજિયે પેશવાના સરદારોને હરાવ્યા અને તારાબાઇને સતારે જઈ
મળ્યો, પણ પછીથી તરતજ તેને પાછા હઠવું પડ્યું, અને બાલાજીની
સાથે કોલકરાર કરવાની અગત્ય પડી. પેશવાએ દામાજીને પોતાના કબ-
જામાં જોઇને ગૂજરાતમાંના જે કાંઈ ચડેલા રૂપિયા હતા તે અને કેટ-
લોક બધો મુલક માગવા માંડ્યો. દામાજિયે કહ્યું કે હું તો દાભડેનો મુ-
તાલિક છું તેથી તમારી માગણી કબૂલ રાખવાનો મને અધિકાર નથી.
આવા ઉત્તર ઉપરથી પેશવાએ ગાયકવાડના તથા દાભાડેના કુટુંબના કે-
ટલાક માણસને કેદ કરીને એક ડુંગરી કિલ્લામાં રાખ્યા પછી તેણે ધાતકી
પણે દામાજીની છાવણીમાં લૂંટ કરીને તેને કેદ પકડીને પુને પોહોંચતો કર્યો.
ત્યાંથી તેને છોડતા પેહેલાં પેશવાએ ઘણા સખ્ત કરાર કહી બતાવ્યા તે
એવા કે,—ચડેલા રૂપિયાને બદલે પંદરલાખ રૂપિયા આપવાથી તે ક-
રજનો નીકાલ થાય અને ગાયકવાડના તાબામાં હાલ જે દેશ છે તે તથા
હવે પછી, જે જાળવી લેવામાં આવે તેનો અર્ધો ભાગ આપવો. દામા-

જિયે અર્ધોઅર્ધ મુલ્ક આપવાને હા કહી અને જે ઠેકાણેથી ખંડણી, ઉપજનો ભાગ, સરદેશમુખી અથવા લૂંટ જે કાંઈ મળે, તેમાંથી ખર્ચ બાદ કરતાં બાકીના ભાગમાંથી અર્ધો હિસ્સો આપવાને માન્ય કર્યું. વળી દશ હજાર ઘોડા સહિત પેશવાને જ્યારે અગલ હોય ત્યારે આશ્રય આપવાનું કબૂલ કરયું. દામાજીના મુતાલિક તરીકે તેના ગૂજરાત પ્રાન્તના ભાગને પેટે પ્રતિવર્ષે પાંચલાખ વીશહજાર રૂપિઆ આપવા; રાજાના માણસોના ખર્ચને પેટે મદદ તરીકે પ્રતિવર્ષે કાંઈ રકમ આપવી; આ કરારથી પેશવાના તાબામાં જે પરગણાં આવે ત્યાં થાણાં બેસારવામાં મદદ આપવી; અને સૌરાષ્ટ્રના આખા દ્વીપકલ્પમાંથી ખંડણી ઉઘરાવવાના કામમાં મદદ આપવી, એ સર્વ વાત કબૂલ કરી. પેશવાના નહાના ભાઇ રઘુનાથરાવ અથવા રાઘોબાએ, ઉપરના દામાજી ગાયકવાડના સર્વ કરારનો અમલ કરી લેવા સારૂ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, અને દામાજીને કેદમાંથી છોડયો એટલે એ પણ ગૂજરાતમાં જઇને પોતાની ફોજ સહિત તેને મળ્યો. તેઓ બન્ને એકઠા મળીને ખંડણી ઉઘરાવતા, અને દેશને વશ કરી લેતા ચાલ્યા તેમાં તેઓ અમદાવાદના કિલ્લા સુધી આવી પોહોંચ્યા ત્યાં સુધી કોઇયે તેઓને અટકાવ કર્યો નહિ.

ગૂજરાતનું રાજધાની નગર (અમદાવાદ) તે સમયે જુવાનમર્દખાન બાબીના હાથમાં હતું, તેને મોમિનખાનના ભાઇયે પોતાનું મરણ થતા પેહેલાં મોગલના તાબાના ભાગ ઉપર પ્રથમથી ઠરાવ્યો હતો, પણ દામાજી જેવામાં કેદ પડયો હતો તેવામાં, શેહેરની સર્વ સત્તા તે પોતાને સ્વાધીન કરી બેઠો હતો, માત્ર ગાયકવાડનું લેણું વસુલ કરી લેવા દેતો. જ્યારે બન્ને એકઠા મળેલા મરાઠા સરદારો અમદાવાદ આગળ આવ્યા ત્યારે જુવાનમર્દખાન પાલણપુર હતો. શેહેર ચડી ઉતરીને તાબે કરી લેતા પેહેલાં તો તે ત્યાં આવી પોહોંચ્યો. એટલે કિલ્લેદારોને નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન થયાથી તેઓએ ઘણા આગ્રહથી બચાવ કર્યો, જુવાનમર્દખાન બાબીની સલુકાઇને લીધે તેના લાભમાં પ્રતિષ્ટિત કરાર થયો, તે એવો કે તે જો શેહેર છોડી દે તો તેને પટણ, વડનગર,

[૧]રાધનપુર, વિજાપુર અને બીજાં કેટલાંક પરગણાં આપવાં. ઈ૰ સ૰ ૧૭૫૫ ના એપ્રિલ મહિનામાં છેવટે અમદાવાદ મરાઠાઓના સ્વાધીનમાં થયું. તેની ઉપજ પેશવાએ અને ગાયકવાડે અર્ધોઅર્ધ વેહેંચી લેવા માંડી, પણ પેશવાએ સર્વ કિલ્લેદાર પોતાના ભણીના મૂક્યા. અને હમણાં જે ગાયકવાડની હવેલી કેહેવાય છે. તેજ કિલ્લામાં દામાજીની ફોજ રેહે એમ ઠર્યું.

---

૧ રાધનપુરના નવાબ.

બહાદુરખાન (અફ્ગાનીસ્તાનથી હિંદમાં આવ્યા)
(તે વખતે મોગલ પાદશાહ શાહજહાં)
શેરખાન
જફરખાન ઉર્ફે સફદરખાન. બાહાજખાન (સોરઠમાં રાણપૂર)
મહમદશેર ઉર્ફે બાંનજીખાં કે બાનજહાન. એને જવાન મર્દખાનનો ઇલકાબ હતો. સન ૧૭૨૯ માં મરણ પામ્યો.
સલાબત મહમદખાં (જૂનાગઢ અને વાડાસીનોરની શાખા)
૧ કમાલુદીનખાં ૧૭૫૭-૧૭૬૫ (એને પણ જવાનમર્દખાનનો ઈલકાબ હતો. એણે રાધનપુરમાં રાજ્ય મેળવ્યું.)
૨ ગજીદીનખાનજી (૧૭૬૫-૧૮૧૩)
૩ શેરખાનજી
કમાલુદીનખાનજી
સ. ૧૮૧૩-૧૮૨૫
૪ જોરાવરખાનજી સને ૧૮૨૫-૧૮૭૪
૫ બિસમિલાખાનજી (સન ૧૮૭૪-૧૮૯૬)
ફતેજંગખાનજી
મુરતજાખાંનજી
નંદેઅલીખાંનજી
૬ મહમદ શેરખાનજી.

રાધનપુરની ૧૧૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૫૮ ગામ, સુમારે એક લાખ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ છ લાખ રૂપિઆની થાયછે. ખંડણી નથી. બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે ફેશી લશ્કરની સલામતી અને ૧૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવેછે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશનું પ્રથમ આવવું.

મિ૦ બુર્શિયરને મુંબઇના ગવર્નરની જગ્યા ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૦ ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૭ તારીખે મળી ત્યારથી અંગ્રેજ અને મરાઠાઓનો સંબંધ વધારે નિકટ થવા લાગ્યો, તે વેળાએ સુરતમાં મોગલોની સત્તા નબળી પડી જવાથી ઘણી અવ્યવસ્થા થઇ પડી હતી તે વ્યવસ્થા કરી દેવાને, અને ત્યાં પોતાના હક અને વ્યાપારનું કામ સારા પાયા ઉપર સ્થાપવાને, અંગ્રેજો પેશવાનો આશ્રય મેળવવાને બહુ અગત્યમાં આવી પડ્યા હતા, પણ પેશવાથી તેમને આશ્રય આપવાનું બની આવ્યું નહિ; અને જ્યારે તેઓએ પોતાનું કાર્ય તેના આશ્રય વિના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે મુંબઇ બેટ ઉપર ચડાઇ કરવાનું મિષ બતાવીને, તેઓનું કાર્ય સાધી લેવા દીધું નહિ. તોપણ પોતાના માણસોનો અને અધિકારિયોનો ઘણો નાશ થવા છતાં પણ ઈ૦ સન ૧૭૫૯ ના માર્ચ મહિનાની ૪ થી તારીખે, અંગ્રેજોએ સુરતનો કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. ત્યાર પછી તરતજ ગૂજરાતમાં પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરવાના ઉપાય તેઓએ કરવા માંડ્યા. ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૧ માં તેઓએ, પોતાના સુરતના અધિકારની રૂઇયે ભરૂચના નવાબની ઉપર કેટલા એક દાવા કર્યા. તડમતડા કરવાનો વિચાર તેઓએ કેટલાક દિવસ સુધી જવા દીધો, અને નવાબની સાથે કોલ કરાર કર્યા, તે જોઇયે તેવા તેના લાભમાં થયા નહિ એટલે પછી તરતજ તેણે તે રદ્દ કર્યા. તેથી પ્રથમ જે ચડાઇ કરવાનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો તેનો હવે અમલ કર્યો અને ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૨ ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે ભરૂચ ઉપર હલ્લો કરીને તે લીધું, તેમાં અંગ્રેજોનો શૂરો અને નિપુણ જનરલ, ડેવિડ વેડરબર્ન મારયો ગયો.

તેવામાં દામાજી ગાયકવાડ પોતાની પછવાડે ચાર પુત્ર મૂકીને મરણ પામ્યો. તેમાં શિવાજીરાવ વડો પુત્ર હતો પણ જન્મ દામાજીની

બીજી સ્ત્રીને પેટ થયો હતો તેથી પેહેલી સ્ત્રીનો પુત્ર ગોવિંદરાવ વયે નહાનો છતાં પણ ગાદી ઉપર તેણે પોતાનો દાવો કર્યો. બાકી રહેલા બે **માણુકજી** અને **ફતેહસિંહ** નહાની સ્ત્રીના પુત્ર હતા. **માધવરાવ** પેશવાએ પ્રથમ તો ગોવિંદરાવનો દાવો બાહાલ રાખ્યો; પણ તેની ન્યાયની દરબારમાં એ વાત નામંજુર કરી એટલે તેનો દાવો રદ કરીને **શિયાજીને** "**સેના** બાશખીલ સમશેર બહાદુરનો" ખિતાબ આપ્યો. પણ તે મૂર્ખ હતો તેથી પેશવાએ, તેના ભાઈ ફતેહસિંહને તેનો મુતાલિક ઠરાવ્યો. **માધવરાવ** મરણ પામ્યા પછી, અને તેના ભાઇ **નારાયણરાવનું** ખુન થયા પછી, તેઓનો કાકો રાઘોબા જે **બાજીરાવનો** નહાનો પુત્ર થતો હતો તે થોડા દિવસ સુધી પેશવાના અધિકાર ઉપર આવ્યો એટલે તેણે **શિયાજીને** દૂર કરીને ગાયકવાડની ગાદિયે ગોવિંદરાવની ફરી સ્થાપના કરી, એટલે ફતેહસિંહના હાથમાંથી રાજ્ય લઇ લેવાને ગોવિંદરાવ તરતજ ગૂજરાત આવ્યો અને આ પ્રતિસ્પર્ધી ભાઇયોની ટોળિયો વચ્ચે સદા કજિયો ચાલવાનું ઉભું થયું.

રાઘોબાનો અધિકાર લાંબો ચાલ્યો નહિ. પુનાની ગાદીના પ્રધાનો સાથે હોલકર અને **સિંધિયા** મળી ગયા અને તેઓ ઈ૰ સ૰ ૧૭૭૫ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં તેની સામે થયા એટલે તે ગૂજરાતમાં વડોદરે નાશી આવ્યો; તે વેળાએ તેના પક્ષનો ગોવિંદરાવ **ગાયકવાડ** પોતાના ભાઇને પકડવાના ભેદમાં ફરતો હતો. પદભ્રષ્ટ થયેલા પેશવાને ગૂજરાતમાં આવવાની એક બીજી મતલબ હતી. **મુંબઇ** સરકારનો આશ્રય મેળવવાને તેણે જે આગળ કેહેણ ચલાવ્યું હતું તે હવે તેણે પાછું ફરીને ચલાવવા માંડયું. તા૰ ૬ ઠ્ઠી માર્ચને દિવસે બન્ને પક્ષકારો વચ્ચે કોલકરાર થયા તેમાં રાઘોબાને ફોજની મદદ આપવાનું **અંગ્રેજોએ** કબૂલ કર્યું. અને તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં રાઘોબાની ફોજ હતી તેને જઈ મળવાને મુંબઈથી એક કાફલો રવાના કરવામાં આવ્યો. તે જ્યારે સુરત આવી પોહોંચ્યો ત્યારે રાઘોબાની ખરાબી થયેલી **અંગ્રેજોના** જાણવામાં આવી. પ્રધાનોની ફોજ તેની પછવાડે પડી તેથી વડોદરાનો ઘેરો ઉઠાવીને **મહી** નદીની પાસેના **અડાસના** મેદાનમાં, તેઓની સાથે લડાઇ કરવાની તેને અગત્ય પડી, તેમાં તેની છેક હાર થઇ. કર્નેલ **ફિટ્ઝિંજના** ઉપરીપણા નીચે **અંગ્રેજોનો** કાફલો

રાઘોબાને લઇને અંબાત આવ્યો, અને તા૦ ૧૭ મી માર્ચે તેઓ જમીન ઉપર ઉતર્યા. ત્યાર પછી, એક માસ કરતાં પણ વધારે દિવસ ગુજર્યા પછી રાઘોબાની ફોજનાં માણસો જે પ્રથમની લડાઇમાંથી નાશી ગયાં હતાં તે અંબાતની ઉત્તરમાં અગિયાર મૈલ ઉપર એક ધર્મજ નામે ગામ છે ત્યાં તેઓને આવી મળ્યાં; અને આ પ્રમાણે એકઠી મળેલી ફોજ મે મહિનાની ત્રીજી તારીખે માતર પોહોંચી. તેઓએ આ ઠેકાણેથી પોતાનો રસ્તો બદલ્યો. પુને જવાના મનસુબાથી તેઓએ પાંચમી તારીખે માતર છોડ્યું, અને આઠમી તારીખે નડિયાદ આવી પોહોંચ્યા; ત્યાં તેઓએ એક અઠવાડિયું મેલાણ રાખી શેહેરમાંથી ખંડણી લીધી. પછી નડિયાદ છોડીને ફોજ મહી ભણી ચાલીને અડાસ આવી. જે ઠેકાણે રૂસ્તમઅલ્લીની હાર થઇને તેનું મૃત્યુ થયું હતું, તથા જ્યાં આગળ રાઘોબાએ પ્રથમ હાર ખાધી હતી તેજ આ જગ્યા આગળ, તા૦ ૧૮ મીને દિવસે લડાઇ થઇ, તેમાં શત્રુઓને હાર ખવરાવી પણ અંગ્રેજી ફોજને ઘણું નુકશાન થયું. તારીખ ઓગણત્રીશમીને દિવસે કર્નલ કિટિંજ ભરૂચ આવ્યો અને પોતાની ફોજમાંના જે ઘાયલ થયેલા હતા તેઓને ત્યાં મૂકીને, નર્મદાને કાંઠે શત્રુ પડેલા હતા, તેમના ઉપર હલ્લો કર્યો પણ તેની સાથેનાં મરાઠી લશ્કરની ઢંગઢાલ વિનાની હાલચાલ ઉપરથી તેઓ ચેતી ગયા, અને પોતાની તોપો નદીમાં ફેંકી દઇને ઉત્તર કિનારા ભણી નાશી ગયા; એટલે પછી ચોમાસાના દિવસોમાં ગુજરાતમાં રહીને કોરી ઋતુ બેસતાં પુના ભણી જવાનો છેવટે નિશ્ચય કર્યો. બ્રિટિશ ફોજને ચોમાસાના દિવસ ડુંગરોઇના કિલ્લામાં કાઢવાનું હતું, તેથી આઠમો જુને કર્નલ કિટિંજ ભરૂચથી નર્મદાને કિનારે થઇને તાણી ગમ ચાલ્યો. ભાવાપીરને આરે શત્રુના ઉપર છાપો મારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા પછી, નદી છોડી દઇને અંગ્રેજી લશ્કર ડભોઇ ભણી વળ્યું. અસાધારણ વાવાઝોડા સહિત ચોમાસું બેહું, અને તેઓની સામે થવાને કોઇ બીજો શત્રુ હતો નહિ, તથા પોતાને ઠરાવેલે ઠેકાણે પોહોંચવાને વીશ મૈલ કરતાં વધારે ચાલવાનું રહ્યું નહતું, તોપણ અંગ્રેજી લશ્કરના અધિકારિયોને અને બીજાં માણસોને અણહિલપુરના રાજાઓએ બંધાવેલા અને કાળે કરીને ડોઢળી ગયેલા કિલ્લામાં જઇને રહેણ મેળવતાં એક પખવાડિયા કરતાં પણ વધારે દિવસ લાગ્યા.

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશની પેહેલી ચડાઇનો આ પ્રમાણે છેડો આવ્યો. તેમાં કદાપિ તેઓ છેક અપ્રાપ્તાર્થ થયા નહિ તો પણ તેમાંથી તત્કાળ ફળ તેમને કાંઈ મળ્યું નહિ. બંગાળામાં સર્વને માથે એક અધિકારી મંડળી ઠરાવીને તેને નવો અધિકાર આપવામાં આવ્યો, તેણે પદભ્રષ્ટ થયેલા પેશવાને આશ્રય આપ્યાની વાત નાપસંદ કરી તેથી સામી ટોળીવાળા સાથે શત્રુતા રાખવી બંધ પડી, અને જ્યારે રસ્તા પાંસરા થયા ત્યારે કર્નલ કિટિંગનું લશ્કર રાધોબાની સાથે સુરત પાછું આવ્યું.

થોડા વર્ષ પછી પુનાસરકાર સાથે અંગ્રેજોને મુખ્યપક્ષકાર તરીકે ફરીને લડાઇ ઉભી થઇ, તેમાં પ્રસિદ્ધ નહાનાફડનવિસ તેનું કારણ હતો. ઈ૰ સ૰ ૧૭૮૦ ના જાન્યુઆરી મહિનાની પેહેલી તારીખે, જનરલ ગાડર્ડ અંગ્રેજી ફોજ લઇને સુરત આગળ તાપી નદી ઉતરીને ધીરે ધીરે ઉત્તર ભણી ચાલ્યો તેનું તોપખાનું અને સરસામાન તેને પછવાડે આવી મળ્યો ને [illegible] તોપખાના તાબાનું હતું તેના ઉપર હલ્લો કરવા ચાલ્યો, અને આબાજામ, બ્રિટિશ સરકારના મુલકી કામદારો હતા, તેઓએ લશ્કરની ભરતી કરીને સુરત તથા ભરૂચ પરગણામાંથી નહાનાફડનવિસના પક્ષકારોને હાંકી કાહાડ્યા. અરાડમી જાન્યુઆરિયે જનરલ ગાડર્ડનું લશ્કર ડભોઈ આગળ આવી પોહોચ્યું, અને બે દિવસ પછી તોપોનો મારો ચલાવવાને મોરચો તૈયાર થયો ત્યારે તો મરાઠા કિલ્લેદાર રાત્રની વેળાએ કિલ્લો છોડીને જતા રહ્યા. પ્રતેહસિંહને ગાયકવાડના રાજ્યના માલિક તરીકે બાહાલ રાખવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે સઘાહનું કેહેણ ચાલતું હતું, તેણે લડાઇને સમયે એક બીજાના શત્રુ સામે સહાયભૂત થવા વિષેના કોલકરાર ઉપર સહી કરી, તેની બોલી એવી હતી કે, મહી નદીની ઉત્તરે પેશવાનો પ્રાન્ત હતો તે ગાયકવાડે રાખવો, અને તેને બદલે સુરત તથા ભરૂચ જિલ્લાના ગાયકવાડનાં ગામ હોય તે તેણે અંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન કરવાં. જનરલ ગાડર્ડે પછી ઉત્તર ભણીની કુચ જારી રાખી અને દશમી ફેબ્રુઆરિયે ગૂજરાતની મુસલમાની રાજધાની આગળ અંગ્રેજ સરકારનો વાવટો પ્રથમજ ઉડવા લાગ્યા. ત્યાંના મરાઠા સૂબાએ શરણ થવાને ના પાડી એટલે તા૰ ૧૨ મીએ મોરચો બાંધીને એક દિવસમાં કિલ્લાની ભીંતમાં બાકોરું પાડ્યું. દયાને લીધે, અને

શેહેરમાં જુલમ જારતી થાય નહિ એટલા માટે બીજે આખો દિવસ હલ્લો કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો, અને એવી આશા બાંધી કે કિલ્લેદાર એમની મેળે આવીને શરણ થશે. પણ તેમ તો બન્યું નહિ, એટલે પંદરમી તારીખની સવારે અંગ્રેજોની ટોળિયો બાકોરામાં થઈને ધશી જવાને તૈયાર થઇ, ત્યારે કિલ્લેદારોએ તે ઠેકાણે યુદ્ધ કર્યું તેમાં તેઓનાં ત્રણસેં માણસ માર્યાં ગયાં, એ પ્રમાણે ગૂજરાતનું રાજધાની નગર તાબે થયું એટલામાં તો ગાડર્ડના સાંભળવામાં આવ્યું કે, સિંધિયા તથા હોલકર ઓગણત્રીશમી તારીખે નર્મદા ઉતરીને વડોદરાની લગભગ આવી પોહોંચ્યા છે, પણ આ બ્રિટિશ જનરલ તેમના ઉપર ચડયો એટલે તેઓ પાવાગઢ ભણી જતા રહ્યા,

મુલ્કી ચાકરી ખાતાનો મિ૦ જેમ્સ ફ્રાર્બસ જે ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર નામના પુસ્તકના રચનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેના સ્વાધીનમાં ડભોઇ કર્યું હતું. તેની આસપાસ મરાઠા અશ્વાર વીંટલાઇ વળ્યા તે કિલ્લાની ભીંત ઉપરથી દેખાતા હતા પણ ત્યાંથી તોપનો મારો પોહોંચી શકે એમ હતું નહિ. કિલ્લેદારમાં, સિપાઇયોની ત્રણ પલટણો અને તેઓના ઉપર ત્રણ યુરોપિયન કામદાર, થોડાક યુરોપિયન ગોલંદાજ તથા ખારવા, અને આરબ તથા સિંધિની પાયદળની પાંચ ટુકડિયો એટલું હતુ.. મરાઠી છાવણીમાં એક મુલ્કી અને એક લસ્કરી એવા બે અધિકારીને ઓળમાં મૂકયા હતા, તેઓએ છાની રીતે કિલ્લામાહેલા પોતાના દેશિયોને બાતમી મોકલી કે, તમે સામા થશો તેથી કાંઇ વળવાનું નથી માટે શરણ થજો. પણ ડભોઇની માંહેલી ગમ તો જૂદ્દાજ પ્રકારનો જુસ્સો પ્રવર્તો હતો, અને અગરજો, જેમ્સ ફ્રાર્બસની પાસેના નહાના સરખા પુસ્તક સંગ્રહમાં વાર્ષિક રેજિસ્ટરો અને વિદ્યામાળાની ચોપડી એ મુખ્ય હતાં તેમાંથી ભાતભાતના કોલકરારના વિષય જોઇ રાખ્યા કે, અગત્ય પડે તો, ઘટિત સલાહનું કેહેણ કરવામાં આવે, તોપણ તે સાથે કિલ્યા બાંધવાની વિદ્યા, અગ્નયસ્ત્રવિદ્યા, અને એવાજ બીજા વિષયનું બહુ લક્ષથી મનન કરી રાખ્યું અને કિલ્લાની મજબૂતી કરવાની તથા અસલની મરાઠી તોપો ઉપયોગમાં આણવાની તૈયારી કરી રાખી. પણ જનરલ ગાડર્ડ લસ્કર લઇને અમદાવાદથી આવી પોહોંચ્યો તેથી ડભોઇના કિલ્લેદારોએ કરી

રાખેલી તૈયારીનો ઉપયોગ કરવાનો સમય આવ્યો નહિ, અને મરાઠી લશ્કર પોતાની છાવણી ઉઠાવીને જતું રહ્યું.

ત્યારપછી કેટલાંક કારણોને લીધે કેટલીક હારજીતની લડાઇયો થઇ તેથી ગૂજરાતના સ્વાર્થને માત્ર આડકત્રી રીતે અસર થઇ. પછી ઇ૰ સ૰ ૧૭૮૨ ના મે મહિનાની ૧૭ મી તારીખે સાલબાઇમાં બ્રિટિશ અને મરાઠા વચ્ચે સલાહ થઇ તેમાં, મહાદજી સિંધિયો મધ્યસ્થ હતો. પણ તે સલાહના કોલકરાર ૧૭૮૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે અમલ કરવાને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા, તેમાં એવું ઠર્યું કે, ૧૭૭૫ માં લડાઈ થઈ તેના પેહેલાં જેઓનો ગૂજરાતમાં જે મુલક હતો તે તેમની પાસે રેહે; વડોદરાના મુલકમાં કોઈ ભાગ પડાવે નહિ તથા જ્યાં સુધી દુશ્મનાવટ ચાલુ રહી ત્યાં સુધીની ખંડણીનો દાવો પ્રતેહસિંહ ઉપર પેશવા કરે નહિ એમ ઠર્યું. "ઇ૰ સ૰ ૧૭૭૯ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં વડગામ આગળ મહાદજી સિંધિયાએ મુંબઇ સરકાર પ્રતિ ઉદ્ધારતા ભરેલી વર્ત્તણૂક ચલાવેલી; તથા તે સમયે બે અંગ્રેજ ગ્રહસ્થો એળમાં આપેલા તેઓની દયા ભરેલી રીતે બરદાસ્ત કરી અને તેમને છોડ્યા એ ઉપરથી તેમના વિષે જે અભિપ્રાય બાંધવામાં આવ્યો તેની નિશાની દાખલ" તેમને ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૂલ્યવાન ભરૂચ જિલ્લો આપવામાં આવ્યો. ઉપરના ઠરાવ પ્રમાણે, જેમ્સ ફ્રાર્બસના તાબામાં, ડભોઇ, જનોડ અને બીજાં ગૂજરાતનાં પરગણાં હતાં તે મરાઠાને પાછાં આપવાનો તેને હુકમ થયો અને સૂચના કરવામાં આવી કે મરાઠી સંસ્થાનમાંથી જેને લેવાને મોકલે તેને સ્વાધીન કરવાં. તેજ પ્રમાણે ભરૂચ શેહેર અને પરગણું મહાદજી સિંધિયાનો ભારકરરાવ કરીને માણસ હતો તેને આપવાને ત્યાંના મુખ્ય અધિકારી અને કૌન્સિલને આજ્ઞા કરવામાં આવી. ડભોઇ અને ભરૂચ પાછાં આપવામાં આવ્યાં તે સમયનું જાણવા યોગ્ય વર્ણન "ઓરિએન્ટલ મેગ્વાર"ના કર્ત્તાએ આપ્યું છે તે પ્રમાણે આ ઠેકાણે અમે દાખલ કરિયે છિયેઃ—મિ૰ ફ્રાર્બસ કેહેછે કે, "ડભોઇ "અને તેના તાબાનાં પરગણાં મરાઠાને પાછાં આપવાનાં છે એ વાત પ્ર- "સિદ્ધ થઇ, અને મારો ત્યાંથી નીકળવાનો દિવસ પાસે આવ્યો, ત્યારે "શેહેરના મુખ્ય મુખ્ય આદમીઓ એકઠા થઇને દરબારમાં મારી મુલાકાત

"લેવાને આવ્યા, અને આ પ્રમાણે ફેરફાર થયો તેનો તેઓએ અંતઃકરણ
"પૂર્વક મારી સાથે પશ્ચાત્તાપ કર્યો. તેઓએ મને નજરાણો આપવા માંડયો
"તેનો સ્વીકાર કરવાની મેં ના કહી, તે ઉપરથી તેમને એટલું બધું માઠું
"લાગ્યું કે, છેવટે મારે તેઓને કહેવું પડયું કે, એક વસ્તુ મારે તમારી
"પાસેથી માગી લેવાની હતી, પણ તેમ કરવામાં મને સભ્યતા લાગી નહિ
"માટે અગાઉ મેં તે માગી નથી, હવે તમે મને નજરાનો લેવાનું કહો-
"છો તો, તે વસ્તુ તમે મને આપશો તો મારા અંતઃકરણમાં જરા પણ
"સંકોચાયા વિના હું તે લઇશ. હિંદુની પ્રાચીન કાળની ઉલોઇમાં બાકી
"રહેલી ઘણી નિશાનિયો, શેહેરની પડી ગયેલી ઈમારતોનાં કોતર કામના
"કડકા, અહિતહિ પડેલા ભાગી ગયેલા સ્તંભ, ખંડિત થયેલી મૂર્તિયો, એ-
"ઓ વિષે મારો કાંઇ અચંભો બતાવીને, અને તેઓનાથી ઉપકૃત થવા-
"ની અતિશય ઇચ્છા દર્શાવીને બાહેરના ખંડિત ભાગ માહેથી નહાના નહા-
"ના કડકા પસંદ કરીને લેવા દેવાની આજ્ઞા આપવા બાબત મેં તેઓની
"વિનતિ કરી અને કહ્યું કે, હું તેઓને યુરોપ લઇ જઇને મારી વાડીમાં
"એક દેવાલય બંધાવીને તેમાં પધરાવીશ. મારૂં આવું બોલવું સાંભળીને
"તેઓને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને સર્વ ચડીયુપ થઈ ગયા. હું તેઓના
"ધર્મનું હાસ્ય કરીશ એવી તેમને બીક લાગતી હોય એવું તેઓએ બતા-
"વ્યું નહિ, પણ એક ક્રિશ્ચિયન ધર્મના પુરૂષને હિંદુધર્મની મૂર્તિઓ રા-
"ખવાનું શું પ્રયોજન છે તે જાણવાની આતુરતા બતાવી. યુરોપિયન લો-
"કોની સામાન્ય જિજ્ઞાસા, પૂર્વભણીની કોતરીના નમુના તેઓને બતાવવાથી
"થતો આનંદ, અને મનને અસર કરનારી હજારો વાતોના સ્મરણ વડે
"કરીને પ્રિયકર થઇ પડતી દૂરની જે જગ્યા, ત્યાંથી આણેલી પ્રાચીન વ-
"સ્તુઓ હું મારા પોતાના દેશમાં જોઉં, તે સમયે મારા મનમાં જે આ-
"નંદદાયક વિચારસંકલ્પના ઉત્પન્ન થાય, એ સર્વ વાત તેમના મનમાં ઉ-
"તારવાને મને જરા મુસ્કેલ પડયું."

"કોઇ દિવસ તેઓએ સાંભળેલી નહિ એવા પ્રકારની પ્રથમ ભાગ-
"ણી, તે વિષેનો, કેટલાક સન્યાસિયોને પૂછીને એકાંતમાં વિચાર કર્યા પછી
"થોડીક વારમાં પાછા આવવાની તેઓએ મારી પાસે આજ્ઞા માગી, તે
"સમયે તેઓની જ્ઞાંપ્યમાંથી જ્ઞાંસૂ વેરેવા લાગ્યાં. બીજે દિવસે સવારમાં

"તેઓ મારી પાસે પાછા આવ્યા ત્યારે, એક રીતે, મારે જવાની વેળા
"પાસે આવેલી જોઇને બેદ પામેલા દીસવા લાગ્યા, તેમજ બીજી રીતે,
"મારી માગણી માન્ય રાખવાનો તેઓને પ્રસંગ આવ્યો તેથી રાજી થ-
"યેલા જોવામાં આવ્યા. તેઓએ ઘણીજ ઉદારતા ભરેલી રીતે મને કહ્યું કે
"તમે તમારાં માણસ મોકલીને તમારી નજરમાં આવે તે વસ્તુઓ પસંદ
"કરી લ્યો, અને મિત્રાચારીવે તમારા પોતાના દેશમાં લઈ જઇને દેવાલયમાં
"પધરાવો. મેં તે પ્રમાણે કહ્યું; ઉજ્જડ પડેલા દેવાલયની તૂટી પડેલી પા-
"ળોની માંહેલી ગમની નાની મૂર્ત્તિઓ, અને હીરાના દરવાજાની બાહારની
"કોરણીના નમુના હિંદુ કારીગરો મોકલીને મંગાવી લીધા. અને ફટાન-
"મોર ડુંગર ઉપર એજ કામને માટે અષ્ટકોણ આકારની જગ્યા બંધાવી
"છે તેમાં તેના આઠ સમુદાય ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે તે જગ્યાને શ-
"ણગાર થઇ પડયા છે. તેના ઉપર લીંબોઇના ઝાડની ઘટા છે, અને પાસે
"એક તલાવ છે તેમાં સુંદર કમળ આવી રહ્યાં છે, તેની પાંખડિયો અને
"પાંદડાં દક્ષિણ ભણીના વાયુથી જ્યારે નાજુકપણે હાલે છે ત્યારે ગૂજરા-
"તનાં પવિત્ર તલાવનું મને સ્મરણ થાયછે."

આ ગ્રંથકર્ત્તા પછી ભરૂચ ગયો ત્યાં પણ એવોજ દેખાવ તેના જોવામાં આવ્યોઃ—

"ભરૂચના લોકને બ્રિટિશના સરલ અધિકાર નીચે રેહેવાની ટેવ
"પડી ગઇ હતી તેથી નવા ફેરફારનો તેઓ ધિક્કાર કરવા લાગ્યા, અને
"ભારકરરાવને આવવાનો સાંભળીને ત્રાસ પામવા લાગ્યા; પણ મલ્હારના
"કિનારા ઉપર ફરીને પાછી શત્રુના થઇ એવી ગપ ચાલી હતી તેથી તેને
"ઓવવાને વાર થઇ એટલે ભરૂચના લોક ખોટી આશા રાખવા લાગ્યા
"કે હવે રાજ્યનો ફેરફાર થશે નહિ. બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય તેમના ઉ-
"પર ચાલુ રેહે એટલા માટે જૂદી જૂદી નાતના અને ધર્મના લોકોએ કો-
"ઇ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના, કાંઇ પણ પ્રકારની ક્રિયા, અને કોઇપણ પ્રકાર-
"ના હોમ હવન કરવાને બાકી રાખ્યું નહિ. અમારો જવાનો દિવસ જ્યારે ન-
"ક્કી થયો, ત્યારે સર્વે જનતના લોકોને ખરેખરો શોક આવી ગયો હતો, તે
"જરા પણ સંદેહ વિના મારા સ્મરણમાં રમી રહ્યું છે. ઇંગ્લિશ લોકે ભ-
"રૂચ જીતી લીધું તેના પેહેલાં તે મોગલોના તાબામાં હતું, અને તેના ઉ-

"પર મુસલમાન નવાબ રાજ્ય ચલાવતો હતો; તેથી ફેરફાર કેવો થશે તે-
"તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા. પૂર્વભણીના બીજા સર્વ રાજના જુ-
"લમ કરતાં મરાઠાઓનો મરજી પ્રમાણે થતો જુલમ વધારે ભારે પડેછે;
"તેઓ હરેક જાતનું ત્રાસદાયક ઘાતકીપણું કરીને ધન હરી લેછે, તેમાં વ્યા-
"પાર, ખેતીવાડી, અને ધંધ તથા આબાદાનીનાં ચાલતાં સાધનને સારા
"રાજકર્ત્તા ઉત્તેજન આપેછે તેવું તે આપેજ શાના. અગરજો મુસલમાનોને
"પણ ધનનો એટલો બધો લોભ છે તોપણ તેઓ વધારે ઔદાર્યતાથી ખ-
"રચેછે. ઉપયોગી અને શોભાયમાન કામોને ઉત્તેજન આપેછે, અને વિદ્યા ત-
"થા કળાનું પ્રતિપાલન કરેછે."

"મહાદજી સિંધિયાને ભરૂચ આપવાનો દિવસ ૧૭૮૩ના જુલાઈ મ-
"હિનાની ૯ મી તારીખનો ઠરાવ્યો હતો, તે ઉપર ભાસ્કરરાવ આવ્યો ત્યા-
"રે રીત પ્રમાણે દરબાર ભરીને તેનો આદર સત્કાર કર્યો, અને શેહેરના દ-
"રવાજની કુંચિયો તેને હસ્તગત કરી. નર્મદા નદી ઉતરીને સુરત જવા
"સારૂ અમે તરતજ પાણી પાસે ગયા, અને અમારી સાથે શેહેરના મુખ્ય
"મુખ્ય લોકો બોલ્યા ચાલ્યા વિના આવ્યા. જ્યારે અમે કંપનીના વહા-
"ના મછવામાં બેઠા, ત્યારે અમારા માથા ઉપર એક કાળકંત્રાણુ વાદળું
"ચઢી આવ્યું, અને વર્ષાદનું એક ઝાપટું પડ્યું. તે જોઇને અમારા શોકા-
"તુર મિત્રો હવે વધારે વાર મુગે મ્હોંડે રહી શકયા નહિ, અને મરાઠા-
"ઓના જુલમનો માથે આવેલો ત્રાસ વીસરી જઇને કરૂણા ઉપજે એવો
"પોકાર કરી બોલી ઉઠયા કે, ભરૂચના દુર્ભાગ્યને લીધે આકાશ રડેછે તેનાં
"આ આંસુ છે! અંગ્રેજોના ઉપર નિરાધાર અપવાદ અને પાયા વિનાના
"હલ્લારો વેહેમ રાખવામાં આવેછે, અને જે યુરોપમાં એકદમ માનવામાં
"આવતા હતા, તેની સામે હું ઉપરની વાત રજુ કરૂંછું. હિંદુસ્થાનમાં
"ઘણા એક મ્હોટા અધિકાર ઉપર છે તેમાંથી કેટલાએક બેશક ઠપકાને
"પાત્ર છે. આપણા દેશમાં પણ જેઓ એવાજ અધિકાર ઉપર છે તેઓ-
"માંથી બધાય નિર્દોષ છે એમ નથી; દ્રવ્ય અને સત્તાની લાલચ કોઇ કોઇ
"વેળાએ અતિ બળવાન મનવાળાઓને પણ વશ કરી લેછે; પણ મોહ
"પામી જવાથી દૂર રેહેવાનો કાળ પાસે આવી પોહોંચેછે, ત્યારે નિર્દોષ
"અંતઃકરણ રહ્યું હોય તેથીજ માત્ર સુખ થાયછે. યુરોપિયન કે હિંદુસ્થા-

"નનો રેહેવાશી એમાંથી ગમે તે જે ધન ઉચાપત કરનાર હોય તે હવણાં "મનુષ્યના કાયદાનો જવાબદાર હોય અથવા ન હોય તોપણ એક અંદર- "આને બિરાજમાન થયેલો કોઇ શિક્ષક હવણાંનું પ્રત્યેક સુખ નષ્ટ કરી "નાખેછે, અને હવે પછી, કદિ ભૂલે નહિ એવો ન્યાયાધીશ તેના પોતાના "કાયદા, સત્યના અને ન્યાયના ધોરણ ઉપર સ્થાપ્યા છે તેના ભંગ કરનારનું "વેર લેશે. જે લોકોનો ચાલતો સંપ્રદાય જગતમિત્રાઇ, ઉદારતા, અને પ- "રોપકારબુદ્ધિ ઉપર હોય એવા માણસોના આખા વર્ગ ઉપર સામાન્ય અ- "પવાદ મૂકવો એ અઘટિત છે."

આ સમયથી ભરૂચ સિંધિયાના તાબામાં આવ્યું તે તેણે બ્રિટિશ સરકાર સાથે લડાઇ કરી ત્યાં સુધી રહ્યું. તેની પાસેથી કર્નલ વુડિંગટને ૧૮૦૩ ના આગસ્ટ મહિનાની ૧૯ મી તારીખે વડોદરાની સહાયકારી ફોજવતે હલ્લો કરીને લીધું.

ફતેસિંહ ગાયકવાડ પોતાના ઘરના મેડા ઉપરથી પડી ગયો તેથી ૧૭૮૯ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૧ મી તારીખે મરણ પામ્યો, રીજેન્સી માટે ફતેસિંહના ભાઇ માનાજી અને ગોવિંદરાવની વચ્ચે કજિયો ઉઠ્યો, તે ચાર વર્ષ પછી જ્યારે માનાજીનું મરણ થયું ત્યારેજ પતી ગયો. હવે ગોવિંદરાવનો હક થવાને કશો વાંધો રહ્યો નહિ, તોપણ પેશવાની રાજ- ધાની છોડીને આવવાની રજા મેળવતાં ગોવિંદરાવને આવવાનું કઠણ પડ્યું† આગળ ગાયકવાડની સાથે પેશવાએ ઘણા ભારે કોલકરાર કરી લીધા હતા તે ઉપરાંત પુના સરકારને ફાયદો થાય એવી રીતે તેની પાસેથી ક- રાર કરી લેવાને ન્હાનાફડનવિસે ધારણા કરી. સાલબાઇમાં જે કોલકરાર થયા હતા તેથી ઉલટાં ચાલીને ગાયકવાડના મુલકમાં વિભાગ પાડવા નહિ

---

†માનાજી વડોદરામાં હોતાં ગાદી બથાવી પડ્યો. અને પેશવાને ૩૦,૧૩,૦૦૦ રૂપિયા નજરાણાના તથા પેશકશીના ચડેલા સુમારે ૩૪,૦૦૦ રૂપિયા આ- પવાનો કરાર કરી તેમની સમ્મત્તિ મેળવી. આ કરાર ગોવિંદરાવ પાસે પળાવા તથા હાથી, ઘોડા અને દાગીના થઈ સુમારે એકલાખ રૂપિયાનો નજરાણો આપ્યા પછી પુનેથી જવાની પરવાનગી મળશે એમ ન્હાનાફડનવિસે ફરમાવ્યું, તે ઉપરાંત તાપી નદીની દક્ષિણ દિશાના દેશમાં ગાયકવાડનો હક હતો તથા સુરતબંદરની જ- કાત પેશવાને આપી દેવાની માગણી કરી.

દેવાને માટે બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે પડી, અને પૂર્ઢનવિસે તેમની તકરાર વાજબી ગણીને, ૧૭૯૪ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વડોદરાની રીજેન્સી માટે ગોવિંદરાવને છેવટે રજા આપી.

ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ ૧૮૦૦ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મરણ પામ્યો. બાજીરાવ પેશવાના ભાઇ ચિમનાજી આપાનો મુતાલિક આપા શેલુકર ગૂજરાતનો સરસૂબો હતો તેની સાથે તે બે વર્ષ લગી લડાઇમાં પડ્યો હતો. શેલુકર જ્યાં લગી અધિકાર ઉપર રહ્યો ત્યાં લગી લોકોના ઉપર જુલમ કરવાથી અને બલાત્કારે તેમની પાસેથી ધન હરી લેવાને લીધે ઘણોજ ધિક્કારવા લાયક થઇ પડ્યો હતો. અમદાવાદમાં જે હિંદુસ્તાનમાં આગળ અદાલત બેસતી‡ તે એણે બંધાવી હતી. મુસલમાન સુલતાનોના રાજમહેલના પાયા ઉપર તેણે ચણતર ચણાવ્યું અને લોકો પાસેથી ખર્ચ લીધું, તેઓનો સરસામાન તેમની પાસેથી ખુંચાવી લઇને તેમાં વાવરયો અને તેમની પાસે મફત મજુરી કરાવી. તેણે કેટલાંએક ઘાતકી કર્મ કરયાં છે તેમાં એક યુરોપિયન સિપાઇ પૈસાવાળો હતો તેની સાથે કપટ કરયાનો અપવાદ તેને માથે બેઠો છે; તેનું નામ મોનશોર જીન હતું (અથવા સાધારણ રીતે જે મોસાજન કહેવાતો હતો) તેની પાસેથી દ્રવ્ય લઈ લેવાને માટે તેને તોપને મ્હોડે બંધાવીને ઉડાડી દેવરાવ્યો. સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો એટલે ૧૮૦૦ ની સાલમાં, મુંબાઇનો ગવર્નર મિ૦ ડંકન તે શેહેરનો અધિકાર પોતાના તાબામાં લેવાને જ્યારે આવ્યો ત્યારે તેને મુબારકબાદી આપવાને મિષે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે પોતાના વકીલો મોકલ્યા, પણ તેની ખરી મતલબ તો શેલુકરનો નાશ કરવા સારૂ બ્રિટિશ સરકારનો આશરો મેળવવાની હતી. મિ૦ ડંકન તો ગાયકવાડ પાસેથી સુરતની આસપાસનું ચોરાશી પરગણું અને સુરત બંદરની ચોથ માગી લેવાને તૈયાર થઇ રહ્યો હતો. શેલુકરની સામે મદદ મેળવવાને ગોવિંદરાવના તરફથી અરજ કરવામાં આવી પણ તે વાત ઉપર લક્ષ દેવામાં આવ્યું નહિ, તેમજ તે વેળાએ ચોરાશી પરગણું અને ચોથ વિષે પણ કંઇ મનમાનતો પરિણામ થયો નહિ. હવે ગાયકવાડે પોતાના સ્વતંત્ર સાધનથી શેલુકરને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કરયો, અને વડોદરેથી અમદાવાદ ઉપર ફોજ ચાલી. શે-

‡ એ હિંમત પડી જાય એવી થઈ છે એમ ઠરાવીને ઉતરાવી નાંખી છે.

ભા. ફે.

લુકરે ડાકોરજી અને કાઠિયાવાડથી પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા અને શે-હેરની બાહાર શાહઆલમનો રોજો છે ત્યાં આગળ ગાયકવાડની ફોજ સાથે લડાઇ કરી. તેમાં તેની હાર થઇ અને તે કિલ્લામાં જઇને ભરાઈ પેઠો ત્યાં છેવટે તેનાં માણસોએ તેને તજી દીધો તેથી તેને કેદ કરી લીધો† શેલુકર ન્હુનાફર્ડનવિસ સાથે સંબંધ રાખતો હતો તેથી પેશવાને તેના ઉપર વૈર હતું માટે ગૂજરાતની ઉપજનો પોતાનો ભાગ ગાયકવાડને પાંચ લાખ રૂપિયા માટે પાંચ વર્ષની મુદતે પટે આપ્યો, અને ગાયકવાડના પ્રધાન રાવજી આપાજીનો પીત્રાઇ ભાઇ રઘુનાથ મહીપતરાવને (જે કાકાજી કહેવાતો હતો) અમદાવાદનો સૂબો ઠરાવ્યો.

---

† અંદરખાનેથી પેશવાની પરવાનગી હતી. પ્રથમ તો તેને વડોદરે લઈ ગયા ત્યાંથી બોરસદ કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો. છેવટે બ્રિટિશ સરકારની મેહેરબાનીથી છૂટ્યો. ભા. ૬.

પ્રકરણ ૩.

આનંદરાવ ગાયકવાડ.*

મહારાજા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનું મરણ સન ૧૮૦૦ના સેપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૯ મી તારીખે, મધ્યરાત્રે થયું. બાબાજી આપાજી અને મીર કમાલઉદ્દીનખાન મુખ્ય લશ્કરી સરદાર, તથા મંગળપારખ અને સામળ બેહેચર નામે બે મ્હોટા સરાફ–જેઓના તાબામાં આરબનું લશ્કર હતું તેઓએ એકઠા મળીને કામની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. સવારના પ્રહરમાં કુટુંબની સર્વ બાબતો એકઠી થઇ, તેમાં લખતરના ઝાલા રજપૂત દરબારના કુટુંબની બેનબાઈ કરીને મહારાજની રાણી હતી તે સતી થવાને તૈયાર થઈ. પણ તેના કારભારિયોએ તેને સારી પેઠે સમજાવી, અને કુરાનના તથા હિંદુની રીત પ્રમાણે સોગન ખાઇને તેને ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે તમારા સ્વામીની વેળામાં તમારી જેવી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા હતી તે પ્રમાણે અમે સાચવી રાખીશું. પછી ગોવિંદરાવને અગ્નિદાહ દેવાને લઇ ગયા અને તેનો હકદાર વડોપુત્ર આનંદરાવ ગાદી ઉપર બેઠો. બાજી ગોવિંદરાવનો પ્રધાન રાવજી આપાજી અમદાવાદ હતો તેણે તરતજ પાછા આવીને કારભાર ચલાવવા માંડયો. કાનોજીરાવ કરીને બાજી રાજાનો દાસીપુત્ર હતો તેણે પોતાના બાપની હૈયાતીમાં તોફાન કર્યું હતું તે વાત પ્રધાને બીજા કારભારી અને સરાફોને કહીને, તે લોભને લીધે આગળ પગલાં ભરે નહિ, તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કરવા માંડયો. પણ એ ઠરાવ કબૂલ રાખવામાં આવ્યો નહિ; અને પછી તરતજ કાનોજીરાવ, પોતાની સાથે મળી ગએલા કેટલાએક કારભારિયોની મદદથી રાજનો ધણી થઇ બેઠો અને આનંદરાવ ગાયકવાડને તેણે કેદ કર્યો. કાનાજીનો સ્વભાવ ઘણો જુલમી હતો તે બતાવવાનો હવે તેને પૂરેપૂરો લાગ મળ્યો, તેણે રાજ્યના સર્વ કારભારી ઉપર એટલો બધો જુલમ કરવા માંડયો અને આનંદરાવ રાજા ઉપર ખરેખરી સખતાઇ નહિ પણ

* અહિંથી અમારો આધાર ભાટ લોકોની દંતકથા ઉપર અને લંડનમાં ઇસ્ટઇંડિયા હાઉસમાં દફતરખાનું છે તે માંહેલા વગર છપાયલા કાગળો ઉપર છે.

તેનો એટલો બધો ધિક્કાર કરવા માંડયો કે તેના ભાઈની ખુલ્લી સલાહથી તેની સામે સર્વની એક ટોળી બંધાઇ. સન ૧૮૦૧ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૭ મી તારીખની રાત્રે તેનું ઘર ઘેરી લઇને, કેટલોએક તેના તરફથી અટકાવ થયા પછી, તેને આનંદરાવની સામે લાવ્યા, તેની આજ્ઞા ઉપરથી તેનાં હથિયાર મૂકાવ્યાં, અને તેને બેડિયો જડીને ગૂજરાત અને માળવાની વચ્ચેના ડુંગર ઉપર રામપુર રોટિયાનો કિલ્લો છે ત્યાં કેદ કરીને લઇ ગયા. આ બનાવ બન્યા પછી રાવજી આપાજી ખરેખરો પ્રધાન થયો.

એપ્રિલ મહિનો ઉતર્યા પછી તરતજ, ગજરાબાઇ કરીને પ્રતેસિંહ ગાયકવાડની પુત્રી હતી તેને રાવજી આપાજી સાથે કજિયો થયો તેનું કારણ જાણવામાં નથી પણ તેણે ત્યાંથી નીકળી ચાલીને સુરતમાં જઇને આશ્રય લીધો; અને વર્ષની આખેરી પેહેલાં તો રાવજીના પ્રધાનવટાના કારભારની સામે, એ કરતાં પણ વધારે ભયંકર એવો એક નારાજી થયેલો પુરૂષ થયો. પિલાજી ગાયકવાડે કડીના રાજ્ય ઉપર પોતાના ન્હાના કુમાર ખંડેરાવને ઠરાવ્યો હતો, અને તેવામાં પિલાજી, સેનાપતિ દાભાડેનો મુતાલિક હતો તેથી તે જગ્યા ઉપર તેને કાયમ કરીને "હિંમતેબહાદુર"નો ખિતાબ આપ્યો. ત્યાર પછી તેની પછવાડે તેનો કુમાર મલ્હારાવ થયો તેને તેના રાજ્ય ઉપર પ્રતેસિંહ ગાયકવાડે સ્થાપ્યો અને તેના બાપનો ખિતાબ પણ તેને ધારણ કરવા દીધો; તથા ગાયકવાડના વડા ઘર સાથે તેનો રાજધર્મ આગળ ઉપર ચાલતો રાખવાનું તેણે કબૂલ કરવા ઉપરથી ચારસેં અશ્વારોની તેની પાસે નોકરી લેવાનું ઠરાવ્યું, અને જો તેમ કરવાની મરજી હોય નહિ તો ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપિયા આપે. આ પ્રમાણે ઠરવાથી તે કડીનો જાગીરદાર નક્કી થયો, અને અગર જો તે વડોદરાના રાજાનો પટાવત તરીકે ગણવામાં આવ્યો, તોપણ ગાયકવાડ જેમ પોતાના રાજ્યમાં ઉપરી મરાઠા રાજ્યથી સ્વતંત્રપણે અધિકાર ચલાવતા હતા તેજ પ્રમાણે તે પણ પોતાના રાજ્યમાં ગાયકવાડથી બિલકુલ સ્વતંત્રપણે કારભાર ચલાવે.

રાવજી પ્રધાનના બતાવેલા કારણ પ્રમાણે, મલ્હારરાવની પાસે ચડેલી ખંડણી માગી તેથી, અથવા કાનાજીરાવની અયોગ્ય સ્થિતિ થયેલી

તેનાથી સહન કરી શકાઇ નહિ એવું પ્રસિદ્ધપણે તે કહેવા લાગ્યો અને તે પક્ષનો ગજરાબાઇની ટોળીવાળાઓએ સ્વીકાર કરેલો તેથી હવે મલ્હારરાવે ફોજ એકઠી કરવાનો આરંભ કરવા માંડયો; અને ઉઘાડી રીતે બોલવા લાગ્યો કે રાવજી આપાજી અને તેના ભાઇ આબાજિયે કેટલાંએક સત્તા ઉપરાંતનાં અને જુલમનાં કામ કર્યાં છે માટે હું તેઓને શિક્ષા કરવાનો છું, તથા કાનાજીરાવ અને ગાયકવાડના કુટુંબનાં બીજાં માણસો સાથે ખોટી વર્ત્તણૂક ચલાવીને એ જુલમી કામદારોએ તેમના વાજબી હક ખુંચી લીધા છે તે પાછા અપાવાને હું આગળ પડયો છું. મુકંદરાવ કરીને બીજો એક માજી રાજાનો દાસીપુત્ર હતો તે પણ ડાકોર શ્રીરણછોડજીનાં દર્શન કરવા જવાને મિષે બહુ ઝવેર અને ધન લઇને વડોદરેથી ચાલી નીકળ્યો. તેને પાછો બોલાવી આણવાને કામદારોએ પ્રયત્ન કરેલો; પણ તેણે તેમનું માન્યું નહિ, અને તોફાન કરવા લાગ્યો, એટલે તેઓએ તેના ઉપર ફોજ મોકલી તેથી તે કડી પરગણામાં નાશી ગયો અને મલ્હારરાવનો આશ્રય લઇને રહ્યો. મલ્હાર રાવે વિસલનગર અને વિજાપુરના કિલ્લા જોરાવરીથી લઈ લીધા હતા, ને તે મહારાજા આનંદરાવને માટે લઇ રાખ્યા છે એવું ડોળ બતાવતો હતો તથા તેને વાસ્તે લડવાને સારૂ જૂદે જૂદે ઠેકાણે થઇને ચાલીશહજાર ફોજ તૈયાર છે એવી બડાશ મારતો હતો. ગાયકવાડની ચાકરીમાં એક જૂનો નોકર શિવરામ કરીને હતો તે પણ કામદારોની વર્ત્તણૂક ઉપરથી કંટાળી ગયો હતો એટલે મલ્હારરાવની પાસે જઇ પોહોંચ્યો, અને એવી વાત ચલાવી કે બીજા કેટલાક હુકમદારો પણ મારી પેઠે કરવાની તૈયારીમાં છે. કનિયો કરી ઉઠેલી ટોળિયોની ફોજ સામાસામી આવી ગઇ, આબાજી આપાજી અમદાવાદ આગળ શાહીબાગ છાવણી કરીને પડયો હતો, અને તેની એક ટોળી કાલિકાકોટ આગળ પડી હતી, મલ્હારરાવ પોતાની ફોજનો એક ભાગ રાખીને કડીમાં રહ્યો હતો, પણ તેનો ભાઈ હનમંતરાવ બીજો ભાગ લઇને કડીથી આઠ કોસ અગાડી આવીને આબાજીની ફોજથી સુમારે સાત કોસને અંતરે કલોલ આગળ છાવણી કરીને પડયો હતો. નહાની ત્રણ લડાઇયો તો થઇ ચૂકી હતી તેમાં મલ્હારરાવ પોતાની જીત થયેલી માનતો હતો. આવી સ્થિતિમાં છતાં, બંને પક્ષવાળાઓએ બ્રિટિશ ગવર્નરનો આશ્રય માગ્યો હતો. કાનાજીની

વતી ગજરાબાઈ અને તેના કામદારે બ્રિટિશ સરકારને ચોરાશી પરગણું તથા સુરતની ચોથ આપવાને કબૂલ કર્યું, (ગોવિંદરાવે પ્રથમ આ બે વાનાં આપવાને કબૂલ કર્યું હતું, પણ તેનું મરણ થયું ત્યાં સુધી, પેશવાએ મંજુર નહિ રાખવાથી તેનો અમલ થયો નહિ હતો.) તે સાથે વળી તે કહેવા લાગ્યો કે ચોરાશી પરગણા કરતાં ચીખલી પરગણું ઘણું સરસ છે તે પણ આપીશ. આણીગમ ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૨ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં મહારાજ આનંદરાવની વતી તેના પ્રધાન રાવજી આપાજિયે, મિ૦ ડંકન પાસે, મીર કમાલઉદ્દીનખાન, અને બીજા બે વકીલો મોકલ્યા. માજી ગોવિંદરાવના વારામાં ચોરાશી પરગણું અને સુરતની ચોથ આપવાનો ઠરાવ થયો હતો પણ તેનો અમલ થયો નહિ હતો, તે રીત પ્રમાણે થવા વિષેનો તેઓએ દસ્તાવેજ કરી આપ્યો. બ્રિટિશ ગવર્નરે, કેટલીક વાર સુધી બન્ને પક્ષકારોના હક્ક વિષેનો વિચાર કર્યા પછી છેવટે આનંદરાવના નામથી પૂર્ણ અધિકાર ચલાવનારા કામદારોને આશ્રય આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે કરવાને મિ૦ ડંકનને ઘણું કારણ મળી આવ્યાં, આનંદરાય ગાયકવાડનાં પરગણાં જે કડીના જાગીરદારના મુલ્કની પાસે હતાં તેનો તે કબજો કરી બેઠો તે જતાં બાકીનો આખો દેશ આનંદરાવના તાબામાં હતો. આવી સ્થિતિના પક્ષવાળાનાં વચન ઉપર ભરોંસો રાખવો મૂકીને તેના સામાવાળા કાનાજીના પક્ષના લોકોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને ગવર્નરને કાંઇ વિશેષ કારણ જણાયું નહિ. વળી ગાયકવાડના રાજ્યનો ખરેખરો ઉપરી જે આનંદરાવ મહારાજ, તેણે પોતાના કામદારોના કરવા ધારેલા ઠરાવ વિષે પોતાની ડોળ ભરેલી અથવા કદાપિ ખરેખરી સમ્મતી આપવી ઉપરથી, તેઓ સાલબાઇના કોલકરાર પ્રમાણે ગાયકવાડના રાજ્યમાં વિભાગ થતો અટકાવવાને બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે પડવા સારૂ અતિ આદરસત્કાર ભરેલી રીતે અરજ કરતા હતા. ગવર્નરને એવી પણ સૂચના કરવામાં આવી હતી કે મલ્હારરાવ સિંધમાંથી પારકી ફોજ લાવવાનો પ્રયત્ન કરેછે, એ પ્રમાણે જો થાય તો ગૂજરાતમાં બ્રિટિશની જે સત્તા છે તે ઝાંખી પડી જાય, અને મી૦ ડંકનને એમ પણ ધારતી હતી કે, આનંદરાવના કામદારોને માગેલો આશ્રય બ્રિટિશ ભણીથી આપવામાં આવે નહિ તો તે સિંધિયાની પાસે જઇને માગે. બ્રિટિશ સરકારના મ-

ધ્યસ્થપણાને વજન આપવાને સારૂ, અને ગાયકવાડનું રાજ્ય આખે આખું સાચવી રાખવાને સારૂ ફોજની એક ટુકડી તૈયાર કરવામાં આવી. તે બે હજાર માણુસની હતી, તેમાં ચારસેં યુરોપિયન હતા, અને તેનો અધિકાર મેજર અલેકઝાન્ડર વાકરને આપવામાં આવ્યો હતો. એ અધિકારીનું નામ પછવાડેથી ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં યોગ્ય રીતે પ્રસિદ્ધ છે. મેજર વાકરને માટે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે જેમ બને તેમ તેણે તાકીદથી લશ્કરી દેખાવ મૂકી દઇને વડોદરાના બ્રિટિશ રેસિડેન્ટનું પદ ધારણ કરવું. મી૦ ડંકને વિચાર્યું કે એની હજી લગી એવી મરજી હતી કે બળનો ઉપયોગ કર્યા વિના તકરારનો છેડો આણવો. આ ઠરાવ લશ્કરમાં ઉતરવાને તેને વિશેષ અપ્રવૃત્ત કરશે. મેજર વાકરને ઉઘાડી એવી સૂચના કરવામાં આવી કે મહારાજા આનંદરાવને તેમના પિતાના મૈાતનો દિલાસો આપવાનો હતો પણ ચોરાશી પરગણું અને ચોથ આપવા ઉપર તે કામ મુલતવી રાખવામાં આવ્યું હતું તેનો અમલ કરવાને માટે તમને મોકલવામાં આવેછે. માટે પ્રથમ તો તમારે ગાયકવાડના વકીલો સંગાથે વડોદરે જવું. આ કારણ તો ઉઘાડુંજ છે પણ તેની ખરી મતલબ એ હતી કે આનંદરાવના મનની ખરી સ્થિતિ કેવી છે, તથા તેનો પુત્ર હનમન્તરાવ, આબાજીના હાથ નીચે લશ્કરમાં રહ્યો છે તેમાં તેનો અનુમત છે કે નહિ તે વિષેનો નિશ્ચય કરવો. તેટલી વારમાં લશ્કરી ટુકડી દરિયાને રસ્તે ખંભાત આવવાની હતી અને મેજર વાકર વડોદરે પોતાનું કામ કરી રહે ત્યારે તે ત્યાં જઇને તેને મળવાનો હતો.

સન ૧૮૦૨ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે મેજર વાકરે સુરત છોડયું, અને ૨૯ મી તારીખે વડોદરે પોહોંચ્યો. તે ભરૂચમાં થઇને ગયો તે વેળાએ સિંધિયાના કામદારોએ તેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો, વડોદરેથી થોડા મૈલને અંતરે પ્રધાન તરફના માણસો તેને માટે થોભેલાં હતાં તે તેને મળ્યાં; અને શેહેરથી એક કોસ ઉપર તેનો આદર સત્કાર કરવાને માટે રાવજી આપાજી સામો આવ્યો હતો, તેની સાથે સર્વ મુલકી અને લશ્કરી કામદારો હતા તે ઠેકાણે મેજર વાકરની મુલાકાત લેવાને રાહા જોઈ રહ્યા હતા. આરબ જમાદાર વગેરે પ્રત્યેક મળવા લાયક માણસ સાથે મેજર વાકરની મુલાકાત થઇ ને સર્વેએ અતિશય ભાવ બ-

તાબ્યેા. ત્યાંથી તે શેહેરમાં ગયેા ત્યાં તેને માટે તંબુ ઠેકાડ્યા હતા ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યેા ત્યારે અદબસર હથિયાર રાખીને તેને માન આપવાને સારૂ ફેાજ ઉભી રાખેલી હતી તથા તે જગ્યાએ તેાપેાના બાર કરીને તેને સલામતી આપી. બીજે દિવસે પ્રધાન તેની પાસે ગયેા, અને કડી લઇ જઇને મલ્હારરાવને કાહાડી મુકવાની તેણે પેાતાની બહુ આતુરતા તરતજ બતાવી દીધી. મેજર વાકર તે વેળાએ એ વાતની ચરચા ચલાવવાને રાજી હતેા નહિ, એટલા માટે વાત ફેરવીને ખંભાત આગળ આવેલી ફેાજને સરસામાન પેાહેાંચાડવા વિષેની વાત ચલાવી. આ મુલાકાતની વેળાએ એવેા ઠરાવ થયેા કે મેજર વાકરે મહારાજની મુલાકાત લેવા સારૂ ત્રીજે પેાહેારે જવું. આ ઠરાવ આનંદરાવે ફેરવાવ્યેા અને કહ્યું કે મુલાકાત લેવાને પ્રથમ એમને બેાલાવવા એ ઠીક નહિ. આ સભ્યતાના બદલામાં ગાયકવાડ રસ્તે જતેા હતેા તે સમયે મેજર વાકર તેને મળ્યેા, અને આનંદરાવ પેાતાના હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરીને તેને ભેટયેા અને તેની સાથે તંબુએ ગયેા. તેની દરબારના સર્વ કામદારેા તેની સાથે હતા, અને ઘેાડેસ્વાર તથા પાયદળનેા પરિવાર હતેા, તે લાં પેાહેાંચ્યેા એટલે તેને તેાપની સલામતી આપવામાં આવી, મેજર વાકરે વિનતિ કરી તે ઉપરથી પેાતાની સાથે, લઇ જવાને તેણે પસંદ કરેલા તે સરદારેા અને અધિકારિયેાને લઇને એક ખાનગી બેાલીમાં ગયેા; લાં આગળ ગવર્નરની સલામ પેાહેાંચાડવામાં આવી અને માજી ગેાવિંદરાવના મૃત્યુ વિષેના દિલાસાનેા સંદેશેા પણ કેહેવામાં આવ્યેા. મહારાજાએ જરા પણ લક્ષ આપ્યા વિના તે સાંભળ્યું, અને મેજર વાકરને તરતજ જણાયું કે કેાઇ પણ બાબત ઉપર એક લક્ષ કરી દેવાને તેનું ચિત્ત અશક્ત છે. લાં જે દેખાવ થયેા તેનું વર્ણન મેજર વાકરના શબ્દેામાં અમે નીચે આપિયે છિયે:-

"આનંદરાવ આસરે તેત્રીશ અથવા ચેાત્રીશ વર્ષની વયનેા દે
" ખાય છે, તેનું શરીર બળવંત છે, તેના અંગ ઉપર નબળાઇની કંઇ
" દેખીતી નિશાની છે નહિ, પણ તેનેા ચેહેરેા ઈંગિત નથી જણાતેા
"અને બારે આંખેાએ કરીને નબળાઇ હેાય એમ લાગે છે તે કદાપિ-
" ને સ્વભાવિક હશે, અને નાશકારક કેફી પદાર્થ ખાવાની તેને ટેવ
" પડેલી સાંભળવામાં આવી છે તેથી હશે. ઘણું કરીને આ બે કારણેા-

"એ કરીને એ મહારાજાના મનને અસર થએલી જણાયછે. પણ કામ કરવાને તે અશક્ત છે તેનું કારણ તેના અંગના નિર્બળપણાને લીધે નહિ "પણ વિશેષે કરીને ગાંજો ફૂંકવાની નઠારી ટેવને લીધે છે. મનના આવા "નિર્બળપણાની નિશાનિયો છતાં પણ તેનામાં સ્મરણ શક્તિ હોય એમ "જોવામાં આવ્યું, તેણે પોતાના કામદારોમાંથી કેટલાએકનાં નામ ગણાવ્યાં, "તેમજ તેને પોતાના રાજવહિવટનું સામાન્ય જ્ઞાન નહિ હતું એમ નથી. જે "ગમે તે વેળાએ તે ગભરાઇ ગએલો જોવામાં આવતો તો રાવજી અને "કમાલઉદ્દીન તેને મદદ આપવાને તૈયાર રેહેતા. તેનું કંઇ પણ લક્ષ જતું "તો ધરેણા પેહેરેલા કોઈ પણ ભાગ ઉપર જતું. તે તેની પાઘડીનો શીર- "પેચ વારે વારે પાંશરો કરતો, અને તેના હાથનું કડું કાંડેથી અંગરખાની ચૂડ ભણી ખશેડતો. આગા મહમદના ઘડિયાળ ઉપર તેનું લક્ષ જવાથી "તે લઇને તેને ઝોકરવાદ રીતે તપાસ્યું. મુલાકાત થઇ રેહેવા આવી એટ- "લે તે સાવધાન થતો હોય એમ જણાયું, અને તેણે કહ્યું કે મારે માથે "ઘણા શત્રુ છે તે મારી જગ્યા વિષે અને મારા મનની સ્થિતિ વિષે ખોટી "વાતો ઉડાડેછે. પણ મને આશા છે કે તમે કેહેશો એટલે ગવર્નર ઠગાશે "નહિ, માટે તમે તેને સાચેસાચું લખજો. આવી અરજ કરતી વેળાએ રા- "વજી અને કમાલઉદ્દીન વારે વારે બોલવા લાગતા હતા અને કેહેતા હતા "કે વાત ચાલવાથી મહારાજાને કેટલું બધું નુકશાન થયું છે તે સેહેલાઇથી "જણાઇ આવેછે. ત્યાર પછી આનંદરાવે મલ્હારરાવની દુષ્મનાવટ વિષે "વાત કાહાડી અને કહ્યું કે મારા શત્રુને શિક્ષા કરવાને તમે ઉતાવળા જશો "એવી મને આશા છે. તેમને કડીમાંથી કાહાડી મૂકવાને માટે તેણે ઘણી "વાર કહ્યું, આ મતલબ તેની પૂર્ણ થએલી જોવાને તેણે બહુ આતુરતા બ- "તલાવી; ને તે વિષે તેના કામદારો પણ ફરીફરીને કેહેવા લાગ્યા. મહારા- "જાને ખાત્રીપૂર્વક કેહેવામાં આવ્યું કે ગાયકવાડ સંસ્થાનના લાભ વિષે "કંપની સરકાર સદા નજર રાખેછે અને તમારા હકના વાજબીપણાને લીધે "અને ઇંગ્લિશ સરકારની ફોજથી તમારા શત્રુઓની સામે, પરિણામે તમારું "રક્ષણ થશે. આ મુલાકાતની વેળાએ આનંદરાવ રાજાએ વિનયપૂર્વક વ- "ર્તણૂક ચલાવી અને અંગ્રેજ સરકાર ઉપર તેનો આધાર છે તે, તથા તેના "પૂર્વજોના કંપની સાથેના ધાડા સંબંધને લીધે કંપની સાથેની તેની પ્રીતિ

"અને માન એ સર્વે તેણે વારે વારે કહી બતાવ્યું. રીત પ્રમાણે પાન સો-
"પારી અને ગુલાબ વેહેંચ્યા પછી આનંદરાવ ગાયકવાડ રજા લઈને
"વિદાય થયો."

તારીખ ૧ લી ફેબ્રુઆરીને રોજ મેજર વાકર, મહારાજને તેના મે-
હેલમાં જઈ મળ્યો. તે કેહેછે કે, "પેહેલીવાર કરતાં આ વેળાએ મહારા-
"જાનો દેખાવ વધારે ગંભીર દેખાતો હતો; તે આનંદી દિસતો હતો અ-
"ને તેના પ્રથમના દેખાવની મૂર્ખાઈ, કેટલીએક દૂર થઈને તેને ઠેકાણે ઉ-
'દારતા અને બુદ્ધિનો કેટલોક અંશ પ્રવેશ થએલો દીશી આવતો હતો.
"ખુલ્લી રીતે વાતચિત્ત થયા પછી આનંદરાવે અમને શીરપાવ આપ્યા પછી
"એક બાનગી ઓરડામાં આવવાને અરજ કરી મુખ્ય મુખ્ય માણસોનું
"ટોળું તેઓના ચાકરો સહિત ઓરડામાં ધશી આવ્યું. આનંદરાવે રા-
"વજીનાં વખાણ કર્યાં, અને મલ્હારરાવને યોગ્ય શિક્ષા કરવાની બરેબરી
"ઇચ્છા જણાવી તેણે કહ્યું કે મારા કુંવર હુનમન્તરાવને મારી ખુશી-
"થીજ ફોજમાં સામેલ કરેલો છે; તેનું બાર વર્ષનું વય છે એ વાત જણા-
"વ્યા પછી તેનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં. લડાઈ કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારે
"મલ્હારરાવે મારી પરવાનગી લીધી નથી એવી તેણે ચોખ્ખી ના કહી, પણ
"તેને પૂછવામાં આવ્યું કે કાનાજીનેતમારા અભિપ્રાયથી કેદ કરવામાં આ-
"વ્યો છે કે નહિ ત્યારે તેણે તેનો કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તે પો-
"તાનું માથું નીચે રાખી રહ્યો. આંખો ફેરવી, અને ચૂપ થઇ રહ્યો. તેના
"કામદારે ઉત્તર આપવા માંડયું, પણ તે તો ચુપજ રહ્યો. તેણે મારા કા-
"નમાં કહ્યું કે આરબ જમાદારબધા મારા કટ્ટા શત્રુ છે તેથી છૂટી રીતે
"તેઓ મને વાત કરવા નહિ દે. ત્યારપછી અમે સર્વ વિદાય થયા." મ-
હારાજનો એક વિશ્વાસુ મંગળ પારખ કરીને હતો તેણે પછવાડેથી મેજર
વાકરને કહ્યું કે કાનાજીને કેદ કરવા બાબત પૂછવામાં આવ્યું તે વખતે ધ-
ર્મની અસરને લીધે તેનાથી બોલાયું નહિ. તેના ભાઇને કેદ કરેલો હતો તે
ગુન્હાનું અને પાપનું કામ છે એમ સમજતો હતો તોપણ તેમ કરવાની
તે લોકને માટે તેને અગત્ય હતી અને એ વાત જ્યારે બની ત્યારે શોકની
નિશાની ખાતર તેણે પોતાની દાઢી વધારી અને ઘણા દિવસ સુધી તેનું
તેને દુઃખ રહ્યું.

મેજર વાકરને ગાયકવાડનું રાજ્ય એટલું બધું નબળું અને અવ્યવસ્થિત જણાયું કે બાહારનો તેને આશ્રય મળ્યો હોત નહિ તો તે ટૂટી ગયું હોત. બંદોબસ્તની અવ્યવસ્થા અને તેથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખ લોકોના ઉપર એટલાં બધાં વિંટલાઈ વળ્યાં હતાં કે તે ભાગ્યેજ વિચારમાં આવી શકે—કંઈ નહિ પણ જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થાજ ચાલી રહી હતી; સર્વ ખાતાના માણસોનો પગાર ચડી ગયો હતો; પૈસા ધીરનારાઓને દેણ સાનમાં લખી આપ્યો હતો, તેઓ તેમની નજરમાં આવે તેમ તેમાંથી વસૂલ કરી લેતા હતા; એક પગારદાર નાયક પણ રાજના કરતાં વધારે સત્તા ધારણ કરીને દેશમાં ફરતો હતો; અને લશ્કરી સરદારોએ તો આખું રાજ્ય પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધું હતું, અને મહારાજાને ખરેખરો સ્વાધીન કરી લીધો હતો; તેમજ તેઓ પણ રાજકારભારમાં કુશળ નહતા તેથી સરાફોના હાથમાં ખરેખરા હતા. આખા વર્ષમાં ગાયકવાડને જે ખર્ચ થતો તે ઉપજના કરતાં ચાર પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે થતો. રાવજી આપાજી પ્રધાન તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ડાહાપણથી રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને માટે યોગ્ય પુરૂષ હતો, પણ ચાલીશ વર્ષની મુદતમાં મરાઠા રાજ્યની કેટલીક બધી શાખાઓ ઉખડી ગઈ તે જોવાથી અને ફેરફારમાં સામેલ રહેવાથી રાજ્યના ફેરફાર સાથે માહિતગાર થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે થવાથી તે વેંહેમી થઇ ગયો હતો તેથી તેની સાવધાની મટી જઇને તેનામાં કોઈ કોઈ વેળાએ બીકણપણાનો પ્રવેશ થયો હતો, તેને પોતાની રીત પ્રમાણે કરવાને છૂટ નહતી, અને આરબ કામદારોએ ઝુંટાવી લીધેલી સત્તા તેમની પાસેથી પાછી છીનવી લેવાને તેનામાં ધૈર્ય ન હતું. કોઈ કોઈવાર અંગ્રેજ સરકારના વિચાર ઉપર વિશ્વાસ આવતો નહિ એવું જોવામાં આવ્યું છે અને બીજાઓની સાથે જ્યાં ચોકશી રાખવાની હોય ત્યાં વાતચીત કરવામાં સાલસાઈ અને નિષ્કપટપણું દર્શાવ્યું છે. એ દિવાન વિષે એમ કેહેવાયછે કે, તે વારે વારે પોતાના અભિપ્રાય જણાવી દેતો અને તેના એવા સ્વભાવને લીધે રાજ્યના અને તેના પોતાના કામો મારયાં જતાં હતાં.

મેજર વાકરના અભિપ્રાયમાં એમ હતું કે ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપવામાં ખરેખરૂ વિઘ્ન પાડનાર માત્ર આરબ

લોકોજ હતા, તોપણ ખરૂં જોતાં તેમનાથી ડરી જવા જેવા તેઓને ગણતો નહિ. અગર જો તેઓ શૂરવીર હતા તોપણ તેમની તોરીને લીધે હાથ નીચે રહેવાને લાયક નહતા; અગર જો તેઓ જૂદા જૂદા સરદારોના હાથ નીચે રહ્યા હતા તોપણ તેમના તેજ સંબંધને લીધે કોઈ પણ સાધારણ રીતથી તેઓનાથી મળી જઈને એક થવાનું નહતું. તેઓની ખરેખરી સંખ્યા સાત હજાર કરતાં ઓછી હતી; તેમાં એક હજાર કરતાં વધારે એકે જગ્યાએ એકઠા નહતા. તેમનામાંનો ચોથો ભાગ માત્ર આરબસ્તાનનો હતો. બીજા બાકી રહેલા આરબી લોહીના હતા પણ તેમનો જન્મ ગૂજરાતમાં થયો હતો. તેઓની પાસે હથિયાર જોવા જઈએ તો મુખ્યત્વે કરીને બંદુકો હતી, તેની જાત કાંઈ સારી નહતી, અને તેઓનું લડાઈ વિષેનું જ્ઞાન ધિક્કારવા લાયક હતું; તેમના તાબામાં જે કિલ્લા હતા તેમાં વડોદરાનો કિલ્લો હતો તે સારામાં સારો ગણવામાં આવતો હતો, અને ખરૂં જોતાં તે એક નિયમસર હુમલાનો અટકાવ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હતો નહિ. બ્રિટિશ લસ્કરની બે ટુકડિયો જે વડોદરે રાખવામાં આવી હતી, તે મેજર વાકરના વિચાર પ્રમાણે આરબોની સાથે બરાબરી કરી શકવાને બસ હતી, અને તે એવી આશા રાખતો હતો કે તેઓની સત્તા એથી નરમ પાડવામાં આવે તો તેમનો મર્તબો તેમનીજ નજરમાં ઓછો ચાહાવા લાયક આવી જશે, અને તેઓની સંખ્યા ઓછી થતી જશે. આરબોની બે ટુકડિયો હતી, અને તેમને માથે મંગળ પારેખ અને સામળ બેહેચર એ બે સરાફો હતા, તેમાં છેલ્લા સરાફનો સ્વભાવ ખંદો, લોભી, અને દગાફટકા કરે એવો હતો. બ્રિટિશના ભણી તેનો સારો ભાવ ન હતો, અને તેની સત્તા નીચે જે આરબોની ટુકડી હતી તેમાં માણસ વધારે હતાં.

રાવજીના સાંભળવામાં એમ આવ્યું કે મલ્હારરાવના ઉપર ફોજ લઈ જઈને તેને શિક્ષા કરવાને બદલે બ્રિટિશ સરકાર ઘરમેળ પતાવી દેવાને ધારેછે ત્યારે તે ઘણોજ નારાજ થયો. તે તકરાર કરવા લાગ્યો કે કડી લીધા વિના કંઈ થવાનું નથી. તેના ઉત્તરમાં તેને મેજર વાકરે સમજાવીને કહ્યું કે તમારા વિચાર પ્રમાણે કરવાથી દેશમાં નિરંતર ગડબડાટ થઈ રહેશે, કેમકે અગર જો કડી લેવાનું કામ સોંપેલું છે, તોપણ ક-

દાપિ મલ્હારરાવ હાથમાંથી છટકી જરી અને કેટલાક કાળ સુધી દેશમાં લૂંટફાટ કરીને હેરાન ગતિએ પોહોંચાડશે. રાવજિયે કહ્યું કે મારે એવી અરજ કરવાની છે કે શત્રુને પાછો આવતાં અટકાવવાને વાસ્તે બ્રિટિશ સરકારે બે પલટણો રાખવી, અને એ મદ્દના બદલામાં દરિયા કિનારા ઉપરનો સુગમ પડતો ભાગ આપીશું, મલ્હારરાવના આખા દેશ સાથે કડી તો લેવી અને વળી તેને કહ્યું કે હાથી ઘોડા એ સર્વ લશ્ર લશ્રને દેશમાં કોશ એક બીજે ઠેકાણે એક લાખ રૂપિયાની જાગીર તેને આપવી. બ્રિટિશ એલચીને એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી કે ઘર મેળે તકરાર પતાવી દેવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર હાથમાં લશ્ર રાખવો અને જો રાવજી ગમે તે થાય તોપણ મલ્હારરાવનો નાશ કરવાને નિશ્ચય કરીને બેઠો હોય તો બ્રિટિશ સરકારે વચ્ચે પડીને આગળ પગલાં નહિ ભરતાં ફોજને પાછી બોલાવી લેવી; છેવટે રાવજિયે કબૂલ કર્યું કે કડીના જાગીરદારે વડોદરાના મુલ્ક ઉપર હલ્લો કર્યો છે તેના બદલામાં અંગ્રેજી લશ્કર બે ત્રણ દાહાડા સુધી તેની હદમાં છાવણી કરશે તો હું રાજી થઈશ; તે સાથે તેણે કહ્યું કે, મલ્હારરાવ સલાહ ભરેલી રીતે ચાલવાને કબૂલ થાય તો તેની પાસેથી ખંડણી લેવામાં આવે છે તેનો ઘણો ભાગ પાછો તેને છોડી દેવામાં આવે. મેજર વાકરે સરકારમાં રિપોર્ટ કર્યો તેમાં તેણે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે મલ્હારરાવ જો પોતાના રાજાને શરણ થવાને ના પાડે તો ન્યાય અને રાજનીતિના ધોરણથી તે શિક્ષાને પાત્ર થાયછે. મહારાજાના એક પટાવત તરીકે તે તેની જાગીર ખાઈનેખંડણી આપવાને ના પાડેછે, અને તે જ્યારે માગવામાં આવી ત્યારે પરદેશી શત્રુનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનેબાહાને હથિયાર લશ્ર ઉઠયોછે, અને તેની મતલબ તો કાંઈ ઉલટીજ પ્રસિદ્ધ કરી છે તેથી મહારાજાને પદભ્રષ્ટકરવાના સંપૂર્ણ વિચારને લીધે રાજદ્રોહ કર્યાનું તોહોમત તેને લાગુ પડેછે. કાનાજીને માટે મલ્હારરાવ હથિયાર લશ્રને ઉઠયોછે એનું બાનું બતાવેછે તે ઉપર થોડો આધાર રાખી શકાયછે; કેમકે તે રાજકુંવરનો ગાદી ઉપર ખરો દાવો નથી, અને મલ્હારરાવે પોતેજ, કાનાજીને પદભ્રષ્ટ કરયો તે વાત પસંદ કરીછે એટલુંજ નહિ પણ તેના પદભ્રષ્ટના સમાચાર સાંભળીને પોતાની ખુશાલી જણાવવાને માટે તોપોના બ્હાર કરાવ્યા હતા. તેણે ગાયકવાડના મુલ્ક ઉપર હલ્લો કરયો હતો તે એ બ-

નાવ બન્યા પછી બહુ પછવાડે કરેલો હતો, તે વેળાએ તેણે કશી શત્રુતા પ્રસિદ્ધ કરી ન હતી, તેમજ કંઈ ફરિયાદ પણ કરી ન હતી. જો મલ્હારરાવ હઠ પકડીને રહેશે તો તેને તોડી પાડવાનું કામ લોકને પસંદ પડશે, અને તે કામ પાંશરે પાંશરૂ સરાડે ચડશે તો પછી સહાયકારી લસ્કર કબૂલ રાખવામાં આવશે. આ મતલબને માટે મદદ આપવાને બ્રિટિશ સરકારને ખુલ્લી રીતે અગત્યનું છે, અને કડીની ચડાઇનો જય થયા પછી તો પેહેલાંની ટુકડી અથવા તેના જેવી ફોજની પલટણ વડોદરે મોકલીને નિરંતર રાખવાને ઠીક થઈ પડશે.

મેજર વાકર પોતાને સોંપેલું કામ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડીને તારીખ. ૮ મી ફેબ્રુઆરીને ત્રીજે પ્રહરે વડોદરેથી વિદાય થયો. ગાયકવાડની ફોજ આપીને બાબાજીને તેની સાથે મોકલ્યો, અને મલ્હારરાવ સલાહ કરવાની અરજ કરે તો મહારાજાના રાજ્યને જેવી રીતે ફાયદો થાય તેવી રીતે કરવાની તેને પૂરેપૂરી સત્તા આપવામાં આવી.

પ્રકરણ ૪.

મલ્હારરાવ ગાયકવાડ.

પાછળના પ્રકરણમાં કૉલકરારનો વૃત્તાંત, આ પુસ્તકનો પ્રકાર જોતાં કોઇને બહુ વિસ્તારથી લખેલો લાગશે, પણ ગૂજરાતના હવે પછીના ભાગ્યનો બરેબરો આધાર તેનાજ ઉપર રહેલો છે. માટે તેમ કરવાની અગત્ય પડી છે. જે બ્રિટિશ પાસે માગેલો આશ્રય આપવામાં આવ્યો હોત નહિ, અને ખંભાત આગળથી લશ્કરે આગળ ડગલાં ભર્યાં હોત નહિ, તો પછવાડેથી જેમ હોલકર અને સિંધિયાના રાજ્યોની વલે થઈ તે પ્રમાણે વડોદરાનું રાજ્ય પણ દુઃખદાયક અંધેર કારભારવાળી અને ગડબડાટ ભરેલી સ્થિતિમાં અચૂક આવી ફસ્યું હોત. પણ કામ એકદમ આગળ વધીને એવા નિયમપર આવી ગયું કે, તે નિયમ, ગૂજરાતના સર્વ રાજ્યનો આગળ ઉપર થવાનો જે સંબંધ, તેનો આધાર થઇ પડ્યો.

સુરતથી બીજી ફેબ્રુઆરિયે નીકળેલી ફોજ ખંભાતને બારે ઉતરી, અને આગળ સન ૧૭૭૫ માં કર્નલ કિટિંજના તાબાની ફોજ જે ખુલ્લી જગ્યામાં પડી હતી તેજ જગ્યાએ, નારાયણસરની પાસે આવીને પડી, અને ઉપરી અધિકારિયોને ઉતરવાને માટે એક વાડી માંહેલો બંગલો સોંપવામાં આવ્યો. એટલીવારમાં આણીમગ બાબાજી અને મલ્હારરાવની ફોજ વચ્ચે અનિર્ણીત અને અવ્યવસ્થિત નહાન નહાની લડાઇઓ થવા લાગી અને તે સાથે, માલવિનાનાં સલાહનાં કહેણ પણ ચાલવા લાગ્યાં. મલ્હારાવનું લશ્કર બધું મળીને પંદર હજારનું હતું એવું કહેવામાં આવતું હતું* શિવરામ કરીને માત્ર એક સરદાર દમવાળો હતો. તેની પાસે કવાયત શીખ્યાનું ડોળ ધારણ કરવાવાળા સાતસેં હિંદુસ્થાની હતા; અને ત્રણસે કે ચારસેં મરાઠા અશ્વાર હતા. "ગોસાઈની બાયડીનું લશ્કર" એવા નામથી એક પલટણ ઓળખાતી હતી, તેના ઉપર પારકર કરીને એક

* આ ગણતરી પારકરની આપેલી છે. અને તેનાજ લખવાથી તેમાં ફેરફાર જણાયછે. મેજર વાકર એવી ગણતરી કરેછે કે, દશથી બાર હજાર સુધી ઘોડેશ્વાર અને પાયદલ મળીને હતું, તથા ઘણીખરી નહાની મ્હોટી દશ પંદર તોપો હતી.

અંગ્રેજ ઉપરી હતો. બીજા બસેં માણુસ હતાં તેનો ઉપરી જોકિમ કરીને એક ફિરંગી હતો, તેણે પોતાની ટુકડીમાં એક સરખો દેખાવ રાખવાને મેહેનત લીધી હતી તેથી તેઓ "લાલ ડગલા" પેહેરેલા પણ "બાકીના, પોતાને ગોઠે તેમ પોશાક પેહેરતા અને લડતા" એમ પારકર તેમને માટે લખેછે. આ શેળભેળ લશ્કરમાં બાકી રહેલા સિન્ધિ અને પઠાણ તથા કાઠી અને કોળી હતા. તે માંહેથી કાઠી અને કોળી તો કવચ પેહેરેલા અશ્વાર હતા, અને બાબાજીની ફોજ સાથે એક બે નહાની લડાઇયોમાં જે હવણાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો તે ભૂપતસિંહ તેઓનો ઉપરી હતો. એ સખ્સ નઠારા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલો ભંકોડાનો ઠાકોર હતો. એ હવણાં તો મલ્હારરાવની ટોળીનો બહુ નામીચો માણુસ થઇ પડયો હતો પણ પ્રથમ તો એનો કટ્ટો શત્રુ હતો. કાનાજીના રાજકારભારમાં, કડીના જાગીરદારના ઉપર મોકલવાનું કહીને એ ઠાકોરને વડોદરે તેડાવ્યો હતો, પણ કાનોજી કેદ થયો તે વેળાએ એને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો હતો તેમ છતાં રખેને તે હવે પછીના દ્વેષભાવને લીધે મલ્હારરાવના મુલ્ક ઉપર ચડાઇ કરવાને નીકળી ચાલે એટલામાટે રાવજિયે તેને છોડી મૂકયો હતો.

તારીખ. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી સુધી બ્રિટિશ ફોજે કાંઇ આગળ પગલાં ભરયાં નહિ. એટલી વારમાં મલ્હારરાવ, આરબ કામદારો સાથે કાનાજીને છોડી મૂકવાનાં કપટકાર્ય રમતો હતો. અને આ બાજુ ભણી અંગ્રેજોએ ઢીલ કરી હતી તેથી અને ખંભાતથી રેસીડેન્ટે પોતાનો એક વકીલ કડી મોકલ્યો હતો તેથી સર્વ પક્ષકાર નિરાશ થઇ ગયા હતા. મલ્હારરાવે પોતાની ફોજનાં હથિયાર છોડાવાને ના કહ્યું તેમજ વિસલનગર અને બીજી જગ્યાઓ જે તેણે લઇ લીધી હતી તે આપી દેવાને પણ ના કહી અને કંઇ બંદોબસ્ત કરતાં પેહેલાં મલ્હારરાવની પાસે એ બંને વાનાં કબૂલ કરાવ્યાવિના આગળ કામ ચાલે એમ હતું નહિ, તેથી મિ૦ ડંકન જે આ વેળાએ ખંભાતમાં હતો, તેણે બાબાજીની ફોજને જઇ મળવા સારૂ લશ્કરને જવાની આજ્ઞા આપી. મલ્હારરાવને ખબર આપવામાં આવી કે મહારાજાનો મુલ્ક તમે ગેરવાજબી રીતે દબાવી પડયાછો તે છોડાવવાને ફોજ રવાના કરવામાં આવી છે; તમે જો તે મુલ્ક પાછો આપવાને કબૂલ થશો તો માત્ર સો માણુસ લઇને મિ૦ ડંકનને મળવા આવવા-

ની રજા આપવામાં આવશે. એ વિના બીજા કોઇ ઠરાવની તમારે આ-
જ્ઞા રાખવી નહિ. મેજર વાકર તા૦ ૨૩ મી ને દિવસે નીકળ્યો તે માર્ચ
મહિનાની ૪ થી તારીખે અમદાવાદ પોહોંચ્યો. ત્યાંથી બીજે દિવસે અ-
ડાલજ ગયો, ત્યાં તેણે પોતાનો ભારે સરસામાન અને માંદા માણુસોને
મૂકીને ચોકી રાખી, મલ્હારરાવ હજી લગણ સલાહનું કેહેણ ચલાવતો હતો
પણ તે પ્રમાણે કરવાની તેની મરજી હોય એવી ખાત્રી પૂર્વક સાબીતી
આપી ન હતી. બ્રિટિશ ફોજ તા૦ ૧૦ ને રોજ કડી માહાલમાં પેઠી;
તેની સાથે ગાયકવાડની ફોજ હતી તે પછવાડે રેહેવા દીધી. જો એમ
કર્યું હોત નહિ તો તેની અવ્યવસ્થિત રીતિને લીધે વાંકમાં આવી જાત.
તેઓએ સેરેતા આગળ છાવણી કરી તે ઠેકાણે મેજર વાકરની મુલાકાત
લેવાને મલ્હારરાવે પોતાની મરજી જણાવી. તે પ્રમાણે મુલાકાત તો થઇ
પણ તે અવસરની સર્વ હકીકત ઉપર નજર રાખતાં સલાહ શાન્તિથી
તકરાર પતી જાય એમ મેજર વાકરને લાગ્યું નહિ. મલ્હારરાવના મનમાં
અવિશ્વાસ અને દગો હતો એ વાત તે મુલાકાતની વેળાએ ઘણાંજ હથિ-
યાર સજેલા માણુસો લઇ ગયો તે ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે. ઘોડેશ્વાર અને
પાયદળ થઇને બે હજાર કરતાં પણ વધારે માણુસ તેણે સાથે રાખ્યું
હતું, અને સંગાથે ત્રણ તોપો હતી. બ્રિટિશ છાવણીમાં મુલાકાત લેવા
જવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો અને છાવણીથી બે મૈલ ઉપર મુલા-
કાતને માટે ચંદરવો બાંધવામાં આવ્યો હતો ત્યાંથી આગળ ડગલું ભરવા-
ની પણ તેણે ના કહી. તોપણ બીજે દિવસે સાંજરે મેજર વાકરને કેટ-
લાંક કારણ બતાવીને તે તેને મળ્યો અને પોતાની નવી ફોજ કાહાડી
મૂકવાની અને બ્રિટિશ સરકાર કેહે તે સર્વ વાત કબૂલ કરવાની પોતાની
મરજી જણાવી પણ તેની યોગ્યતા સચવાય એટલા માટે કોઈ વિશ્વાસુ
વકીલોની મારફત કોલકરાર ખાનગી રીતે કરાવવાની તેણે ઇચ્છા જણાવી.
તે પ્રમાણે મેજર વાકરે તેનું કેહેવું બાહાલ રાખ્યું. તેની પાસે એવી મા-
ગણી કરી કે મહારાજાનો મુલક જે તમે જીતી લીધો છે તે તેમને પાછો
આપવો, ગાયકવાડની પ્રજામાંથી જેઓને કેદ પકડવામાં આવ્યા છે તેઓ
ને છોડી મૂકવા, તથા તેમની પાસેથી લીધેલી રકમ તેમને પાછી આપવી,
ને મહારાજાની ખંડણી બાકી હોય તે આપવાને વ્યવસ્થા કરવી, લડાઇનો

ખર્ચ આપવો; અને હવે પછીથી સારી ચાલ ચલાવવા બાબતના જમીન આપવા, એ રીતે સર્વ પ્રકારે મહારાજાનું મન મનાવવું. વળી તેણે પોતાની નવી ફોજને રજા આપવી અને હમેશાં રહેતી હોય તેટલી ફોજ કડીના કિલ્લામાં રાખવી, અને તેના નિષ્કપટપણા વિષેની મેજર વાકરની ખાત્રી થાય ત્યાં સુધી કડીની પાસે છાવણી કરીને બ્રિટિશનું લશ્કર પડી રહે. બ્રિટિશ ફોજને એકદમ કલોલ જવાનો ઠરાવ થયો અને ગાયકવાડની ફોજને પછવાડે આવવાનું ઠર્યું તે ઠેકાણે મલ્હારરાવની છેલી મુલાકાત લેવાનો ઠરાવ થયો. મેજર વાકર ૧૫ મી તારીખે કલોલ આવ્યો ત્યારે ત્યાં કોઇ જોવામાં આવ્યું નહિ. ને મલ્હારરાવના કંઇ સમાચાર જણાયા નહિ, એટલે કડીથી આશરે ત્રણ મૈલને છેટે બુડાસણ કરીને એક ગામ છે ત્યાં તે ૧૬ મી તારીખે ગયો. બ્રિટિશ લશ્કર આવી પોહોંચ્યું ત્યારે મલ્હારરાવના થોડા એક ઘોડેશ્વાર જોવામાં આવ્યા તે કંઇ દુશ્મનાવટ બતાવ્યાવિના તરતજ જતા રહ્યા. પાસે એક ઉંચી જગ્યા હતી તેનો કબજો લઇને છેક ઉંચા ભાગ ઉપર એક તોપ તથા એક ટુકડી રાખી. આવી ઉંચી જગ્યા કબજામાં આવી તેથી આખો કડીનો દેખાવ, મલ્હારરાવની છાવણી, અને તેની આખી ફોજ ધાલમેલ કરતી તથા મેદાન ઉપર પખરાઇ જતી મેજર વાકરના જોવામાં આવી. કડીનો કિલ્લો નહાનો અને વાંકોચૂકો હતો; તેને ચાર દરવાજા હતા તેમાં ફતેહ દરવાજો હતો તેનેજ માત્ર નવા મોરચા બાંધ્યા હતા, અને તેના ઉપર તોપ ચડાવી હતી. મલ્હારરાવને રહેવાની જગ્યા એક કિલ્લામાં હતી તે વેગળેથી દેખાતી હતી તેમાં તેનો મ્હોટા મિનારા જેવો બુરજ, અને ખુલ્લી અગાશી એ મુખ્યત્વે કરીને જણાઇ આવતાં હતાં તેના ઉપરથી આસપાસનો પ્રદેશ નજર તળે ચડી શકે એમ હતું. સુમારે બપોરની વેળાએ મલ્હારરાવની પાસેથી કાગળ લઇને માણસો આવ્યા તે કાગળમાં એટલી બધી નમ્રતા બતાવેલી હતી કે કપટકાર્ય ઢાંકવાનું એક સાધન ઉભું કરવામાં આવ્યું છે એવું અંદેશા સરખું મેજર વાકરના વિચારમાં કંઇ આવ્યું નહિ. નેટિવ એજંટ *સુંદરજી અને કયાપટન વિલિયમ્સ સાથે કાગળનો

*શેઠ સુન્દરજી શિવજી, બ્રહ્મક્ષત્રી કચ્છમાંડવી પાસે ગુંદિયાળી છે ત્યાંનો વતની, પ્રથમ ઘોડાનો સોદાગર હતો, તેમાંથી નેટિવ એજન્ટને પદે પોહોંચ્યો હતો. ભા૦ ૬૦

ઉત્તર લખી આપીને મોકલ્યા તેઓને ગયાને વીશ મિનિટ થઇ નહિ અને મલ્હારરાવની ફ્રેાજની છાવણી આગળ પૂરા પોહોંચ્યા નહિ એટલામાં તેા તેઓને કેદ કરી લીધા, અને તેની પાસે બે તોપેા હતી તેનેા મારેા બ્રિટિશ છાવણી ઉપર ચલાવ્યેા. મેજર વાકરે ગાયકવાડના સરદારેા સાથે થેાડીક મસલહત કરી ત્યારપછી તેઓને કામ નીમવામાં આવ્યું અને તેમની સાથે એવેા ઠરાવ કરવામાં આવ્યેા કે આખી ફ્રેાજે ધસારેા કરીને શત્રુની છાવણી ઉપર હલ્લેા કરવેા, કમાલઉદ્દીનખાન પાસે લગભગ એક હજાર ઘેાડું થયું હતું તે લઇને બ્રિટિશ ફ્રેાજની જમણી બાજુએ તે રહ્યેા; અને બાબાજી પાયદલ તથા થેાડા ઘેાડેશ્વાર અને થેાડાક ગેાલંદાજ લઇને ડાબી બાજુએ રહ્યેા. ગાયકવાડની ફ્રેાજ તૈયાર થયાના સમાચાર બ્રિટિશ ફ્રેાજને પેાહોંચાડવામાં આવ્યા એટલે સુમારે અઢી કલાકે પલટણ હાર બંધ ચાલવા લાગી, તથા સંગાથે ચાર તોપેા લીધી તે ધીરે ધીરે પણ ઘણી સરસ વ્યવસ્થાથી આગળ ચાલવા લાગી, અને કેાઇક ઉંચી જગ્યા હાથ કરી લેવાને તથા શત્રુની ફ્રેાજને મેાખરે જઇ પેાહોંચવાને તે જમણી બાજુ તરફ નમી. જેમ બ્રિટિશ ફ્રેાજ આગળ ચાલવા લાગી તેમ મલ્હારરાવના તોપખાનાનેા મારેા વધવા લાગ્યેા, અને દુર્ભાગ્યે કરીને શત્રુએ એવી જગ્યા પસંદ કરી હતી કે ત્યાંથી મારની અસર ઘણી થતી હતી, તોપણ આશરે પાંચ વાગતાં શત્રુની ફ્રેાજથી સુમારે અર્ધા મૈલને છેટે મેજર વાકર આવી પેાહોંચ્યેા અને ત્યાં આગળથી શત્રુની છાવણી આખેઆખી દેખાવા લાગી. તેણે હલ્લેા કરવાનેા વિચાર અગાઉથી કરી રાખ્યેા હતેા, તે પ્રમાણે કરવાની તૈયારીમાં તે હતેા પણ તેટલામાં તેને એવી ખબર આપવામાં આવી કે બાબાજીની ટુકડી છાવણીથી જરાક આગળ ચાલી છે, અને તેના આરબ લેાકેા બ્રિટિશ ફ્રેાજની પછવાડે જવાને આનાકાની કરેછે; તેમજ કમાલઉદ્દીનને જે ઠેકાણે રેહેવાનું ઠરાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તે કેટલીએક વાર સુધી રહી શક્યેા અને હવે શત્રુના ચડિયાતા ઘેાડેશ્વારના લશ્કર આગળ ટકી નહિ શકતાં પછવાડે પડી ગયેા છે, એવા સમાચાર પણ તેને તેજ વેળાએ મળ્યા. ગાયકવાડની ફ્રેાજનેા અસર કરે એવેા આશરેા મળ્યા વિના ધારેલા વિચાર પ્રમાણે કરવાનું મેજર વાકરને ઘણું જોખમ ભરેલું લાગવા ઉપરથી તેને તે વિચાર

માંડી વાળવાની અગત્ય પડી, તેથી તેણે જમણી બાજુએ વધારે જવા માંડ્યું, કેમકે જેમ તે તેણી તરફ ચાલતો હતો તેમ તેમ શત્રુના મારાથી રહેતાં રહેતાં વધારે છેટે તે જઈ શકતો હતો, અને તેઓના ઘોડેસ્વાર જે ઉંચી જગ્યાયે હતા, તે જગ્યાએ જઈ પોહોંચવાને તેને બની આવતું હતું. આ ઠેકાણે અંધારૂં થતા સુધી ફોજ રહી અને ત્યાંથી શત્રુના મણીનો કાંઈ અટકાવ થયા વિના પોતાની છાવણીની જગ્યાએ પાછી વળી. શત્રુના તરફ ઘણું નુકસાન થયું પણ બ્રિટિશ ફોજને પણ ભારે નુકસાન પોહોંચ્યું. લેફ્ટનેન્ટ ક્રીંગ રાજની એંશીમી પલટણનો હતો, અને મ્યાકડોનલ્ડ અને લોવેલ નામના બે કપ્તાનો કંપની સરકારની ચાકરીમાંના હતા તે મારયા ગયા. સર્વ મળીને ૧૪૬ મારયા ગયા તથા ઘાયલ થયા તેમાં પચીશ યુરોપિયન હતા અને એક તોપનાં પૈડાં ભાંગી ગયાં તેથી તેને રણભૂમિમાં રહેવા દેવી પડી.

મેજર વાકરની પાસે જેટલી ફોજ હતી તેટલાથી તાબડતોબ અને ઓચિંતો હલ્લો કરીને લડાઇનો અંત આણવાનું બની શકે એમ ન હતું એવી હવે તેની ખાતરી થઇ. માટે મરાઠાની રીત પ્રમાણે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને બાબાજીની સલાહ લીધા પછી મોરચો બાંધીને તે જેમ કિલ્લો બાંધેલું શેહેર હોય તેમ શત્રુની છાવણી ઉપર જવાનું તેણે કબૂલ કરયું. તેટલી વારમાં ખંભાતમાં મિ૦ ડંકને તથા કૌન્સિલના બીજા અધિકારિયોએ બની શકે તેટલી ફોજ એકઠી કરીને મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. મુંબઇથી મોકલવાને ઠરી એટલી ફોજ રવાને થવાને વાહાણ ઉપર ચડી, અને ગોવામાં બ્રિટિશ કમાન્ડીંગ ઓફિસર કર્નલ સર વિલિયમ કલાર્ક હતો તેને હુકમ થયો કે તમારા તાબાનું યુરોપિયન લશ્કર અને દેશી પાયદલની પલટણ લઈને કડી આગળ ફોજને જઇ મળવું. ઈનિટ્રેપિડ અને ટર્પસિકોડ કરીને ઈંગ્લંડના રાજનાં બે વાહાણ અને કાર્નવાલિસ અને અપટન કયાસલ એવા નામનાં કંપનીનાં વાહાણ હતાં તે વધારાનું લશ્કર ઉત્તર ભણી લઇ જવાના કામમાં લગાડ્યાં.

કેટલીકવાર સુધી કડી આગળ બેતાલ લઢાઇઓ થઈ તેમાં સામાવાળા, મેજર વાકરના લશ્કર ઉપર ઘણું કરીને નજર રાખતા હતા અને મુખ્યત્વે કરીને ગાયકવાડના સરદારોની ફોજ ઉપર દુશ્મનાવટ જણાવતા

હતા. આણીગમ મેજર વાકરના જાણવામાં આવ્યું કે આપણી પાસે જોઇયે તેટલો દારૂગોળો નથી તથા બાબાજીની ફોજનું તોપખાનું કામમાં લાગે એવું નથી અને તેનું લશ્કર જો કે ખરેખરૂં નાહિંમતવાન નથી તેમજ પ્રમાણિકપણા વિનાનું નથી તોપણ તેમના મનમાં 'હોંસ' હોય એમ લાગતું નથી, અને મલ્હારરાવની ફોજમાં વગર કવાયત શીખેલા પઠાણ, ગોસાઇ અને કોળિયો જે શૂરવીર છે તેઓના મનમાં જેટલી ઉલટ છે તેટલી તેમના મનમાં નથી. તે ઉપરથી તેણે વિચાર્યું કે ગાયકવાડની ફોજની મદદ મળ્યાવિના હલ્લો કરવાનું કામ પાર ઉતારી શકાય એમ નથી માટે એહેતર છે કે તેમ નહિ કરતાં પોતાનું રક્ષણ કરી બેશી રહેવું. વળી તેજ વેલાએ મેજર વાકર અને મલ્હારરાવ વચ્ચે સલાહનાં કહેણ ચાલતાં હતાં. કયાપટન વિલિયમ્સને કેદખાનાના દુઃખમાંથી મોકળો કરાવા સારૂં મેજર વાકરે પ્રથમ દરખાસ્ત કરી; પણ મલ્હારરાવે પોતાની ભણીની બહુ માગણી કરવા માંડી તેથી છેવટે કાંઇ પરિણામ થયો નહિ.

સર વિલિયમ કલાર્ક આવીને તા૦ ૧૨ મી એપ્રિલને દિવસે ખંભાત આગળ ફોજના ઉપરીપણાનો અધિકાર લીધો. પ્રથમ એવો મનસુબો કરી રાખ્યો હતો કે ફોજ જેવી ઉતરે તેવી એકદમ રવાના કરીદેવી, પણ તેમનો અટકાવ કરવાને ભંકોડાનો ઠાકોર ભૂપતસિંહ એક હજાર અશ્વાર લઇને વાટ જોઇ રહ્યો હતો તે ઉપરથી તેનાથી થતા નુકસાનમાં નહિ આવી પડવાને માટે વાજબી વિચાર્યું હતું તેથી સર વિલિયમ કલાર્ક આખી ફોજ પોતાની સંગાથે લઇને ચાલ્યો, અને એપ્રિલ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે બુડાસણ આગળ મેજર વાકરને મળ્યો, તે વેળાએ ગાયકવાડનું લશ્કર બાદ કરતાં પાંચ છ હજાર માણસ થયું, તેમાં બે હજાર કરતાં પણ વધારે માણસ તો યુરોપિયન હતુ. પ્રથમ કોલકરાર કરવાને માટે જે કેહેણ કાહાવવામાં આવ્યું હતુ તે પ્રમાણે ધરમેળે કબૂલ કરવાની મલ્હારરાવની મરજી છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાને માટે બ્રિટિશ સેનાપતિને નક્કી કરવા સારૂં સંદેશો મોકલવાનો હતો. મલ્હારરાવને ત્યાં મસલહત થતી હતી તેવામાં સર વિલિયમ કલાર્કના આવી પોહોંચવા વિષેના સમાચાર જાહેર કરવામાં આવ્યા, તે વેળાએ, શિવરામ, ભૂ-

પ્રતાપસિંહ અને પઠાણોના સરદારે ધીરમેળે કબ્જિયો પતાવી દેવામાં હરકત નાંખી માટે મુકંદરાવ ગાયકવાડે તેઓને ઠપકો દેવામાંડ્યો અને તેમને લીધે હવે સંકટ આવી પડશે એવો તેમને માથે દોષ મૂકયો. ટોળી માંહેલા બીજા જે આગેવાન હતા તે ચિંતાતુર થઇને એક બીજા સામું જોવા લાગ્યા; મલ્હારરાવ પણ ડર પામ્યો અને ઘભરાયો અને કોણ જાણે શાએ કારણને લીધે કેહેણુનો તેણે કશોય ઉત્તર વાળ્યો નહિ. અને જેમ બનવાકાળ હશે તેમ બનવા દીધું. કડી શેહેર ઉપર હલ્લો કરતાં પેહેલાં, શત્રુની ફોજ ખાઇ ખોદીને મોરચા બાંધીને રહી હતી, તે વિખેરી નાખવાનીં અગત્ય સર વિલિયમ કલાર્કને લાગી. તેમાં જમણી બાજુ ઘણી બળવાન થઈ લાં તોપખાનું, ઘોડેશ્વારની પલટણ અને બારસેં અથવા ચૌદસેં પઠાણની યુરોપિયન સરદારના હાથ નીચેની એક પલટણ તેના રક્ષણને માટે હતી. તેના ઉપર હલ્લો કરવાને માટે તા. ૩૦ મી એપ્રિલને દિવસે ઇંગ્લંડના રાજની ૭૫ મી પલટણ મુખ્ય ઠરાવી, તથા તેની એક બાજુએ ૮૪ મી પલટણ તથા બીજી બાજુએ કંપનીની ઉંચા કદના સિપાઇયોની ટુકડી અને ૮૪ મી પલટણનાં બાકી રહેલાં માણસ અને ચાર તોપો રાખવામાં આવી. એ પ્રમાણે આખું લશ્કર લેફ્ટનન્ટ કર્નલ બ્રુડિંગટનના હુકમ નીચે તૈયાર થયું; અને કોઇને દેખાવ ન દેતાં પરોડિયું થતાં તોપખાનાની લગભગ આપી પોહોંચ્યું અને બાયોનેટ ચલાવીને તરતજ તે સ્વાધીન કરી લીધું. આ પ્રમાણે જોટલી તોપો હાથમાં આવી તેમાંથી કેટલીક તેજ ક્ષણે શત્રુના સામી ઓઢવી દીધી. બ્રિટિશ ફોજ જેમ પોતાને લાભ થાય તેમ જુસ્સાથી મંડી, અને અગિયાર વાગતા પેહેલાં તો ખાઈ અને મોરચાનો આખો ભાગ જે કડીના મોખરા આગળ હતો તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો, અને શત્રુની ફોજ પોતાનું રક્ષણ કરતી હતી તેમાં ભંગાણ પાડીને અવ્યવસ્થા કરી નાંખી. આ પ્રમાણે જય પ્રાપ્ત કરી લેવામાં શત્રુને પોતાનો બચાવ કરવાનો હતો તેથી વધારે માણસનું નુકશાન થયું હોત નહિ, પણ મલ્હારરાવના લશ્કરમાંથી દારૂખાનાનો એક કંડિયો પકડાયો તે ઇદૈવથી સળગી ઉઠ્યો અને તેથીજ કરીને ઘણું નુકસાન થયું. મલ્હારરાવની છાવણી, અને પાસેનું કડેલ ગામ લૂંટીને બાળવામાં આવ્યું, અને

તેની ફ્રેાજ શેહેરના દરવાજા આગળ ટ્રેાડી ગઇ તેને અંદર પેસવા ન દીધી અને વેરાઈ જવાનેા હુકમ આપવામાં આવ્યેા. કડીની સામી બાજુએ તેઓ ફરીને પાછા કેટલીકવાર સુધી એકઠા થયા પણ ફરીને પાછા તરતજ બહુ ગડબડાટમાં આવી પડયા. મલ્હારરાવને ડર પેશી ગયેા એટલે તેણે કયાપટન વિલિયમ્સને છોડી મૂકયેા અને તે આફિસર સુંદરજીને લઇને સાંજની વેળાએ બ્રિટિશ છાવણીમાં આવી પેાહેાંચ્યેા.

બાબાજિયે આ જયના સમાચાર પેાતાના ભાઇને લખી મેાકલ્યા તેમાં, તે બ્રિટિશ ફ્રેાજનું શૂરપણું જોઇને બહુ રાજી થયેા અને તેથી કરીને હવે તેને તથા તેના ભાઇને અને મિત્રેાને લાભ થવાનેા અવસર આવ્યેા તે લખી જણાવ્યું. તેણે લખ્યું કે, "અંગ્રેજો જે રીતે લડયા "તે રીત જોઇને, બાબાસાહેબ! હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યેા. એમના જેવું "જગતમાં બીજું કેાઈ લડી શકે એવું હેાય એમ મને લાગતું નથી. છ "ઘડીમાં તેમણે તેમના ધાર્યા પ્રમાણે કર્યું, અને શ્રીમંતના સારા "ભાગ્યને લીધે હવે કડી બે દિવસમાં હાથ આવશે. કડેલથી કડી "અર્ધેા કેાસ થાય છે. અંગ્રેજી ટુકડી ખાઈની લગભગ છે. અંગ્રેજને "અહિ આણવાથી જે પરિણામ થશે તેથી તમે બહુ ડાહાપણ ચલા- "વેલું ગણાશે. અને તેમના શૂરપણાએ કરીને તેમની પ્રતિષ્ઠા અને "ભીતી તમારા શત્રુઓને વિશેષ લાગશે એટલુંજ નહિ પણ આખા

---

§ નીચે પ્રમાણે.

ઘાયળ થયા તથા મરાયાની વિગત,

યૂરેાપિયન.....મરાયા, ૨૨ .....ઘાયલ થયા, ૮૨=૧૦૪ } =૧૬૨
દેશી..... „ ૬ ..... „ ૫૨= ૫૮ }

તેમાં

અધિકારિયેા મરાયાની વિગત.

લેફ્ટનન્ટ ફ્રાન્સિસ ઇવી રાજની ૮૪ મી પલટણનેા
„ ડેવિડ ગ્રેસ „ ૮૫ મી „

અધિકારિયેા ઘાયલ થયાની વિગત,

લેફ્ટનન્ટ હેનરી પાલચર પેહેલી. (અથવા ઉંચા કદના સિપાઈયેાની) ટુકડીનેા
„ હેનરી ફ્રમ પેહેલી ટુકડી છઠ્ઠી પલટણ.

જગતને લાગશે. હવે આપણી ચિંતા એથી કરીને મટી ગઇ છે, કેમકે, "હવે આપણે આપણી નજરમાં આવે તેમ કરી શકીશું."

મલ્હારરાવે કયાપટન વિલિયમ્સ અને સુંદરજીને છોડી મૂક્યા તેથી સર વિલિયમ કલાર્કે તેને ફરીને કાઢાવ્યું તે ઉપરથી લડાઇને બીજે દિવસે તેણે કહેવરાવ્યું કે હું શરણ થઇશ, પછી તેની મરજી જણાવ્યા પ્રમાણે તેને બ્રિટિશ છાવણીમાં તેડી લાંવવાને એક ટુકડી દરવાજા આગળ મોકલવામાં આવી. દરવાજા આગળ, તે પાલખીમાં બેઠો હતો ત્યાં તેના લોકોએ તેને નહિ જવાને માટે સમજાવીને અટકાવ્યો. તેથી કિલ્લો તોડી પાડવાને તોપોનો મારો ચાલ્યો, અને કામ ઘણું આગળ વધ્યું, એટલે તા૦ ૩ જી મેને દિવસે મલ્હારરાવ પોતાના અને પોતાના કુટુંબના માત્ર બચાવની સરતે શરણ થયો. બે દિવસ પછી કડીનો કિલ્લો શત્રુઓએ ખાલી કર્યો અને તેમાં બ્રિટિશ અને ગાયકવાડની ફોજે પ્રવેશ કરવાથી તેઓના એકડા વાવટા ઉડવા લાગ્યા. ત્યાં નહાની મોટી થઇને સાડત્રીશ તોપો, તથા હાથી, ઉંટ અને કેટલુંક બધું દારૂખાનું તથા સરસામાન તેમને હાથ લાગ્યો.

કડી ટુટી કે તરતજ વડોદરામાં બ્રિટિશની સત્તા સ્થપાઇ. માર્ચ મહિનાના પ્રારંભમાં મિ૦ ડંકન અને રાવજી વચ્ચે ઠરાવ થયો, તે પ્રમાણે ગાયકવાડે ચોરાશી પરગણું અને સુરતની ચોથ આપી, અને બ્રિટિશ ફોજના ખર્ચની જામીનગીરીને માટે સુરતઅઠ્ઠાવીશીનો પોતાનો ભાગ આપ્યો. એક ગુપ્ત ઠરાવ થયો તે લડાઇનો અંત આવતા સુધી અમલમાં લાવવાને બંધ રાખ્યો. તે ઠરાવ પ્રમાણે બે હજાર દેશી પાયદલ, એક યુરોપિયન ગોલંદાજની ટુકડી અને તેના પ્રમાણમાં ખારવા; એ પ્રમાણે ફોજને નિરંતર પગાર આપવાને ગાયકવાડ સરકારે કબૂલ કર્યું તેના ખર્ચને પેટે બંને પક્ષકારોને સુલભ પડે તે ભાગ ગાયકવાડના રાજ્યમાંથી અંગ્રેજને આપવાનો ઠરયો. આરબનું લશ્કર કાઢી નાંખવાનું ઠર્યું. ગાયકવાડને બ્રિટિશે આશ્રય આપ્યો તેના બદલામાં ખુશી થઇને આનંદરાવ ગાયકવાડે, જુન મહિનાની ચોથી તારીખે સુરત અઠ્ઠાવીશીનું ચીખલી પરગણું કંપની સરકારને આપ્યું; અને ત્યાર પછી બે દિવસે એક બીજો ઠરાવ થયો તેમાં માર્ચ મહિનાનો કોલકરાર અને

ચીખલી આપવાનો ઠરાવ રીત પ્રમાણે બાહાલ રાખવામાં આવ્યો અને એમ ઠરાવ્યું કે જે આરબોને ઓછા કરવાના છે તેમનો પગાર આપવાને બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડને રૂપિયા ધીરવા ને તેને પેટે ગાયકવાડે વડોદરા, કોસર, જનોડ, પેટલાદ, અને અમદાવાદનાં પરગણાં લખી આપવાં. તેજ દિવસે આનંદરાવ ગાયકવાડે એક દસ્તાવેજ કરી આપ્યો તેના ઠરાવ પ્રમાણે ગાયકવાડને હવે પછી મદદ આપવા સારૂં બ્રિટિશે સહાયકારી ફોજ સંવત્ ૧૮૬૦ (ઈ૰ સ૰ ૧૮૦૪) ની સાલથી રાખવી અને તેના ખર્ચને સારૂં ગાયકવાડે ધોળકા પરગણું આપવું એમ ઠર્યું. પેહેલા વર્ષમાં લશ્કરના ખર્ચના રૂપિયા ૭,૮૦,૦૦૦ થયા હતા તેનો પણ દસ્તાવેજ થયો અને તેને પેટે ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની નડિયાદના ગામની જપ્તદાદ આપવામાં આવી, તથા બાકીના રૂપિયા પૂરા કરવાને કડીની ઉપજ અને કાઠિયાવાડની સંવત્ ૧૮૫૭-૫૮ (ઈ૰ સ૰ ૧૮૦૧-૨) ની મુલ્કગીરી (જમા) સોંપવામાં આવી. જુનની સાતમી તારીખે મેજર વાકર વડોદરાનો રેસિડેન્ટ ઠરયો. તે પ્રમાણે તે ત્યાં જુલાઇની ૧૧ મી તારીખે આવી પોહોંચ્યો, તે સમયે ગાયકવાડે તેનો ઘણો આદરસત્કાર કરયો. રાવજીના કેહેવા ઉપરથી એના ઘરની પાસે પરામાં એક વાડી હતી ત્યાં આગળ મેજરને માટે તંબુ ઠોકાયા અને ત્યાં બ્રિટિશનો વાવટો ચડયો. આનંદરાવના રાજ્યની સામે એક બીજું બંડ થયું હતું તે શમી ગયાના સમાચાર થોડા દિવસ અગાઉ મળ્યા હતા. ગાયકવાડના કુટુંબનો સગો એક ગણપતરાવ કરીને હતો તે માજી મહારાજા ગોવિંદરાવના કરતાં પોતાનો વિશેષ હક ધરાવીને સર્વ સત્તા લઈ લેવાને ઉભો થયો હતો, તોપણ ભલા સ્વભાવના મહારાજે તેને શંખેડાનો કિલ્લો અને તેનું નહાનું પરગણું થોડે રૂપિયે ઇજારે આપ્યું હતું તેના રૂપિયા આપવા બંધ કરી બેઠો હતો અને મલ્હારરાવની સાથે મળી જઇને પોતાની સ્વતંત્ર સ્થાપના કરવાને તૈયાર થયો હતો. પણ કડી જેર થયા પછી તે પોતાના કિલ્લામાં ભરાઇ પેઠો હતો, ત્યાં માત્ર બે તોપો હતી અને બીજું રક્ષણનું બરાબર સાધન નહિ છતાં ગાયકવાડનો હલ્લો સહન કરી શકયો હતો. ગણપતરાવની સાથે મહારાજના પિતાનો એક દાસીપુત્ર મોરારરાવ કરીને હતો તે તેને મળી ગયો હતો. બ્રિટિશ ફોજની એક ટુકડી કયાપટન બેથુનના ઉપરી-

પણ નીચે જઇને તરતજ ગાયકવાડની ફોજ સાથે મળી, અને જુલાઇ મહિનાની ૭ મી તારીખે શંખેડું તાબે થયું, તેમાં કિલ્લેદારોની ખાનગી મિલકત અને તેમના જીવ બચાવાનો કોલકરાર થયો. પણ ઠરાવ થતા સહેલાંની રાત્રે ગણપતરાવ અને મોરારરાવ, થોડા માણસ લઇને પગે ચાલી નીકળ્યા હતા તે ગોવિંદરાવનો સાળો બાપુ પૈાંવાર કરીને માળવામાં મ્હોટો જાગીરદાર હતો તેના રક્ષણ નીચે ધાર જઈ રહ્યા.

હવે ગાયકવાડની પ્રધાન ટોળીનું અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટનું મન કેટલાક મહિનાથી આરબોને કાઢાડી મૂકવાના કઠણ કામ ઉપર લાગ્યું હતું. તેઓ એટલા બધા મળિયા થઇ પડ્યા હતા કે, રાજ્યના પ્રત્યેક કામ કાજમાં પોતાનું માથું ઘાલતા હતા. આ કામનું યથાસ્થિત વર્ણન આ ટેકાણે આપવાની કાંઇ અગત્ય નથી, ટુંકામાં એટલુંજ કે બ્રિટિશ ફોજના આશ્રય વિના તે થાય એમ ન હતું. છેવટે આરબોના જમાદારોને વડોદરાના કિલ્લામાં ઘેરી લીધા, અને કર્નલ વુડિંગટનના તાબાની ફોજના જોરથી ૧૮૦૨ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૬ મી તારીખે તેઓને કરાર કરવાની જરૂર પડી.

બ્રિટિશની સત્તા ગૂજરાતમાં કેમ પ્રવેશ થઇ તે વિષેનો થોડો વૃત્તાંત ઉપર પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો. હવે તેની હવે પછીની વૃદ્ધિ વિષે અમે ટુંકામાં લખીશું.

ઈ૰ સ૰ ૧૮૦૫ ના એપ્રિલ મહિનાની ૨૧ મી તારીખે ગાયકવાડ સાથે છેવટનો એક કોલકરાર થયો તેમાં આગળ જે ઠરાવો થયેલા તેમાં વધારો અને ફેરફાર કરવાનો જે યોગ્ય જણાયો તે કરીને ચોકસ ઠરાવ થયો. ગાયકવાડે પ્રથમ બેહજાર માણસની સહાયકારી ફોજ રાખી હતી અને હવે ત્રણ હજાર રાખવાને કબૂલ થયો, અને તે તેના મુલકમાં રહેવાની ઠરી, પણ જ્યારે અગત્ય પડે ત્યારેજ તેને કામમાં લેવી એમ ઠર્યું. તેના ખર્ચને સારૂ ૧૧,૭૦,૦૦૦ રૂપિયાનાં પરગણાં આપવાનાં કર્યાં. ચોરાશી, ચીખલી, અને ખેડાનાં પરગણાં તથા સુરતની ચોથ બ્રિટિ-

૧ જિયોર્જનામામાં તા. ૧૨ મી લખી છે, તે ભૂલ છે.

આ તહનામાના સંબંધમાં મુલ્લા ફિરોજ પોતાના જિયોર્જનામામાં વિશેષ પડતું લખે છે.

શને આપી હતી, અને ગાયકવાડને બ્રિટિશ સરકારનું દેવું હતુ તેના પેટામાં બીજાં પરગણાંની ઉપજ ખપવા લાગી.[૧]

ગોવિંદરાવના સમયથી પેશવા અને વડોદરા સરકાર વચ્ચે કાંઇ કોલકરાર થયા નથી. આબા સેલુકરનું બંડ બેસારી દીધા પછી પેશવા પાસેથી ગાયકવાડે અમદાવાદ, કાઠિયાવાડની મુલકગીરી, પેટલાદ, નાપાડ, ચૂડા રાણપુર, ધંધુકા અને ઘોઘાનાં પરગણાં, તથા કંપનીના કેટલાક ભાગ ઇજારે લીધા હતા. પણ વસઇનો કોલકરાર થયો તેમાં રાણપુર, ઘોઘા, અને ધંધુકા, તથા કંપનીનો પેશવાનો ભાગ, પેશવાએ બ્રિટિશ

---

૧ આનંદરાવ ગાયકવાડના રાજ્યમાંથી આનરેબલ ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીને જે આપવામાં આવ્યું તેની યાદી ગંગાધાર શાસ્ત્રીની વિગત પ્રમાણે કર્નલ વાકરના ૧૮૦૬ ના જનુઆરી મહિનાની પેહેલી તારીખના રિપોર્ટ સાથે જોડવામાં આવી છે તે પ્રમાણે.

ધનામ.

ખેડાની કિલેદારી	.....૩૦	૪૨.૦૦૦
ચીખલી પરગણું	.....	૭૬,૦૦૦
સુરત બંદરની ચોથ	.....	૫૦,૦૦૦
ચોરાશી પરગણું	.....	૯૦,૦૦૦
		૨,૫૮,૦૦૦

જયદાદ.

નડિયાદ પરગણું	.....	૧,૭૫,૦૦૦
ધોળકા, ,,	.....	૪,૫૦,૦૦૦
વિજાપુર ,,	.....	૧,૩૦,૦૦૦
માતર ,,	.....	૧,૩૦,૦૦૦
મહુધા ,,	.....	૧,૧૦,૦૦૦
કડીટપ્પો	.....	૨૫,૦૦૦
કીમ કોદરાની જકાત	.....	૫૦,૦૦૦
કાઠિયાવાડની વાર્ષિક વરાત	.....	૧,૦૦,૦૦૦
		૧૧,૭૦,૦૦૦
		૧૪,૨૮,૦૦૦

સરકારને આપ્યો હતો. અને બાકી રહ્યું તેનો પટો દશ વર્ષની મુદતથી પેશવા સરકારે ગાયકવાડ સરકારને ૧૮૦૪ ના જુન મહિનાથી આપ્યો હતો; પણ પ્રથમની મુદત થઇ રહી ત્યારે પેશવાએ નવો પટો કરી આપવાની સાફ ના પાડી અને ગૂજરાતમાં પોતાની રાજસત્તા વધારવાની આતુરતા થઇ, તેથી ૧૮૧૫ માં ત્રયંબકજી ડેંગળાને સરસૂબેદાર કરાવ્યો; તેણે તે પ્રાંતમાંનાં પરગણાં પેશવાને નામે લીધાં, અને આ પ્રમાણે પોતાને સત્તા મળી તેનો બ્રિટિશ સરકાર સાથે કપટકાર્ય કરવામાં ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પણ પેશવા સાથે ૧૮૧૭ માં કરાર થયો તેમાં આ તોફાની સૂબાને તેણે માન્ય રાખ્યો નહિ; અને તેણે ગાયકવાડના ઉપર હવે પછી દાવો કરવાનો છોડી દીધો, તથા પાછલા દાવાનો ચૂકાદો કરાવ્યો, અને તેણે ગૂજરાતની પોતાની ઉપજ, એારપાડ બાતલ કરતાં, બ્રિટિશ સરકારને આપી.

નવેમ્બર મહિનાની ૬ ઠ્ઠી તારીખે વડોદરામાં વિશેષ કરાર થયો, તેમાં પુનાના કરારથી ગાયકવાડને લાભ થયો હતો, તેથી ગૂજરાતમાં જે એક બીજાનાં રાજ્ય હતાં તેની થોલ પડતી વેહેંચણી કરવાની રીતિ કબૂલ કરી, અને તેની સહાયકારી ફોજમાં એક હજાર કવાયતી પાયદલ તથા ઘોડેસ્વારની બે પલટણો વધારી લેવાનો ઠરાવ કરી તેના ખર્ચના બદલામાં બ્રિટિશ સરકારને થોલ પડતી વળકણ કરવામાં વચ્ચે આવતાં પરગણાં આપવાનું કબૂલ કર્યું.

પ્રકરણ ૫ મું.

કાઠિયાવાડની મુલકગીરી.

અણહિલપુરના રાજા અને અમદાવાદના સુલતાન, એ બંનેની, પોતાની પાસેના રાજાઓ સાથેની વર્તણૂક, એકંદરે સમાન હતી, એવું આપણા જોવામાં આવી ગયું. કેટલાએકને જીતી લેવા જેટલું જોર, પોતાના જોવામાં આવ્યું તેટલાઓને તેઓએ સંપૂર્ણ રીતે જીતી લીધા, પણ જેઓના આગળ તેમનું જોર ચાલી શકે એમ લાગ્યું નહિ, તેઓની સાથે લડવાથી શો પરિણામ થશે એ વિષેની ખાતરી નહિ હોવાને લીધે, લડવાના કરતાં તેઓ માહેથી ઘણા જણ પાસેથી ખંડણી લેવાનું ઠરાવીને તેઓ સંતોષ પામેલા છે. અને આ પ્રમાણેની પોતાની પ્રાપ્ત કરી લીધેલી સત્તા કાયમ રાખવા સારૂં ગૂજરાતના સુલતાનોએ, અને ત્યાર પછીના દિલ્હીના સૂબેદારો, જે અમદાવાદમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેઓએ દેશમાં પોતાનાં થાણાં બેસારી દીધાં હતાં, તેથી નિયમસર ખંડણી ઉઘરાવી લેવાને બની આવતું હતું, અને જ્યાં અગત્ય પડતી હતી ત્યાંજ માત્ર ચડાઈ કરી તે વસુલ કરવાનું રહેતું હતું. આ પ્રમાણે બેસારેલાં થાણાં, રહેતાં રહેતાં ઉઠાડી લેવામાં આવ્યાં હતાં, અથવા ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં, તેથી મોગલ રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ, જે અંધેર કારભાર અને ગડબડાટ વારે વારે થયેલો જોવામાં આવ્યો છે તેવે પ્રસંગે, ખંડણી ઉઘરાવી લેવાને માટે ઘણે ઠેકાણે પ્રતિ વર્ષે હુમલા કરવા પડેલા છે. આ રસ્તો પકડવાને મુસલમાનોને તો અગત્ય પડી હતી. અને જ્યાં તે પ્રમાણે કર્યાવિના છૂટકો ન હતો ત્યાં તેઓ તેમ કરતા હતા, પણ તેમના પછી મરાઠા થયા તેઓને તો તે મન ગમતો થઇ પડ્યો હતો અને તે રસ્તો ઝાળવાને તેઓ ચૂકતાજ ન હતા, મરાઠાના રાજ્યની મુખ્યત્વે કરીને જેવી રાજનીતિ હતી તે પ્રમાણે જે જે દેશ ઉપર તેઓએ હથિયાર ચલાવ્યાં તે તે દેશમાંથી પૈસા કઢાવવા ઉપર તેઓએ મુખ્ય નજર રાખી હતી. કેટલાક અનુભવ ઉપરથી, જ્યારે ઘણે દિવસે

તેઓની ખાતરી થઇ કે જ્યાં સ્થાપના કરવાથી ઉપજ પેદા કરવામાં લા-
ભ થાયછે ત્યારે તેઓએ જીતી લીધેલા દેશમાં, નિયમસર કારભાર ચ-
લાવવા ઉપર તેઓની નજર પોહોંચાડેલી છે. તેઓનો ઇતિહાસકર્ત્તા લ-
ખે છે કે, "મરાઠા જ્યારે પોતાની સીમા છોડીને બાહાર જતા ત્યારે
"તેમનો પૈસો ઉઘરાવવો અને લડાઇ કરવી એ બે સમાન અર્થ હતો.
"જ્યારે કોઇ ગામમાં અટકાર કરવામાં આવતો ત્યારે ત્યાંના અધિકારિ-
"યોને પકડવામાં આવતા, અને તેઓને ધમકી બતાવીને અથવા કોઇ કોઈ
"વાર તો થોડી ઘણી સખ્ત શિક્ષા કરીને તેઓની પાસેથી ચુકાદો કરી
"લેતા હતા; રોકડા પૈસા તો તેમને ભાગ્યેજ મળતા હતા, પણ જે સરા-
"ફોનો ગામડાંમાં વેપાર ચાલતો હોય તેઓની જમીનગીરી લેવાની પસંદ
"કરવામાં આવતી હતી, કેમકે તેમનો ચિઠ્ઠિયો હિંદુસ્તાનના ગમે તે ભા-
"ગમાં હુંડિયોની પેઠે વટાવી શકાતી હતી. જ્યારે ગઢના ગઢપતિઓ તે-
"મના સામી ટક્કર લેતા અને છેવટે તેમનાથી હારતા ત્યારે તેઓને કતલ
"કરવામાં આવતા." આ પ્રમાણે પૈસાના લાલચુ મરાઠાને માફક આ-
વતી ચડાઇયો "મુલકગીરી" એવા નામથી ઓળખાતી હતી. તેઓ
ગૂજરાતમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે, પોતાની પેહેલાં થયેલા મુસલમાનોનો
દાખલો જોઇને, અને દેશની સ્થિતિને અનુસરીને, તથા, પોતાના મનના
વલણને લીધે, આવી મુલકગીરી કરવા નીકળવાની રીત તેઓએ પસંદ કરી
દીધી. હાલમાં જે તાલુકા રજપૂત તાલુકદારોના સ્વાધીનમાં હજી લગણ
છે તેઓમાં ત્રણ ચાર હજાર લૂંટારા અશ્વાર લઇને, તોપો કે છાવણી ક-
રવાનો સરસામાન સાથે લીધાવિના, લૂંટફાટ કરતા ચાલ્યા જતા હતા,
અને ભોમિયા કબૂલ કરી શકે અથવા પોતાનું બળ ચલાવીને બની શકે તે
પ્રમાણે પોતાના દાવાનો નીકાલ કરી લેતા હતા. જેમ દેશનું રાજ્ય વધારે
થતે પડતું ગયું તેમ નક્કી કરેલા અવ્યવસ્થિત પાયદળનું લશ્કર લઇને તે-
ઓ જ્યું મુલકગીરી કરવા લાગ્યા. મરાઠા સરદારોનો એવો એક નિયમ
હતો કે જેમ બને તેમ વધારે ખંડણી લેવી, અથવા એમ બને નહિ તો
પછી પોતાના પૂર્વક કરતાં ઓછી તો પછી લેવીજ નહિ, અને આ છેલ્લા
નિયમને તેઓ એટલા બધા વળગી રેહેતા કે, કોઇની પાસેથી ચડી ગયે-
લી ખંડણી વસુલ કરી લેવાની હોય તો આખો નીકાલ બહુ લૂટ મૂકીને

કરવાને બદલે આગળના કરાર પ્રમાણે બે વર્ષનું વસુલ લેવા ને તેઓ વધારે પસંદ કરતા હતા. આણીગમ રજપૂત રાજાઓ પણ ગમે તેવી ખંડણી આપવાને જેમ જને તેમ સામા થવામાં પ્રતિષ્ઠા સમજતા હતા અને જ્યારે કાંઇ ચાલતું નહિ ત્યારે જેમ પોતાને લાભ થાય તેમ કુડચો કરવાને તૈયાર થતા. મુલકગીરી લશ્કર આખો દેશ તાબે કરી લેવાને અથવા જે ગઢનો બચાવ આગ્રહથી કરવામાં આવે એવા ગઢ જેર કરવાને શક્તિવાન ન હતું; તેટલા માટે તેનાં માણસો ખુલ્લાં શેહેર અને ગામડામાં લૂંટફાટ કરવા માંડતા, અને તે કામ શિરૂ કરવાને મોસમની વેળા પસંદ કરવામાં આવતી; તેનું કારણ તાલુકદાર પાસેથી તરતજ કબૂલાત લેવાની જરૂર પાડવાનું એકલુંજ ન હતું પણ ફોજને ઘાસ દાણા મળવાનું સારૂં સાધન મળે માટે તે ઋતુ પસંદ કરતા હતા. જે તાલુકદાર પાસેથી ખંડણી વસુલ કરવાની હોય તેના તાલુકામાં મરાઠી ફોજ આવે ત્યારે તેના સામા થવાનો વિચાર ન હોય તો તાલુકદારને વિશ્વાસ ઉપજે એવા એક વકીલને, સર્વ વાજબી માગણીને પૂરી પડે એટલી જમીનગીરી આપીને, પોતાના તાલુકાની સીમા ઉપર મોકલ્યાવિના ચાલે નહિ. જો તે પ્રમાણે તે મોકલે તો આગળ ચાલનારી ફોજની ટુકડીના એક અથવા તેથી વધારે અશ્વારો જે બાંહધર કેહેવાતા હતા તે તેના તાલુકાના દરેક ગામમાં મૂકવામાં આવે તેથી ત્યાંહાં લૂંટાફાટ કરવામાં આવે નહિ; પણ જો તાલુકદાર, સામા થવાની મરજી જણાવે અથવા તરત પતાવી દેવાનું મન જણાવે નહિ, તો પછી પિંઢારાઓ ચોગરદમ પખરાઇ જાય; અને રસ્તામાં સર્વ પ્રકારની લૂંટફાટ ને નાશ કરતા ચાલે તેથી તે રસ્તે થઇને ફોજ ગઈ છે એમ જણાઈ આવે. અને તે રજપૂત તાલુકદાર માગેલી ખંડણી રજુ કરવાને કબૂલ થાય તેના પેહેલાં તો ખેતરોમાંથી પાકેલો ફાલ રફેતફે કરવામાં આવે; અને ગામડાંને ધાતકીપણે સળગાવી નાંખે અને નાશ કરે, ઘરની ઉઘાડી ભીંતો સિવાય કાંઇ રેહેવા દે નહિ અને તાલુકાનું એકએક વિઘું ઉજ્જડ કરી નાંખે અને એકએક ગામ ઉજ્જડ કરીને નાશના ઢગલા કરવામાં આવે.

શિવરામ ગાર્દી જે કવાયત શીખેલા લશ્કરનો સરદાર હતો એવું આગળ જણાવેલું છે તેના સ્વાધીનમાં મુલકગીરી કરવાનું કામ સોપવામાં

આવ્યું હતુ ત્યારથી મુખ્યત્વે કરીને તેઓએ મુલ્કગીરીનો દર આગળના કરતાં ઘણો વધારી દીધો હતો. મરાહાના પેહેલાંના અધિરાજ્યોના સમયથી જે ખંડણી લેવામાં આવતી હતી તે સિવાય મરાઠા જૂદે જૂદે નામે બીજી ખંડણી લેતા હતા, જેમકે, તેમના ઘોડાને માટે "ઘાસ દાણો" અને એ કરતાં પણ જેમાં સર્વ વાત આવી જાય એવો "બીજો પ્રચૂર્ણ" ખર્ચ લેવામાં આવતો. ખંડિયા પ્રાન્તના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, એક કાઠિયાવાડ; તેમાં સોરઠનો દ્વીપકલ્પ, ઝાલાવાડ અને બીજો તેને લગતો દેશ આવ્યો હતો; બીજો મહીકાંઠો, તેમાં મહી નદીથી તે આબુ ભવાની અને કચ્છના રણ સુધીનો દેશ આવ્યો હતો.*

આરબ સિપાઇયો કેટલીક સત્તા બથાવી પડ્યા હતા, મહારાજ ગોવિંદરાવ મરણ પામ્યા હતા, અને કાનાજી તથા મલ્હારરાવનાં બંડ ઉભાં થયાં હતાં, એ સર્વ કારણોએ કરીને કાઠિયાવાડમાં મુલ્કગીરી કરવાને ફોજ મોકલવાનું બની આવ્યું ન હતું તેથી સન ૧૭૯૮–૯૯ ની સાલથી ખંડણી ચડી ગઇ હતી. તે ઉઘરાવાનું કામ બાબાજી આપાજીને સોંપવામાં આવ્યું તે ઉપરથી કેડી જોર કર્યા પછી ૧૮૦૨ ની સાલમાં તે મુલ્કગીરી કરવાને નીકળ્યો. પણ તેટલી વારમાં કાઠિયાવાડના તાલુકદારો કિલ્લા બાંધીને સામા થવાને સજી રહ્યા હતા, અને જે પૈસો ખંડણી આપવાના કામમાં આવી શકત તે નાના પ્રકારના ખર્ચમાં અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓના પોતાનાજ કજિયા પછવાડે વાવરી નાંખ્યો હતો. વળી તેઓના સાંભળવામાં એમ આવ્યું હતુ કે બાબાજિયે ચડેલો અવેજ સામટો લેવાનો નિશ્ચય કરયો છે, તે ઉપરથી તેઓને ઘણી ધાસ્તી લાગી ગઇ હતી. મલ્હારરાવની ટોળીમાંનો પાટડીનો દેસાઇ હતો તેને જીતી

* આ બંને પ્રાન્તની મુલ્કગીરીનો આંકડો ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડ સરકારે કર્નલ વાકરને ચાદી કરી આપવા પ્રમાણે નીચે મુજબ હતો.

પ્રાન્ત	ગાયકવાડનો ભાગ.	પેશવાનો ભાગ.	કુલ.
	રૂપિયા.		
કાઠિયાવાડ...	૪,૦૯,૫૨૧	૫,૩૮,૦૧૯	૯,૪૭,૫૪૦
મહીકાંઠો ...	૩,૦૦,૬૨૨	૧૫,૦૦૦	૩,૧૫,૬૨૨

લખને બાબાજી કાઠિયાવાડમાં પેઠો. તેમાં માળિયા, મોરબી, જૂનાગઢ, ભાવનગર, અને વઢવાણ સાથે લડાઇયો કરીને જીત મેળવતો ચાલ્યો;

૧ ભુજની ગાદીના નડેજા રાજાના વંશજ મોરબી અને માળિયાના ઠાકોર છે.

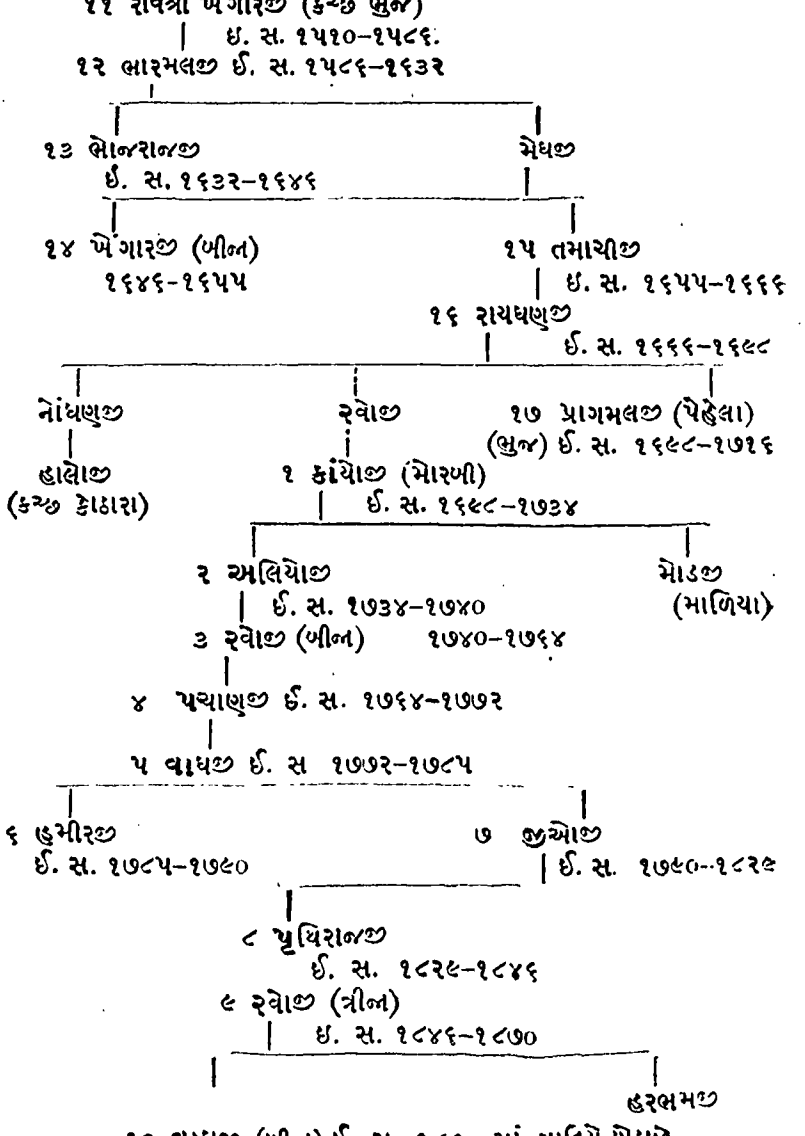

૧૦ વાઘજી (બીજા) ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં ગાદિયે બેઠા છે.

મોરબીના તાબામાં ૭૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨૫ ગામ, આસરે નેવુ હજાર માણસની વસ્તી, અને આઠલાખ રૂપિયાની સુમારે વાર્ષિક પેદાસ છે. તેમાંથી ગાયકવાડ અને ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના મળી કુલ રૂ. ૬૧૫૫૯ દર વર્ષે આપે છે. ઠાકોર સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે દેશી લશ્કરની સલામતી અને ઇંગ્રેજિયાર તોપ ફોડી માન આપવામાં આવેછે.

તેણે કડીના જાગીરદારને તથા તેના દીકરાને કેદ પકડીને ત્યાંનું ભય ભરેલું બંડ બેસારી દીધું; અને દેશમાં જેટલી ખંડણી લેણી હતી તેટલી વસુલ કરી લીધી તથા આગળ કેટલાંક સેંકડાંથી જોવામાં આવેલો નહિ એવો દાબ અને સત્તા આખા દેશમાં બેસારી દીધાં. બાબાજી આ પ્રમાણે પોતાની મુલકગીરીમાં જય પામ્યો, તેટલી આશા રાખવામાં આવી ન હતી, તથા તેટલું જોર મારવા જેટલી ખરી શક્તિ ગાયકવાડનામાં ન હતી, પણ કાઠિયાવાડના તાલુકદારો બાબાજીના ઠરાવને શરણ થયા તેનું દેખીતું કારણ એ હતું કે, એ તથા એના રાજાને બ્રિટિશ સરકારની ઓથ હતી, તે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા; તેઓના પોતાનાજ શબ્દોમાં આપણે બોલિયે તો "ફિરંગીની ફોજ બધે પખરાઇ જશે એમ તેઓ ડર રાખતા હતા. આ પ્રમાણે હકિકત છતાં, બ્રિટિશની નિર્દોષ રાજનીતિ, અને દયાભાવના હેતુથી તથા તેમની સારી નામનાની ખાતર બ્રિટિશની જે સત્તા વગર દેખા દેવે હવણાં બલવાન્ થઈ પડેલો જોવામાં આવી તે સત્તા ઉઘાડી રીતે દેખાઇ આવે તથા તે પૂર્ણ રીતે બેશી જાય એવું જણાવવાની અગત્ય જણાઇ.

બ્રિટિશ સરકારનો ગાયકવાડ સાથે પ્રથમ સંબંધ થયો તેવામાંજ જણાઇ આવ્યું હતું કે, વડોદરા સરકારની ઉપજનો મ્હોટો ભાગ કાઠિયાવાડની ખંડણીનો ઉપજતો હતો, તેથી પ્રતિવર્ષ નિયમસર તે ઉઘરાવી લેવાની ઘણી અગત્ય પડતી, અને હવણાં તો ઘણી બાકી ચડી ગઇ હતી તેથી તે ઉઘરાવી લીધા વિના ચાલે નહિ, એમ થઇ પડયું હતું. ગાયકવાડના પ્રધાન સારી પેઠે સમજતા હતા કે બ્રિટિશ સરકારની મદદ વિના આપણાથી એ બાકી વસુલ કરી શકાય એમ નથી, અને એજ તેમની અશક્તિને લીધે તેઓએ સહાયકારી લશ્કરની ત્રણ પાયદલની પલટણો રાખી હતી તથા અગત્ય પડે તો એક પલટણને કાઠિયાવાડ મોકલવાનો ઠરાવ પણ ઘણું કરીને એજ કારણ ઉપરથી કરી રાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે ગાયકવાડની મતલબ બર પોહોંચાડી આપવાને બ્રિટિશ સરકાર મોધમ રીતે બંધાયલી પોતાને સમજવા લાગી, અને ગાયકવાડની ધરચ્છેલી રીતિ પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે તો પોતાની હમેશાંની રીતભાત અને રાજનીતિથી ઉલટી રીતે વર્તવું પડે તેથી સન ૧૮૦૨ ના

ડિસેમ્બર મહિનાની ૧૫ મી તારીખે હિંદુસ્તાનની વડી સરકારના અધિકાર ઉપર માર્કિવસ આફ વેલ્સલી હતો તે વેળાએ તેણે પોતાનો એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, મુલકગીરી કરવા વિના કાઠિયાવાડના રાજા ઠાકોરો માથે તેઓને પ્રતિવર્ષે ગાયકવાડને આપવાની ખંડણી વિષેનો મુલેહ ભરેલી રીતે ઠરાવ થાય તો ગાયકવાડની તેમજ ગૂજરાત માહેલા બ્રિટિશ સરકારના સ્વાર્થની સારી સેવા બજાવેલી કેહેવાય. આ પ્રમાણે ખરૂં જોતાં મળતા પ્રસંગ એવા આવી ગયા કે, કાઠિયાવાડના કામકાજ સંબંધી બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે પડવાની અગત્ય આવી પડી. રજવાડાવાળા પોતાની મેળે ગાયકવાડને ખંડણી આપે એટલે ગાયકવાડે પણ પોતાનું વધી ગયેલું લશ્કર ઘટાડી દેવા ઉપર પોતાની નજર પોહોંચાડી; વળી ખંડણી ઉઘરાવાનો જે અતિશ્રમનો ખર્ચ થતો તે નહિ થતાં પોતાના ખજાનામાં તે વધ્યાં કરશે એવો અગમવિચાર પણ તેઓએ કરેલો; પણ આ પસંદ પડતો ઠરાવ અમલમાં આણવાનો બધો આધાર તેઓએ પોતાના સહાયકારી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર રાખ્યો. પણ આણીગમ બ્રિટિશ સરકાર અગરજે, ઠરાવની રૂપે ગાયકવાડને મદદ આપવાને બંધાયલી હતી, અને એવી મદદ આપવાને મનથી ઇચ્છતી હતી; અગર જો જે ઠરાવ કરવાથી, જુલમ ભરેલી મુલકગીરીની રીતિમાં સુધારો થવે કાઠિયાવાડના તાલુકદારોને જે ફાયદા થવાના તે સારા પ્રકારનું સાટું વાળી આપે એવા પ્રકારના તેના ગણવામાં હતા, અગર જો તે તાલુકદારો, તેનું મધ્યસ્થપણું તરતજ કબૂલ રાખશે એવું માનવાને તેને કારણ હતાં, અને અગર જો તે સારી પેઠે જાણતી હતી કે, પોતે વચ્ચે પડે નહિ તો, તે વેળાનો પ્રસંગ અને અગસ જોતાં, વડોદરાનો ગાયકવાડ ગૂજરાતના દ્વીપકલ્પ ઉપર, પોતાની મતલબ હાંસલ કરી લેવા સારૂં, એવાં સાધનો ઉપયોગમાં આણે કે તે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિની સામે છતાં, વગર આશ્રય આપવે તેના આશ્રયની અસર તે સાધનોને પોહોંચવાથી તે બળ પકડે, તોપણ મુલકગીરી સરખા વાંધા ભરેલા કામમાં મદદ આપવાને તેને ખુશી લાગતી ન હતી.

ઉપર પ્રમાણેનાં બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિનાં કારણ, કેટલીકવાર સુધી માન્ય કરવામાં આવ્યાં હતાં, તોપણ સન ૧૮૦૭ ના એપ્રિલ

મહિનાની ૩ જી તારીખ આવતા સુધી, એ કામ માથે લેવાનો પ્રસંગ, મુંબાઇ સરકારને આવ્યો નહતો. કર્નલ વાકરનામાં જોઇતી માહીતગારી હતી અને ત્યાં તેનું વર્ત્તન જાણ્યું હતું; એ બે અગત્યના ગુણોએ કરીને તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો, અને તે દિવસે ગાયકવાડની ફોજ સાથે એક લસ્કરની ટુકડી લઇને સોરઠના દ્વીપકલ્પમાંનું જે કામ પેશ મોહોંચાડવાનું હતું તે પરિપૂર્ણ કરવા માટે જવાને તેને હુકમ કરવામાં આવ્યો.

બ્રિટિશ સરકારના મધ્યસ્થપણાથી ગાયકવાડની મુલ્કગીરીને બદલે હમેશાંને માટે ખંડણી આપવાનો બંદોબસ્ત કરવાને કાઠિયાવાડના તાલુકદારોની મરજી છે કે નહિ તે વિષે તેમનું મન જોવાને અગાઉથી ઉપાય કામમાં લગાડવામાં આવ્યા હતા. આ કામનો પરિણામ ઘણો સારો થયો, તોપણ કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ સરકારની ફોજે દેખા દીધી એટલે એ સરકારની ખરેખરી સ્વાર્થ વિનાની વર્ત્તણૂક વિષે તાલુકદાર લોકો કેવો થોડો વિચાર કરવા લાગ્યા તે કર્નલ વાકરના જાણવામાં તરતજ આવી ગયું. તે કેહેછે, કે "તાલુકદારો ઉપર મોકલેલા "સરકયુલર પત્રમાં લખેલી વાત સાચી છે એમ તેઓને લાગ્યું નહિ, અ- "ને ફોજ આગળ વધવા લાગી, તેમ તેઓ તરેહવાર કેહેણ કાહાવવા "લાગ્યા, તેથી સર્વના વિચાર જણાઇ આવ્યા. તેઓ સ્વભાવિક રી- "તે એમ ધારવા લાગ્યા કે અમે અમારા તરફથી મુલ્કગીરી કરવાને "નીકળ્યા છિયે, તે ઉપરથી કેટલાક કેહેવા લાગ્યા કે અમને પૈસો કાઢા- "ડી લેવાની યુક્તિયો ઘણી સારી આવડેછે, અને અમારી ફોજ "ઘણી લડાયક છે તેથી લૂટમાં અમને ભાગિયા કરશો તો તમારી ફો- "જને મેહેનત કરવી પડશે નહિ. [૧]ગાળિયાના હાકોરે રણ ઉપરના ર-

---

૧ માળિયા.

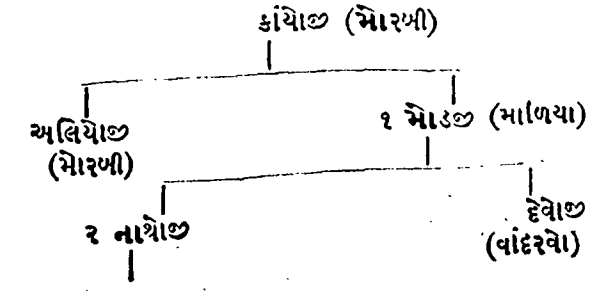

"સ્તાનો કબજો કરી લેવાની ઇચ્છા કરી અને ચોરવાડ કચ્છ
"અને સિંધ ઉપર એકઠા મળીને લૂંટફાટ કરવાને હલ્લા કરવાનો અ-
"ભિપ્રાય આપ્યો. વળી કેટલાક એમ સમજ્યા કે, ગાયકવાડનો હક
"યુક્તિથી ખરોડી દઈને બ્રિટિશનો હક સ્થાપી દેવાનો અમારો વિચાર
"છે, તેથી કંપનીની સત્તા પાળવાની ઘણીજ ખાતરીપૂર્વક ઇચ્છા બ-
"તાવવા લાગ્યા, અને ગાયકવાડની સત્તા નહિ માનવાનો પ્રયત્ન કરતા
"જણાયા. તેમજ ગાયકવાડના પ્રમાણિકપણા ઉપર શક ઉત્પન્ન થાય
"એવી ઠગાઇ ભરેલી યુક્તિઓ કરવા માંડી. આવા તેઓના પ્ર-
"યોગની સામે તૈયાર થઇ રહેવાની અને તેઓને તરતજ તોડી પાડવા-
"ની અગત્ય હતી. તેઓનો ઇરાદો ઠગાઇ ભરેલો હતો, અને જ્યાં
"એકકો સ્વાર્થ હોય એવા કામમાં એકસંપની અને નિષ્કપટપણાની
"વર્ત્તણૂક નહિ ચલાવવાથી જેવા ભારે પરિણામ થાય તેમ કરી નાખે
"એવા તેઓ હતા. એવા કારણ ઉપરથી કાઠિયાવાડમાં કંપની સરકારની
"ફોજ આવી છે તે ગાયકવાડના સહાયકારી તરીકે આવી છે અને અ-
"મારી મતલબ ગાયકવાડના રાજ્યના લાભ ઉપર નજર રાખીને અને
"ભોમિયાઓનો સદા સ્વાર્થ સુધારીને કંપનીના મધ્યસ્થપણાથી દેશ-
"માં સારો બંદોબસ્ત કરી દેવાની છે એ વાતની ભોમિયાઓને ખા-

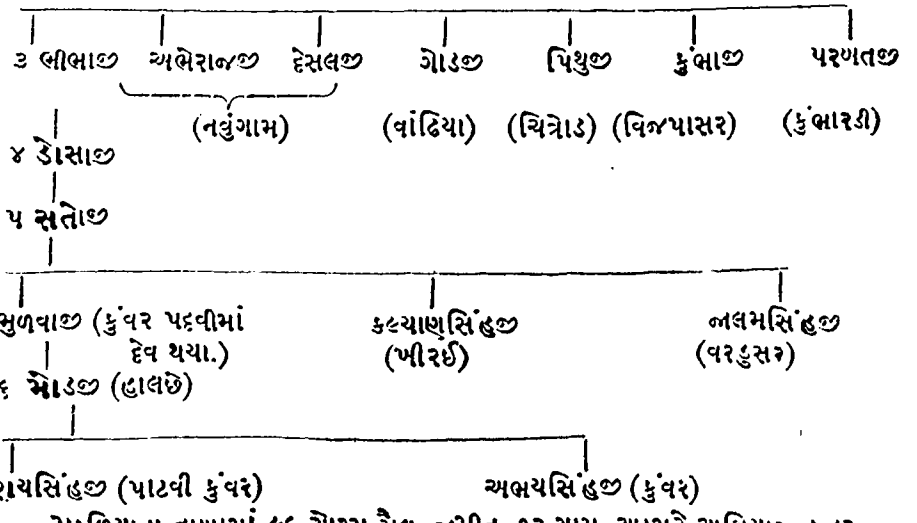

માળિયાના તાબામાં ૯૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨ ગામ, આસરે અગિયાર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે અડસઠ હજાર રૂપિયાની છે તેમાંથી ગા-યકવાડને જમાબંધી, અને જુનાગઢને જોરતલબી મળી કુલ રૂ. ૧,૩૬૭ આપેછે.

"તરી કરી આપવા ઉપર મારો પ્રયત્ન મેં ચલાવવા માંડયો."

કર્નલ વાકરને તેના પ્રયત્નમાં, ગાયકવાડની ફ્રોજના સેનાપતિ વિઠ્ઠલરાવ દિવાને સારી મદદ કરી તેથી તરતજ બોમિયાઓના મનમાં વિશ્વાસ આવવા માંડયો; બ્રિટિશનો આવો સ્વાર્થવિનાનો મનસુબો બિનતકરારે સાધી લેવાને એક પ્રસંગ મળી ગયો, તે એકે કંટારણાનો કિલ્લો તેના ધણી પાસેથી [1]નવાનગરવાળાએ લઇ લીધો હતો તે બ્રિટિશની

---

૧ જામનગર.

૧ જામરાવલજી ઇ. સ. ૧૫૩૯–૧૫૬૨

૨ વિભોજી ઈ. સ. ૧૫૬૨–૧૫૬૯

૩ સતાજી ઈ. સ. ૧૫૬૯–૧૬૦૭

અજાજી	૪ જસાજી ૧૬૦૭–૧૬૨૪	વિભાજી (રાજકોટ-સરધાર) મેહેરામણજી
૫ લાખાજી ઈ. શ. ૧૬૨૪–૧૬૪૫		
૬ રણમલજી ઈ. સ. ૧૬૪૫–૧૬૬૧	૭ રાયસિંહજી ૧૬૬૧–૧૬૬૪	સાહેબજી (રાજકોટ) / કુંભોજી (ગોંડલ)

૮ તમાચીજી ઈ. સ. ૧૬૬૪–૧૬૯૦

૯ લાખાજી (બીજા) ઇ. સ. ૧૬૯૦–૧૭૦૯

૧૦ રાયસિંહજી (બીજા) ઇ. સ. ૧૭૦૯–૧૭૧૮

૧૧ તમાચીજી (બીજા) ઈ. સ. ૧૭૧૮–૧૭૪૩

૧૨ લાખાજી (ત્રીજા) ઈ. સ. ૧૭૪૩–૧૭૬૮

૧૩ જસાજી (બીજા) ઇ. સ. ૧૭૬૮–૧૮૧૪	૧૪ સતાજી (બીજા) ઈ. સ. ૧૮૧૪–૧૮૨૦
૧૫ રણમલજી (બીજા) (દત્તપુત્ર.) ઈ. સ. ૧૮૨૦–૧૮૫૨	
૧૬ વીભાજી (બીજા). (દત્તપુત્ર) ઈ. સ. ૧૮૫૨–૧૮૬૫	

૧૭ જસવંતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં ગાદિયે બેઠા છે.

ફેરજે પાછો લઈને તેના ધણીને સ્વાધીન કરવો. આ બનાવ ઉપરથી ભોમિયાઓના વિચાર બિલકુલ બદલાઈ ગયા; અને નબળા તાલુકદારો હતા તે સ્વપ્નવત્ આશા બાંધવા લાગ્યા, અને હવે બ્રિટિશ સરકારના વાજબીપણાથી, તેઓને નુકસાન થયેલાં તેનો ન્યાય મળશે એમ ધારવા લાગ્યા. અગર જો જેઓનું રક્ષણ કરવાને બની આવ્યું તેઓનું કરવાને માટે દરેક પ્રસંગ આતુરતાથી સાધી લીધો, અને અગર જો, ઘણા બાહારવટિયાઓને ઠેકાણે લાવવાને અને ઘણા જુલમ થતા અટકાવવાને બ્રિટિશનો એલચી ખરેખરી રીતે ફતેહ પામ્યો, તોપણ નિર્ણય થાય નહિ એવી અને મટાડી શકાય નહિ એવી ભોમિયાઓની વિપત્તિઓની તકરારો વિષેની પંચાતમાં પડવાને બદલે એક સરખા ધોરણથી હવે પછી તેઓને નિર્ભય કરવાના પ્રયત્ન ઉપર લક્ષ આપવાની તેને અગત્ય જણાઈ. આટલા દિવસથી ખંડણીનો દર નક્કી કરેલો ન હતો તથા તેમાં ફેરફાર થતો હતો તેને એક વાજબી ધોરણ ઉપર આણીને નક્કી કરવાનું તેને મુખ્યત્વે કરીને કઠણ પડવા માંડ્યું. વડોદરા સરકારની નાણા સંબંધી સ્થિતિ બ્રિટિશ સરકારના જાણવામાં ખરેખરી હતી તેથી વડોદરા સરકારની ઉપજ કદાપિ વધારી આપે નહિ પણ છેવટ હોય તેટલી ને તેટલી કાયમ રહે એવો બંદોબસ્ત બ્રિટિશ સરકાર કરી આપે એવી દેખીતી આશા રાખવાને તેઓને કારણ હતું. તેમજ ભોમિયા, તાલુકદારોની બ્રિટિશ સરકાર વિષે ખાતરી થઇ હતી તેથી તેઓ જાણતા હતા કે અમારી પાસેથી ઘણા પૈસા કઢાવવામાં આવશે નહિ તથા અમારા ગજા ઉપરાંતની ખંડણી લેવાનો હમેશાંનો ઠરાવ થશે નહિ.

ખંડણીનો ચાલતો દર બાબાજી અને બીજાઓના વારામાં વધારી મૂકયો હતો, તે મુખ્યત્વે કરીને "બીજા પચૂર્ણ ખર્ચ" ના પેટામાં વધ્યો હતો તે ભોમિયાઓએ નારાજ થઈને કબૂલ રાખ્યો હતો, પણ તેમની

જામનગરના તાબામાં ૩૭૯૧ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૩૩ ગામ, ૩૧૬૦૦૦ માણસની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે વીશલાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી તથા જૂનાગઢના નવાબ સાહેબને જેરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૧૨૦૦૯૩ આપેછે. આ રાજ્ય પેહેલા વર્ગનું છે. જામ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે તેમને લશ્કરની સલામતી અને ૧૧ તોપફોડી માન આપવામાં આવેછે.

ધણુમાં ધણી ઉપજ ગણીને તે આધારે ઠરાવ્યો હતો, માટે તે હમેશાંના દર તરીકે કાયમ કરવાને યોગ્ય ના હતો, તેનાં બે કારણ હતાં; એક તો એ કે તે દર ધણા વર્ષથી ચાલતો ના હતો; તેથી તેના ઉપર આધાર રાખાય નહિ, બીજું એ કરતાં વિશેષ કારણ એ કે, તે દર ઠરાવ્યા પછી પ્રતિવર્ષે બજાતકાર કરાવિના વસુલ થઇ શકયો નહિ હોય, એ વાત પણ ઉઘાડી છે. તેથી ઘણું કરીને સર્વ તાલુકદારોને બીજા પરચુરણ ખર્ચને પેટે લેતી કરેલી ખંડણીમાંથી છૂટ મૂકવાની ઠરાવી, બ્રિટિશ સરકારની બાંહધરીથી નક્કી કરેલી ખંડણી પ્રતિવર્ષે ગાયકવાડને આપવાનો ઠરાવ થયો; અને તાલુકદારોએ માહોમાહે લડાઇયો, લૂંટફાટ અને જુલમ કરીને દેશને નિરંતર દુઃખી અવસ્થામાં નાખી દીધો હતો, તેથી હવે દૂર રહેવાને તેઓની પાસેથી કબૂલાત કરી લીધી; દરિયા કિનારા ઉપરના નહાના સંસ્થાનવાળાઓએ ચાંચવાનો ધંધો છોડી દેવાની કબૂલાત આપી, અને ખરાબા ઉપર વાહાણો પોતાની હદમાં ભાગી જવાથી જે મળતર તેઓને થતું હતું તે ઉપરનો હક તેમણે છોડી દીધો. તેમજ જાડેજા અને જેઠવા[1]

---

૧ પોરબંદના જેઠવા.

અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રજીના સેનાપતિ, દક્ષિણ દેશના રાજા હનુમાનજીના મકરધ્વજ થયા તેને શ્રીનગરનું રાજ્ય રામચંદ્રજી તરફથી મળ્યું. તેના મોરધ્વજે મોરબી વસાવ્યું એમ કહેવાયછે. એમ "ધ્વજ નામના સાત રાજા થયા. તે પછી અડતાલીશ "કુમાર" પદવી ધારણ કરનાર રાજા થયા. પછી બાર રાજા "રાજન" પદવી વાળા થયા. તે પછી સતાવીશ રાજા "મહારાજ" પદવીના થયા. ૯૪ ભાણજી મહારાજના ૯૫ જેહીજી થયા તે ઉપરથી તેમના વંશજ "જેઠવા" કહેવાયા જેહીજીના ૯૬ વીરણજી, ૯૭ વીકુજી, ૯૮ ગોવિંદજી, ૯૯ નાગજી, ૧૦૦ ચાંપસેનજી, ૧૦૧ આદિતજી, ૧૦૨ મેહજી, ૧૦૩ નાગજી, ૧૦૪ ભાણજી, ૧૦૫ શિવજી, ૧૦૬ રામદેવજી, ૧૦૭ બાખુજી, ૧૦૮ રાણોજી, ૧૦૯ સંગજી થયા. તેણે રાણા પદવી ધારણ કરી જે આજ સુધી પોરબંદરના રાણા કહેવાય છે. ૧૧૦ ભાણજી, ૧૧૧ શિયોજી થયા તેણે શ્રીનગરથી ગાદી બદલાવી ઘુમલીમાં આણી. તેનો કુંવર ૧૧૨ હાલામણ થયો એણે માણામોરા અને આળંબાના રાજસિંહજી પરમાર ઠાકોરની કુવરી સોન તરફથી આવેલો અધુરો દુહો પૂરો કરેલો. તે પરથી તેને તે પરણવા આવી. પણ તેનો પિતા શિયોજી, સોનનું મ જોઈ પોતે પ-

રજપૂતોએ પોતાની દીકરિયોને દૂધપીતી કરવાનું ધાતકી કામ બંધ કરવાને કબૂલ કર્યું; આણીમગ મધ્યસ્થ રહેલી બ્રિટિશ સરકારે દેશમાં જુલમ થતો અટકાવવાને અને આજસુધી મુલકગીરી કરવા નીકળતી ફોજથી પુનિ વર્યે જે નુકશાન થતું તે બંધ કરવાને વચન આપ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ

રણવા માગણી કરી એટલુંજ નહિ પણ હાલામણને દેશવટો દીધો. હાલામણ કચ્છમાં ગયો. ત્યાંના રાજા જામ ફૂલજી (ઇ. સ. ૮૫૫-૮૮૦ તેનો સગો થતો હતો તેથી આશ્રય આપ્યો અને હબાય ડુંગર પાસેના અણધોર ગઢમાં રહ્યો. ત્યાં એક ટેકરી ઉપર હાલામણ હમેશાં બેસતો તેથી તેના નામ ઉપરથી આજ પણ તેને હાલામણ ટેકરી કેહે છે. જામ ફૂલજીના પીતા જામ સાડજીની એક અનૌરસ કુંવરી દેવળદેવી નામે અતિ સુરૂપા હતી. તે હાલામણને પરણી. આ રાણીથી ચંદ્રસિંહજી અને દેવીસિંહજી નામના બે કુંવર થયા. સિયોજી દેવલોક પામ્યા પછી હાલામણ પોતાને દેશ જઈ ધુમલીમાં ગાદીપતી થયા. તેના પછી ૧૧૩ ભાણજી, ૧૧૪ મેહજી, ૧૧૫ નાગજી, ૧૧૬ વિકુજી થયા. તે પછી ૧૧૭ નાગભાણજી, ૧૧૮ વિકિયાજી, ૧૧૯ ખેતોજી, ૧૨૦ રાણોજી, ૧૨૧ ખીમોજી, ૧૨૨ વિકમાનજી, ૧૨૩ ખેતોજી, ૧૨૪ રામદેવજી, ૧૨૫ સતાજી, ૧૨૬ બખુજી, ૧૨૭ રાણોજી, ૧૨૮ ભાણજી, ૧૨૯ નાગજી, ૧૩૦ વકુજી. ૧૩૧ ભાણજી, ૧૩૨ વીરમજી, ૧૩૩ ખિમકર્ણજી, ૧૩૪ નોગજી, ૧૩૫ શિંગુજી, ૧૩૬ આદિતજી, ૧૩૭ હરિયાદજી, ૧૩૮ બખુજી, ૧૩૯ શરતાનજી, ૧૪૦ ભાણજી, ૧૪૧ વિકુજી, ૧૪૨ કાનજી, ૧૪૩ વનવીરજી, ૧૪૪ નગજણજી, ૧૪૫ ભાણજી, ૧૪૬ હરિયાદજી, ૧૪૭ સંગજી (ઇ. સ. ૧૧૨૦-૧૧૫૦) ૧૪૮ રાણોજી, તે જ સાલમાં ગુજરી જતાં તેનો ભાઇ ૧૪૯ નાગજી (૧૧૫૦-૧૧૫૫) ૧૫૦ ભારમલજી (ઈ. સ. ૧૧૫૫-૧૧૭૩), ૧૫૧ ભાણજી (૧૧૭૩-૧૧૭૬), ૧૫૨ મેજી (૧૧૭૬-૧૧૯૦), ૧૫૩ નાગજી (૧૧૯૦-૧૧૯૩), ૧૫૪ વિકિયોજી (૧૧૯૩-૧૨૨૦), ૧૫૫ વજસીજી (ઈ. સ. ૧૨૨૦-૧૨૪૫), ૧૫૬ ભોજરાજજી (ઇ. સ. ૧૨૪૫-૧૨૭૦), ૧૫૭ રામદેવજી (ઈ. સ. ૧૨૭૦-૧૨૯૧), ૧૫૮ રાણોજી (૧૨૯૧-૧૩૦૨), ૧૫૯ નાગજી (૧૩૦૨-૧૩૦૭), ૧૬૦ ભાણજી (૧૩૦૭-૧૩૬૦). એના વખતમાં સિંધથી જામ ઉનડજીનો કુંવર બામણિયોજી જે કચ્છના જાડેજાની બીજી શાખાના મૂળ પુરૂષ લાખાજાનડાણી (ઇ. સ. ૧૧૪૭-૧૧૭૫) ના કાકા હાલાજીનું સિંધમાં રાજ હતું તેનો વંશજ થતો હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૩૧૩ માં ચડી આવીને ધુમલીનો નાશ કરયો. તેથી રાણા ભાણજેઠવે રાણપર વસાવી ત્યાં ગાદી સ્થાપી. તે પછી ૧૬૧ જસધળજી (ઇ. સ. ૧૩૬૦-૧૩૯૨), ૧૬૨ રાણોજી (૧૩૯૨-૧૪૨૦), ૧૬૩ સંગજી (૧૪૨૦-૧૪૬૧)

ઠરાવ નિરંતર અમલમાં આવી શકે એટલા માટે અને ગાયકવાડ સરકારને જે શ્રેષ્ટતા આપવાથી આવા ફાયદા નિપજવાનો આધાર રહ્યો હતો તે શ્રેષ્ટતા તેમની ચાલતી રહે એટલા માટે મરાઠી ઘોડેસ્વારો અને બ્રિટિશના સહાયકારી લસ્કરની એક પલટણનો રસાલો કાઠિયાવાડમાં રાખવાનો ઠરાવ થયો.

આ પ્રમાણે બ્રિટિશ એલચીની સત્તાથી બંદોબસ્ત કરવાનું કામ ઘણી સારી રીતે પાર પડયું તેની ખૂબીથી અતિશય જુલમ ભરેલી રીતે પૈસો કઢાવવાની રીતિમાં સુધારો થયો, તથા હવે પછીના ખંડણીનો દર મુકરર થયો, તેથી કાઠિયાવાડના તાલુકદારો રાજી થયા, તેમજ દેશના તાલુકદારોએ પોતાની રાજીથી તેમની મેળે ગાયકવાડ સરકારનો હક (આગળ પ્રમાણે વધારે બળવાન્ સાધનને લીધે ઉપરોપણું ગણીને તે હક ઠરાવવામાં આવેલ નહિ) રીત પ્રમાણે અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક માન્ય કરયો, અને વધારે સુ-

---

૧૬૪ ભાણજી (૧૪૬૧-૧૪૯૨), ૧૬૫ રાણોજી (૧૪૯૨-૧૫૨૫), તે પછી તેનો ભત્રીજો ૧૬૬ ખીમાજી (૧૫૨૫-૧૫૫૦). આના સમયમાં કચ્છથી જાડેજા જામ રાવળજીએ ચડી આવી નાગનીબંદર લઇ ત્યાં નવાનગર (જામનગર) ઈ. સ. ૧૫૩૯ માં વસાવી રાજ્ય ગાદી સ્થાપી. ૧૬૭ રામદેવજી (ઇ. સ. ૧૫૫૦-૧૫૭૪) તેના, ૧૬૮ ભાણજી, ૧૬૯ ખીમાજી (૧૫૭૪-૧૬૨૫), ૧૭૦ વીકમાનજી (૧૬૨૫-૧૬૭૧), ૧૭૧ સુરતાનજી (૧૬૭૧-૧૬૯૬), ૧૭૨ ભાણજી (૧૬૯૬-૧૭૦૬), ૧૭૩ ખીમોજી (૧૭૦૬-૧૭૨૮), ૧૭૪ વિકમાતજી (૧૭૨૮-૧૭૫૭), ૧૭૫ સુલતાનજી (૧૭૫૭-૧૮૦૪) એણે પોરબંદરમાં સન ૧૭૮૫ માં ગાદી સ્થાપી. અને પૂર્વજોના સમયમાં ઘટેલું રાજ્ય વધારયું. ૧૭૬ હાલોજી (૧૮૦૪-૧૮૧૨), ૧૭૭ ખીમોજી (૧૮૧૨-૧૮૩૧) ૧૭૮ વિકમાતજી ઈ. સ. ૧૮૩૧ માં ગાદિયે બેઠા છે. તેમના પાટની કુંવર માધવસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં દેવલોક પામ્યા અને તેમનો કુંવર ભાવસિંહજી છે.

પોરબંદરના તાબામાં ૫૬૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૦૩ ગામ, અને આસરે ૭૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ ચાર લાખને સુમારે થાય છે તેમાંથી ગાયકવાડ અને ઈગ્રેજ સરકારને જમાબંદી તથા જૂનાગઢના નવાબને નેરતલબીના મળી કુલ ૧૦૪૮,૫૦૪ આપેછે.

ઘરેલાં સંસ્થાનના સંબંધનો ઠરાવ જેવા ધોરણથી થાય છે તે ધોરણ પ્રમાણે આગળને વાસ્તે તે હક સ્થાપન કરવામાં આવ્યો,—"આવેા આભ", કર્નલ વાકર કેહેછે કે, "એ શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થ પ્રમાણે ગાયકવાડની "પેહેલાં થઇ ગયેલી કેાઈ સરકાર મેળવવાને શક્તિમાન થઇ ન હતી."

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું.

વાઘેલા—ધોળકાના કરબાતી—ઝાલા.

જે વેળાએ ગૂજરાતનાં કેટલાંક પરગણાં બ્રિટિશના હાથમાં આવ્યાં, અને પછવાડેથી જે કોલકરાર થયા તેની દ્વારે બ્રિટિશ સરકારની સત્તા દેશના બીજા ભાગ ઉપર ચાલી, તે વેળાએ કર્નલ વાકરના જોવામાં જે રજપૂત તાલુકદારો હૈયાતીમાં રહેલા આવ્યા તેઓ વિષેનું આ પ્રસંગે અમે વર્ણન કરિયે છિયે.

રાજવંશી વાઘેલાઓની જ્હાની શાખાવિષે અહમદશાહની વેળાથી તે આજદીન સુધી અમારે કાંઇ લખવાનું નથી.* ધોળકા તાલુકાના સ્વતંત્ર ગ્રાસિયામાં સાણંદ અથવા કોઠનો દરબાર સર્વથી ઊંચી જગ્યા ધારણ કરતો કર્નલ વાકરના જોવામાં આવ્યો; તેની પાસે માત્ર ચોવિસ ગામ હતાં, તોપણ તે રાજાનું પદ ધારણ કરતો હતો, અને અણહિલપુરના આગળના રાજાઓના ઊંચા કુળના પોતાને માનીને મમત રાખતો હતો. તેનું મુખ્ય શહેર કોઠ છે તેની આસપાસ રક્ષણને સારૂ કિલ્લો નથી, પણ તેની આસપાસ ગહન જંગલ વિંટાઇ વળ્યું હતું, અને તે બેહજાર પાયદળનું લશ્કર રાખતો હતો, તથા બેકસો પચાસ અશ્વાર તેના રેઠાણની ચોકી કરતા હતા. તેઓને રાજાના લશ્કરની પેઠે તેનું અંગ રક્ષણ કરવા સારૂં અથવા લડાઇઓ કરવા સારૂં રાખ્યા હતા. તેનો સગો ગાંગડનો ઠાકોર હતો તેની પાસે માત્ર આઠ ગામ હતાં તોપણ તેનો તાલુકો ઘણો સરસ બન્યો હતો, અને તે એક હજાર માણસનું લશ્કર રાખતો.

આ ઠાકોરો અધિરાજને વાર્ષિક ખંડણી આપતા તેની રકમમાં વખત જોઇને ફેરફાર કરવામાં આવતો. કર્નળ વાકર લખે છે કે ઉપરી સરકારનો અધિકાર, તેઓના રાજકારભારમાં માથું ઘાલવાનો ન હતો પણ

* પ્રથમ ભાગના વિભાગ બીજાના પ્રકરણ ૩ જાનો છેલ્લો પારેગ્રાફ જૂવો.

પોતાની ખંડણી વસુલ કરી લેવાનો અને તેઓ પોતાના તરફથી દેશની સલાહ શાન્તિમાં ભંગ કરે નહિ, તેની તપાસ રાખવાનો હતો.

વાધેલાની પડોશમાં ધોળકાના કસ્બાતી હતા, તે શૂરા મુસલમાન હતા અને તેમની સંખ્યા ઘણી હતી, તેઓ પોતાના તાલુકાના મુખ્ય ગામમાં વસતા હતા, અને મરાઠી સરકાર તેમને રજપૂત ગ્રાસિયાની સત્તા સમતોલ કરવાને ઉપયોગનું સાધન ગણતી હતી. મેણા, રેહેણ, અને પરમાર એવી કસ્બાતિયેાની ત્રણ જાતિ છે; તેમાંથી પેહેલી બે જાતિવાળા, સોળમા સેંકડાની સમાપ્તિની વેળાએ દિલ્હીથી આવ્યા હતા. મુળીના પરમારની એક શાખા બોટાદ જઈને વશી. ત્યાં તેઓ મૂસલમાન ધર્મમાં ગયા તેથી પરમાર રજપૂતના નામ ઉપરથી તેઓ પરમાર કેહેવાય છે.[૧]

ભાટની કથા એવી છે કે સન ૧૬૫૪ માં બે ભાઇ વચ્ચે બોટાદમાં કજિયો થયો તેમાંથી એક અલેક મહંમદ કરીને હતો તે રીસાઇને ધોલકે જતો રહ્યો. તેના દીકરાના દીકરા કમાલ મહંમદને સાત દીકરા હતા, તે બસેં અશ્વાર સહિત અભયસિંહ રાઠોડ જ્યારે અમદાવાદના સૂબાની જગ્યાએ હતો ત્યારે તેની ચાકરીમાં રહ્યા હતા; અને ત્યાર પછી નવાબ કમાલઉદ્દીન (અથવા જવાનમર્દખાન) બાબીની પાસે રહ્યા. જ્યારે એ બાબીને અમદાવાદ પાછું આપીને જવું પડયું ત્યારે પરમાર રજૂ-

૧ પ્રથમ ભાગના વિભાગ બીજાના પ્રકરણ ૫ માંનો છેલ્લો પારેગ્રાફ જૂવો.

૨ જૂનાગઢના નવાબ.

બહાદુરખાનજી

શેરખાનજી

નાકરખાનજી ઉર્ફે સકરદરખાન — બાહાજખાન (સોરઠમાં રાણપુર)

મહમદશેર (ખાનજહાનજવાનમર્દખાં) (રાધનપુર) — સલાબતમહમદખાન

૧ મહમદબાહાદુર ઉર્ફે શેરખાં (બીજા) જૂનાગઢ ઇ. સ. ૧૭૩૦-૧૭૫૮

૨ મોહોબતખાનજી ઈ. સ. ૧૭૫૮-૧૭૭૫ સરદારમહમદ (વાડાસિનોર)

નેમઢ ગયા, ત્યાં તેઓએ ઘણા વર્ષ નોકરી કરી. છેવટે જ્યારે તેઓનો પગાર ચડી ગયો ત્યારે ગારિયાધારના ગામેતી પાસે નવાબની જમાબંધીનું લેણું હતું, અને તે પોતાનાથી વસુલ થઇ શકે એવું ન હતું, તેવું તેમને લખી આપ્યું. એ ભાઇઓને ગારિયાધારવાળા સાથે મૂળથી સારી માયા હતી, તેથી તેઓ પોતાનો કબીલો અને શિરબંધી લઇને ત્યાં ખુશીથી ગયા. ગામના લોકો બહુ દુઃખી થયા અને આવી પડેલા પાપનું કાટલું કરી નાખવાનો બેદ કરયો; પણ તેટલી વારમાં કોઇના મનમાં શક આવે નહિ એટલા માટે અકેકને ઘેર અકેકો અશ્વાર પરોણાગત કરવાને મૂકયો. એક દિવસ રાતની વેળાએ જ્યારે અશ્વાર ઊંઘી ગયા ત્યારે ઢોલ વગાડવાની ખબર આપવાનો ઠરાવ કરી મૂકયો હતો તે પ્રમાણે ઢોલ વાગ્યું એટલે સાંના લોકોયે પોતપોતાના ઘરમાં જે અશ્વાર હતા તેમને ઠેર કરયા. અલેક કૂતેહમહંમદ તથા અલેક અચ્છો એ બે પરમાર ભાઇ ઊગરયા અને તેમના બાકીના ભાઇ અને આખી શિરબંધીનો નાશ થયો. જ્યારે એ સમાચાર વેાળકે પેાહોંચ્યા ત્યારે ઘણું ખોટું કામ કરયું એમ સર્વે કેહેવા લાગ્યા. બંને ભાઇયો કેહેવા લાગ્યા કે,–"જે તેઓ લડતાં માર્યા

---

૩ હામદખાનજી (ઇ. સ. ૧૭૭૫–૧૮૧૧)

૪ બહાદુરખાનજી (ઇ. સ. ૧૮૧૧–૧૮૪૦)

૫ હામદખાનજી
ઈ. સ. ૧૮૪૦–૧૮૫૧

૬ મોહોબતખાનજી
ઈ. સ. ૧૮૫૧–૧૮૮૧

૭ બહાદુરખાનજી ૮ રસુલખાનજી
ઈ. સ. ૧૮૮૨–૧૮૯૨ ઇ. સ. ૧૮૯૨માં
ગાદિયે બેઠ છે.

જૂનાગઢના તાબામાં ૩૨૮૩ ચોરસ મૈલ જમીન, ૮૯૦ ગામ, આસરે ૩,૮૮,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ત્રીશલાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી ગાયકવાડ તથા ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંદીના રૂ. ૬૫,૬૦૪ આપે છે. નવાબ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે લશ્કરી સલામતી તથા પંદર તોપ ફોડી માન આપેછે.

ગયા હોત તો આટલું બધું લાગત નહિ, પણ દગો કરીને તેમને માર્યા છે માટે અમે ફકીર થઇ જઇશું." તેમનાં સગાંવ્હાલાંએ તેઓને સમજાવ્યા કે તમારે ફકીર થવું નહિ, પણ વેર વાળવું. એ વાત તેમને ગળે ઊતરી અને નવા ઘોડા વેચાથા લઇને નવી ભરતી કરીને જૂનાગઢના નવાબની ચાકરી કરવાને ફરી ગયા. થોડાં વર્ષસુધી વેર વાળવાનો લાગ તેમને મળ્યો નહિ. પણ છેવટે ગાયકવાડનું લશ્કર કાઠિયાવાડમાં મુલકગીરી કરવાને નીકળ્યું ત્યારે નીવાજખાન રેહેણ ધોળકાનો કરમાતી મરાઠા સાથે નીકળ્યો અને રેહેણને તથા પરમારોને સારી સલાહ હતી, તેથી મલેક ફતેહમહંમદ અને મલેક અચ્છો તેમની સાથે ગયા. નીવાજખાંને ગારિયાધારની જમાબંધી ગાયકવાડને આપીને પેલા બે તાલુકદારોની ખાતર ગામ મરાવ્યું અને ગામ તળિયામાં ગધેડે હળ જોડાવીને ભીઠું વવરાવ્યું. પરમારોયે ગામના ઉપરીને પકડી લીધો અને તેની બે દીકરિયોને તેઓએ રાખી લીધી.

કમાલ મહંમદે પૈસો મેળવ્યો હતો; પણ તેના મ્હોટા દીકરા મલેક નામતે તરવારનો એવો ઉપયોગ કરયો હતો કે તેથી તેના કુટુંબના પૈસામાં તેણે વધારો કરયો હતો અને કેટલાંએક ગામ પણ મેળવી લીધાં હતાં. તે કેશરીનો તાલુકદાર કેહેવાતો હતો અને તેને તાબે સોળ ગામ હતાં. તે ગારિયાધારમાં મરાયો ત્યારે તેનો ભાઇ ફતેહમહંમદ તેનો વારસ થયો; પણ તે સન ૧૭૪૬ માં મરણ પામ્યો અને તેની ગાદિયે તેનો દીકરો શેરમિયાં બેઠો. તેણે પોતાના તાલુકા ઉપર સારૂં રાજ્ય ચલાવ્યું. અને પોતાની તરવાર બળવીને ગ્રાસ વધારયો.

શેરમિયાં સન ૧૭૬૯ માં મરણ પામ્યો તેની પછવાડે તેનો દીકરો આવામિયાં ગાદિયે બેઠો.

ફતેહમહંમદના ભાઇ મલેક અચ્છાએ પોતાના બાપના ગ્રાસમાંથી કાંઇ ભાગ લીધો ન હતો પણ પોતાના સારા ભાગ્યથી પોતાની મેળે ગામડાં મેળવી લીધાં, અને ધનવાડાનો તાલુકદાર બનીને તેણે નવો ગ્રાસ સ્થાપ્યો, તે પણ ધોળકા પરગણામાં છે. તે સન ૧૭૬૫ માં ત્રણ દીકરા મૂકીને મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો મ્હોટો દીકરો નહાનાભિયાં તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો અને સન ૧૭૯૯ માં મરણ પામ્યો તે વેળાએ તેને

કંઈ સંતાન નહતુ. તેના ભાઈયોને તેમના બાપના ગ્રાસમાંથી કંઈ ભાગ મળ્યો નહતો, પણ પોતાના બળવતે ગામ મેળવી લીધાં હતાં. તેની બેહેન નૂરબીબી શેરમિયાંને વેરે પરણાવી હતી અને તેને બીજી ઓરતના પેટનો બાવામિયાં નામે દીકરો હતો, તોપણ તે નહાનામિયાંનો ભાણેજ કેહેવાય તેથી તેનો તે વારસ થયો અને પાંચ ગામ, એક હાથી, બસેં ઘોડા, અને બીજી માલમતા તેને મળી.

બાવામિયાં ગાદી ઉપર બેઠો કે તરતજ ચારસેં જટ લોકોના અશ્વારોએ તેના એક ગામ ઉપર હલ્લો કરયો, તે એવા મનસુબાથી કે શેરમિયાં મરણ પામ્યો છે તેથી કોઇ હરકત કરનાર નથી. શેરમિયાંયે તેઓને ઘણીવાર શિક્ષા કરી હતી તોપણ આ વેળાએ તેઓ ઢોર વાળી ગયા અને કેશરિયે જઇને મેલાણ કર્યું. ત્યાં આગળ પણ લોકોને હરકત કરી, અને ત્યાંના લોકોએ તેમને કહ્યું કે આ શેરમિયાંનું ગામ છે, જો એનો અશ્વાર આવી પોહોંચશે તો તમને હરકત પડશે. જટ લોકોયે તે વાત લક્ષમાં લીધી નહિ પણ એટલું કહ્યું કે શેરમિયાં તો ગયો, અને તેનો દીકરો પાલણામાં છે. આવો બનાવ બન્યાના સમાચાર ધોળકામાં બાવામિયાંએ સાંભળ્યા, એટલે પોતાના ઘોડા ઉપર અશ્વાર થઇને સાઠ અશ્વાર લઇને ચાલ્યો. આ વેળાયે તેનું વય ૨૨ વર્ષનું હતું. તે કાંઈ પણ વિચાર કરયા વિના લૂંટારા અશ્વારો ઉપર ટૂટી પડયો અને બહુ સારી રીતે તરવાર ચલાવી, તેમાં જટ લોકો પોતાનામાંના પાંચ જણને મરેલા મૂકીને અને ઘણા ઓકને ઘાયેલ પડેલા રેહેવા દઇને નાશી ગયા. જ્યારે ધોળકામાં લોકોએ જાણ્યું કે જટ લોકો ઉપર હલ્લો કરવાને તાલુકદાર ગયો છે, ત્યારે તેની મદદે અશ્વારોની એક મ્હોટી ટોળી ગઈ, પણ તેમને લડવાની વેળા હવે રહી નહતી અને તેઓ તે ઠેકાણે જઈ પોહોંચ્યા નહિ એટલામાં તો બાવામિયાં પાંચ મારી નાંખેલા જટનાં માથાં તથા તેના હાથમાં આવેલા ઘોડા લઇને પોતાનાં માણસો સહિત આવતો સામો મળ્યો.

આ વેળાયે જટ અને કાઠીલોકો સરકારના અશ્વાર હોય તેમ સ્વતંત્રપણે જ્યાંત્યાં દેશમાં ભટકતા ફરતા હતા. બાવામિયાંના ધરણીઓએ તેમને ઘણી વાર હરાવ્યા હતા અને તેટલા માટે માહોમાહે પ્રાણઘાતક કજિયો ઉઠયો હતો, પણ તેણે પોતાની નહાની ઉંમરમાં એટલી બધી બ-

હાદુરી બતાવી, અને રોજ તેની કીર્ત્તિ વધતી ચાલી તેથી તેની સામે થવાને જાટલોકો ડરવા લાગ્યા.

શેરમિયાંએ પેશ્વાની ચાકરી કરી હતી, પણ બાવામિયાંએ ગાયકવાડ સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધ્યો હતો અને તે બહુ પ્રખ્યાતી પામ્યો હતો. ગાયકવાડની ફોજ શેલુકરને કાઢાડી મૂકવા સારૂ સન ૧૮૦૦માં અમદાવાદ ઉપર ગઈ ત્યારે બસેં અશ્વાર લઈને બાવામિયાં તેની સાથે ગયો હતો, અને સન ૧૮૦૨ માં જ્યારે ગાયકવાડે મલ્હારરાવની સામે થવાને બ્રિટિશને પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને ખંભાત આગળ ઉતરેલી બ્રિટિશની ફોજ, ત્યાંથી કડી આવી પોહોંચતાં રસ્તામાં અડચણમાં આવી પડી તે વેળાએ ગાયકવાડે બાવામિયાંને લખ્યું તે ઉપરથી બસેં અશ્વાર લઈને તે કડી લગી ફોજની સંગાથે ગયો હતો, અને બ્રિટિશની સાથે પણ તે ઘણી સારી રીતે વર્ત્તતો હતો.

બાવામિયાં ઘણી આબરૂ મેળવ્યા પછી સન ૧૮૧૨માં મરણ પામ્યો તે વેળાએ તેને બાપુમિયાં અને મલેકમિયાં એવા બે દીકરા હતા, તેમાંથી મ્હોટો તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો. આ વેળાએ તેના તાલુકા નીચે ત્રીશ ગામ હતાં.

ધોળકાના કસ્બાતી વિષે કર્નલ વાકરે લખ્યું છે તેઓનું મુખ્ય કુટુંબ ઉપર પ્રમાણે હતું. તે લખેછે કે, તેઓ શૂરવીર અને તોફાની લોક હતા, તેમનામાંથી કેટલાએક જથાબંધ અશ્વારો રાખીને, જેઓને તેમની મદદ જોઇતી હોય તેમને આશ્રય આપવાને જતા. તેઓએ ધોળકા પરગણાનો ઘણો ખરો આખો સુબેહ ભરેલો ભાગ, બગાઉશી જમાબંધી આપીને સાનમાં લખાવી લીધો હતો, અને એવી રીતે કરવાથી તેઓએ પોતાની સત્તા ઘણી વધારી દીધી હતી.

ઝાલા રજપુતોયે પાટડીમાં પોતાની સ્થાપના કરી ત્યારપછી ઘણાં વર્ષ લગીની તેમની ચડતી કળાવિષે અમારે કાંઈ લખવા જેવું છે નહિ.[૧]

૧ પ્રથમ પુસ્તક વિભાગ ૨ જો પ્રકરણ ૨ જું ઝાલા બાબત હકીકત જૂઓ.

હરપાલનો મ્હોટો કુંવર શેડોજી અથવા સોઢોજી* કરીને હતો તેના વંશ માં હરપાલથી પંદરમો પુરૂષ મહારાણા ચંદ્રસિંહજી કહેવાયછે તેના વારામાં ઝાલાઓની મુખ્ય જગ્યા પાટડીમાંથી બદલીને હલવદમાં આણી હતી, એ શેહેર કચ્છના ન્હાના રણની બાજુએ છે. એજ મહારાણાના વારામાં અથવા એના પછી તરતજ, હરપાલના વંશની આ શાખાના બીજા બે વિભાગ થઇને બે જૂદા ગ્રાસ અથવા તાલુકા બંધાયા હતા, તે આજ લગી પણ પોતાનું સ્વતંત્રપણું સાચવી રહ્યા હતા. ચંદ્રસિંહજીનો વડો કુંવર પૃથીરાજ હતો તેણે પોતાનો વારસો ખોયો હતો, પણ વાંકાનેર અને વઢવાણમાં તેણે ગાદિયો સ્થાપી હતી; બીજો કુંવર અમરસિંહ હતો તે પોતાના બાપની પછવાડે હલવદની ગાદી ઉપર બેઠો, ધ્રાંગદરામાં હાલ જે રાજ છે તે એના વંશનો છે; ત્રીજો કુંવર અજોરાજ-

---

*૧ હરપાળ મકવાણા ૨ શક્તિદેવી સોલંકીથી ૧ સોઢોજી, ૨ શેખડોજી ૩ માંગોજી ત્રણ કુંવર થયા.

૨	સોઢાજી	ઈ. સ. ૧૧૩૦–૧૧૬૦
૩	દુર્જન સાલજી	ઇ. સ. ૧૧૬૦–૧૧૮૫
૪	ઝાકળદેવજી	ઈ. સ. ૧૧૮૫–૧૨૧૦
૫	અર્જુનસિંહજી	ઈ. સ. ૧૨૧૦–૧૨૪૦
૬	દેવરાજજી	ઇ. સ. ૧૨૪૦–૧૨૬૫
૭	દુદોજી	ઇ. સ. ૧૨૬૫–૧૨૮૦
૮	સૂરસિંહજી	ઈ. સ. ૧૨૮૦–૧૩૦૫
૯	સાંતલજી	ઇ. સ. ૧૩૦૫–૧૩૨૫
૧૦	વિજયપાલજી	ઈ. સ. ૧૩૨૫–૧૩૨૬
૧૧	મેઘરાજજી	ઇ. સ. ૧૩૨૬–૧૩૩૧
૧૨	પચીસિંહજી	ઇ. સ. ૧૩૩૧–૧૩૪૦
૧૩	ઉદયસિંહજી	ઇ. સ. ૧૩૪૦–૧૩૫૨
	પૃથીરાજજી	એણે થલા પ્રગણું લઈને રાજ્યનો હક છોડયો.
૧૪	વેગળજી	ઈ. સ. ૧૩૫૨–૧૩૬૮
૧૫	શમસિંહજી	ઈ. સ. ૧૩૬૮–૧૩૮૫
૧૬	વીરસિંહજી	ઈ. સ. ૧૩૮૫–૧૩૯૨
૧૭	રણમલજી	ઈ. સ. ૧૩૯૨–૧૪૦૮

જી થયો તેણે લખતરમાં ગાદી કરી. સાયલામાં જે કુટુંબ છે તે હલવદના અમરસિંહના કુટુંબની શાખા છે; અને ચૂડામાં વઢવાણવાળાના નહાના ભાઈથી ચાલેલી શાખા છે. મિરાત અહમદીમાં લખ્યું છે કે મહારાણા ચંદ્રસિંહજી ગૂજરાતના બાદશાહી સૂબેદાર આન અઝીઝ કોકાને વિરમગામમાં સન ૧૪૯૦ માં મળ્યો હતો. શેખડોજી કરીને હરપાલનો બીજો કુંવર હતો તેણે વિરમગામ પરગણાના સંચાણા (અથવા સસા-

૧૮ સતરસાલજી	એણે પાટડીથી બદલીને માંડલમાં ગાદી કરી. ઈ. સ. ૧૪૦૮–૧૪૨૦
૧૯ જેતસિંહજી	એણે માંડલથી બદલીને કૂવામાં ગાદી કરી. આ ગામનું નામ પ્રથમ કંકાવતી હતું. ૧૪૨૦–૧૪૪૧ એનો ભાઈ રાધવદેવજી નરવર (માળવા)માં ગયો.
૨૦ વનવીરજી	ઈ. સ. ૧૪૪૧–૧૪૬૦
૨૧ ભીમસિંહજી	ઇ. સ. ૧૪૬૦–૧૪૬૯
૨૨ વાઘોજી	ઈ. સ. ૧૪૬૯–૧૪૮૬ મહમદબેગડે મારયો ને પોતાનો થાણદાર કૂવે મુક્યો.
૨૩ રાજધરજી	ઈ. સ. ૧૪૮૬–૧૫૦૦ સુધી એણે કૂવેથી હલવદ ગાદી કરી.
૨૪ રાણોજી	ઈ. સ. ૧૫૦૦–૧૫૨૩ એના મ્હોટા ભાઇ અજોજી ને સજોજી હતા તેઓએ મેવાડમાં સાદરીની ગાદી મેળવી.
૨૫ માનસિંહજી	ઇ. સ. ૧૫૨૩–૧૫૬૪
૨૬ રાયસિંહજી	ઈ. સ. ૧૫૬૪–૧૫૮૪
૨૭ ચંદ્રસિંહજી	ઇ. સ. ૧૫૮૪–૧૬૨૮

આ ઉપરથી જણાયછે કે ચંદ્રસિંહજી હરપાળજીથી ૨૭ મો પુરૂષ થાયછે. તેના કુંવર પૃથીરાજજીને બે કુમાર હતા તેમાંના સુલતાનજીએ વાંકાનેરમાં ગાદી સ્થાપી અને રાજજીએ વઢવાણમાં સ્થાપી. ચંદ્રસિંહજીનો બીજો કુંવર

૨૮ આશકર્ણજી હતો તે ૧૬૨૮ થી ૧૬૩૪ સુધી હલવદની ગાદિયે બેઠો ત્યાર પછી તેનો નહાનો ભાઈ

૨૯ અમરસિંહજી ૧૬૩૪ થી તે ૧૬૫૪ સુધી ગાદિયે રહ્યો અને એનો ભાઇ અજય સિંહ લખતર ગયો.

ણુ). ગામમાં ગાદી કરી. અને ચોરાશી ગામનો આસ કરચો. તે પછવાડેથી સરકારના મુલક સાથે ફરીને જોડી દેવામાં આવ્યો, પણ તેમાં તેના વંશવાળા હજી લગણુ વાંટા ભોગવેછે. હુરપાલનો નાનો કુંવર માંગોજી હતો તેણે લિંબડીમાં ગાદી કરી, પણ તે પ્રથમ શિઆણીમાં હતી, અને પછી જામમાં કરી હતી.

ચંદ્રસિંહજીના પુત્ર પૃથીરાજ વિષે ભાટ લોકોની એક નીચે પ્રમાણે વાત છેઃ—

રાજશ્રી ચંદ્રસિંહજી હલવદમાં રાજ્ય કરતો હતો તેને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં પૃથીરાજ વડો હતો. અદાજી, શિયાણીનો રજપૂત હતો તેને અમદાવાદના સૂબા સાથે કજિયો થવાથી પોતાના ગામમાંથી ઉચાળા ભરીને હલવદને પાદર જઇને ઊતરચો. તેવામાં કુંવર પૃથીરાજજી ઘોડો ફેરવવા સારૂ નીકળ્યો હતો તે ઘોડાને પાણી પાવા સારૂ તલાવે લઇ ગયો અને અદાજી પણ તેજ કામ સારૂ તે વેળાયે ત્યાં આવ્યો. તલાવ કાંઠે કેટલાએક લોક હતા તેઓએ અદાજીને કહ્યું કે પૃથીરાજજી ઘોડો પાયછે, તેને પડખે તમે જશો નહિ, કેમકે તેની પડખે થઇને જે કોઈ ઘોડું નીકળે તેને તે ચાબખો મારેછે પણ તે વાત ન માનતાં કુંવરને પડખે જઇને ઘોડો પાવા માંડ્યો ત્યારે કુંવરે તેના ઘોડા ઉપર ચાબખો ઉગામ્યો એટલે અદાજીએ શલારીમાંથી બરછી કાઢાડીને સામી ઉગામી અને કહ્યું કે તું મારા ઘોડાને ચાબખો મારીશ તો હું તને બરછી મારીશ. આ વેળાએ પૃથીરાજ પાસે હથિયાર ન હતું તેથી તે શેહેરમાં પાછો ગયો, અને અદાજીનો ઉચાળો લૂંટવા સારૂ માણસ એકઠાં કરવા માંડ્યાં. તે વાત ચંદ્રસિંહજીના જાણવામાં આવી ત્યારે તેણે પૃથીરાજને કેહેવરાવ્યું કે, અદાજિયે ઉચાળા લાવીને મારા ભરોંસાથી મારા ગામને પાદરે છોડ્યા છે માટે તે ઉચાળા લૂંટાય નહિ; પણ પૃથીરાજે એ વાત માની નહિ અને તે જ્યારે પોતાની તૈયારી કરી રહ્યો ત્યારે ઉચાળા લૂંટવાને નીકલ્યો. તે ઉપરથી ચંદ્રસિંહજી ઘોડે ચડીને અદાજીના ઉચાળા પાસે જઇને ઉતરચો. એ વાતની પૃથીરાજને જાણ થઇ એટલે તેણે હલ્લાં કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને રીસાઇને વઢવાણ જઇ રહ્યો, ત્યાં આગળથી આસપાસનો દેશ લૂંટવા લાગ્યો. કેટલાક દિવસ પછી તેની પાસે બેહજાર શિરણધી લો-

કોનો જમાવ થયો એવામાં જૂનેગઢથી પાદશાહનો ખજનો અમદાવાદ જતો હતો તેની પૃથીરાજને ખબર થઈ એટલે તેણે ખજનાનાં ઊંટ લૂંટી લીધાં, તેની ખબર સરકારમાં થવાથી પૃથીરાજનું માથું કાપી લાવનારને ઇનામ આપવાનું જાહેરનામું ફેરવ્યું અને બેહજાર અશ્વારો સહિત એક જમાદારને તેના શોધ સારૂ મોકલ્યો. પૃથીરાજના માણસોનું જોર કટકું છે તે વાત જમાદારના જાણવામાં આવી ત્યારે તેણે તેની સાથે કપટકાર્ય રચવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તેણે વઢવાણ માણસ મોકલીને પૃથીરાજને કહેવરાવ્યું કે અમે દેશની ખંડણી ઉઘરાવવા સારૂ આવ્યા છિયે માટે તમે અમારી સાથે આવો. જમાદારે કુરાન ઉપાડી સોગન ખાધા કે–જો પૃથીરાજ મારી સાથે પ્રથમ દગો નહિ કરે તો હું–એમની સાથે કદિ દગો કરવાનો નથી; આ ઉપરથી પૃથીરાજ તેને આવીને મળ્યો, ત્યાં ઠરાવ કરી રાખવા પ્રમાણે તેઓએ શિયાણી ગામ મારીને અદાજીને ઠેર કરેલો. ત્યારે અદાજીની ઠકરાણીને સત ચડયું અને પૃથીરાજ ભણી માણસ મોકલીને પોતાના સ્વામીનું માથું તેણે મંગાવ્યું. કુંવરે અદાજીનું માથું કાપીને એક ઝાડે લટકાવ્યું હતું. તેથી પૃથીરાજે બાઇને કહેવરાવ્યું કે–તમે તમારી મેળે ઝાડ ઉપરથી માથું ઊતારીને લઈ જાઓ તો આપું. અદાજીની ઠકરાણી ત્યાં આવી, અને કાછડો વાળીને ઝાડ ઉપર ચડી, ત્યારે પૃથીરાજે અદાજીને મેહેણું મારીને કહેવા માંડયું કે, "છોકરા તેં મારા ઉપર બરછી ઉગામી હતી, ખરૂં! પણ હવે જો તારી બાયડીને કેવી ઝાડે ચડતી કરી છે." સતી પૃથીરાજના આવા શબ્દ સાંભળીને તેના ઉપર ક્રોધાયમાન થઇને તેને શાપ દઇને કહ્યું કે, "હા તેં તો મને ઝાડે ચડતી કરી પણ તારી જીને તો તારૂં સ્નાન પણ થશે નહિ." એવું સાંભળીને બીજા લોકોયે તેમજ સતિયે પૃથીરાજને ઠપકો દીધો અને ત્યાર પછી તરતજ તેને પણ પોતાના કામનો પસ્તાવો કરવો પડયો. પણ એ તો પછી જમાદાર સાથે ખંડણી ઉઘરાવા નીકળી પડયો. એ પ્રસંગે કોઇ વગડામાં મેલાણ કરવાનું ધારેલું ત્યાં પૃથીરાજનાં માણસો આગળ જઇ પોહોચ્યાં, અને તે ઠેકાણે પાણીની ઘણી તંગાશ હતી તેથી ત્યાં આગળ એક કૂવો હતો તેના ઉપર તંબુ તાણી લીધો અને કહ્યું કે આ પ્રદેશમાં એક કૂવો નથી. આ પ્રમાણે તેઓને કૂવામાંથી પાણી મળવા

લાગ્યુ અને જમાદારના માણસોને તો છ મૈલને છેટેથી આણવું પડ્યું. પણ પછવાડેથી જમાદારને તે વિષેની ખબર થઈ ત્યારે તેણે કહ્યું કે પૃથીરાજે મારી સાથે પેહેલો દગો કરયો તેથી મારા સોગન છૂટ્યા." પછી કપટ કરીને પૃથીરાજને તેણે પકડયો ને પોતાની સાથે લઇ ગયો, અને આ દેશમાં કાઇ જાણતુ નથી કે પછીથી તેનું શું થયું.

ઉપર પ્રમાણે બનવાથી પૃથીરાજનો બાપ મરણ પામ્યો ત્યારે તે હાજર ન હતો તેથી તેનો નહાનો ભાઇ *અમરસિંહ હલવદની ગાદિયે બેઠો. પૃથીરાજને બે કુંવર હતા તેમાં એક સુલતાનજી હતો તેના વં-

---

* પાછળ પૃષ્ટ ૭૬.

૨૯ રાજ અમરસિંહજી (ઈ. સ. ૧૬૩૪-૧૬૫૪)

૩૦ મેઘરાજજી (ઈ. સ. ૧૬૫૪-૧૬૬૧)

૩૧ ગજસિંહજી (ઇ. સ. ૧૬૬૧-૧૬૭૩)

૩૨ જસવંતસિંહજી (ઇ. સ. ૧૬૭૩-૧૭૧૮)

૩૩ પ્રતાપસિંહજી (ઈ. સ. ૧૭૧૮-૧૭૩૦)

૩૪ રાયસિંહજી બીજા (ઈ. સ. ૧૭૩૦-૧૭૪૫)

૩૫ ગજસિંહજી (ઈ. સ. ૧૭૪૫-૧૭૮૨) સેંસલાઇ (સાયલા)

૩૬ જસવંતસિંહજી (ઈ. સ. ૧૭૮૨-૧૮૦૧)
એમણે ધ્રાંગદ્રામાં ગાદી આણી.

૩૭ રાયસિંહજી ત્રીજા (ઇ. સ. ૧૮૦૧-૧૮૦૪)

૩૮ અમરસિંહજી (ઈ. સ. ૧૮૦૪-૧૮૪૩)

૩૯ રણમલસિંહજી (ઈ. સ. ૧૮૪૩-૧૮૬૯)

૪૦ માનસિંહજી (ઈ સ. ૧૮૬૯ માં ગાદીએ બેઠા છે.)

જસવંતસિંહજી (એ પાટવી કુંવર હતા ઇ. સ. ૧૮૮૦માં દેવ થયા)

અજીતસિંહજી (પાટવી કુંવર) દોલતસિંહજી (કુંવર)

શમાં વાંકાનેરનો હાલનો રાજ વખતસિંહજી* છે, બીજો કુંવર રાજેજી કરીને હતો તે વઢવાણની ગાદીનો પ્રથમ પુરૂષ થયો. વીરમ દેવજીનો ભાઇ

ઝાંગદરાના તાબામાં ૧૧૫૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨૫ ગામ, વસ્તી આશરે એક લાખ માણસની છે, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે છ લાખ રૂપિયાની છે તેમાંથી નામદાર ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંદીના અને જૂનાગઢને નેરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૪૪,૭૭ આપેછે. રાજ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે લશ્કરની સલામતી તથા ૧૫ તોપ ફોડી માન આપેછે.

* ૧ સુલતાનજી વાંકાનેરમાં ગાદી સ્થાપી. ઈ. સ. ૧૬૩૪ સુધી.
|
(હરપાળથી ૨૭ મો ચંદ્રસિંહજી થયા તેમના કુંવર પૃથીરાજના કુંવર થાય.

૨ માનસિંહજી ઈ. સ. ૧૬૩૪--૧૬૫૩
|
૩ રાયસિંહજી ઈ. સ. ૧૬૫૩—૧૬૭૯
|
૪ ચંદ્રસિંહજી ઇ. સ. ૧૬૭૯—૧૭૨૧
|
૫ પૃથિરાજજી ઈ. સ. ૧૭૨૧—૧૭૨૮
|
તે પછી એનો ભાઈ.
૬ કેશરીસિંહજી ઈ. સ. ૧૭૨૮—૧૭૪૯
|
૭ ભારોજી ઈ. સ. ૧૭૪૯—૧૭૮૪
|
૮ રાયસિંહજી એ કુંવરપણામાંજ મરણ પામ્યા હતા.
|
૯ કેશરીસિંહજી ઈ. સ. ૧૭૮૪—૧૭૮૭
|
૧૦ ચંદ્રસિંહજી ઉર્ફે ડોસાજી ઇ. સ. ૧૭૮૭—૧૮૩૯
|
૧૧ વખતસિંહજી ઈ. સ. ૧૮૩૯—૧૮૬૦
|
૧૨ જસવંતસિંહજી એ કુંવર પદવીમાંજ મરણ પામ્યા.
|
૧૩ બનેસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૦—૧૮૮૧
|
૧૪ ગગુભા ઉર્ફે અમરસિંહજી ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ગાદિયે બેઠા છે.

વાંકાનેરના તાબામાં ૩૬૫ ચોરસમૈલ જમીન, ૭૬ ગામ, આશરે ત્રીશ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે બે લાખ રૂપિયા થાય છે તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંદીના રૂ. ૧૭,૪૨૨ અને જૂનાગઢના નેરતલબીના રૂ. ૧૪૫૭ એમ કુલ રૂ. ૧૮,૮૭૯ આપેછે. રાજ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવેછે.

રાવ નારણદાસ હતો તેના કુંવર રાઠોડ શ્રી ઇસબદાસજીની પુત્રી સોમકુંવર બાઈ વેહેરે રાજોજી પરણ્યો હતો. ઇડરના રાવના ચરિત્રમાં જે બાઇ વિષે લખવામાં આવ્યું છે, તે બાઇ સોવશા આ હશે. એ બાઇ પોતાના સ્વામીની પછવાડે સન ૧૬૪૩ માં સતી થઈ. એ સતીનો પાળિયો જે શ્રી રાઠોડ માતાનો કહેવાયછે તે તેના લેખ ઉપરથી ઓળખાયછે. દુખિયારી રાણિકદેવીની દેરી પાસે એક દેરાની અંદર તેની મૂર્ત્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે તે ઠેકાણે વારપરવને દિવસે તેને રાણીના જેવો પરણતી વેળાનો પોશાક અને ઘરેણાં પેહેરાવવામાં આવેછે અને તેના વંશવાળા તેની પૂજા કરેછે.

વઢવાણ આંગળ સતિયોની દેરિયો છે તેમાં એક હાડી માતાનું દેરૂં કહેવાયછે. આ બાઇનું નામ બાઇ શ્રી દેવકુંવર હતુ, તે અમરસિંહ નામના હાડા હાકોરની પુત્રી થતી હતી, અને તેના સ્વામીનું નામ મહારાણા શ્રી અર્જુનસિંહ હતું તેની પછવાડે તે સન ૧૭૪૧ માં સતી થઇ હતી, તેના ઉપર અર્જુનસિંહ પછવાડે થનાર તેના પુત્ર મહારાણા શ્રી સબળસિંહે દેરૂં ચણાવ્યું હતુ, એ પુત્ર હાડી રાણીના પેટનો ન હતો પણ તેની મા પરમાર વંશની શ્રી આચ્છુબા નામે હતી. હાડી માતાના દેરાની હારમાં મહારાણા શ્રી ચદ્રસિંહની છત્રી છે તે સન ૧૭૭૯ માં તેની પછવાડે થનાર તેના પુત્ર મહારાણા શ્રી પૃથીરાજે બંધાવી છે, તેની માતાનું નામ બાઇ શ્રી કુશળકુંવર હતું, તે પેથાપુરના વાઘેલા રાજા શ્રી જોરાજીની પુત્રી થતી હતી. આવી થોડી ઘણી નિશાનિયો રહેલી છે તે ઉપરથી ઝાલા વંશની ઘણા વર્ષની સ્થિતિ વિષેની સૂચના આપણને મળે છે એ વિના બીજો કાંઈ આધાર અમારી પાસે નથી.

છેલ્લા લખેલા વઢવાણના મહારાણા ચંદ્રસિંહજી વિષે નીચે પ્રમાણે ભાટની વાત છે.

વઢવાણની પાસે મેમકા કરીને એક ગામ છે ત્યાંનો લુવાણો, ઝાલર (વાલ) નો પોઠિયો ભરીને ભાલમાં રોઝકા ગામ ધંધુકાની પાસે છે ત્યાં વેચવા ગયો. રોઝકાના ચૂડાસમા ચાસિયા મેપજીની એક દીકરી ઝાલા રજપૂત સાથે પરણાવી હતી તોપણ મેપજીને ઝાલા રજપૂતો સાથે ઝગ્યો હતો. તેણે મસ્કરીમાં લુવાણાને કહ્યું કે "તારા ઝાલા શા ભાવે વે-

ચાય છે ?" લુવાણાએ ઉત્તર આપ્યું કે, "સો ભાલિયે એક ઝાલો"[1] ચૂડાસમાએ એવું ઉત્તર સાંભળ્યું તેથી તેને રીસ ચડીને લુવાણાને માર મારી તેનો પોઠિયો ખુંચી લઈને ગામ બાહાર કાઢાડી મૂક્યો. એટલે તેણે વઢવાણું જઈને પોતાના રાજા ચંદ્રસિંહજીને ફરિયાદ કરી. ચંદ્રસિંહજિયે પોઠિયાની તથા ઝાલરની કિમત પૂછી લઈને તેને આપી પણ રોઝકાવાળા પાસેથી વેર લેવાનો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરયો.

ચંદ્રસિંહજી ચૂડાસમાના તાબાના મોરશિયા ગામ ઉપર બેહજ્જર ઘોડું લઈને ગયો. તે ગામ તેણે લૂંટી લીધું અને ઘરના કાઠવળા સુધાંનાં ગાડાં ભરીને ઘરભણી નીકળ્યો. મેપજીના કુંવર લાખોભાઈ, તથા રામોભાઇ પોતાના બનેવી, લિંબડીવાળા[2] હરભમજી પાસે ગયા અને વઢવાણુવાળા

---

૧ ભાલિયો એટલે એક મ્હોટું માટીનું વાસણ, અથવા ભાલનો રેહેવાશી.

૨ હરપાળ મકવાણો (ઇ. સ. ૧૦૯૦-૧૧૩૦) તેનાથી હરભમજી ૨૯ મો પુરૂષ.

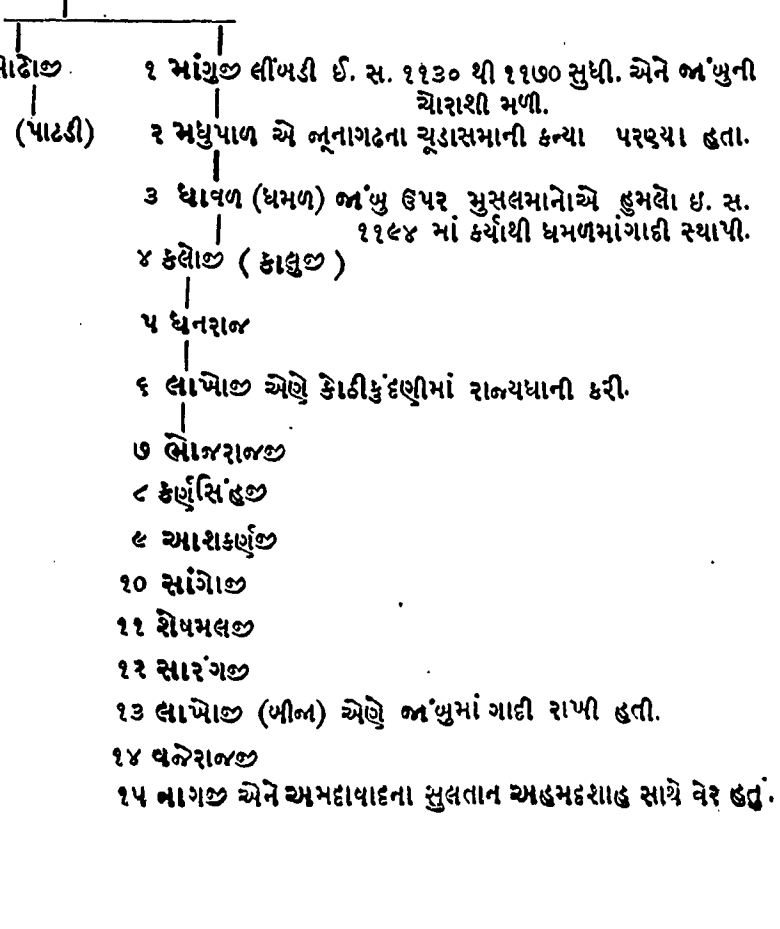
સોઢોજી
(પાટડી)
૧ માંડુજી લીંબડી ઈ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૭૦ સુધી. એને જાંબુની ચોરાશી મળી.
૨ મધુપાળ એ જૂનાગઢના ચૂડાસમાની કન્યા પરણ્યા હતા.
૩ ધાવળ (ધમળ) જાંબુ ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં કર્યાથી ધમળમાંગાદી સ્થાપી.
૪ કલોજી (કાલુજી)
૫ ધનરાજ
૬ લાખોજી એણે કોઠીકુંદણીમાં રાજધાની કરી.
૭ ભોજરાજજી
૮ કર્ણસિંહજી
૯ આશકર્ણજી
૧૦ સાંગોજી
૧૧ શેષમલજી
૧૨ સારંગજી
૧૩ લાખોજી (બીજા) એણે જાંબુમાં ગાદી રાખી હતી.
૧૪ વજેરાજજી
૧૫ નાગજી એને અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહ સાથે વેર હતું.

સાથે કજિયો થયો તે તથા તેથી પોતાને નુકસાન થયું તે સર્વ વર્ત્તમાન તેને કહ્યું હુરભમજી પોતાની સાથે સાતસેં અશ્વાર અને આઠસેં પાળા બધને તેઓની મદદે ગયો. ગાયકવાડનો સૂબો ભગવાનભાઇ જમા ઉઘરાવવા સારૂ બાર હજાર અશ્વાર લઇને આવ્યો હતો તે આ વેળાએ લીંબડી હતો તેને પણ પોતાની સંગાથે લીધો. સાંજ પડી એટલે તેઓએ ભાદરનદીની તીરે મેલાણ કર્યું, અને તેઓની સાથે કેટલીક તોપો હતી માટે ચંદ્રસિંહજીનો રસ્તો રોકીને બેસવાનો નિશ્ચય કરયો. એટલામાં તે ત્યાં આવી પોહોંચ્યો અને તેણે તેઓની પાસે પોતાનો પડાવ કરયો. તેને લાગ્યું કે હવે

૧૬ ઉદયભાણજીએ જાંબુનો કિલ્લો ફરી બંધાવ્યો.
૧૭ ખેતોજી
૧૮ ભોજરાજજી (બીજા)
૧૯ નાગજી (બીજા)
૨૦ ખેતોજી (બીજા) એ સરધારના ગોહા વાઘેલાનું માણું ભડલીના સરવૈયા રાવ ભીમની પુત્રીને તેડી આવતાં કોઠી કુંદણીના પાદરે ઉતરયું હતું તે કન્યાની ખુશીથી હરણ કરયું. તેથી સરધારને ભડલીનું લશ્કર ચડીઆવ્યું તેમાં બારે વર્ષે ખેતોજી મરાયા ને જાંબુમાં અમદાવાદના સુલતાનનું થાણું બેઠું.
૨૧ સાંગુજી (બીજા) એ સરધારના વાઘેલાને મારયો. જાંબુનું થાણું ઉઠાડી ત્યાં ગાદીએ બેઠા.
૨૨ સોઢોજી
૨૩ આશકર્ણજી (બીજા) એ શીહાણીમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી.
૨૪ અદેરાજજી
૨૫ વૈરીસાલજી એ જાંબુમાં રાજગાદી કરી.
૨૬ અખેરાજજી (આશકર્ણજી ઉર્ફે કર્ણસિંહજી)
૨૭ ભોજરાજજી
૨૮ અદેરાજજી (બીજા) ને વઢવાણના ચંદ્રસિંહ સાથે ધાધરેટ ગામ પાસે લડાઈ થઈ તેમાં જીત્યા.
૨૯ વૈરીસાલજી (બીજા) એ લીંબડીમાં રાજ્ય ગાદી સ્થાપી જે આજ સુધી છે.
૩૦ હુરભમજી (ઇ. સ. ૧૭૮૬ સુધી) એણે કાઠિયાને હરાવ્યા. ને લીંબડીનો કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ કરયું.
૩૧ હરિસિંહજી (ઇ.સ. ૧૭૮૬–૧૮૨૫)ના સમયમાં ઇંગ્રેજ સરકાર સાથે ખંડણીનો ઠરાવ થયો ને લીંબડીનો કિલ્લો પુરો કર્યો.
૩૨ ભોજરાજજી (ઈ. સ. ૧૮૨૫–૧૮૩૭)
૩૩ હરભમજી બીજા (ઇ. સ. ૧૮૩૭–૧૮૫૬) (એનું બીજું નામ દાજીરાજ હતું.)
૩૪ ફતેસિંહજી (ઇ. સ. ૧૮૫૬–૧૮૬૨)
૩૫ યસવંતસિંહજી (ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં ગાદિયે બેઠા છે.

લીંબડીના તાબામાં ૩૩૨ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૨ ગામ, આસરે ૪૩૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે સાડાચાર લાખ રૂપિયાની થાયછે તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંદી અને જુનાગઢની ખેરતલબી મળી કુલ રૂ. ૪૫,૫૩૩ આપેછે, ઠાકોર સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપેછે.

આપણાથી લૂંટનો સામાન લઇ જઇ શકાશે નહિ અને જો એક પણ ગાડું પછવાડે રહી જશે તો આપણી આબરૂ જશે; આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે સર્વ બાળી મૂકયું. તેને નક્કી લાગ્યું હતુ કે લડાઇ થશે તેમાં આપણે બચવાના નથી તેથી પાછલી પ્રહર રાત્રે ઉઠી ન્હાઈ ધોઇને કસુંબો પીધો તથા ગંગાજળ પીધુ, અને તુલસીદલ તથા પરવાળું મોમાં નાંખ્યાં. તે જ્યારે તૈયાર થયો ત્યારે, તેની ચાકરીમાં ગોરિમ્બો કરીને એક આરબ જમાદાર હતો તે તેની પાસે આવ્યો અને કેહેવા લાગ્યો, "ઠાકોર, જો તમે કોહો "તો હું મારા પાંચસેં મકરાણી લઇને એમની તોપો ઉપર જાઉં અને તમે "ફોજ સામે જાઓ, અથવા તમે તોપો ઉપર જાઓ તો હું ફોજ સામે જાઉં." ચંદ્રસિંહને પેહેલી સૂચના પસંદ પડી. તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડીને ઢાલ તરવાર લઇને પગપાળો ચાલ્યો ત્યારે તેનો એક ઉમરાવ હતો તેણે પગપાળે નહિ જવાને બહુ સમજાવ્યો પણ દરબારે ઉત્તર આપ્યો કે, "હવે આપણે જીવવાની કાંઇ આશા રહી છે?" ત્યારે ઉમરાવ બોલ્યો કે, "હવે જીવવાની આશા તો પરમેશ્વરના હાથમાં છે. બાબરો કુળદેવ અને "શક્તિદેવી તમારૂં રક્ષણ કરશે! પણ જ્યારે તમારી પાસે ઘોડો છે ત્યારે પગપાળે લડવાની શી જરૂર છે?" આ પ્રમાણે કહીને ઘોડા ઉપર બેસવાને તેણે તેને સમજાવ્યો અને તેની સાથે બાકીના પણ ઘોડે ચડીને શત્રુના ઉપર હુમલો કરવાને ચાલ્યા. અને ગોરિમ્બો જમાદાર પણ પોતાનું પાંચસેં માણુસનું પાયદલ લઇને તોપો ઉપર ચાલ્યો. તે જોઇને સામાવાળાએ નદીની સામી બાજુએ તોપો મૂકીને મારો ચલાવવા માંડયો પણ તેઓ નદીમાં ઉતરી ગયા તેથી તેમના માથા ઉપર થઇને ગોળા ચાલી ગયા અને તોપોવાળા ઉપર હુમલો કરયો એટલે તેઓ તોપો છોડી દઇને નાશી ગયા તેથી જમાદારના હાથમાં તોપો આવી ગઇ. આણીગમ ચંદ્રસિંહજિયે હુરબમજીની ફોજ ઉપર હુમલો કરયો એટલે તોપોવાળા નાશી ગયા જાણીને તેઓ પણ નિરાશ થઇ પાછા ફરીને નાઠા. હુરબમજી લિંબડી નાશી ગયો તેની પછવાડે ઠેઠ સુધી ચંદ્રસિંહજિયે દોડ કરીને તેના સુમારે પચાશ અશ્વારો મારી નાંખ્યા.

જ્યારે લડાઇ થઇ રહી ત્યારે ગાયકવાડના સૂબા ભગવાનભાઇયે છડીદાર મોકલીને કેહેવરાવ્યું કે તોપો ગાયકવાડ સરકારની છે. ચંદ્રસિંહજિયે કહ્યું કે

એ વાત મારા જાણવામાં નહતી માટે તમારે તોપો લઇ જવી અથવા હું મારી મેળે તમારી પાસે મોકલાવી દઈશ. પછી મરાઠા અશ્વાર જઇને તોપો લઇ આવ્યા અને ભગવાનભાઇ વડોદરે પાછો ગયો અને ચંદ્રસિંહજી વઢવાણ ગયો.

ચંદ્રસિંહજી અને હરભમજીના મરણ પછી લિંબડીનો ઠાકોર હરિસિંહજી, હરભમજીનો પુત્ર થતો હતો તેણે ચંદ્રસિંહજીના પુત્ર પથાભાઇ (પૃથીરાજ) ઉપર બાપના વારાના વેર ઉપરથી ચડાઇ કરી અને વઢવાણ આવ્યો, ત્યારે તેની સાથે પાંચસેં અશ્વાર અને બસેં પાયદલ હતું. અશ્વાર ના લશ્કરની ત્રણ ટુકડિયો કરી હતી તેમાંથી એક ટુકડી વઢવાણથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ખારીને કિનારે પડાવ કરીને પડી. અને બીજી બે કેરાલાના તલાવ તથા પાળિયાવાળીની તલાવડી આગળ ઉતરી તેમાંથી પચીશ અશ્વારે વઢવાણ આવીને ગામના દરવાજા પાસે, એક ખેડુત જતો હતો તેને મારચો તથા બીજું નુકશાન કર્યું, એટલામાં પથાભાઇના ચૌદ અશ્વાર ચોકી કરવા ફરતા હતા તે આવી પોહોંચ્યા એટલે લિંબડીના અશ્વારો નાઠા તેઓની કેડે ચૌદ અશ્વાર થયા તે ખારી આગળ બીજા અશ્વાર હતા ત્યાં આવી પોહોંચ્યા અને તેમની છાવણી ઉપર બંધુકો ચલાવવા માંડી, અને પાંચ માણસોને મારી નાંખ્યા એટલે બાકીના દોડીને +કેરાલાના તલાવ આગળ બીજી ટુકડી હતી ત્યાં જઇ પોહોંચ્યા. વઢવાણ વાળા

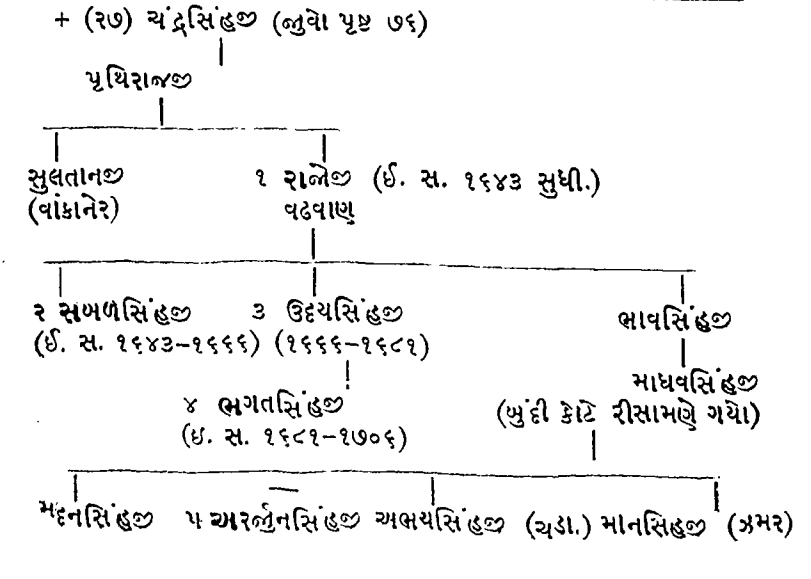

ત્યાં સુધી પણ તેમની પછવાડે પડ્યા. રાજાપથાભાઇના સાંભળવામાં આવ્યું એટલે તે બસેં પાયદલ અને ત્રણસેં અશ્વાર લઇને તાબડતોબ આવ્યો અને ફેરાલા આગળ દુશ્મન હતા તેઓને હરાવીને નસાડ્યા. આ લડાઇમાં પરબડીના રામોભાઇ તથા લાખોભાઇ કરીને હરિસિંહજીના મામા હતા તે કામ આવ્યા. તેમની છત્રિયો આજે પણ તે ઠેકાણે જોવામાં આવેછે.

બીજી લડાઇ ખારી નદી ઉપર થઇ તેમાં હરિસિંહજી હાજર હતો. આ લડાઇમાં પૈથાપુરવાળો રોરભાઇ વાઘેલો, પથાભાઇનો મામો થતો હતો, તેની ઘોડી શત્રુની ફ્રોજ વચ્ચે થઇને પાર નીકળી ગઇ, તેની પછવાડે હરિસિંહજી પડ્યો અને તેને ઠેર કરી નાંખ્યો. ત્યાર પછી બંને બા-

---

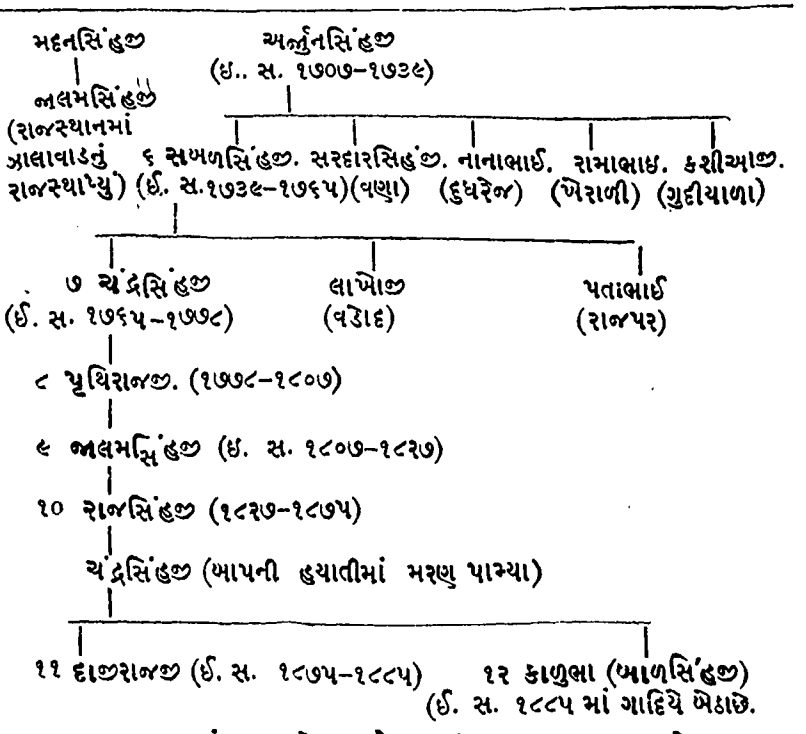

વઢવાણના તાબામાં ૨૩૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૧ ગામ, આશરે ૪૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી ઇંગ્લિજ સરકારને જમાબંદી, અને જૂનાગઢને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૨૮,૬૯૧ આપેછે. ઠાકોર સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપેછે.

જુની ફ્રેાજ વેરાઇ ગઇ.*

થેાડા વર્ષપછી સંવત ૧૮૬૩ (ઈ૰ સ૰ ૧૮૦૭) માં ઝાલાઓ પાછા ફરીને માહેામાંહે લડી મુવા. વઢવાણ સંસ્થાનની સીમા ઉપર ખેાડું ગામ છે, તેને ઘણેા જૂનેા કિલ્લેા છે, તે સિદ્ધરાજે બંધાવેલેા કેહેવાયછે. ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ધ્રાંગધ્રાના રાજનું ગૂજરવેદી ગામ છે. એ બંને ઠેકાણે, વઢવાણ અને ધ્રાંગદરાનાં પેાતપેાતાને ગામ થાણાં રહેતાં હતાં. એક સમયે બકરી ઇદને દિવસે ગૂજરવેદીના થાણાના મુસલમાન સિપાઇયેા ગામમાં ફર્યા પણ બકરી મળી નહિ એટલે ખેાડુ ગયા. ત્યાંના ભરવાડ પાસેથી દેાઢેાડ રૂપિયે બકરી ઠરાવીને લીધી પણ મૂલ આપ્યા વિના જતા રહ્યા. ત્યારે ભરવાડે થાણામાં ફરિયાદી કરી એટલે

---

* નીચે ઉતારેલા બે દસ્તાવેજો ઉપરથી મૂળનેા ખુલાસેા થશે. પેહેલેા છે તે રણવટી દસ્તાવેજ છે, તે મરાયલા માણસના વારસને નુકશાનના બદલામાં કરી આપેલેા છે, અને બીજો, બારવટિયાઓને તેમને ઘેર પાછા આવવાની આજ્ઞા મળવા ઉપરથી તેઓએ લખી આપેલેા છે.

મહારાણા શ્રી હરભમજી જોગ લ. ઝાલા ગેાપાળજી, તથા ઝાલા વીસાજી, તથા ઝાલા ભાવજી, તથા ઝાલા ભાઈજી, તથા ઝાલા અજાભાઈ, તથા ઝાલા મુળેાજી, તથા ઝાલા રામસિંહજી, તથા ઝાલા રતનજી, તથા ઝાલા સંગરામજી, તથા ઝાલા રતનજી લાખાજી, અને બીજા સર્વ ભાયાતેાના રામ રામ વાંચજો. બીજું બારે જડા ગામમાં ભાઈયેા ભાઇયેા વચ્ચે ઝગડેા થયેા, અને ઝાલા માલજી, તથા ઝાલા હમીરજિયે ઝાલા રામસિંહજીનું માથું કાપી નાંખ્યું; એટલા માટે ચેારાશી ગામમાંથી (લિંબડીનાં) ઝાલા માલજી, તથા ઝાલા હમીરજીને દેશવટેા દીધેા છે, અને ઝાલા માલજી, તથા ઝાલા હમીરજીનેા ગ્રાસ બારેજડા અને ઝાલિયા ગામેામાં તેમના ભાગનેા છે તે ઝાલા રામસિંહજીના માથા બદલે ઝાલા કશિયાને સૂર્ય, ચંદ્ર તંપે ત્યાં સુધી અધાટ આપ્યેા છે. ઝાલા કશિયાને એ બે ગામની ઉપજ મળ્યાં જશે અને ગ્રાસ ભેાગવશે. બીજું, ઝાલા માલાજી, તથા ઝાલા હમીરજીના વંશના કેાઈને ચેારાશી ગામેામાં વસવા દેવામાં આવશે નહિ. એવા માણસેાને જે કેાઇ રાખશે તે દરબારનેા ગુનેહગાર થશે (અર્થાત- લિંબડીના મહારાણાનેા) અને તેને દરબાર શિક્ષા કરશે તેા તેની કેાઇ ફરિયાદ કરશે નહિ. અમે બધા આ કરાર પ્રમાણે ચાલીશું, અને તે બાબતના નીચે લખેલા જમાન છે,–ખેાડાણાના રાબા વાસંગ, તથા રાબા

થાણાવાળા, ગૂજરવેદિયે બકરૂં પાછું લેવા ગયા. ત્યારે ભાંગદરાના સિપાઈયોએ મૂલ આપવા માંડયું પણ તે નહિ લેતાં બકરૂં પાછું લઇને ઘેર ચાલતા થયા. જ્યારે ભાંગદરાના માણસો પોતાના રાજ પાસે હુલવદ ગયા અને બનેલા સમાચાર તેને કહ્યા ત્યારે તે ક્રોધાયમાન થઇને બોલ્યો, "તમે તમારા તેહેવારને દિવસે વેચાતી લીધેલી બકરી શા વાસ્તે પાછી આપી?" તેણે પછી વઢવાણ ઉપર ચડાઇ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને ઝાનેર, વાંકાનેર, સાયલા અને ચૂડાના ઠાકોરોને તથા લિંબડીના હુ-

---

ભગા, તથા રાબા નારણ, તથા રાબા ધના, તથા ગઢવી અણદા. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમે ચાલીશું. સંવત ૧૮૩૩ (ઈ. સ. ૧૭૭૭) માગસર શુદિ ૬ સોમવાર.

અત્ર મતું	તત્ર સાખ
ગોપાળજી વગેરે	શ્રી જગદીશ (એટલે સૂર્ય)
લ. ઝાલા સંગ્રામજી.	ઝાલા માલજી.
	ઝાલા મેઘાભાઈ.
	ઝાલા ચાંદાભાઈ.
	રાઠોડ કાંદા.
	ગોલેતર, રાજી.
	દેસાઈ લલુભાઈ.
	લ. ભવાનીદાસ ધણી બેહજુર લખ્યું છે.

૨

નીચેનો લેખ અમે પાળીશું જો ના પાળિયે તો વચ્ચે શ્રી ભીમનાથજી જમાનછે.

મહારાણા શ્રી હરિસિંહજી, જોગ લ. ઝાલા કરિયાજી રામસિંહ, તથા કેશાભાઈ રેહેવાશી બારેજડાના જત અમારે શા. નહાનજી ડુંગરશીનું દેવું હતું તેની સાનમાં ગામ બારેજડા અમે તેને લખી આપ્યું હતું. પછીથી નહાનજી સાથે અમારે કજિયો થયો એટલે ગામ છોડીને ઉખરાળે જઇ વસ્યા, અને ત્યાં રહીને દરબારને પજવણી કરવા લાગ્યા. તેના પસ્તાવાના બદલામાં અમે બારેજડા ગામ દરબારશ્રીને શીત્તેર વર્ષ લગી સોંપિયે છિયે તેટલાં વર્ષ પૂરાં થતાં સુધી દરબારે તે ભોગવવું, અને ત્યાર પછી, શા. નહાનજીના દેવા માટે બે માણસ જેમ કેહેશે તેમ અમે નીકાલ કરીશું. ઉપરના કરારથી દરબારે અમને બોલાવીને ગામમાં જીવાઈ સારૂ જમીન આપી છે તે અમે ખાઇશું અને હવે પછી કાંઈ દંગો કરીશું નહિ. ઉપરના કરાર મુજબ અમે ચાલીશું તેની ખાતરીને માટે નીચેના જમીન આપિયે છિયે:—ચોળકા કરણાતી, સૈયદ બુલાકી આઝમભાઈ, તથા શેખ સાહેબ, તથા પરણડીના ચૂડાસમા રામસિંહજી, એ સર્વ પોતપોતાની માલમિલકત સુધાંત જવાબદાર છે. સં ૧૮૫૩ (ઇ. સ. ૧૭૯૭) ભાદ્રપદ શુદિ. ૨ શનિવાર.

રિસિંહને મદદે બોલાવ્યા તેમાં બાંકાનેરવાળો આવ્યો નહિ ને બાકીના પોતાનું લશ્કર લઈને ચડાઇ કરવા સારૂ આવી મળ્યા. પછી હરિસિંહે વઢવાણવાળાને કાહાવી મોકલ્યું કે "તમે શરણુ થાઓ, તમે હુલવદ અને "લિંબડી વચ્ચે જૂદાગરી ગણોછો. જો તમે હનુમાન સાથે લડશો તો "નક્કી હાર ખાઇ જશો. ડાહ્યો માણસ યમને પોતાને બારણે બોલાવતો "હશે ? જે બનવાનું હતું તે બન્યું, પણ હવે જો તમે હઠ પકડશો તો "તમારા કિલ્લાનો નાશ થશે, અને ફિરંગિયોનું લશ્કર આખા દેશમાં પ-

---

બીજું ઉપર લખેલા જમીનો નાકબૂલ થયેથી મેહેતા ભગવાનદાસે જમાનછે, વળી, ગઢવી દલા જીવણ તાપડિયા શાંખાના, તથા ગઢવી જીવણ શાહુ ખંભળાવના, તથા ગઢવી અન્ન અદા, પછમગામના દેથા શાખાના, તથા રાવળ દેવકર્ણવાળા પાનશીણા ગામના એ સર્વે પોત પોતાની માલમિલકત સુધાંત જવાબદાર છે.

સાખ

ગઢવી દલાં ઉપર લખ્યું તે સહી. — શ્રી જગદીશ.

રાઠોડ. કાંનદા.
ઝાલા બાજીભાઈ ગેડી ગામના.
વાઘેલા હઠીભાઇ ભવાનજી ગામ

ગઢવી અન્ન દેથા ઉપર લખ્યું તે સહી. — લોલિયાનાથના.
ગઢવી જીવણ સાહુ, ઉપર લખ્યું તે સહી. — શા. પિતાંબર ભવાની.

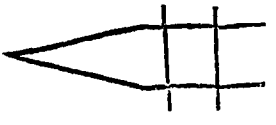

સોલંકી કાકા જેતારા.
પટેલ. મુલુ આશા.
ગોહિલ હનુજી જેઠાજી ડોકરલાના.

રાવળ દેવકર્ણ વાલા ઉપર લખ્યું તે સહી.

લખીતંગ. મયારામ ધણી બેહજુર લખ્યું છે.

"બરાઈ જશે."+ પણ વઢવાણના પથાભાઇયે તો સામા થવાને નક્કી કર્યું, અને ફોજ એકઠી કરીને એક વાર ધ્રાંગદરા અને બીજી વાર લિંબડીનાં ગામ વારા ફરતી લૂંટીને તેનું પૂરું કરવા માંડ્યું. જ્યારે હલવદના સહાયકારી આવ્યા ત્યારે તેઓને તેણે એક દિવસ જમાડ્યા; ત્યાર પછી પોતપોતાની ગાંઠનું ખર્ચ ખાવા લાગ્યા. પછી કેટલીક લડાઇયો થયા પછી પથાભાઇને વઢવાણના કિલ્લામાં સંતાઇ પેસવું પડ્યું, એટલે સામાવાળાએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને તોપ ચલાવીને રસ્તો પાડ્યો. આ વેળાએ ભાટ અને ચારણો વચ્ચે પડ્યા અને પંચાત કરીને લડાઈ પતાવી.

આ પ્રમાણે ભાટની વાત છે, અને કર્નલ વાકર આ બનાવ બન્યા પછી તરતજ ઝાલાવાડમાં ગયો હતો તે તેઓ વિષે નીચે પ્રમાણે લખેછે.

લિંબડી, વઢવાણ, અને ધ્રાંગદરાના ઠાકોરો વચ્ચે હવણાં લડાઈ "થઇ એ પણ (દેશની નઠારી સ્થિતિનું) એક બીજું કારણ છે. આ "લડાઇ થવાનો હસવા યોગ્ય પ્રસંગ એવો બન્યો કે, ધ્રાંગદરાના થાણાના "માણસોએ એક ભરવાડ પાસેથી ભૂલ આપવાનું કરીને એક બકરું લીધું,

+ઝમાલ.

હરિ હંદે ફરમાણ લખ્યો, વળી ભેજ્યો વઢવાણ
હલવદ ને ગંડ લિંબડી, જૂદા પથાં મ જાણ,
જૂદા પથાં મ જાણ, નવી નહિ ધારિયે;
હડમત સાથે બાથ, ભરતાં હારિયે;
કરમાંહઝાંધવ પ્રીત અજોર કારણે
બુદ્ધિ કોય જમરાજ તેડાવે બારણે?
વેધિયાં જ્યાં નજીશે, દુજો જાશે દરંગ
ફેલાશે ફરંગી ઘટા, ચોકાશે ચતરંગ
ચોકાશે ચતરંગ, સવઇયા ચાલશે
હોક હવાઇયાં કંઈક, બાણ હાલશે
ગોંલે મારી કોટ, પિયાલે ઘાલશાં
હલહલો હીલોલ, નેમાલા આલશાં

"પણ ભરવાડે જઈને ફરિયાદ કરી એટલે વઢવાણના માણસોએ તેઓના "ઉપર ચડીને, તેઓ બકરાનું માંસ પકાવતા હતા તે પાછું ખુંચાવી લીધું "એટલે ધ્રાંગદરાવાળાને વેરભાવ ઉપજ્યો; એક લડાઇમાંથી બીજી સળગી, "લિંબડીનો ઠાકોર કનિયામાં સામેલ થયો અને વઢવાણનાં સાઠ ગામ "કરતાં પણ વધારે હતાં તેમાંથી માત્ર ચાર ગામ સિવાય બાકીનાં ગામ "ઉજ્જડ થઈ ગયાં તથા વઢવાણનો કિલ્લો ટુટ્યો ત્યાં સુધી તેનો છેડો "આવ્યો નહિ. બીજા તાલુકાઓને પણ તેના પ્રમાણમાં નુકશાન થયું."

ભાટની કથા પ્રમાણે હલવદના રાજને એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયા, લિંબડીવાળાને પચાશ હજાર, અને ચૂડા+ તથા સાયલાવાળાઓને દશ દશ હજાર રૂપિયા થયા.

કાઠિયાવાડનાં મરાઠાની મુલકગીરીનાં પરગણાંમાં ઝાલાવાડ પણ આવી હતી. તે સર્વનો ઠરાવ કર્નલ વાકરે કરેલો તે વેળાએ આખી ઝાલાવાડ ઘણાં કારણોએ કરીને છેક હલકી દશામાં આવી ગઈ હતી. રાજના વંશજો જેટલા થયા હોય તેઓને ભાગ આપવાથી તેની મીલકતના ભાગ અને

+ ઝાલા માધવસિંહજી (મુંદ્રી કોટેથી પાછો આવ્યો) જુવો પૃ. ૮૩

- અર્જુનસિંહજી (વઢવાણ)
- ૧ અભયસિંહજી ઈ. સ. ૧૭૦૭–૧૭૪૭ (ચૂડા)
- ૨ રાયસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૪૭–૧૭૬૮
- ૩ ગજસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૬૮–૧૭૮૦
- ૪ હઠીસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૮૦–૧૮૨૦
- ૫ અભયસિંહજી બીજા. ઈ. સ. ૧૮૨૦–૧૮૨૬
- ૬ રાયસિંહજી (બીજા) ઈ. સ. ૧૮૨૬–૧૮૪૪
- ૭ બેચરસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં ગાદિએ બેઠા છે.
- માધવસિંહજી (પાટવી કુમાર)

ચૂડાના તાબામાં ૭૭ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૩ ગામ, આસરે સાડાતેર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક પેદાશ સુમારે રૂપિયા બેવુંહજારની છે તેમાંથી બ્રીટેજ સરકારની જમાબંદી અને જુનાગઢની બેટ તલબીના મળી કુલ રૂ. ૭૧૪૩ આપેછે.

વિભાગ કરી નાંખવાની રીતિ એજ કલહનું ખરેખરૂં મૂળ હતું અને તે એકલું ઝાલાવાડમાંજ હતું એમ નહતું. વડીલ શાખાવાળા નહાની શાખાવાળાઓને તેઓનો ભાગ નહિ આપવા સારૂં જોર કરે અથવા કપટ કરે અને પોતાનો મુલક વેહેંચાઇ જાય નહિ તે માટે પ્રયત્ન કરે, તેથી રજપૂતોના કુટુંબોમાં નિરંતર શત્રુવટ ચાલી જતી હતી, તેમજ બાહાર બાતેનાં સંકટ દેશના ઉપર ઓછાં દુઃખદાયક ન હતાં. કાઠી, જાટ, મિયાણા* અને બીજા લૂંટારૂ લોકો, આ દેશનાં થોડાં અને અતિ દુઃખિત ગામડાંના લોકોને નિરંતર ત્રાસ ઉપજાવતા હતા. ઝાડપાનની છેક ખોટ પડી ગઇ હતી, તે ઉપરથી ખેતીવાડીની દુર્દશા વધારે જણાઇ આવતી હતી. ઝાલાવાડના ઘણાખરા ભાગના ખેડુતો હથિયાર સજીને પોતાનાં ખેતરનાં રખોપાં કરતા હતા, અને પ્રત્યેક ગામમાં, કોઈ ઊંચા ઝાડ ઉપર અથવા ઊંચી જગ્યાએ ચોકીની જગ્યા કરી રાખવામાં આવી હતી ત્યાં આગળથી, ત્રાસદાયક લૂંટારા અથ્વારો જોવામાં આવતા તેની તરતજ ખબર આપવામાં આવતી એટલે ઢોર, વાવરવા જેટલાં વાસણ, અને હળ એટલી મતા દરેક ગામડિયા પાસે હોય તેમાંથી ઢોરને નસાડી મૂકીને જ્યાં તેનું જેવું તેવું રક્ષણ થઇ શકે એવે ગામડે પોહોંચાડતા, તેવામાં જો લૂંટારાને હાથ આવી જાય તો રણમાં થઇને કચ્છમાં અથવા ચોરવાડમાં વેચી દેવામાં આવે. તેમજ જરૂરિયાતની ઘણી ખરી કૃત્રદ્રૂપતાથી સ્વાભાવિક રીતે ભરચક થયેલો દેશ, પેશવા, ગાયકવાડ, અને જૂનાગઢના નવાબની વાર્ષિક મુલકગીરીની ચડાઇયોને લીધે વળી વિશેષ ઉજ્જડ અને વસ્તી વિનાનો થઇ જતો હતો. જ્યારે મરાડા સૂબેદાર ઝાલાવાડમાં થઇને ચડાઇયો કરતા પસાર

---

* સિંધિ જાતિના મિયાણા કરીને લડાયક લોક માળિયામાં ઘણા રેહેછે, તેઓ કેવા હતા તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાઇ આવેછે:—

એક દિવસે ગાયકવાડનો એક આરબ સિપાઇ નિમાજ પઢતો હતો ત્યાં આગળ થઇને જતાં એક મિયાણાએ તેને પૂછ્યું કે આ પ્રમાણે તું માથું નમાવે છે તે એવડો કોનાથી ડરી ગયો છે. આરબે જરા ક્રોધાયમાન્ થઈને ઉત્તર આપ્યું કે હું અલ્લા વિના કોઈનો ડર રાખતો નથી. તે ઉપરથી મિયાણાએ કહ્યું કે અરે ત્યારે, તું અમારી સાથે માળિયે ચાલ, અમે ત્યાં અલ્લાથી પણ ડરતા નથી.

થતા હતા ત્યારે કોઇ કોઈ વાર બળતણની એટલી બધી તંગી પડતી કે લશ્કરને તે તંગી પૂરી પાડવા સારૂં લાંના ભોમિયા ઠાકોરને એક ગામ ઉજ્જડ કરી દેવાની જરૂર પડતી કે તેના કાઠથી લશ્કરનું કામ ચાલે. આ ઉપરથી તે દેશ કેટલો બધો ઉજ્જડ હશે તે બરેબરી રીતે જણાઇ આવે છે. તેમાં વળી આગળ લખવા પ્રમાણે જે વેળાએ ઝાલા ગ્રાસિયાઓ માહોમાંહે લડી મૂવા, અને જે વેળાએ મલ્હારરાવ નડિયાદમાંથી છૂટીને શમાં પેઠો, અને તેથી લડાઇનો હંગામ ચાલ્યો, તથા બાબાજિયે ચડેલી ખંડણી વસુલ કરી લેવા માંડી, તે વેળાએ ઝાલાવાડને માથે વિશેષ દુઃખ આવી પડયું હતું.

ઝાલાવાડમાં ઘણાં સંસ્થાન બંધાઇ ગયાં છે, તેઓમાં મુખ્ય, હલવદ અથવા ધ્રાંગદરા, લિંબડી, વઢવાણ, વાંકાનેર, ચૂડા, *લખતર અને

---

* લખતર.

(૨૭) રાજચંદ્રસિંહજી (જુવો પૃષ્ઠ ૭૬)

પૃથિરાજજી — (વાંકાનેર ને વઢવાણ)

આશકરણજી અમરસિંહજી ૧ અભયસિંહજી. (લખતર)

હલવદ

૨ વજેરાજજી.
૩ સેંસમાલજી.
૪ ગોપાલસિંહજી.
૫ કરણસિંહજી.
૬ અભયસિંહજી. (બીજા)
૭ રાયધરજી.
૮ ચંદ્રસિંહજી.
૯ પૃથિરાજજી. (ઇ. સ. ૧૮૩૫ સુધી)
૧૦ વજેરાજજી ઇ. સ. ૧૮૩૫—૧૮૪૬
૧૧ કરણસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં ગાદિયે બેઠા છે.

લખતરના તાબામાં ૨૪૨ ચોરસમૈલ જમીન, ૪૧ ગામ આસરે ત્રેવીસ હજાર માણસની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે રૂ. એક લાખની છે. તેમાંથી ઉમેજ/ને જૂનાગઢને રૂ. ૭૩૫૧ આપે છે.

*સાયલા છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે આગળ લખવામાં આવી ગયું છે. ધ્રાંગદરાના રાજને કુળની મોટપનું માન હજી લગણ આપવામાં આવેછે. દરબારી પ્રસંગને સમયે તેઓને પ્રથમ માન આપવામાં આવેછે અને હલવદના વશના બીજા તાલુકદારોમાં સર્વના કરતાં ઉંચી ગાદી ઉપર તે બિરાજેછે. આ તાલુકદારનો કારભાર હીક ચાલતો ન હતો, અને તેના અયોગ્ય કારભારિયે મુલક લૂંટી લીધો હતો, પણ તે હવે કામથી દૂર થઇ જતો રહ્યો છે. બીજા ઝાલા તાલુકદારોનાં સંસ્થાન એ કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં નડતાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ચૂડા અને લખતર મરાઠાઓની સત્તા નીચે કેટલીક વાર સુધી પડતીદશામાં આવી પડ્યાં હતાં. લખતરના દરબારના કારભારી હીરજી ખવાસે દરબારને પૈસા ધીરવા હતા, અને સંસ્થાન ઉપર તેની સંપૂર્ણ સત્તા ચાલતી હતી તેથી કિલ્લો બાંધી લેવાની તૈયારી કરી, અને પોતાની સત્તા બેસારી દેવાનો મનસુબો કર્યો. તે ઉપરથી દરબારની એક કુંવરી ગેનાબાઇ મહારાજા ગોવિંદરાવ

---

* સાયલા ને હલવદના ૩૪ પુરૂષ રાજરાયસિંહજી સાથે મળેછે જુવો પૃષ્ટ. ૭૯

૧ સેંસાબાઈ (ઈ. સ. ૧૭૪૫—૧૭૯૪)
|
૨ વીક્રમાનજી. (ઈ. સ. ૧૭૯૪—૧૮૧૩)
|
૩ મહારસિંહજી(ઈ. સ. ૧૮૧૩—૧૮૩૭)
|
૪ સેંસાબાઇ (બીજા) ઈ. સ. ૧૮૩૭—૧૮૩૯
|
૫ કેશરીસિંહજી (ઈ. સ. ૧૮૩૯—૧૮૮૨)
|
૬ વખતસિંહજી (ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં ગાદિયે બેઠાછે)
|
૭ મહારસિંહજી (પાટવી કુંવર.)

સાયલા તાબામાં ૨૨૬ ચોરસમૈલ જમીન, ૩૭ ગામ, આસરે સત્તર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પોણો લાખ રૂપિયા થાયછે તેમાંથી બ્રીજ સરકાર અને જૂનાગઢને મળી કુલ રૂ. ૧૫૫૧૧ આપેછે.

ગાયકવાડની વિધવા હતી. લેનો તેણે આશ્રય લીધો. વડોદરા સરકારે વચ્ચે પડીને હીરજી ખવાસનું દેવું આપી દીધું; પણ ગાયકવાડે કારભારિયોએ પોતાનું નાણું વસુલ કરી લેવાનું હતું તેથી તેઓને લખતરના સંસ્થાનદ્વારા વહિવટ હાથમાં લઈ લેવાની અગત્ય પડી, માટે દરબારના ખર્ચ સારૂ ભાગ ઇલાયદો કાઢાડીને તેઓએ પોતાના કબજામાં વહિવટ લઇ લીધો.

પ્રકરણ ૭.

ધોલેરાના ચૂડાસમા—ગોહિલ.

અમે આગળ સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે, ગિરનારના અસલી અને રાજવંશી કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જેઓ ગણાતા હતા તેઓના આશ્રય નીચે બ્રિટિશ સોરઠના દ્વીપકલ્પમાં પોતાની પ્રથમ સ્થાપના કરી. સોરઠના એક રાવનો નહાનો કુમાર બાણજી કરીને હતો તેને પોતાના ભાગમાં ચાર ચોરાશિયો અથવા ચોરાશી ગામનાં પરગણાં મળેલાં કહેવાયછે; તે માહેલું એક ધંધુકા પરગણું તેના કુમાર રાયસલજીને વારસામાં મળ્યું. તે રાયસલજીનો ચોથો કુમાર મેહેરજી હતો તેના વંશમાંથી થયેલા ચૂડાસમા ગ્રામિયા સાયસલજીના તાબામાં, આનંદરાવ ગાયકવાડના સમયમાં, ધોલેરા, રાહતલાવ બંદર, ભાંગડ, ભીમતલાવ, ગુમા, અને સૈએલાવનાં ગામ થઈને આશરે એક લાખ વિઘાંની જગ્યા હતી, અથવા તો તેટલા ઉપર તેણે પોતાનો દાવો કરેલો હતો. પણ એ ગામ માહેલાં ત્રણ તો વગર વસ્તીનાં હતાં.

અમદાવાદના સૂબાની અને મરાહાની વચ્ચે દેશ વેંહેંચાઇ ગયો ત્યારે ધંધુકા પરગણું કંતાજી ભાન્ડેના હાથમાં આવી ગયું, તેને પોતાની ઈલાયદી જાગીર ગણીને પછી તે રાખી રહ્યો; પણ દામાજી ગાયકવાડે તેની પાસેથી તે લઇ લીધું, અને જ્યારે દામાજીને પેશવાને તાબે થવું પડ્યું ત્યારે તે પુના સરકારના હાથમાં ગયું. મરાહા સરકારના રાજ્ય નીચે દેશની થાળે પડેલી સ્થિતિ નહિ હોવાને લીધે, અને રાજકર્ત્તાઓને નિરંતર અહિ તહિથી પૈસા સંબંધી ફાંફાં મારવાની વેળા આવવાને લીધે, કુમાવિસદાર અથવા પરગણાના ઈજારદારોને એવી સરતના ઠરાવ કરવાની અગત્ય પડતી કે ઘણો જુલમ કરીને વસુલ કર્યા વિના તેઓનાથી પોતાની બોલી પાળી શકાતી નહતી. તેઓના સ્વાધીનમાં જે મુલ્ક હતો તેમાં આસપાસના સંસ્થાનોવાળા લૂંટફાટ કરતા એટલુંજ નહિ પણ ગમે તે લૂંટારો, પચાશ કે સો માણસ એકઠાં કરીને લૂંટફાટ કરવાને શક્તિ-

માન્ યતો. તેથી ગામડાંની ખરાબી થઇ ગઇ હતી, અને તેઓમાંથી ઘણાં ખરાં તો બિલકુલ ઉજ્જડ થઇ ગયાં હતાં. ઘણા ખરા નહાના જાગીરદારોના મનમાં એવી ઇચ્છા હતી કે, કોઇ વધારે બલવાન્ સરકારની ઓથ મેળવીને પોતાની જાગીર તેના રક્ષણ નીચે કરી દેવી કે તેથી કરીને આસપાસના સંસ્થાનવાળાઓ તેમાંથી દબાવી પડતા અટકે, તથા જે વેળાએ દેશ વધારે સારી સ્થિતિમાં હતો તે વેળાએ બાગલ પાદશાહોને જે ખંડણી આપવાને ઠરાવ કરેલો હતો તે કરતાં તેમની પાસેથી વધારે ખંડણી લેવામાં આવે નહિ. આ વિચારને અનુસરતી સત્તા ધારણ કરનાર ગ્રાસિયાઓની નજરમાં બ્રિટિશ સરકાર આવી તેથી તેનો આશ્રય તેઓએ માગ્યો.

મિસ્તર ડંકને તા. ૧૧ મી જુલાઇ સન ૧૮૦૨ માં ખંભાત મુકામથી ગવર્નર જનરલને કાગળ લખ્યો તેમાં તેણે લખ્યું કે, "અહિથી "દક્ષિણ દિશામાં વીશ મૈલ ઉપર રાદતલાવ અથવા ધોલેરા કરીને એક "બંદર છે, તેના માલીક મા નાભાઇ ગોડભાઇ, સાયસલજી સતાજી અને "તેઓના બીજા ભાયાતો છે, તે આજે ચાર વર્ષથી મને આગ્રહથી કહે "કહે કરતા હતા કે, અમારા ગામની ઉપજમાંથી ખર્ચ જતાં અર્ધો "ભાગ આપવાનું કબૂલ કરીને અમારૂં બંદર તમારા સ્વાધીનમાં કરી "લ્યો; ગૂજરાતના દ્વીપકલ્પ સાથે આપણો વ્યાપાર સંબંધ અને છેવટે "રાજકીયસંબંધ વધારવાની ધારણા ઉપરથી આ પ્રમાણેનું તેઓનું માગવું "મેં માન્ય રાખ્યું છે; આવી રીતે કરવાનું કારણ તેઓને એમ ઉત્પન્ન "થયું છે કે, તેમની આજુ બાજુના તાલુકદારો તેમના ગામમાં લૂંટફાટ "કરેછે તેનો અટકાવ થાય. તથા બીજું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, ધો"લેરા કરતાં ભાવનગરનું બંદર ઓછું સવળ પડે એવું છે, માટે ભાવન"ગરનો કાકોર એ સરસ બંદર દબાવી પડીને, તેની આબાદાની થતી અટ"કાવી પોતાનું બંદર ચડિયાતું રાખવાને ઇચ્છેછે તેમ થવા દેવું નહિ; "આવી પોતાની મતલબ પાર પાડવા સારૂં કેટલાક ગ્રાસિયાઓ સાથે "કાકોર સંતલશ કરીને તેઓના ભાગ લઈ લેવાની યુક્તિમાં ફરેછે, "અને તેમનામાંનો એક નહાનો ભાગિયો હાલોજી કરીને છે, તેણે તો "પોતાનો ભાગ કયારનોય લખી આપ્યો છે. પણ તે ભાગ (ધોલેરાની ઉ-

"પજનો સેંકડે ૧૧ મા ભાગ કરતાં કાંઈ વધારે થતો નથી) સર્વ ગ્રાસિ-
"યાઓના સામટા સ્વાર્થનો આપણી સાથે જે એકંદર ઠરાવ થયો છે તે
"રદ કરી શકવા જેટલો થતો નથી, કેમકે પ્રમાણમાં તે છેક ન્હાનો છે,
"તેમજ વળી, એક ભાઇ મજિયારી મિલ્કત લખી આપે તે રીત પ્રમાણે
"કહેવાય નહિ, તેમજ આપણો દાવો દબાવી દેવા સારૂ ઠાકોરે આવો
"દમવિનાનો પ્રયત્ન પછવાડેથી કરવા માંડયો છે; અને સર્વ ગ્રાસિયાઓએ
"એકઠા મળીને આપણી સાથે ઠરાવ કરવાને પ્રથમ દરખાસ્ત કરી તે ઉપ-
"રથીજ એ પ્રયત્ન તેણે ચલાવવા માંડયો છે એમ વગર અંદેશે અને
"વાજબી રીતે વિચારમાં આવી જાય એવું છે. આ ગ્રાસિયાઓનો ગ્રાસ
"ધંધુકા પરગણામાં આવેલો છે, અને તેના ઉપર પેશવાની ખંડણી લાગું
છે તોપણ, પેશવા ગ્રાસિયાઓની માંહોમાંહેની વ્યવસ્થાની વચ્ચે પડવાને
માથું ઘાલતો જોવામાં આવતો નથી, એ વાત, ભાવનગરનો ઠાકોર ઘો-
ઘેરા લઇ લેવાને હવણાં પ્રયત્ન કરે છે, તથા જે ઠરાવની રૂઇયે તેનો ન્હાનો
ભાગ ઠાકોરના સ્વાધીનમાં ખરેખરો કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પણ
પૂરેપૂરી જણાઇ આવેછે,

સાયસલજી અને મોતીભાઇયે જે રસ્તો કાઢાડયો તે પ્રમાણે ધોળ-
કા અને ધંધુકા પરગણાના ગામોના ઘણા એક માલીકો અને દાવાદારો-
એ તે રસ્તો પકડયો, અને સર મિંગુઅલડી સૌઝાની મારફતે અરજિયો
કરી તેમાં તેણે ઉલટથી આશ્રય આપ્યો. પણ આ પ્રમાણે બ્રિટિશ સર-
કારને જે ગામડાં આપવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી તે વીશ વર્ષ અથવા
તે કરતાં પણ વધારે મુદતથી. ભાવનગરના રાવળ, અને લિંબડીના ઠા-
કોર તેમજ બીજા ઠાકોરોના કબજામાં હતાં તેથી આ પ્રમાણે દાવાદાર
લોકો નવા ઉઠવાથી તેઓનો દાવો બહુ જૂનો થઈ ગયેલો ગણીને કર્નલ
વોકર સામો થયો તેથી ગામડાં લેવાની દરખાસ્ત બાહાલ રહી નહિ. તેણે
"લખ્યું કે કંપની સરકારને જે ગામડાંઓની જગાઓ ઉદારતા ભરેલી
"રીતે આપવાને જે દાવાદાર ગ્રાસિયા ઉભા થયા છે તેઓના હક પત્તા-
"વિનાના, ડોળા, અને તકરારી છે, તે સાથે વળી તે જગાઓ કયાં છે
"તેની નિશાનિયો પણ ભાગ્યેજ રહેલી છે. વળી તેઓની સરત એવી છે
"કે જે ઉજ્જડ જમીન ખેડીને સારી સ્થિતિમાં આણેલી છે તેના હાલના

"કબજેદારોને ખશેડીને મરાસિયાના ફાયદાને માટે ગામ ફરીને વસાવવાં "અને તેની અર્ધી ઉપજ માત્ર કંપનીનાજ સાધનથી તેઓને બાંધી આ- "પવી. **** કાઠિયાવાડમાં આપણા વિચાર અમલમાં લાવતાં દયા "ઉપર મુખ્યત્વે કરીને આપણે ધ્યાન પોહોંચાડવાનું છે અને માંહોમાંહે "મરાસિયા લડી મરે અને વૈરભાવ રાખે તેનો લાભ લેવાને બદલે તેઓ- "નું સમાધાન કરાવી આપવામાં કંપની સરકારને લાભ, પ્રતિષ્ટા, "અને માન છે."

સોરઠના દ્વીપકલ્પના કિનારા ઉપર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં નવી જગ્યાઓ આવી તેની છેક પાસેના ગોહિલ તેઓના પડોશી હતા તેઓ- ના કારભાર વિષેનો વિષય અમે ફરીને પાછો ચલાવિયે છિયે.

ગોહિલોનો દસોંદી બારોટ કેહેછે કે પાદશાહનું રાજ્ય શાહુ રા- જાના હાથમાં આવ્યું ત્યારે મરાઠાનું ટોળું એના ભેગું ભળી ગયું; તેથી તેણે મક્કા સુધી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, અને પૂર્વમાં ભદ્રિકા સુધી થયું; તેના સૂબેદાર એવા સત્તાવાન્ થયા કે તેઓએ બમણી ખંડણી લેવા માં- ડી. અને દેશ તાબે કરી લઈને તેઓ તેની પાસે પાછા આવ્યા. તે વે- ળાએ સર્વેને બોલાવ્યા, રાજસભા ભરાઈ, અને ગાંધર્વ ગાયન કરવા લાગ્યા તથા વાર્તાઓ કેહેવા માંડી; નૃત્ય થઈ રહ્યાં; રાજા ગાદિયે બિરાજમાન થયો. શાહુએ શિવાજીને કહ્યું, આપણે દિલ્હી તોડીને ઘણો મુલક તાબે કરી "લીધો. હવે કિયા કિયા જીતી લીધા છે અને કિયા કિયા જીતવાના બા- કી છે? ત્યારે શિવાજી બોલ્યો, "તમારું લુણ ખાઈને મેં ઘણા દેશ લી- "ધા છે, ભાટીરાજાને જીત્યો છે, પણ સૌરાષ્ટ્ર એવો દેશ છે કે, તેમાં "ઘણાં માણસ છે અને તોપોવાળા ગઢ છે, એ દેશ જીતાયો નથી." શા- હુએ કંતાજી અને પીલાજી એ બે સરદારોને સરખે સરખા જોઈને એક લાખ વર્ષનો પટો તેમને આપ્યો, "જો સોરઠ તમારાથી જીતાય તો હું તમને આપું છું; અને ત્યાં જે જે શેહેર હશે તે સર્વે તમને "જાગીરમાં આપીશ." એમ કહીને તેઓને રાજપદ આપીને શીરપાવ કરયો, સેના તાબડતોબ ચાલવા માંડી; તે વસ્તીવાળી જગ્યાઓ ઉજ્જડ કરતી આગળ જઈ પોહોંચી અને ગૂજરાત આવીને તેનો કબજો કરી લીધો. દિલ્હીના સરદારો લડવાની સામગ્રી લઈને તેઓને મળ્યા, મોગલાઈ તરવારો તે-

"ઓએ ખેંચી. રૂસ્તમઅલી એંશી હજાર ફૌજ લઈને આવ્યો હતો તે આ
"લડાઈમાં પડયો. જમીદાર માથાં નમાવીને કહેવા લાગ્યા, તમે અમારા
"ધણી છો; દરેક ગામમાંથી તમને સલામી મળશે; અમે ગરીબ છિયે,
"તમારી સાથે તે કોણ લડનાર છે! પણ તમે ભાવને જીતી લેશો તો
"સતારામાં તમને ઈનામ મળશે. ભાવે અમને બહુ પીડા કરી તેથી અમે
"તેને માથું નમાવીને કહ્યું કે, 'તમે અમારા ધણી છો.' તેણે ધણા ગઢ
લઇ લીધા છે." કંતાજિયે જ્યારે આવા શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તેને હાડો-
હાડ લાગી ગઈ, તેથી તે આવ્યો અને સિહોરથી બે ગાઉને છેટે તંબુ
તાણ્યા. અને એક બ્રાહ્મણને બોલાવીને ભાવના ઉપર કાગળ લખી મો-
કલ્યો, તેમાં લખ્યું કે, "સિહોરનો ગઢ આપી દો, "નહિ તો શંભુના ત-
મને સમ છે. સવાર થતામાં તમારા શેહેરની આસપાસ મારો વાવટો
રોપાશે. હું રાત્રિના ચાર પ્રહર તમને આપું છું." ભાવસિંહે તેની લખેલી
"પત્રિકા વાંચીને કોપાયમાન થયો તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, "તું મને પીઠ
"બતાવ કે તને મારી નાંખવાનું પાપ મારે માથે બેસે નહિ." બ્રાહ્મણ
"જતો રહ્યો અને તેણે કંતાજીને કહ્યું કે, સવારમાં તમે જાઓ અને
એની સાથે લડો."

નોબતો ગડગડી, સેના ચાલી અને સિહોરમાં જ્યાં મનુષ્યોનો ઇંદ્ર
(નરેન્દ્ર) બિરાજ્યો હતો ત્યાં કંતાજી આવી પોહોંચ્યો. કોકમાણ ઉડવા
લાગ્યાં, તોપોના ગોળા રમકારા લેવા લાગ્યા, અને ડુંગરા ગાજી ઉઠવા
માંડયા. બન્ને બાજુએથી ગોળા ચાલ્યા. કિલ્લામાં વસનારાઓને તેઓ-
નાથી કાંઇ હરકત થઇ નહિ પણ હલ્લો કરનારાઓને કબૂતરની પેઠે વિખેરી
નાંખ્યા, જે બાહાર હતા તેમાંથી ઘણા પડ્યા. અને ધૂળ ખાવા લાગ્યા.
કિલ્લામાં રેહેનારા ડગ્યાવિના રહ્યા. રતનસિંહનો પુત્ર ભાવસિંહ જરા પણ
ડરયો નહિ. મરાઠા થાકી ગયા. દિવાન બોલ્યો " તમે તમારી મેળે દુ-
"ખી શું કરવાને થાઓછોઃ— આપણું દારૂખાનું અને ફૌજ બહુ ઓ-
"છી નહી છે. મારી સલાહ સાંભળો. આકાશ જેવડો ઊચો મેરૂ આ-
"પણા હાથમાં આવ્યો નથી," આ પ્રમાણે કહીને તેઓ પોતાના તંબુ
ઉપડાવી ચાલતા થયા. કંતાજી ઘેર પાછો ગયો નહિ. તે રસ્તામાં મરણ
પામ્યો. તે પોતાના રાજાને ત્યાં ગયો નહિ, પણ તે યમને ઘેર ગયો.

બીજું વર્ષ આવ્યું. ત્યારે શાહુએ વળી પાછા પોતાના રાવતોને એકઠા કર્યા. અને બોલ્યો, "દેશ જીતીને તમે સર્વ આવ્યા? પીલાજી "અને કંતાજી કહિં હાલ્યા છે કે શું જે તે જાતે પાછા આવ્યા નથી? "એમની શી વલે થઈ છે? ત્યારે રાવતો બોલ્યા, જે કોઈ જાવે જાય તે "તેનાં છોકરાંનાં છોકરાંને ચાલે એટલું દ્રવ્ય લઈને પાછો આવે, પણ જે "ભાવનીસાથે લડવા જાય તે કદિ પાછો આવે નહિ*

આગળ લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ભાવસિંહ ગોહિલે પોતાનું રાજધાની શેહેર ભાવનગર ઈ૰ સ૰ ૧૭૨૩ માં વસાવ્યું+ તે સાહસિક અને બુદ્ધિમાન્ ઠાકોર હતો, અને તેના મરતા પેહેલાં વસાવેલા શેહેરને વ્યાપારનું મુખ્યસ્થાન થએલું જોવાનો લાભ તેને મળ્યો હતો. તે સમયે મોગલરાજ્ય પડતી દશામાં આવી પડયું હતું તેથી હુલ્લડ ચાલવાને લીધે દરિયા રસ્તે અવર જવર કરવાનું કામ ભય ભરેલું થઇ પડયું હતું; તથા વ્યાપારને અંગે જુલમ ભરેલા કર લેવામાં આવતા હતા. ઘોઘા અને ખંભાતને રક્ષણ મળતું બંધ થયું હતું તથા અમદાવાદની સાથેનો લાભદાયક વ્યવહાર ઓછો થયો હતો તે પ્રમાણમાં એ બે બંદરોના વ્યાપારને હાની પોહોંચી હતી. ત્યાં થોડા લોકો રહ્યા હતા; મહી નદીના મુખ પાસેથી તે સિંધુ નદી સુધીનો કિનારો ચોર લોકોના કબજામાં થઇ પડયો હતો, તેઓ વ્યાપારિયોના માલને નજરમાં આવે તેમ લૂંટી લેતા; અને દરિયામાં ચાંચવા લોકો ફરયાં કરતા હતાં. એટલા માટે ૧ભાવનગરમાં તેના ગજા પ્રમાણે શક્તિ ધારણ કરનાર રાજા થવાથી ઘણો લાભ થાય એમ હતું અને તે પ્રમાણે ત્યાંનો ઠાકોર વ્યાપારને આશ્રય આપવાને શક્તિમાન્ તેમજ ઉ-

---

* ગૂજરાતમાં એક કેહેવત ચાલેછે કે-

"જે જાય જાવે, તે કદિ ન આવે

"જો તે આવે તો તેનાં પરિયાંનાં પરિયાં આવે."

+ એ પ્રમાણે ગોહિલ વંશના દસોંદી ભાટ કેહેછે. કર્નલ વાકર કેહેછે કે એ શેહેર ઇ. સ૰ ૧૭૪૨. ૪૩ માં સ્થપાયું.

૧ ભાવનગરના રાજાની વંશાવળી પ્રથમ ભાગના બીજા વિભાગના ગોહિલના પ્રકરણમાં આપી છે તે જોવી.

54284

ત્સુક હતો. આ વેળાથી ગોહિલ રાવળોનો મુંબાઇ સરકાર સાથે વ્યવહાર ચાલવાનો પ્રારંભ થયો, અને કર્નલ વોકર કહેછે કે "તે વેળાએ આ ઇ-
"લાકાનો વ્યાપાર અને સાધન એ બન્ને હાલની વેળા કરતાં બહુ ઓછાં
"હતાં (ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૭) એવે પ્રસંગે ભાવનગરના ઠાકોર સાથેની ચિ-
"ત્રાઇ પરિશ્રમથી અને લક્ષ દઇને કરવામાં આવેલી જણાયછે."

ભાવસિંહની પછી ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૪–૬૫ માં તેનો કુંવર અખેરાજ-જી ગાદિયે બેઠો તે સામાન્ય રીતે ભાવાજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. તે લોભી સ્વભાવનો ન હતો, તેમજ લડાઇ કરવામાં પણ તે ભાવ રાખતો નહિ તે સમયે તલાજા અને મવા જે કોળિયેાના તાબામાં થઈગયાં હતાં, અને જેઓ વ્યાપારિયેાના ઉપર તથા દરેક જાતના લોકોના વાહાણો ઉપ-ર હલ્લા કરીને પોતાનો આધાર પોતે કરી બેઠા હતા તેઓના ઉપર હલ્લો કરીને તલાજા તથા મવાને તોડી પાડવાને મુંબાઇથી ફોજની ટુકડી રવા-ને કરવામાં આવી ત્યારે પોતાના બંદરના વ્યાપારને ઉત્તેજન આપવાને, અને તેનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડવાને લીધે, રાવળ ફોજ લઇને તેઓને મળ્યો. તલાજાની જીત કરી લીધા પછી બ્રિટિશ સરકારે તે શેહેર રાવળ અખેરાજજીને આપવા માંડયું, પણ તેણે વિવેકને લીધે લેવાની ના કહી, તે ઉપરથી ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૧ અથવા ૧૭૭૨ માં તલાજા ખંભાતના ન-વાબને આપ્યું; ત્યારપછી સુમારે એક વર્ષે રાવળ અખેરાજજી મરણ પા-મ્યો. તેની પછવાડે તેનો કુંવર વખતસિંહ ગાદિયે બેઠો..

રાવળ વખતસિંહ આતાભાઇને નામે વધારે પ્રસિદ્ધ હતો. તે તેના બાપ કરતાં વધારે લોભી અને સાહસિક હતો. ઘણા પ્રકારની પ્રાપ્તિ કરી લઇને તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, અને વ્યાપારનું રક્ષણ કર્યું, તેનો ભાટ કહેછે કે "સંવત્ ૧૮૩૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૦) માં શ્રી વખતસિંહજીએ નૂ-
"રમહંમદને મારી કાઢાડીને તલાજા લીધું, અને ઝાંઝમેર પણ સ્વાધીન
"કરી લીધું. તેજ વર્ષમાં કોળી જસા ખશિયાને મારી કાઢાડીને મહુવા બંદર લીધું." કર્નલ વોકર કહેછે કે ખંભાતના નવાબ પાસેથી તલાજા કાઢાડી લેવા સારૂ વખતસિંહે બળ અને યુક્તિ એ બંનેનો ઉપયોગ કીધો હતો; વળી તે કહેછે કે રાવળે ત્યારપછી તરતજ વાલાકના પરગણામાં

(અસલ તે વાલા રજપૂતના તાબામાં હતું તે ઉપરથી તેનું એ નામ પડયું હતું) પોતાની સત્તા બેસારી, પણ તેમાં સરવાયા જાતિના લોકોનાં ગામડાં બાતલ મૂકયાં હતાં; વળી બ્રિટિશ સાથે મળીને મહુવા ઉપર ચડાઈ કરીને આગળ તેને તોડી પાડવામાં આવ્યું હતું તેને કિલ્લો બાંધીને

---

૧ વલભીપુરનો નાશ થવાથી ત્યાંના રાજાનો વંશ ઇડર પછી મેવાડમાં ગયો. ત્યાંથી વળી એક શાખા ગૂજરાતમાં આવી જે આજે ધરમપુરમાં છે.—મેવાડમાં બાપ્પારાવળના વંશજ રાણા રહપ (ઈ. સ. ૧૨૦૧–૧૨૩૯) ના વંશજ રામરાજા અથવા રામશાહે ગૂજરાતમાં આવી અલીરાજપુરમાં ગાદી સ્થાપી.

૧ રામરાજા ઈ. સ. ૧૨૬૨–૧૨૯૫.
|
૨ સોમશાહ ઈ. સ. ૧૨૯૫–૧૩૩૫.
|
૩ પુરંદરશાહ ઇ. સ. ૧૩૩૫–૧૩૬૦.
|
૪ ધરમશાહ ઈ. સ. ૧૩૬૦–૧૩૯૧.
|
૫ ગોપુશાહ ઈ. સ. ૧૩૯૧–૧૪૩૨.
|
૬ જગતશાહ ઇ. સ. ૧૩૪૨–૧૪૭૦.
|
૭ નારાયણશાહ ઈ. સ. ૧૪૭૦–૧૫૦૦.
|
૮ ધરમશાહ (બીજા) ઈ. સ. ૧૫૦૦–૧૫૩૧.
|
૯ જગતશાહ (બીજા) ઉર્ફે જયદેવ ઈ. સ. ૧૫૩૧–૧૫૬૬.
|
૧૦ લક્ષ્મણદેવ. ઇ. સ. ૧૫૬૬–૧૬૦૦.
|
૧૧ સોમદેવ ઈ. સ. ૧૬૦૦–૧૬૩૫.
|
૧૨ રામદેવ ઇ. સ. ૧૬૩૫–૧૬૮૦.
|
૧૩ શેહેદેવજી ઈ. સ. ૧૬૮૦–૧૭૧૧.
|
૧૪ રામદેવજી (બીજા) ઇ. સ. ૧૭૧૧–૧૭૬૪.
|
૧૫ ધરમદેવજી (ધર્મપુરમાં ગાદી સ્થાપી) ઈ. સ. ૧૭૬૪–૧૭૭૪
|
૧૬ નારણદેવજી (દત્તક) ઈ. સ. ૧૭૭૪–૧૭૭૭.
|

ફરીને વસાવ્યું અને તેને આબાદાની પામતુ એક બંદર કરી દીધું. કર્નલ વાકર કહેછે કે, "આ ઠેકાણે જાણવું જોઇયે કે આ મૂલ્યવાન્ દેશ અને "વિસ્તીર્ણ સમુદ્ર કિનારાની પ્રાપ્તિ તેઓને થઇ તે ચાંચવાનો ધંધો કરનારા "લોકો પાસેથી થઇ, અને ભાવનગરના ઠાકોરોએ પોતાની મતલબને માટે "ગમે તે જુલમ અને લોભના ઉપાય કરયા હશે તોયપણ તેઓની છેવટ- "ની મતલબ તો વ્યાપારનું રક્ષણ કરવાની હતી. આ રાજનીતિની સારી "અસર બહુજ થઇ, અને વ્યાપારનું રક્ષણ કરવાની આવી નિયમિત રીતિ- "ને લીધે કંપની સરકારની રૈયતના કિનારા ઉપરના વ્યાપારને દરેક જાત- "ની સુલભતા મળી. આ રાજનીતિથી થતા ફાયદા શોધી કાહાડવાનો વિ- "ચાર ભાવનગરના રાવળોને પ્રથમજ સૂઝયો; તેમજ તેઓની રૈયતને લૂં- "ટફાટ કરીને ગુજરાન કરવાની ટેવ પડી હતી તે છોડાવી દઇને મેહેનત "કરી પેદા કરવાનો ધંધો કરવા ઉપર તેઓનું મન લગાડવાની સૂચના ક- "રીને તેઓને સુધારી દેવાનો તેમનામાં અન્નાયમ જેવો ગુણ હતો; જે

---

૧૭ સોમદેવજી (દત્તક) ઈ. સ. ૧૭૭૭-૧૭૮૭.

૧૮ રૂપદેવજી ઇ. સ. ૧૭૮૭-૧૮૦૭.

૧૯ વિજયદેવજી ઈ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૫૭.

૨૦ રામદેવજી (ત્રીજા) ઈ. સ. ૧૮૫૭-૧૮૬૦.

૨૧ નારાયણ દેવજી (બીજા) ઈ. સ. ૧૮૬૦–

૨૨ મોહનદેવજી, હરિદેવજી, બળદેવજી, પ્રભાતદેવજી

વિજયદેવજી (પાટવીકુમાર), નૃસિંહદેવજી (કુમાર)

ધરમપુરના તાબામાં ૭૬૪ ચોરસ મૈલ જમીન, ૨૭૫ ગામ. આસરે એક લાખ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે અઢીલાખ રૂપિયા થાયછે. તેમાંથી મરાઠા રાજ્ય દાણની ચોથ લેતા તે બદલ હાલમાં નવહજાર રૂપિયા ઉચક ઈ- ંગ્રેજ સરકારને આપેછે. આ રાજ્યને ઇંગ્રેજી વલસાડ પ્રગણાના કેટલાએક ગા- મોમાંથી ગરાસનો હક મળે છે. મહારાજા બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપેછે.

"કિનારા ઉપર આગળ લૂંટફાટનો ધંધો ચાલતો હતો તે બંધ કરાવીને
"તે ઠેકાણે વ્યાપારિયોના જનમાલની તેઓએ નિર્ભયતા કરી દીધી, તેથી
"સદા ઘણા લાભ થવા લાગ્યા. તેમજ વળી આ ઠેકાણે લખવું જોઇયે કે,
"જ્યાં લોભની વાત આવેલી ત્યાં વખતસિંહે પ્રતિષ્ટાનો અને ન્યાયનો વિ-
"ચાર થોડોજ રાખ્યો છે. પોતાની સત્તા વધારવાને અને પોતાની મતલબ
"બર આણવાને અગર જે તેણે દમ રાખીને અને ઘણું કરીને વિચારથી
"ઉપાય કામે લગાડયા છે, તોયપણ તેનો ઉઠાવ પોતાના સ્વાર્થને લીધેજ
"માત્ર થયેલો અને તે ઉપાયનો અમલ કરતી વેળા બેદરકારપણે બળ, પ-
"પંચ, અને યુક્તિ કામે લગાડેલી છે."

આવા પ્રકારના સાધનને લીધે ગૂજરાત, સોરઠ અને મારવાડનો મા-લ ભાવનગર આવવાને અને ભાવનગરનો માલ એ દેશો ખાતે જવાને ભાવનગર મુખ્ય સાધન થઇ પડયું; અને વ્યાપારિયેાને ત્યાં ઉત્તેજન મળ-વા માંડયું તેથી ઘણા પૈસાવાળા લોક ત્યાં આવી વસવાને લલચાયા, અને એની પાસેનું ગોધા બંદર એના કરતાં બહુ સગવડવાળું હતું તે તરતજ ભાગી પડવા આવ્યું.* ગોહિલ ઠાકોરોનો ઉત્તમ વિચાર અને રાજનીતિનો એક દાખલો આપતી વેળાએ કર્નલ વાકર એક જાણવા જેવું પ્રમાણ આ-પેછે કે, ગોધાનું બંદર તે વેળાએ પેશવા સરકારના તાબામાં હતું. ત્યારે તે સરકારને વાહાણો ભાગવાથી ઑલનો માલ ઠબમ્બમાં આવે તેની અને મ્હોટાં વાહાણોની હર વર્ષ ઉપજતું એક સાધન થઇ પડતું હતું, અને ગોહિલના તાબામાંના કિનારા ઉપર સર્વ ઠેકાણે તેઓનું રક્ષણ થતું હતું અને વ્યાપા-રિયેાને તેમનું જે હોય તે પાછું આપવામાં આવતું હતું.

૧૮૦ સ૦ ૧૭૯૨ માં ભાટની દંતકથા પ્રમાણે, વખતસિંહને કાઠિયો સાથે વેર થયું, ત્યારે તે કટક કરીને મોજે ચીતલ ગયો. એટલે બધા કા-ઠિયો નાશી ગયા. અને વખતસિંહજિયે ચીતલ લૂંટીને ત્યાંનાં ઘોડાં, ઊંટ અને ગાડાં વગેરે ઘણોએક માલ લઇ લીધો, પછી કુંડળે જઇને નિશાન ચડાવ્યું, બધા કાઠિયો જૂનેગઢ જઈ ત્યાંના નવાબ અહમદખાનને મળ્યા અને કહ્યું કે વખતસિંહજિયે અમારો બધો ગ્રાસ ખુંચી લીધો. નવાબ પછી

* ત્યારપછી તો ઉલટા સુલટી થઈ ગયું છે; ગોધાનો વ્યાપાર ચાલુ થયોછે અને ભાવનગરનો પડતી દશામાં આવી ગયોછે.

ફોજ લઇને આવ્યો ત્યારે ચાળીશ હજાર માણસોની ફોજ લઇને ઠાકોર તેમની સામે ગયો, અને મોજે પાટણને મેલાણે નવાબ સાથે તોપોની મ્હોંટી લડાઇ કરીને તેની પાસેથી મોજે રાજુલુ લીધું પછી જેઠવા રજપૂત જિયાજિયે નવાબ અને રાવળ વચ્ચે મલાહ કરાવી આપી અને કસુંબા પીધા, પણ રાવળને તો કાઠિયો સાથે બાર વર્ષ સુધી વેર રહ્યું.

અમદાવાદનો છેલ્લો મુસલમાન રાજકર્તા કમાલઉદ્દીન અથવા જવાન મર્દખાન બાબીના કુટુંબવાળાના હાથમાં આ વેળાએ જૂનાગઢ હતું.

ઉપરની લડાઇનું વર્ણન કવિતા રૂપે થયેલું છે તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છેઃ-"નવાબ પોતાની સાથે કાઠી લોકોની ફોજ લઇને તરતજ "ચડ્યો; કિલ્લામાં, દરબારમાં, કે ગામમાં એકે માણસ રહેવા દીધું નહિ. "તે જેવો ક્રોધાયમાન થઇને આવ્યો તેમ વખતસિંહ બીજો ઇંદ્ર હોય તે- "મ યવનના સામે થવાને ચડ્યો. નોબત થઇ અને ડંકો વાગ્યો, તેથી "પર્વતનાં શિખર ગાજી ઉઠ્યાં, શેષનાગ કંપવા લાગ્યો, અને દરિયાનાં "મોજાં આકાશ સુધી ઉછળવા લાગ્યાં. તેના હાથમાં સૂર્યના કિરણની "પેઠે બરછી ચકચકવા લાગી; નવાબની સામે તો અખેરાજનો પુત્ર ચડી "શકે બીજાનું ગજું નહિ. અગણિત રોહિલ્લા, સિંધી અને પઠાણ આવ્યા "ઘણા આરબ પણ ડંકો કરતા આવ્યા. બાતાભાઇ પોતાના ભાયાતોને "લઇને તેમની સાથે લડવાને આગળ ચાલ્યો. 'બાબી તમે ઠીક મતલબ "માટે આવ્યાછો ! ઘોડે અસ્વાર થાઓ અને લડાઇમાં આવો.' તેણે મો- "રચો, બાંધ્યો, તોપની સલામી આપી અને દિલગીરીમાં નાખ્યો. હુમદે "વિચાર્યું કે મને પૈસાના કરતાં વધારે ધા મળશે, એટલે રાજડંકો ક- "રવાવિના અહીં રાત્રે તે નાઠો, કાઠિયોએ પણ અહિં તહિં કાગડાની "પેઠે નાસવા માંડ્યું. મોહોબતખાનનો દીકરો નાઠો અને તે કિયે રસ્તે "નાઠો તેનું પણ તેને ભાન રહ્યું નહિ. યવનની પછવાડે આતો પડ્યો. સિહોરનો "ધણી આગળ ધપતો ગાજી ઉઠ્યો કે,—'મારો ! મારો ! સલાબતખા- "નની* આમરની ખબર લો.' તે પોતાના દિલથી દોરતી દૂર કરીને કો- "પાયમાન થઇ પાટણ મેલાણ કરીને પડ્યો, તે ગામ શત્રુના સીમાડાથી "એક કોશ દૂર હતુ ! હરિ ! હરિ ! કહીને તેણે પોતાનું મેલાણ કર્યું.

* નવાબનો પૂર્વજ.

"દેવ અને દાનવ લડવાને તૈયાર થયા હોય, તેમ કાળા હાથી અ-
"ને લાંબી કેશવાળીના ઘોડા ઉભા રહ્યા. પાંચે પ્રકારનાં વાદિત્રોના નાદ
"થવા લાગ્યા; લડવાને માટે તરવારો, વિજળીની પેઠે ઝબુકા લઇ રહી;
"જાણે છેલ્લો દિવસ આવી પોહોંચ્યો હોય તેમ લાગ્યું; બંધુકોના ભડાકા
"થવા લાગ્યા; હારબંધ આરબોની ટુકડી દીન ! દીનના ! પોકાર કરતી
"આગળ ચાલી. વખતસિંહનાં શૂરવીર માણસો જેમ ફાવતું આવે તેમ
"લડતાં હતાં. એક ઘડી થઇ નહિ એટલામાં મિયાં પોતેજ ઉગારવાની પ્રા-
"ર્થના કરવા લાગ્યા; હું કુરાનના સમ ખાઇને કહું છું કે હું ફરીને તમારા
"ઉપર હલ્લો કરીશ નહિ. હું તમને રાજુલા, કુંડલા અને ચીતલ આપું-
"છું; પરવરદેગારે તમને આખો દેશ આપ્યો છે ! તેણે પટો લખાવ્યો અને
"તેના ઉપર સહિ શિક્કો કર્યો. પોરબંદરનો રાણો જીયોજી જેવો હતો
"તેણે તેને હિંમત દેવા માંડી; બીજા તેની સાથે હતા તે નાહિંમત થઇ
"ગયા હતા. સોરઠના સૂબેદારને આબરૂ વિનાનો કરી નાંખ્યો. તેની સાથે
"જેતપુરનો કુપાવત, વાજસુર કાઠી અને જસદણનો દાહો એટલા હતા,
"પીરમ ઉપર જશનો વાવટો ફરકી રહ્યો હતો તેવી જગ્યાના રાજની સાથે
"લડવાનું તેમનું ગજું શું ! બાબીનું બળ ટૂટયું તો પછી કાઠીના બળનું
"શું કેહેવાનું રહ્યું ? ભાવસિંહના વંશજ અને તેનો કુંવર અદ્‌ભુત કામ
"કરવાવાળાએ રતનેશ, ભાવ અને અખેરાજની તરવારને ફરી ચળકાટ
"આપ્યો, આખા દેશમાં કીર્ત્તન ગવાયાં. આસપાસ રાજાઓએ સોનાના વર્ષાદ
"વરસાવ્યા. વખતેશ જીત મેળવીને આનંદ ભર્યો ઘેર આવ્યો."

મલ્હારરાવ ગાયકવાડે ફરીને બડ મચાવ્યું હતું, તેવામાં સન ૧૮૦૩ ના આકટોબર મહિનાના આરંભમાં બાબાજી આપાજી કા-
ઠિયાવાડમાં મુલકગીરી કરવા નીકળ્યો હતો તેના લસ્કરના ઘોડેસવારની એક ટુકડીનો તેને સાવરકુંડલા આગળ ભેટો થયો, તેમાં મલ્હાર-
રાવનાં માણસ હાર્યાં, અને તેનો ખટલો લૂંટાયો; એટલે તે ભાવનગર નાશી જઇને વખતસિંહ ગોહિલનો આશ્રય માગવા લાગ્યો. પણ વખત-
સિંહનો વિચાર તેનો પક્ષ ખેંચવાનો ન હતો તેથી દ્વારકા કે ભૂજ હોડીમાં બેશીને તેને નાશી જવા દીધો પણ તેટલામાં બે ઇંગ્લિશ હોડિ-
યો લગભગ હંકારી આવી, અને તેના વાહાણ ઉપર બે બહાર કરયા.

તેટલા માટે મલ્હારરાવને ફરીને કિનારે આવવું પડ્યું, અને તે ભાવનગર ઉતર્યો, પણ રાવળે તેને આશ્રય આપવાની ના કહી એટલે ડરી જઇને એ તથા એનો દીકરો, પોતાનાં નિશાન, નગારાં, હાથી ઘોડા, છોડી દઇ નાઠા તે શત્રુંજય અથવા પાલીટાણાને હુંગરે આવી પોહોંચ્યા, ત્યાં સુધી કોઇ ઠેકાણે ઢાળો કર્યો નહિ. ત્યાં માત્ર એક ચાકર સહિત તેઓ કેટલાક દિવસ સુધી ઘણા ખરા ભૂખે મરતા રહ્યા એટલામાં પાસે વસનારા લોકોએ તેની બાતમી બાબાજીને આપી. તેઓને લઇ આવવા સારૂ તેણે ત્રણ છડા ઘોડા સહિત એકસો અશ્વારની ટુકડી રવાને કરી. પેલા ત્રણ જણાઓ મરી જવાય એવી ભૂખની પીડા સહન કરતા હતા, અને સર્વ આશાઓ તેઓએ ઊંચી મૂકી હતી તેથી અશ્વાર જઇ પોહોંચ્યા તેમની સામે અટકાવ કરેલો નહિ. તેઓને ગાયકવાડની છાવણીથી થોડે અંતરે આણ્યા એટલે તેમને લેવાને બાબાજિયે સામા માણસો મોકલ્યા. કડીના બુદ્ધિમાનૂ, લોભી, ઉડભંગી, અને ભાગ્યહીણુ જાગીરદારની ગૂજરાતમાંના તેના છેલ્લા દેખાવની વેળાએ આવી સ્થિતિ થઇ. મે મહિનામાં તેને તેના દીકરા ખંડેરાવ સહિત બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં કર્યો, પછી તેને મુંબાઇ લઇ જવામાં આવ્યો, ત્યાં તે મરતાં સુધી નજર કેદ રહ્યો.

૪૦ સ૦ ૧૮૦૪ માં વડોદરાની સરકારની મુલકગીરી ખંડણીનું પતાવી દેવા સારૂ ભાવનગરના રાવળ પાસે અંગ્રેજ સરકારનો વકીલ મોકલ્યો,—આ પ્રમાણે કરવાની સલાહ કર્નલ વાકરે ગાયકવાડને આપી હતી અને કેટલીક વાર સુધી વખતસિંહે તે વિષેની વાત સત્કારપૂર્વક સાંભળી હતી પણ પછીથી ઘણું કરીને તેના કારભારિયોની સલાહ ઉપર તેણે કેટલાક દિવસ સુધી તો વાત ટપ્પે ચડાવી અને છેવટે આખો ઠરાવ રદ કરી દીધો. નીકાલ થવાની આશાએ બાબાજી કેટલાક દિવસ સુધી રાવળને સીમાડે વાટ જોઇ રહ્યો હતો, તેને આગસ્ટ મહિનામાં રાવળના દેશમાં પેસવાની અગલ પડી. તે સિહોર ઉપર ચડી આવ્યો, તેના પીંઢારિયોએ આસપાસના મુલકની ખરાબી કરી અને ગામડિયા લોકોનાં ઢોર વાળી લઇ ગયા. ગોધા પરગણાની ધરતી ઘણું કરીને બ્રિટિશ અને રાવળની સહિયારી હતી અને તે એક બીજાના ભાગ સાથે એવી મળી ગ-

"યેલી હતી કે એક ભાગને નુકસાન કરવામાં આવે તો બીજાને થયાવિના "રેહે નહિ એમ હતું, તે ઉપરથી બાબાજી, વખતસિંહને હરકત કરશે નહિ "એમ વખતસિંહના સમજવામાં આવ્યું છે એમ કર્નલ બાકરને લાગ્યું. તે "ઉપરથી તે લખેછે કે, "આવા વિચાર ઉપરથી તે ગાફિલ રેહે નહિ તથા "ગાયકવાડ સરકારની ચાલતી આવેલી ખંડણી નહિ આપવાને સામા "થવાથી પરગણાને નુકસાન થશે તેનો કંપની સરકારના નુકસાનનો ભાગ "તમારી પાસેથી ભરી લેવામાં આવશે એવી તેને સૂચના આપવાની મને "અગત્ય પડી છે. મારા એ સંદેશાનો ઉત્તર હજી લગણ મને મળ્યો નથી, "અને મને લાગેછે કે એથી કરીને કાંઇ સારી અસર થશે, કેમકે તેના "કારભારિયો ઉપર તે નારાજ થયો છે અને તેઓએ તેને બદસલાહ આ- "પી માટે તેમને દૂર કરવાની ધમકી દીધી છે." છેવટે ગોહિલ રાવળે મરાઠાઓના શૂરવીરપણા કરતાં, બ્રિટિશ સરકારનો ધમકીનો વધારે ડર રાખીને ચાલતા દર પ્રમાણે ત્રણ વર્ષની ખંડણી બાબાજીને ચૂકવી આ- પવાને કબૂલ કર્યું. ગાયકવાડની ફોજ સામે, સિહોરે જયવંતપણે પોતાનું રક્ષણ કર્યું તે વિષે ભાટ લોકો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપેછે:—

"વડોદરાના બલવાન્ અને કીર્ત્તિમાન્ બાનાબાના ડંકાનો અવાજ "એવો ઉઠ્યો કે તેથી કરીને આખી પૃથ્વી ગાજી ઉઠી. તેણે પોતાના "શત્રુઓની સામે લડીને તેઓના સીમાડા તોડી નાંખ્યા. વગર ઢંઢોળેલો "થાંભલો તો કડીવાળો મલ્હારરાવ હતો. કડી અને વડોદરાના ધણિયોની "વચ્ચે દુશ્મનાવટ ઉઠી. બાબાની ફોજ કડી ઉપર ચડી તે ટાણે તેના "વાવટા ઉડવા લાગ્યા અને આકાશ ગરદથી છવાઇ ગયું. બાબો કડી "ઉપર અંગ્રેજ ફોજ લાવ્યો. અગણિત યોદ્ધાઓની ગર્જનાઓ થવા લાગી. "તેઓએ બે ચાર મહિના લગી કડી ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો, છે- "વટે મલ્હારરાવ કડી છોડીને નાઠો. બાબાએ દુર્જય કડી ઉપર જય "મેળવી લીધો, તેના સામું કોઇ લડી શકે એમ રહ્યું નહિ; તેણે કડી "સરખો કિલ્લો જલદીથી લઇ લીધો તેથી સર્વ તેને સલામ કરવાને આવ્યા.

"પાટડીના દેસાઇ કોઇને નમ્યું આપતા ન હતા તેઓના ઉપર "ફોજ ચડી. અને તેમની સાથે લડીને એક લાખ રૂપિયા લીધા. રસ્તામાં "કાંઈ પડયું હોય તે કોઇનાથી ઉપાડાય નહિ એવો બાબાની હાક વાગી.

"જેવી તેણે કડીની ચાકરી કરી તેવી પાટડીની કરી; એવાસિયેાના તેણે "ઘણા કિલ્લા તેાડી પાડ્યા; તેણે જટવાડ અને લતાડ ઉપર ખંડણી બે- "સારી. જ્યારે એ મુએા કેાઇ જગ્યા ઉપર આવે ત્યારે જાણે લૂંટારાઓનું "ટેાળું તેના ઉપર આવી પડ્યું છે. લશ્કર તૈયાર કરીને તે લડવાને ઝાલાવાડ આ- "વ્યેા. ધ્રાંગધરાનેા રાજા અરાડસે ગામનેા ધણી હતેા તેની પાસેથી પ્રથમ "તેા ખંડણી લઇ લીધી. તેણે ચઢવાણ દંડયું; વાંકાનેર પણ દંડયું; લિં- "બડી અને સાયલા દંડયું; તેણે જેમ ગામ્યા પ્રમાણે ઉઘરાવી લીધું. એ "મુસાએ આખી ઝાલાવાડને હરાવીને દંડી નાંખી; તેણે મેારબીના ધણીને "દંડયેા; તેમજ માળિયા દંડયું. નમ્યું આવે નહિ એવા [1]જામને દંડયેા;

---

૧ જામના ભાયાત જેાળવાળા ઉપર પણ લશ્કર ગયું હતું. જેાળવાળાની વં- શાવળી આજ સુધીની આ રીતે—

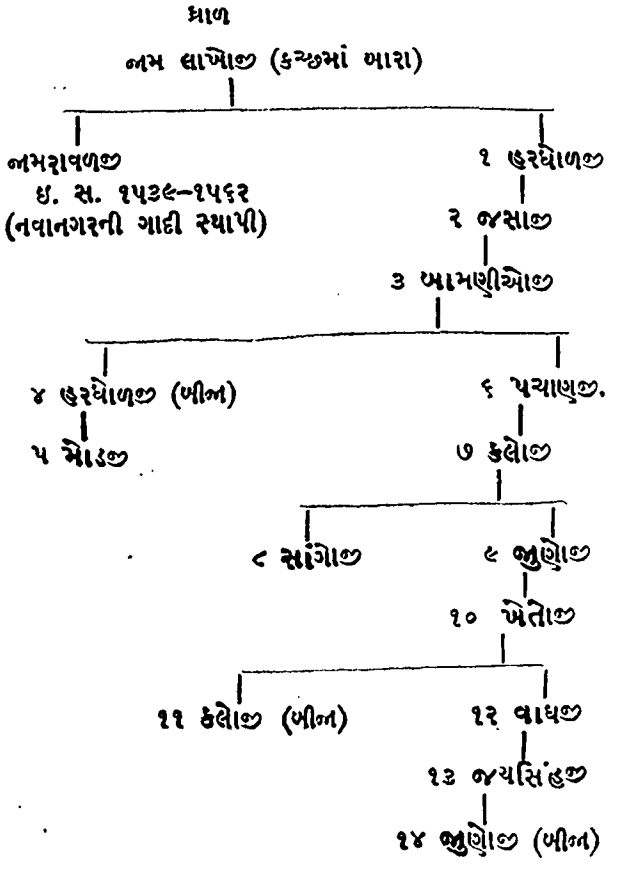

"એ સૂબાએ ચાર હજાર તાલુકદારોને દંડ્યા. હુલ્લાર તેણે લઇ લીધું;
"તોપો ચલાવીને જૂનાગઢના નવાબને દંડી લીધો. કાઠી લોકોને દંડીને
"તેમનો દેશ નબળો કરી નાંખ્યો. પોરના ધણી આના જેઠવાને તેણે દં-
"ડ્યો; તેમજ ચૂડાસમા દંડ્યું, કોઇનાથી તેના સામું થવાયું નહિ. આખા
"સોરઠને દંડીને તે સિહોર ઉપર ચડ્યો. ફોજ એટલી બધી ચાલી હતી
"કે પૃથ્વી ધમધમવા લાગી. પાંચ કોસને અંતરે આંબલા આગળ છા-
"વણી નાંખી. તે બોલ્યો કે આતાએ ઘણો મુલક જીતી લીધો છે, તેના
"પ્રમાણમાં મારે એની પાસેથી ધન લેવાનું છે,' બંને બાજુએથી તોપો
"અને બન્દુકો ચાલવા લાગી. ગોળિયોનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો. મરાઠા થા-
"કી ગયા; તેમના શરીરમાંથી લોહી વેહેવા લાગ્યું; અને તેઓ હિંમત
"હારી ગયા. ઘણા મરાયા, ઘણાનાં મસ્તક કપાયાં, ઘણાક આંધળા થયા.
"બખતાના યોદ્ધાઓએ, સાંકળેથી વાઘ છૂટે તેમ બાબાની ફોજ લૂંટી
"લીધી; ધરતી મડદાંથી અને માથાંથી ઢંકાઇ ગઇ; અને ચારે દિશાએ તે
"ઓએ નાસવા માંડ્યું.

"બાબા ઉપર આ આફત સંવત્ ૧૮૬૦ (ઇ. સ. ૧૮૦૪) મ
"પડી. પાંચ મહિના સુધી તેને નાસવાનો રસ્તો મળ્યો નહિ; તેથી એ
"સૂબો બહુ દુઃખી થયો. ખંડણી ઉઘરાવાનું તો એ કયાંય ભૂલી ગયો; અ-
"ને હવે નાસવા વિષેના સર્વ વિચાર કરવા લાગ્યો. તે તંબુમાં ભરાઇને
"પોતાનું મ્હોં સંતાડી રહ્યો. પછી જ્યારે તેણે ભરપાયાની પોહોંચ કરી

---

૧૫ નાથોજી
|
૧૬ મોડજી
|
૧૭ ભૂપતસિંહજી
|
૧૮ જયસિંહજી (બીજા)
|
હરિસિંહજી
|
દોલતસિંહજી

ધોળના તાબામાં ૪૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૧ ગામ, આસરે ૨૨૦૦૦ મા-
ણસની વસ્તી છે અને વાર્ષિક ઉપજ સવાલાખ રૂપિયાની સુમારે છે. તેમાંથી
ગાયકવાડ અને જૂનાગઢને મળી કુલ રૂ. ૧૦૨૩૧ આપેછે. ઠાકોર સાહેબને
નવ તોપનું માન છે.

"આપી ત્યારે તેને જવાની આજ્ઞા મળી. ભાવના પૈત્રે જે જે દરખા-
"સ્તો કરી તે તે તેણે કબૂલ કરી; તે દંડ ઉધરાવાને આવ્યો, પણ ઉલટો
"દંડ આપવો પડે એવો એક તેને મળ્યો, કેમકે અઢીલાખ તેને લઈ જ-
"તાં પૂરા પાંચ બેઠા."

કર્નલ વોકર કાઠિયાવાડમાં આવ્યો ત્યારે, ભાવનગરના રાવળે અ-ડુવા અને તલાજાનાં બંદરો, અને આગળ લખેલાં છે તે પરગણાં સિવાય તેણે ઘણું કરીને આખા વાલાકમાં, અને સાવર કુંડલાના પરગણામાં તથા બીજી ઓછી પ્રસિદ્ધિવાળી જગ્યાઓમાં પોતાની સત્તા ચલાવી હતી. પ્રજાને જંપવારો આવ્યો ન હતો તેથી તેની જમે પૂરેપૂરી ઉધરાવી લેવાતી નહિ, તથા કાઠિયેાની સામે થવાને તેને ફોજ વધારવી પડી હતી તેથી તે ઘણો દેવામાં આવી પડેલો ગણાતો હતો. તેના લશ્કરમાં પાંચસેં આરબ અને બે હજાર પાંચસે સિંધીનું પાયદલ તથા સુમારે પાંચસે જાતુના રાખેલા ઘોડેસવાર હતા. તે સિવાય ગોહિલ વંશના તેના ભાયાતોના ગામોમાંથી ત્રણ હજાર રજપૂત અશ્વાર એકઠા કરી શકે એમ હતું; અને લૂંટફાટ કરવાની ચડાઈમાં લડતાં કરતાં આવડે નહિ એવા પણ કામમાં લાગી શકે તેવા બે હજાર પાંચસેં વણકરોનો તે જમાવ કરી શકે તેમ હતુ. તેણે વળી તેવામાં ઘોળકાના પરમાર કસબાતી બાવામિયાંના સો અશ્વાર રાખ્યા હતા. તેને બદલે તેને તેના પૂર્વજના તાબાનું ઓટાદ કરીને રાણપુર પરગણાનું ગામ જે કાઠી લોકોના મુખ્યસ્થાન જસદણની સામી બાજુએ છે તે આપ્યું હતુ. ગોધ્રા શહેર મોગલોનું બંદર હતુ તેથી ખંભાતના તાબામાં હતુ. તે બારૂ કહેવાતું હતું અને તેનો અર્થ બંદરના જેવોજ થણું કરીને થાયછે, પણ વિશેષે કરીને તેના તાબામાં તેની સીમ હોય એમ અર્થ લગાડવામાં આવે છે. ગાયકવાડ અને પેશવા વચ્ચે ગૂજરાતની વેહેંચણ થઈ ત્યારે ગોધાનું બારૂ પેશવાના હાથમાં આવ્યું, અને બાકી રહેલી ગોહિલવાડની મુલકગીરી ખંડણી ગાયકવાડને લેવાની ઠરી. પણ છેવટે બધું બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું.

ગોહિલવંશના રજપૂતોના હાથમાં બધાં મળીને આઠસેં ગામ હતાં તેમાંથી આશરે છસેં ને પચાસ વખતસિંહના તાબામાં હતાં. ઠાકોરોએ ઘણું કરીને દુર્ગમ જગ્યાએ પોતાનું રેઠાણ રાખ્યું હતુ, અને કેટ-

લાકે તો પથ્થરના ઘ્હોટા કિલ્લા બાંધ્યા હતા, પણ તેના ઉપર જોઇયે તેટલી તોપો રાખી ન હતી; તેમજ રક્ષણ કરવાને બીજાં પૂરતાં સાધન પણ રાખ્યાં ન હતાં. એ રજપૂતોની ન્હાના વંશની શાખાઓ થઇ છે તેમાં વળા, લાઠી, અને [1]પાલિટાણાની મુખ્ય છે. વળાની શાખાએ શીલાદિત્યના પ્રાચીન નગરના ખંડેરમાં પોતાની સ્થાપના કરી છે; તેનો મૂળ પુરૂષ, ભાવનગરની સ્થાપના કરનાર ભાવસિંહ રાવળનો બીજો પુત્ર [2]વીસોભાઈ હતો. તેના પૌત્ર મેઘરાજ અથવા મધાભાઇના હાથમાં હવણાં બત્રીસ

---

૧ પાલીતાણા.

સેજકજી

રાણોજી | ૧ શાહજી (પાલીતાણા) | સારંગજી (લાઠી)

૨ સરજણજી

૩ અર્જુનજી ૪ નોંધણજી ૫ ભારોજી ૬ બનોજી ૭ શિવોજી ૮ હદોજી ૯ બાંધોજી ૧૦ નોંધણજી (બીજા) ૧૧ અર્જુનજી (બીજા) ૧૨ બાંદોજી (બીજા) ૧૩ શિવોજી (બીજા) ૧૪ સરતાનજી ૧૫ બાંધોજી (ત્રીજા) ૧૬ પૃથિરાજજી ૧૭ નોંધણજી (ત્રીજા) ૧૮ સરતાનજી (બીજા)

૧૯ ઉનડજી ઈ. સ. ૧૭૬૬–૧૮૨૦

૨૦ બાંધોજી (ચોથા) ઈ.સ. ૧૮૨૦–૧૮૪૦

૨૧ નોંધણજી (ચોથા) ઇ.સ. ૧૮૪૦–૧૮૬૦

૨૨ પ્રતાપસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૦–૧૮૬૦

૨૩ સૂરસિંહજી ઈ. સ. ૧૮૬૦–૧૮૮

૨૪ માનસિંહજી | સામતસિંહજી.

પાલીતાણાના તાબામાં ૩૦૫ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૦૦ ગામ, પચાશ હજાર માણસની વસ્તી, વાર્ષિક ઉપજ આશરે પાંચલાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી ગાયકવાડ ને જુનાગઢને રૂ. ૧૦૩૬૪ આપે છે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

૨ વળા.

ગામ છે. પાલિટાણાની શાખા શાહાજીનાથી ચાલી છે, તે સેજકજી ગોહિલનો નહાનો કુંવર થતો હતો અને તેને ગારિયાધારનો પ્રાસ આપવામાં આવ્યો હતો; તેના તાબામાં બેતાળીસ ગામ છે, પણ તેમાંથી લગભગ અર્ધોઅર્ધ ઉજ્જડ થયેલાં છે. થોડા વર્ષ પેહેલાં પાલિટાણાના ઉત્રાજીને ગાયકવાડ સરકારનો આશ્રય માગવાની અગત્ય આવી પડી હતી, તેનો દેશ તે વેળાએ છેક પરવશપણામાં આવી ગયો હતો; કેટલાંક ગામ તેણે ધરેણે મૂકયાં હતાં, ને બીજાં તેના શત્રુઓએ લઇ લીધાં હતાં. તેની અસલની રાજધાની ગારિયાધારમાં મરાહાનું થાણું આવ્યું ત્યારે તેના તાલુકામાં સમાધાની રહી, પેહેલા ગોહિલ રાજનો એક બીજો કુમાર સારંગજી હતો

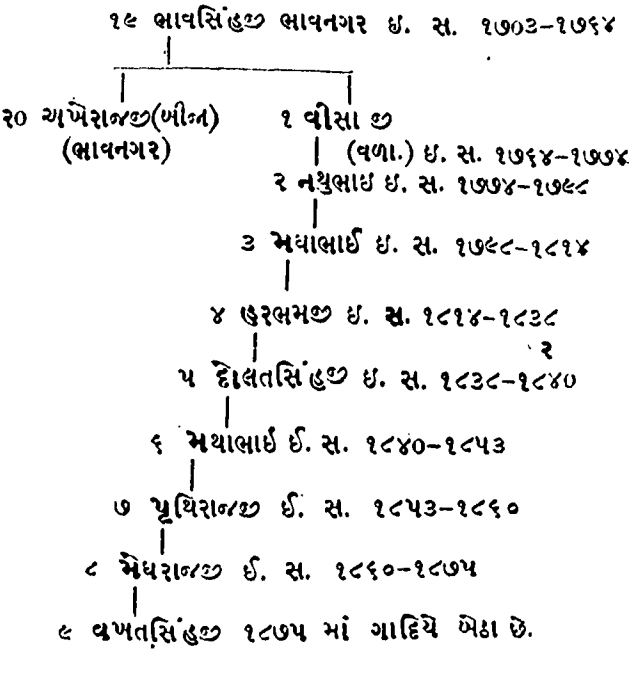
૧૯ ભાવસિંહજી ભાવનગર ઇ. સ. ૧૭૦૩-૧૭૬૪
૨૦ અખેરાજજી(બીજા) (ભાવનગર)
૧ વીસાજી (વળા.) ઇ. સ. ૧૭૬૪-૧૭૭૪
૨ નથુભાઇ ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૯૮
૩ મોવાભાઈ ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૧૪
૪ હરભમજી ઇ. સ. ૧૮૧૪-૧૮૩૮
૨
૫ દોલતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૩૮-૧૮૪૦
૬ મથાભાઇ ઈ. સ. ૧૮૪૦-૧૮૫૩
૭ પૃથિરાજજી ઈ. સ. ૧૮૫૩-૧૮૬૦
૮ મેધરાજજી ઈ. સ. ૧૮૬૦-૧૮૭૫
૯ વખતસિંહજી ૧૮૭૫ માં ગાદિયે બેઠા છે.

વળાના તાબામાં ૧૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૧ ગામ, આસરે સત્તરહ માણસની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ આશરે એક લાખ પાંસઠ હજાર રૂપિયાની છે. તેમાંથી ગાયકવાડ અને જૂનાગઢને મળી કુલ રૂ. ૯૨૦૨ આપેછે.

તેના વંશનો [1]લાઠીનો સૂરસિંહ થયો. તેના સ્વાધીનમાં તેના અસલના ગ્રાસ પૈકી માત્ર પાંચ ગામ રહ્યાં. દામાજી ગાયકવાડના વારામાં ત્યાંનો લાખાજી કરીને હાકેાર હતો તેણે પોતાની પુત્રી દામાજી વેરે પરણાવી તેથીજ કરીને આ શાખાનો પૂરો નાશ થતો અટકી ગયો છે. આ સંબંધ થયો તેથી લાઠીના ગોહિલોને વડોદરા સરકારનો આશ્રય મળ્યો અને મુલકગીરી ખંડણી બીજા પાસેથી લેવામાં આવતી તે તેને માફ કરી હતી, પણ ગાયકવાડનું ઉપરીપણું માન્ય રાખવાને માટે પ્રતિવર્ષે એક ઘોડો આપતા હતા. ગોહિલપુત્રીની પેરામણીમાં ચખડા પરગણું આપ્યું હતું તે મરાઠાવરને નામે પછવાડેથી દામનગર કહેવાયું.

---

[1] લાઠી.

સેજકજી (સેજકપુર) ઇ. સ. ૧૨૬૦–૧૨૯૦.

- રાણોજી (રાણપુર)
- શાહજી (પાલીતાણા)
- ૧ સારંગજી (લાઠી)
  - ૨ જસાજી.
    - ૩ નોંધણજી.
    - ૪ ભીમજી.
      - ૫ હુદોજી. (આરથીલા)
        - ૬ લુહારશાહેજી ઉર્ફે જીજાવા. (લાઠી)
      - અર્જુનસિંહજી.

એના વંશજ.

લાખોજી.

સૂરસિંહજી.

વંશજ.

વખતસિંહજી.

સૂરસિંહજી હાલ ગાદીપતિ છે.

લાઠીના તાબામાં ૪૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૮ ગામ, સાતહજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સીતેર હજારને સુમારે થાયછે તેમાંથી ગાયકવાડને તથ જૂનાગઢને રૂ. ૨૦૦૭ આપે છે.

અમે જે તાલુકાઓ વિષે લખ્યું છે તે સિવાય, કર્નલ વાકરના કાઠિયાવાડના ઠરાવમાં બીજા ઘણા રજપૂત તાલુકાઓ આવી ગયા છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને [૨]કચ્છના જાડેજા રજપૂતોની શાખા છે, પણ તેમના વિષે

---

૨ રાસમાળાના પહેલા ભાગની નોટોમાં જાડેજા સંબંધી ટુંકામાં વૃત્તાંત આવી જાય છે અને કચ્છના હાલ સુધીના રાજા નીચે મુજબ:—

૧૧ રાવ શ્રી ખેંગારજી (પેહેલા) ઇ. સ. ૧૫૧૦–૧૫૮૬.

૧૨ રાવ શ્રી ભારમલ્લજી. (પેહેલા) ૧૬૮૬–૧૬૩૨.

૧૩ રાવ શ્રી ભોજરાજજી. ૧૬૩૨–૧૬૪૬ — મેઘજી.

૧૪ ખેંગારજી (બીજા) ૧૬૪૬–૧૬૫૫

૧૫ તમાચીજી. ૧૬૫૫–૧૬૬૬.

૧૬ રાયધણજી પેહેલા ૧૬૬૬–૧૬૯૮

૧૭ પ્રાગમલ્લજી. (પેહેલા) ૧૬૯૮–૧૭૧૬.

૧૮ ગોડમલ્લજી (પેહેલા) ૧૭૧૬–૧૭૧૯.

૧૯ દેશળજી (પેહેલા) ૧૭૧૯–૧૭૫૨.

૨૦ લખપતજી. ૧૭૫૨–૧૭૬૧.

૨૧ ગોડજી (બીજા) ૧૭૬૧–૧૭૭૯.

૨૨ રાયધણજી (બીજા) ૧૭૭૯–૧૮૧૪.

૨૩ ભારમલ્લજી (બીજા) ૧૮૧૪–૧૮૧૯.

૨૪ દેશળજી (બીજા) ૧૮૧૯–૧૮૬૧.

૨૫ પ્રાગમલ્લજી (બીજા) ૧૮૬૧–૧૮૭૬.

૨૬ ખેંગારજી (ત્રીજા) કાર્યજી. ૧૮૭૬ માં ગાદીએ બેઠા છે.

વિજયરાજજી (પાટવી કુમાર) — ગોડજી (કુમાર)

નું મળ સાહિત્ય અમને મળ્યું નથી, તેમજ અમારા લખાણની વાત સાથે તેઓના કારભારનો કશો સંબંધ આવી લાગ્યો નથી માટે તેમના વિષે અમે કંઇ લખતા નથી.

કચ્છનું ક્ષેત્રફળ ૧૫,૫૦૦ ચોરસ મૈલ તેમાં જમીન ૬૫૦૦ મૈલ અને રણ ૯૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. તેનાં ગામ ૯૩૫ છે, વસ્તી આશરે પાંચ લાખ સાડીઅઠાવનહજાર માણસની છે, અને પેદાસ રૂ. ત્રીશલાખ સુમારે છે. કચ્છના રાજા પ્રથમ જામના ખિતાબથી ઓળખાતા હતા. ૧૧ મા રાજા રાવશ્રી ખેંગારજી પેહેલાનું અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ "રાવ" પદવી આપી ત્યારથી રાવ (રાઓ) કેહેવાય છે. ૧૭ મા રાજા, રાવ શ્રી પ્રાગમલ્લજી પેહેલાએ જામનગરનું રાજ્ય જામ તમાચીને પાછું લઈ દીધું ત્યારથી "મહારાવ" નું પદ ધારણ કરયું. ૨૦ મા રાજા, રાવ શ્રી લખપતજીને કાબુલના પાદશાહે "મહારાજાધિરાજ" નો અને દિલ્હીના પાદશાહે "મિરઝા" નો ઈલકાબ આપ્યો. અને ૨૬ મા રાજા, શ્રી ખેંગારજી ત્રીજાને અંગ્રેજ સરકારે "સવાઈ મહાદુર" નો વંશપરંપરાનો ખિતાબ આપ્યો છે. એટલે કચ્છના મહારાજા "મહારાજાધિરાજ મિરઝા મહારાઓ શ્રી ખેંગારજી સવાઈમહાદુર" લખાયછે. એમના અંગને "જી. સી. આઈ. ઇ." નો ખિતાબ છે. રાવ શ્રીને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી લશ્કરની સલામતી અને સત્તર તોપ ફોડી માન અપાય છે.

જાડેજા રજપૂતોમાં કચ્છના "રાવ" મુખ્ય છે. અને તેમના ભાઈઆત ઘણા છે. કાઠિયાવાડમાં હાલાર અને મચ્છુકાંઠા જાડેજાઓના છે. કાઠિયાવાડમાં જાડેજા-રાજા, ઠાકોર, અને તાલુકદારનાં નીચેલખ્યાં સંસ્થાન છેઃ—

૧ નવાનગર (જામનગર), ૨ મોરબી, ૩ ધ્રોળ, ૪ રાજકોટ, ૫ ગોંડળ, ૬ વીરપુર, ૭ કોટડા-(સાંગાંણી,)૮ માળિયા, ૯ મેંગણી, ૧૦ ગવરીદડ, ૧૧ પાળ, ૧૨ ધડકા, ૧૩ જાળિયા (દેવાણી), ૧૪ ભાડવા, ૧૫ રાજપરા, ૧૬ કોઠારિયા, ૧૭ શાપર, ૧૮ લોધીકા, ૧૯ વડાલી, ૨૦ ખીરસરા, ૨૧ સીસાંગ ચાંડલી, ૨૨ વીરવાવ, ૨૩ કાકસીઆળી, ૨૪ મોવા, ૨૫ કોટડા-(નાયાણી,) ૨૬ દ્રાફા, ૨૭ સાતોદડ વાવડી. અને ૨૮ મૂલી લાડેરી. તે સિવાય પાલનપુર એજન્સીમાં સાંતલપુર છે. જેના તાબામાં ૪૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૩ ગામ, આસરે અઢાર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિકઉપજ સુમારે પાંત્રીશ હજાર રૂપિયાની છે.

પ્રકરણ ૮.

બહુચરાજી—ચુંવાળ.

આરાસુરી (અંબા) માતા કરતાં દેવી **શ્રી બહુચરાજી** બહુ આધુનિક છે, તોપણ તેના કરતાં તેનો મહિમા ઓછો નથી, અને **આરાસુરી** માતા સાથે દાંતાના પરમારોનો સંબંધ જેમ છૂટો પાડી શકાય એમ નથી, તેમજ **બહુચરાજી** સાથેનો ચુંવાળ રજપૂતોનો સંબંધ જૂદો કરી શકાય એવો નથી. એક દંતકથા એવી છે કે ચારણોની કેટલીક સ્ત્રિયો શલખનપુરથી નીકળીને તેની પાસે એક ગામ હતું ત્યાં જતી હતી, તેવામાં કોળિયો તેમના ઉપર ટૂટી પડ્યા અને તેઓને લૂંટી લીધી. તેમનામાં એક સ્ત્રી બહુચરા કરીને હતી તેણે, પોતાની તેહેનાતમાં એક છોકરો હતો તેની પાસેથી તરવાર ખુંચાવી લઈને પોતાના બન્ને સ્તન કાપી નાંખ્યા, ને તરતજ મરણ પામી. તેની બે બેહેનો બૂત અને બલાલ કરીને હતી તેઓએ પણ આપઘાત કર્યો. પછી ત્રણે જણિયો દેવિયો થઈયો. તેમાંથી **શ્રી બહુચરાજી**ની સ્થાપના ચુંવાળમાં થઈ; બૂત માતાની, કોંડની પાસે અરજણ છે ત્યાં થઈ; અને બલાલ દેવીની, **સિહોર**ની દક્ષિણમાં પંદર મૈલ ઉપર બાખલકું છે, ત્યાં થઈ.

જે ઠેકાણે બહુચરાજીનો દાળ થયો તે ઠેકાણે શંકુ આકારની પથ્થરખાંભી કરી, ત્યારપછી તેણે ઠેકાણે નહાનું દેરૂં કર્યું તે હજીલગણુ છે. પેહેલાની પાસે એક બીજું દેરૂં તેનાથી જરા મ્હોટું બંધાવેલું છે, ને તેની સામી બાજુએ છેક પાસે છે તેથી પેહેલા દેરાનું બારણું ઘણું ખરૂં ઢંકાઇ ગયું છે. પેહેલું દેવાલય **સલખ** રાજાએ બંધાવેલું કેહેવાય છે તે કોઈ કલ્પી કાહાડેલો પુરૂષ હોય એમ ખુલ્લી રીતે જણાય છે. અને બીજું મરાઠા કૃડનવીસે બંધાવેલું કેહેવાયછે. એ દેવાલયોની પાસે, પણ બીજી બાજુ ભણી, એક મ્હોટું દેવાલય છે તેને એક શિખર, અને બે ઘુંમટ છે, તે સન ૧૭૮૩ માં મ્હોટા દામાજીનો નહાનો કુમાર અને ફતેસિંહનો ભાઇ **માનાજીરાવ** ગાયકવાડ હતો તેણે બંધાવ્યું છે. એ દેવાલયની સામે એક અગ્નિકુંડ છે, તેની પછી એક ચાચર છે તેના ઉપર પ્રાણિયોનું બલીદાન

આપવામાં આવે છે. દેરાની આસપાસ, યાત્રાળુ લોકોને ઉતરવાને સારૂં કેટલાંક ઘર છે, અને પૂજાપાનો તથા બીજો જોઇતો પરચૂરણ સરસામાન વેચવા મૂકવાના ઠેકાણાની હાર છે. એક ખૂણામાં અષ્ટકોણની બે માળની દીપમાળ છે અને તે ઉપર ખુલ્લો ઘુંમટ છે, તે તહેવારને દિવસે શણગારવામાં આવેછે ત્યારે ઝગઝગાટ થઇ રહેછે. દેવાલયોની અને તેઓના સંબંધની ઇમારતોની આસપાસ કિલ્લો બાંધી લીધેલો છે તેને બન્દૂકો ફોડવાને સારૂ કોશિકાં મૂકેલાં છે તથા ચારે ખૂણે ગોળાકાર ચાર બુરજ છે. કિલ્લાને ત્રણ દરવાજા છે, તે માહેલો મુખ્ય છે તે ચોખૂણ બુરજમાં છે ને ઉપર મેડો છે તેના ઉપર નોબત અને બીજાં વાંજાં રહેછે. બુરજ ઉપર અગાશી છે તે ઉપરથી ખુલ્લા સપાટ પ્રદેશ ઉપર ચોગરદમ નજર પોહોંચી વળેછે, અને ઝાડની ઘટામાં આવેલાં એવાં ગામડાંથી એ પ્રદેશ બરચક દેખાયછે. તેમાં ચંદ્રર, પંચાસર, અને વનોદ જે અણહિલવાડના પોહેલા રાજાની વાત સ્મરણ કરાવે છે તે, તથા વાઘેલ જે રજપૂતોની છેલ્લી થયેલી શાખાવાળાઓનું પાલણું છે તે, તથા કર્ણસાગર જે તેની ખરેખરી વેળાના દમદમાનાં રાજકીય ખંડેર સહિત રહેલું છે તે આ ઠેકાણેથી લક્ષમાં આણી શકાય છે. શાલખનપુર સમીપમાં છે, અને તે કરતાં બહુ સમીપમાં એક નેસ છે તે માતાજીને નામેનામ બેચર કહેવાયછે. કિલ્લાની આસપાસ બાવળ અને બીજાં એવાંજ આછાં પલ્લવવાળાં ઝાડની વાડ બની રહી છે. કિલ્લાની બહાર એક નહાનું ચોખંડુ તલાવ છે તે "માનસરોવર" કહેવાયછે, તેના પાણીથી આશ્ચર્યકારક રીતે રોગની નિવૃત્તિ થયેલી છે તેથી તેનો મહિમા ચાલેલો છે. માનસરોવરની પાસે બીજાં, એ કરતાં મોટાં તલાવ છે પણ તેઓનો મહિમા એના કરતાં ઓછો છે.

અમદાવાદમાં મેવાડો બ્રાહ્મણ વલ્લભભટ થઇ ગયો તેણે ઇ૰ સ૰ ૧૭૪૪ માં બહુચરાજીની ઘણી ગરબિયો બનાવી તે સર્વ એટલી કરવાથી બહુચરાજી પુરાણુ થાયછે ને તેના યોગે કરીને બહુચરાજીનો મહિમા ઘણું કરીને ચાલેલો કહેવાયછે. બહુચરાજીનો તે દુર્ગા રૂપે ગુણ ગાયછે, પણ બહુચરાજીનું નામ તેને આ વિના બીજા પ્રસંગે લાયુ પાડવામાં આવ્યું નથી. ગૂજરાતમાં શ્રી બહુચરાજીનાં દેરાં જૂજૂદે ઠેકાણે ઘણાંક બંધાયાં છે તેમાં તેની મૂર્ત્તિનું સ્થાપન નથી પણ ઉગતો સૂર્ય સામો

આવે એવી રીતના તાકામાં આંગી બેસાડવામાં આવેછે. નવરાત્રી અને બીજા તેહેવારને દિવસે કોળિયો અને બીજા લોકો, જ્યારે તેનાં છોકરાં અને મિત્રોને માથે મોતની ધાસ્તી રાખવામાં આવેછે ત્યારે તેના નિવારણાર્થે સાધારણ હોમ હવનની સાથે બકરાનો કે પાડાનો ભોગ આપેછે. આ ભોગ મ્હોટા દેરાની સામે ચાચર છે તેના ઉપર ખુલ્લી જગ્યાએ આપવામાં આવેછે. બીજી વેળાએ રજપૂતો, કોળિયો અને બીજા લોકો ચાસન રીતે દારૂ અને માંસનું બળીદાન બહુચરાજીને આપેછે, અને બ્રાહ્મણ તથા વાણિયા જે વામ માર્ગમાં હોયછે ને શક્તિપૂજા કરેછે, તેઓ રાત્રિની વેળાએ છાની રીતે આપેછે. આ નૈવેદ્ય માતાને ધરાવ્યા પછી તેઓ આરોગી જાયછે. બ્રાહ્મણ અને વાણિયાઓ પણ માતાને જીવતા કૂકડા ચડાવેછે. તેથી તેઓની સંખ્યા ઘણી વધી પડેછે અને દેરાની આસપાસ ભમ્યાં કરેછે. આ કૂકડા માહેલા એકની વાત એવી ચાલી છે કે એક હિંમતવાન મુસલમાન હતો તેણે તેને તળી ખાધો પછી તેનું પેટ ફાડીને તે જીવતો બાહાર નીકળ્યો.

સોરઠિયો દુહો.

"કુકડિયા ભોજન કિયા, તળિયા તેલાં તાય.
"મ્લેછાંના ઘટમાંય, તેં બોલાવ્યા બેચરા."

એ ઉપરથી, કોઇ માણસ બીજાનું લેહેણું આપે નહિ ત્યારે ગૂજરાતમાં કહેવત ચાલે છે કે, "જોજે તને બહુચરાજીના કૂકડાની પેઠે થઇ પડતું." આંધળા, લૂલા અને બીજા ખોડીલા લોકો, તેમજ જેઓને દીકરાની કે બીજા કશાની આશા હોય એવા લોકો બહુચરાજીની બાધા રાખેછે; તેઓ માતાને પારે જાયછે અને માનસરોવર ઉપર લાંઘવા બેસે છે અને તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ થવા વિષેનું માતાએ વરદાન આપ્યું તે સાંભળવ આવ્યા વિષેની કલ્પના મનમાં ઉતરેછે ત્યારે ઉઠીને ઘેર પાછા જાયછે. બહુચરાજિયે જેને દીકરો આપ્યો હોયછે તેનું નામ તેના બદલામાં બેહુચર પાડેછે; જૈનધર્મ માનનારા માણસો પણ બહુચરાજીની બાધા રાખેછે.

આ માતાના પૂજારી બ્રાહ્મણ લોકો છે, પણ વગાડનારા અને બીજા ચાકર મુસલમાન જાતિના છે. દેરામાં જે ઉપજ આવે છે તેના ઘણી

કમાળિયા છે, તેઓ સ્ત્રી, પુરૂષ, નાનાં, મોટાં બધાં મળીને સો છે, અને તેમને માતાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે. એવું તેઓ માનેછે, તેઓ બહુચરાજીની પૂજા કરેછે અને ત્રિશૂળ હાથમાં લઈને ફરેછે તથાપિ તેઓ મુસલમાન ધર્મ પાળેછે અને અલ્લાઉદ્દીને જોર જુલમથી અમને વટાળ્યા છે એવું કહે છે. જે હલકી જાતની ભેટ હોયછે તેજ કમાળિયાઓને મળેછે; જે વધારે મૂલ્યવાનૂ હોયછે તે, દેરાના ખર્ચને સારૂ ગાયકવાડ સરકારની દેખરેખ તળે રાખવામાં આવેછે, આમ છતાં પણ, માતાની પાસે એક કાલરી ગામ છે ત્યાંના રજપૂત જમીદાર લોકો, કમાળિયાઓનો હક લેવાયછે તે માંથી તેમને જે ભાગ મળેછે તેના ઉપર પણ દાવો ઉઠાવેછે. થોડા વર્ષ ઉપર એ લોકો માંહેલા આશરે ચાળીસ જણ એકઠા થઈને બહુચરાજીના કોટને ત્રણે દરવાજે થઈને માંહે પેશી ગયા અને તેમના જોવામાં જેટલા કમાળિયા આવ્યા તેમને કતલ કરી નાંખ્યા. ખુની લોકો તે વેળાએ નાશી ગયા ત્યારપછી દશ કમાળિયાઓને બહુચરાજીના દરવાજા આગળ ડાટવામાં આવ્યા. કમાળિયા કરતાં પણ છેક હલકા શ્રી બહુચરાજીની સેવામાં રહેછે, તેઓ પાવૈયા કહેવાયછે અને લોકમાં ચાલેછે તે વાત સાચી હોય તો અસ્વાભાવિક વ્યવહાર તેઓ કરેછે. તેઓ બાયડિયોનો પોશાક પેહેરીને માથે પુરૂષના જેવી પાઘડી પેહેરેછે. તેમની સંખ્યા આશરે ચારસેની થાય છે, તેમાંથી અર્ધા તો હુલવદ પાસે ટીકર ગામ છે ત્યાં રહેછે, અને બીજા હિંદુ તથા મુસલમાન ભીખારિયો બીવરાવીને તથા પજવણી કરીને જેમ ભીખ માગેછે તેમ તેમના માંહેલા બાકી રહેલા પણ દેશમાં ભટકીને ભીખ માગતા ફરેછે. કેટલાક પાવૈયા પાસે બહુ પૈસો છે એવું સર્વે લોકો કેહેછે.

બહુચરાજીના દેરાથી થોડા મૈલને છેટે દેતરોજ કરીને એક ગામ છે તે ચુવાળના મધ્યભાગમાં છે. આ ઠેકાણે એ દેવીનું એક બીજું દેરૂં છે તે અસલ છે એમ કેટલાએક માનેછે. તે તેની પાસેના કોળી ઠાકરડાની કુળદેવી છે; ત્યાં નવરાત્રીને આગલે દાહાડે આજલગી મેળો ભરાતો હતો અને ઠાકરડા એકઠા થઈને માતાને તેર પાડાનો ભોગ આપતા હતા. જંગલી હાકોરો આ વેળાએ દારૂ પીને ચકચૂર થતા હતા તેને લીધે કજિયા ઉઠીને છેવટે લોહીની છોળો ઉડતી હતી, તેથી થોડા દિવસથી હવે દેતરોજનો માતાનો મેળો ભરાવા દેતા નથી, તોપણ તે દાહાડો આવેછે ત્યારે

ઠાકરડા દેતરોજની આજુબાજુએ જૂદાજૂદા પડીને જાયછે અને અકેકા જણ બહુચરાજીને પાડાનો ભોગ આપેછે.

દેતરોજના કુળવાળાની સાથે સોલંકી રાજવંશના ધરની શાખાના મુખ્યનો સંબંધ થયો હતો એવું ચુંવાળના દસોંદી ભાટ કેહેછે. પણ તે ક્યારે થયો હતો તે જણવામાં આવ્યું નથી. તેના વંશજ, કોળિયોની સાથે મળી ગયા અને તેઓ માંહેલો એક કાનજી જે રાતના ઉપનામથી ઓળખાતો હતો તેને તાબે ચુંવાળીસ ગામ હતાં તે ઉપરથી "ચુંવાળ" કેહેવાયછે. *

* આ રજપૂત ઠાકોરો, અસલીવંશની જતિયો માંથે નાયક થઇને સ્કાટલન્ડની હાયલ્યાન્ડરની જતિઓના પરદેશી નાયકોને બરાબર મળતા આવેછે. "હાય-"લાન્ડની જતિઓના ઉપર સરદારી ચલાવનાર મહાન્ કુટુંબોના મૂળનું શોધન "બહુ આઘેથી કરતા તેઓ બહુ કરીને ટુટોનિક જતિના હતા એમ માલમ પડેછે, "એ વાત લક્ષમાં રાખવા યોગ્યછે. ન્યાકડોનલ્ડ, ન્યાકલિયડ, અને ન્યાકીનટોશ-"ના ઠાકોર નાર્વેજિયન લોહીના હતા. ફ્રેઝર, ગાર્ડન, ક્યામ્પબેલ, કુમિન અને બીજા "ઘણાક નાર્મન હતા. એમ જણાયછે કે સેલટિક લોકો અનુગામી તરીકે, જેવા ખંતીલા, "શૂરા, અને સહનશીલ હતા તે પ્રમાણે તેમના ઉપર ઉપરી તરીકે કેટલાક પૂર્વ ભણીની "જતિના લોકોની પેઠે, જેઓ નિયમમાં રાખવાને અને હુકમ ચલાવવાને વધારે યોગ્ય "હતા એવી જતિના લોકોમાંના નાયકની તેમને અગત્ય હતી. એ સિવાય ગાર્ડનો "અને ફ્રેઝરોની બાબતમાં એમ થયું કે તે જતિએ, પોતાનામાં ઘણી નહાની જતિયો-"નો સમાવેશ કરીને, અને તરેહવાર નાના પ્રકારના સેલટિક કિતાબ કબુલરાખેલા "એવા ભટકતા લોકોને સોવરશા પોતાનામાં ગ્રહણ કરીને, પોતાના નાયકનું નામ "ધારણ કર્યું; તે ઉપરથી ગાર્ડન અથવા કુમિનનાં નાર્મન નામ ભોગવનારા લોકો "બહુજ ચોખ્ખી એરસી ભાષા બોલતા જોવામાં આવેછે. "ગમે તો નાયકે જન-"તિનું નામ ધારણ કર્યું, અથવા જતિયે નાયકોનું નામ ધારણ કર્યું પણ નાય-"કોના વધારે શ્રેષ્ટસુધારા ઉપર જૂની લૌકિક રીતભાતો અને ગુણની તોડી પડાય "નહિ એવી સત્તા ચાલી અને તેઓના કુટુંબોએ રેહેતાં રેહેતાં, જે લોકો ઉપર રાજ્ય "ચલાવતા હતા તેઓની સંસારી રીતભાત અને બોલી પોતાનામાં દાખલ કરી. "આવો અદ્‌ભુત બનાવ આયલ્યાન્ડમાં પણ બનેલો છે, ત્યાં 'જતિભ્રષ્ટ થયેલા "'અંગ્રેજો' જે સેલટિક આઈરિશ લોકોમાં પેહેડી દર પેહેડીથી રેહેતા હતા તેઓએ' "જે લોકોને સુધારવાની આશા રાખતા હતા તેઓની રીતભાત અને પોશાક પો-"તાનામાં દાખલ કરીને બ્રિટિશ સરકારનો બરી ધાક અને પાર્લામેન્ટનો શિક્ષા "કરે એવો ક્રોધ વોહોરી લીધો."--બર્ટન્સ લાઈફ આફ સિમન, લાર્ડ લોવાટ.

કેહેછે કે, એક સમયે જામનગરનો દસોંદી ઝારગઢવી કાશીની યાત્રા કરીને દ્વેતરોજ આવી આ કાનજી રાતને ઘેર ઉતર્યો. ત્યાં તેની ઘણી પરોણાગત કરવામાં આવી, અને એક ઘોડો બક્ષિસ આપ્યો. ચારણે ઘેર જઈને કાનજી રાતનાં [1]જામની આગળ બહુ વખાણ કર્યાં. અને ક-

---

ગૂજરાતના રજપૂત કોળી ઠાકોરોની ટીપ આ પ્રમાણે છે:—ચુવાળમાં, કુડાવાવ, ભંકોડા, છનિયાર, અને ડેકાવાડાના સોલંકિયો; કટોસણ, ઝિંઝુવાડા, અને પનારના ભકવાણા; સાબ્રમતીના કિનારા ઉપરના ઘાંટી અને વાઘપુરના રાઠોડ; ચરોતરમાંના ઘોડાસરના ડાભી; મહીકાંઠામાંના આમલિયારાના ચોહાણ; કાઠરજના વાઘેલા. આ દરેક કુટુંબવાળાઓ પ્રથમ કોળિયોના સંબંધમાં આવ્યા એટલે જે જાતિના તેઓ રજપૂત હતા તે જાતિથી જૂદા થયા, અને જો કે એ માંહેથી ઘણાએકે હિંદુની ઉજળી વર્ણને મળતો આવે એ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો, તથાપિ અગત્ય પડતી ગઇ તેમ તેમ કોળી લોકોની રીતભાત તેઓને દાખલ કરવી પડી.

૧ જામનગરથી ઉતરેલા રાજકોટ અને ગોંડલ વગેરેમાં ઠાકોરો છે. તેમાંથી રાજકોટવાળા આ રીતે થયા.

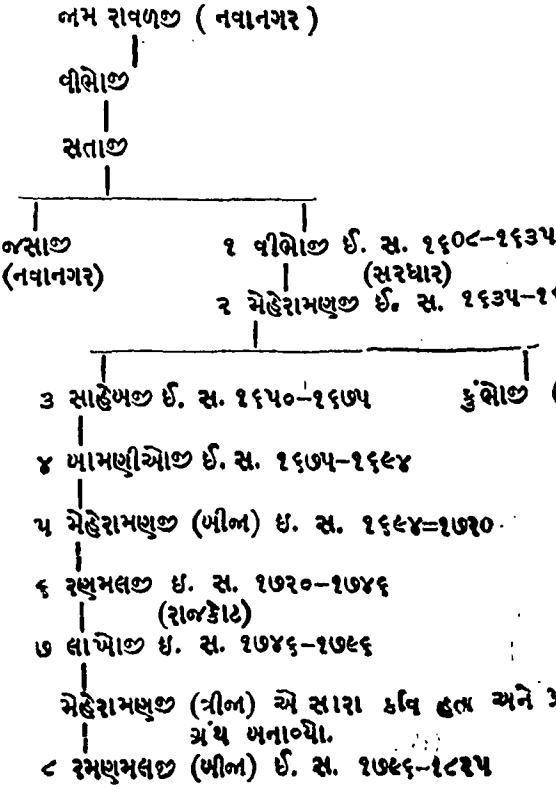
જમ રાવળજી (નવાનગર)
વીભોજી
સતાજી
જસાજી (નવાનગર)
૧ વીભોજી ઈ. સ. ૧૬૦૮-૧૬૩૫ (સરધાર)
૨ મેહેરામણજી ઈ. સ. ૧૬૩૫-૧૬૫૦
૩ સાહેબજી ઈ. સ. ૧૬૫૦-૧૬૭૫
કુંભોજી (ગોંડળ).
૪ બામણીઓજી ઈ. સ. ૧૬૭૫-૧૬૯૪
૫ મેહેરામણજી (બીજા) ઇ. સ. ૧૬૯૪=૧૭૨૦
૬ રણમલજી ઇ. સ. ૧૭૨૦-૧૭૪૬ (રાજકોટ)
૭ લાખોજી ઇ. સ. ૧૭૪૬-૧૭૬૬
મેહેરામણજી (ત્રીજા) એ સારા કવિ હતા અને પ્રવિણસાગર નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો.
૮ રમણમલજી (બીજા) ઈ. સ. ૧૭૬૬-૧૮૨૫

હું કે મને તમારો દસોંદી જાણીને મારૂં સન્માન કરયું. આવી વાત સાંભળીને રજાએ કાનજી રાતને શિરપાવ મોકલ્યો. આ વેળાએ દેતરોજનો પટેલ ગોપી પટેલ કરીને ગામમાં રેહેતો હતો તે બહુ બળિયો થઈ પડ્યો હતો. કાનજી રાતને આબરૂ આપવામાં આવી તેની તેણે અદેખાઈ કરવા માંડી, અને ગામ છોડીને જવાની તેને આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે કાનજી

---

૯ સૂરાજી ઇ. સ. ૧૮૨૫–૧૮૪૪

૧૦ મેહેરામણજી (ચોથા) ઈ. સ. ૧૮૪૪–૧૮૬૨

૧૧ ખાવાજીરાજ ઇ. સ. ૧૮૬૨–

૧૨ લાખાજી ઈ. સ. ૧૮૯ માં ગાદિયે બેઠા છે.

રાજકોટના તાબામાં ૨૬૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, ૬૦ ગામ, આશરે ચાલીસ હજર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે એક લાખ પંચ્યાશી હજર રૂપિયાની છે. તેમાંથી ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંદી અને જૂનાગઢને ખેર તલબી મળી કુલ રૂ. ૨૧૩૨૧ આપેછે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

૨ જામના ભાયાત ગોંડળવાળા ઠાકોરોની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે:—

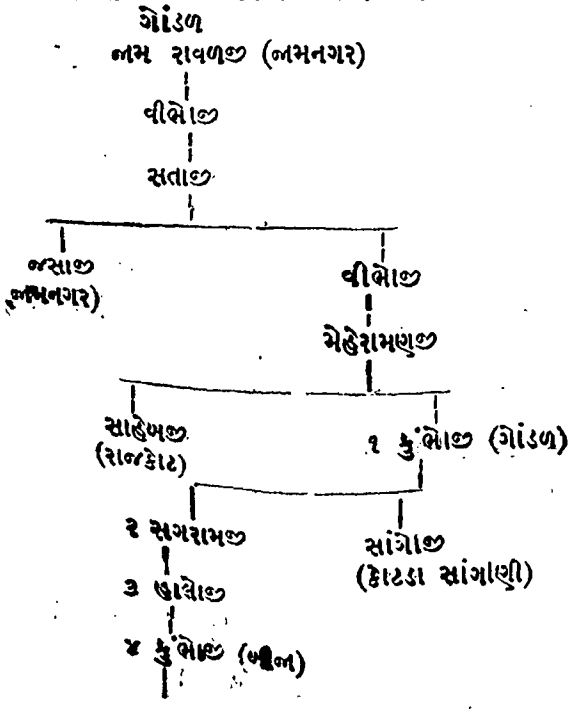

દેતરોજથી નીકળીને ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર જાંમરાપર છે ત્યાં જઈને રહ્યો, એવામાં શ્રાદ્ધના દિવસ આવ્યા ત્યારે કાનજી રાતે પોતાના બાપના શ્રાદ્ધને

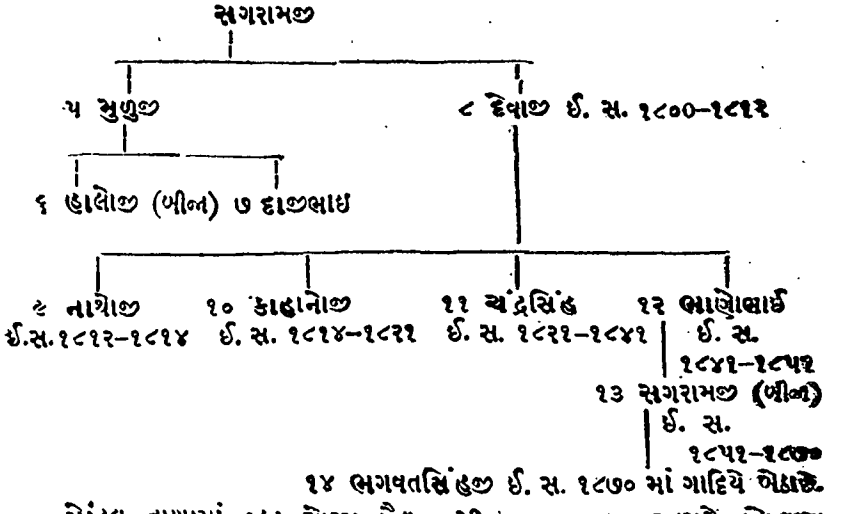
સગરામજી
૫ મુળુજી
૮ દેવાજી ઈ. સ. ૧૮૦૦–૧૮૧૨
૬ હાલોજી (બીજા) ૭ દાજીભાઇ
૯ નાથોજી ઈ.સ.૧૮૧૨–૧૮૧૪
૧૦ કાહાનોજી ઈ. સ. ૧૮૧૪–૧૮૨૧
૧૧ ચંદ્રસિંહ ઈ. સ. ૧૮૨૧–૧૮૪૧
૧૨ ભાણોબાર્ડ ઈ. સ. ૧૮૪૧–૧૮૫૧
૧૩ સગરામજી (બીજા) ઈ. સ. ૧૮૫૧–૧૮૭૦
૧૪ ભગવતસિંહજી ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં ગાદિયે બેઠા છે.

ગોંડલ તાબામાં ૬૯૯ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૭૯ ગામ, આસરે બેલાખ છત્રીશ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ રૂપિયા સાડા બાર લાખ ગુમારેની છે તેમાંથી ઈંગ્રેજ સરકાર અને જૂનાગઢને મળી રૂ૧૧૦૭૨૧ આપેછે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે. ગોંડલથી કોટડા સાંગાણીના ઠાકોર ઉતર્યા છે.

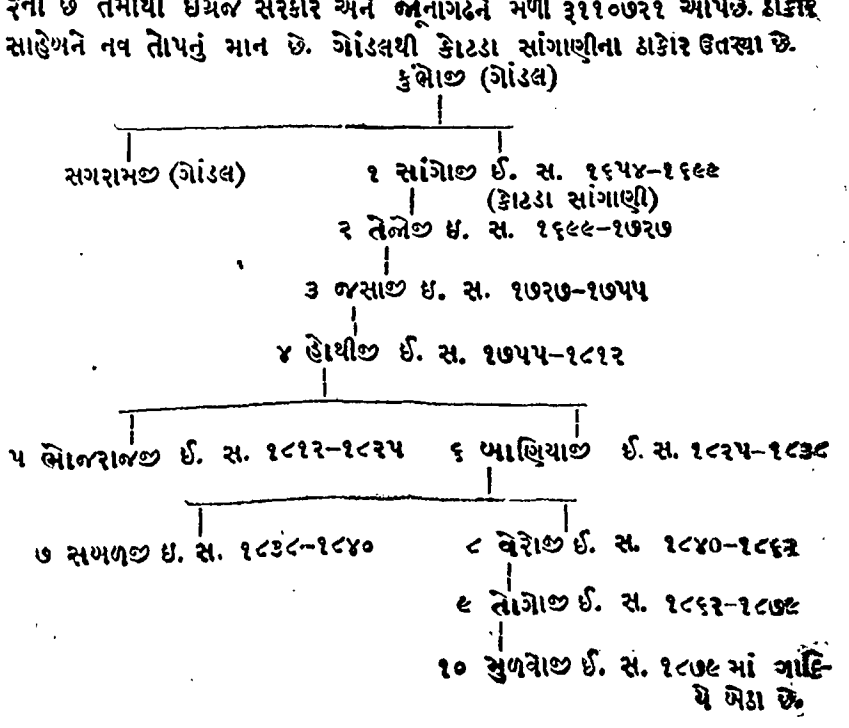

ગઢાડે દેતરોજમાં દૂધ ઉધરાવવા સારૂ પોતાના હબ્બમને મોકલ્યો. હબ્બમ દૂધ ઉધરાવતો ઉધરાવતો ગોપી પટેલને ઘેર ગયો અને કહ્યું કે તમારે પણ દૂધ આપવું જોઇયે. પટેલ કોપાયમાન્ થઇ ગયો અને ઉધરાવી આણેલાદૂધનો ઘડો પોતાના ચાકરો પાસે ફોડાવી નંખાવ્યો; તેથી હબ્બમ રોતો રોતો કાનજી રાત પાસે ગયો. તે ઉપરથી પટેલની વર્ત્તણૂક જોઇને કાનજીને બહુ માઠું લાગ્યું પણ તે વખતે તે ગમ ખઇ ગયો. આ વેળાએ એક ચારણ કાનજીને ઉતારે આવ્યો અને તેનું ગીત કહીને એક પામરી માગી. કાનજીને પામરી આપવાની શક્તિ નહતી, તેથી દિલગીર થઇને એક દુહો કહ્યોઃ–

કોન પાપસેં અવતરે, બડે બાપકે પૂત,
માગણ માગે પામરી, ઘરમેં મિલે ન સૂત.

કાનજિયે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરયો કે આપણે હવે દેતરોજની માતાએ જઇને પોતાનો ભોગ આપવો. પછીથી તે સૂઈ ગયો ત્યારે માતાએ સ્વપ્નમાં આવીને તેને કહ્યું કે, "તું ગભરાઇશ નહિ અને નવરાત્રીની "આઠમે દેતરોજ આવજે; ગામના ઝાંપામાં એક પાડો તને સામો મળશે "તે પાડો મને ચડાવજે, પછી પટેલનું ઘર લૂંટજે, તેમાં તારી જીત થશે. "આ સ્વપ્નની વાત ખરી છે તેની તારા મનમાં ખાત્રી થવા સારૂ હું આ "તને એક પામરી આપું છું તે ચારણને આપજે." આ પ્રમાણે કહીને માતા અલોપ થઇ ગયાં; કાનજી જાગ્યો અને તેણે જોયું તો પોતાની પાસે પામરી પડેલી દીઠી. તે સવારમાં ઉઠીને ચારણને આપી. પછી નવરાત્રીની આઠમ આવી ત્યારે પોતાના મિત્રોના બસે અશ્વાર હથિયારબંધ થઇને દેતરોજ ઉપર ચડયો. ત્યાં ઝાંપામાં પટેલના ઘરનો એક અલમસ્ત પાડો મળ્યો, તેનો માતા આગળ ભોગ આપ્યો અને તેનું રૂધિર તેણે માતાને ચડાવ્યું. આ વેળાએ પાદશાહનું થાણું દેતરોજને પાદર કિલ્લામાં રહેતું હતું ત્યાં કાનજી રાતે પોતાના એકસો અશ્વાર તેમના ઉપર નજર રાખવા સારૂ મૂક્યા, અને બાકી રહેલા સો પોતાની સાથે લઇને પટેલને ઘેર ગયો અને કહ્યું કે તું મને નમન કરય, પણ ગોપી પટેલે તેમ કરવાની સાફ ના પાડ

કોટડા સાંગાણીના તાબામાં ૩૭ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૮ ગામ, આશરે ૮૬૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ પોણો લાખ રૂપિયા શુમારે છે. તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકાર અને જૂનાગઢને મળી કુલ રૂ.૧૧૬૧૬ આપેછે.

ત્યારે તેણે પટેલને તથા તેના ૭ દીકરાને ઠેર કરી નાંખ્યા. સાતમા દીકરાને તેણે જીવતો રાખ્યો. તેના વંશમાં કાલિદાસ થયો તે આજે દેતરોજની પટેલાઇ કરેછે.

પટેલને મારયો તે બાબતની દિલ્હી ફરિયાદ કરી, તે ઉપરથી પાદશાહે કાનજીને વશ કરવા સારૂ આઝીમખાનને મોકલ્યો. તે વેળાએ દેતરોજની આસપાસ ઘણી વિશાળ ઝાડી હતી. તે "ઝાંગરાની ઝાડી" કેહેવાતી હતી, તેના સંબંધી એક નીચે પ્રમાણે વાત છેઃ—

જ્યારે દારાશાહ પોતાના ભાઇથી નાશી દેતરોજ આવ્યો ત્યારે કાનજિયે કહ્યું કે "તમે અહિ રેહો અમે તમને રાખીશું" ત્યારે દારાશાએ કહ્યું કે "તમારે કિલ્લો કયાં છે કે મને રાખી શકશો?" કાનજિયે તેનું ઉત્તર આપ્યું કે "આ ઝાડી છે તે કિલ્લાથી પણ સરસ છે." એટલે દારાશાહ બોલ્યો કે "એટલી ઝાડી તો પાદશાહનાં ઉંટ ચરી જાય અને તેનાં લાકડાં તો પાદશાહનાં ઘોડાંની મેખો થાય એટલાં છે. તોપણ તમને સાબાશ છે કે તમે આટલી હિંમત રાખોછો" એ પ્રમાણે કહીને દારાશાહ સિંધ[1] ગયો. હવે આઝીમખાન ત્યાં આવી પોહોંચ્યો ત્યારે તેણે બધી ઝાડી કપાવી નંખાવી, ત્યારે કાનજી ત્યાંથી નાશી કટોસણ ગયો, ત્યાં તેનો વેવાઇ જશવંતસિંહ કરીને રેહેતો હતો. તે બંને મળીને આઝીમખાનની સામે થયા પણ છેવટે તેઓને નાશીને ઝિંજુવાડે જવું પડયુ ત્યાં જેહોજી મકવાણો હતો, તેણે તેમને રાખ્યા. પણ પછીથી ત્રણે જણને કાકરેજ પરગણામાં થરા ગામમાં નાશીજવું પડયું; તે વેળાએ ત્યાં કોળી હાકોર કુંપોજી રાજ્ય કરતો હતો. કુંપોજી તેમની સાથે મળી ગયો અને ચારે જણા નાશીને કરજા ડુંગરમાં ગયા. ત્યાં તેઓ બાર વર્ષ સુધી રહ્યા. અને બારવટું કરવા લાગ્યા પછી ચંદુરગામનો કરમશી કરીને વાણિયો આઝીમખાનનો મેહેસુલ ખાતાનો કામદાર હતો તેણે તેમનો પાદશાહ સાથે મેળાપ કરાવ્યો. અને તેમનાં પરગણાં પાછાં અપાવ્યાં. તે ઉપરથી હાકરડાઓએ કરમશીને કોલ આપ્યો કે અમારી જાતમાંનો ચંદુરગામને પાદર કોઇને લૂંટશે નહિ તથા ચંદુરના કોઇ માણસને કાંઈ નુકસાન કરશે નહિ.

---

૧ સિંધ ગયાથી પેહેલાં દારાશાહ કચ્છ ભુજ આવ્યો ત્યાંના રાવે તે માનથી રાખ્યો. અને જે વાડીમાં ઉતારો આપ્યો હતો તે વાડી આજ પણ "દાર વાડી" ને નામે ઓળખાય છે. ત્યાંથી તે સિંધ ગયો.

ગીત.

સુણે ધાંહ[૧] ગોપીતણી કચારી શાહરી,
ચવે[૨] ફરિયાદ, કો કાન ચૂકો[૩];
"ભરદ ઉમરાવ ગૂજરાત લે મોકલો,
"ઝાંગરો કાનરો કરે ઝૂકો[૪];"
માન સન્માન આઝીમખાં મેલિયો.
કરવા કાજ ધર [૫]સૂત કાંહા[૬];
કાન, જશવંતને ઝંઝેરી[૭] કાંડિયા,
નરપતિ જેશિયા સોત નાહા.
કમો સન્માન દીવાન આઝીમ કિયો,
મેહેપ[૮] કેતાક કર જોડ મળિયા;
ધડક[૯] આઝિમતણી નાશ થરા ધણી,
ચાર કરન્ન સરે ભૂપ ચડિયા.
ઉતર્યા કરજેથી ધન્ય રો આંગમણુ[૧૦],
કાંહે બોવાત[૧૧] મોહેથો કથવી;
જશવંત, કાન, કુંમરાજ, જેશિયો
રાખિયા વાડ ઉનાડ રથવી.[૧૨]

આ બનાવ બન્યા પછી કાનજિયે દેતરોજ વગર અડચણે પોતાના તાબામાં સાચવી રાખ્યું, અને તેણે ઘણી સત્તા અને કીર્ત્તિ મેળવી. તેમજ વળી એમ પણ કહેવાયછે કે અકબરે તેને રાજચિન્હ—નોબત, ચોપદાર, અને આફતાબગીરી (સૂરજમુખી) આપ્યાં.

કાનજીની પછી તેના ત્રણ દીકરા—રામસિંહજી, અજેભાણજી અને નારણજી થયા. તેમાંથી નારણદાસની છત્રીનો ચોતરો ચુંવાળમાં ભંકોડામાં છે. અને ત્યાં એક લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે રાત શ્રી નારણસિંહની છત્રી ભાઇ શ્રી હરિસિંહજી, અને તેના કુમારશ્રી કાનાજિયે સન ૧૭૨૦ માં બંધાવી છે.

---

૧. ફરિયાદ. ૨ કહે. ૩ ચૂકાદો કરે, પકડે. ૪ લડાઈ. ૫ સિધું. ૬ મહી કાંઠો. ૭ મારી કાઢાડ્યા. ૮ રાજા. ૯ ધાક.

૧૦ હિંમત. ૧૧ બહું. ૧૨ ચંદરવાળા કરમણી અથવા કમાનું આડનામ.

હાના કાનાજિયે તેની પેહેલાં થએલા કાનજીની કીર્ત્તિની બરાબરી કરેલી જણાયછે.

(દુહેા.)

કાના તરકસ કાનરેા, તેં બાંધેાજ જુવાણુ[1];
બીજે બેાજ ન ઉપડે, દેતરેાજ દેવાણુ[2].

કાનજી રાતની પેઠે એ પણ મુસલમાનેાની સાથે લડાઇમાં મ-ચ્યેા હતેા.

ગીત.

દુણી[3] કરંતી બકારસેાર ગઈ શાહ આગે દેાડી,
બણી બાત સુણી સાચી શ્રવણે સભાણુ[4];
"આગરે કહાતેાજ કે ઝાગરેા કાનરેા આગે,"
"કાનરેા ઝાંગરેા દુજે હુએા દુજે કાન." ૧
જંજાળાં લહે ભડાં ત્રંબાળાં ધરાવે જોર,
સુંઢાળા વધેાંસે કાળા નાંઢાણી સતાબ;
"પેંગાળાંકાકશા ધેાખા", સુણેા શાહ કહે પ્રજા,
"નેજાળા ધજાળા સેાતા મારિયા નવાબ." ૨
મારકા હસમભળે ફારકા જોરકા મંડે,
ધુમાડે ત્રવડી ઘટા કાઢે સત્રાં ઘાણુ;
ગવાડે સિંધુડા રાગ, નમાડે ત્રવંકા ગઢાં,
બજાડે બાવરી ગાદી હરેા અદે ભાણ. ૩

---

૧ જુવાનીમાં. ૨ દેવ. ૩ દુનિયાં. ૪ સભા.

૧. દુનિયાં સેારણકેાર કરતી દેાડીને પાદશાહ આગળ ગઈ. અને સાચી વાત કહી તે પાદશાહની સભાએ સાંભળી કે, "જેમ આગળ આગરામાં લુંટારેા કાન કહેવાતેા હતેા, તેવેા બીજો ઝાગર કાન પેદા થયેા છે.

૨. તે જંજાળેા અને યેાદ્ધા સાથે લઈને જોરથી નેાબતેા વગડાવેછે અને તે નાં-ઢાણેાનેા પુત્ર કાળાસૂંઢાળા હાથિયેાને વધાવેછે. પ્રજા પાદશાહને કહેછે કે, "સાંભળ તેણે નેજા નિશાનવાળા નવાબેાને માર્યા તેા પાયદળને મારવું શેમાં શું?"

૩. તે ઘણા જોરથી મંડીને બહુ ધા કરી પાર મેલેછે અને ત્રેવડી ફેાજ ફેરવીને શત્રુઓનેા ઘાણ કાઢાડેછે; સિંધુ રાગ ગવરાવેછે અને ત્રેવડા વાંકા કિલ્લા નમાવેછે એ અદેભાણુજીના વંશનેા પેાતાના બાપની ગાદી શેાભાવેછે.

એયાંકી શાહસું સદા ધરેણો કાનરો આગે,
ધરે શાહતણી સરે મટે નહિ ધાહ;
"વાહ વાહ" હુઇ ઓતો જામરાવ આગે વાતાં,
શાકરા રસાલા પારે કાનો પાદશાહ. ૪

ભાટ જે નાયકનું વર્ણન કરેછે તેનામાં શૂરવીરપણાની સાથે ઉદારતાનો ગુણ અગત્ય કરીને જોઇયે. કાનજીની ઉદારતા નીચેના છપયમાં વર્ણવેલી છે.

ઇંદ્ર* વુઠે પખ આઠ, માસ બાર તું ઝડ મંડે;
તે કરે સરસ કેદાર, તું વેદુઆં દરિદ્ર વિહંડે;
એ ગાજે અળી ઉપર, ગાજતો તું ધમશાણે;
એ વુઠે ધન ધાન, તું તો વુઠે કેકાણે;
દેતરોજ રાણુ મોજાંદઝલ, દન દન શવદ દાખિયે;
કાનાણી તું નાંઢા સતન, ઇંદ્ર સમોવડ આખિયે.

ચુંવાળનો માત્ર ચોથો ભાગ કાનજીના તાબામાં હોય એમ જણાયછે. ચુંવાળના ચાર તાલુકા પડ્યા હતા—કોકવાવ, ભંકોડું, છિનયાર અને દેકાવાડા. પણ એ ભાગ ક્યારે પડ્યા હતા તે જાણવામાં આવ્યું નથી. કાનજી હૈયાત છતાં પોતાના ત્રણ દીકરાઓને ગામની વેહેંચણી કરી આપી હતી; મ્હોટો દીકરો નથુભાઇ હતો તેને રામપુરા, કાનપુરા, અને કાંજ, એ ત્રણ ગામ મળ્યાં. બીજો દીકરો દાદો હતો તેને દસલાણું તથા નારણપુર આપ્યું; ત્રીજો ભૂપતસિંહ હતો તેને કોઇતિયું, તથા ધટેશણું આપ્યું. બાકી રહેલાં ગામ ભંકોડા, કાંતરોળી ચુંડાણીનું પડું, દાંગડવું, બાલશાસન, એંદરા, અને કદવાહણ, કાનજિયે પોતાને સારૂ રાખ્યાં.

---

૪. શાહની સાથે સદાયં કાન લડાઈ મચાવેછે, શાહની રૈયતની ધારતી મટતી નથી. જામની આગળ વાતો થઈ કે, "વાહવાહ કાનો પાદશાહી શાહનો રસાળો નાશ કરી નાંખેછે.

* ઇંદ્ર તો આઠપખવાડીયાં વરસે, અને તું બાર માસ વરસે છે; તે ઇંદ્ર ક્યારડાને સરસ કરેછે અને તું વિદ્વાનોનું દારિદ્ર કાપેછે; તે પૃથ્વી ઉપર ગાજેછે અને તું લડાઇમાં ગર્જના કરેછે, તે ધન અને ધાન્ય વરસાવેછે, અને તું ઘોડાં વરસાવેછે (આપે છે), ઓ! દેતરોજના રાણા! દાનના આપનાર, ચંદ્રની પેઠે દિન દિન વધતો હું તને ઓળખું છું, ઓ! નાઢાજીના દીકરા કાન! અમે તને ઇંદ્ર બરાબર કહિયે છિયે.

કાનજીનું મરણ થયું ત્યારે ભૂપતસિંહ બાર વર્ષનો હતો, તેને તેના ભાઇયોએ કાઢાડી મૂક્યો, એટલે તે છનિયારના ઠાકોરને ત્યાં જઇ રહ્યો. એ ઠાકોર એનો વેગળેનો સગો થતો હતો. ભૂપતસિંહની પાસે એક બકરો હતો,તે તેનો ઘણો માનીતો હતો, તેને અને છનિયારના ઠાકોરના બકરાને એક દિવસે લડાઈ થઇ, તેમાં તે મારખાઇને પાછો હડયો. આ ઉપરથી ભૂપતસિંહને પોતાના બકરા ઉપર ક્રોધ ચડયો, અને તેને કહ્યું, "ધિક્કાર છે તને કે તેં મારી આબરૂ લીધી." પછી તેણે બકરાનું ડોકું વાઢાડી નાંખ્યું. છનિયારના ઠાકોરને બીક લાગી કે ભૂપતસિંહ એમ પ્રમાણે મારાં બાળકો સાથે ગુસ્સે થઇને કદાપિ તેને નુકસાન કરશે, એવો વિચાર કરીને તેણે તેને મોકલી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભૂપતસિંહને તેના બાપે કોઇતિયું આપ્યું હતું ત્યાં તે જઇને રહ્યો. પનારનો કુંપોજી મકવાણો હતો, તેને એક દીકરી હતી તે ભૂપતસિંહને દેવાને તેના કામદાર પથુએ તેને સલાહ આપી. કુંપોજી આખા દેશમાં મ્હોટો પ્રખ્યાત ઠાકોર હતો, તેણે પોતાના કામદારને કહ્યું કે ભૂપતસિંહને કાંઇ ધરતી નથી તો એવો વિચાર થાયજ કેમ? ત્યારે કામદારે કહ્યું કે જો તમે ભૂપતસિંહને મદદ કરશો તો તે પોતાનો ગ્રાસ પાછો વાળશે. આ ઉપરથી તે જવાન ઠાકરડા સાથે કુંપાજીએ પોતાની કન્યા પરણાવી અને બે હજાર કોળિયોને એકઠા કરીને, તેના ભાઈ દાદાને અને તેના દીકરા બનેસિંહને દશલાણામાં ઠેર કર્યા. તે ઉપરથી તેનો બીજો ભાઇ નથુભાઇ ડરીને નાશી ગયો. તે પ્રથમ તો કટોશણમાં જઇ રહ્યો અને પછી ઘાંટી ગયો એટલે ભૂપતસિંહે આવીને પોતાના બાપનો અને ભાઇયોનો ગ્રાસ લઇ લીધો અને ભંકોડામાં ગાદી કરીને રહ્યો.

ભંકોડામાં ગોસાંઇના મઠમાં એક અતીત રહેતો હતો તે ભૂપતસિંહની માની પાસે જતો હતો, તે ઉપરથી તેના વાણિયા કારભારિયોએ એ વાત ગોઠવીને ભૂપતસિંહને કહ્યું કે અતીત દરબારમાં આવેછે, તેથી તમારી ખોટી વાત થાયછે. ભૂપતસિંહને તેથી ઘણો ક્રોધ ચડયો, અને પોતાની તરવાર વતે તેણે તેની માને ઠેર કરી, તે ઉપરથી અતીત નાશી ગયો, અને ફરીથી કદી પાછો આવ્યો નહિ. પણ તેનો ચેલો તેના મઠનો ધણી થઇ પડયો.

આ વેળાએ પનારના કુંપાજી અકવાણાના મેલીકરો જે લૂટારા હતા તેમણે એક બાજુએ વઢવાણ અને લીંબડીથી તે બીજી બાજુએ, અમદાવાદ સુધી આખા દેશમાં ચડાઇયો કરવા માંડી. સાણંદના રાજાએ કુંપાજીને દરવર્ષે દીવાળીને દાહાડે અકેકો ઘોડો આપીને પોતાના તાલુકામાં લૂંટફાટ કરવી નહિ એવો ઠરાવ કરયો. કુંપાજિયે બીજાં ઘણાં ગામડાંમાંથી પાલ્ય ઉઘરાવા માંડી. માંડલનો જેઠોપટેલ હતો તે મરાઠાઓનો બહુ માનીતો થઇ પડયો હતો અને પેશવાની ફોજ ભોમિયા તાલુકદારો પાસેથી મુલકગીરી ખંડણી ઉઘરાવવાને આવતી હતી ત્યારે તેની સાથે તે જતો. એક વાર હલવદના રાજ પાસે ખંડણીને પેટે પેશવાના બે લાખ રૂપિયા ચડી ગયા હતા. જેઠોપટેલ બાકી વસુલ કરી લેવાના બંદોબસ્ત સારૂ ત્યાં ગયો. તેવામાં તે કુંવર ન્હાનો હતો તેથી બાઇ તાલુકાની વ્યવસ્થા કરતી હતી. તેણે જેઠોપટેલને કહ્યું કે હવણાં તો મારી પાસે દેવું આપવાને કાંઈ નથી, કેમકે થોડા દિવસ ઉપર વઢવાણના ઠાકોરે મારો મુલક ઉજ્જડ કરી દીધો છે અને મને એક ઘડીની નિરાંત વળવા દેતો નથી. જેઠોપટેલે ધમકી આપીને કહ્યું કે મારા માગવા પ્રમાણે આપવામાં આવશે નહિ તો ગામ બાળી નાંખીને જોર જુલમથી લઈ લેવામાં આવશે. એમ કહીને તે ચાલતો થયો. હવે કુંપાજીને તે બાઇ, ભાઇ કહીને બોલાવતી હતી, તેથી તેણિયે તેને તેડયો અને કહ્યું કે જેઠોપટેલ મરશે નહિ ત્યાં સુધી મને જંપ વળશે નહિ. આ વેળાએ જેઠો પનારના છરિયાળા ગામને પેશવાની વતી તોરણ બાંધવાને આવ્યો હતો. કુંપાજીને તેની સાથે લડાઇ કરવાનો આ સારો લાગ મળ્યો. અને પોતાની તરવારવતે તેને ઠેર કરયો તેથી સર્વ ભોમિયા બહુજ રાજી થયા.

આ બનાવ બન્યા પછી કુંપાજિયે એકસો પચાસ બખતરિયા અશ્વાર લઇને અમદાવાદની પાસે ઓડકમોદ ગામ છે, તે ઉપર હુમલો કરયો અને ત્યાંથી ઢોર વાળી ગયો. એ ગામમાં મરાઠાઓના સાઠ અશ્વારોનું થાણું હતું, તે વાહારે આવ્યું, પણ તેમની સાથે કુંપોજી લડયો અને તેમના માંહેલા વીશ માણસોને મારીને તેમને પાછા હઠાવ્યા, તેમાં તેનાં માત્ર ચાર માણસ મારયાં ગયાં. પણ સરખેજમા એક બીજું થાણું હતું ત્યાંથી માત્ર છ અશ્વાર અને બે ડંકા લઇને એક વાણિયો કામદાર

કોળી લોકો ઉપર એકદમ ચડી આવ્યો, તે વેળાએ તેઓ એક ઠેકાણે મેલાણ કરીને પડ્યા હતા. મેલીકરોએ ડંકાનો અવાજ સાંભળીને ધારયું કે કોઈ સરદાર ઘણી ફોજ લઈને ચડી આવેછે, એટલે તેઓ નાશી ગયા. કુંપોજી ઠાકોર જેવો ઘોડો દોડાવીને જતો હતો, તેવોજ તેને ભાલો ઘોચવામાં આવ્યો એટલે તે નીચે પડ્યો. મરાઠા તેનું મડદું લઈ ગયા અને તેઓના ગામ ઉપર કદિ હલ્લો કરવો નહિ એવું વચન કુંપાજીના દીકરા શાંતાજિયે આપ્યું ત્યારે તેને મડદું સોંપ્યું. એટલે શાંતાજિયે પનાર આગળ તેને અગ્નિદાહ દીધો, અને ઓડકમોદ આગળ તેનો એક પાળિયો કરીને સ્થાપ્યો.

હવે ભૂપતસિંહની વાત પાછી ચાલુ કરિયે છિયે,—મલ્હારરાવ ગાયકવાડે કેદીથા ભૂપતસિંહને કાહાવ્યું જે ગાયકવાડનાં ત્રણ ગામ—કાંત્રોડી, કોઇતિયું, અને ધટેશણું, અમારા દફ્તરમાં લખાયછે અને તમે આઓછો તે અમારે તાબે કરો, પણ ભૂપતસિંહે માન્યું નહિ તેથી કેટલાંક વર્ષ સુધી તકરાર ચાલી. એક સમયે પાટણના એક વેપારીનો રેશમનો માલ ગાડામાં ભરીને લઈ જતા હતા અને તે વેપારિયે છનિયારવાળા ઠાકરડાનું વળાવું લીધું હતું. તે માલ ભૂપતસિંહે દબાણા અને ભંકોડા વચ્ચે પડાવી લીધો. પણ પછી ભૂપતસિંહે ચૌદ હજાર રૂપિયા દંડ લઈને વેપારીને તે માલ પાછો આપ્યો. તેની આવી વર્તણૂકને લીધે તેને છનિયારવાળા સાથે ભારે વેર બંધાયું, તેમાં બંને બાજુના ઘણાં માણસ મરાયાં, અને એક પ્રસંગે ભૂપતસિંહ બંધૂકની ગોળાથી ઘયલ થયો, પણ છેવટે તેને આરામ થયો. પછી કડિયેથી મલ્હારરાવનો ભાઇ હનમંતરાવ મરાઠી ફોજ લઈને ભંકોડે આવ્યો, અને ભૂપતસિંહને કાહાવ્યું કે તમે માથે પાણી ધાલોછો તેથી અમે પાઘડી બંધાવવાને આવ્યા છિયે. ત્યારે ભૂપતસિંહે કહ્યું જે અમારે તમારી પાઘડી બાંધવી નથી અને મરાઠા ઓને અમારા ગામમાં પેસવા દઇશું નહિ. આવું સાંભળીને હનમંતરાવે પાસેનાં ગામડાં આગળ પડાવ કરયો, અને કડિયે કાહારી મોકલ્યું કે ભૂપતસિંહને છેતરી પકડી શકાય એમ નથી. તે ઉપરથી મલ્હારરાવે બાંહેધર આપીને ભૂપતસિંહને કડી તેડાવ્યો, ત્યાં તે જઈ પોહોંચ્યો એટલે

તેની પાસે પેલાં ત્રણ ગામ ફરીને માગ્યાં પણ ભૂપતસિંહે તે વાત માની નહિ. આ વેળાએ કાપણીની મોસમ હતી અને ખેતરોમાં માલ ઉભો હતો, તે ઉજ્જડ કરીને પોતાનો કળીયો વીરમગામમાં મૂકીને ભૂપતસિંહ બારવટે નીકળ્યો. તે વેળાએ ભૂપતસિંહની પાસે પોતાના ત્રણસે અશ્વારો હતા અને જરૂર પડે ત્યારે પોતાની સહાયતામાં બે હજાર માણસો મેળવી શકે એવું હતું. તેણે પછી ગાયકવાડનાં ગામડાં લૂંટવા માંડ્યાં.

ભૂપતસિંહના પૂર્વજ કાનજીરાતને પાદશાહે નોબત, ચોપદાર અને આફતાબગીરી (સૂરજમુખી) આપ્યાં હતાં, તે પોતે પણ રાખતો હતો. ભંકોડામાંથી ભૂપતસિંહના ઉચાળા ગયા પછી કડિયેથી મલ્હારરાવે આવીને ભૂપતસિંહની મેડિયો તોપથી પાડવા માંડી ત્યારે એક ચારણે મશ્કરીમાં કહ્યું કે,—"ભૂપતસિંહ લડે એમાં નવાઈ શી? પણ હાલ તો એના ઘરની ઈંટો ચોહાપણું ધારણ કરીને લડેછે," આવું વચન સાંભળીને મલ્હારરાવ શરમાઇને પાછો વળ્યો. પછી ભૂપતસિંહ ઘણા દિવસ સુધી મરાઠાઓનો ત્રાસદાયક થઈ પડ્યો.

(દુહા)

ભંકોડુંને કડીં લડે, જાણે સતારા જામ;
ભડવા[૧] ચાલ્યો ભૂપતો, રાવણ માથે રામ.
કાનાણી [૨]કળખોતણા, બેજા ભરખણદાર[૩];
ભડ થઇ ડાકણ ભૂપતા, તું વાળી તરવાર.
મહિલા[૪] જે મરાઠાતણી, કેમ સજે શણગાર;
ભલો ઊભો ભૂપતો, માથે મ્હોટો માર.
રાવે[૫] રાફ[૬] ન જાણિયો, ધરયો વરાંસે પાગ;
ભડ અજરાયલ[૭] ભૂપતો, જગવેયો જડનાગ.
કડી ઉમેલી[૮] કા'ડશે, કરશે કોલકરાર;
ઘર[૯] ભોગવશે ભૂપતો, મરશે રાવ મલ્હાર.
કાળા કંઇ ડંબર કરે, ઠાલા તુરકડાય;
બલ તેં કીધા ભૂપતા, ચોખંડ ચાકરડાય.

---

૧ લડવા. ૨ કાનજી કુળના. ૩ માંસ ખાનાર. ૪ સ્ત્રી. ૫ મલ્હારરાવે. ૬ સામનો રાફડો. ૭ જીતાય નહિ એવો. ૮ ખોદી કાઢાડશે. ૯ પૃથ્વી.

જ્યારે કડીમાં મલ્હારરાવની સ્ત્રીને કુંવર અવતરેા ત્યારે તેની દાસી ગાંધીની દુકાને સૂંઠ લેવા ગઈ, કેમકે બાળક જન્મ્યા પછી શક્તિ આવવાને સારૂ હિંદુ સ્ત્રિયેા તે ખાયછે. દાસિયે ફરી ફરીને ગાંધીને કેહેવા માંડયું કે, "તમારી દુકાનમાં સારામાં સારી સૂંઠ હેાય તે આપજો." તે સાંભળીને ગાંધી બેાલ્યેા કે, સારી સૂંઠ હતી તે તેા ભૂપતસિંહની મા ખાઇ ગઇ, હવે તેા કૂચા રહ્યા છે." દાસિયે પછી ઘેર જઇને જે બન્યું હતુ તે મલ્હારરાવને કહ્યું. તે ઉપરથી તે ગાંધી ઉપર કેાપાયમાન્ થયેા અને તેની દુકાનં લૂંટી લીધેા. પણ ભૂપતસિંહના જાણવામાં આ વાત આવી ત્યારે ગાંધીનું જેટલું નુકસાન થયું હતુ તેટલું તેને ભરી આપ્યું. આ પ્રમાણે ભૂપતસિંહ અને મલ્હારરાવ ઘણા દિવસ સુધી એક બીજાના સામા હતા. છેવટે મલ્હારરાવને ઇંગ્લિશ અને વડેાદરા સરકાર સાથે લડાઇ થઇ ત્યારે તેણે જિજુવાડેથી ભૂપતસિંહને પેાતાની મદદે બેાલાવ્યેા હતેા. અને મલ્હારરાવ જ્યારે કેદ પડયેા ત્યારે તેનાં બધરાં છેાકરાં તેણે ભૂપતસિંહની સંભાળમાં મૂકયાં હતાં.

એ ઠાકેાર વિષે એક નીચે પ્રમાણે વાત છેઃ—

ધાંધલપુરનેા એક કાઠી બેાદર કરીને હતેા તેના ઉપર જૂનાગઢના નવાબની ફેાજ ચડી આવી. ત્યારે તેણે હલવદના રાજને મદદે બેાલાવ્યેા, પણ તે નવાબના ડરથી આવ્યેા નહિ; એટલે ભૂપતસિંહને તેણે તેડાવ્યેા અને તેણે આવીને ધાંધલપુરનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું.

મેથાણનેા ગરાસિયેા, હલવદના રાજનેા ભાયાત થતેા હતેા તેનેા ગ્રાસ હલવદવાળેા દબાવી પડયેા હતેા, તે ઉપરથી મેથાણના ગાલાએ જેમ એવે પ્રસંગે બીજા ઠાકેારેાએ મુસલમાનેાને કન્યા દીધી હતી, તેમ ભૂપતસિંહને પેાતાની કન્યા દીધી, તેથી ભૂપતસિંહના ડરથી દબાવેલેા ગ્રાસ હલવદના રાજે તરતજ મૂકી દીધેા.

ભૂપતસિંહ બારશે બારશે બ્રાહ્મણ જમાડતેા હતેા તેણે પેાતાના ગામમાં સદાવ્રત બાંધ્યું હતું, અને તે ગરીબ લેાકેાને લૂંટતેા નહિ. તે ઈ૰ સ૰ ૧૮૧૪ માં મરણ પામ્યેા.

ચુંવાળના સેાલંકી કેાળીની પડેાશમાં બકવાણા કેાળી રહેતા હતા,

તેમના તાબામાં ઝિંજુવાડા, કટોસણ અને પનારના ગ્રાસ હતા. કેસર મકવાણાને હરપાળ કુંવર હતો, તે ઝાલા રજપૂતોનો મૂળ પુરૂષ હતો, તે સિવાય વજેપાળ અને શાંતાજી કરીને બે કુંવર હતા. મુસલમાનો સાથે લડાઈ થઈ તેમાં વજેપાળ ધરાઈને કેદ પકડાયો, અને પછી તે મો-લેસલ્લામ થયો. એના વંશજ મહીકાંઠામાં માંડુવાના જમીનદાર છે. તેના કુટુંબના મુખ્યનું નામ લાલભિયાં છે, અને તેના સંબંધી ઈડરના રાવ વીરમદેવના ચરિત્રમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે શાંતાજિયે જોરાવરીથી માંથલ લીધું ત્યાં મહમૂદ બેગડાના વારામાં તેનો વંશજ કાનોજી રહેતો હતો. કાનોજી એક ભીલ ઠાકોરની કન્યા વેરે પરણ્યો હતો. તે-થી તે નાતબાહાર રહ્યો હતો; પણ મહમૂદના હાથ નીચે તે સારી નોકરી ઉપર હતો તેથી, તેણે તેને કટોસણનો જગીર આપી હતી. તેના તાબા-માં ચોરાશી ગામ હતાં. કાનાજીથી તેરમો પુરૂષ નારણજી કરીને કટોસ-ણનો ઠાકોર થયો, તેની વેળાથી એ કુટુંબની ધરકામતનો પત્તો ઘણી સારી રીતે લાગી શકે એમ છે, અને હિંદુઓમાં જમીનના ભાગ કરીને વેહેંચી લેવાની રીત પડી છે તેના કેવા પરિણામ આવેછે, તેનો આખા ગૂજરાતમાં સારામાં સારો દાખલો, એ ઉપરથી મળી આવેછે. તોપણ તેની વિગત આ-પવાનો અમારો વિચાર નથી, કેમકે જમીનના વતન વિષેની માહીતગારી મેળવનારાઓને તો ઉપયોગી છે, તોપણ સામાન્ય વાંચનારાઓનું લક્ષ ખેંચે એવું નથી. ભંકોડાવાળાઓના વખાણની ભાટ લોકોએ વાતો બનાવી છે, તે પ્રમાણે કટોસણના મકવાણાની કીર્ત્તિની વાતો બનાવવાને તેઓને એટલું બધું સારૂ સાધન મળ્યું નથી, તોપણ અજાજી, તથા અ-ગરોજી જે નારણજીના પૌત્ર થતા હતા તેમના વખાણની કવિતા થઇ છે, તેમાંથી આ ઠેકાણે થોડો ભાગ પસંદ કરીને દાખલ કરિયે છિયે.

કટોસણમાં અજાજીનો દરબાર કેવો હતો તે વિષેનું નીચેની મ-તલબનું વર્ણન કવિતામાં છે.

"દરબારમાં નોબતો ગડગડતી હતી; ભોંય ઉપર પાણીના છંટકાવ "થયા હતા. ઘણા ઠાકોર હાથ જોડીને શરણું માગતા ત્યાં આવ્યા હ-"તા. ઈંદ્રની પેઠે કાનાજીના વંશવાળાની આગળ છત્રીશે વાજાં વાગતાં

"હતાં; તેના મુખ આગળ વિદ્વાનો વેદ ભણતા હતા. પરોણાઓને સા-
"કર, તથા બકરાઓનું અને ભુંડનું માંસ પૂરૂ પાડવામાં આવ્યું. નિત્ય
"નિત્ય અફીણ અને કેસરના કસુંબા ઘુંટાવા લાગ્યા. અજબાની આગળ
"નાચ થવા લાગ્યા; નિરંતર તે રંગ રાગમાં રમવા લાગ્યો; શરણાઇયો
"વાગવા માંડી; ઝુલતા હાથિયોની પેઠે ગાનારા ઠેકાણે ઠેકાણે ગાવા લા-
"ગ્યા; પૈસો ખર્ચવામાં ઠાકોર બળીરાજાના જેવો ઉદાર હતો; તેના રા-
"સોડામાં દૂધપાક અને અમૃત સરખાં ભોજન થવા લાગ્યાં; તેના ઘર ઉ-
"પર ધર્મની ધ્વજા ઉડવા લાગી; ચુંવાળનો ધણી આવો હતો. તેનો હુ
"કમ પાદશાહ ઉપર પણ હતો. ઓ જસાના પુત્ર! હિંદુઓના અને
"સીમાના પિતા, તું સૂર્ય સરખો મકવાણો સારો ઉદયો. તારો ભાઇ અ-
"ગરેશ ઓછો પ્રખ્યાત નહતો; એ ભાઇયો લોકોના મનમાં દશરથના
"પુત્રોનું સ્મરણ કરાવેછે."

ભાટના વર્ણન પ્રમાણે અજબોજી આખા જગતનો જીતનાર હતો, તેણે "શાહુરાજાની દક્ષણી ફોજને હરાવી." તેમજ "દિલ્હીની ફોજને પણ હરાવી"; તથાપિ એ કરતાં પણ પોતાને મનગમતા વધારે પરાક્રમનું એ-વુંજ કામ કરવાને ચૂકયો નહિ; ગામે ગામ તેણે ગ્રાસ કરયો; દિનપ્રતિદિન લૂંટફાટ કરવામાં તેણે કીર્ત્તિ મેળવી. વિશરોડિયા, પનારા, મરતોલિયા, અને અર્ધા નાગા એવા ગામડાંના ઘણા એક ધણિયો તેના અમીર હતા; "તથાપિ તે પોતાના અંગ માટે ઉંચા પોશાક રાખવામાં પણ કમ નહતો, ક્રમકે તેનો ભાટ મુખ્યત્વે કરીને લખેછે કે, "તે જરિયાન અને રેશમી પોશાક પેહેરતો."

અજબોજી અગનોતરાના દુઃખદાયક કાળની વેળાએ ગરીબોને માટે પોતાના કોઠાર ઉઘાડા મૂકવાથી વધારે કીર્ત્તિને પાત્ર થયો છે, તેનું સ્મરણ કોઇ દુઃખદાયક રાગની નહિ જતી રેહે એવી પડઘાની છાયાની પેઠે બહુ આનંદ પમાડે એવી ભાટની કવિતાને ખરેખાત જાંખવી નાખે એમછેઃ—

"પૃથ્વી દુઃખી થવા લાગી, રાજા ખાધા વિના રહ્યા, રાવને રાણાને
"એક દાણો આપવાને રહ્યો નહિ. ધણી અને ધણિયાણી એક બીજાને
"છોડીને ગયાં, માબાપે પોતાનાં છોકરાં તજી દીધાં; ધર્મ કરવાનું બધા
"ભૂલી ગયા; સદાવ્રત ભાગી પડયાં, કૂવા તળાવમાંથી પાણી સુકાઇ ગયાં,

"આકાશમાંથી એક ફોરૂ પણ પડયું નહિ; દરેક ગામડેથી આવી ખ-
"બરો આવી પોહોંચી, અને જ્યારે આખો દેશ ભીખારી થઇ ગયો,
"ત્યારે કાનાના વંશવાળાયે પોતાની ધર્મની ધજા ઉડાડી; તેણે પોતાના
"કોઠાર ઉઘાડા મૂક્યા; અને જ્યારે બીજા રાજાઓએ પોતાના ગામમાં પે-
"સવા દેવાનું બંધ કર્યું, ત્યારે અજયેશે સર્વનો સત્કાર કરવા માંડ્યો.
"સ્વર્ગનો ઇંદ્ર કોપાયમાન થયો પણ પૃથ્વી ઉપરનો આ ઇંદ્ર તો પ્રસન્ન
"રહ્યો, તેણે દેશમાંથી કાળને હાંકી કાઢાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો."

મુસલમાનો સાથે તેને લડાઇ થઈ તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"આ વેળાએ કડીમાં આબુખાન અને લેમો કરીને બે તુર્ક અમલ
"કરતા હતા, તેઓ દેશના ઉપર જુલમ કરતા હતા, તેઓએ અજબાની
"અને અગરાની કીર્ત્તિ સાંભળી ત્યારે કટોસણ લખી વાળ્યું કે અમારે
"તાબે થઇને અમને ખંડણી આપો. અજબાએ આ સમાચાર સાંભળ્યા
"એટલે કોપાયમાન થયો ને સંદેશો કહેવા આવનારને કતલ કરતો હતો,
"પણ અગરાએ તેને વારી રાખ્યો. તેઓએ પોતાના દીવાન મદનશાહના
"દીકરા દીપચંદને તેડાવ્યો, અને તેની પાસે તરકડાઓને કોપ ઉપજે
"એવો ઉત્તર લખાવ્યો, તેમાં કેસર તથા કરંતીગઢ (કીર્તિગઢ)ના અધિ-
"પતિયોનાં પરાક્રમનું પણ સ્મરણ કરાવ્યું મોટી મોટી દાઢીવાળા અ-
"ભિમાન ભરેલા મુસલમાનો એકઠા થયા, તેમણે ડાંગરવા આગળ પોતાનો
"પડાવ નાંખ્યો. એ સમાચાર જ્યારે કટોસણ પોહોંચ્યા ત્યારે અજબાએ
પોતાના ભાયાત મેઘરાજ, જગતો, અને સૂરજ એઓને બોલાવ્યાં, તેમાં
"તેજલ હતો તેની તરવાર તો કોઇ દિવસ ભાગી નહતી. અગરાએ મૂછે
"હાથ નાખીને તેમને ભાષણ કર્યું; ભાયાતોએ સોગન ખાઈને કહ્યું કે
"અમે અમારો ભાયાતપણાનો ધર્મ બજાવીશું. વિક્રમશી કવિયે કહ્યું કે
"વાહ! વાહ! હું તમારી હિંમત જોઇને ખુશી થયો; એમ કહીને તેણે
"સાંયળના શાંતાજી, હરખા સવાઇ, અને કાનો એ આદિને તેઓના
બાપનાં વખાણ ગાઇ સંભળાવીને તેમને શૂર ચડાવ્યું, ઘણા કોળી એકઠા
"થયા, તેઓ ખભે ભાથા બાંધીને ધનુષ્યના ટંકાર કરતા આવ્યા; કેટલાક
"અશ્વાર હતા, કેટલાક પાળા હતા, અને કેટલાક ધાડપાડુ હતા. જ-
"ખાણાના માણસો લઇને જોરો અને જસો આવ્યા; અગરજાનો હેમો

"આવ્યો; મરતોલીનો માનો પણ ત્યાં આવ્યો" અને બીજા બહુ જણ આવ્યા. ભાટ લોકની રીત પ્રમાણે લડાઇનું સેળભેળ કરી નાંખેલું વર્ણન આપેલું છે તે બધું તેજ પ્રમાણે દાખલ કરવાની અત્રે અગત્ય નથી; શેષનાગ ધ્રુજવા લાગ્યો, પર્વતને પર્વત મળે તેમ હિંદુ મુસલમાનો સાથે મળ્યા; લોહીની નદિયો વહેવા લાગી; આવે પ્રસંગે શિવ સહા આવીને ઉભા રહેછે તેમ વીર, ભૂત, રાક્ષસ વગેરેને લઇને આવ્યા. સૂર્યે પોતાના ઘોડા ખેંચી રાખ્યા તેથી તેનો રથ ખમચ્યો. "અપ્સરાઓ અને પરિયો હિંદુ અને મુસલમાનોને પોતાના દૈવી સ્થળે લઈ જવાને આવી, આમો અને લેમો નાશી જવાને પાછા ફર્યા નહિ, પણ તરવારોવાળા ક્ષત્રિયોની સાથે લડયા."

આ તો સર્વ સાધારણ છે પણ તરેહવાર તો નીચે લખેલું છે:—

"જ્યારે અગરેશે અજમાને ઉસ્કેરયો ત્યારે તેઓની સાથે દિવસે "લડતા હતા તેમ રાત્રની વેળાએ પણ શત્રુની ઉપર વાઘની પેઠે ટૂટી "પડવાને અજમાએ નિશ્ચય કર્યો. એકએક તંબુએ તેણે ખાતર પાડયું; "પૈસો અને ઘરેણાં, હથિયાર અને લૂગડાં સર્વે તે લઈ ગયો. એ પ્રમાણે "બે પ્રકારે શત્રુને ઘા વાગ્યા; અને ખાવાનું કાંઇ રહ્યું નહિ એટલે થોડા ઘણા બાકી રહેલા અશ્વાર અને પાળા સહિત પોબાર ગણી ગયા."

આ પ્રમાણે તેમની અવસ્થા થઇ ગઇ તેથી વરસોડાનો ઠાકોર વચ્ચે પડયો એટલે મુસલમાન રાજી થયા, અને જે વિષેનો વાંધો હતો તેનો ઠરાવ કરી દઇને કજિયો પતાવી દીધો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મહીકાંઠા.

ગૂજરાતનો મુલ્કી અને લશ્કરી ભાગ, જેને મરાઠા મહીકાંઠો કરીને કેહેતા હતા તે, તેના નામ પ્રમાણે મહીના કાંઠા ઉપરનોજ પ્રદેશ નથી, પણ તેનો વિસ્તાર એ નદીની ઉત્તરમાં પેાસીના, અંબાજી, અને બનાસ સુધી છે, અને ખરૂં જોતાં તો ખરા ગૂજરાતના જે ભાગમાં ગાયકવાડને ખંડણી ઉઘરાવાને પેાતાનું લશ્કર લઈ જવું પડતું હતું, તે સર્વ ભાગ તેમાં આવી ગયેા છે. દેશના સ્વાભાવિક બંધારણ અને આકાર વિષે અમે આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં વર્ણન કરેલું છે. અને આ પ્રાન્તના જૂદા જૂદા ભાગ જૂદા જૂદા સત્તાધારીના હાથમાં આવી ગયા છે તેનું કારણ પણ ઘણું કરીને તેજ છે. ઘણેા ખરેા આખેા સપાટ દેશ મરાઠાના રાજ્યની સત્તા નીચે થઇ ગયેા હતેા. તોયપણ, ચુંવાળના જંગલમાં અને દક્ષિણમાં છેક જડોદરા સુધીના મહીના કાંઠાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર જાતિના લોકોને રક્ષણ મળતું હતું, અને મહુધા, નાપાડ, તથા ધોળકા, તેમજ બીજાં કૂળદૂપ પરગણાંનાં ઘણાં ગામમાં, તથા વાઘેલા વગેરે રજપૂત ગ્રાસિયાના ગામમાંથી ખંડણી ઉઘરાવાને મુલ્કગીરી કરવી પડતી હતી; જેમ નહાની નદિયેાની શાખા વધતી ચાલી છે તેમ તેઓના કાંઠા ઉપરની ઝાડીમાં અને કેાતરેામાં ઘણા સ્વતંત્ર લેાકેા આવી ભરાવા લાગ્યા; અને વેહેળિયાંનેા જેમ વધારેા થતેા ચાલ્યેા અને જંગલ પણ વધારે ઘાડું થતુ ચાલ્યું તેમ, ઇડર, તથા લુણાવાડાનાં હજીલગણુ નહિ વશ થયેલાં સંસ્થાન, ઇશાન કેાણના પર્વતોમાં આવેલાં છે, ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર દેશેા બરચક સમુદાયવાળા થવા લાગ્યા અને ઘાડી વસ્તીથી ભરાઇ ગયા.

મહીકાંઠામાં કણબી, વાણિયા, અને બીજા ગરીબડી જાતિના ઘણા લેાકેાની વસ્તી હતી, પણ દેશની સત્તા જેઓના હાથમાં હતી અને જેઓ હથિયાર ધારણ કરવાવાળા હતા તેઓ રજપૂત, કેાળી, અથવા મુસલમાન જાતિના હતા. તેમાં કેાળી લેાકેા જે કે રજપૂતોની સત્તા નીચે જોવામાં આવતા હતા, તથાપિ તેમની સંખ્યા મોટી હતી. રજપૂત બે પ્રકારના હતા—ઇડરના રાજકર્ત્તા વંશસાથે જેઓ જોધપુરથી આવી

વસેલા એવા મારવાડી; તથા અમલના રાજોને પોળોમાં નસાડી મૂકવામાં આવ્યાનું આપણે વર્ણવી ગયા છિયે તેમના પક્ષકારી. આ બે પ્રકારના રજપૂતોમાંથી મારવાડી રજપૂતોનો પોશાક અને રીતભાત મારવાડવાળાઓને મળતાં હતાં, પણ તે સાથે વળી તેઓએ તેમનાથી જૂદા પડી ગહિ રહ્યા તેવામાં બીજી કેટલીક કઢંગી રીતભાતનો કેટલોક વધારો કર્યો હતો. તેઓ ઘણા શરવીર કેહેવાતા હતા પણ મૂર્ખ, આળસુ, ઢંગ વિનાના અને અફિણિયા તથા દારૂડિયા થઇ પડયા હતા. રેહેવર અને બીજી જાતિના રજપૂતો જે હજી લગણ રાવ સોણંગજીના વંશજ પ્રતિ પોતાની રાજભક્તિ જણાવેછે તેઓ મારવાડિયોના કરતાં વધારે સુધરેલા, વધારે પ્રતિષ્ઠિત, અને વધારે કલ્યાગરા ગણવામાં આવ્યા છે, પણ તેઓ ઓછા વ્યવસાયી, અને ઓછા શરવીર છે. સર્વ રજપૂતો, ઢાલો, તરવારો, બંધુકો, અને ભાલા રાખતા, તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઘણીવાર લોહેાડાનું કે ચામડાનું કવચ પેહેરતા, અને પોતાના ઘોડા ઉપર નાંખતા; તેઓ કોઇ કોઇ વાર ધનુષ્ય પણ રાખતા, તેઓની લડવાની રીતિ પોતાના ગામોનું રક્ષણ કરવાના હેતુ સર હતી. તેઓ કોળિયોની પેઠે જંગલમાં ભરાઈ પેસતા નહિ, પણ બચાવ કરવામાં ફાવી જાય નહિ ત્યારેજ માત્ર તેમ કરવાની તેમને અગત્ય પડતી. માલ વિનાની લડાઇયોમાં કોળી લોકોની પેઠે તેમનેં ફાવતું નહિ. આખા મહી કાંઠામાં કોળી અથવા ભીલ લોકોની વસ્તી ઘણી વધારે છે. ત્યાંના બીજા લોકો કરતાં તેઓ કદમાં ઘણા નહાના હોયછે, અને તેઓની આંખો ચંચળ અને ખંદાઇ ભરેલી જણાયછે. તેઓ કદાપિ પાઘડી પેહેરેછે તો ઘણીજ નહાની પેહેરેછે, પણ ઘણું કરીને તો તેઓ માથે ફાળિયું વિંટેછે. તેઓ લૂગડાં પેહેરે છે તે થોડાં અને જાડાં પેહેરે છે. જ્યારે ત્યારે પણ તેઓની પછવાડે તીરનો ભાથો બાંધેલો જોવામાં આવતો તે સાથે તેઓ પાસે એક લાંબુ કામઠું રાખતા અને કાંઇ બીક જેવું જોવામાં આવતું અથવા કોઇ અજાણ્યાને એકોએક દેખતા એટલે કામઠું ચડાવા મંડી જતા. તેઓ ચમત્કારિક ત્વરાવાળા, ચંચળ, અને મજબૂત હતા. ભૂખ, તરસ, થાક, અને ઉજાગરા, મનાય નહિ એવી રીતે તેઓ સહન કરી શકતા; તેઓ સાવધાન, સાહસિક, ભેદુ, યુક્તિઓ શોધી કાહાડવામાં કુશળ, અને રાત્રની વેળાએ હુમલો કરવામાં, છાપો મારવામાં અને લપાઇ

ને સંતાપ રહેવામાં આશ્ચર્યકારક રીતે યોગ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. તેઓનાં હથિયાર અને તેઓની ટેવ એવા પ્રકારની હતી કે ખુલ્લા લડાઇના મેદાનમાં ઉભા રહેવાને તેઓ અયોગ્ય* હતા, અને તેઓના ઉપર હલ્લો કરવામાં આવે ત્યારે બીકણા બની જતા પણ બ્રિટિશના કવાયત શીખેલા લશ્કરે પડાવ કરેલા ઠેકાણા ઉપર પણ હુમલો કરવામાં તેઓએ ઘણે પ્રસંગે અસાધારણ શૂરવીરપણું બતાવ્યું છે. તેઓ સ્વતંત્ર જુસ્સાના હતા, અને તેઓ પાકા ચોર કહેવાતા હતા, તથાપિ તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવેલો ત્યાં અનએજ જેવા નિમકહલાલ ગણવામાં આવેલા છે; અને કદિ તેઓએ ઘાતકીપણું બતાવેલું નથી. તેઓને નિયમિત ઉદ્યોગ કરવો ગમતો નહિ, અને દારૂ પીવાનો તેઓને અત્યંત છંદ પડેલો હતો, તથા જ્યારે તેઓ છાકટા બનતા ત્યારે ઘણો કજિયો કરતા. તેઓને લૂંટફાટ કરવી ઘણી ગમતી, અને દેશમાં જ્યારે સર્વ ઠેકાણે બંડ ઉઠે ત્યારે તેઓને ઘણું સારૂં લાગતું. જો કોળી લોકો સંપ કરીને પોતાનો જથ્થો બાંધે તો તેઓ ઘણા ભયંકર થઇ પડે, પણ તેઓનામાં પોતાની જાતિનો પ્રેમ છતાં તેઓ એકજ સમૂહના છે એમ તેઓએ ગણ્યું નથી, તેમજ બાહારના શત્રુ સામે થવાને તેઓએ પોતાનો સર્વનો એકજ સ્વાર્થ છે એમ માન્યું નથી.

ઇડર સંસ્થાનના તાબાનાં અહંમદનગર અને મોડાસાનાં સંસ્થાન છે તે બાદ કરતાં તેની ઉપજ ચાર લાખ રૂપિયાની ગણવામાં આવી છે. રાવોના વારામાં ઇડર સંસ્થાનનો વિસ્તાર ઘણો વધારે હતો, પણ પરાંતીજ અને ખેરાલા પરગણાં અમદાવાદના સુલતાનોએ જીતી લીધાં હતાં અને બીજાં પરગણાં મેવાડના રાણાઓએ અથવા ડુંગરપુરના રાજાઓએ

સ્કાટલંડના લો લ્યાન્ડર્સ ત્યાંના હાયલ્યાનડર્સ વિષે એવીજ તરેહનો અભિપ્રાય રાખતા. બાન્ની ન્યન સેટાન નામની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"હાયલ્યાનડર લોકો ઢાલ તરવાર અને તોપની વ્યવસ્થા કરવામાં હોશિયાર છે "પણ રણભૂમિમાં ટકાવ કરી રહે એવા અને તોપનો અવાજ સહન કરે એવા નથી "કેમકે તેઓ ઘણા ઉઘાડા શરીરના છે. ઉન્હાળાની રાત્રે તોપનો ધધડાટ, હવામાં ગર્જના થતી હોય તેવો થાય છે તે હાયલ્યાન્ડ પોશાક પહેરનારાઓમાં એકે માણસ "નથી કે સામે મ્હોંડે ખમી શકે."

લઈ લીધાં હતાં. ઈડરના મહારાજની ખરેખરી ઉપજ તો લાખ કે દોઢ લાખ રૂપિયાની છે ને બાકીની તેના આઠ રજપૂત પટાવતોને સ્વાધીન કરવામાં આવી છે, તેને બદલે તેઓ તેની લશ્કરી ચાકરી કરવાને અને થોડી ખંડણી આપવાને બંધાયલા છે. આ સિવાય વીસ કે ત્રીસ રજપૂત અને કોળી હાકોરોને આગળના રાવોએ લશ્કરી નોકરીના પેટામાં આપેલી જમીન છે પણ તેને બદલે તેઓ મહારાજને દરવર્ષે ખંડણી આપેછે. આખા ઈડર સંસ્થાન ઉપર ગાયકવાડની ખંડણી છે તે મહારાજ અને તેના પટાવતો પાસેથી ચુકવી લેવામાં આવેછે, પણ પછવાડેથી રૈયતના ઉપર વધારાનો કર નાંખીને તેઓ પાછો વસૂલ કરી લે છે. મહારાજની પોતાની સરખંધી પચાસ ઘોડા અને એકસોને પચાસ પાયદળની માત્ર છે, પણ જો અગત્ય પડે તો જોઇયે તેટલા પગારબંધી માણસોનો વધારો કરી શકાય એમ છે, કેમકે તેવા લોકોની ટોળિયોની ત્યાં ખોટ નથી. નોકરી કરનારા પટાવતોની સરખંધી, અશ્વાર અને પાયદલ મળીને એક હજારની થાયછે અને તે વિના છસેં બીજું લશ્કરી માણસ છે.

અહંમદનગર, મોડાસા, અને બાયડ એ ત્રણ સંસ્થાનવાળા ઈડરના મહારાજના સગા થાયછે, અને ઇડરવાડા માંહેલો દેશ તેમના સ્વાધીનમાં છે તોપણ ખરૂં જોતાં તેઓ ઈડર સંસ્થાનથી સ્વતંત્ર છે. અહંમદનગરનો તાલુકદાર પોતાના સગા, ઈડરવાળાનો ઘણું કરીને કટ્ટો શત્રુ છે અને થોડાં વર્ષ ઉપર તો બંનેનો કજિયો બહુજ વધી પડયો હતો તેનું કારણ એ હતું કે મોડાસાનો તાલુકદાર ગુજરી ગયા પછી ઈડરના મહારાજે તેના તાલુકા ઉપર પોતાનો હક કર્યો અને અહંમદનગરવાળાનો કુંવર મોડાસાવાળાએ દત્તક કરી લીધો હતો તેથી તે પોતાના કુંવરને માટે તાલુકો રાખી રહ્યો.

ઈડરના આઠે પટાવત (એક ચોહાણ હતો તે બાદ કરતાં) રાહોડ વંશના હતા, અને પોતાના કુળના જોધા, ચાંપાવત, કુંપાવત, અને એવાંજ બીજાં નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. એવાં નામ પડવાનું કારણ એ હતું કે જેણે જોધપુર વસાવ્યું તે જોધો, તેનો ભાઇ ચાંપો, અને તેનો ભત્રીજો કુંપો તથા મારવાડના બીજા રાજકુટુંબિયોએ તે કુળની પ્રથમ સ્થાપના કરી હતી તેથી તેમના નામથી કુળ ઓળખાતાં હતાં. તેઓની પદવિ ચો-

ક્રસ ઠરાવી હતી, અને તેઓને જે પ્રતિષ્ઠા આપી હતી તે ધણી સંભાળથી નિયમિત કરી દીધી હતી. ઉડણીના કુંપાવતને સર્વથી શ્રેષ્ટ પદવિ હતી. તેને ચામર, ચોપદાર અને ડંકાની પરવાનગી હતી, તથા પાલખી આપી હતી. તેને પોતાની જાગીરને પેટે કાંઇ ખંડણી આપવી પડતી નહિ; તે જ્યારે દરબારમાં આવે ત્યારે મહારાજ ગાદી ઉપરથી ઉઠીને તેને મળે અને જતી વેળાએ પણ તેટલુંજ માન આપે. તેની બેસવાની જગ્યા મહારાજના જમણા હાથ ભણી પેહેલી હતી. આ કરતાં પણ તેને બીજી બે છુટચો હતી, તે પરદેશી લોકોને ધણી નવાઇ જેવી લાગે એવી હતી, તે એકે, તેને સોનાનો તોડો પેહેરવાની તથા મહારાજની હજુરમાં સોનાનો હુક્કો પીવાની રજા હતી. તેમાં તેઓ મોટું માન સમજતા હતા. માન્દેતીના ચોહાણની જાગીર ધણી હતી પણ તે સર્વ કરતાં હલકી પદવિનો પટાવત હતો. તેને મહારાજ ઉઠીને મળે અને તેના મ્હોં આગળ ડંકો થવા દે એટલીજ પ્રતિષ્ઠા તેને આપી હતી.

પ્રથમ વર્ગના ઉમરાવોથી બીજી પદવિનો બારોટજી અથવા દસોંદી ભાટ હતો. તેની બેસવાની જગ્યા મહારાજની ગાદીની સામે હતી અને દરબારમાં આવતી વેળાએ અને ત્યાંથી જતી વેળાએ મહારાજ તેનો આદરસત્કાર કરતા.

બીજા કેટલાક લશ્કરી જમીદાર છે, તેઓને મોટા પટાવતો પાસેથી જિલ્લામાંથી જમીન મળેલી છે અને તેઓ "જીલાયત" કેહેવાય છે. તે માંથી કેટલાકનો દરબારમાં આવતી વેળાએ મહારાજ સત્કાર કરતા, પણ જતી વેળાએ તેમ કરવામાં આવતું નહિ. તેઓ દરેક ધણામાં ધણા દશ અશ્વાર રાખતા અને પોતાના જીલ્લાના પટાવતની સાથે ચડતા.

સંસ્થાનની જમાબંધીનું કામકાજ કારભારી અથવા દીવાન ચલાવતા, તે ધર્ણ કરીને જાતના વાણિયા હતા. બાકીનું બીજું કામકાજ પોતાના સરદારોમાંથી એક જણને સોંપવામાં આવતું, તેને "પ્રધાન" કેહેતા. તેને નિરંતર મહારાજની હજુરમાં રેહેવું પડતું. પટાવતો સંબંધીનું કાંઇ પણ કામકાજ પ્રધાનની સંમત્તિ વિના મહારાજ એકલાથી કરી શકાતુ નહિ. જો કોઇ પટાવતને દરબારમાં બોલાવાને કાગળ લખ્યો હોય તેમાં મહારાજે સહિ કરી હોય પણ નીચે પ્રધાનની સહિ હોય નહિ તો તે માન્ય રા-

ખંવામાં આવે નહિ એટલુંજ નહિ પણ માંહિ કાંઇક દગો છે એવો વેહેમ પડાવતને પડે.

ઈડરવાડો પશ્ચિમ ભણી ખુલ્લો છે તથાપિ બહુધા તેનો બચાવ થઇ શકે એવો છે. તેમાં નદિયો, ડુંગરા, અને જંગલ ઘણાં છે. ધરતી ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં આંબાનાં ઝાડ પુષ્કળ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આગળ તેમાં વાવેતર થતું હશે; ઘણો ભાગ તો હમણાં જંગલથી છવાઇ ગયો છે.

મહીકાંઠામાં લૂણાવાડાનું રજપૂત સંસ્થાન આવ્યું છે, પણ તેના સંબંધીનું લખાણ અમારે હાથ આવ્યું નથી.[1] તેમાં દાંતાનું સંસ્થાન તથા બીજા ઘણા નહાના નહાના ઠાકોરોની જાગીરો આવેલી છે (તેઓ માહેલા દરેકની પાસે પંદરસેંથી તે ત્રણ હજાર સુધી લડવૈયા હોયછે અને પાસેના સબળ કિલ્લાઓમાં રેહેછે.) તે માંહેથી જે પ્રસિદ્ધ છે તેના ચાર કે પાંચ જથા બંધાય એમ છે. આંબલિયારા, લોહાર, અને નીરમાલીના કોળી ઠાકોરો, તથા માંડુવા, પુનાદરા, અને કરાળના મકવાણા જમીદારો છે તેઓના તાબામાં આશરે પંદર મૈલ ક્ષેત્રફળની વાત્રકનદીની પાસેની ધરતી

---

૧ ભાટ લોકોના કેહેવા પ્રમાણે અણહિલવાડ પાટણના રાજા મૂળરાજ સોલંકીનો વંશજ ધવળદેવ નામનો સોલંકી ઈ. સ. ૧૧૦૪ માં ધોળકે અને ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૧૩૪ માં કાલરીગઢ (એ ગામ ચુંવાળમાં છે) ગયો. ધવળદેવનો પરપૌત્ર વીરભદ્ર કાલરી છોડી વીરપુર (એ ગામ હાલ વાડાસિનોરના રાજ્યમાંછે) ત્યાં આવ્યો. વીરપુરમાં વીરોબારિયો નામનો ઠાકોર હતો, તેને મારી ઈ. સ. ૧૨૨૫ માં તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની પછી વીરપુરની ગાદિયે કીકોજી, માનસિંહ, માહાવસિંહ, ગમસિંહ, પૃથીપાળસિંહ, વિક્રમસિંહ અને વિઠ્ઠલસિંહ, એ પ્રમાણે રાજા થયા. છેલ્લા વિઠ્ઠલસિંહે વીરપુરમાંથી ગાદી ઉઠાવીને લુણાવાડાની નજીકમાં મહી નદીના કિનારા પાસે ડીહ્વા ગામમાં સ્થાપી; તેમના વંશજ ભીમસિંહજીએ ઈ. સ. ૧૪૩૪ માં ડીહ્વામાંથી ગાદી ઉઠાવીને લુણાવાડામાં સ્થાપી.

૧ ભીમસિંહજી, ૨ ગંગદાસ, ૩ ઊદોરાણો, ૪ રાઘવરાણસિંહ, ૫ માલોરાણો, ૬ વનવીરજી, ૭ અખેરાજજી, ૮ કુંભોરાણો, ૯ જીતસિંહજી, ૧૦ ત્રિલોકસિંહજી, ૧૧ દયાળદાસજી, ૧૨ ચંદ્રસિંહજી (ઈ. સ. ૧૬૭૪ સુધી.)

૧૩ વીરસિંહજી (ઈ. સ. ૧૬૭૪-૧૭૧૧)

છેઃ બીજો જથો કોળિયાનાં નવ ગામનો છે, તે વિજાપુર પરગણામાં સાબ્રમતી નદી ઉપર છે; આ જથાને લગતાં દક્ષિણમાં, વરસોડા, આણુસા, અને પેથાપુરનાં રજપૂત સંસ્થાન છે. બનાસની પાસેના કાંકરેજના આઠ હજાર કાંમઠાવાળા કોળી છે, તથા સુંવાળના પાંચ હજાર છે, પણ તેમનો પ્રાન્ત બળવાન નથી, અને તેઓએ હવે પોતાની પડોશના લોકોને છેડવાનું છોડી દીધું છે.

મેહ્વાસી લોકો ઉપર દાબ બેસારવાને માટે મુસલમાન પાદશાહોએ બંધાવેલા વિશાળ અને ઘણા કિલ્લાઓનાં ખંડેર હવડ પડેલા ભાગમાં હજી પણ જોવામાં આવેછે. મુસલમાનોએ આવો બદોબસ્ત રાખ્યો છતાં તેઓના ખરેખરા બળના સમયમાં પણ ઘણું કરીને તેઓનું ચાલ્યું હોય એમ જણાતું નથી, અને મોગલ રાજ્યની પડતી આવી તે વેળાએ દેશમાંથી થાણાં ઉઠાડી લઈને તેઓએ ત્યાંના તોફાની લોકોને ફાવતું કરવાને દેશ ખુલ્લો મૂકી દીધો હતો. મરાઠાઓના આવ્યા પછી સર્વ રીતિભાત

---

૧૪ નાહારસિંહજી (ઈ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૩૫)

કુમાર જીતસિંહજી.

૧૫ વખતસિંહજી (૧૭૩૫-૧૭૫૭)

૧૬ દીપસિંહજી (૧૭૫૭-૧૭૮૨)

૧૭ દુરજનસાલજી ૧૭૮૨-૧૭૮૬)

૧૮ પ્રતાપસિંહજી (૧૭૮૬-

૧૯ પ્રતેસિંહજી -૧૮૪૯)

૨૦ દલપતસિંહજી (દત્તક) ૧૮૪૯-૧૮૫૧)

૨૧ દલેલસિંહજી (દત્તક) (૧૮૫૧-૧૮૬૭)

૨૨ વખતસિંહજી (દત્તક) (૧૮૬૭ માં ગાદીએ બેઠા છે.)

લુણાવાડાના તાબામાં ૩૮૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૫૦ ગામ, સુમારે પોણો લાખ માણસની વસ્તી છે, અને વાર્ષિક ઉપજ આશરે એક લાખ ચાલીશહજાર રૂપિયાની છે. તેમાંથી ઈંગ્રેજ સરકારને ૩૧૨૦૦૧ અને ગાયકવાડ સરકારને ૩૬૦૦૦ ખંડણી બદલના આપેછે. આ રાજ્યને ૩.૮૪૦ ગોધરા પ્રગણામાંથી અને ૩.૧૨૭ મહીકાંઠા ઈલાકાના સાઠંબા તાલુકામાંથી મળેછે. આ રાજ્ય રેવાકાંઠા ઈલાકાનું બીજા વર્ગનું છે. મહારાજાને નવ તોપનું માન મળેછે.

બદલાઇ ગઈ હતી, તેઓ કિલ્લા બાંધ્યા વિના, અથવા લાગલુંજ રાજ્ય સ્વાધીન કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવાવિના, ખંડણી વસુલ કરી લેતા સુધી; પોતાના રિવાજ પ્રમાણે હુમલા કરતા હતા, અને જેમ તેઓને પ્રસંગ મળતો જતો હતો તેમ ખંડણીના દરમાં વધારો કરવા જતા હતા.

વર્ષાઋતુમાં મહીકાંઠાના જે ભાગમાં પડાવ કરવાની અગત્ય પડતી ત્યાં મરાઠાનું મુલકગીરી લશ્કર પડાવ કરીને રહેતુ હતું અને બાકીના આ ખા આઠે મહિના અહિ તહિ નિરંતર ભમ્યાં કરતું. માગતાં વાંત ખંડણી આપવામાં આવતી નહિ ત્યારે તાલુકદારના ઉપર અમુક રકમનો મોસલ કરવામાં આવતો હતો. આમ છતા પણ તાલુકદારથી રકમ ભરાતી નહિ ત્યારે તેના તાલુકામાં લૂટફાટ કરનારૂ લશ્કર પેસતું અને તેના ત્રાસથી પણ કરાર પળાવી શકાતો નહિ ત્યારે તાલુકાનો પાક કાપી નાંખતા, ઝાડની ખરાબી કરતા, અને તેની ધરતી ઉજ્જડ કરી નાંખતા. ઠરાવેલી ખંડણીના દર કરતાં વધારે ઉઘરાવી લેવાને આ પ્રમાણે કરવું પડતું, તેમજ ઘણાં ગામડાંવાળા પણ લશ્કર ચડી આવે ત્યારેજ ખંડણી આપવામાં માન સમજતા હતા. ખંડણી આપવામાં જ્યારે તેઓ ઘણા હઠીલા થતા, અથવા લૂંટ કરતા કે તે કરવાની ઉશ્કેરણી આપતા, ત્યારે ગાયકવાડનો સરદાર તેઓના સામી ઉઘાડી દુશ્મનાવઠ બાંધતો. તે બહુધા મેવાસિયેાનાં ગામડાં ઉપર લશ્કરસહિત ત્વરાથી ચડી આવીને છાપેા મારતો અને તેઓના મુખ્યીને અથવા તેઓની સ્ત્રિયેાને પકડી જતો. જો તેનો જય થતો તો મેહેવાસી શરણ થતા; પણ તેનું ચાલતું નહિ તો તે ગામ મારતો અને બાળતો, એટલે ત્યાંના રેહેવાસી ઘણું કરીને કોળી હોય તો તે જંગલમાં નાશી જઇને તેનું કાંઇ ચાલવા દેતા નહિ. કોળિયેાનાં જે બહુ જબરાં ગામ હતાં તે નદીથી ઘણી વેગળી બાજુએ ખુલ્લાં હતાં, અને બીજી બાજુઓએ ટેકરા કરી લેતા તેનું કારણ એજ હતું કે અગત્ય પડે ત્યારે કોતરોમાં નાશી જવાય. કોળિયેાને આ પ્રમાણે નાશી જવાને અથવા સંતાઇ રેહેવાને સાધન મળતાં હતાં તેથી તેમના મનમાં ઘણી હિંમત રેહેતી હતી, અને આણીગમ, હલ્લો કરનારાઓને પેલા ટેકરા ભણીના રસ્તા કોઇ પણ પ્રકારે કોળી લોકોના જેટલા ફાવી જવા જેવા થઇ પડતા નહિ. આવે પ્રસંગે કોળિયેા, કમડાં અને બંધુકો વડે ગાયકવાડના લશ્કરને ઘ-

ણીવાર લગી ટળવળાવંતા. પણ જો તેઓને તેમની જગ્યાએથી નસાડી મૂકવામાં આવતા તો તેઓ વિખરાઇ જતા, અને ઝડપથી ઘણી લાંબી કૂચ કરીને જ્યાં શત્રુથી પોહોંચી શકાય નહિ એવી જગ્યાએ એકઠા થઇ જતા. અને કોઇ કોઇ વાર તો લાગ ફાવતો ત્યારે, રાતની વેળાએ એવી ચુપકીથી ગાયકવાડના લસ્કરની છાવણી ઉપર હલ્લા કરતા કે કવાયત શીખ્યા વિનાના ભરકુશિયા લસ્કરમાં ગભરાટ ઉડી રેહેતો. પણ ચાલતા સુધી તો તેઓ ગાયકવાડી સરદારનાથી નાસતા ફરતા અને જે ગામડાં સાથે તેને લાગતું વળગતું હોય તેઓની લૂંટફાટ કરીને આડે રસ્તે તેની પજવણી કરતા. આણીગમ ગાયકવાડી સરદારો કોળી લોકોની બાતમી મેળવવાને, તથા તેઓને મારી નાંખવાને, અને તેમના કુટુંબનાં માણસોને પકડવાને પ્રયત્ન કરતા. તેમજ તેમને ખાવાપીવાનું મળે નહિ એટલા માટે બનતી ચોકશી રાખતા, તથા તેઓને જે આશ્રય આપતું તેમને શિક્ષા કરતા. આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થવાથી કોળિયોને જ્યારે ખાવાનું મળતું નહિ ત્યારે તેઓ મહુડાં અથવા ખાવા જોગ ભાજી પાલો ખાઇને રેહેતા; પણ રેહેતાં રેહેતાં તેમાંના માણસો પોતાને ગામ પાછા ફરતા તેથી તેમના જથામાં ઘટાડો થઇ જતો, માત્ર બાદરી બેડેલા માણસો પોતાના ઠાકોરોની સાથે વગડામાં રેહેતા. એ પ્રમાણે તેઓ મરાઠાઓના હાથમાં આવતા નહિ અથવા તેમના વિષે તેઓ સરત ચૂક થઇ જતા ત્યારપછી વાંધો પતાવીને અથવા શરણ થઇને પણ ઠાકોર પોતાના ગામનો ફરીને કબજો કરી લેતા. કોળી લોકો સાથે કજિયો રાખવામાં છેવટે ગાયકવાડને ઘણે પ્રસંગે નુકસાન વેહવું પડેલું છે. આંબલિયારા ગામની માત્ર એકજ બાજુએ રક્ષણકારક લાંબી નહાની ઝાડી આવેલી અને આસપાસ સૂકા કાંટાની વાડ વિના બીજું કાંઇ પણ નહોતાં છતાં સાત હજાર માણસોના ઘેરાનો ટકાવ છ મહિના સુધી રહ્યો. અને પછી છાપો મારીને તે લેવામાં આવ્યું; પણ થોડાક કોળી લોકો ફરીને ટોળે મળીને ટૂટી પડ્યા એટલે લડાઇને ઠેકકણે તેઓના ચાર મુખ્ય સરદાર અને તોપો રેહેવા દઇને ઘેરો ઘાલનારા લોકો જીવ લઇને નાઠા. એક બીજે પ્રસંગે લોહારના લોકો આસરે એક હજાર ટોળે મળીને ગાયકવાડના દશ હજાર માણસના લસ્કરને પોતાની પછવાડે એક કોતરમાં થઇને વાત્રક નદીમાં લલચાવી લાવ્યા, અ-

ને સામે કિનારે એક નહાની ટુકડી તેમના સામેા ઠકાવ કરતી હેાય એવેા ડેાળ તેઓએ ધારણ કર્યેા એટલી વારમાં સંતાઇ રહેલાં માણસેા આપાજી આપાજીના લશ્કર ઉપર કેાતરને આગલે ભાગે મારેા ચલાવવા લાગ્યાં અને આખા લશ્કરને નસાડી મૂકયું, ને તેનેા સરદાર આપાજી પેાતાના ઘેાડાની ઝડપવાળી ફેાડને લીધે મહાસંકટમાંથી ઉગરી ગયેા.

આવેા પ્રસંગ જ્યારે રજપૂતેાને આવતેા ત્યારે તેઓ ઘણું કરીને પેાતાના ગામનેા હમેશ બચાવ કરતા; સાબરમતીના કિનારા ઉપર જબ્બર કેાતરેામાં કરેાડા ગામ છે તેના ઉપર ગાયકવાડની ફેાજે ઘણા હલ્લા કરયા હતા તે સર્વમાં તેઓને હઠાવીને ઘેરેા ઉઠાવવાની જરૂર પાડી હતી. રજપૂતેા કેાઇ કેાઇ વાર પરભારયા લેાકેાને પગાર આપીને લડાઇના કામને અર્થે લાવતા પણ ઘણે પ્રસંગે તેા કેાળી લેાકેાને વારે વારે બેાલાવતા; તથાપિ કેાળિયેાને તેા બીજી કેાઇ જાતના લેાકેાને કદિ બેાલાવવા પડ્યા નથી.

સુમારે અઢારમા સૈકાની આખરે મહીકાંઠામાં મરાઠાની સત્તા ધમધેાકાર ચાલતી હતી, તે વેળાએ શિવરામ ગાર્દી કવાયત શીખેલા લશ્કરનેા સરદાર હતેા, તે વિષે આગળ લખવામાં આવેલું છે તેને પ્રાન્તની વ્યવસ્થા કરવાના કામ ઉપર નેમ્યેા હતેા. પ્રતાપસિંહના મરણ પછી ગાયકવાડના રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગયાને લીધે શિવરામે મેળવેલા જય ધેાવાઇ ગયા; પણ રાવજી આપાજીના પિત્રાઇ રઘુનાથ મહીપતરાવે (અથવા કાકાજી) ઈ૰ સ૰ ૧૮૦૪ ને સુમારે વ્યવસ્થા કરી નાંખી, અને અગરજો ત્યાર પછી ગાયકવાડી ફેાજની સામે અટકાવ થયા હતા તેાપણ તેમ કરનારા સર્વે એક સંપ થઇને સામા થવાને ઉઠયા હેાય એમ થયું નથી. મહીકાંઠાની બાબતમાં બ્રિટિશ સરકાર ઈ૰ સ૰ ૧૮૧૩ ની સાલમાં મધ્યસ્થ થવા લાગી, તે વેળાએ મેજર બાલેન્ટૈને, કર્નલ વાકરની સરસ ચલાવેલી રીતિ પ્રમાણે ગાયકવાડની વતી એ પ્રાન્તનાખંડિયા સંસ્થાનેા સાથે ઠરાવ કરયા પણ કાંઇજ જુજ ચૂકને લીધે તે ઠરાવ પછીથી બહાલ રાખવામાં આવ્યા નથી તેમજ રદ કરવામાં પણ આવ્યા નથી. તે વેળાએ આખેા મહીકાંઠેા ગાયકવાડના બચા જમાદારને સ્વાધીન હતેા; તેણે ત્યાં ઘણીક ફેાજ રાખી હતી અને ગાયકવાડની સત્તા ઘણી સારી રીતે અને જોરથી

દબાવી રાખી હતી, તેણે સરથાનો પાસેથી ખંડણી લેવાનો કર વધારી દીધો અને જેઓ ઉશ્કેરે છોગે બંડ કરવાને ઉભા થયા તેઓને શિક્ષાએ પોહોંચાડયા, પરંતુ લૂંટ થતી તે અટકાવી શકયો નહિ, ને બ્રિટિશ સરકારના પરગણામાં કેાળી લેાકેા લૂટફાટ કરવા લાગ્યા તે વિષેની વારે વારે બૂમેા પડવા લાગી. સન ૧૮૧૮ માં બચા જમાદારના તાબાની ફેાજનેા ઘણેા ભાગ બીજાને મદદ આપવા સારૂ બેાલાવી લેવામાં આવ્યેા, અને લાર પછી બધાંય માણસને બેાલાવી લીધાં તેથી એ પ્રાંતમાં ઘણી ખરી આગળની પેઠેજ અવ્યવસ્થા થઇ ગઇ. ત્રણ વર્ષ પછી જ્યારે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબઈ ગવર્નર ત્યાં ગયેા ત્યારે તે પ્રાન્તમાં સલાહ શાન્તિ રહે તથા વડેાદરા સરકારની ખંડણી સુલેહની રીતે ઉઘરાવી લેવામાં આવે એટલાસારૂં એની સૂચનાથી ત્યાં બ્રિટિશ એજન્સી સ્થાપવામાં આવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઇડરના મહારાજા–આનંદસિંહ–શિવસિંહ

ભવાનીસિંહ–ગંભીરસિંહ.

જોધપુરના રાજા અજિતસિંહ વિષે બોલતાં ઇડરના દસોંદી ભાટ કહેછે કે તે ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે (દિલ્હીમાં) સાત શાહજાદાને ગાદી ઉપર બેસાડયા, અને તેમને પાછા ઉઠાડી મૂકયા. છેવટે તેણે મહમદશાહને ગાદિયે બેસાડયો. સાત દિવસ સુધી દિલ્હીમાં અજિતસિંહની આણ વર્ત્તાઇ, અને જયપુરનો રાજા, જેસલમેરનો રાજા, ભાવલપુરનો નવાબ, શિરોઇનો રાવ અને શિખરાનો રાવ, એ પાંચ રાજા તેને શરણે રહ્યા. પાદશાહને ગાદિયે બેસાડીને ત્રણ વર્ષ લગી અજિતસિંહ દિલ્હીસાં રહ્યો, અને કુંવર અભયસિંહને પાંચ હજાર અશ્વાર સહિત પાદશાહની ચાકરીમાં મૂકીને, પોતે જોધપુર પાછો ગયો, એક દિવસે પાદશાહ જમનાજીમાં નાવ નંખાવીને અભયસિંહને સાથે લઇને સેલ કરવા નીકળી પડયો. જ્યારે તેઓ નદીની મધ્યે આવ્યા ત્યારે પાદશાહે કુંવરને નદીમાં નાખી દેવાને કહ્યું, ત્યારે અભયસિંહે પૂછ્યું કે એમ કરવાનું તમારે કારણ શું છે? ત્યારે પાદશાહ બોલ્યો કે અજિતસિંહને મારી નાખવાવિષે તમે તમારા ભાઇ વખતસિંહ ઉપર કાગળ લખ્યો તો હું તમને બચાવું. આ ઉપરથી અભયસિંહે ભંડારી રઘુનાથ પાસે એવો કાગળ લખાવ્યો કે તમે અજિતસિંહને મારી નાખશો તો હું તમને નાગોરની ગાદી આપીશ. એ કાગળ વખતસિંહને પોહોંચ્યો ત્યારે તેણે મધ્યરાત્રે જઇને પોતાના પિતાને ઠેર કર્યો.* રાણિયો તેની સાથે સતી થવાને ચાલી; તેઓએ પોતાની સાથે આનંદસિંહ, રાયસિંહ અને કિશોરસિંહ જે અભયસિંહના નહાના ભાઇ થતા હતા તેમને લીધા, કેમકે જોધપુરની રીત પ્રમાણે તેઓની આંખ્યો ફોડી નાખવામાં આવે નહિ. જોધપુરના રાજાનું સ્મશાન મંડોવરમાં હતું ત્યાં જ્યારે રાણિયો આવી પોહોંચો ત્યારે તેમને સરદારોને સોંપ્યા. તેમાંના રાયસિંહ અને આનંદસિંહ ચોહાણરાણીના

* આ વાત ટાડકૃત રાજસ્થાનના ભાગ ૧ લાને પૃષ્ઠ ૭૪૪-૭૪૫ માં સવિસ્તર છે.

કુંવર થતા હતા અને કિશોરસિંહ ભાટિયાણીનો કુંવર થનો હતો. તેમને ચોહાણ સરદાર, માનસિંહ અને દેવીદાસ, તથા માનસિંહ કુંવર જોરાવરસિંહને સ્વાધીન કર્યા. તેઓને રોઇચા ગામનો પટો હતો, તેની ઉપજ એક લાખ રૂપિયા આવતી હતી; તે છોડી દઇને કુંવરોને લઇને જોધપુરની પૂર્વમાં પંદર કોસ ઉપર ચાંદેલા ગામ છે ત્યાં પડાવ કરયો. મારવાડમાં વડોદરાનો પટાવત મોકમસિંહ ઠાકોર હતો, તેનો પટો દશ હજાર રૂપિયાનો હતો, તેને વખતસિંહે કહ્યું કે તમે પાછળ જઇને કુંવરોને મારી નાખો અથવા પકડી લાવો. પછી તે આકસે અશ્વારો લઇને ચાંદેલે ગયો. તેને આવતો જોઇને, તેઓએ કમરો બાંધી અને પોતાના બારસે અશ્વારોને પોતાની આસપાસ મૂકી દઇને વચ્ચે કચેરી કરી વિચાર કરવાને બેઠા. મોકમસિંહ તેઓના ડેરા પાસે જઇને ઉતરયો, અને કહ્યું કે ત્રણે કુંવરો મને સોંપો. ત્યારે માનસિંહે કહ્યું કે જેવા સતિયોએ કુંવરો મને સોંપ્યા છે તેવાજ હું તમને સોંપું છું. એ પ્રમાણે કહીને પોતાની કટારી તેના મ્હોં આગળ ધરીને બોલ્યો, "જો તમારે તેમને મારી નાંખવા હોય તો હવડાં મારો." મોકમસિંહ બોલ્યો "ઠાકોર તમે ધણી કરી, તમે મને પણ તમારા ભેગો ભેળવ્યો. હવે તો જે તમારૂં થશે તે મારૂં થશે." પછી ચારે જણા મારવાડમાં આડોવલો કરીને ડુંગર છે ત્યાં જઈ રહ્યા અને મારવટું કરવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાનો કણીલો બિકાનેરમાં દેશણોત ગામ છે ત્યાં ચારણોની માતા કર્ણીજી છે ત્યાં મેલ્યો, ત્યાં આજસુધી એવો દસ્તુર હતો કે કોઈ મોટા રાજનું ખુન કરી ને પણ કર્ણીજી માતાને શરણ આવે તો તેનું કોઇએ નામ લેવાય નહિ એવી એ માતાની સત્તા હતી.[૧]

આ બનાવ બનતા પેહેલાં શણલાના પટાવત ચાંપાવત સવાઇસિંહ, માનસિંહ, પ્રતાપસિંહ અને જીવણદાસ હતા, તેઓનો પટો શિત્તેર હજાર રૂપિયાનો હતો, તેઓને મહારાજા અજિતસિંહ સાથે કજિયો થયો હતો તેથી તેમનો પટો જપ્ત થયો હતો. તેઓ પણ મારવટે નીસરીને આડોવલે ગયા હતા, અને તેમના કણીલા તેમણે કર્ણીજી માતાને શરણે

---

૧ મારા જાણવા પ્રમાણે તે સાત હજારનો હતો. ભા. ક.

૨ કચ્છમાં માતાની તુંબડી નામે ગામ છે ત્યાં કોઇ અપરાધી જતો તો તેને અભય ગણવાનો રીવાજ અદ્યાપિ સુધી હતો. ભા. ક.

મૂકયા હતા. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહનો ખજાનો અજમેરથી દિલ્હી જતો હતો, તે તેઓએ લૂંટી લીધો. જ્યારે રાજકુંવરો આડોવળે આવ્યા ત્યારે ચાંપાવતોએ એ ખજાનો તેઓને અર્પણ કરી દીધો અને તેઓની ચાકરીમાં રહેવાને તૈયાર થયા. કુંવર આનંદસિંહે તેમની વાત માન્ય રાખી અને મોકમસિંહ, જોધા માનસિંહ ચોહાણ, અને પ્રતાપસિંહ ચાંપાવત એ ત્રણે જણને કોલ આપ્યો કે, તમે તમારા ધણીના સાંબધમાં છો તેથી મને રાજ્ય મળશે ત્યારે હું તમને ત્રણેને પટો આપીશ. આડોવળેથી કુંવરોએ અને તેઓના સોબતિયોએ મારવાડ ઉપર લૂંટફાટ કરવા માંડી અને માનસિંહ ચોહાણવિષે કવિતામાં એવું જોડાયું કે, "મરુધર માથી, દધિ જેમ માને." (ભાવાર્થ,–દેવે જેમ સમુદ્રમંથન કર્યું તેમ માનસિંહે મારવાડની ધરતીનું મંથન કર્યું.) જ્યારે અભયસિંહે પાદશાહના ડરથી પોતાના બાપને મારી નાખવાને વખતસિંહને લખ્યું હતું, ત્યારે પાદશાહે તેને ઈડર પરગણું બક્ષિસ આપીને નવ મોહોરનો લેખ કરી આપ્યો હતો. તે લઇને અભયસિંહનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ જગુજી દિલ્હીથી જોધપુર જતો હતો, તેવામાં આ બારવટિયા તેઓને પકડીને આડોવળા ઉપર લઇ ગયા. ત્યાં તેણે તેઓને કહ્યું કે, અભયસિંહને ઈડરનો પટો કરી આપ્યો છે, અને તમે મને જો દિલ્હી પાછો જવા દો. તો હું તમારા નામનો પટો કરાવી લાવું. તેઓએ પુરોહિતના સોગન ઉપરથી તેની વાત માની, એટલે તેણે અભયસિંહની પાસે જઇને કહ્યું કે, તમારા ભાઈ મારવાડ દેશ લૂટીને ખરાબ કરેછે, માટે તેઓને જોધપુરનાં બાવીશ પરગણાંમાંથી કોઇ પણ પરગણું છેલ્લી વારે આપવું પડશે, તેને બદલે ઇડરનો પટો હવણાંજ આપીને સમાધાન કરો. અભયસિંહે તેને પટો આપ્યો અને તે લઇને આડોવળે ગયો.

આ વેળાએ, સંવત્ ૧૭૮૫ (સન ૧૭૨૯) માં + ઉદાવત લાલ-

+ મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ ચાર્જ જ્યારે મેજર મૈલ્સના તાબામાં હતો ત્યારે તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સન, ૧૮૨૧ ને રોજ રિપોર્ટ કરયો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે ફકરો છે.

"સંવત્ ૧૭૮૫ માં જોધપુરના રાજાના ભાઇ આનંદસિંહ અને રાયસિંહે, વાણુ " અને પાલણપુરથી ત્રોડા અશ્વાર ગડવાડાના કોળી સાથે આણીને ધણી

સિંહજી ત્રણસેં અશ્વારો સહિત ખોરસદના નવાબની ચાકરી કરતો હતો, તે રજા ઉપર પોતાને ઘેર મારવાડ જતાં, ઈડર આવીને રમણેશ્વર તળાવ ઉપર ઉતરયો હતો. તે વેળાએ ઈડરના દેસાઇયો આવીને તેને મળ્યા અને કહ્યું કે, ઈડરનું રાજ્ય તમને અપાવિયે, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ઈડરનો પટો તો મહારાજા અભયસિંહને પાદશાહે આપ્યો છે, માટે તે મારાથી લેવાય નહિ, પણ આનંદસિંહ અને મહારાજાના બીજા ભાયાત બારવટે ફરેછે તેઓને અહિં લાવિયે. આ વાત દેસાઇયોએ કબૂલ કરી એટલે લાલસિંહ આડોવળે ગયો, અને જે બન્યું હતું તે સર્વ વર્ત્તમાન કહ્યું. આ વેળાએ જેતાવત અદેરામજી અને કુંપાવત અમરસિંહ કુંવરો પાસે ચાકરીમાં હતા, તેઓએ ત્યાં ફોજ જમાવીને પાંચ હજાર અશ્વાર લઇને સિરોહી પરગણાના રોહીડાનાગામને પાદર મેલાણ કર્યું. ત્યાં પોસીનાનો વાધેલો

" મુસિબત વિના ઇડરનો કબજો કરી લીધો, તેઓને દિલ્હીનો હુકમ હતો એમ કહેછે
" પણ ખરી વાત એમ જણાયછે કે, દેશની સ્થિતિ એવી થઈ ગઇ હતી તેથી તેઓનું
" આવવું થયું હતું, અને મારવાડના કુંવરો જે અમદાવાદની સુબેદારી ઉપર તે વેળા-
" એ હતા તેઓએ ઘણું કરીને તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. કેટલાંક વર્ષ પછી ઉ-
" પર લખેલો દેશાઈ કે જેને (મુરાદબખશે ઇડર લીધા પછી તેનો તાબો સોંપ્યો હ-
" તો તે) મારવાડિયોએ ઉઠાડી મૂકયો હતો એમ જણાયછે તેની ઉશ્કેરણીથી બ-
" ાજી દેવાજી કરીને દામાજી ગાયકવાડના તાબામાં એક કામદાર હતો તેને પેશવાની
" ભણીથી ઈડરનો કબજો લેવાને મોકલ્યો. તેને ઈડરના માજી રાવના નોકર રેહેવર
" રજપૂતોએ મદદ કરી તેથી કબજો કરી લીધો. આશરે સંવત્ ૧૮૦૯ (ઇ. સ.
" ૧૭૫૩) માં ઈડર પાછુ લેવાને લડાઈ થઇ તેમાં આનંદરાવ કામ આવ્યો, અને
" બચાજી ત્યાં એક ટુકડી મૂકીને અમદાવાદ પાછો આવ્યો. પણ રામસિંહે ફોજ એ-
" કઠી કરીને ઇડર ફરીને કબજે કરી લીધું. તે સંવત્ ૧૮૨૨ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૬૬)માં મરણ
" પામ્યો. શિવસિંહ, પોતાના બાપ આનંદસિંહની પછવાડે ગાદિયે બેઠો, અને કહેછે
" કે તેણે ચાળીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. શિવસિંહને પાંચ દીકરા હતા, ભવાનીસિંહ(અથ
" વા લાલજી) જે તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; સંગરામસિંહ જેને અહમદનગરનો
" પટો મળ્યો; જાલમસિંહ જેને મોડાસાનો મળ્યો;ઈદરસિંહ (જેને કાંઈ મળ્યું નહિ);
" અને ગોરવાડાનો અમરસિંહ. ભવાનીસિંહે તેના બાપના મરણ પછી માત્ર એકજ
" મહિનો રાજ્ય કર્યું ત્યાર પછી તેનો પુત્ર હવણાંનો રાજા ગંભીરસિંહ, સંવત્ ૧૮૪૯
" (ઈ. સ. ૧૭૯૩) માં ગાદિયે બેઠો. ગંભીરસિંહને ઉમેદસિંહ (અથવા લાલજી)
" કરીને એક કુંવર છે તે વીશ વર્ષનો છે."

ઠાકોર, રાવનો પ્રધાવત હતો તેણે રસ્તો બંધ કરીને કહ્યું કે, હું તમને ઈડર તરફ જવા દઇશ નહિ, કેમકે રાવજીએ ઈડર ઉપરનો પોતાનો કબજો છોડી દીધો નથી. છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે, ઠાકોરની કન્યાવેરે આનંદસિંહજી પરણે અને તે ઠાકોરને પોળના રાવ પાસેથી જે ગામ મળેલાં તે ઉપરાંત બીજાં બાર આપવાં. આ પ્રમાણે ધનાલનાં ગામ ઠાકોરને સ્વાધીન કર્યાં, અને તેની કુંવરી આનંદસિંહ સાથે પરણાવી, અને ફોજ પોસીને ગઇ. આ જગ્યાએ રાજકુંવરોએ દેસાઇયોને બોલાવ્યા, તે આવી પોહોંચ્યા એટલે તેમની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો. પછી સંવત્ ૧૭૮૭ (ઈ. સન ૧૭૩૧) ના ફાલ્ગુન શુદિ ૭ ને દિવસે ઈડરમાં પેઠા. એજ વખતમાં મહારાજા અભયસિંહ અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાર પછી અભયસિંહ ઈડરના મહારાજા સાથે સત્તાહથી ચાલતો હતો, અને તેણે દિલ્હીથી પટો મેળવી આપ્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ ચિન્નાપુર અને પરાંતીજ પરગણાં તેમને અપાવ્યાં. જ્યાં લગી અભયસિંહ રહ્યો, ત્યાં સુધી ઈડરને અમદાવાદવાળાને જમા આપવી પડી નથી. *

---

*કર્નલ ટાડે (રાજસ્થાનભાગ બીજે પૃષ્ઠ ૭૬૯) નીચે દાખલ કરેલો પત્ર પોતાના પુસ્તકમાં આપેલો છે, તેની સાથે આ હકિકતનું શી રીતે મળતાપણું આણવું તેની અમને ખબર પડતી નથી.

" અંબરના રાજા જયસિંહનો ઈડર સંબંધી કાગળ, મેવાડના રાણા સિંહ " ગરામસિંહ ઉપર લખેલો.

"શ્રી રામજી.

"શ્રી સીતારામજી.

" હું જ્યારે ઉદયપુરમાં હતો ત્યારે તમોએ મને કહ્યું હતું કે મેવાડ થારૂ " ઘર છે અને ઈડર મેવાડનું આંગણુંછે, માટે તે લેવાનો લાગ વકાસતા રેહેજો, તે " દિવસથી હું લાગ જોયાં કરૂંછું; તમારા મુખત્યાર મયારામે ફરીને તે વિષે લ- " ખ્યું છે, અને દલપતરાયે બોલેબોલ તે કાગળ મને વાંચી સંભળાવ્યોછે, તે વિષે " મેં અભયસિંહ મહારાજને વાત કરી તે તમારા બધા વિચાર સાથે મળતા આ- " વીને પરગણું તમને નજર કરેછે, એ વિષેનું એમનું લખત આ સાથે મોકલ્યું છે.

" મહારાજા અભયસિંહ અરજ કરેછે કે, તમારે એવી રીતે બંદોબસ્ત કર- " વો કે, કબજાવાળો આનંદસિંહ જીવતો નાશી જાય નહિ, કેમકે એ મરી ગયા વ- " ગર તમારો કબજો મજબુત રેહેશે નહિ; આ તમારા હાથમાં છે. વળી મારી

મહારાજા આનંદસિંહને ઈડરમાં આવ્યાને બે વર્ષ થયાં ત્યાર પછી બોરસદનો નવાબ ભાઇયોના ટંટાથી નાશીને તેને શરણે ગયો. મહારાજાએ પોતાના સરદારોનો અભિપ્રાય લઇને પોતાના બે ભાઇયો સાથે ચાંપાવત સવાઇસિંહ અને પ્રતાપસિંહ, જોધા મોકમસિંહ, જેતાવત અદેરામજી, ચાંપાવત જીવણદાસ, અને કુંવર જોરાવરસિંહ એટલા જણને બે હજાર અશ્વારો સહિત બોરસદ ઉપર મોકલ્યા. ત્યાં એક મ્હોટી લડાઇ થઈ, અને કિલ્લા ઉપરથી તોપોનો મારો ચાલ્યો તેથી દશ દિવસ સુધી કિલ્લો લેવાયો નહિ. છેવટે બોરસદના કારભારિયે આવીને કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડ્યા, એ લડાઇમાં કુંવર જોરાવરસિંહને તરવારના બે ત્રણ ઘા વાગ્યા અને પચાસ મારવાડી માણસ મરાયાં, તેમજ સામાવાળાનાં પણ આશરે તેટલાંજ મુવાં. પછી નવાબને ગાદિયે બેસાડ્યો ત્યારે મહારાજા રાયસિંહજીને તેણે કહ્યું કે, "પરગણામાં મારો અમલ સારી પેઠે જમાવીને પછી તમે ઈડર પધારજો." તે ઉપરથી રાયસિંહ આઠ મહિના ત્યાં રહ્યા.

આ વેળાએ રાવળિયે પોસીનાના વાઘેલા સિવાય પોતાના સરદાર રણાસરના ઠાકોર અદેસિંહ રેહેવર તથા મોનપર, સરડોઈ, રૂપાલ, અને ઘોરવાડના રેહેવર ઠાકોરોને, અને આસપાસના ભોમિયાઓને એકઠા કર્યા.

"મરજી એવી છે કે, તમારે જતે જવું, અથવા એમ જો તમને દુરસ્ત લાગે નહિ તો "ડાભાઈ નગુને પાંચારી ફોજ આપીને મોકલજો, અને બધા રસ્તા બંધ કરી નાં-"ખી પછી એને મારજો, ગમે તે થાય પણ એને બચી જવા દેશો નહિ, આ વા-તની ચોકશી રાખજો.

"અશાડ વદિ ૭ સં. ૧૭૮૪ (ઈ. સ. ૧૭૨૮).

"શિરનામું.

"ઈડર પરગણું અભયસિંહ મહારાજની જાગીર છે તે હજુરને નજર કરે છે; "તે કોઈ બીજાને આપવામાં આવે તો, સંભાળ રાખવી કે મુનસબદાર કદિ કબજો "પામે નહિ. વદિ ૮ સં. ૧૭૮૪.

"હાંસિયામાં રીત પ્રમાણે રાજાના હાથથીલખ્યું છે કે, મારા રામરામ પોહોંચે. "દિવાનની હજુરમાં હતો ત્યારે મને હુકમ ફરમાવ્યો કે મેવાડને, ઈડર આંગણુ "છે, અને ચપ્પન ગાંવો છે, અને તે લેવાની અગત્ય છે. આ મેં મનમાં રાખ્યું "હતું, અને શ્રી દિવાનજીના પ્રતાપથી તે પૂર્ણ થયું છે.

સરદારોએ કહ્યું કે, અમે જઇને તમારે માટે લડીશું, અને અમારાથી બનતા સુધી ઇડર લઇશું. ત્યાંથી તેઓ દેશોતરમાં ગયા, ત્યાં ડાભી રજપુતોનાં પાંચસેં ઘર હતાં, અને ત્યાંથી ઈડર ગયા. આ વેળાએ ઈડરમાં મુસલમાન કસબાતિયોનું જોર ઘણું હતું; તેમની બે કોમ હતી, એક નાયકની અને બીજી ભાટીની (તેઓનાં ઘર આશરે પંદરસેં હતાં); ઈડરના દરવાજાની તથા મોરચાની સોંપણી તેઓને હતી. રાવજીના પટાવતોએ કસબાતિયોને સાધી લીધા, અને ઈડર શેહેર લીધું. મહારાજ આનંદસિંહની પાસે કુંપાવત અમરસિંહ અને ચોહાણ દેવીસિંહ બે સરદાર રહ્યા, તેમને લઇને પોતાના કુટુંબ સહિત તે ડુંગર ઉપરના કિલ્લામાં ગયો, ત્યાં પણ દગાભણી થઇ એટલે પેલી તરફની બારિયેથી પોતાના સરદારોની સાથે કુટુંબ વિદાય કરયું અને પોતે ઘાંઢીને દરવાજેથી નીકળીને કિલ્લાની ઉત્તરમાં ફરીને કુટુંબની સાથે ભેગો થવાની આશાએ ચાલ્યો. મહારાજની સાથે થોડા અશ્વારો હતા, તે પણ જૂદા જૂદા પડી ગયા હતા. આ વેળાએ રેહેવર અશ્વારોની એક ટુકડી પાસે આવતી જોઇને પોતાનાં માણસ એકઠાં થઈ જાય એટલા માટે તેણે પોતાના નગારચીને ડંકો કરવાને કહ્યું. તે સાંભળીને નાગરચિયે કહ્યું જે આપણા અશ્વારો તો વેગળા રહી ગયા છે, તેઓ તરત આવી શકશે નહિ, પણ ડંકો સાંભળીને રેહેવરો આવી પોહોંચશે, આનંદસિંહે બે ત્રણ વાર ગુસ્સે થઇને હુકમ કર્યો એટલે તેણે તરતજ ડંકો કરયો. રેહેવરો તે સાંભળીને ઘોડા કૂદાવતા આવી પોહોંચ્યા અને તેના થોડા રહેલા માણસોને પકડી પાડ્યા. ત્યાં આગળ લડાઇ થઇ. મહારાજની ભણીનો ચોહાણ દેવીસિંહ પેહેલો કામ આવ્યો. પછી કુંપાવત અમરસિંહ ઘવાયો, અને નગારાવાળો રામદાન કરીને હતો તે મારયો ગયો, પછી મહારાજનો ઘોડો મરાયો અને છેવટે પોતે પણ કામ આવ્યો. તેનાં માણસોમાંથી થોડાં બચ્યાં, અને રેહેવરોએ ઈડરનો કિલ્લો લીધો.

गीत.

अखत उछळ बाण, केवाण के आरती;
सबळ गज गाह विवाह सामो;

आणंद महाराज गढ परणते ईडरे,
मदेहद जान देविदान मामो. ૧
ढुंगाणी चुकावतां घाव दूणा दियो,
भाणने सारथी कहे भाळो;
इंद्र ज्युविंद अजमालसुत ओपियो,
वींदरी ढाल फतमालवाळो. ૨
सिंधुवाराग गवरी जतां शोंहला,
धीर रण धकावतां पाव धरता;
धूरता कूरता वहे पीधा थका,
कम धम छरीक अर झीक करता. ૩
गढपति सरग भाणेज मामो गया,
फरण गर्भ वासरा टाळ फेरा;
मुह चढे लडेवा आचेया मांडहा,
करां वाखाण चहुवाण केरा. ૪

---

૧ આણ રૂપી અક્ષત ઉછળ્યા, અને તરવાર રૂપી આરતી થઈ, અને સળળ હાથિયોની સામે જ્યારે મહારાજ આણંદસિંહ ઈડરગઢ વેરે પરણવા લાગ્યો ત્યારે દેવીદાન મામો ખૂબ જાન માહાલ્યો.

૨ તેણે બમણા ઘા કરીને દાવા ચૂકાવી આપ્યા, તે સૂર્યને જેનો સારથી કહે કે નૂવો નૂવો અજમાલનો દીકરો આણંદસિંહ, ઈંદ્રની પેઠે વર થઇને શોહ્યો, અને જુતેમાલનો પુત્ર (દેવીદાન) તે વરની ઢાલ થયો.

૩ ત્યાં સિંધુરાગ થયા અને ગવરિયે શોહલા ગાયા, ધીર પુરૂષો રણક્ષેત્રમાં ધકાવતા પગ મૂકતા હતા. અને રાઠોડ તથા ચહુવાણ શત્રુઓને ઝીકતા સ્થિર થતા અને ઝુરતા, પીધેલા થઈને (હાથિયોની પેઠે) ચાલતા હતા.

૪ ભાણેજ અને મામો બ્હેા ચડાવી લડવા મંડી ગયા. પછી બંને ગઢપતિ સ્વર્ગમાં ગયા એટલે તેઓને ગર્ભવાસમાં ફેરા ફરવાના ટળી ગયા. એ ચહુવાણનાં શાં વખાણ કરૂં?

મહારાજા આનંદસિંહની રાણિયો–સોનગરીજી અને વાઘેલી શિરોઈ તાબાને રોહીડે ગામ જઇને તેની પછવાડે સતી થઇ. તેમની સાથે એક દાસી પણ બળી મોઇ. તેમની છત્રિયો આજે પણ રોહીડે છે.

આ વાતની ખબર બોરસદમાં મહારાજા રાયસિંહને થઇ એટલે તે ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે મુનઇયે પોતાનું રેઠાણ કરવું અને ત્યાં ચાર મહિના રહીને ઇડરવાડામાં લૂંટફાટ કરવા માંડી, પણ ઈડરગઢ ઉપર હલ્લો કરવાનો કાંઇ દાવ ફાવ્યો નહિ. છેવટે બે બારોટ એક વિજાપુરનો કેસરીસિંહ, અને બીજો દાવડનો અનોપસિંહ કરીને હતા તેઓની સાથે સલાહ કરીને રાવની પક્ષના સાબર કાંહાનાકોળી ઠાકોરોને ફોડવાનો ખેલ રચ્યો. અને બારોટોએ જઇને તેઓને સમજાવ્યા કે જ્યારે લડાઈ થાય ત્યારે તમારે બંધુકોના ખાલી બાર કરવા. હવે રાયસિંહ મુનઇયેથી બહોળિયે ગયો. ત્યાં (મારવાડી વગેરેની) દશ હજાર માણસની ફોજ જમાવી. ઈડરના ભટી અને નાયક એ બે કોમના કસબાતી હતા તેઓને પટા તથા જાગીર આપવાનો દિલાસો આપીને ખુટવ્યા તોપણ તેઓએ રાવને કહ્યું કે, અમે શેહેરનું રક્ષણ કરીશું. રાયસિંહે હવે ઈડર ઉપર હલ્લો કરીને શેહેરને ઘેરો ઘાલી દીધો. તે પોતે તથા માનસિંહ ચોહાણ, કુંવર જોરાવરસિંહ, જોધા મોકમસિંહ, અને પ્રતાપસિંહ, સવાઇસિંહ, માનસિંહ અને જીવણદાસ એટલા ચાંપાવતો ઇડરના કુંગરની મદારશાહની ટુંક કે જે ઉપરથી ઇંડર દેખાયછે તે ઉપર* ચડીને પછી શેહેરમાં ઉતરી કસબામાં આવ્યા એટલે કસબાતિયો સામા મળવાને આવ્યા ત્યારે સરદારોએ મહારાજ રાયસિંહને પૂછ્યું કે કેમ કરવું છે? મહારાજ બોલ્યા કે, મામા માનસિંહ ફોજના આગેવાન્ છે માટે એમને પૂછો. તેને પૂછતાં તે બોલ્યો કે કસબાતિયોને મારી નાખવા જે નિષ્કંટક રાજ્ય થાય. સૂચના પ્રમાણે મારવાડિયોએ કસબાતિયોના ઉપર ટૂટી પડીને આશરે એક હજાર માણસને કતલ કરી નાંખ્યા; પછી તેમણે કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરીને કેટલાક રેહેવરોને મારી નાંખીને તે સ્વાધીન કરી લીધો, એટલે રાવજી પોળોમાં જઈ રહ્યા ને રેહેવરો આશરે આઠ મહિના સુધી ઇડરનું રાજ્ય ભોગવીને છેવટે પોતાને ઠેકાણે ગયા.

* તેઓની સાથે બીજાં ૧૩૦૦ માણસો પણ ચડયાં હતાં ભા. ક.

મહારાજ આનંદસિંહજિયે શિવસિંહ કરીને એક કુંવર મૂક્યો હતો તે છ વર્ષનો હતો. તેને રાયસિંહે ગાદી ઉપર બેસારયો અને પોતે કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

પછી મહારાજ રાયસિંહે રણાસણના ઠાકોર અદેસિંહ ઉપર ચડાઈ કરી. રસ્તે જતાં એક ભીલ ફોજની સામે મળ્યો તેણે કહ્યું કે ઠાકોર તો મરણ પામ્યા છે ને તેની ગાદિયે તેનો કુંવર બેઠો છે. આ વાત સાંભળીને મહારાજને ઘણું દુઃખ લાગ્યું કે મારો શત્રુ તેને મોતે મુવો ને મેં મારા હાથથી મરાયો નહિ. પછી સમાચાર કેહેનાર ભીલને તીરવતે મારી નાંખ્યો ને રણાસણ જઈને તેની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો. એટલે ત્યાંનો જવાન ઠાકોર, લુણાવાડે પોતાના સોંલંકી બનેવીની પાસે નાથી ગયો. મહારાજા દોહોડ મહિના સુધી રણાસણમાં રહ્યા અને તેનાં ચોવીસ ગામ ખાલસા કરીને ત્યાં પોતાનું થાણું બેસારીને કુંભા ભાટીને ત્યાં મૂક્યો, રણાસણ પાંચ વર્ષસુધી ઈડરના તાબામાં રહ્યું, પણ રેહેવરો નિરંતર હેરાન કરવા લાગ્યા તેથી દેસોતર વગેરે બારગામ રાખીને બાકીનાં બારગામ તેઓને પાછાં આપ્યાં.

આ વેળાએ રેહેવર અને રાઠોડ વચ્ચે લડાઇ થઇ હતી તે વિષેનું એક ગીત નીચે પ્રમાણે છે:—

ગીત.

નિશ દિહ નગારાં ધ્રોહ મટે નહ,
ઘડ જોધારા નકેં ઘટે;
નત ફોજાં ગજબંધ મટે નહ,
માર્‌રે ના ધંધ મટે. ૧
આફળતે વદતે દન આખો,
ચડતે પડતે ખેત ચડે;
પડિયા પાખે સાંઝ ન પડશે,

---

૧ રાત્રદિવસ નગારાંનો ધમકારો મટે નહિ, અને જોદ્ધા રૂપી ગઢ પણ ઘટે નહિ, નિત્ય હાથીવાળી ફોજે મટે નહિ. અને મારવાડિયાનું ધાંધળ મટે નહિ.

પડે ઘણા તદ સાંઝ પડે. ૨
દળ જૂટે જળબોળ દહૂ દશ,
ઝાઝા તીર પાખર રમઝોળ;
કે દી કેર મટશે કાળો ?
ધર ઈડર ઘાલ્યો ધમરોળ. ૩
આવધ ભલાં કે ભલા અઝાંઝલ,
સોહણ ભલા કે ભલા સથ;
રેહેવર ભલા કે ભલા રાઠવડ,
હેમર ભલા કે ભલા હથ. ૪
ધાહાં પડે ઉપડે ધમસાં,
રાહાં ખડે ન કામ રડે,
સોહ પડે ભડે દળ સામા,
ધરતી હોય ન કડેધડે. ૫

શિવસિંહને ઈડરમાં મૂકીને રાયસિંહ હવે મેાડાસામાં જઈને રહ્યો અને ત્યાં પેાતાને માટે તથા પેાતાના કબીલાને માટે મેહેલ ચણાવ્યા, પાંચ વર્ષ પછી મરાઠાની ફેાજ પુનેથી મેાડાસે આવી તેમાં જનકાજીની ઓ મુખ્ય હતી, તેઓએ આવીને ખંડણી માગી; મરાઠાની ફેાજ પંદર હજાર માણસની હતી, તેાપણ રાયસિંહે ખંડણી આપવાની ના પાડી. ફેાજની

૨ અફળાતાં લડતાં આખેા દિન જાય, અને ચડતાં પડતાં પણ રણક્ષેત્રમાં પડે; કેાઇ મુવાવિના સાંઝ પડે નહિ, પણ ઘણા પડે તેાજ સાંઝ પડે.

૩ દશે દિશામાં રેલની પેઠે ફેાજ જોડાય, ઘણા તીર અને પાખરની રમઝટ મચી રેહે, ઇડરની ધરતીમાં ધમરેાલ ઘાલ્યેાછે તેનેા આવેા કાળેા કેર કિયે દાહાડે મટશે ?

૪ આયુદ્ધ ભલાં કે ભલા યેાદ્ધા, સરદાર ભલા કે માણસ ભલાં, રેહેવર ભલા કે રાઠેાડ ભલા, ઘેાડા ભલા કે હાથી ભલા ?

૫ ફેાજે ઉપડે ને ત્રાશ પડે, રસ્તા રેાકાઈ જાય ને કામ સરે નહિ, ફેાજ સામા સરદારેા લડીને પડે; પણ કડેધડે ધરતી થાય નહિ. (ચેાથી અને પાંચમી કવિતા અંગ્રેજીમાં ફારફેર છે.)

આગેવાન સ્ત્રી હતી તેણિયે રાયસિંહને કાહાવ્યું કે, તમે રૂપવાન છો માટે મારે તમને જોવાની ઇચ્છા છે, તેથી જો તમે અશ્વારી કરીને આવશો તો હું ખંડણી માફ કરીશ. મહારાજે કહ્યું કે હું રૂપાળો નથી તોપણ તીર મારનાર ઘણો સારો છું. એમ કહીને કિલ્લાની ભીંત આગળ થઇને એક મરાઠો ભીસ્તી પાડા ઉપર પખાલ નાંખીને જતો હતો તેને જોઇને પેલા કહેવા આવેલા માણસને કહ્યું કે, પાણીસુદ્ધાંત પખાલ વીંધીને પાડાની આરપાર તીર નીકળી જાય કે નહિ ? એમ કહીને તેણે તીર ચડાવ્યો અને કાનસુધી કશીને ઠોકયો, તે પાણી સુદ્ધાંત પખાલ અને પાડાની પાર નીકળી ગયો. પખાલિયે દોડ્યાં દોડ્યાં જઇને લશ્કરમાં ફરિયાદ કરી એટલે મરાઠાનું આખું લશ્કર મહારાજ ઉપર ચડી આવ્યું, એક સો ને પચાસ મારવાડી કિલ્લેદાર હતા તેઓ મરતા સુધી લડ્યા, પણ રાયસિંહે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના ઘોડા ઉપર બેસારીને તેને પછવાડે લૂગડાંવતે પોતાના શરીર સાથે બાંધી લીધી ને રાયગઢ ભણી ઘોડો મારી મૂક્યો. અણધડ ગામ તેણે ખાલસા કરી નાંખ્યું હતું તેની પાસે એક ડુંગરા ઉપર આ કિલ્લો તેણે બંધાવ્યો હતો. અહિ અશ્વાર અને પાળા થઇને બસેં માણસનું થાણું હતું. આ ઠેકાણે પોતે બે ત્રણ દિવસ રહ્યો અને પછી ત્યાંથી ઇડર ગયો.

જ્યારે મરાઠાઓએ મોડાસા લીધું ત્યારે ચાંપાવત જીવણદાસ કામ આવ્યો, અને તેનો ભાઈ પ્રતાપસિંહ રણભૂમિમાં ઘાયલ થઈ પડ્યો. મરાઠાઓએ જાણ્યું કે, એ મહારાજ રાયસિંહ છે તેથી તેને પાલખીમાં ઘાલીને અમદાવાદ લઇ ગયા અને ત્યાં કેદ કર્યો, અને એશી હજાર રૂપિયા ભરે તો તેને છોડવો એવો ઠરાવ થયો; તે ઉપરથી તેટલી રકમ ઇડરના ખજનામાંથી કાહાડીને ઊંટ ઉપર લાદી અમદાવાદ પોહોંચતી કરી, ને તે બધું પૈથાપુર પોહોચ્યું એટલામાં, ઠાકોરે કેદમાંથી છૂટી જવાનો ભેદ કર્યો હતો તેથી ત્યાંથી છૂટી આવીને તેઓને મળ્યા અને રૂપિયાનાં ઊંટ ઇડર પાછાં વાળી ગયા. રાયસિંહે કહ્યું કે એ પૈસો પ્રતાપસિંહને માટે કાહાડ્યો છે, માટે તેમણેજ રાખવો. પણ પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે, જ્યારે મહારાજે મારે માટે સર્વ સારી પેઠે પૂરું પાડ્યું છે ત્યારે મારે પૈસાની કાંઇ અગત્ય નથી. પછી સરદારોએ મળીને એવો નીકાલ કાહાડ્યો કે અર્ધા રૂપિયા પ્રતાપસિંહે લેવા અને અર્ધા ખજનામાં પાછા નાંખવા.

ભાટ લખેછે કે, સંવત્ ૧૭૯૭ (ઈ૰ સ૰ ૧૭૪૧) માં મહારાજે પોતાના સરદારોને ચાકરીને બદલે પટા આપ્યા; મુંડોટીનો પટો માનસિંહ, ચોહાણને આપ્યો, ચાંદણીનો ચાંપાવત સવાઇસિંહને, મહુનો ચાંપાવત પ્રતાપસિંહને, ગાંઠિયોલનો જેતાવત અદેરામજીને, ટીંટોઇનો કુંપાવત અમરસિંહને, વડિયાવીનો કુંપાવત બહાદરસિંહને, મેરાસણ (મેરણા) નો જેહા ઇંદરસિંહને, અને ભાણુપરનો પટો ઉદાવત લાલસિંહને આપ્યો. આ વેળાએ ઈડરની ગાદી ઉપર રાયસિંહ અને શિવસિંહ બન્ને હતા. તેથી સરદારોએ વિચાર કર્યો કે, એક મ્યાનમાં બે તરવારો સમાય નહિ માટે કોઇક દિવસ દગો થશે; તેથી બંને મહારાજ જૂદા પડે એવો મનસુબો કરવા સારૂ ચોહાણની હવેલિયે બધા સરદારો એકઠા થયા. આ સમયે શિવસિંહનું વય અગિયાર વર્ષનું હતું. સર્વેએ સલાહ કરીને કુંપાવત અમરસિંહને રાયસિંહ મહારાજ પાસે મોકલ્યો. તેણે જઇને કહ્યું કે "મહારાજ, આપ મારા ઉપર રોષે ભરાઓ નહિ તો મારે એક વાતું કહેવાનું છે." રાયસિંહે કહ્યું, " સુખે કોહો," ત્યારે ઠાકોરે કહ્યું કે "સર્વ કહેછે કે, જેમ એક મ્યાનમાં બે તરવાર સમાય નહિ તેમજ એક રાજધાનીમાં બે રાજવિયોથી રહેવાય નહિ, વાસ્તે આપે બીજા ગામમાં પધારવું જોઇયે." રાયસિંહ બોલ્યો, "એવું મારી આગળ કોઇ કહેતું નથી, માત્ર તમેજ કહ્યું, તોપણ મારે હવે અહિં રહેવું નહિ, અને તમારે પણ રહેવું નહિ." એમ કહીને રાયસિંહ રાયગઢ ગયો અને અમરસિંહ મારવાડ ગયો એટલે તેનો ટીંટોઇનો પટો ચાંપાવત માનસિંહને આપ્યો.

રાયસિંહ મહારાજને એકે કુંવર નહતો, પણ બાઇ ઈજનકુંવરી કરીને એક પુત્રી હતી, તેને જયપુરના રાજા માધવસિંહ વેરે પરણાવી હતી.

અમરસિંહને મારવાડમાં પટો મળ્યો નહિ એટલે છ વર્ષે ઈડર પાછો આવ્યો ત્યારે તેને મણિયોલનો પટો આપ્યો. તેને શેરસિંહ અને ધીરતસિંહ એવા બે પુત્ર હતા, તેઓએ મહારાજ શિવસિંહની એવી સારી ચાકરી ઉઠાવી કે તેણે તેઓને કુકડિયાનો અને ઉંડણીનો પટો આપ્યો. મહારાજ શિવસિંહે બીજાઓને પણ પટા આપેલા છે. પ્રતેહસિંહ અને ખુમાનસિંહ જે ચાંપાવત પ્રતાપસિંહના પૌત્ર થતા હતા તેઓને મહુ અને વાંસનેરના પટા આપ્યા. બીજા ઘણા રજપૂતોને પણ તેણે ગામ આપ્યાં

તેઓ બીજા સરદારોના જિલ્લાયત થઇને રહ્યા.*

સંવત્ ૧૮૪૪-૪૫ (ઇ૰ સ૰ ૧૭૮૮-૮૯) માં જ્યારે આપા સાહેબ, ગાયકવાડની ફ્રેાજ લઇને રેહેવરા અને પેાળાના રાવજી વગેરે બેા-મિયાઓની ઉસ્કેરણીથી તેઓને લઇને ધ્રાંડર ઉપર ચડી આવ્યેા અને કા-પમકાપ અને લૂટમલૂટા કરવા લાગ્યેા ત્યારે સરદારેા પેાતાના કબિલા સહિત ડુંગરામાં જતા રહ્યા, અને સર્વે પછી ધુંવા ડુંગરા ઉપર એકઠા થયા. એ ડુંગર દાંતા અને પેાસીનાની વચ્ચે આવ્યેા છે અને તેના ઉપર ચડવાનેા એક માત્ર સાંકડેા રસ્તેા છે, ત્યાંથી તેઓએ આપા સાહેબ ઉ-પર રાત્રની વેળાએ હલ્લા કરવા માંડયા અને કતલ તથા લૂટ ચલાવવા માંડી. જ્યારે ધુવા ડુંગર ઉપર ફ્રેાજ ચડી આવી ત્યારે સરદારેા ધ્રાંડરની ઉત્તરમાં એવાડ માંહેલા પાનવરા ભણી નાસી ગયા, મરાઠા મુંડેટી ઉપર ચાલ્યા અને તે પરગણાનાં સર્વ ગામ લૂટયાં અને બાળી નાંખ્યાં; તેમજ પેાસીના, મહુ, ચાંદણી, અને બીજાં પરગણાંનાં ગામનું પણ તેમજ કર્યું. છેવટે મહારાજ શિવસિંહની સામે તેઓ ઈંડર ઉપર ચડી આવ્યા અને રમળસર તળાવ આગળ પડાવ કરીને રહ્યા. તેઓએ મહારાજને કાહાવી મેાકલ્યું કે, તમે અમારી સાથે વાત કરવાને તરતજ હાજર થશેા નહિતેા ધ્રાંડર ઉરાડી મૂકીશું; આ ઉપરથી શિવસિંહ પેાતાના પાંચે કુંવર લઇને તેમની પાસે ગયેા. આપાસાહેબે કહ્યું કે તમારેા અર્ધેા મુલ્ક અમને આ-પવાનેા આ દસ્તાવેજ છે તેના ઉપર તમે સહી કરેા નહિકર આખેા મુલ્ક ઉજ્જડ કરી નાંખીશું. તેઓએ આ પ્રમાણે દાવેા કરવાનું મિષ એ બતાવ્યું કે, તમે તેા માત્ર આનંદસિંહના વારસ છેા, પણ રાયસિંહ મહારાજ પુત્ર વિના મરણ પામ્યેા છે તેના ભાગ ઉપર અમારેા દાવેા છે અને ધ્રાંડરવાડેા

* ભટ્ટી જેતસિંહને ટોડડા ગામ આપ્યું, તે પછી ચાંપાવત જિલ્લામાં ભ-ળ્યેા. ચાંપાવત ગમાનસિંહને ચીબેાડુ ગામ આપ્યું, તે મહુના જિલ્લામાં ભળ્યેા ચાંપાવત અભયસિંહને ભેટાળી ગામ આપ્યું, તે સ્વતંત્ર રહ્યેા. મુનઇ ગામ ભટ્ટીને આપ્યું તેઓ કુંપાવતના જિલ્લામાં ભળ્યા. પુનાસણ ગામ શિશેાદિયા મહાસિંહને આપ્યું તે ચાંપાવતના જિલ્લામાં ભળ્યા, પણ હાલ કુંપાવતના જિલ્લામાં છે. મેંપ ગામ જેતાવતને આપ્યું. ઈત્યાદિ.

તે બંને મહારાજાઓએ સહિયારો લીધો છે. આવું સાંભળીને મહારાજે આપાસાહેબને ઘણો વિનવ્યો પણ કાંઇ તેણે માન્યું નહિ. ને ઉલટી ધમકી આપી કે, જો તમે મારૂં માનશો નહિ તો તમને પકડી લઇને ઈડરમાં અમારૂં થાણું બેસારીશું. આવું સાંભળીને મહારાજે ડરી જઇને કહ્યું કે, " દેશનો લેખ કરી આપવાનું મારા હાથમાં નથી, તે તો સરદારોના "હાથમાં છે; કેમકે જે રાજ્ય ઉપર હું રાજ્ય કરૂંછું તે તેઓના સાધનથી "મેળવેલું છે. પંડિતે કહ્યું કે, ત્યારે તમે સરદારોને બોલાવો. શિવસિંહ "કહે કે, તેઓ મારા તેડ્યા નહિ આવે, વળી તમે તેઓનાં ગામ ઉજ્જડ "કરી નાંખ્યાં છે અને તેઓએ પણ તમને થોડુંક નુકશાન કર્યું છે તો તેઓ શી રીતે આવી શકશે." આપાસાહેબે બાંહધરી આપી, અને મહારાજે પણ ખાનગી કાગળ લખ્યો કે "જો તમે આવશો નહિ તો મને કેદ કરશે." આ ઉપરથી સર્વે સરદારો આવ્યા. પણ ચાંદણોનો સરદાર સૂરજમલ આવ્યો નહિ; તે એકસો અશ્વાર અને બસેં પાળા લઇને પોતાને ગામ ગયો. સરદારો આવ્યા એટલે રાયસિંહનો ભાગ ધમકાવીને લખાવી લીધો તે લેખ ઉપર મહારાજાએ પ્રથમ મતુ મારી આપ્યું તે પછી સાત સરદારોએ સાક્ષિયો કરી.

આ કામ થઈ રહ્યા પછી સરદારોએ કહ્યું કે, "સૂરજમલ સહી કરશે ત્યારે લેખ ખરો ઠરશે, નહિ કર ઠરશે નહિ." તે ઉપરથી પંડિતે કહ્યું, કે તેને તેડાવો. એક આરબ જમાદાર જાન મહમદની બાંહધરી લઇને મરાઠાનો એક સરદાર, અને મહારાજાનો એક અશ્વાર એ બે ગયા. ત્યાર પછી તરતજ એકસો ને વીશ અશ્વાર લઇને સૂરજમલ આવ્યો. પંડિતે તેનો આદરસત્કાર કરીને પોતાના તંબુમાં આવકાર કરયો અને પોતાની પાસે બેસારીને, બીજા સરદારોની પેઠે સહી કરવાને લેખ તેને આપ્યો. સૂરજમલે તે વાંચ્યો કે તુરત ફાડી નાંખ્યો અને બોલ્યો કે, મહારાજા પાટના ધણી છે ને અમે તો ઠાઠના ધણી છિયે માટે એમ નહિ થાય" એવું કહીને જમાદારને કહ્યું કે મને ચાંદણિયે પોહોંચાડો. એમ કરી તરતજ ઊઠીને પોતાને ગામ ચાલતો થયો. આપાસાહેબ ઘણો લીલોપીળો થયો અને મહારાજાને તથા સરદારોને ખૂબ ધમકી આપી, પણ તેઓએ કહ્યું કે, એમાં અમારો કશો દોષ નથી, અમે તો લેખમાં સહિયો કરી આપી છે. ત્યારે પંડિતે કહ્યું કે મારી

સાથે તમે ચાંદણી ઉપર ચડાઇ કરવાને ચાલો.[1] એ વાતની તેઓએ હા કહી. પછી ચાંદણી ઉપર જઇને તોપો ચડાવી, અને એક આખો દિવસ હલ્લો રેહેવા દીધો. મહારાજ અને સરદારો ફેખીતા મરાઠાની ભણી હતા પણ અંદરખાનેથી સૂરજમલના પક્ષમાં હતા, રાત્રની વેળાએ સૂરજમલ કુંગરામાં નાશી ગયો, ત્યાર પછી મરાઠાઓએ ગામ લૂટીને બાળી નાંખ્યું. તેઓ ત્યાં ચાર દિવસ રહ્યા, તેટલી વારમાં, સૂરજમલ લાગ ફાવતો ગયો તેમ તેઓના ઉપર પડયો અને દશબાર માણુસોને ઠેર કરીને ચૌદ ઘોડા લઈ ગયો. પછી ચાંદણિયેથી મેલાણ ઉપાડીને ફેાજ સાંબળિયે ગઇ, ત્યાં પણ સૂરજમલે રાત્રની વેળાએ તેઓના ઉપર પડીને, તેમનો એક આરબ કામદાર તોપખાના ઉપર હતો અને જે "તાના, તાના, તાના," ગાતો રોટલી બનાવતો હતો તેને ઠેર કર્યો. પછી મહારાજાએ આપાજીને કહ્યું કે, એ રજપૂત ઘણો કપરો છે, ને એ કોને માર્યાવિના મૂકશે એ કેહેવાઇ શકાતું નથી, માટે રૂપિયા આપવાનો જે ઠરાવ થયો છે તે રૂપિયા ફોજ ગયેથી હું પોહોંચતા કરીશ. પછી વીશહજાર રૂપિયાનો એક લેખ મહારાજે કરી આપ્યો તે લેઇને મરાઠી ફોજ ગઇ અને મહારાજ ઇંડર પાછા આવ્યા. તેણે તરતજ સૂરજમલને પોતાની પાસે તેડાવ્યો, અને કહ્યું કે, તમે તમારૂં ગામ ફરી વસાવો; પછી તેને માટે હવેલી બાંધવાને ચાર હજાર રૂપિયા આપ્યા. સૂરજમલે તેમ કર્યું પણ ત્યારપછી તે પોતાના શૂરપણાથી અભિમાની થઇ ગયો અને કેહેવા લાગ્યો કે "મહારાજ કે સરદારો કોઈનામાંય બળ નથી, ઇંડરની ગાદી બચાવી તે મેં એકલાએ."

મરાઠી લશ્કર પાછું વળ્યું તે વેળાએ અહમદનગર, મોડાસા, અને બીજી જગ્યાઓએ થાણાં બેસારીને વળ્યું. સરદારોએ તેમાંનાં ઘણાંખરાં થાણાં ઉઠાડી મૂકયાં, પણ કેટલીક જગ્યાએ તો બેસારેલાં રહ્યાં અને તેમાંથી પેશવાને અર્ધો ભાગ મળ્યો.

હવે જ્યારે ચાંપાવત સૂરજમલ ઇંડરમાં કારભાર કરતો હતો ત્યારે તે

---

૧ એ વિષે બારોટો કહેછે કે—

દોરઠો.

નિદ્રુએ નિંદરડીહ, અરિયાને આવે નહિ;
ચકવે ચાંદરણીહ, તેં કીધી સૂજા કમંધ.

રસ્તા ચોખ્ખા રખાવતો હતો અને જે તેની આજ્ઞા માનતા નહિ તેને ધમકાંવતો. એક સમયે દરબારના નોબતવગાડનારાએ રાજમાર્ગમાં ગંદકી કરી તેથી સૂરજમલ તેના ઉપર કોપ્યો અને તેને પકડીને તેને ધુંટિયે દોરડું બાંધીને મરતા સુધી પાણીમાં ઝબકોળ ઝબકોળ કરાવ્યો. આ વેળાએ મહારાજા શિવસિંહ વૃદ્ધ અને નબળા થયા હતા. તેવામાં કુંવર ભવાનીસિંહ અને સૂરજમલને ધણી મિત્રતા બંધાઇ હતી. એક વેળાએ સૂરજમલે ચાંદણિયે ઉજાણી કરી અને કુંવરને જમવા તેડ્યો. કચેરીમાં બન્ને જણ બેઠા હતા તેવામાં કુંવરનો એક ભોજક બ્રાહ્મણ મેડા ઉપર થુંક્યો, તે જોઇને સૂરજમલને ક્રોધ ચડ્યો અને બ્રાહ્મણને આજ્ઞા કરી કે, "તારી જીભ વતે તું એ જગ્યા સાફ કર." બ્રાહ્મણે કહ્યું કે "મેં વાંક કર્યો છે તો હું મારા લૂગડા વતે જગ્યા ચોખ્ખી કરૂંછું." પણ સૂરજમલ તો પોતાનો હુકમ પળાવવાની હઠ પકડી રહ્યો, ત્યારે મહારાજ કુંવરે કહ્યું કે "એણે ખોટું કર્યું છે તેથી તમારી ખુશી હોય તો હું મારી શાલવતે ચોખ્ખું કરૂં." પણ સૂરજમલ તો એકનો બે થયો નહિ અને કહેવા લાગ્યો કે "એ એની એજ જીભથી સાફ કરશે." ત્યારે કુંવરને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો, અને ઉઠીને ચાલતો થયો. ઇંડર આવીને તેણે સર્વ વાત માંડીને મહારાજને કહી, અને કહ્યું કે, "એ સરદારને એટલો બધો ગર્વ ચડ્યો છે કે, કોઇની પત કરતો નથી." મહારાજ સાંભળી રહ્યા, પણ કાંઇ ઉત્તર આપ્યું નહિ. કુંવરે પોતાનો રોષ મનમાં રાખ્યો.

એ વાતને વિસારે નાંખીને મહારાજ કુંવરે સૂરજમલને જમવાને નોતર્યો. તેને તે ઇડરગઢ ઉપર કિલ્લો જોવાને લેઇ ગયો, અને રૂહીરાણીને માળિયે લઇ આવ્યો, ત્યાં તરવારવતે તેને કતલ કર્યો. એના મોતથી ઇડર સંસ્થાનને ઘણી હાની પોહોંચી એવું નીચેની કવિતાથી જણાયછે,—

સોરઠો.

ચાંપા ચૂક કરયે, નરેન્દ્ર જો મારત નહિ;
ગુજ્જર ધરા ધરે, કર દેતો સૂજ્જે કમધ.*

સૂરજમલ પોતાના મરણ પછી ભૂત થયો, અને ઘણા કાળ સુધી બહુ હરકત કરવા માંડી.

---

* સૂરજમલ રાઠોડ.

સૂરજમલના કુંવર સબલસિંહે પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ડરીને બારવટે નીકળ્યો; પણ તેને લાલચથી પાછો બોલાવ્યો અને તેનાં હુરસોલનાં બાર ગામ લઇ લીધાં. મુંડેટીના માનસિંહની પછવાડે તેનો કુંવર જોરાવરસિંહ થયો. રઘુનાથ કરીને તેને એક બીજો નહાનો કુંવર હતો તેને ગોતાનો ગ્રાસ આપ્યો તે તેના પછી તેના કુંવર સુરતસિંહને મળ્યો.

પટાવતોની પાસે ઘણું ગામ જતાં રહ્યાં હતાં અને બાલસા ગામ થોડાં રહ્યાં હતાં માટે મહારાજ કુમાર ભવાનીસિંહે સુરતસિંહ પાસેથી ગોતાનો ગ્રાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો. તેણે સુરતસિંહને કાહાવી મોકલ્યું કે, તમારાં ગામમાંથી એક કે બે ગામ અમને આપો. આ વાત મહારાજ શિવસિંહને સારી લાગી નહિ પણ કુંવરનો તેને ડર રહેતો હતો તેથી તેને વધારે કહેવાયું નહિ. સુરતસિંહે સંદેશાના ઉત્તરમાં બારવટું લીધું અને પોતાના કબીલાને પાલની અગ્નિકોણમાં મેવાડનાં જવાસ અને પહાદણ ગામ છે ત્યાં લઇ ગયો, અને ઇડરવાડા ઉપર હલ્લા કરી, ઢોર વાળી જઇને ખેડુત તથા ગામના વ્યાપારિયોને પકડી લઇને તેમની પાસેથી દંડ લેવા લાગ્યો. એક સમયે બ્રહ્મખેડ ઉપર તેણે હલ્લો કર્યો, ત્યાં ઇડરનું થાણું રહેતું હતું તેમાં ઘોડા અને પાયદળ થઇને એકસો માણસ હતું, આ ઠેકાણે ભારે લડાઈ થઇ, ત્યારપછી ઇડરના કેટલાક વાણિયા સાદરીખીણમાં ઋષભદેવની યાત્રા કરવાને જતા હતા તેમણે પોતાની સાથે પચીશ કોળી વળાવા રાખ્યા હતા તેઓ સહિત તેમણે થાણા ગામના આગળ ઢાળો કર્યો. ત્યાં સુરતસિંહ આવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે આટલા બધા વળાવા રાખવાની શી અગત્ય છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તમે બારવટે છો માટે. તે સાંભળી સુરતસિંહ બોલ્યો, કે તમારે મારી બીક રાખવી નહિ, કેમકે ઇડર તો મારે માતા સમાન છે તેથી તેનું લૂગડું નહિ ખેંચું, પછી તેમની સાથે યાત્રાને સ્થાને ગયો અને પાછાં વળતાં તેઓને ઘેર પોહોચાડ્યા. વ્યાપારિયો જ્યારે ઇડર ગયા ત્યારે તેઓએ મહારાજને અને કુંવરને કહ્યું કે સુરતસિંહે ઇડર શેહેરના લોકોનું રખવાળું કર્યું માટે એને બોલાવો. આ વાત કુંવરને ગળે ઊતરી નહિ. ત્યારે મહારાજે, કુંવર જાણે નહિ એમ સુરતસિંહને કાગળ લખ્યો કે ચોરીવાડ માડું થાળીનું ગામ

છે; માટે તમે જો તે ગામ મારશો, તો હું લાંઘણ કરીશ, અને તમને પાછા બોલાવવાની કુંવરને અગલ પાડીશ. આ કાગળ ઉપરથી ઠાકોરે પોતાનાં માણસ એકઠાં કરીને ચોરીવાડ લૂંટ્યું, અને ઢોર લઈ જઈને તથા માણસોને કેદ પકડીને ગામ બાળી મૂક્યું. આ સમાચાર સાંભળીને મહારાજે લાંઘણ કરવા માંડી. તે ઉપરથી ઈડરના એક અતીતની બાંહધરી આપીને કુંવરે સુરતસિંહને તરત બોલાવ્યો. તે જ્યારે આવ્યો ત્યારે કુંવર તેના ઉપર બહુ કોપાયમાન થયો અને આટલું બધું નુકસાન પોહોંચાડવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે સુરતસિંહે મહારાજનો કાગળ બતાવ્યો, અને જ્યારે શિવસિંહને આ વિષે કુંવરે પૂછ્યું, ત્યારે તે શરમાઈ ગયો, અને પિતાપુત્રની વચ્ચે શત્રુવટ બંધાઈ હતી તેમાં આથી કરીને વધારો થયો. દરબારે સુરતસિંહને કહ્યું કે, "મેં તમારા લાભને અર્થે જે કાગળ લખ્યો "હતો, તે તમે શા માટે દેખાડ્યો? તમારી બુદ્ધિ આવી ફરી ગઈ છે, તેથી "તમારૂં મોત પાસે આવ્યું હોય એમ મને લાગેછે." સુરતસિંહને પોતાનો ગ્રાસ પાછો મળ્યો, પણ ત્યારપછી છ મહિને તે મરણ પામ્યો. સંવત્ ૧૮૪૧ (૪૦ સ૦ ૧૭૮૫.). તેના પછી તેનો કુંવર ઉદયસિંહ ગાદિયે બેઠો.

મુંડેટીના જોરાવરસિંહનો પૌત્ર દોલતસિંહ મરણ પામ્યો ત્યારે તેને કાંઇ સંતાન ન હતું, તેથી મુંડેટીનો મ્હોટો પટો પણ ઉદયસિંહને મળ્યો.

સંવત્ ૧૮૪૮ (૪૦ સ૦ ૧૭૯૨) માં મહારાજા શિવસિંહ દેવ લોક પામ્યો* ત્યારપછી બાર દિવસે તેનો કુંવર ભવાનીસિંહ પણ છત્રીશ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો. ભવાનીસિંહ મહારાજની પછી તેનો કુંવર ગં-

---

* નીચેના લેખઉપરથી ઇડરના મહારાજા વિષેની સપ્રમાણ વિથિ મળી આવેછે.

૧ ઇડરની પાસે એક જૈનની છત્રી છે, તેમાં લખ્યું છે કે "સંવત્ ૧૮૪૦ (ઈ. સ. ૧૭૮૪), શ્રી મહારાજાધિરાજ મહારાજ શ્રી શિવસિંહજી ઈત્યાદિ."

૨ ઇડરગઢમાં વજરમાતાની વાવ છે, તેમાં લેખ છે કે, "શ્રીગણેશાયનમઃ શ્રીરામજી. "સંવત્ ૧૮૪૭ (ઇ. સ. ૧૭૯૧) ના ફાલ્ગુન શુદિ ૫ બુધવારે, શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૮ "શ્રીમહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રી શ્રી શિવસિંહજી, શ્રી મહારાજ કુંવર શ્રી ભવાની-"સિંહજિયે આ વાવ બંધાવી છે." ઈત્યાદિ.

૩ ઇડર પાસે એક બીજોજૈન લેખ છે કે "સંવત ૧૮૫૯ (ઈ. સ. ૧૮૦૩) મહારાજાધિરાજ, મહારાજ શ્રી ગંભીરસિંહજી" ઇત્યાદિ.

ભીરસિંહ ગાદિયે બેઠો, તે સંવત્ ૧૮૩૫ (ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૯) માં જન્મ્યો હતો. ભવાનીસિંહને તેનાથી બીજા ચાર નહાના ભાઇ હતા—જાલમસિંહ, સગરામસિંહ, અમરસિંહ, અને ઇન્દ્રસિંહ ગંભીરસિંહની બાલ્યાવસ્થામાં જાલમસિંહ તેને બોળામ લઇને ગાદિયે બેશી રાજકારભાર ચલાવતો હતો. તેવામાં થોડા દિવસ પછી સરદારો ચાંપાવતની હવેલિયે એકઠા થયા, તેમાં વિજાપુરવાળો આરોગ્ય મોહોબત તે વેળાએ દીવાન હતો, તે પણ સામેલ હતો. તેઓએ મળીને એવો નિશ્ચય કરયો કે, એક બ્યાનમાં બે તરવાર સમાતી નથી, માટે બાજણી છે કે, જાલમસિંહે ગાદી ઉપર નહિ બેસતાં એક બાજુએ બેસવું જોઇયે. જાલમસિંહને આ બાત જાણ કરવા ઉપરથી તેણે પૂછ્યું "ત્યારે મને હવે શી સલાહ આપો છો?" તે સાંભળી સરદારોએ કહ્યું કે "તમે ગાજવી છો, અમે તમને શી સલાહ આપિયે." આવું સાંભળીને જાલમસિંહ તથા તેના ભાઈ સગરામસિંહ અને અમરસિંહ પોતપોતાનાં માણસો સહિત નીકળી પડયા અને મોડાસા, અહમદનગર, અને બાયડનો અનુક્રમે વગર આપવે કબજો લીધો. ઇન્દ્રસિંહ જે આંધ્યે અધમ હતો, તે હુજૂરમાં રહ્યો, તેથી તેને સુવરનો પટો મળ્યો.

સગરામસિંહની પછી કર્ણસિંહ થયો, ને કર્ણસિંહની પછી જોધપુરનો હાલનો મહારાજ તખતસિંહ થયો.

ઇન્દ્રસિંહે પોતાની પછવાડે ચાર કુંવર મૂક્યા, તે આજે પણ હૈયાત છે.

જાલમસિંહ અને અમરસિંહ નિઃસંતાન મરણ પામ્યા.

જ્યારે ગંભીરસિંહ મહારાજ અઢાર વર્ષનો થયો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ત્રણ ભાઈ વચ્ચે બે પરગણાં રેહેવા દેવાં જોઇયે અને તે પ્રમાણે કરવા સારૂ તે ફોજ તૈયાર કરીને અહમદનગર ઉપર ચડતાં રસ્તામાં હિંગલાજ આગળ પડાવ કરીને પડયો. ત્યાં જાલમસિંહ તથા સગરામસિંહ એકઠા થઇને તેના સામા ચડી આવ્યા, એટલે લડાઇ થઇ. બન્ને પક્ષવાળાઓની પાસે તોપો હતી, તેથી બન્ને બાજુનાં ઘણાં માણસ પડયાં. સાંજ પડી એટલે લડાઇ બંધ પડી. બીજે દિવસે ચાંપાવત જોધો, અને ચોહાણ સરદારો મહારાજ પાસે આવી પોહોંચ્યા, તથા શત્રુને કેદેણ કાહાડ્યું કે "અહમદનગર અમારે સ્વાધીન કરો." આ વેળાએ ટીંટોઇના ભવાનસિંહ પટાવતે પોતાની બેચાર દિવસ ઉપર ભરી રાખેલી બંદુક બ-

રિયાન મૂકીને છોડવા માંડી, પણ છૂટી નહિ. એટલે પથરી સાફ કરીને છોડતાં તે ફૂટી તેથી તેનો હાથ ફાટી ગયો. આવા અપશકુન થયા એટલે મહારાજ લડાઈ કરવાનું જવા દઈને ઇડર પાછો ફર્યો. ભવાનસિંહને ટીંટોઇ ભણી લઈ ચાલ્યા, પણ મકુ ગામ આગળ ભવનાથ મહાદેવની પાસે તેણે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

પછી મોડાસાના ઠાકોર જાલમસિંહજિયે, પોતાની આસપાસનાં આંબલિયારાના ઠાકોર અને માલપુરના રાઠોડનાં તથા માનપૂર અને સરડોઇના રેહેવરોનાં પરસંસ્થાનનાં ગામ મારવાડી ફોજ અને બીજી ભેળી કરીને ડબાવા માંમાં. પ્રથમ માલપુર ઉપર સુમારે ૪૦ સ૦ ૧૭૯૯ માં પાંચ હજાર માણુસ સાહત જાલમસિંહ મહારાજે ચડાઇ કરી, ત્યારે માલપુરના રાઠોડ પાસે આઠસેં માણુસ હતું. ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી અને છેવટે માલપુર લીધું, અને રાવળ મરાયો. પછી મહારાજે માલપુરમાં થાણું બેસાર્યું, પણ રાવળ તખતસિંહે બારવટે નીકળીને મોડાસાનાં ગામડાં બાળીને બહુ નુકસાન કરવા માંડ્યું, તે ઉપરથી છેવટે માલપુરની સલામીમાંથી છસેં રૂપિયા અને મગોડીની સલામીમાંથી પાંચસેં રૂપિયા પ્રતિ વર્ષે લેવાના ઠરાવીને રાવળ તખતસિંહનાં ગામ તેને પાછાં આપવામાં આવ્યાં.

સંવત્ ૧૮૬૪ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૮) માં પાલણપુરના પીરખાનજીની સાથે તેના ભાઇ સમશેરખાનને કજિયો થવાથી તે રીસાવીને ઘર છોડી ઇડર આવ્યો. મહારાજે પોતાનું ચાંપલપુર ગામ પૈસીના પરગણામાં છે તે તેને વસવાને ઠરાવી આપ્યું, એટલે સમશેરખાન ત્યાં જઇને રહ્યો. આ બનાવ ઉપરથી પાલણપુરના પીરખાનજિયે મહારાજને લખી મોકલ્યું કે, "તમારે મારા ભાઇને રાખવો નહિ." પણ આ વાત ઉપર મહારાજે કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ, એટલે પાલણપુરનું લશ્કર ગઢવાડામાં પેઠું અને તે પરગણાનો કબજો કરી લીધો. તે ઉપરથી મહારાજાએ પોતાની ફોજ એકઠી કરીને પાલણપુરની ફોજને હાંકી કાઢાડી, અને તેણે દીવાનના શીશરાણા ગામમાં બેશીને તેને કાઢાવી મોકલ્યું કે, "જો તમારે લડવાની મરજી હોય તો અમે અહિ વાટ જોઇને રહ્યા છિયે." પીરખાનજિયે ચડી આવવાની કાંઇ મરજી બતાવી નહિ, એટલે તે ગઢવાડામાં પેઠો હતો, તેને બદલે પાલણપુ-

રનાં એક બે ગામ મારવાની મરજી મહારાજે જણાવી, પણ તે વેળાએ કુંપાવત નારસિંહ પ્રધાન હતો, તેણે કહ્યું કે, "મહારાજ! આપણે પાલણપુરની સીમા ઓળંગીને આવ્યા છિયે, તેથી આપણી જીત થયેલીજ છે, તમે ધારોછો તે પ્રમાણે ગામ મારવાથી માત્ર કજિયો વધશે." મહારાજે આ સલાહ માન્ય કરી અને ધરમણી પાછા વળીને ત્યાંથી તેણે દાંતા ઉપર ચડાઇ કરી. એટલે ત્યાંનો રાણો જગતસિંહ ડુંગરામાં નાશી ગયો. ઇડરની ફોજે નવાવાસ અને ભીમાલ ગામ લૂટ્યાં (ત્યાંના લોક ત્યાંથી નાશી ગયા) અને શેલડીનું વાવેતર જોઇને તે કાપીને તેનાં ઝુંપડાં બધાવીને ફોજ ત્યાં એક મહિનો રહી અને આસપાસનાં ગામડાંમાંથી ખાવાનું મેળવવા લાગી. છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે, દાંતાના રાણાએ મહારાજને પ્રતિવર્ષે પાંચસેં રૂપિયા ખંડણીના આપવા; પછી મહારાજ ઇડર પાછો ગયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

[1]દાંતા.

દાંતાના રાણા જેતમાલને બે કુંવર હતા. (જુવો પ્ર. ભા. વિભાગ બીજો પ્રકરણ ૯ ની સમાપ્તિ.) તેમાં મ્હોટો જયસિંહ હતો અને ન્હાનો પુંજોજી હતો, તેની મા દાંતાના સરદાર ધનાલીના વાઘેલાની પુત્રી થતી હતી, બંને ભાઇને બનતું ન હતું, તેથી પુંજોજી પોતાને મોસાળ રેહેતો હતો. ત્યાં પણ મોટા ભાઇની બીક લાગવાથી રાણાનું મરણ થયું એટલે તેના મામાએ તેને સીરોઇ પરગણાના ચીત્રાસણી ગામમાં મૂક્યો. જેતમાલ ગુજરયો ત્યારે તેના બારમા સુધી સર્વે સરદારો તથા સગાવાહાલા સર્વે રાણાજીના દરબારમાં સાથરે સુતા હતા, અને કુંવર જયસિંહદેવ માત્ર ઢોલિયે પોહોડતો હતો. જ્યારે ચાકર તેને માટે ઢોલિયો ઢાળવાને આવ્યો, ત્યારે બાડુવા સદુજીના દીકરા અમરાજીની પથારી કાહાડી નાંખીને ત્યાં આગળ તેણે ઢોલિયો ઢાળ્યો, ત્યારે સૌએ પૂછ્યું કે આ કોનો ઢોલિયો ઢાળેછે? ચાકર કેહે કે, દરબારનો. તે સાંભળી સરદારોએ કહ્યું કે, "દરબારને ગુજરયાને તો માત્ર બે દિવસ થયા ને એટલી વારમાં કયાંથી થયા?" ત્યારે ચાકરે કહ્યું કે, "પરમેશ્વરે કર્યા, તે હવે તમારાથી ખોટા થવાના નથી." આવું બોલવું સાંભળીને સરદારોને ઘણું માહું લાગ્યું, અને વિચાર્યું જે આ કાંઇ આપણને પાર પાડશે નહિ; પછી સર્વે સરદારો એકઠા થઇને વિચાર કરીને બાડુવા અમરાજીને કહ્યું કે, "તમારી નજરમાં આવે તે ઉપાય કરો." પછી અમરાજિયે કહ્યુ કે, "હું જઇને બીજો ઘણો લાવું, તો તો ખરો, પણ તમે સર્વ હિંમત રાખીને મારી મદદે રેહેજો." પછી અમરાજી બે અશ્વાર[2] પોતાની સાથે

---

૧ દાંતા તાબાના પેથાપરનો ગૂજરરામ ભાણજી હતો, અને બીજો કોઠિયા સામળદાસજી હતો.

ભા. ક.

૨ ઉજ્જણના પ્રખ્યાત વિક્રમરાજા પછી ચાલીસમા રાજા રવપાળજી પરમાર થયા. એણે ઇ. સ. ૮૦૯ માં સિંધમાં થળનું રાજ મેળવ્યું, તે પછી ચૌદમો પુરૂષ

લખને નીકળી ચાલ્યો. જ્યારે ત્રણે જણ નીકળ્યા ત્યારે કુંવર જયસિંહદેવે પૂછ્યું કે, "તમે કયાં જાઓછો?" તેઓએ ઉત્તર આપ્યું કે, "અમે દરબારને કામે જઈયે છિયે." કુંવરે જાણ્યું એમજ હશે; કારભારી કાંઈ કામને માટે મોકલતો હશે. ત્રણે જણ ધનાલિયે ગયા અને વાધેલા ઠાકોર મોકમસિંહને પૂછ્યું કે, પુંજોજી કયાં છે? તેણે કહ્યું કે, એ તો ચિત્રાસણિયે છે. પછી તેઓ ચિત્રાસણિયે ગયા અને રાત્રે વાસો રહી સવારમાં તે ગામના ધણી સિંધીને બોલાવીને કહ્યું કે, "પુંજોજી તમારી પાસે રે હેછે, માટે તમે તેની ચાકરી કરશો? તેણે કહ્યું કે. ત્રણસેં ચારસેં માણસ મારી પાસે છે; ગમે તે કામ તમે ફરમાવશો. તે કરવાને હું તૈયાર છું. પછી તે પોતાનાં માણસ લઈને તૈયાર થયો, એટલે ગઢવી અમરાજિયે પુંજાજીને કહ્યું કે, અમારી સંગાથે તમે દાંતે ચાંલો. તે કેહે કે "મને તો મારી

દામોજી થયા.-એ મુસલમાનો સાથની લડાઈમાં મરાયા.

|

જસરાજ એણે મુસલમાનોથી હારી થળનું રાજ છોડીને આરાસુર પાસે ગણરગઢ
| માં ગાદી કરી.

કેદારસિંહજી ઈ. સ. ૧૦૬૯ તરસંગમામાં રાજધાની કરી.

|

જસપાળ પછી કેટલીક પેઢિયે.—

જગતપાળ પાસેથી અલાઉદ્દીન ખીલજી (ઈ. સ. ૧૨૯૫-૧૩૧૬) એ તરસંગમો લઈ લીધો, પછીથી જગતપાળે તરસંગમો પાદશાહ પાસેથી છતી લીધો તેની છઠ્ઠી પેઢિયે.—

કાનડદેવ

|

મેધજી ઉપર ઈડરના રાવ ભાણે ઈ. સ. ૧૪૪૫ માં ચડાઈ કરી તરસંગમો છતી લીધો, પણ પછીથી અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ (બીજા) ની મદદથી ફરી તરસંગમાનું રાજ મેળવ્યું.

આશકરણજીને આશ્રય અકબર પાદશાહનો શાહજાદો આવી રહયો હતો. તે દિ-
| લ્હી ગયા પછી અકબર પાદશાહે તેને વંશપરંપરા રાણજીનિ
| પદવિ આપી.

વાગને ઈડરના રાવ કલ્યાણમલ છતી કેદ કરી લઈ ગયા, જ્યાં પોતાને હાથે આઘાત કરી મરણ પામ્યા. તે પછી તેનો ભાઈ.—

નાંખે માટે હું નહિ આવું." ગઢવી કેહે કે, "તમને કોઈ મારી નાંખે નહિ. તે વિષેનો હું જગાનખું, પછી પુંજાજીને લઈને તેઓ મ્હોટા સડામાં આવીને રહ્યા. બીજે દિવસે જયસિંહનેં ગાદિયે બેસવાનું મુહૂર્ત હતુ, તેથી ઘણી

જાયમલ એને પણ ઇડરના રાજે જાત્યો તેથી તેણે દાંતામાં રાજગાદી કરી ઈ.સ. ૧૫૪૪

|

જેતમાલજી

|

પુંજોજી

|

માનસિંહજી ઇ. સ. ૧૬૮૨ માં મરણ પામ્યા.

|

ગજસિંહજી ઇ. સ. ૧૬૮૨-૧૬૮૭

|

પૃથિરાજજી ઈ. સ. ૧૬૮૭-૧૭૪૩ તે પછી તેના ભાઈ વીરમદેવજીના કુંવર.

|

કર્ણજીને મેઘરાજ નામના તેના સરદારે ગાદિયેથી ઉઠાડી મૂકી સુદાસણાવાળા
| અમરસિંહજીને બેસાડયા હતા, પણ કર્ણજિયે પાલણપુરના દીવાન-
| બહાદુરખાનજીની મદદથી રાજ પાછું મેળવ્યું.
રત્નજી પાંચ વર્ષ રાજ કર્યું. એને કુંવર ન હોવાથી એનો ભાઈ
અમયસિંહજી ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યો.

|

માનસિંહજી ઈ. સ.૧૭૬૫-૧૮૦૦ તે પછી તેનો ભાઇ.—

જગતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૦૦-૧૮૨૩ તે પછી તેનો ભાઇ.—

નાહારસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૪૭.

|

જસવંતસિંહજી ઈ. સ. ૧૮૪૭-૧૮૬૦.

|

હરિસિંહજી ઈ. સ. ૧૮૬૦-૧૮૭૬.

|

જસવંતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ગાદિયે બેઠા છે.

દાંતાના તાબામાં ૭૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૮ ગામ, સુમારે ૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને વાર્ષિક ઉગજ આસરે પચાસ હજાર રૂપિયા થાયછે. તેમાંથી ગાયકવાડને રૂ. ૨૩૭૧-૧-૧૧, ખંડણીના, ઇડરને ખીચડી હકના રૂપિયા ૫૧૩-૧૫-૩ અને પાલણપુરને રૂ. ૫૦૦ આપે છે. આ રાજ્ય મહીકાંઠામાં બીજા વર્ગનું છે.

ધામધૂમ થઈ રહી હતી, અને જયસિંહદેવ દરબારમાં પોશાક પેહેરતો હતો, એટલી વારમાં પુંજોજી આવી પોહોંચ્યો, અને કારભારિયે અને સરદારોએ તેને ગાદી ઉપર બેસારી દીધો. ઢાંતાના નગરશેઠ ન્હાનાભાઇને સૈાએ કહ્યું જે, તમે દરબારને ટીલું કરો. પછી તેણે તિલક કરીને પચીસ રૂપિયા ભેટ કર્યા. ત્યાર પછી સર્વે જણે જેને જેમ ઘટે તેમ ભેટ કરી. તે સમયે ચિત્રાસણીવાળા શિરબંધિયોએ આવીને પૂછ્યું, કે "અમને શી ચાકરી બતાવો છો ? ત્યારે કહ્યું કે, તમે દરબારની ચારે બાજુએ ચોકી રાખો કે, કોઈ જવા આવવા પામે નહિ. પછી તેઓએ પક્કો બંદોબસ્ત કરયો. નગારાં વગડાવ્યાં અને તોપો છોડાવી, તે સાંભળીને જયસિંહદેવે પૂછ્યું કે "નગારાં કોણે વગડાવ્યાં?" ત્યારે કોઇએ કહ્યું જે પુંજોજી પાટ બેઠા. એટલીવારમાં હુકમ આવ્યો જે, "તમારી પાસે દરબારના દાગીના હોય તે મોકલી દો. અને તમે આ જગ્યા છોડીને જાઓ." જયસિંહદેવ કેહે કે, "હું કયાં જાઉં?" તેનું ઉત્તર આપ્યું કે, "તમારી માને ગંગવા ગામ છવાડમાં આપ્યું છે, ત્યાં જાઓ. પછી જયસિંદેવે કહ્યું કે, એ ગંગવાથી મારૂં ખર્ચ પૂરૂં થશે નહિ, તે ઉપરથી તેને માંકડી ગામ આપ્યું. પછી પોતાનો કમીલો લઇને તે ગંગવે જઈ રહ્યો.

પુંજોજી ગાદિયે બેઠો, તેજ દિવસે તેને વમન થયું. ત્યારે સરદારોએ આ પ્રમાણે વમન થવાના શકુન કેવા હશે, તે જાણવા સારૂં તપાસ કરતાં, એક શકુન જાણનારે કહ્યું કે, "રાજા છળ્યો, માટે ઘણું પરગણું હાથ કરશે. પુંજોજી જ્યારે પાકી વયનો થયો, ત્યારે ધાનધારમાં કેટલીક વેળો રોકાઇ હતી તે વાલી. તેમજ બેરાળા પટામાં પોતાના વાંટા ઠણાયલા હતા, તે પણ પાછા હાથ કરી લીધા. વળી તેણે તરસંગમો વસાવાનો મનસુબો કરયો, પણ તેમ કરવાનો તેને અવકાશ મળ્યો નહિ. આ વેળાએ ગામ રોડા જે હવણા ઉજજડ છે તે અમરાજીબાહુવાને આપ્યું; તથા કુંડલ ગામનો કેરિયો વાંટા પચીશ આંબા સહિત આપ્યો. ત્યાર પછી થાંણા ગામની સીમમાંથી થોડાં ખેતર આપ્યાં, તે એ ગઢવિયે પોતાના ઓરમાઈ ભાઇ સામોજી તથા સંભાજી કરીને હતા, તેઓને આપ્યાં. પછીથી રાણો પુંજોજી સોરોઠનો બાયાત જે મોજે લેંબજવાળો હતો તેને ઘેર પરણ્યો. એ લેંબજનો ધણી ચાંદોજી હતો, તે સોરોઠના ધણી અબેરાજ ઉપર વખે નીકળ્યો હતો, તે

દાંતે આવ્યો ત્યારે તેને પુંજાજિયે વસાઈ ગામ રેહેવાને આપ્યું. એ ગામ દાંતેથી અંબાજી જતાં રસ્તામાં આવેછે. ત્યાં રહીને ચાંદાજિયે સીરોહી-વાળા સાથે વખો કરયો, તેનું પાંચ વર્ષ પછી સમાધાન થયું. ત્યારે ચાંદાજિયે પોતાની બેહેન પુંજાજીને પરણાવી. અને પોતાની વરતી જે વસાઇમાં કરી હતી તે દાયજામાં આપી. એ રીતે રાણા પુંજાજિયે ૩૭ રીતે રાજ્ય કર્યું. તેને ત્રણ કુંવર હતા, માનસિંહ, અગરસિંહ, અને ઘેંગોજી.* તેમાંથી છેલ્લાને ભોજે ગણુછેરૂ મળ્યું.

પુંજા રાણાની પછી માનસિંહ ગાદિયે બેઠો. અમરસિંહને સુદાસણા મળ્યું; પણ એક વાર એવો બનાવ બન્યો કે, તે મિત્રાઇને લીધે ભોજે ચિત્રાસણિયે લાંના દાકોરની મુલાકાત લેવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતો હતો, તેવામાં રાધનપુરના બાબીની ફોજ આવી ચડી, તેણે તેને ધાનધાર પરગણાના પલબડીના વનમાં હેર કરયો. તેને બે કુંવર હતા, એક હુંડિયોજી અને બીજો જગતોજી. તેઓને માનસિંહના કુંવર ગજસિંહે પાટ બેઠા પછી મારી નાંખ્યા, તેની વાત નીચે પ્રમાણે છે:—

એક સમયે ગજસિંહ દાંતાના મેહેલમાં બેઠો હતો, તે વેળાએ પોતાની આસપાસ બેઠેલાઓને કહ્યું કે પેલા લીંબડા ઉપરથી કૂદકારો મારીને કોઈ આ ગોખમાં પડે એવું છે? તે સાંભલીને હુંડિયોજી લીંબડે ચડીને ગોખમાં કૂદી પડયો. તે ઉપરથી રાણા ગજસિંહે જાણ્યું કે એ કોઇ વેળાએ મને દગો દેશે. પછી કેટલાક દિવસ વીતવા દીધા પછી એક ચાવડો રજપૂત પોતાની ચાકરીમાં હતો તેને કહ્યું કે, "જો તું આ બે ભાઇયોને મારી નાંખે તો હું તને એક પસાયતું ખેતર આપું." આ વાત સાંભલીને પેલા રજપૂતે એકને તો દાંતાની કચેરીમાંજ ઝટકાવી નાંખ્યો, અને બીજાને, દરબારની બારીની સામે ડુંગરા ઉપર હેર કરયો. ત્યાં આગળ જગતાજીનું સ્થાનક આજે પણ પૂજાય છે, કોઇને તે જગતાજીનો વળગાડ થાયછે, અને કોઇના જોવામાં તે આવેછે ત્યારે તે ઠેકાણે ઉતાર મૂકાવેછે. હુંડિયાજીને ખુમાણસિંહ કરીને

* એક ભાટની વાતમાં પુંજાજીને ચાર કુંવર હતા એમ લખ્યું છે, માનસિંહ અમરસિંહ, સબળસિંહ, અને સૂરસિંહ. ઘીંગો અથવા ગામડિયા બોલીમાં ઘેંગો સબળને કહેછે તેથી ઘેંગોજી તેજ સબળસિંહ હશે. ભા. ક.

એક કુંવર હતો તેની પાસેથી સુદાસણું લઈ લીધું, તેને બદલે તેને જીરાઈમાં અડરણ ગામ આપ્યું. તેનું કારણ એમ બન્યું કે, હુડિયાજીનું ખુન થયું એટલે તેની સ્ત્રિયે, ખોમાન તે દિવસે બાળક હતો તેને લાવીને રાણા ગજસિંહના ખોળામાં મૂક્યો. અને કહ્યું કે, "આ દીકરાનું પણ તમારી નજરમાં આવે તે કરો." તે સાંભળીને રાણાજી પોતાના મનમાં વિચાર કરેા કે, "મેં એના બાપને મરાવી નાંખ્યો છે, પણ હું એને કાંઇ પણ આપીશ તો ગોત્રહત્યામાંથી છૂટીશ," એમ વિચારીને તેણે તેને અડરણ ગામ આપ્યું. જગતાજીને સંતાન ન હતું.

હવે માનસિંહની વાત પાછી ચાલું કરિયે છિયે. તેણે ચાર પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ત્યાર પછી તે મરણ પામ્યેા, તે વેળાએ તેને ગજસિંહ અને જસવેાજી કરીને બે કુંવર હતા. રાણપુર ગામ પ્રથમ જસવાજીને આપ્યું હતું, પણ હુડિયાજી અને જગતાજીના મરણ પછી રાણપુર સાથે સુદાસણા પણ તેને મળ્યું. જસવાજીને પછી ઢાંતા પટામાંનું વસાઇ, અને જસપર ચેલાણું ગામ મળ્યું હતું.‡

ગજસિંહે રૂડી રીતે રાજ્ય કર્યું,* તેને બે કુંવર હતા, પૃથીસિંહ અને વીરમદેવ. વીરમદેવને નાગેલ ગામ મળ્યું. પૃથીસિંહના વારામાં દામાજી ગાયકવાડની ફેાજ ઢાંતે આવી. તેની સામે તે કેટલીકવાર સુધી થયેા, પણ છેવટે ડુંગરામાં નાશી જવું પડ્યું. પછીથી બાંહધરી

‡ જસવાજીના વંશને માટે આ પ્રકરણની આખેરિયે સુદાસણા વિષે નોંધ આપી છે તે જૂવેા.

* રાણા ગજસિંહની છત્રી બાગ બાહાર ગામની પછવાડે છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે પ્રશસ્તિ છે:—

"સંવત ૧૭૪૩ વર્ષે માવશર સુદ ૯ રવૌએ રાણા શ્રી ગજસંઘજી "વઇકુંઠ પધારા વાંસે સતી ૩ બલી તે સતીઆંનું નામ વહૌજી શ્રી રાઠિમ "બારેચગી અણંદકંવર. વહોજી શ્રી વાંઘેલી રુપાલી અણંદકુંઅિર. વહેંજી "શ્રી ભાટિઆંણી જેસલમેરી અનોપકુંવર એ સતી ત્રણ થઈ. તારે વાંસે રાં- "ણાશ્રી ગજસંઘજીની છત્રી કરાવી; સં. ૧૭૪૮ ના મહા વદ ૭ વાર શુકરં છત્રી કરાવી."

મળવા ઉપરથી તે મરાઠાની છાવણીમાં ગયો અને ખંડણીને પેટે કાંઇ આપવાનું કબૂલ કર્યું તે મળ્યું, એટલે મરાઠા પાછા ગયા. સાર પછી હૈદ્રહીની વતી હૈદરકુલી નવાબ ફોજ લઇને આવ્યો, તેની સાથે પણ લડાઇ કરી અને તેનાં ત્રીશ માણસ ટેર કર્યાં. છેવટે ફોજ પાછી જતી રહી અને રાણાની જીત થઇ. સાર પછી પાલણપુરનું ગામ ધોડિયાલ હતું તેમાં દાંતાનો કાંઇ હક હતો, તે પાલણપુરવાળાએ બંધ કરયો, સારે તે ગામ મારવાનો રાણાએ વિચાર કરયો, તે વાત પાલણપુરવાળાએ જાણી ત્યારે પોતાના તાબાના મોજે મેમદપરના ભાટ લોકોને કહ્યું કે, તમે મોજે ધોડિયાલમાં ચોકી કરવા રોહો. તે ઉપરથી તે લોકો ત્યાં ચોકી રહ્યા. તે સમાચાર દાંતે આવ્યા આ વેળાએ રહિયો ગાંધી કરીને એક વાણિયો દાંતાનો કારભારો હતો, તેણે ભાટ લોકોને દાંતે તેડ્યા અને કહ્યું કે "તમે પાલણપુરનું ગામ સાચવવા રહ્યા તો અમારૂં પણ સાચવો. જેટલું તેઓ તમને આપશે તેટલું અમે તમને આપીશું; ધનાલી અને શીસરાણા ઉપર પાલણપુરવાળો દાવો કરેછે તે રાખો." ત્યારે ભાટ બોલ્યા કે, "અમે બે ઘોડે ચડાય નહિ " પછી તેઓને રજા આપી અને કહ્યું કે, "તમારે જાબતો રાખવો હોય તેમ રાખજો, અમે ચડીને આવિયે છિયે." પછી ભાટે ધાર્યું કે મેમદપર જઇને આપણા માણસ લઇશું અને પાલણપુરથી ત્યાંનાં માણસ લઇને ધોડિયાલ જઇશું. એટલી વારમાં રાણોજી એકદમ ચડયો અને ધોડિયાલ માર્યું, લૂટયું તથા ત્યાંનાં ધાન પકડયા, અને ઢોર લીધાં ને દાંતે પાછો આવ્યો. આ સમાચાર પાલણપુરવાળે સાંભળ્યા ત્યારે ભાટ લોકોને તેડાવીને ઠપકો દીધો કે, તમારી ચોકી છતાં આ કામ થયું તે ઠીક નહિ, હવે તમારૂં જોર હોય તે કરીને અમારાં ધાણ વગેરે પાછાં લઇ આવો. પછી ભાટે ધરણું કર્યું તેમાં સો માણસ હતાં. તેઓ પોતાને ગામથી નીસર્યા ત્યાંથીજ ગાઉગાઉને આંતરે એકેક માણસને બાળતા આવ્યા, અને ઝેઝી પુંજપર સુધી આવ્યા ત્યારે સાત આઠ માણસોને બાળી ચૂકયા. પતો દાંતાનાં માણસોએ પુંજપર સામા જઇને ભાટ લોકોને સમજાવીને પાછા વાળ્યા. રાણાજિયે તેમને કાંઇ આપવાનું કહ્યું, પણ તેમણે લીધું નહિ અને બોલ્યા કે, "અમે કાંઇ લઇયે તો રાણાજીનું આ પાપ ધોવાઇ જાય માટે અમારે કશું લેવું નથી." એમ કહીને તેઓ પાછા ગયા આ.

પાપને લીધે, પૃથ્વીસિંહ રાણાને સાત કુંવર હતા, તેમ છતાં પણ તે નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેની બે રાણિયો તેની પછવાડે સતી થઈ. તેમાં એક લેંબજના દેવડા સખતસિંહની પુત્રી હતી; અને બીજી પૈથાપુરના વાઘેલાની પુત્રી હતી. *

પૃથ્વીસિંહનો વંશ રહ્યો નહિ એટલે કારભારી અને સરદારોએ મળીને વીરમદેવના કુંવર કરણજીને ગાદિયે બેસાર્યો. એ કરણજીને પોતાના સરદાર મેઘરાજ વાછાવત બારડ જે દીવડી અને ભદ્રમાળાનો પટો ખાતા તેની સાથે ખટપટ થઈ. આ વેળાએ દાંતામાં એક રજપૂત કોઠિયો વખતો હતો, તેને અફીણ આપતાં રાણાજી રોજ ગાળ દેતો, તેથી તેને એક દિવસ રીસ ચડી એટલે રાણાજીને તરવારનો ઝટકો મારીને નાઠો, તે મેઘરાજને શરણે રહ્યો. ત્યારે રાણાએ મેઘરાજને કહાવ્યું કે "એ ગુન્હેગાર અમને સોંપો." તેના ઉત્તરમાં મેઘરાજે કહ્યું કે, "શરણે આવે તેને પાછો સોંપવાનો રજપૂતનો ધર્મ નથી, માટે એ તો અમારા માથા સાટે છે. પછી રાણાજિયે ઘણી તાકીદ કરી ત્યારે મેઘરાજે તેને મગરા (ડુંગરા) માં કાઢાડી મૂક્યો, અને પોતે રીસાઇને નીકળ્યો તે ગંછેરે ગયો, ત્યાં છ મહિના સુધી રહ્યો, પણ રાણાજિયે તેને મનાવ્યો નહિ. ત્યારે મેઘરાજે ધાર્યું જે, "હવે અહીં રહીને શું કરવું?" પછી તે સુદાસણે ગયો. ત્યાં ઠાકોર અમરસિંહે તેને એક વર્ષ સુધી રાખ્યો પણ રાણાજિયે તો મનાવ્યો નહિ. છેવટે મેઘરાજે અમરસિંહને કહ્યું કે, "ચાલો હું તમને દાંતાની ગાદી અપાવું પછી ફોજનો સામાન તથા એક હજાર માણસોલઈને દાંતા ઉપર આવ્યા અને દાંતામાં પેઠા. રાણો કરણજી ત્યાંથી નાઠો તે ઘોડે ચડીને દાંતાથી પાંચ ગાઉ પૈપળોદરે ગયો. આ ગામ પાટવી કુંવરને

* દાંતામાં એક છત્રી છે તે ચારે બાજુએ ખુલ્લી છે; પણ માંહેલી બાજુએ ઈંટોની ભીત ભરી લીધેલી છે તેમાં આરસ પાહાણનો પાળિયો છે તેમાં એક અશ્વાર અને તેની આગળ બે સ્ત્રિયો છે. ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્ર કોતરેલા છે. તેની છત્રીની ઉપરની ભીતે અક્ષર કોતરેલા છે—"રાણા શ્રી પૃથ્વીસિંઘની છત્રી રાણા શ્રી કરણજિયે કરાવી." એક બીજી પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે—

"શ્રી ગણેશાયનમઃ રાણાશ્રી પ્રથીસંઘજી શ્રીવદકુંઠ પધારા તાહારે સતી ૨ અ "બણી તેહનાં નામ વહુજી શ્રી દેવરી કુલકુંવર વહુજી શ્રી વાઘેલી પૈથાપરી સરદાર "કુંવર સંવત ૧૯૯૯ (ઈ. સ. ૧૮૪૩) ના વરષે શ્રાવણ શુદિ ૨ વાર ગરૈા.

હાથ ખર્ચમાં હમેશથી આપવામાં આવેછે. હવે અમરસિંહ દાંતામાં ગાદિયે બેઠો અને આખું પરગણું પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. છેવટે પાણિયાણીના બાહુવા ગોરખદાસ તથા, તેના ભાઇયોએ વિચાર્યું જે આપણ છતાં આપણો ધણી રાજભ્રષ્ટ થયો તે કાંઇ ઠીક નહિ. પછી તેઓ રાણા કર્ણજી પાસે ગયા+ અને કહ્યું જે, "આમ ઠંડા થઇને શું બેઠાછો. કાંઇ મેહેનત કરો તો દાંતાનું રાજ્ય મળે." ત્યારે રાણાએ કહ્યું કે, "મને કશો રસ્તો સૂઝતો નથી. તમને સૂજે તે ઉપાય કરો "ગઢવિયોએ કહ્યું કે, તમે તમારા સરદારોને એકઠા કરો." પછી-તેણે સરદારોને બોલાવ્યા. ધોરડના ઠાકોર સાહેબસિંહ ભાટી,હડાદનો ઠાકો. ર અનોપસિંહ રાઠોડ; અને ગોધણીનો ઠાકોર દેવીદાસજી વાઘેલો એટલા એ કઠા થયા. આ સરદારોએ મળીને એવો ઠરાવ કર્યો કે, પાલણપુરના દીવા બાહાદુરખાનનો આશ્રય મળ્યાવિના આપણી મતલબ બર આવે એમ નથી. પણ તેમને વળી લાગ્યું કે ઝાઝા રૂપિયા વિના દીવાનજી ની મદદ આપણને મળવાની નથી ને આવી વેળાએ આપણી પાસે રૂપિયા નથી. પછી કરણસિંહે નાગેલથી પોતાના નહાનાભાઇ ઉમેદસિંહને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું કે, "તમારી કુંવરી પરણાવ્યા વિનાની છે તે બાહાદુરખાનને પરણાવો તો આપણને આપણી જગ્યા પાછી વાળી આપે," તેના ઉત્તરમ ઉમેદસિંહે કહ્યું કે, જગ્યા વળશે તો ગાદીના ધણી તમે થશો, એમાં મને શું મળશે? જે હું તરકડાને દીકરી આપું?" ત્યારે દાંતા પાછું મળે તો કર્ણસિંહે તેને પાંચ ગામ આપવાનો લેખ કરી આપ્યો. એ લેખમાં મોજે નાગેલી અધાં, મોજે થાણું, કુંડળ, પાણોદરા, અને વહુસણ, તથા હાલનું મોજે ગઢ જે કુંડળની સીમમાં પછીથી વસાવ્યું તે લખી આપ્યાં. ત્યારે ઉમેદસિંહે રજા આપી જે આપણી જગ્યા વળતી હોય તો તમારી નજરમાં આવે તે કરો. પછી ગઢવિયો પાલણપુર ગયા અને તેને મળીને પકકો બંદોબસ્ત કર્યો કે, તમે અમારી જગ્યા વાળી આપો તો અમે ઉમેદસિંહની દીકરીનું સગપણ તમારી સાથે કરિયે. આ વાત સાંભળીને દીવાનજી બહુ રાજી થયો અને બોલ્યો, "ઠીક છે, તમારી જગ્યા વાળી આ

+ ગઢવી અયાનાથજી તથા ભાગચંદજી રાણા પાસે ગયા હતા.

ભાષાન્તર કર્તા.

પુ' ત્યારપછી પરણાવજો." પછી નાળિયેર રૂપિયો આપ્યાં અને સગપણ કર્યું. તેઓએ દીવાનજીની ફોજ લઇને દાંતા ઉપર આવીને પુંજપરના મહુડામાં મેલાણ કર્યું. અને અમરસિંહને કાઢાવ્યું જે "હવે તમે દાંતામાંથી નીસરો. ત્યારે અમરસિંહે વિચાર્યું જે, "પાલણપુરની ફોજ આવી એટલે હવે આપણાથી દાંતા હાથમાં રખાશે નહિ." તેથી તેણે કાઢાવ્યું કે, "તમારા દાંતા હું તમને પાછા સોંપું પણ તમે મારા ગુજરાનને માટે શું આપશો ?' આવું બોલવા ઉપરથી તેને પંદર ગામ છે તેમાં બીજા પાંચ જેતપર, નહાનાસડા, ટોડા, ખારી, અને બામણિયું તથા માતાજીના દાનમાંથી ચોથો ભાગ આપવાનો કબૂલ કર્યો. તે સમયે માનાએ જનાર પાસેથી જણ એકે રૂપિયો એક દાણનો લેતા હતા. પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી તેમાંથી ચાર આના સુદાસણાવાળાને આપ્યા, પણ પછી હિસાબમાં તકરાર થવા માંડી, ત્યારે રાણાજિયે દર માણસ પાસેથી બાર આના લેવા માંડ્યા. અને ચાર આના તેમના ભાગના પડ્યા મૂક્યા, અને કહ્યું જે, "તમારા ગામને પાદર થઇને જે આવે તેની પાસેથી તમારા ચાર આના તમે ઉઘરાવી લેજો" તે દિવસથી સુદાસણે તેઓએ ચાર આના ઉઘરાવી લેવા માંડ્યા.

હવે રાણો કરણજી દાંતે આવીને ગાદિયે બેઠો. જ્યારે પાલણપુરની ફોજ પાછી વળી ત્યારે મોજે થાણાની સીમમાં ડુંગરી પાસે ચાર આંબા હતા તે ઠેકાણે, બાઇને નાગેશ્રીથી લાવીને દીવાનજી સાથે પરણાવી, અને પાલણપુર વળાવ્યાં.

કર્ણસિંહને બે કુંવર હતા, રતનસિંહ અને અભયસિંહ, તેમાં રતનસિંહ ગાદિયે બેઠો. તેના પેહેલાં ધનાશ્રીના ઠાકોર લાડખાન, અને પાહાડખાન બે ભાઇયો હતા, તેઓને મારી નાંખ્યા હતા. તે વિષેની વાત એમ છે કે, એક સમયે લાડખાનજી દાંતામાં રાણા કરણજીની સભામે આવ્યો હતો, કારણ કે તે દાંતાનો ઉમરાવ હતો. એક સમયે કુંવર રતનસિંહ રમતો હતો તેવામાં લાડખાનજિયે કહ્યું જે, "તમે કયાં સુધી કુંવરજી વાનરશો ?" એમ કહીને મશ્કરી કરી. તે સમયે કુંવરની ઉંમર ત્રીશ વર્ષની હતી. આ વાત કુંવરે જઇને રાણાજીને કહી. તે સાંભળી કરણજી બોલ્યો ઠીક છે ત્યારે તમે મને મારો અને રાણા કેહેવાઓ. પછી કુંવરજિયે કહ્યું જે, "બાપજી તમને તો ઘણી ખમ્મા, પણ હું એને મારીશ." રાણાજિયે કહ્યું જે તેમ ક-

રવાની તમારી શક્તિ નથી. એ વાત લાડખાનજીને જાણવામાં આવી કે તુરત તે તો અગિયારા ગણો ગયો, આ વાતને બે વર્ષ વીત્યાં પછી રા.રા ણા કરણજી સેહેજ ગામ નાગેલ ગયો, ત્યાં પેહેલા બે વાર્યેલા ભાઇયો તે મળવાને આવ્યા. ત્યારે કુંવરે મનસુબો ધાર્યો કે, આજે હું તેમને મારને પછી પોતાના માણસોને સમજાવીને હરવ કરીશ કે, લાડખાનજીને લઇ સરસ્વતી નદિયે નહાવા જવું અને પાલાડખાનજીને રાણા પાસે રેહેવા દેવોને પછી લાડખાનજીને ત્યાં મારી નાંખવો, નેં તે વેળાએ બંધુકનો ભડાકો કરવો, તે અવાજ સંભળાય એટલે પાલાડખાનજીને અહિં મારી નાંખવો, એ પ્રમાણે હરાવ કરીને કુંવર ભાલો લઇને નહાવા ગયો. તે ભાલો લા ડખાનજીને મારયો એટલે બીજા માણસોએ તેને પૂરો કર્યો. પછી બંધુકનો અવાજ કર્યો. તે સાંભળીને રાણાની પાસેનાં માણસો હતાં તેએ એ પાલા ડખાનજીને હેર કર્યો. પાલણપુરના દીવાન બાહાદુરખાનને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'એ બે હારેરને આપણી બાંહવરી હતી માતેમના કણીક્ષાનો આપણે જાણતો રાખવો કે રાણાજી તેની આબરૂ લેટે નહિ." એમ કહોને બસેં અશ્વારો ધનાલિયે અને શેશરાણુંમાં મૂકયા તે આજ સુધી નીસરયા નહિ તેથી તે ગામ પાલણપુર ખાતે ખાલસ થઇ ગયાં, એ મરનારાઓને અકેકો દીકરો હતો તેમાંથી એક મોજે ગો ધણીમાં રહ્યો. કમકે તે ગામ તેનું હતુ, ત્યાં તેના વંશજ આજે પણ છે અને બીજો સુદાસણામાં પોતાની ફોઇને ઘેર ગયો અને તેને ત્યાંના ઠાકોર પાસેથી બાંટો મળ્યો.

રતનસિંહે પોતાના બાપના મરણ પછી પાંચ વર્ષ રાજ્ય કરયું, અને પછી નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો નહાનો ભાઈ અભયસિંહ ગાદિયે બેઠો. આ રાણો અરજણરાવ ચોપડો કરીને મરાઠો હતો તેને ચોથા ભાગની ઉપજ આપવી કરીને દાંતામાં લાવ્યો. તેનું કારણ એમ હતું કે, તેને તેના પટાવતો, સરદારો અને તેના ભાયાતો તેમજ આસપાસના રાજા હરકત કરતા હતા. અરંજણરાવ પોતાની સાથે ગાયકવાડના સો અશ્વાર લાવ્યો, તે દાંતામાં રહ્યા અને પ્રથમ તો થોડીક સત્તા મળી તેથી સંતોષ પામ્યો, પણ બે ત્રણ વર્ષ વીત્યાં એટલે પોતાનો ખરો હક હોય તેમ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, અને પોતાના ઉતારાને ગઢી કરવા માંડી તથા વસ્તીને હરકત કરવા માંડી, ત્યારે રા-

ણાને બીક લાગી કે, "રખેને મારી ગાદી ડબાવી પડે." આવી વેળા-એ તે ઘર ચણાવતો હતો, તેને માટે ગામના રજપૂતોને આંગણે વાંસ પડયા હતા તે જોરાવરિયે લીધા. તે વેળાએ રજપૂતોની આંખ ફાટી ત્યારે પેંલા મરાઠા સિપાઈયે 'ઇકડમ તીકડમ' કરવા માંડયું. આ વેળાએ લડાઈ થાત પણ પેંલા રજપૂતોએ વિચારયું કે, આપણે લડાઇ કરીશું તો રાણાજીને મુસ્કેલ પડશે. તેઓએ જઇને દરબારમાં જાહેર કરયું કે, અમને આ મરાઠા લોકોએ ઘણી હરકત કરવા માંડી છે. ત્યારે રાણો કેકે કે, "જે તમને હરકત થાય તે મને પેહેલી હરકત છે." એમ કહીને તેણે પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા. કુંવર શ્રી માનસિંહ આ વેળાએ પાંત્રીશ વર્ષનો હતો; તેણે રાણાજીને કહ્યું કે, "આપનો હુકમ હોય તો એ લોકોને હું કાઢાહું;" ત્યારે રાણો કેકે કે, "તું સપૂત હોય તો કાઢાડ." પછી કુંવરે ચોપડાને કેહેવરાવ્યું જે "હવે તમે અહિંથી જાઓ." પણ મરાઠાઓએ એ વાત ઉપર કાંઇ લક્ષ આપ્યું નહિ, ત્યારે કુંવરે તેઓને ઘેરો ઘાલ્યો, અન્ન, પાણી, ઘાસ, બંધ કરયું, તથા ધમકો આપી કે, 'હવેસ નીરો, નહિ તો તમને મારીશું. છેવટે તેઓ નીકળ્યા, તેમને દાંતાનાં માણસોએ જે પ્રમાણે ઘેરી લીધા હતા તે પ્રમાણે તેઓ ગઢવાડામાં પોહોંચાડી પાછાઆવ્યા, પછી ભાલુસણાના ઠાકોર સુલતાજિયે તેમને રાખ્યા અને સુદાસણાવાળા સાથે ટંટો-માંડયો જે અમારો વાંટો સુદાસણામાં છે તે અમને આપો. ત્યારે સુદાસણાના ઠાકોર ફતેસિંહે દાંતામાંજઇને કુંવર માનસિંહની મદદ માગી તે ઉપરથી કુંવર ફોજ લઇને સુદાસણે ગયો અને શત્રુઓને મારી કાઢાજ્યા, ત્યારે ભાલુસણાવાળાને બીક લાગી જે, દાંતા સાથે મારે વૈર બંધાશે તો હું મારયો જઇશ, તેથી તેણે ગાયકવાડની ફોજને રજા આપી એટલે તેઓ અમદાવાદ ગયા, અને કુંવર માનસિંહ પક્કો બંદોબસ્ત કરીને પાછો દાંતામાં આવ્યો. ત્યાર પછી સંવત્ ૧૮૫૧ (ઈ૰ સ૰ ૧૭૯૫) માં રાણો અભયસિંહ મરણ પામ્યો.

અભયસિંહને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં માનસિંહ તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો, તેની મા વસાઈની ચાવડી હતી; બીજા બે જગતસિંહ, અને જોહારસિંહ કરીને હતા, તેમની મા ભટિયાણી તરસંગમાની પાસેના ઘરડના ઠાકોર સાહેબસિંહની પુત્રી થતી હતી.

માનસિંહગાદિયે બેસતાં વાંતજ પ્રથમ પરાક્રમ તો એ કરયું કે પોસીનાના ગામ ધનાલમાં સેહેજ ફેરો કરીને ત્યાંની ભેંસો વાળી. પણ

પછવાડેથી વાહાર આવી અને ભેંશો પડાવી ગયા. ત્યાર પછી છ મહિને પોસીનાનું ગામ ચાંગોદ માર્યું, લૂંટયું અને ઉજ્જડ કરી નાખ્યું, તે આજ લગી તેવુંજ છે. ઇડરનો ગંભીરસિંહ ફોજ કરીને જ્યારે મેવાસી ભોકો ઉપર ગયો ત્યારે તેણે રાણા માનસિંહને તેડાવ્યો. તે ચાળીશ અસ્વાર લઇને ગયો અને મુલકગીરી કરીને આવ્યો ત્યારે મહારાજે એક હજાર રૂપિયાની કિંમતનો તેને ઘોડો આપ્યો. પછી પાંચ વર્ષ રાજ્ય કરીને માનસિંહ સંવત્ ૧૮૫૬ (ઈ૰ સ૰ ૧૮૦૦) માં મરણ પામ્યો, અને તે વેળાએ ભાઇયોમાં અણબનાવ હતો, તેથી તેના લોક કેહેવા લાગ્યા કે, એને ઝેર દીધું.

તેનો ભાઇ જગત્સિંહ ગાદિયે બેઠો કે તરત તેણે ટીલા–ધાડ કરીને ગઢવાડાનું નેંદરડી ગામ માર્યું, લૂટયું, બાળ્યું, અને ત્યાંનાં બાન પકડ્યાં. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એવું કે, ત્યાંના બીજા લોકો નવાવાસની ભેંશો લઈ ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના પટેલે આવીને ઢાંતે ફરિયાદ કરી જે, "પાવડો લાવો, મારા ધણી માનસિંહનાં હાડકાં કહિ પણ હોય તો શોધી કાઢું. તે ધણી હોય તો મારી ભેંશો નેંદરડીવાળા લઇ શકે નહિ." બીજી એક વેળાએ તે ફોજ કરીને પોસીના ઉપર ચાલ્યો, ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર કેશરીસિંહે હુડાદ તથા પોસીના વચ્ચે સામો આવીને એક ઘોડો રાણાજીને નજર કરયો અને જમાન આપીને મેળાપ કરયો. પછી તે ફોજ ત્યાંથી પાછી વળી ને ગઢવાડા પરગણામાં આવી અને મહાવડ ઉપર જોર કરયું, ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર વખતાજિયે આવીને એક ઘોડો નજર કરયો તથા જમાન આપીને મેળાપ કરયો. પછી નહાના કાઠોરણના ગઢિયા હાથીજી ઉપર ચોરીનો મુદ્દો હતો, તેની પાસેથી એક ઘોડો નજરાણામાં લીધો; ત્યાંથી ફોજ ધરમણી પાછી વળી.

ફરીને સંવત્ ૧૮૭૦ (ઇ૰ સ૰ ૧૮૧૪) માં રાણાજિયે ફોજ કરીને ધનાલની બધી ભેંશો વાળી આણી. પછી બીજે ફેરે દેરોલના રાજનું મોજે બાવળી કોઠિયું માર્યું અને લૂંટયું. બીજે વર્ષે પોસીનાના ઠાકોરના ભાઇનું મોજે ઘેરોજ માર્યું અને લૂંટયું. ત્યાં રાણાનાં બે માણસ મરાયાં. અહિં તેનો ભાઇ નહારસિંહ પરણ્યો હતો, તે તેની પાસે આવીને કેહેવા લાગ્યો કે, "આ વેળાએ મને બટ્ટો લાગશે જે, "નહારસિંહજિયે સાથે

આવીને સસરાનું ગામ મરાવ્યું." આ ઉપરથી ફોજ પાછી વાળી અને ધરોઈ મારવા ચાલ્યા. આ જગ્યાએ બારડ કીરતાજી જે ફોજમાં હતો તેને સામાવાળે ખુટવ્યો, તેથી તેણે તે ગામને પાદર જઈને રાણાજીને કહ્યું જે, શકુન સારા થતા નથી, માટે પાછા વળો. પછી પાછા વળીને મોજે થાણે આવીને મેલાણ કર્યું. આ ઠેકાણે રાણાએ પોતાના કારભારી અને સરદારોને બોલાવીને પૂછયું કે, "આ શિરબંધિયોને ચડેલો પગાર કયાંથી આપીશું ?" ત્યારે સરદારોએ કહ્યું જે, "મોજે પાવડીનો ઠાકોર રતનસિંહ તથા અંધારિયાનો ઠાકોર અણદોજી આપણા પરગણામાં મેવાસિયોને મોકલીને લૂંટફાટ કરાવેછે, માટે તેઓનાં બે ગામ લૂટિયે એટલે ત્યાંનો માલ આવશે, તેમાંથી પગાર ચૂકાવી આપીશું." પછી ત્યાંથી અંધારિયા ઉપર ગયા ત્યારે ત્યાંનો ઠાકોર નાશીને મોજે પાવડીમાં પેઠો અને મોરચો બાંધીને પાવડીના ગામ મોજે મુમણુવાસમાં સૌ તૈયારથઈને લડવા સારૂ બેઠા. મોજે થાણેથી પાછલી રાત્રે રાણાજીની ફોજ ચડીને અંધારિયે ગઈ, ત્યારે તે ગામ ઉજજડ દીઠું એટલે તે ફોજ મુમણુવાસ ઉપર ગઈ. ત્યાં મોરચામાંથી બંધુકો છૂટી, તે ઉપરથી રાણાજીની ફોજમાંના આગળ ચાલનારાઓએ ગોળિયો ચલાવી, તેથી અંધારિયાનો ઠાકોર અણદોજી મરાયો, એટલે મુમણુવાસમાં બીજાં માણુસ હતાં તે નાશીને ડુંગરા ઉપર ચડી ગયાં. પછી ગામ મારયું અને લૂંટયું. ત્યાર પછી તરતજ રાણોજી જઈને પાવડીમાં ઉતર્યો, અને તે ગામ પણ મારયું તથા લૂટયું અને માલ લઈને પાછા વળ્યા, તે બ્હોટે સઉ આવીને પડાવ કર્યો. આ ઠેકાણે પાવડીનો ઠાકોર બાંહધરી લઈને રાણાજી પાસે આવ્યો, અને મોજે અંધારિયામાં રાણાજીનો ત્રીજો ભાગ ઠરાવ્યો, અને સામસામાં લખત કરીને બંદોબસ્ત કર્યો. પછી આસપાસના મેવાશિયોના જમાન લઈને સંવત્ ૧૮૭૨ (૪૦ સ૦ ૧૮૧૬)માં રાણાએ ફોજ મેરી નાંખી અને પોતે ઢાંતામાં ગયો.

ઠાકોર વખતાજી જીતાજિયે એક વેળા રાણા જગતસિંહને કહ્યું "કે, ખાભીવાસ તથા કણબીવાસથી મારો ખર્ચ પૂરો થતો નથી, માટે મને કાંઈ વધારે આપો." રાણાએ કહ્યું જે, "તમારા બાપને મળેલું છે, તેથી વધારે હવે તમને મળવાનું નથી." આવું સાંભળીને વખતાજી રીસાવીને ડીસે દિવાન સમશેરખાનની પાસે ગયો, અને તેને કહ્યું કે,—"મને ફોજ

આપો તો હું જઈને દાંતા પરગણામાં કાંઇ નુકસાન કરું, તો મને કાંઇ મળે. દિવાનને રાણાજી સાથે મિત્રતા હતી, તેથી તેણે રાણાજીને લખ્યું જે, "તમે વખતાજીનું સમાધાન કરો, નહિ તો કાંઇ નુકસાન કરશે." પછી રાણાજિયે વખતાજીને તેડાવીને પોતાનાં ગામ ઉંટડી તથા ભૂતવાસ એ બે અતીતને ઘેર ધરણે હતાં, તે છોડાવી લઈને રાખે તો લખી આપવાને કહ્યું. તે પ્રમાણે વખતાજિયે તે બે ગામ છોડાવી લીધાં. પણ તે બંને ગામ ઉજજડ હતાં, તેથી તે બંનેની ધરતીમાં એકજ ગામ અભાપરૂં વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાનો કમીશ્નો રાખીને પોતે દાંતામાં કારભારૂં કરવા રહ્યો. તે બે વર્ષ પછી ગુજર્યો, ત્યારે તે અભાપરૂં પોતાના ભાઇ ભવજીને તથા પોતાના દીકરાઓને રહ્યું.

આ વેળાએ કુંડળનો ઠાકોર સરદારસિંહ નિઃસંતાન ગુજરી ગયો, ત્યારે રાણાજી જગતસિંહ તથા તેના ભાઇ ન્હારસિંહે જઈને કુંડળનાં પાંચ ગામ જપ્ત કર્યાં અને તે ઠાકોરની સર્વ જણસભાવ દાંતામાં લઈ આવ્યા. પણ કુંડળમાં તેનું ખર્ચપાણી કરવું, તથા ત્યાંની ઠકરાણીને જીવકમાં ત્રણ કાસ આપ્યા. પણ ભવજી જીતાજિયે વારસા બાબત દાવો કરયો અને કહ્યું કે, " કુંડળમાંથી મને કાંઈ પણ આપવું જોઇયે. ત્યારે રાણા જગતસિંહે કહ્યું જે, તમને જે તમારા બાપ જીવતનું જીવક—ખાખીવાસ તથા કણબીવાસ—મળેલું છે તે તમે ખાઓ, આમાંથી તમને કાંઈ મળવાનું નથી. તે ઉપરથી ભવજી રીસાવીને પાલણપુર ગયો અને તેની સાથે જમાદાર મેરૂં સિન્ધી જે રાણાજીનો નૂનો ચાકર રીસામણે હતો તે પણ ગયો. હવે ભવજિયે પાલણપુર જઈને મૈલસાહેબને અરજી કરી જે, "કુંડળના વારસા ઉપર મારો અને રાણાજીનો હક બરાબર પો"હોંચે છે અને તે રાણાજી આખો દબાવી પડ્યા છે, માટે એ ગામ "હું અંગ્રેજ સરકારને લખી આપું છું, તેમાંથી સરકારની નજરમાં આવે "તે મને આપજો." આ વાત રાણાજીના કોઈ હેતસ્વિયે રાણાજીને લખી જણાવી, તે ઉપરથી તેણે પોતાના ભાઇ ન્હારસિંહને તથા જીવણો કલાલ કારભારી હતો, તે બન્નેને પાલણપુર મોકલ્યા. અને પોતાના તમામ પરગણા ઉપર સાતઆની ભાગ અંગ્રેજ સરકારને લખી આપીને દાંતામાં અંગ્રેજ સરકારની જમી લાવ્યા, એટલે ભવજીના હાથ હેઠે પડ્યા.

પછી જયજિયે પાલણપુરના દિવાનજી પ્રતેહખાનની ચાકરીમાં રહેવાનું કબૂલ કરયું, ત્યારે દિવાનજિયે નાગેલમાંનો પોતાનો ચોથો ભાગ તેને આપ્યો. પછીથી રાણાજિયે પણ મોજે કરણપુર આપ્યું અને કસુંબા પાયા. અંગ્રેજ સરકારનું થાણું દાંતામાં સંવત્ ૧૮૭૬ (ઈ૰ સ૰ ૧૮૨૦) માં મૂકયું હતું.

આ જગતસિંહના વારામાં કાકરેજના મેવાસી કોળિયોએ બસેં અશ્વાર અને પાંચસેં પાયદલ સહિત દાંતાના તાબાનાં રતનપર તથા પુંજપર ઉપર ચડીને ત્યાંની ભેંશો લીધી. તેની વાહારે જગતસિંહ પચાસ અશ્વાર તથા બસેં પાળા લઇને ચડયો. તેઓનો મેળાપ મ્હોટા સડા આગળ થયો એટલે લડાઈ થઈ તેમાં ધાડનાં પચીસ માણસ મરામાં અને રાણાજીનો જમાદાર ભીખો ભટી રજપૂત જખમી થયો અને તેની ઘોડી ભાગી, તે ભેંશો પાછી વાળી લાવ્યા, અને રાણો જ્યારે દાંતે ગયો, ત્યારે ભીખા જમાદારને સોનાનાં કડાં તથા એક ઘોડી વગેરેનો શિરપાવ કરયો.

એ જગતસિંહને દીકરો ન હતો તેથી તેણે પોતાના ભાઈ જ્હારસિંહને કહ્યું જે, "તમારા બે કુંવર જાત્રમસિંહ તથા હરિસિંહ છે, તેમાંથી એક મારે ખોળે આપો. જ્હારસિંહે વિચારયું જે, "દીકરાને ગાદી મળે ત્યારે બાપને હેઠે બેસવું પડે, તથા તેની સલામ ભરવી પડે." માટે તેણે તે વાતની ના પાડી. ત્યારે કોઇ લોકોએ જગતસિંહને કહ્યું જે, "જ્હારસિંહ તમને ઝેરથી અથવા હથિયારથી મારવાના વિચારમાં છે," આ વાત તેના હૃદયમાં ઉતરવાથી તે મેહેલમાં બંદોબસ્ત કરીને પેશી રહેવા લાગ્યો, કચેરીમાં બેસે નહિ. તેનો પરિણામ એવો થયો કે આસપાસના ગામના ભીલ અને કોળી લોકોએ લૂંટફાટ કરવા માંડી. ત્યારે લોકોએ આવીને અરજ કરવા માંડી જે, "આપ આવી રીતે કાંઇ બંદોબસ્ત રાખશો નહિ અને મેહેલમાં બેશી રહેશો તો રાજ્ય શી રીતે ચાલશે?" રાણા જગતસિંહને કોઇ પણ કારભારી ઉપર વિશ્વાસ ન હતો, માત્ર જીવા કલાલની સલાહ પ્રમાણેજ તે ચાલતો; તેથી લોકો નિંદા કરવા લાગ્યા, જે રાણાજિયે કલાલને કારભારી કરયો છે. આ પ્રમાણે હકિકતછતાં દાંતામાં શિસોદિયો રજપૂત ગમાન નામે હતો તેની વડારણને જીવાએ

જબરાઇથી લીધી, તેમજ એ જીવાને બે બાયડિયો હતી તેમાંથી એકની સાથે પેલો ગમાન લાગેલો હતો, તેથી બન્ને જણાને માંહોમાંહે ઘણી અદાવત ચાલતી હતી. પણ રાણાજીના ડરથી પે'લા કલાલને ગમાન કાંઇ કહી શકતો નહતો. તથાપિ કેટલાક કારભારિયો વગેરે લોકોની જીવા ઉપર ખતરાજી થઈ હતી.

એક સમયે કલાલ કળતર કરવા નીકળ્યો, ત્યારે પેલા ગમાનનો વાડો પસાયતા જોવો હતો, તેનું પણ કળતર કરવા માંડયું. તે ઉપરથી તે રજપૂતે કહ્યું કે, "મારો વાડો કળતરમાં લખશો નહિ;" પણ તે વાત તેણે માની નહિ, અને હુકમ બજાવીને ઉત્રાટી ગાળો દીધી. તેથી રજપૂતને ઘણો ગુસ્સો ચડયો, અને કલાલને મારી નાંખવાનો તેણે વિચાર કરયો. પ્રથમ તો તે પોતાની માને તથા ભાઇને મોજે હડાદ પોંસીને જબને મૂકી આવ્યો. પછી પરોઢમાં ઉઠીને કલાલના ઘરના રસ્તા સામો બેઠો, તેવામાં પે'લો જીવો કલાલ કળશિયો લઇને દિશાયે ચાલ્યો, તેણે પેલા રજપૂતને રસ્તામાં દીઠો એટલે પૂછયું કે, "તું કયાં જાય છે?" રજપૂતે ઉત્તર આપ્યું કે, "મારે પરગામ જવું છે, માટે શકુન જોવા બેઠો છું, આવું સાંભળીને કલાલને કાંઇક ડર લાગ્યો ખરો પણ થોડે વેગળે ચાલીને ઝટપટ દિશાએ જઈ પાછો વળ્યો. અને રજપૂતથી વેગળે વેગળે ઉતાવળથી ચાલીને ઘેર જવા લાગ્યો. આવો પ્રસંગ જોઇને રજપૂતે ધારયું કે આ તો જતો રહેશે પછી તેણે જબને પછવાડેથી બાથ ભીંડી એટલે બન્ને જણા બથ્થોબથ્થ આવ્યા, કલાલને લાગ ફાવ્યો એટલે તેણે રજપૂતના માથામાં કળશિયો મારયો ત્યારે રજપૂતે પોતાના હાથમાં છરી હતી તે કલાલના પેટમાં બે વાર ઘોંચી. પછી કલાલ છૂટીને નાઠો તે ઢેડના ઘરમાં પેસવા લાગ્યો, તેવામાં વેગળે ઢાલ તરવાર પડી હતી તે લઇને રજપૂત દોડયો તે જબને ઢેડના બારણા વચ્ચે કલાલને ઠેર કરયો. અને તેના કાનમાં મરચિયો વગેરે દાગીના હતા તે કાઢાડી લઇને ચાલ્યો. ત્યારે લોકોએ બૂમો પાડવા માંડી, તેઓને રજપૂતે કહ્યું જે "બોલશો તો તમને પણ મારી નાંખીશ," એટલે તે લોકો ચૂપ રહ્યા, અને તે રજપૂત અગરામાં નાશી ગયો. આ વાત રાણાજીને શામચંદ ગાંધિયે જબને જાહેર કરી, તે વાત રાણાજિયે ઉંઘમાંથી અચાનક જાગીને સાંભળી અને પોતાને જીવતાળો થયો, પોતે પછી

હુકમ કરયો જે "જીવાને મારનારને મારી નાંખો." પછી ચારેમગ અંધારો ચડયા પણ સૈા જીવાના મુવાથી રાજી હતા, તેથી આધા પાછા જઇને પાછા આવ્યા અને કહ્યું જે "ખૂની અમારે હાથ આવ્યો નહિ." આ બનાવ બનવા ઉપરથી જગતસિંહના મનમાં આવ્યું જે, મારા કારભારીને જોરાવરસિંહે મરાવ્યો અને હવે મને પણ મારશે. આ પ્રમાણે તે લોકોના આગળ કહેવા લાગ્યો, ત્યારે જોરાવરસિંહે રાણાજીને કહેવરાવ્યું જે, "તમે મારે માથે બદનામ શા વાસ્તે મૂકોછો? હું તમારા ગામમાંથી જાઉંછું." આ પ્રમાણે કહીને પોતે અહમદનગર જવા સારૂં તૈયાર થયો, ત્યારે લોકોએ રાણાજીને કહ્યું જે, જોરાવરસિંહજી રીસાઇ જાયછે માટે તેમને પાછા વાળો; એ જાય તેમાં તમારી શોભા નહિ. આવું સાંભળીને રાણાજિયે માણસ મોકલીને જોરાવરસિંહને પાછા વાળ્યા પછી લોકોએ તે બન્ને ભાઇયોને કમુંજા પાયા. આ વાતને એક મહિનો થયો એટલે કોઇયે રાણાજીને વેહેમ ઘાલ્યો જે તમને જોરાવરસિંહ મારશે. આ વાત માનીને રાણોજી સુદાસણે ગયો અને ત્યાં બે મહિના સુધી ઠાકોર મોહોબતસિંહને ઘેર રહ્યો. ત્યારે જોરાવરસિંહ તથા કારભારિયો મળીને મનાવા ગયા; અને મનાવીને દાંતામાં તેડી લાવ્યા. ત્યાં દસ બાર દિવસ રહીને નાઠો તે પોથાપુરમાં અતીતના મઠમાં જઇને રહ્યો, અને કહ્યું જે, મને તો જોરાવરસિંહ મારી નાંખશે. પછી ત્યાં એક મહિનો રહ્યો ત્યાર પછી ફરીને મનાવી આણ્યો, તેવામાં તેને તાવ વગેરે મંદવાડ થયો, તે એક મહિનો માંદો રહીને સંવત્ ૧૮૭૯ (ઈ૰ સ૰ ૧૮૨૩) ના ફાગણ વદિ ૭ ને દિવસે ગુજરી ગયો.

જગતસિંહ રાણાના મરણ પછી જોરાવરસિંહ ગાદિયે બેઠો.

સંવત્ ૧૮૯૨ (ઈ૰ સ૰ ૧૮૩૬) માં ઉદેપુરના રાણા જવાનસિંહ શ્રી અંબાજીની યાત્રા કરવા પધારયા, ત્યારે તેણે રાણા જોરાવરસિંહને ભેટ લેવાને બોલાવ્યો, ને પોતે અંબાજીમાં ઉતરયો હતો. તેણે જોરાવરસિંહને કહેવરાવ્યું જે આપણી મુલાકાત કેવા પ્રકારે થશે, એ વિષેની નોંધ કાંઈ તમારા દફતરમાં છે? આ ઉપરથી જોરાવરસિંહે સૈા કારભારિયોને પૂછીને તપાસ કરાવ્યો, પણ કાંઈ દાખલો મળ્યો નહિ, ત્યારે ઘરડા ઘરડા લોકોને

પૂછતાં મને પણ (આ વૃત્તાંત લખાવનારને) પૂછ્યું, એટલે મેં દાખલો બતાવ્યો જે, રાણો કાનડદેવ ઉદેપુર પરણ્યો હતો, ને સિસોદણીજી કોટડાને પાદર સતી થયાં હતાં તેની છત્રી હાલ સુધી છે.* પછી આ વાત ઉદેપુરના જવાનસિંહને કહેવરાવી જે દાંતાના રાણાજીને તમારે માન આપવું યોગ્ય છે. તે ઉપરથી તેણે ન્હારસિંહને મળવાને બોલાવ્યો અને તેણે ઉભા થઇને તાજિમ આપી. ન્હારસિંહે તેને એક ઘોડો તથા સો રૂપિયાના મૂલની એક બંદુક ભેટ કરી. જવાનસિંહે પણ તેના બદલામાં એક ઘોડો તથા એક મોતીની માળા ન્હારસિંહને આપી. પૂજારી ભટજીને સોનાનાં કડાં અપ્યાં. પછી બે દિવસ રહીને જવાનસિંહ સીધાવ્યો ત્યારે કુંવર જાલમસિંહ પોતાના અશ્વારો લઇને તેને શિરોઈ સુધી વળાવી અવ્યો.

સંવત્ ૧૮૯—માં ન્હારસિંહ ચંદ્રગ્રહણ ઉપર આબુજીની યાત્રાએ ગયો. તે વેળાએ કુંવર જાલમસિંહ પણ સંગાથે હતો. તે પર્વત ઉપર મારવાડ, મેવાડ, અને ગૂજરાત ઇત્યાદિ ઠેકાણાના સંઘ આવ્યા હતા. ગ્રહણની વેળાએ લોકોએ નખી તલાવમાં ન્હાવા માંડયું, ત્યારે એક અતીતે આવીને કહ્યું જે, આ વેળાએ કોઇએ તલાવમાં ન્હાવું નહિ, જે કોઇ ન્હાશે તે મરણ પામશે; કેટલાક યાત્રાળુ લોકોએ માન્યું અને તેઓ ન્હાયા નહિ પણ ઘણા ભાગે માન્યું નહિ અને તેઓ ન્હાયા. આ વેળાએ ચોસઠે જોગણિયોના રથ આકાશમાંથી હેઠા ઉતરયા અને તેઓએ ન્હાવા માંડયું. સવારના પ્રહરમાં કોગળિયું ચાલ્યું અને જેઓ આગલે દિવસે ન્હાયા હતા તે સર્વે મરી ગયા, માત્ર થોડાજ બચ્યા. રાણો અને કુંવર ગ્રહણ મુક્ત થયા પછી ન્હાયા હતા, તેથી તેઓને કાંઈ થયું નહિ, તેમજ તેમના સંબંધમાંથી કોઇ મરણ પામ્યું નહિ. ત્યાં તેઓ ચાર દિવસ રહ્યા, અને પછી અંબાજી ગયા.

પછીથી મુંબાઇથી ગવર્નર સાહેબ સાદરે આવ્યો, અને મળવા માટે તેણે મહીકાંઠાના સર્વ ભોમિયાઓને બોલાવ્યા, ત્યારે રાણો ન્હારસિંહ તથા કુંવર જાલમસિંહ પણ સાદરે ગયા. તેમણે સાહેબને એક ઘોડો, કીનખાબનો એક તાકો, મંડીલ ઇત્યાદિની ભેટ કરી, એટલે સાહેબે સાલ્લાજોટા અને પાઘડિયોનો શિરપાવ રાણાને તથા કુંવરને કર્યો. એજ પ્રમાણે સાહેબે સ-

* પેહેલા ભાગના પ્રકરણ ૯ મામાં દાંતાના વિષયમાં જુવો.

વેં બોમિયાઓના શિરપાવ લીધા અને આપ્યા ત્યાર પછી સાહેબ મુંબાઇ પાછા ગયા, અને બોમિયા સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા. હિંદુ રાજાઓમાં મુખ્ય, ધારના મહારાજા ગંભીરસિંહ, રૂપડમદનગરના મહારાજા કર્ણસિંહ અને રાણા નહારસિંહ હતા; મુસલમાન સરદારોમાં [1]પાલણપુરનો દિવાન ફતેહખાન, રાધનપુરનો નવાબ અને વાગામનો દિવાન સમશેરખાન એ ટલા હતા.

તે પછી રાણો નહારસિંહ પોતાના પરગણાના બંદોબસ્ત માટે મેજર મૈલ પાસે પાલણપુર ગયો, અને તેને જઈને અરજ કરી કે, અમારા પરગણામાં બંદોબસ્ત રાખવા સારૂ અંગ્રેજ સરકારની જમી રાખી છે, પણ અંગ્રેજ સરકારનો મેહેતો કે પાળો નહિ આવતાં પાલણપુરના દિવાનજીના મેહેતા તથા પાળા શા માટે આવેછે? અમે કાંઇ તેમની સાથે બંદોબસ્ત કરયો નથી

---

[1] ૧ પાલણપુરના દિવાન.

(સોનગઢમાં) ૧ મલેક યુસફ (સન ૧૩૯૫ સુધી).

૨ હસન (સન ૧૩૯૫-૧૪૪૦)

૩ સાલાર (૧૪૪૦-૧૪૬૧) ૪ ઉસમાન (૧૪૬૧-૧૪૮૩) હેમતખાન.

૫ બુધન (૧૪૮૩-૧૫૦૫)

૬ મુબારિઝખાન (૧૫૦૫-૧૫૦૯) ૭ અલીશેર (૧૫૦૯-૧૫૨૫)

૮ શિકંદરખાન ૧૫૨૫-૧૫૪૮)

૯ ગજનીખાન (૧૫૪૮-૧૫૫૦) ૧૦ ખાનજી (૧૫૫૦-૧૫૭૬).

૧૧ ગજનીખાન (૧૫૭૬-૧૬૧૪) ૧૩ પીરોજખાન (૧૬૧૬-૧૬૭૪)

૧૨ પાહાડખાન (૧૬૧૪-૧૬૧૬)

૧૪ મુબારિઝખાં (૧૬૭૪-૧૬૯૯) (પાલણપુરમાં ગાદી સ્થાપી)

૧૫ સલીમખાન (૧૬૯૯-૧૭૦૦)

આ તકરારનો ખુલાસો જ્હારસિંહને મેજર ખાતરી પૂર્વક આપ્યો નહિ; અને નવરાત્ર નજદીક આવ્યાં. તેથી રજા લઈને રાણોજી માતાએ પધારચા. છેવટે જ્યારે લાંગ સાહેબ સાદરે આવ્યો. ત્યારે તેણે દિવાનજીની જમી ઉડાડી, તેના પેહેલાં તે આશરે સત્તાવીસ વર્ષ સુધી રહી.

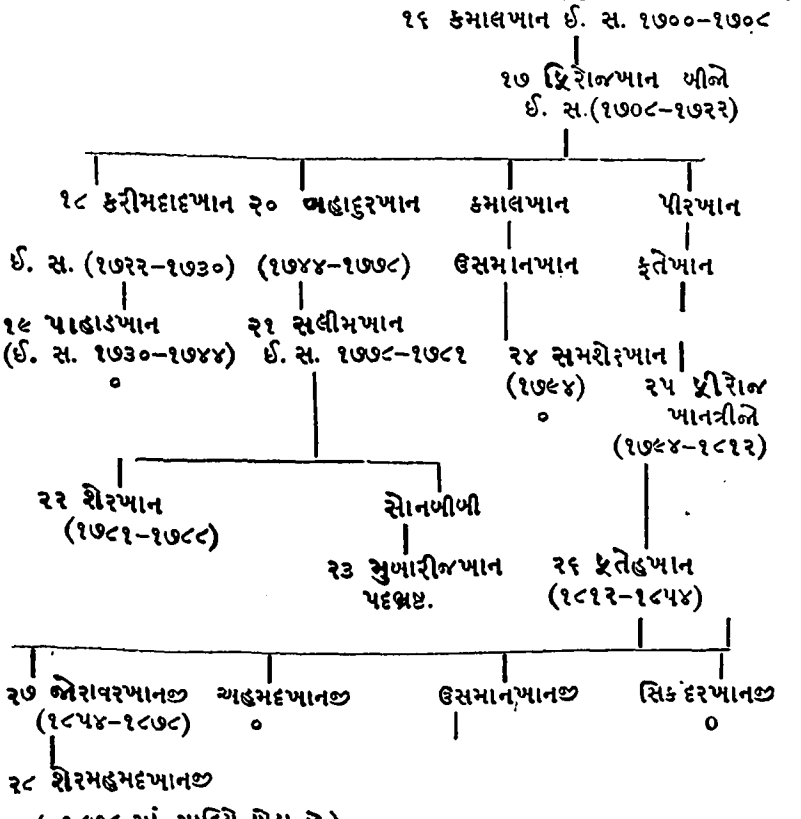

(૧૮૭૮ માં ગાદિયે બેઠા છે.)

પાલણપુર તાબે ૩૧૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૫૨ ગામ, સુમારે બે લાખ ચોત્રીશ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ચાર લાખ રૂપિયાની છે, તેમાંથી ૩.૫૦૦૦૧) ગાયકવાડ સરકારને ખંડણીના આપેછે; અને દાંતાના રાણા પાસેથી ૩૫૦૦) લે છે. સર શેર મહમદખાનજીને ફ્રે. સી. આઈ. ઈ. નો કિતાબ આપવામાં આવ્યોછે. અને ૧૧ તોપનું માન મળે છે.

૨ કર્નલ લાંગે ઘણા વર્ષ સુધી મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટની નોકરી કરી છે, ત્યાં તેનું નામ સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે અને યોગ્ય રીતે તેના નામને માન આપવામાં આવેછે.

જહારસિંહ સંવત્ ૧૯૧—*માં મરણ પામ્યો, તેને જાલમસિંહે ગાંગવાને પાદર અગ્નિદાહ દીધો. તે જગ્યાએ પછી તેણે છત્રી બંધાવી.

* સંવત્ ૧૯૦૨ ના જેઠ સુદિ ૧૦ ને સોમવારે, એ રાણાને ગાંગવાને પાદર સરસ્વતિને કાંઠે દાહ દીધો છે, એ વાત ખરી પણ તેની છત્રી દાંતાને પાદર કરાવેલી છે.

ભાષાન્તર કર્ત્તા.

દાંતાવાળાના વંશની સુદાસણાની શાખા વિષેની નોંધ.

જ્યારે રાણા માનસિંહનો કુંવર ગજસિંહ દાંતાની ગાદિયે હતો, અને તેનો ભાઇ જસવાજી રાણપુરનું જીવક ભોગવતો હતો, ત્યારે પુંજાજી રાણાનો કુંવર અમરસિંહ જે રાણા માનસિંહનો ભાઇ થતો હતો તે સુદાસણેહતો. આવેળાએ સુદાસણાને તાબે માત્ર સુદાસણુંજ હતું. અમરસિંહ શૂરવીર યોદ્ધો હતો, અને તે જસવાજીનું રાણપુર પોતાને તાબે કરવા ઇચ્છતો હતો તેથી રાણપુર ઉપર ચડી આવીને તેણે ત્યાંનાં ઢોર ઘણીવાર વાળી આણ્યાં હતાં. એક સમયે તેણે રાણપુર ઉપર ફેરો કરીને ભેંશો વાળી ત્યારે જસવાજિયે કહાવ્યું જે, "કાકા! મારે દૂધપાવાની ભેંશ હતી તે તો તમારે લેવી યોગ્ય ન હતી." ત્યારે અમરસિંહે ઉત્તર મોકલ્યું કે, "રાણપરની ધરતીમાં પાડા ઘણા છે માટે જો તમને દૂધ પીવાનું મન થાય તો તેમાંથી કોઇનું પીજો." પછી જસવાજિયે આ વાત દાંતે જઇને રાણા માનસિંહને સંભળાવી ને દિલગીર થયો. માનસિંહે કહ્યું જે, "આ સમયે અમરસિંહ છેડવા જેવો નથી, માટે કોઇ સમયે જોઈ લઇશું." પછી રાણા માનસિંહે અદાવત રાખીને મેવાશિયોને અને ગઢિયાને સલાહ આપીજે, "તમે અમરસિંહને મારી નાંખો તો તમને ઇનામ આપું." આ ઉપરથી તે લોકો સુદાસણાને હરકત કરવા લાગ્યા. એક સમયે ગઢિયા લોકોએ સુદાસણાનાં ઢોર લીધાં, તેની વાહારે અમરસિંહ ચડયો અને મોજે ભાલુસણે જતાં તે ઢોર પડાવી લાવ્યો, ત્યારે સુદાસણાને એક ખેડુતે આવીને કહ્યું જે "તમે તમામ ઢોર પાછાં વાળ્યાં, પણ મારો એક બળદ સો રૂપિયાનો છે તે એમાં નથી, માટે તમે કાંઇ મારી વાહાર કરી નથી." આવું સાંભળીને અમરસિંહ પાછો ઘોડ પછવાડે ગયો, અને તે બળદને પાછો વાળવા માંડ્યો પણ તે ભડકીને નાઠો ને પાછો વળ્યો નહિ, ત્યારે અમરસિંહે જાણ્યું જે, "આ બળદને ધાડવાળા લઈ જશે તો મારી આબરૂ જશે એમ વિચારીને બરછી મારી તેથી બળદ મરી ગયો, અને અમરસિંહ પાછો આવ્યો. તે ચાર મહિના જીવીને મરણ પામ્યો, એટલે લોકો કહેવા લા-

ગ્યા ને બળદની હત્યા લાગી તેથી એ મરાયો, તે એવી રીતે કે પોતે મોજે ચિત્રાસણીના ઠાકોરને મિત્રાચારીને લીધે મળવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો વળ્યો ત્યારે તેની સાથે એક મીર હતો, તેને કહ્યું જે, "આ વેળામાં બારવટિયા ઘણા છે, અને તું મારી સાથે દોડી શકીશ નહિ માટે મારી સાથે આવીશ નહિ." ત્યારે મીરે કહ્યું જે, "બાપજી, હું તમારી સાથે આવીશ." પછી તે ચાલ્યો, તેવામાં રાધનપુરના બાબીના ઘોડા ફેરો કરવા આવ્યા હતા તેની સાથે મોજે પલખડી આગળ અમરસિંહને ભેટો થયો, તે વેળાએ નાસતાં મીરની ઘોડી થાકી એટલે અમરસિંહે કહ્યું જે હેઠો ઉતરીને તારી ઘોડીને મારી નાંખ્ય અને તું મારી પછવાડે મારે ઘોડે બેશ. પછી તે મીર તો હેઠો ઉતરી શકયો નહિ અને પેલા ઘોડા આવી પોહોંચ્યા, એટલે મીરે ધૂમ પાડી જે બાપજી, મને મેલીને જશો નહિ. આવું સાંભળીને અમરસિંહ તેની મદદે પાછો વળ્યો, ત્યાં તેની છાતીમાં ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યો.

અમરસિંહના કુંવર હુડિયાજીના* મરણ પછી તેનો કુંવર જુમાણસિંહ માત્ર અઢાર મહિનાનો હતો તેથી જસવાજિયે સુદાસણું પોતાને કબજે કરી લીધું, એટલે હુડિયાજીની ઠકરાણિયે આવીને રાણાજીને કહ્યું કે, "હવે મારૂં ગુજરાન શાથી ચાલશે?" ત્યારે રાણાએ તેને મોજે અડરણ આપ્યું, ત્યાં તેના વંશજ આજે પણ છે.

જસવાજી સુદાસણે રહ્યા. તેને પાંચ કુંવરો થયા, તેમાં વડો કુંવર સરદારસિંહ હતો તે તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; અજબોજી અને ધનરાજજીને રાણા પાસેથી મોજે શેલાણું મળ્યું; નાથજી અને જોરજી એ બેને જસવાજીનું વસાવેલું જસપર મળ્યુ. જસવાજીના વારામાં ગાયકવાડની ફોજ આવી તેમાં વિઠ્ઠા નામનો સૂબો મુખતિયાર હતો. તેણે ફોજ આણીને સુદાસણાને હરકત કરવા માંડો. તે વેળાએ ભોજરાજ રાવળ, તોગોવણોલ, ઘેલોજી બાડુવો, અને પાણિયાળીનો ગઢવી એટલા જણ કામ આવ્યા પછી તે ફોજ ગામ મારીને પાછી ગઇ; ત્યારે લોકો ડુંગરામાંથી પાછા આવી વસ્યા. આ સમયે ગાયકવાડની ફોજ દર ત્રણ અથવા ચારચાર વર્ષે આવતી હતી. જ્યારે ગામના લોકો દશબાર ગાઉ

* પૃષ્ઠ. ૧૬૯ મેં જૂવો.

ઉપર ફોજ આવ્યાનું સાંભળે ત્યારે ત્રણાયો ઢોલ વગડાવે, અને ધૂમ પડાવે જે, "નાથી જન્જે ફોજ આવેછે!" તે ઉપરથી લોકો નાશીને ડુંગરોમાં સંતાઈ પેસે. જ્યારે ફોજ આવી પોહોંચે ત્યારે ગામ લૂટે તથા બાળી નાખે; પછી તેઓ ત્યાં ઘણા દિવસ પડાવ રાખે તો પતાવી દેવા સારૂ ફાંકા નાખીને થોડા ઘણા જમેબંધીના રૂપિયા આપીને પાછા તે લોકો ગામમાં વસતા હતા.*

જસવોજી ગુજરયા પછી સરદારસિંહ પાટ બેઠો. જ્યારે રાણો ગજસિંહ ધરડો થયો, પણ તેને કુંવર થયો નહિ ત્યારે સરદારસિંહને તેણે બોળે લીધો. ત્યાર પછી ગજસિંહને પૃથીરાજ નામે કુંવર થયો. ગજસિંહના મરણ પછી સરદારસિંહે દાવો કરયો કે, "દાંતાની ગાદીનો વારસ હું છું. આ દાવાને પેટે, મોજે વસાઇ, ડાવોલ, ડાભેસણું, અને બીજાં કેટલાંક ગામ આપીને સમાધાન કરયું. એ સરદારસિંહના ભાઇયો પણ જીવાઈ સારૂ વખે નીસરયા હતા, તેઓને ખેતર પાદર આપીને પતાવ્યુ.

સરદારસિંહના વડા કુંવરનું નામ ઉમેદસિંહ હતુ. ચાર નહાના ચંદ્રસિંહ, વખતસિંહ, સરતાનસિંહ, અને પ્રતાપસિંહ કરીને હતા તેઓને મજિયારૂ મોજે વસાઇ આપ્યું જ્યારે સરદારસિંહ ફોજ કરીને મોજે ટીંબા ઉપર ફેરો કરીને વળ્યો અને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન લીધાં ત્યારે ટીંબાની વાહાર ચડી ને બન્ને બાજુવાળાઓનો બેટો થયો. તે લડાઇમાં કુંવર ઉમેદસિંહ કામ આવ્યો. તે વેળાએ તેને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં અમરસિંહ પાટવી કુંવર હતો ને બીજા બે જગુજી અને અગરસિંહ હતા તેમને જીવાઇમાં પાંચ ગામ સઢિયારા ભાગમાં મળ્યાં.

સરદારસિંહના મરણ પછી તેનો પૌત્ર અમરસિંહ ગાદિયે બેઠો. ખિલોડ જીલ્લો જે સુદાસણા અને તારિંગાની વચ્ચે છે તે દાંતાના પટાવત ચુડિયાલ રજપૂત ખાતા હતા. પણ તેમને મેવાશી લોકો બહુ પજવતા હતા તેથી તેઓ ત્યાંથી નીકળી જઇને વડનગર પરગણાના મોજે કરમટિયે રહ્યા, એટલે તે જીલ્લો સુદાસણાવાળાએ દબાવ્યો, અને એ વાત-

* આ વાત કહેનાર કહેછે કે આવાં નાસેણાંમાં મારે પણ ઘણીવાર નાસવું પડયું છે.

માં રાણાજીની પણ ખુશી હતી. એ અમરસિંહના વારામાં ગાયકવાડની ફેાજને પાછી નસાડી મૂકી હતી તેમાં ફેાજનાં કેટલાંક માણસ મરાયાં હતાં પણ ઠાકેારનું એકે માણસ મરાયું ન હતું. દાંતાની ગાદી હાથ કરી-લેનાર પણ આ અમરસિંહ હતેા.*

અમરસિંહને ફતેહસિંહ કરીને કુંવર હતેા, અને ફતેહસિંહને મેા-હેાબતસિંહ, અને પનજી એવા બે કુંવર હતા. મેાહેાબતસિંહના વારા-માં સંવત્ ૧૮૬૦ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪) માં ગાયકવાડની ફેાજ લઈને કાકા-જી આવ્યેા તે સાથે ખૂબ લડાઇ થઈ તેમાં ફેાજનાં સાઠ માણસ મરાયાં અને ઠાકેારનું એકે માણસ મરણ પામ્યું નહિ. જે માણકનાથ બાવાએ અમદાવાદમાં માણકચેાક તથા માણક ખુરજથી પેાતાનું નામ રખાવ્યું અને જે તરસંગમે તથા સુદ્રાસણે રહેતેા હતેા તેની જગ્યા ત્યાં હમણાં સુધી છે, તે આ વેળાએ ન હતેા પણ તે દેવરૂપ થયેલાએ આ ઠાકેારને સાહાયતા કરી તેથી ઠાકેારની જીત થઇ એવું લેાકેા કહેછે. મેાહેાબતસિંહે રણશીપુર ઉપર ફેરેા કરીને ત્યાંનાં ઢેાર તથા બાન લઈને પાછેા વળ્યેા તેનું ચડી જવાનું કારણ એવું કે, તેનું ગામ ડાવેાલ હતું ત્યાંની ભેંશે તે જગ્યાના ભીલ લેાકેા વાળી ગયા હતા.

મેહાબતસિંહને ચાર કુંવર હતા, હરિસિંહ, રતનસિંહ, પરમત સિંહ અને મેાકમસિંહ. હરિસિંહે ચાર વર્ષસુધી ગાદી ભેાગવી, ત્યાર પછી રતનસિંહે બે વષ ભેાગવીને તે મરણ પામ્યેા. તેની પછી તેનેા કુંવર ભૂપતસિંહ ગાદિયે બેઠેા, તે એક વર્ષ જીવ્યેા, એટલે હાલનેા પ-રમતસિંહ ગાદિયે બેઠેા. મેાકમસિંહ તેા જ્હાનપણમાંજ મરણ પામ્યેા હતેા.

* પૃષ્ઠ ૧૭૩ મું જૂવેા.

પ્રકરણ ૧૨.

ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.

ખુમાણસિંહે મહારાજની સારી ચાકરી કરી હતી, તે ઉપરથી તેણે તેને કહ્યું જે, "તમને વધારવાની મારી ઘણી મરજી છે, પણ હું જ્યારે તમને વધારીશ ત્યારે તમે મારા સામા લડવા ઉઠશો એવો મને શક રેહે છે. ત્યારે ખુમાણે સમ ખાઇને કહ્યું કે, "હું આપના સામી કદિ તરવાર પકડીશ નહિ."આ ઉપરથી મહારાજે તેને [1]વાંકાનેર ગામ આપ્યું તથા તે કચેરીમાં આવે ત્યારે મહારાજ તેને ઉભા થઇને મળે એવો એક મ્હોટો તાજમી સરદારનો કરાર આપ્યો.

ગામ પાનોલ એક ચારણનું હતું તે નિઃસંતાન મરણ પામ્યો ત્યારે તેના ઘરમાં તેની વિધવા માએ તથા તેની સ્ત્રિયે પોતાના એક સગાને તથા તેના બે દીકરાને રેહેવા દીધા અને તે છોકરાને પરણાવ્યા, તથા બન્ને જણ વચ્ચે પાનોલનો છઠ્ઠો ભાગ લખી આપીને તેઓને જૂદા રાખ્યા. તથાપિ આખા ગામનો કબજો લેવાની આશાએ તે બન્ને બાઇયોએ પેલી બાઇયોને મારી નાંખવાનો વિચાર કરયો. તે પ્રમાણે ઘરડી ડોશીને તો તેઓએ કટારવતે મારી નાંખી ને ચારણની વહૂ છટકી ગઇ તે મહા સંકટથી ઇડર જઇ પોહોંચી અને મહારાજ આગળ ફરિયાદ કરી. ત્યારે મહારાજે આસપાસના ચારણોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, "તમે જઇને બન્ને ખુનિયોને કોહો કે, "તમારે પાનોલમાં રેહેવું નહિ." આ પ્રમાણે તેઓએ જઇને કહ્યું પણ તેમણે હુકમ માન્યો નહિ. ત્યારે મહારાજે પોતાના એકેક સરદારને બોલાવીને હુકમ કરયો જે, "તમે જઇને એ ખૂની ચારણોને મારી નાંખો, અને પાનોલ ખાલસા કરો." ત્યારે તે સરદારોએ ઉત્તર આપ્યું જે, "કોહો તો અમારૂં અકેકું ગામ આપને હવાલે કરિયે, પણ ચારણને મારવો યોગ્ય ન થી; માટે તેઓનો અપરાધ ક્ષમા કરવો જોઇયે. પછી મહારાજે રૂપિયા ખર્ચીને સિંધના હૈદરાબાદમાંથી પચાસ હબશિયો તેડાવ્યા. તેઓ આવીને હાજર થયા ત્યારે બધા સરદારોએ મહારાજને વારયો પણ તેણે માન્યું નહિ, ત્યારે સર્વે ખુમાણસિંહ પાસે જઇને કેહેવા લાગ્યા જે, "મહારાજની

[1] આ વાંકાનેર ઈડરવાડામાં છે, તેસોરઠના વાંકાનેર સાથે એક સમજવું નહિ.

તમારા ઉપર સંપૂર્ણ કૃપા છે માટે તમે જઇને સારી પેઠે કોહો તો જરૂર ચા રણોનો બચાવ થાય" પછી ખુમાણસિંહે આવીને મહારાજને કહ્યું કે, "કૃપા કરીને એ ચારણોનો અપરાધ ક્ષમા કરો તો બહુ સારૂં." ત્યારે મહા રાજે કહ્યું જે, તમારી એ વાત હું માનવાનો નથી. આવું સાંભળીને ખુમાણસિંહ કેહે કે, હવે હું કોઇ વેળાએ આપને વિનવવા આવનાર નથી." મહારાજે કહ્યું કે, "તમારી ઇચ્છા હોય તો આવજો નહિકર આ-વશો નહિ." આ ઉપરથી તેને દુઃખ લાગ્યું તેથી તરતજ ત્યાંથી ઉઠી પોતાને ઘેર ગયો.

હવે મહારાજે ચારણોને મારવા સારૂં હબશિયો મોકલ્યા, એ વાતની ખાવતનિયોને જાણ થવાથી એક જણે પોતાના બે છોકરાનાં ગળાં કાપી નાંખ્યાં, તથા બે હબશિયોને ઠેર કરયા, અને પોતે પોતાના હાથે મરણ તોલે થવાયો. તેનો બાપ પણ પોતાને હાથે મુવો. પણ તેનો ભાઈ ઘેર હ-તો નહિ તે ઉગરયો, પછી હબશી લોકો ઘરમાં પાછા આવ્યા ત્યાર પછી જે ચારણ ઉગરયો હતો તે પોતાના ૫૦૦ નાતીલા એકઠા કરીને ધરીને ધરણું વેરાવી નંખાવ્યું. ચારણોના મરણનું દુઃખ માનીને ખુમાણસિંહ હિ-માળે ગળવા ચાલ્યો ત્યારે મહારાજે જઇને તેને વાંકાનેરમાં રોકયો, તે પો-તાના સરદારો સહિત ગયો હતો તેણે ઘણી મેહેનત કરી પણ ખુમાણસિ-હે માન્યું નહિ. મહારાજે કહ્યું કે, ચારણોના મરણને માટે તમે જતા હો-તો તેના વારસને પાનોલને બદલે મ્હોટું ગામ આપિયે. ત્યારે ખુમાણસિં-હે કહ્યું કે, હું આપને વિનવવા આવ્યો તે વેળાએ મારૂં માન્યું હોત તો હું રેહેત; પણ હવે કોટી ઉપાય કરો પણ હું રેહેનાર નથી." એમ કહી તે વાં-કાનેરથી ચાલ્યો તે વેળાએ તેની સાથે અગિયાર માણસો હિમાળે ગળવા સારૂં ચાલ્યાં. તે સમયે તેની ઠકરાણિયો તથા ગામની રૈયત ઘણી શોકાતુર થઇ. મહારાજ ગંભીરસિંહે રડતામાં આડા જઇને છેલ્લી વાર કહ્યું જે "હુંતમારા આ-ગળ પાઘડી ઉતારીશ." ત્યારે ખુમાણસિંહે સમ ખાઇને કહ્યું જે, "તમે પાઘડી ઉતારશો તો હુંમારૂં માથું આપની આગળ મૂકીશ." પછી મહારાજ કાંઇ બોલી શકયો નહિ. ખુમાણસિંહે માથે ભગવું લુગડું બાંધ્યું હતું અને હ-થિયારવિના રૂપાના તારે વીંટેલી એક સોટી હાથમાં રાખી હતી અને ઘોડે ચઢયો હતો. તેની સાથે કોઇ સગાં, કોઈ મિત્ર તથા ચાકર થઇને અગિયાર

જણ હતા તે મ્હોંજે વાવડીને – એક ભીલ હતો તેને ત્યાંના ભીલોએ દુઃખ દીધું હતું માટે તે કેહેતો હતો કે "હું હિમાળે ગળતાં પ્રભુ પાસે માગીશ જે હું ચાંદણીનો ઠાકોર થાઉં અને વાવડીના ભીલોને મારૂં." તે વિના બીજા લોકોને તો ગૈલોક પ્રાપ્તિની આશા હતી.

ખુમાણસિંહનો કુંવર ધીરજી આ વેળાએ વીશ વરસનો હતો તેને વાંકાનેરની ઠકરાત મળી. તે પછી મહારાજ કુંવર ઉમેદસિંહની ચાકરીમાં રહ્યો તેણે કૃપા કરીને વધારે ભોંય આપી તથા તેની સ્વારીમાં મોખરે ચાલવા ઘોડે નોબત આપી.

મહારાજ ગંભીરસિંહની [1]વાંકાનેરના ધીરજી ઉપર ઘણી મેહેરબાની હતી. તેનું કારણ એવું જે, પોળના રાવોએ ઈડરની ગાદીનો દાવો કરીને ઈડર જીલ્લાનાં ઘણાં ગામ લૂંટ્યાં, માર્યાં ને બાળ્યાં હતાં તેથી મહારાજે મનમાં ધાર્યું જે મારે એક વાર પોળો મારવી. ઈ૰ સ૰ ૧૮૦૮ માં તેણે છ હજાર બંધુકદાર શિરબંધી રાખી અને પોતાના સર્વે સરદારોને ઈડર તેડીને તેમને સંગાથે લઈ વડાલી ગયો ત્યાં સુધી કોઈને ખબર પડવા દીધી ન હતી કે પોળો ઉપર ચડાઈ છે. તેઓએ જઈને પોળોથી બે ગાઉ પર મેલાણ કર્યું.

જ્યારે મહારાજની ફોજ ઈડરથી નીકળી ત્યારે પોળના રાવ અને તેના અસલના સરદારો રેહેવર અને વાઘેલા ઠાકોરોને જાણ થવાથી તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, ક્રમકે તેઓના હેરકો ખબર કાહાડવા સારૂ ફરતા હતા. પોળમાં પેસવાનો રસ્તો એવો છે કે ઉગમણી આયમણી નદી વેહેછે તે ઉભી નદીમાં ચાલીને પોળના બે દરવાજામાં જવાયછે એ રીતે પોળ વચ્ચે નદી છે અને જવા આવવાનો રસ્તો એટલોજ છે, બાકી ચારે બાજુ મ્હોટા પાહાડ છે તે બંને દરવાજા વચ્ચે રાવે ભીંત ચણાવીને રસ્તો બંધ કરેલો અને તે બન્ને ઠેકાણે પોતાના ભાઈયો તથા શિરબંધિયોને બંધુકો લઈને બેસાડ્યા, અને મહારાજનો કોઈ આદમી નજરે પડે તો તેને ગોળીથી મારી નાંખવા લાગ્યા.

---

૧ છપ્પય—વંકનેર પતિ વદાં, શહડ ખુમાણ ધમડ શિવ,
મહર વંશકો મીસ, બાંપ ચાંપો ખળ ખંડવ;
ભાટી શકતો ભીમ, આદુ માડેચ એ રાડો,
ચીબોડે ગુલસિંહ, જીઓ ગુણ લોક જિરાડો;
મોધરી હુત દરજે મેહર, બારટ સથ બેસીઓ,
ચતુર પુરૂષ મુજિત ચતુર, હિમાચલ ચઢતાં હુઓ.

એ રીતે મહારાજનાં ચાળીશ માણસો મુવાં. તેણે ચાર મહિના સુધી મેલાણ રાખ્યું પણ કશો ઉપાય ચાલ્યો નહિ ત્યારે ઘણી દિલગીરી ઉપજી. આ વેળાએ તેણે ચારસેં જોડી સોનાનાં કડાં કરાવીને આસપાસના ભીલોને વેહેચી આપ્યાં, અને તેઓને કહ્યું કે, "પોળોમાં જવાય એવો રસ્તો બતાવો." ભીલોએ કહ્યું જે, "બીજો કહિં રસ્તો તો નથી, પણ પોળોથી દક્ષિણાતો ડુંગર છે ત્યાં નીસરણિયો મૂકીને એકેક આદમી હથિયાર વિના ચડે તો ઘણી મુસ્કેલીથી ચડી શકે એમ છે." મહારાજે એકદમ નીસરણિયો મંગાવી અને તે ઠેકાણે પોતે જાતે આવીને ઉભો રહીને એકે એકે શિરજંધિયોને તથા સરદારોને ચડાવ્યા. તે વેળાએ બધા સરદારોના મનમાં એમ હતું જે કુંપાવત ઉપર મહારાજની કૃપા છે માટે તેઓ આગળ થઇને આ કામ બજાવશે, આપણે કાંઇ જરૂર નથી. આણી મગ વાંકાનેરના ધીરજી અને બીજા ચાંપાવતોએ મળીને ધરમેળ વિચાર કરયો જે, આપણા બાપને જે (ટાકા ટુકાના) ઠાકોરે મારયો હતો, તે હાલ રાવજી પાસે છે માટે તેનું વેર લેવાની આ વેળા છે; પછી કુંપાવતની પછવાડે ચાંપાવત ધીરજી વગેરે ચાલ્યા અને ઠેઠ પોળ પાસે જઇને બારણાંને કહ્યું જે મરકો બજાવો. પછી તેઓએ મરકો બજાવ્યો તથા બંદુકોના ભડાકા કરયા ત્યારે રાવજી કબીલા સુધાં ડુંગર ઉપર ચડી ગયો; અને તેઓના મોરચાવાળા પણ નાશી ગયા. એટલે મહરાજ પોળોમાં પેઠો, દરબારમાં ગાદી તકિયા નંખાવીને બીરાજ્યો. ત્યાં તેને ચમર થવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે એક મહિના સુધી તે ત્યાં રહયો. તેના મનમાં એમ હતું જે કબીલો તેડાવીને અહિ રેહેવું. પણ રાવજિયે ઇડર જીલ્લાનાં ગામ નિત્ય નિત્ય મારવા માંડયાં ત્યારે સરદારોએ મહારાજને કહ્યું કે, "આપણે પોળો લીધી, આબરૂ વધારી, માટે હવે આ દરબાર સિવાય ગામનાં ઘર બાળી મૂકીને ઇડર જઇયે તો બહુ સારૂં નહિ તો રાવજી ઇડરમાં પેશો જશે. પછી મહારાજે તેવી રીતે કર્યું અને ત્યાંથી મેલાણ ઉપાડીને ઇડર જીલ્લાના ભીલોડા ગામમાં આવ્યા. ત્યાં શિરજંધિયોએ પોતાનો બે ત્રણ મહિનાનો પગાર ચડયો હતો તે લેવાની ઉતાવળ કરી, અને બે દિવસ સુધી મહારાજને હુકકો પીવા દીધો નહિ તથા ખાવા પણ દીધું નહિ. છેવટે મહારાજે સર્વે ખાલસા ગામોના

પટેલોને બોલાવીને કહ્યું જે, "તમે અમારા ગામની બધી પેદાશ ખાઇ જાઓછો, અને અમને થોડી દેખાડોછો, માટે આ શિરબંધિયોઓ મને રોકયો છે તેનો કાંઇ ઉપાય કરો. ત્યારે પટેલોઓ પોતપોતાની ખુશીથી ગજા પ્રમાણે દંડ આપ્યો. પછી મહારાજ ઇંડરમાં પાછા આવ્યા. આ અસ્વારીમાં ચાંપાવતોઓ સારી ચાકરી બજાવી તેથી મહારાજની તેમના ઉપર કૃપા થઇ હતી.

આ વેળાઓ સિંધના સિંધિયોની પાંચ હજાર ફોજે આવીને ડુંગરપુર ઉપર ચડાઇ કરીને તે લીધું અને ત્યાંના રાવળને મ્યાનામાં બેસારીને પોતાની ફોજ સાથે ફેરવવા લાવ્યા. ત્યાંથી વાંસવાડા ઉપર ગયા ત્યાં ઘણી જબરી લડાઇ થઇ, અને બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. પછી વાંસવાડાનાં કેટલાંક ગામ તેઓઓ દબાવ્યાં ત્યારે વાંસવાડાના પટાવત અરજણસિંહે ફોજ એકઠી કરીને સિંધિયોને કાઢાડી મૂકયા. એ લડાઇ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલી તેથી અરજણસિંહના શિરબંધિયોનો પગાર ચડી ગયો તે આપવા મળ્યો નહિ ત્યારે અરજણસિંહે ફોજ સુદ્ધાં લુણાવાડા તથા [૧]વા-

---

૧. વાડાસિનોર
બહાદુરખાન
|
નફરખાન ઉર્ફે સફદરખાં
|
મહમદશેરખાં (રાધનપુર) — સલાબતખાં ઈ. સ. (૧૭૨૫–૧૭૩૦)
|
મહમદ બહાદુર ઉર્ફે શેરખાં (૧૭૩૦–૧૭૫૮)
|
મોહબતખાં (જુનાગઢ) — ૧ સરદાર મહમદ
|
૨ જમીયતખાં — એક બેટી (નેવરખાં સાથે પરણી હતી)
|
૩ સલાબતખાં
|
૫ એદલખાનજી (૧૮૨૨–૧૮૩૧) — ૪ આદમખાં (૧૮૨૦–૧૮૨૨) (પદભ્રષ્ટ થયો)

ડાગિનોર ઉપર ચડીને ત્યાંથી ખંડણી લીધી. પછી ઈડરવાડામાં પેસતાં મોજે પાલ ઉપર આવ્યા. તે સમયે પાલવાળા સાથે વાંકાનેરના ધીરજીને અદાવત હતી અને અરજણસિંહ સાથે ધીરજીને મિત્રતા હતી તેથી ધીરજી જઈને અરજણસિંહને મળ્યો, આ વાત સાંભળીને પાલનો ઠાકોર (રામસિંહ) પણ જઈને અરજણસિંહને મળ્યો, અને કહ્યું જે, "મોજે ટોરડાવાળા ઠાકોર પાહાડજી સાથે મારે વૈર છે માટે તેને મારો તો હું તમને રૂપિયા આપુ" આ વાત અરજણસિંહે કબૂલ કરી; પણ તે ટોરડાવાળા સાથે ધીરજીને મિત્રાઇ હતી માટે ધીરજિયે મના કરી, પણ અરજણસિંહે માન્યું નહિ, ત્યારે ધીરજી રીસાઇને ચાલી નિસર્યો, અને કહ્યું જે, હું ટોરડામાં જઈને બેસું છું તમે મારા સામા લડવા વેહેલા આવજો." એમ કહી પોતે ટોરડે ગયો, ત્યાંના ઠાકોરે પણ શિરબંધી એકઠી કરી, પણ ઘણા થોડા લોક એકઠા થઇ શકયા, તેથી તેણે ઈડરમાં જઈને કુંવર ઉમેદસિંહને કહ્યું જે, આ સમયે તમે મને આશ્રય આપો, નહિ તો હું ફોજ સાથે લડીને મરીશ અને ટોરડા શત્રુના હાથમાં જશે." આવું સાંભળીને કુંવર પણ પોતાનો સરંજામ લઇને ટોરડે પધાર્યા. શત્રુની સંખ્યા પોતાનાથી વધારેછે આ વાતની ખબર સામાવાળાને થવાથી તે ફોજસહિત પાછા વળીને જતા રહ્યા. અને સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા. આ સમયે પણ ધીરજીની રીતભાત જોઇને મહારાજ તેના ઉપર બહુ રાજી થયો.

ચાંદણીના સૂરજમલનો કુંવર સબળસિંહ જ્યારે દેવ થયો ત્યારે તેના બે કુંવર સામસિંહ અને માલમસિંહ કરીને હતા તેઓની વચ્ચે ગાદીના કબ્જા સારૂ ટંટો થયો. મ્હોટો કુંવર સામસિંહ કઇક અપોચિયો હતો. તે રીસાઇને વાંકાનેર જતો રહ્યો, ને નહાનો કુંવર માલમસિંહ ટીંટોઇ

---

૬ જોરાવરખાનજી (ઇ. સ. ૧૮૩૧–૧૮૮૨)

૭ મનોવરખાનજી ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં ગાદીએ બેઠા છે. | ખુધુમિયાં

વાડાસિનોરના તાબામાં ૧૮૯ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૧૮ ગામ, આશરે છેતાલીશ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક પેદાસ સુમારે રૂપિયા એંશી હજારની થાયછે તેમાંથી ૩૧૧૦૮૦ ઈંગ્રેજ સરકારને, અને ૩૩૬૦૦ બાયકવાડ સરકારને ખંડણી બદલના આપેછે. અને રૂપ૬૧ સાઢંબાના ઠાકોર તરફથી વાડાસિનોરને મળેછે. નવાબ સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

જઇને ત્યાંના ઠાકોર કનકાજીને કેહેવા લાગ્યો કે, "તમે મને ચાંદણીની ગાદિયે બેસારશો તો હું તમારા કુંવરને મારે બેાળે લઇશ." આ ઉપર થી કનાજી ચાંદણિયે જઇને કેહેવા લાગ્યો જે, " ભાલમસિંહ ગાદિયે બેસશે." પણ વાંકાનેરનો ધીરજી આવીને કેહેવા લાગ્યો જે, "સામસિંહ ખરો હકદાર છે માટે એ ગાદિયે બેસશે" એમ કહીને બન્ને ઠાકોરો લડી પડ્યા અને પછી પોતપોતાને ઠેકાણે જતા રહ્યા. ત્યારપછી કુંભાજિયે તરતજ ચારસેં શિરબંધી એકઠી કરીને વાંકાનેર ઉપર ચડાઇ કરી. ધીરજી તેના સામેા થયેા અને તેનાં દશબાર માણુસ મારી નાંખ્યાં; તેવામાં આસપાસના ઠાકોરેાએ વચ્ચે પડીને કહ્યું કે, "બીજા લેાકેાના કજિયા માટે તમે શું કરવાને મારમમારા આવેાછેા?" એ પ્રમાણે સમજાવીને કનકાજી ને પાછેા કાઢાડયેા, પણ બંનેના મનમાં પાકું વૈર બંધાયુ. હવે ચાંદણીના કારભારી ગંભીરસિંહ મહારાજ પાસે આવ્યેા, અને કેહેવા લાગ્યેા, જે "મહારાજ, ચાંદણીના કુંવરને ગાદિયે બેસારવા સારૂ આપ પધારેા." ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, ગાદિયે બેસારવા સારૂ ધીરજી અને કનકાજી આવ્યા હતા તે શું? જ્યારે કારભારિયે કહ્યું કે, "આપ ધણી છતાં તેઓ-" " નાથી ગાદિયે બેસારાય નહિ, આપ પધારેા ત્યારેજ તેનાથી ગાદિયે બેસાય," ત્યારે પછી મહારાજે કહ્યું જે, "ગામ કેાટડું મને આપેા તેા હું આવું. અને તમને હું શીઓલી ગામ બદલામાં આપીશ." પછી કારભારિયે સામસિંહની સલાહથી મેાજે કેાટડું મહારાજને લખી આપ્યું. પછી મહારાજે ત્યાં જઇને તિલાયત કુંવર સામસિંહને તરવાર બંધાવીને ગાદિયે બેસાડયેા પણ ગામ આપવા બાબત તેણે કારભારીને કહ્યું હતું તે તેા કાંઇ આપ્યું નહિ. તથાપિ ચાંદણીના ફટાયા કુંવરને તેના ભાગનું એક ગામ આપ્યું.*

* મેજર મૈલ્સે મહીકાંઠા વિષે તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૧ માં રિપેાર્ટ કરયેા છે તેમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"ચાંદણીના સબલસિંહનેા બાપ સૂરજમલ આશરે ચાળીસ વર્ષ ઉપર મ-"
"રી ગયેા છે, સબળસિંહનામાં સાધારણ પક્ષની સમજણ છે એમ કહેવાયછે,"
"અને તેના નઠારા કારભારને લીધે મહુનેા ઠાકોર પ્રતેહસિંહ પછવાડેથી ચાંપાવ-"
"તેામાં મુખ્ય સત્તા ધારણ કરી બેઠેા હતેા. પ્રતેહસિંહ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં મ-"
"રણ પામ્યેા ત્યાર પછી અનરસિંહ તેની પછવાડે થયેા, અને તે પણ ઈ. સ."
"૧૮૧૯ માં મરણ પામ્યેા. તેનેા કુંવર ગેાપાળસિંહ બાળક છે, અને ત્યારે ય-"

ટોડડાના બનાવ પછી એક મહિને, ચાંદણી રિષેના ટંટાને લીધે, ધીરજિયે માણસો એકઠાં કરીને ટીટોડ ઉપર ચડી જવાની તૈયારી કરી; પણ બીજા ઠાકોરો જોડને વચ્ચે પડયા, અને તેને પાછાં વળી જવાને સમજાવવા લાગ્યા. આ ઉપરથી કનકાજિયે, ટોરડાવાળો જે ધીરજીનો મિત્ર થતો હતો તેના ઉપર હુમલો કર્યો.

તે સમાચાર સાંભળીને ધીરજી ત્યાં જઈ પોહોંચ્યો ત્યાં ખુબ લડાઈ થઈ તેમાં ટીટોડ વાળાનાં દશ માણસ માર્યાં ગયાં ને તેને પાછા હઠવું પડયું.

"છોથી આણી મગના વહિવટમાં ઘણો ગડબડાટ આવી પેઠોછે. ગોપાળસિંહ આ "શરે પંદર વર્ષની ઉંમરનો છે. સબળસિંહના બે મ્હોટા દીકરા માલજી અને "શામજી વચ્ચે કાંઈક કજિયો ઉઠવાથી ચાંપાવતોના પટામાં થોડી વારથી ભાગ "પડયા છે. માલજીની ભણી ટીટોડનો ઠાકોર કનકાજી થયો છે, શામજીની ભણી "ઈડરનો રાજા અને ધીરજી છે. ઘણું બંડ અને કાપાકાપ થયા પછી પરિણામ "એવો થયો છે કે બેર કસબો અને હરસોલનું અર્ધું પરગણું ઈડરના રાજાએ ક- "નકાજીની સંમતિથી લઈ લીધું છે, અને તેણે બાકીનો ભાગ પોતાના કબજામાં "લઇ લીધો છે, માલીકો છક આધાર વિનાના થઇ ગયા છે તે, સર્વ તરફેણ વા- "ળાઓની ચાલવિષે ફરિયાદ કરે છે."

લેફટનેંટ કર્નલ બાલનટૈને સાદરા મુકામથી તા. ૧૫ મી આકટોબર સન ૧૮૨૨ ને રોજ રિપોર્ટ કર્યો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"ચાંદણી—આ પટાના માલિકો જે કજિયો કરી ઉઠયા હતા તેઓએ પ્ર- "થમ તો તેને છોડી દેવાનું ધાર્યું અને તેની વેહેચણી કરવી એ કનકાજી તથા "ધીરજિયે મચાવેલા બંડનું મૂળ હતું તેમાં તેઓ પટો ડબાવી પડે નહિ એટલા "માટે ગંભીરસિંહે પછવાડેથી પેરવી કરી એ કારણથી ચાંપાવતનું બંડ ઉઠયું, "માલજી અને શામજી એ બે સબળસિંહના દીકરા છે અને એમ જણાયછે "કે તે બન્ને, પટાનો વહિવટ ચલાવવાને સર્વે વાતે અયોગ્ય છે. માટે તેના ઠરા- "વનું કામ સરદારોનું એક કમીશન કરીને તેઓને સોંપેલું હતું તેઓએ જે ઠ- "રાવ કર્યો છે તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"માલજી અને શામજીની તકરારનો નીવેડો કરવાનું કામ અમને સોંપ્યું "છે, પણ તેઓના નમીન થવાનું અથવા અમારી વ્યવસ્થા અને ઠરાવ પ્રમાણે "તેઓને મળતા આણવાનું કામ અમને અશકય લાગેછે. બંને ભાઈ હદપારની "કેદની સત્તા નીચે આવી ગયા છે તે વળી તેમની ડાગળી ખસતા સુધી; અને "બંને જણાએ, આવી સ્થિતિને લીધે અતિશય ધિક્કારવા લાયક કામ કરયાં છે; "અમારા વિચાર પ્રમાણે, તેઓ ઠેકાણે આવે એમ લાગતું નથી. તે ઉપરથી "અમે અમારો એવો અભિપ્રાય આપિયે છિયે કે, નીચે પ્રમાણે તેમને માટે ઠ- "રાવ કરવો અમારી નજરમાં બહુ ઘટિત અને વાજબી છેઃ—ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

તોપણ કનકાજિયે ઘેર પાછાં આવીને ટોરડા ઉપર બીજી વાર હલ્લો કરવા સારૂં ફરીને શિરબંધી એકઠી કરવા માંડી, તે વાત જાણીને ધીરજિયે કુંવર ઉમેદસિંહને ટોરડાની મદદ સારૂં બોલાવ્યો, તે વેળાએ મહારાજ ગંભીરસિંહે તેને ના પાડી પણ તે ગયો. કનકોજી ફોજ લઇને ટોરડાને પાદર આવ્યો, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે "રાજાનો કુંવર માંહ છે, માટે તેને કાંઇ થાય તો ઠીક નહિ." તેથી ટોરડાને પાદર થઇને મોજે ખાળ ગયો, અને ત્યાંની વેળ લીધી. ત્યાં જવાનું બીજું કાંઇ કારણ ન હતુપણ પેટભરાઇ સારૂં પૈસો લૂંટવાને તે ગયો હતો. ત્યાર પછી તેણે બીજાં ગામડાંમાં જઇને ત્યાંની વેળ લીધી. અને ત્યાંથી કુંવરને કાગળ લખ્યો કે, "આપ તો મારા ધણી છો, માટે આપને ટોરડામાં રહેવું ઘટતું નથી, એ તો અમે અને તેઓ સમજીશું. જો તમે મારા સામા લડવા આવશો તો મારાં ભાલોડાં તથા ગોળિયોને આંખ્યો નથી તેથી દુનિયામાં તમે મને નીચું જોવરાવશો." આ કાગળ વાંચીને કુંવરજીને ઉલટો ક્રોધ ચડયો એટલે પોતાના શિરબંધિયો આપીને ધીરજીને કનકાજી સામે લડવા મોકલ્યો. ટીંટોઇના ઠાકોરનો એક આરબ જમાદાર પોતાની ઘોડી ફેરવતો હતો તેના સામી ધીરજીના માણસોએ ગોળી વાહી તેથી ઘોડી મરી ગઇ, તે વાત આરબે જઇને કનકાજીને કહી અને કહ્યું જે, "હવે અમે તેમના સામા લડીશું." ત્યારે કનકાજીએ કહ્યું જે, "આપણે ત્યાં લડવા જવું નહિ, પણ બંધુકદાર માણસોને રસ્તા ઉપર આ કોતરમાં બેસારી મૂકો, અને આપણે સામા ઉભા રહીશું તેથી તેઓ આપણા ઉપર આવશે એટલે તેમના ઉપર ગોળિયો ચલાવવી." તેઓએ તે પ્રમાણે કર્યું અને તેનો પરિણામ એ થયો કે ધીરજીના સત્તર અઠ્ઠાર માર્યા ગયા અને તેને ટોરડે પાછાં જવું પડયું.

ઉપરની લડાઇ થઇ તે વેળાએ ધીરજિયે એક બારગીરને પોતાનો પોશાક આપ્યો હતો તે માંહ મરાયો. તેવામાં સર્વે મરીગયેલા બારગીરોના પોશાક કનકાજીનાં માણસ લઇ ગયાં તેમાં ધીરજીનો પોશાક પણ ગયો, તે જોઇને તેઓએ ધાર્યું જે ધીરજી પણ મરાયો છે, તે ઉપરથી ટીંટોઇના ઠાકોરે લાલ પાઘડી ઉતારીને ધોળું ફાળિયું બાંધ્યું, એટલે તેના કુંવર લાલજિયે કહ્યું જે, "હવે શોક કરોછો ત્યારે આગળથો શા વાસ્તે

વિચાર કરવો નહિ?" તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, "તમે બધાયે મળીને મારું મન ફેરવ્યું હતું, તેથી એમ બન્યું." પછીથી બબ્બર કહાવી તો જાણવામાં આવ્યું કે ધીરજી કુશળ છે એટલે તે રાજી થઇને પછી ટીંટોડીયે ગયો.

પછી ધીરજીને બહુ દિલગીર દેખીને કુંવરે કહ્યું જે, "તમારે હવે શોક રાખવો નહિ, જે મુવા તે હવે પાછા આવવાના નથી, પણ હવે હું તમને કશી વાતની કમી રેહેવા દઇશ નહિ. તમારા ઘોડા ચાકરો હું તમને નવા આપીશ. ધીરજી કેહે કે, "કનકાજિયે મારી લાજ લીધી માટે આપણે ટીંટોડી મારવું જોઇયે." ત્યારે કુંવરે સોગન ખાધા જે, "ટીંટોડ માર્યા વિના મારે ઈડર પાછા જવું નહિ." પછી ધીરજી કુંવરને લઇને ટીંટોડ ગયો. કુંવર ઉમેદસિંહે મહારાજને કાગળ લખ્યો જે, "આપને મારી મદદે પધારવું પડે તો આપનો સરંજામ લઇને પધારજો, નહિકર હું ટીંટોડીવાળા સાથે લડીને મરીશ. મહારાજને આ પ્રમાણે કરવું ગમતું ન હતું પણ કુંવરનું રક્ષણ કરવા સારૂ પોતાનું લશ્કર લઇ જઇને ટીંટોડીને પાદર જઇ કુંવરને મળ્યો. શિરોડાનો એક પ્રતિષ્ઠિત ચારણ ખોડીદાનજી કરીને હતો, તેને ત્યાંના ઠાકોરે દેશવટો દીધો હતો, કારણ કે, તે ઠાકોરનો જમીન થયો હતો પણ તે કરાર પ્રમાણે નહિ ચાલ્યો ત્યારે ચારણે તેને તાકીદ કરી એટલે તેણે ચારણને દેશવટો દીધો, તે આ સમયે ટીંટોડીના ઠાકોર પાસે હતો. જ્યારે મહારાજની ફોજ આવી પોહોંચી ત્યારે તેણે ડુંગરી ઉપર કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેમાં લડાઇનો સામાન લઇ જઇને પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થયો. પણ ખોડીદાનજિયે જઇને મહારાજને વિનતિ કરી જે, "તેણે અહિં પોતાના સરદાર સામે લડવા આવવું આપને યોગ્ય નહિં." એ રીતે મહારાજને તથા કનકાજીને તેણે સમજાવ્યા, પણ ધીરજી તથા કુંવરજી માનતા ન હતા; છેવટે કનકાજીયે રૂપિયા આપ્યા એટલે સમાધાન થયું, પછી કુંવરજી તથા મહારાજ પાછા ઇડર ગયા.

આટલું થયા છતાં પણ ધીરજીનું મન માન્યું નહિ. તેણે પોતાને ઘેર જઇને કુંવર ઉપર રીસ લાવીને તેની જીવાઈનું ગામ ભીલોડું હતું ત્યાં જઇને ત્યાંનાં ઢોર વાળ્યાં, અને તે વેચી ખાધાં. ત્યારે કુંવરે ધીર-

જીને કાગળ લખ્યો. તેનું ઉત્તર ધીરજિયે લખ્યું જે, "મારાં ઘોડાને તથા માણસોને તમે કેમ મરાવ્યાં?" ત્યાર પછી દરબારનું ખુનાવડ ગામ છે ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન પકડ્યાં, તથા કુંવરની જીવાઇનું બીજું ગામ વસાઇ હતું તે માર્યું. તે વેળાએ રક્ષણ કરવા જતાં તેનાં બેચાર માણસોને ગોળિયો વાગી. વળી તેણે શીલાસણ, રેંટાડું અને બીજાં ગામ લૂંટ્યાં, ત્યારે છેવટે બે હજાર માણસોની ફોજ રાખીને બે તોપો તથા સરદારોને સાથે લઇને કુંવરજી વાંકાનેર ઉપર ચઢ્યો, તે વેળાએ ધીરજી પણ સામો લડવાને તૈયાર થયો. અને બસેં શિરબંધી રાખ્યા. કુંવરે વાંકાનેર જતાં રસ્તામાં વસાઇ આગળ પંદર દિવસ મેલાણ રાખ્યું. ત્યાં અધી રાત્રે ધીરજી આવ્યો અને તોપખાના ઉપર આરબ હતો તેને મારી નાંખીને જતો રહ્યો. બીજે દિવસે ઉમેદસિંહ ત્યાંથી ઉપડીને ભીલોડે ગયો અને ત્યાંથી વાંકાનેર આવ્યો. ત્યાં ત્રણ દિવસ સુધી લડાઇ થઈ તેમાં કુંવરનાં દશ માણસ મરાયાં, અને ધીરજીનાં ત્રણ મરાયાં. ત્રણ દિવસ સુધી લડાઇ કરી પણ ગામ ભેલાયું નહિ ત્યારે કુંવરે ઇડર મહારાજને પત્ર લખ્યું જે, "ત્રણ દિવસ થયાં વાંકાનેર ભેલાતું નથી માટે બીજા વધારે શિરબંધી મોકલજો." આ ઉપરથી મહારાજે બસો પાળા અને પચાશ અસ્વારો મોકલ્યા. આ વેળાએ ઘણાં માણસોએ ધીરજીને સમજાવ્યો કે "કુંવર હઠ ઉપર આવ્યો છે, તે વાંકાનેર માર્યા વિના જશે નહિ, અને તમે "માત્ર ત્રણ ગામના ધણી છો તેથી પોહોંચી શકશો નહિ, તમે ત્રણ દિ- "વસ ટકાવ કરો તેથી તમને સાબાશ છે પણ હવે તો તમે નાશી જા- ઓ." ત્યારે ધીરજિયે પોતાના દરબારમાં બિછાયત કરી; ઢોલિયો ઢાળીને આગળ દારૂના સીસા તથા મીઠાઇ મેલીને થોડા રૂપિયા ભેટ મૂકયા અને ત્યાર પછી પોતે નાશી ગયો, ત્યારે કુંવરે ગામ લૂંટ્યું, બાળ્યું, તથા ત્યાંના આંબા મહુડા કપાવી નાંખ્યા, કૂવા પૂરાવી નાંખ્યા, અને ત્રણ દિવસ રહીને પાછો ઇડર ગયો. તેટલી વારમાં ધીરજી પોતાના કબીલા સુધાંત ડુંગરપુર ગયો, ત્યાંના રાવળે ગામ આપ્યું ત્યાં રહીને તે ઇડર જિલ્લામાં લૂટફાટ કરવા લાગ્યો, અને ઘણું નુકસાન કર્યું. ત્યારે મહારાજે બાંહધર આપીને ધીરજીને ઇડરમાં તેડાવી લીધો ને બનાવ્યો, તથા તેનાં ગામ તેને

હવાલે કર્યાં. વળી કુંવરે તેને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો. +

ત્યાર પછી એક વર્ષે કુંવરે ધીરજીને કેટલાક રૂપિયા આપીને તેટલામાં જેટલા ઘોડા આવે તેટલા ખરીદવાને કાઠિયાવાડ મોકલ્યો. એ રૂપિયા લઈને ધીરજી ચાલ્યો તે માણસા પાસે વરસોડે જઈને તે રૂપિયા

+ ધીરજી પોતાના તા. ૨૯ મી મે, સન ૧૮૨૧ ના મેજર મેલ્સ ઉપરના કાગળમાં નીચે પ્રમાણે લખેછે:—

"મને તમારો કાગળ પોહોંચ્યો છે અને તેમાં લખેલા સમાચાર જાણ્યા છે. "હું વાંધા ભરેલી ચાલ ચલાવું છું એમ તમે સાંભળ્યું છે એવું લખોછો એ વાત "ખરેખર સાચી છે, પણ અંગ્રેજ સરકારના મુલકમાં મેં લૂંટફાટ કરી નથી, અને "કારણ વિના કોઈને હરકત કરી નથી. ઈડરના રાજાના હાથની લખેલી મારી પાસે "ચિઠી છે તે મને આપ્યા પછી એમણે પોતાનો મનસુબો ફેરવ્યો છે. એમણે મારૂં "એક ગામ લીધું છે અને મારા સાથિઓનાં મોતનું કારણ પણ એજ છે, તેનો "કશો બદલો મને વાળી આપ્યો નથી. વળી એમણે મને દશ ઘોડાનું નુકસાન "કરાવ્યુંછે તે પણ ભરી આપ્યું નથી. જે જે બાબતનું મહારાજે મને વચન "આપેલું તે બધુયે જૂઠું પડયું છે. એમના કામને માટે મેં ચૌદહજાર રૂપિયા "ઉપાડીને ખરચ્યા છે, તેમાંથી એક પૈસો પણ એમણે મને આપ્યો નથી ને ઉ- "લટું મારૂં ગામ લઇ લીધુંછે; અને મને મારી નાંખવા માટે મારા શત્રુઓને "ઉશ્કેરેછે. રાજાની લખેલી ચિઠી જો તમારે જોવી હોય તો હું મોકલું, તે "વાંચીને મને પાછી મોકલાવી દેજો; અને મારો વાંક જણાશે તો પછી જેમ તમે "કહેશો તે પ્રમાણે કરીશ. જેઓ મારા દુશ્મન છે, અને જેમના ઉપર મારો દા- "વો છે તે વિના કોઈનેં મેં હલોહરકત કરયો નથી. અંગ્રેજ સરકાર મ્હોટી છે, "પણ મારો હક મહારાજ ઉપર છે તે મને અપાવવો જોઈયે, અને આંપાવત "પટાનાં બધાં ગામ એ ડબાવી પડયા છે તે પાછાં અપાવવાં જોઇયે, ત્યાર પછી મા- "રે કશુ માગવાનું નથી, અને અંગ્રેજ સરકારની ચાકરી કરવાને તૈયાર રહીશ. ઈડર "પરગણામાં મારા ઘણા શત્રુ છે. મારી પાસે તમે માણસ મોકલજો એટલે તેની "સાથે હું ઉપર લખેલો કાગળ મોકલીશ, હું તેની ચાર દિવસ સુધી વાટ જોઇ- "શ. મારા શત્રુઓનું માનશો નહિ; મારે ઈડર દરબાર સાથે કજિયો છે." ઇ. ઇ.

કર્નલ બાલેન્ટૈને બારોટ દામોદર મોહોબતસિંહને ધીરજી પાસે મોકલ્યો હતો તે તા. ૩૦ મી સેપ્ટેમ્બર સન, ૧૮૨૧ ને રોજ છાવણીમાં આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે ખબર આપી:—

બર્દીને પોતે પરણ્યો, તેને એક બીજી ઠકરાણી હતી. નવી ઠકરાણીને માટે લૂગડાં ઘરેણાં ખરીદ કરતાં પોડા રૂપિયા રહ્યા તેનાં બે ઘોડાં ખરીદી લાવીને ઈડર આવીને કુંવરને હાજર કર્યાં. ત્યારે ઉમેદસિંહે પૂછ્યું કે બાકી॥ રૂપિયા ક્યાં ગયા? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યું જે, "તે રૂપિયા મારા ધણીના હતા અને મેં મારા કામમાં વાવર્યા. હું કોઇના ઘરમાં ચોરવા ગયો નથી." આવું સાંભળીને કુંવર તો કાંઇ બોલ્યો નહિ, પણ મહારાજે તાકીદ કરીને કહ્યું જે, "અમારા રૂપિયા લાવો." ત્યારે ધીરજિયે કહ્યું જે, રૂપિયા તો મારા ઘરમાં નથી. આપ ચાહો તે કરો" આવું સાંભળીને મ-

---

"હું છાવણીમાંથી ગયો કે તરત ઠાકોર ધીરજી મને આવીને મળ્યો, તે "પ્રથમ તો પોતાના કારણના વાજબીપણાથી મનમાં સંતોષ પામેલો જણાયો "પણ પછીથી પોતાની ભૂલ કબુલ કરી, ઈડર વાળાનું નુકશાન કરવાનું એ કા- "મ તેનું પેહેલવેરકુંજ હતું, પણ હવણાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરેછે, અને મને "કહેછે કે લાલજી મહારાજ (કુંવર ઉમદેસિંહ) સાથે તમે વચ્ચે પડીને મારો "નીકાલ કરાવી આપો. તે મ્હોટો ફોજ લઇને આ વેળાએ વાંકાનેરની પડોશ- "માં ચડી આવ્યા છે. ઠાકોરે મને વારે વારે અરજ કરી તે ઉપરથી તેમ કરવાને "મને મન થયું, તેણે નીચે પ્રમાણે કોલકરાર કરવાની મને સત્તા આપી છે:—

"પેહેલું તો. આજ સુધી લૂટી લીધેલી માલમતા પાછી આપવી.

"બીજું. વાંકાનેરની સામે ફોજ રાખવાને જે ખર્ચ થયો હોય તેનો ભા- ગ આપવો.

"ત્રીજું. તેણે પોતાના એક હુમલામાં એક બ્રાહ્મણનું ખુન કરયું છે તેને "ધન આપીને કે પછી ભોંય આપીને નીકાળ કરવો અને,

"છેલ્લું. તે મહારાજની ચાકરીમાં હાજર થાય.

"આ ઉપરથી હું એકદમ લાલજી મહારાજ પાસે ગયો અને સર્વે વાત "સારી પેઠે સમજાવીને કહી અને. કહ્યું કે, એની એ અરજ કબુલ રાખવી, તેમાં "ઘણી અંગ્રેજ સરકારને એ બાબતની જાણ થતા સુધી તો એમ કરવું જોઇયે "એમ સમજાવ્યું પણ લાલજી મહારાજે એકદમ કહ્યું કે ધીરજિયે મારું જીવાતનું "ગામ માર્યું છે માટે હું એમ કરવાનો નથી. એમ કહીને એમનો વિચાર ધી- રજીને જાણ કરીને પાછાં આવવાની મને રજા આપી. પછી ગામ (વાંકાનેર) ઉ- "પર હુમલો કર્યો, અને આ વેળાએ ધીરજિયે નિશ્ચયપૂર્વક બચાવ કર્યો નહ. "એટલે આખું ગામ લૂંટીને બાળી નાંખ્યું."

હારાજે તેના ઉપર મોસલ્લ ઠરવ્યા ત્યારે ધીરજિયે તે રૂપિયાને પેટે પોતાનું ગામ ધાંટી મહારાજને લખી આપ્યું પણ ધીરજીના મનમાં બહુ દુઃખ લાગ્યું તેથી તે વખે નીકળ્યો, અને કમીલા સુધાંત મેવાડ જીલ્લાના મેવાસમાં પાટિયા વલેચા નામનું ભીલનું ગામ છે ત્યાં એક વર્ષ રહીને ઇડર

"લાલજી મહારાજનો કર્નલ બાલેનટૈન ઉપર કાગળ, તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બર, "સન ૧૮૨૧ ના. ગયા બાર મહિનાથી ધીરજિયે વાંકાનેરથી અમારા પરગણામાં "ઘણું નુકશાન કરવા માંડયું છે, ત્યાં આગળ તેણે ઘણાં માણસ રાખ્યાં છે તેમાંથી "લૂંટારા મોકલ્યાંજ કરેછે. તે સિવાય વળી ઈડર જિલ્લામાંથી એક "વાણિયાને બાન "તરીકે પકડી ગયેા છે; તેમ છતાં ચાર મહિના સુધી અમે એને સમજાવ્યેા પણ "માન્યું નહિ ત્યારે ફેાજ રાખવાની અમને જરૂર પડી, તે વતે અમે વાંકાનેર "ઉપર હલ્લેા કરીને ચાંપાવત ધીરજીના કબજાને છોડાવી દીધેા છે એટલે તે નાશી "જઇને હુંગરપુરના મુલકમાં ભરાઈ પેઠા છે."

"ધીરજીનો કર્નલ બાલેનટૈન ઉપર કાગળ, તા. ૮ મી સેપ્ટેમ્બર, સન ૧૮૨૧ "ના. મને તમારેા કાગળ પેાહેાંચ્યેા છે તેમાં મારા શત્રુએ ખેાટું સમજાવ્યું છે તે "લખવામાં આવેલું છે; પણ તમારી જો મરજી હેાય તેા મહારાજની ચિઠી તમને "વાંચવા સારૂ મેાકલું તે ઉપરથી તમારા જાણવામાં આવશે કે, એમની ઉશ્કેરણી "ઉપરથી મેં મારી આની કરણી ચલાવી છે. એક વેળાએ મેં એમની ચાકરી ઉ- "ઠાવી તેમાં આઠ દશ માણસ અને આઠ દશ ઘેાડાં મરાયાં અને ઘાયલ થયાં. "આ વાત પેહેલાં મેં મેજર મૈલ્કમને જાહેર કરી છે. લખાણની મતલબથી મહા- "રાજ આડા ગયા ત્યારે એમનાં પરગણાંમાં પગપસારેા કરવાની મને જરૂર થઇ "છે. ત્યાર પછીથી મહારાજે મારા ગામ ઉપર હલ્લેા કરીને તે માર્યું છે, તેમાં "હું તેમના સામેા ગયેા નથી, તેમાંથી તેણે પચાસ હજારની મિલકત લૂંટી લીધી "છે. આ વાત ખરી છે કે ખેાટી તે વિષે તમે અહમદનગરના મહારાજને પૂ- "છજો, અને મેજર મૈલ્કમ પણ ઘણી બાબતેાથી તમને જાણીતા કરશે. જો હું "તમારી નજરમાં અપરાધી જણાઉં તેા તમારી નજરમાં આવે તેવેા જવાબ મારી "પાસેથી લેજો. પેહેલેા મહારાજે મને ઉશ્કેરેા અને "પછીથી તેને પરિણામ જો "વાને મને તક દીધેા. હું હવણાં જંગલમાંછું. મારી પાસે આઠસે માણસ અને "સેા ઘેાડાં છે તે ભૂખે મરેછે, અને જો મારા ગામ વિષે કાંઈ કરવામાં આવ- "શે નહિ તેા પછી ઈડરવાડામાં મારે લુંટફાટ કરવી પડશે. બીજું, હું મારાં મા- "ણસેા અને ઘેાડાં સહિત તમારી ચાકરી કરવાને ઈચ્છું છું કેમકે હવે ફરીને મહા- "રાજની ચાકરી હું કરવાનેા નથી."

જીલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. એક સમયે ટીટોડાના ગામ બ્રાહ્મણવાનાં ઢોર લઇ ગયો. તે વેળાએ તેની પાસે વીશ અશ્વારો હતા, પણ એક દિવસમાં વીશ ગામોમાં ધૂમ પડાવતો હતો. તથાપિ ધુંડર જીલ્લામાં બીજા ભીલ લોકો જે લૂંટફાટ કરતા તેઓનાં માથાં કાપીને ટોપલામાં ભરીને મહારાજને ભેટ મોકલતો. વસાઈ, ભળોલી, ભીલોડા, ઇત્યાદી ઘણાં ગામ ધીરજિયે બાળ્યાં, તથા ત્યાંનાં ઢોર અને બાન લીધાં. ચારણ, ભાટના ગામ સિવાય બાલસાનું કોઇકજ ગામ ધીરજિયે લૂટ્યા વિના રાખ્યું હશે.[1]

એક સમયે મહારાજે દરબારમાં કહ્યું જે, "મેં અધિકાર આપીને ધીરજીને વધાર્યો ત્યારે તે મારાં ગામ મારેછે, પણ એવો તરવારિયો છે ત્યારે બીજા રજવાડામાં જઇને પટો કેમ લેતો નથી?" આ વાત ધીરજીને કાને ગઇ એટલે મ્હોટે ઉદયપુર રાણા શ્રી[2] ભીમસિંહ પાસે તે ગયો. એ રાણોજી ધુંડરમાં જ્યારે મહારાજ ગંભીરસિંહની બેહેન

---

૧ કર્નલ બાલેનટૈનનો સરકાર ઉપર કાગળ, તા. ૨૨ મી માર્ચ, સન ૧૮૨૨ નો "કાંઇ પણ કારણ વિના ધીરજી ફરીને બારવટે નીકળી પડયો છે. અતિશય "ઘાતકી કામ કરવામાં તે ગુંથાયો છે. ભોલોડાના પંદર સોળ બ્રાહ્મણોને તેણે કે "૨ કે ઘાયલ કર્યા છે અને બીજાં ઘણાં ઘાતકી કામ કરયાં છે એવી તેની વા-ત ચાલેછે."

૨ મેવાડના ૪૩ મા રાણા કુમ્ભાજી (ઇ. સ. ૧૪૧૯ થી ૧૪૬૯ સુધી) પછી તેનો કુંવર, ૪૪ ઉદા ઈ. સ. ૧૪૬૯ થી ૧૪૭૪ સુધી. તે પછી તેનો ભાઈ ૪૫ રાયમલ ઈ. સ. ૧૪૭૪ થી ૧૫૦૯ સુધી, તે પછી તેનો કુંવર, ૪૬ સાંગો ઈ. સ. ૧૫૦૯ થી ૧૫૩૦ સુધી, અના સમયમાં માલવા અને દિલ્હીનાં મુસલમાન લશ્કર ચઢી આવતાં તેમના સામે સાંગોરાણો એવી હજાર સ્વાર, સાત રાજા, ૧૦૪ રાવળ અને રાવત પદવીના સરદાર, ૫૦૦ હાથી, એટલા લશ્કરથી સામે થતા. રાણાએ એ લશ્કરો સામે અઢાર વખત જીત મેળવી હતી; રાણા સાંગાને દિલ્હીના મોગલ બાદશાહ બાબર (હિન્દમાં ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૫૩૦ સુધી) સાથે કનુવાથી બે માઈલ છેટે બીઆણાના રણક્ષેત્રમાં તા. ૧૬ મી માર્ચ સન ૧૫૨૮ ને રોજ ભારે લડાઈ થઈ. જેમાં પેહેલા હલ્લામાં રજપૂતોએ મુસલમાનોને હઠાવ્યા, પણ તુવાર જાતનો રાયસીનનો રાજા ફૂંદી બાબરને મળ્યો જેથી રાણાને બીજા હલ્લામાં હઠવું પડયું હતું. આ સાંગા રાણાને પ્રથમ તેના ભાઈ પૃથિરાજે તીર મારી એક આંખ ફોડી હતી. દિલ્હીના લોદી બાદશાહ સાથે લડતાં એક હાથ કપાઈ ગયો હતો, બંદુકની એક ગોળી લાગવાથી પગે લંગડો થયો તો, અને તેના શરીરમાં ભાલા અને તરવારના મળીને એંશી જખમ થયા હતા.

વેરે પરણ્યા આવ્યો હતો ત્યારે મીરજીને તેની સાથે ઓળખાણ થયું હતું તથા તે વખો કચ્છથી દેશાવરમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેથી રાણાજિયે એક બારે ઉપજનો પટો કરી આપ્યો. તેનો લેખ લીધો પણ જાગીર તેણે લીધી નહિ; અને કહ્યું જે, "અહિં રહેવાથી કોઇ કહેશે જે પોતાના બાપની જગ્યા વાળી શક્યો નહિ. તેથી મારી પ્રતિજ્ઞા જાય." પછી ત્યાં ચાર મહિના સુધી રહીને પાછો ઈડર છટકામાં આવ્યો. અને પોતાનો કણીલો મારવાડમાં કુડા ગામ છે ત્યાં રાખીને પોતે પાછો ઈડરનાં ગામ લૂટવા લાગ્યો.

તે પછી તેનો કુંવર, ૪૭ રતનો ઈ. સ. ૧૫૩૦ થી ૧૫૩૫ સુધી. તે પછી તેનો ભાઈ, ૪૮ વિક્રમાજીત થયો તે ઉપર ગૂજરાતનો પાદશાહ બહાદુરશાહ ચડી આવ્યો ને ચિતોડ છતી લીધું પણ દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ હુમાયુએ મદદ આપ્યાથી ફરી ચિતોડ રાણાએ મેળવ્યું. એના પછી સાંગારાણાનો કુંવર, ૪૯ ઉદયસિંહ ગાદિયે બેઠો પણ તે નહાની ઉમરનો હોવાથી; સાંગારાણાના ભાઈ પૃથિરાજનો અનૌરસ પુત્ર બનવીર રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તેણે ઉદયસિંહને મરાવી નાખી પોતે રાણા થવાની ધારણા રાખી પણ રાણાની દાસી તે વાતથી વાકેફ થવાથી બાળરાજાનું રક્ષણ થાય તેવા કોમલમેરના કિલ્લામાં આશાશાહનામનો જૈન વાણિયા અધિકારી પાસે મોકલી આપ્યો, રાણાની અગિયાર વર્ષની ઉંમર થઇ ત્યારે ઇ. સ. ૧૫૪૧ માં સરદારોએ તેને ગાદિયે બેસાડયો અને બનવીરને ગાદી છોડી જવું પડયું. આ રાણાના સમયમાં દિલ્હીના મોગલ પાદશાહ અકબરે (ઇ. સ. ૧૫૫૬ થી ૧૬૦૫ સુધી) ચડાઇ મેવાડપર કરી તેમાં આખરે રાણાની રાણેકી સ્ત્રીની બહાદુરીથી બાદશાહી લશ્કર હઠયું હતું. બીજી વખત બીજ બાદશાહ મેવાડ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે રાણે ગભરાઈને ચિતોડ છોડવા ધારયું પણ રજપૂતો બહાદુરીથી લડયા તેમાં સલુમ્બરવાળો સરદાર મરાયાથી કેલવાડાના સરદાર કૂતો જે સોળ વર્ષની ઉમરનો હતો તેણે લશ્કરની સરદારી લીધી તેને તેની માતાએ કુરાયિાં કરાવ્યાં અને તેની રાણી પણ હાથમાં ભાલો લઇ સાથે ગઈ. આઠ હજાર રજપૂતોથી લડાઇ જોરથી ચાલતાં અંતે સો કપાઇ ગયા ત્યારે રાજવાડામાં નવ રાણિયો, પાંચ કુંવરિયો, બે બાળક, અને સરદારોનાં કુટુમ્બની સ્ત્રિયો ચિતા બડકી બળી મોઈ અને અકબરે સંવત્ ૧૬૨૪ ના ચૈત્ર શુદી ૧૧ (ઇ. સ. ૧૫૬૮) ને રોજ ચિતોડ લીધું. કહેવાય છે કે એ આઠહજાર રજપૂતોએ પાદશાહના ત્રીશહજાર મુસલમાનોને માર્યા અને ચિતોડનું શહેરમાં પાદશાહના ત્રીશહજાર લશ્કરી કપાઇ મુવા. રાણો નાશીને રાજપીપળાના પહા-

આ વેળાએ કર્નલ બ્રાઉનને દેશનો કરાર કરવાના વિચારે ઉદરના સર્વે સરદારોને અંદરે બોલાવ્યા. તેઓના મનમાં ઘણી નારાજી થઇ ગઈ હતી અને તેમાંના ઘણા ખરા તો મહારાજને તેણી ખંડણી આપવાને ના પાડતા હતા, કેટલાએકે તો પોતાના ઘોડા ખડીવાળવાને આપ્યા અને કહ્યું જે, અમારી પાસે રૂપિયા નથી પણ અમે તો દરબારના ચાકર છિયે અને અમારાં માથાં રાજાનાં છે. એકલા કુંપાવતોએ બરાબર જવાબ દીધો. એક

ડોમાં સંતાઈ ગયો, પછી દેશમાં આવી આરાવલીના પહાડમાં રહ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં મરણ પામ્યાથી તેના પચીશ કુંવરમાંથી મોટો (૫૦) જગમાલ ગાદિયે બેઠો પણ તે નબળો હોવાથી સરદારોએ તેના ભાઈ પર પ્રતાપસિંહને ગાદિયે બેસાડયો. પણ નબળે રાજ કે લશ્કર, તેમ પૈસા પણ ન છતાં આ રાણા પ્રતાપે પોતાની બહાદુરીથી, સરદારોની સહાયતાથી કોમલમેરમાં રાજ્ય ગાદી કરી. સુરતથી માલ બાદશાહી મુલકમાં મેવાડ રસ્તે જતો તે લૂંટતો, તેનો પોકાર દિલ્હી સુધી કરાવતો ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં અંબર (જયપુર) નો કુંવર માનસિંહજી સોલાપુરની છત કરી વળતાં, રાણા સાથેની મુલાકાતમાં મુસલમાનોને કુંવરી પરણાવવાનું મેણું મળવાથી તે અકબર બાદશાહને ઉશ્કેરી શાહજાદા સલીમની સરદારીનીચે લશ્કર લાવ્યો. રાણાના બાવીશ હજાર મેવાડી લશ્કર સાથે આરાવલી પર્વતની તળેટીમાં હળદીઘાટના મેદાનમાં જબર લડાઈ થઈ. છેવટ રાણો પ્રતાપ આઠહજાર લશ્કર સહીત બચ્યા અને બાકીનું તમામ લશ્કર કપાઈ ગયું. બાદશાહી લશ્કરમાં રાણાનો ભાઇ શકતોજી પણ હતો. ઇસ્વી સન ૧૫૭૭ માં સલીમ અને માનસિંહે કોમલમેરને ઘેરો ઘાલ્યો. તે લડાઈમાંપણ રાણાનો પરાજય થયો. બાદશાહને નમી ન આપવું અને કન્યા નજ આપવી એવી ટેક રાખી અંતે સ્વદેશનો ત્યાગ કરવા પ્રતાપ રાણાએ મનસુબો કર્યો ત્યારે તેના આગળના એક વાણિયા કારભારી ભામાશાહે પોતાની તમામ મિલકત જેથી પચીશ હજાર માણસનું લશ્કર બાર વર્ષ સુધી રહી શકે તેટલી આપી. તેપરથી રાણાને નવી હિંમત આવવાથી પ્રથમ દેવડાનો કિલ્લો, પછી કોમલમેરનો કોટ અને બીજા બત્રીશ ગઢ છતી લઈ ચિતોડ, અજમેર, અને માંડલગઢ સિવાય આખો મુલક છતી લઇ, ઇ. સ. ૧૫૯૦માં ઉદેપુરમાં રાજ ગાદી કરી. અને આ મહા પ્રતાપી રાણો પ્રતાપ ઇ. સ. ૧૫૯૭ માં દેવલોક પામ્યો. તેના સતર કુંવરોમાંથી મોટો કુંવર, પર અમરસિંહ ઇ. સ. ૧૫૯૭ થી ૧૬૨૧ સુધી, એના ઉપર મોગલ બાદશાહ જહાંગીર (સલીમ) ઇ. સ. ૧૬૦૫ થી

મહિના લગી વિચાર કરીને બ્રિટિશ એજન્ટે મુંડેઠી; ટીંટોઈ, ટોરડા, અને વાંકાનેરના ઠાકોરોને બેડિયો જડી અને ભીલઓ ઉપર જોરાવરી કરીને મહારાજનો ભાગ અપાવ્યો. વાંકાનેરના ધીરજીને ચારણની બાંહધર આપીને બોલાવ્યો તે પાંત્રીશ શિરબંધી લઇને આવ્યો પણ તેમને મહારાજે કાઢાડી મૂકયા અને તેનો મંત્રિએ ઉદજી કરીને જવાન કુંવર હતો તેને તેની પાસે રેહેવા દીધો. જ્યારે સરકારના સિપાઈ ધીરજીને ઝાલવાને આવ્યા ત્યારે ઉદજિયે તે માંહેના કેટલાકને ઠેર કર્યા, તથા ભીલઓને ધાયલ કર્યા ત્યાર પછી તે મરાયો.

૧૬૨૭ સુધી હતો તેણે ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં તથા ૧૬૧૦ માં ચડાઇ કરી પણ બને વખત હારીને પાછો ગયેલ. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં બાદશાહે પોતાના શાહજાદા પરવીઝને લશ્કરથી મોકલ્યો તેનો પણ પરાજય થયો. આ રાણાને મોગલો સાથે સત્તર લડાઈ થઇ તેમાં બધી લડાઈમાં જય મેળવ્યો પણ પોતાના ઘણા સરદારો કપાઈ ગયા. વળી જહાંગીરશાહે પોતાના શાહજાદા શાહજહાંની સરદારી તળે મોટું લશ્કર મેવાડપર મોકલ્યું તેમાં રાણાની હાર થઈ ત્યારે કરાર થયા તેમાં રાણાના કુંવરે પાદશાહની નોકરીમાં બીજા રાજાઓની પેઠે રેહેવાનું ઠર્યુ. તે પછી તેનો કુંવર, પ૩ કર્ણ ઈ. સ. ૧૬૨૧ થી ૧૬૨૭ સુધી, એણે કિલ્લા મજબુત કર્યા "રાવળા" નામનો મેહેલ બાંધ્યો, એણે એક વખત સુરત જઇ, તે શેહેર લૂંટયું હતું. તે પછી તેનો કુંવર, પ૪ જગતસિંહ ઈ. સ. ૧૬૨૭ થી ૧૬૫૪ સુધી. એ ગાદિયે બેઠો તેજ સાલમાં દિલ્હીની ગાદિયે શાહજહાં (ઈ સ ૧૬૨૭ થી ૧૬૫૮ સુધી) બેઠો. તેણે રાણાને પાંચ પરગણા અને એક કીમતી લાલ બક્ષિસ આપી. એણે "જગતનિવાસ" નામનો આરસ પાહાણનો મેહેલ બંધાવ્યો. તેના સમયમાં નાથદ્વારા અને કાંકરોલીમાં ગોસાઈજીની ગાદી સ્થપાઇ. પછી તેનો કુંવર પપ રાજસિંહ ઈ. સ. ૧૬૫૪ થી ૧૬૮૧ સુધી. એને મોગલ બાદશાહ ઔરંગજેબ (ઈ. સ. ૧૬૫૧ થી ૧૦૩૭) સાથે બનતું નહિ. ઈ. સ. ૧૬૫૮ થી સ્વતંત્ર રીતે રેહેવા લાગ્યો રૂપનગઢની રાજકુંવરી ઔરંગજેબને પરણાવનાર હતા પણ તે બાઈની ઈચ્છાથી રાણો પરણી આવ્યા. તેથી બાદશાહે પોતાના શાહજાદા અજીમ અને અકબરને મેવાડ સાથે લઢવા મોકલ્યા પણ તેનો પરાજય થયો તે પછી કુંવર, પ૬ જયસિંહ ઈ. સ. ૧૬૮૧ થી ૧૭૦૦ સુધી એણે ઔરંગજેબ સાથે સલાહ કરી. પછી કુંવર, પ૭ અમ્મર ઈ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૭૧૬ સુધી એણે ઔરંગજેબના શાહજાદા શાહઆલમ (બહાદુરશાહ) સાથે

(દુહા સોરઠા)

ભાઈ તણે શિર ભાર, પડિયો ધીરા ઉપરે;
શત્રાં વન્નડે સાર, અપછર વરિયો ઉદલો.
કર આરજ કટકાહ, પ્રશણુ પગાંતલ પાડિયા;
બબે હોય બટકાહ, એકણુ ધાવે ઉદલા.

ખાનગીમાં સલાહ કરી હતી. તે પછી કુંવર, ૫૮ સંગ્રામસિંહ ઈ. સ. ૧૭૧૬ થી ૧૭૩૪ સુધી. આના સમયમાં મોગલ બાદશાહની પડતી થવા માંડી. તે પછી તેનો કુંવર, ૫૯ જગત્સિંહ ઈ. સ. ૧૭૩૪ થી ૧૭૫૨ સુધી. એના ઉપર ઈ. સ. ૧૭૩૫ માં બાજીરાવ પેશવાએ (ઈ. સ. ૧૭૨૦ થી ૧૭૪૦ સુધી હતો) ચડી આવી એક લાખ, સાઠ હજાર રૂપિયાની ખંડણી ઠરાવી. એ ખંડણી પેશવા, સિંધિયા, હોલકર અને પુવાર સરખે હીસ્સે વેંહેચી લેતા. તે પછી તેનો કુંવર, ૬૦ પ્રતાપસિંહ બીજો, ઈ. સ. ૧૭૫૨ થી ૧૭૫૫ સુધી. તે પછી તેનો કુંવર, ૬૧ રાજસિંહ બીજો ઈ. સ. ૧૭૫૫ થી ૧૭૬૨ સુધી. આના સમયમાં મરાઠાનાં લશ્કર લૂંટફાટ કરવા આવતાં. તે પછી તેનો કાકો, ૬૨ અરસી ઇ. સ. ૧૭૬૨ થી ૧૭૭૨ સુધી. આ રાણાને હોલકરને ૩૦ સાઠ લાખ આપવા પડયા, તથા ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં સિંધિયા ચડી આવ્યો તેને પૈસા આપવા માટે કેટલોક દેશ ગીરો મૂકયો. તે પછી કુંવર, ૬૩ હમ્મીર ઈ. સ. ૧૭૭૨ થી ૧૭૭૮ સુધી. તે પછી તેનો ભાઇ ૬૪ ભીમસિંહ ઇ. સ. ૧૭૭૮ થી ૧૮૨૮ સુધી, આના સમયમાં ઈ. સ. ૧૮૦૨ ઈંદોર પાસે સિંધિયા અને હોલકર વચ્ચે લડાઇ થઇ, તેમાં સિંધિયાની જીતા થવાથી મેવાડને પોતાનું ખંડિયું રાજ્ય ગણ્યું. ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં રાણાની કૃષ્ણ કુમારી નામની અતિ રૂપવંતી કુંવરીના સગપણનાં માગાં જેપુર અને મારવાડના રાજાએ કર્યાં અને સગપણ પોતાને મળવા એ બન્ને રાજ્યો બહુ લડયાં. એ કજિયો બંધ થવા રાણાએ પોતાની કન્યાને ઝેર દઇ મારી નંખાવી. ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં બાપુજી સિંધિયાએ "સુબેદાર" એવું પદ ધારણ કરી, મેવાડ ઉપર ચડી આવી દેશ ઉજજડ કરયો અને સરદાર, પઠાવતોને પકડી અજમેર લઇ ગયો અને ત્યાંના કિલ્લામાં કેદ કર્યા. મરાઠાના હુમલાથી તથા પઠાણ અને મેવાડ ના ઠાકોરો જે દેશના ઘણા ભાગ ઉપર સત્તા ચલાવતા હતા તેને લીધે રાણે કંટાળી જઇ અંગ્રેજ સરકાર સાથે કરાર કર્યા. દિલ્હી મુકામે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી મિ૦ ચાર્લસ થઓ ફાઈલસ મેટકીફ અને રાણા તરફથી તેના કુટુમ્બી ઠાકોર અજીતસિંહ વચ્ચે તા૦ ૧૬ મી જન્યુઆરી સન ૧૮૧૮ ના રોજ કરાર થયા. અંગ્રેજ સરકારે પોતા તરફથી એજન્ટ કરનલ ટાડને નીમ્યો.

એ ધીરજી ૭ મહિના સુધી કેદ રહીને, પછી બેડિયો તોડીને, કોટ ઉપરથી પડતું મૂકીને નાશી ગયો. મુકેટીનો ઠાકોર ચાર મહિના ધીમું કેદ રહ્યો, તેને જમાન આપીને તથા મહારાજનો દાવો ચુકાવીને છૂટ્યો. અને તેજ વેળાએ ટીટોઈ તથા ટોરડાના ઠાકોર પણ એવીજ રીતે છૂટ્યા.*

* ધીરજીના કામની કર્નલ બાલનટૈનની ચાદી તા. ૩૦ મી આકટોબર ૧૮૨૩

"ધીરજિયે બ્રાહ્મણોનાં ખુન કરચાં, અને બીજા ગુનાહ કરચા તે વિષે અ-
"ગાઉ વિગતવાર સરકારને જાહેર કરવા ઉપરથી તેનો દંડ કરવાનો, તેને દાબમાં
"રાખવાનો, અને તેની જાગીર તેના પાસેના સગાને આપી દેવાનો હુકમ થયો છે.
"તેને શિક્ષા કરવા સારૂં ફોજ મોકલી પણ આ પ્રસંગે તેણે બારોટ દામોદર મો-
"હોબતસિંહની મારફત શરણ થવાની ઇચ્છા જણાવી, તે ઉપરથી, ગાયકવાડની
"ખંડણી વગેરે બાબત જમીનનો બંદોબસ્ત કરવાને કર્નલ બાલનટૈને બીજા સર-
"દારોને ડભોડામાં એકઠા કરચા ત્યારે ધીરજીને પણ બોલાવ્યો, અને તેને કહા-
"વ્યું કે, તમારે ગંભીરસિંહની સામે જે ફરિયાદ જાહેર કરવી હોય તે કરજો.
"ધીરજિયે બાંહધર માગ્યો તે ગંભીરસિંહ પાસેથી મેળવી આપવામાં આવ્યો.
"તે આવીને હાજર થયો, અને તેને આશા મળી, તથા તેના ગુજરાન સારૂં તેને
"પૈસા ધીરવામાં આવ્યા, અને આખા ચાંપાવત પરગણાનો ઠરાવ ગંભીરસિંહ
"પાસેથી મહા મુશ્કેલિયે કરાવી આપ્યો. પછી તેની પાસે જમીન માગ્યા, પણ
"દેગામ જવાનું બહાનું બતાવીને ધીરજી સટી ગયો, અને રસ્તામાં, વસાઈમાંથી
"બાન પકડચાં, અહમદનગરના એક વોહોરાને ઠેર કરયો, ભીલોડાનાં ઢોર વાળી
"ગયો, અને બીજા અનર્થ કરવા માંડચા. ઠાકોર ગોપાળસિંહ ત્યારે બાળક હતો
"અને દાંતાના મુલકમાં રહેતો હતો તેને હવણાં તેણે પોતાની અને પાહાડજી (ટો
"રડાના) ની સાથે મળી જવાને સમજાવ્યો. અને પછી તરતજ ત્રણે મળીને કાગળ
"લખ્યો કે, અમે મુલક લૂંટીશું. ધીરજી ડુંગરામાં ભરાઈ પેઠો તે ઉપરથી તેને શો-
"ધવાને પક્કો તપાસ થવા લાગ્યો; અને ભાટી પાહાડજી, કનકાજી અને બીજા
"દુષ્ટો સપડાઇ ગયા તે ઉપરથી ધીરજી ડરવા લાગ્યો અને ઉદયપુર નાશી ગયો.
ત્યાં રાણો અને તેના સરદારો ધીરજીના ઘાતકી કર્મથી અજાણ હતા તેથી ત્યાંના
"રેસિડેણ્ટની (સરડેવિડ ઓચટરલ) અને તેની વચ્ચે મધ્યસ્થ થયા, એટલે રાણા
"ને રાજી રાખવાને રેસિડેણ્ટે ધીરજીની તરફેણનો કર્નલ બાલનટૈન ઉપર કાગળ
"લખ્યો તેમાં લખ્યું કે, ઉદયપુરના રાણાની બાતર ધીરજીના ગુનાહ ઉપર અ-
"બાડા કરવા, અને હવે પછી તે માટે વાજબી અને બરેબરો ઠરાવ એની તર-
"ફેણમાં ગંભિરસિંહ સાથે કરી આપવો. આ ઉપરથી કર્નલ બાલનટૈન રેસિડે-
"ણ્ટને લખ્યું કે ધીરજીને સાદરે મોકલજો, ધીરજિયે રેસિડેણ્ટની રૂબરૂ ગોપા-

ધીરજી જેવામાં વડોદરે કેદમાં હતો તેવામાં તેણે સામળાજીને એવી માનતા માની હતી કે, હું કેદમાંથી છૂટીશ તો મૂલ્યવાન ભેટ કરીશ. છેવટે જ્યારે તે કિલ્લાની ભીંત ચડી ઉતરીને છૂટી ગયો, ત્યારે તે સામળાજી ગયો અને માનતા પૂરી કરી. ત્યાંથી પછી છાનો માનો કાઠિયાવાડમાં ગયો, ત્યાં ઘોડા ખરીદ કરીને, અશ્વાર રાખી, ફરીને ઈડર જિલ્લામાં પેઠો, અને

"ળસિંહની સાથે જવાનો બંદોબસ્ત કરયો અને, તેની રજા લઈને, તેના કાગળ "સાથે તથા માણસો સહિત, તેમજ રાણાના એક આબરૂદાર પુરોહિત લાલજીને "સાથે લઈને નીકળ્યો. ધીરજિયે ગોપાળસિંહને ધમકાવી કાઢાડીને તેનો જમી- "નનો ભાગ પોતે લખાવી લીધો હતો. તેણે ગોપાળસિંહને ઉદયપુર મૂક્યો, અને "રસ્તામાં તેના ચાકર પાસેથી તેનું જવેર ખુંચાવી લીધું; અને ગોપાળસિંહે "જ્યાં જ્યાં પૈસો કે લુગડાં સંતાડી રાખ્યાં હતાં તે ધીરજિયે જોર જુલમથી "લઈ લીધાં. જ્યારે તે સાદરે આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે ગોપાળસિંહે તેના "તરફની મને સત્તા આપી છે. તે પુરોહિત લાલજીની સમક્ષ પોલિટિકલ એજં- "ટને શરણ થયો, ગોપાલસિંહને પાછાં બોલાવવાનું વચન આપ્યું, અને તે બા- "બતનો એક લેખ લખી આપીને કનકાજી તથા પાહાડજીને વચ્ચે જમીન આપ્યા. "હવે ધીરજીને તેના ગુજરાનને અર્થે પૈસા મળ્યા અને ઘેર પાછાં જવાની તેને "રજા આપી. ત્યાં જઈને ત્યાં સરકારનું થાણું હતું તે ઉઠાડી મૂકવાની અરજી કરી તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવ્યો. પણ તેણે ગોપાળસિંહને તેડાવી મં- "ગાવ્યો નહિ, પણ તેના સાંભળવામાં બારોબાર આવ્યું કે ઠરાવ થવાને વિ- "ચાર ચાલેછે એટલે તે આવીને સાદરે શરણ થયો. એટલે ધીરજીને બોલા- "વાનો સમન થયો તેનું ઉત્તર તેના ચાકરે અહમદનગરથી લખી મોકલ્યું, પણ "લખ્યા તારીખ વાંકાનેરની ઘાલી, અને જ્યારે ચાકરને પૂછ્યું કે તારો ધણી ક્યાં "છે? ત્યારે ઉત્તર આપ્યું કે વીજાપુર છે. પછી કર્નલ બાલનટૈન તેના જમી- "નદાર ઉપર લાગુ થયો અને તેના તથા તેઓના ઉપર મોસલ કર્યા. ધીરજી "સાદરે આવીને કર્નલ બાલનટૈન રોજ તેને બોલાવતો ત્યારે આજ પતાવું કાલ "પતાવું એમ કહીને કશું કરવાવિના દિવસ કાઢાડવા લાગ્યો. તેના જમિનો આ- "વીને છૂટી પડયા અને કહેવા લાગ્યા કે હવે અમે કશું જોખમ અમારે માથે "રાખતા નથી. એટલે તેના ઉપર મોસલ કરવા. ધીરજિયે કહ્યું કે મોસલ જો "ખરોટશો નહિ તો હું આત્મઘાત કરીશ અને પછવાડેથી શું નીપજશે તે કેહે- "વાઇ શકાશે નહિ, કેમકે મારા માણસ હવે મારા હાથમાં નથી"

તા. ૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૮૨૩,

"ધીરજીના ઉપર મોસલ કરવા છે ત્યારથી દશ દિવસ થયાં એની ચાલ

આગળની પેઠે લૂટફાટ કરવા લાગ્યો. કર્નલ બ્રાલેનટૈને ગામેગામ થાણાં મૂકી દીધાં. પણ ધીરજિયે રાત્રની વેળાએ તેઓના ઉપર પડીને ઘણા સિ-પાઇયોને મારી નાંખ્યા. એક વેળાએ ધીરજિયે એક ગામનાં બાન પકડયાં ત્યારે ત્યાં સરકારનું થાણું અને ઈડરના અશ્વાર હતા તે તેની પછવાડે પ-ડ્યા. પણ રસ્તામાં વચ્ચે એક વાંધુ બહુ પોહોળું આવ્યું તે ધીરજીની ઘોડી કૂદી ગઇ. પછી તેણે પછવાડે ફરીને જોયું અને કહ્યું જે, "આ વાંધુ કૂદી શકો તે ઘણી મારી કેડે આવજો." પછી સર્વે પાછા વળ્યા.

દીંટોઇના ઠાકોર કનકાજીનો કુંવર લાલજી આ વેળાએ ધીરજી સાથે ભળી ગયો, પછી તે બન્ને બારવટિયા ડુંગરપુરના મેવાસમાં ગયા. ત્યાં તે-ઓને રક્ષણ મળ્યું, એટલે ત્યાં રહીને ઈડરવાડામાં લૂટફાટ કરવા લાગ્યા.

"ઉદ્ધતાઇ ભરેલી અને ધમકી દેનારી થઈ પડી છે, તે કેહેછે કે, જોઈયે તેવા જા-"મીન આપવાની મારી તો મરજી છે, પણ મારા હથિયારદાર માણસોની ચાલ "વિષે હું જવાબદાર નહિ. આમ કેહેતાં છતાં તે પોતાનાં માણસો સહિત છા-"વણીમાં લશ્કરી દમામ બતાવવાને આવજાવ કરીને પોતાનું વચન લાગલુંજ તોડે "છે.* * * * જેવી તેની આશા રાખી શકાય તેમ ધીરજી હુજ્જતપણાથી "અને આદરી બેઠા હોય તેમ તેનાં હથિયારદાર માણસો ઓછાં કરી નાંખવાની "મારી તતબીરની સામે થયો અને તેના પરિણામમાં જે કજિયો ઉઠયો તેમાં તેનો "માણસ એક આરબ ઉપર ઘા કરવા જતો હતો તે અજાણે એના ઉપર થયો "અને પાછલા ભાગમાં વાગ્યો; વળી એજ કજિયામાં એક આરબ વાગ્યો. તેનાં "બે માણસ ઘાયલ થયાં અને તેમાંથી એક જે બહુજ વાગ્યો હતો તે "ત્યારેજ મરણ પામ્યો.

મુબઈ સરકારનો કોર્ટઆફ ડરેકટરો ઉપર ડિસ્પાચ,
તા. ૧ લી સેપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૬.

"ત્રણ ઠાકોરને (ધીરજી, કનકાજી, અને પાહાડજી) છેવટે વડોદરે મો-"કલી દીધા. કેમકે તેઓ મહીકાંઠામાં રેહે તે દુરસ્ત લાગ્યું નહિ, તેમાં રાજને "(ઈડરના) સમજાવવામાં આવ્યું છે કે તેઓ વડોદરે છે તેથી તેઓના તમા "રા પ્રતિના પ્રજાધર્મને કોઇ વાતે ખલેલ પોહોચતું નથી. તેમજ તેઓના પાસેન-ના સગાઓને તેઓની જાગીર આપવાનો, અને તેઓને માટે તથા તેમનું કુટુંબ જે તેમની સાથે વડોદરે રેહેવાનું નહિ તેમને માટે પણ બંદોબસ્ત કરયો હતો. તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૪ ને રોજ ધીરજી વડોદરામાંથી નાઠો; તેને "દીંટોઈના ઠાકોરના દીકરા લાલજિયે તે કામમાં મદદ કરી, (તેતો કેદમાંજ "રહ્યો) તેણે મહીકાંઠામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેની પછવાડે ડીસેથી થોડી ફોજ રવાને કરવી પડી.

આ વેળાએ ડુંગરપુરના રાવળનું વય બત્રીશ વર્ષનું હતું, પણ તેને લાગ્યું જે હવે આપણને કુંવર થશે નહિ માટે એક દત્ત [illegible] પછી પોતાના ગોત્રના દેવળિયાના રાજાના કુંવર દલપતસિંહને તેડાવીને રાખ્યો, તથા તેને વારસો લખી આપ્યો. આ કુંવર બારવટિયાની તરફેણમાં ન હતો, તેથી તેઓને તેનો વિશ્વાસ નહતો, માટે પોતાના કબીલા સામળાજી-ની પાસે એક જગાએ રાખ્યા હતા, પણ તેઓ ડુંગરપુર જિલ્લામાં રેહે-તા હતા, અને ઈડરવાડામાં લૂટફાટ કરતા હતા. તે ઉપરથી ડુંગરપુરના કુંવરે છાની રીતે એનો ઠરાવ કર્યો હતો કે, જે મને એ બારવટિયો નજરે બતાવે તેને સો રૂપિયા ઇનામ આપું. એક વેળાએ ધીરજી અને લાલજી ડુંગરપુર જિલ્લાના એક ગામમાં આવ્યા હતા, તેમાં ધીરજીની આંખ્યો દુખવા આવી હતી, તેથી તે હેરાન હતો. તેઓ એક જણને ત્યાં રસોઇ કરાવતા હતા, તે વાતની કુંવરને જાણ થઇ એટલે તેણે સો અશ્વાર મોકલ્યા, તેઓ તે ગામમાં આવી પોહોંચ્યા એટલે નગારૂં કર્યું, તે સાંભળીને ધીરજી અને લાલજી ઘોડે અશ્વાર થઇને સટકી ગયા. ડુંગરપુરના અશ્વાર તેમની પછવાડે પડ્યા, તે નજરોનજર થઈ ગયા એટલે બારવટિયાઓને કેહેવા લાગ્યા જે, તમે "રજપૂત થઈને નાસોછો એ શું? ધીરજિયે ઉત્તર આપ્યું જે, તમે ઘણા છો અને અમે માત્ર બે છિયે માટે આ સમયે તો નાશી જવું એજ ઠીક છે. પણ લાલજિયે તો પોતાનું ઘોડું ધીમે ધીમે ચલાંવા માંડયું, એટલે ડુંગરપુરવાળા આવી પોહોંચ્યા ત્યારે તેણે ઘોડાને દોડાવા માંડયો પણ તે દોડ્યો નહિ, તે લાગ જોઇને એક આરબે ઘોડાની પીઠ ઉપર તરવાર વાહી એટલે લા-લજિયે પણ પોતાની તરવાર તેના ઉપર ચલાવી, એટલામાં બીજા અશ્વારે લાલજીના ઉપર ભાલો માર્યો પણ તે બચાવી લઇને તેણે તેના ઉપર ભાલો નાંખ્યો તે સુસરો ઉતરી ગયો તેથી તે મરણ પામ્યો. લાલજીનું ઘોડું હજી લગણ ચાલ્યું નહિ તેથી તે હેઠો ઉતરી પડયો અને બીજા બેને મા-રીને પોતે પછી મરાયો. પણે ધીરજિયે જાણ્યું જે લાલજી પછવાડે આવે છે તેથી તે આગળ દોડી ગયો. [1]

---

૧ મેજર થામસના ઉપરીપણા નીચે બારવટિયાઓની પછવાડે ડુંગરપુર ઉ-પર ફોજ ચડી, અને તા. ૧૧ મી માર્ચ સન ૧૮૨૫ ને રોજ કિલ્લો લીધો. આવતા જુન મહિનામાં ડુંગરપુરના જવાન ઠાકોરે લાલજીને મારી નાંખ્યો તે કામથી તે નો બાપ કે જેનો તે દત્તક થઈ રહ્યો હતો, તે ઘણો કોપાયમાન થયો. અંગ્રેજી ઇકતર ઉપરથી.

પછી ધીરજી કોઇને ઘેર ઉતરયો છે, એવું સાંભળાય કે તરત તે ધરધણીને ઘેર સરકારના પચાશ અશ્વારો જઈ પોહોંચે, અને તેને હરકત કરે. એક વેળાએ ધીરજી પોતાને ગામ આવ્યો, તે ગામ એક ચારણના ગામની પાસે હતું, તેથી તેના ઉપર શક લાવીને તેના ઉપર બે અશ્વાર મોસલ કરયા. ધીરજિયે આ વાત સાંભળી ત્યારે તે તાબડતોબ ચારણને ગામ આવી પોહોચ્યો અને એક અશ્વારને ઠેર કરયો, પણ બીજો નાશી ગયો. ચારણે બારવટિયા ઠાકોરને ત્રાસ બતાવાને પોતાના હાથને અને જાંધને ઘા કરયા અને પોતાના કુટુંબની એક વૃદ્ધ ડોશીના ગળામાં કટારી ખોશી. અશ્વારોના ઉપર હલ્લો થયાના સમાચાર મહારાજે જાણ્યા ત્યારે તેને લાગ્યું કે, ચારણે તેમ કરવાની ઉશ્કેરણી કરી હશે, માટે તેના ગામ ઉપર ફોજ મોકલવાની આજ્ઞા કરી, પણ વધારે ચોકશી કરતાં જે ખરી વાત હતી તે જણાઈ આવી.

આવી વેળાએ ધીરજી પોતાના મિત્રોના ગામને પાદર પણ નીકળતો નહિ, તેમજ તેને ખરો મિત્ર કોઇ હતો પણ નહિ. તેણે મેવાડના ડુંગરામાં પોતાનો પડાવ રાખ્યો, પણ ઠેઠ [૨]પાટણ સુધી લૂંટફાટ કરવા

---

૨ સોરઠા.

પાટણ ઘોડા પાય, મગરી રહી મેવાડરી;
આભો ઉંડલ માંહ, ધારે તો લે ધીરતો. ૧
માલવ ધરતી માંડી, પૂના લગ ધાહાં પડે
કલકત્તે કમાડ, ધાકે જાડિયાં ધીરતા ૨
તું ધીરા તરવાર, નવ સહસા ઝાલત નહિ
નક્ષત્રી નિર્ધાર, ખંડ નવે હોતે ખરી. ૩

૧ મેવાડની ડુંગરી ઉપર રહીને પાટણને પાદર ઘોડા પાય, જો ધીરો ધારે તો આકાશને પોતાની બાથમાં લઈ લે.

૨ ધીરાની ધાકથી માલવેથી તે છેક પૂના સુધી ત્રાસ વર્તાઇ જવા માંડયો ને કલકત્તા શોહેરના દરવાજા ભીડી દેવા પડયા.

૩ અરે ધીરા! તેં જો નવા પ્રકારની સહસા કરીને તરવાર ઝાલી હોત નહિ તો નવે ખંડ પૃથ્વી નક્ષત્રી છે એમ કહેવાત.

લાગ્યો અને સરકારના અશ્વારો ઉપર હુમલા કરીને ગામડાંમાંથી ઢોર અને બાન લઈ જવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે રાયગઢની આસપાસના મુલક ઉપર હલ્લા કરવા માંડયા. એ રીતે તેણે ચૌદ વર્ષ સુધી વખો કરયો. છેવટે ૪૦ સ૦ ૧૮૨૭ માં ઇડરના કુંગરામાં તે સંતાઇ રહ્યો હતો તેવામાં તેના મિત્રોના તરફથી તેને ફોડવાનો દારૂ મળ્યો હતો, તે સૂકવવાને તેણે બંદુક ઉપર પોહોળો કરયો હતો તેમાંથી શિરબંધિયોને વેંહેચી આપતાં કોઇની બંદુકરી લાગ્યાથી બધો દારૂ સળગી ઉઠયો તેથી ધીરજીને પીડા થઇ ને મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેનું વય આશરે પીસતાળીશ વર્ષનું હતું. ધીરજીનું કદ નીચું હતું અને તે શરીરે પાતળો હતો. ઇડરના કોઇ પણ સરદારના વખા કરતાં ધીરજીનો વખો ઘણો કેહેવાયો. આખા મહીકાંઠામાં તેના પરાક્રમનાં ઘણાં વખાણ થાયછે. અને તેના રાસડા, ગીત, તથા કવિત ઘણાં છે.

ધીરજી મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો કબીલો મારવાડમાં હતો તેની બે ઠકરાણીમાંથી ચાવડીજીને તેના એક ચાકરે જઇને ધીરજી પેહેરતો તે પાઘડી બતાવીને સમાચાર કહ્યા એટલે તેજ પાઘડી માથે સતી થઈ. તેને કાંઈ સંતાન ન હતું બીજી ઠકરાણીને એક કુંવર અને એક કુંવરી હતી તે લઇને તે વાંકાનેર ગઈ. *

* બારવટિયા ઠાકોરને પકડવાને બ્રિટિશ સરકારે જે જે પ્રયત્ન કર્યા તે તે નિષ્ફળ ગયા, કેમકે મહીકાંઠાના સર્વે ઠાકોરો તેના ઉપદ્રવ વિષે ઘણું કરીને સરખી રીતે અખાડા કરી જતા હતા તેને લીધે મુખ્યત્વે કરીને એમ બન્યું હતું એવું મુંબઇ સરકાર કેહેછે. ધીરજીની સાથે સલાહના કેહેણ કરવા અને તેની ફરિયાદનો તપાસ કરીને જે વાજબી લાગે તેનો ઇન્સાફ આપવાનું વચન આપવાને વડોદરાના રેસિડેણ્ટને સૂચવવામાં આવ્યું. મિ. વિલ્લોબી તે દાહાડે રેસિડેન્સીનો ઉપરી હતો તેણે બારવટિયા સાથે કેહેણ ચલાવા માંડયું, પણ તે ચાલતું હતું તેવામાંજ તેના મરણના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે તે વિષે તે ગૃહસ્થે તા. ૬ ઠી આગસ્ટ ૧૮૨૭ ને રોજ રિપોર્ટ કરી વાળો. વાંકાનેરના ઠાકોર ધીરજીને કન્ન થઈ ત્યાર પછી તે છ દિવસ જીવ્યો, અને તેનું મરણ પાસે આવ્યું જાણીને તેણે પોતાના એક રજપૂત માણસને હકિકત કેહેવાને વિલ્લોબી પાસે મોકલ્યો અને પોતાના કુટુંબની સંભાળ રાખવા વિષેની અરજ કાહાવી.

પ્રકરણ ૧૩.

ઇડરના મહારાજ ગંભીરસિંહજી.

કુંવર ઉમેદસિંહ શીતળાના રોગથી ઇ૰ સ૰ ૧૮૨૪ માં મરણ પામ્યો તે વેળાએ તેનું વય સત્તાવીશ વર્ષનું હતું. તેની રાણિયોમાંથી બે જણિયો તેની પછવાડે સતી થઇ; તેમાંની એક ધરોળના ઠાકોર રતનસિંહ ચોહાણની દીકરી હતી, અને બીજી માણસાના ચાવડાની દીકરી હતી. એક બત્રાસણ રાખ પણ સતી થઈ. બીજી બે રાણિયોને સત ચડયું નહિ, તે વાંસવાડા તથા દેવળિયાના રાજની પુત્રિયો થતી હતી, તે વિધવાઓ પોતાને પિયર જઇને રહી.

(કુંવર ઉમેદસિંહનું ગીત.)

દેણ મોજ આ ઘાટ ગજ બાજ અત દૂથિયાં,
જ્ઞાન ગંભીરસુત સમત ગૂઢો;
ચાવ ચિત રખણ ચહુવાણ અર ચાવડી
વભો સુરપતતણો લેણ વૂઢો. ૧

સાલસમ વાદિયાં દખણ દલ સાઝણો,
ઝાલ અર ડાટણો ખગાં બળ·ઝોક;
તરણ જેમ ભાલ ઉદ્યોતકારી તવાં,
લાલ સતિયાં સહિત ગયો સુરલોક. ૨

કરી ખોટી હરી અળા ઉપર કહાં,

---

૧ કવિયોને ત્રાસ, હાથી, ઘોડા ઘણા આપનારો, ગૂઢજ્ઞાન વાળો, સુમતિ વાળો ગંભીરસિંહનો પુત્ર, તેનું મન ચાહીને રાખનારી ચહુવાણી તથા ચાવડીજી સુધાંવ તે ઇંદ્રનો વૈભવ લેવા ગયો.

૨ શત્રૂનું સાલ, દક્ષિણી (મરાઠા) ની ફોજ તોડનારો, તરવારના જોરથી શત્રુને ઝાલીને ડાટનારો, જેનું કપાળ સૂર્યના જેવું તેજસ્વી કહું છું, તે લાલ સતિયો સુધાં દેવ લોક ગયો.

सरी न हस पातां गरजसा भेद;
राणियां तलक साथे करी राठवड,
अमरची परी अंद्र हुवो उमेद. ३
चमर ढळतां थकां साम चहुवाणरो,
आथ कवियाणरो करन एहनाण,
धणी होय मालियो कुंवर जोधाणरो,
भुवन शक्रतणे हिंदुवाणरो भाण. ४
सूर अर शशिलग हरो गज साहरो,
परम पद पामसी असी पूरो,
भेटशे वभो सुरतणो उमेदसी,
भेटशें पछी गौलोक भूरो. ५

કુંવરનું મરણ સાંભળીને ઇડરનો એક બ્રાહ્મણ હતો તેને ચિંતા થઇ કે હવે રાજ્યની કેવી વલે થશે ! તેથી તેણે કોડી સાથે માથું પછાડ્યું એટલે તેના ઉપર લોહોડાનો દશ શેરો હતો તે ગબડીને તેના માથા ઉપર પડ્યો તેથી માથું ફૂટી ગયું ને મરી ગયો. મહારાજે માથાસૂળ ગામ કુંપાવતો પાસેથી લીધું હતું તે આ વેળાએ તેણે એ બ્રાહ્મણના દીકરાને લખી આપ્યું તે આજે પણ તેના વંશવાળા ખાય છે. *

૩ પૃથ્વી ઉપર ! હરિ તેં ખોટું શું કરવાને કર્યું ? માગણોની ગરજ સરી નહિ, રાણિયોમાં મુખ્ય રાઠોડ સાથે જઈને દેવની અપ્સરા થઈ, અને ઉમેદસિંહ ઇંદ્ર થયો.

૪ માથે ચમર ઢળતાં છતાં ચહુવાણીનો પતિ, કવિયોની દોલત, એ ધાણી રાખવા સારૂ ધણી થઇને જોધ્ધા કુળનો કુંવર, હિંદુઓનો સૂર્ય, ઇંદ્રને વેર ચાલ્યો.

૫ સૂર્ય ચંદ્ર તપતા સુધી ગજસિંહના વંશનો પરમપદ પામશે, એ ઉમેદસિંહ દેવનો વૈભવ પામશે, પછી તે ભૂરો ગૈલોક જશે.

* તા. ૧૭ મી મે, ૧૮૨૪ ના રોજનો કર્નલ બાલનટૈન ઇડરના રાજાના એકના એક કુંવરના મરણ વિષેનો રિપોર્ટ કરેછે, અને તેને લગતું તા. ૨૪ મીને રોજ લખે છે કે, "લાલજી સાહેબની ત્રણ રાણિયો તેની પછવાડે સતી થઈ, ગંભીરસિંહ અતિશય શોકમાં છે."

ત્યાર પછી મહુના ઠાકોર ગોપાળસિંહનાં ગામ મહારાજે માર્યાં હતાં, માટે તે ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૯ માં બારવટે નીકળ્યો. તેની પાસે આશરે વીસ અશ્વાર હતા, તે લઇને પોતાને ચિત્રોડ ગામ ગયો. ત્યાંનો એક વાણિયો મરી ગયો હતો, તેની મોકાણે ઈડરનું મહાજન, બઇરાં, છોકરાં થઇને આશરે સો માણસ આવ્યું હતું, તે ત્યાં ચાર રાત્ર રહીને ઠાકોરને મળીને, ઈડર ભણી પાછું ચાલ્યું. તેઓને વળાવીને ચિત્રોડનું મહાજન પાછું વળ્યું. પછી ઠાકોર ગોપાલસિંહજિયે તેઓને પકડયાં અને ડુંગરામાં લઇ ગયો. આ સમાચાર ઈડર પોહોંચ્યા એટલે ત્યાંનું બધું મહાજન પોકાર કરતું દરબારમાં ગયું એટલે મહારાજે ઉપરની બારિયેથી ડોકું બાહાર કાહાડીને પૂછ્યું કે, " શું છે?" ત્યારે તેઓ બોલ્યા જે, 'અમારાં માણસ મોકાણે ગયાં હતાં ત્યાંથી ગોપાળસિંહ પકડી ગયા, તમે અમારા ઉપર શું ધણિયાપું કરયું? અમારે માથે કોઈ ધણી હોય તો આમ થાય?" તે સાંભળીને મહારાજે કહ્યું કે, "તમારો ધણી તો રમેશ્વરની+ પાળે સૂતો. તમારે માથે ધણી કયાં છે? હું તો હવે ધરડો થયો છું." પછી મહારાજ અશ્વારી કરીને નીકળ્યો તે ચિત્રોડે તથા મહુએ જઇને એમનો એમ પાછો આવ્યો. વળી વાણિયા પાછા આવીને શોર બકોર અને દુઃખના પોકાર કરવા લાગ્યા, કેમકે તેઓને એવો શક પડયો કે ગોપાળસિંહે કેદ પકડાયલી સ્ત્રિયોની આબરૂ લીધી છે. ત્યારે મહારાજે પોતાને માથેથી પાઘડી કાહાડી નાંખી, અને ફાળિયું બાંધીને કહ્યું જે, "હું તમારાં માણસ લાવી આપીશ ત્યારપછી પાઘડી બાંધીશ; પણ મનમાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી જે, "ગોપાળસિંહને મારી નાંખ્યા પછી પાઘડી બાંધીશ." ત્યાર પછી ગોપાળસિંહે તે વાણિયાઓનો દંડ લઇને તેમને છોડી મૂકયા, અને પોતે કમીલ્લા સુધાંત મહુના ડુંગરામાં રહીને ઇડર જિલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો, છેવટે મહારાજે પોતાની ફોજ સુધાંત જઇને મહુપાસે ભવનાથ મહાદેવ નજીક મેલ્લાણ કરયું, અને વીજાપુરના બાગેટ દામોદર મોહોબતસિંહને બાંહધર આપીને ગોપાળસિંહને તેડાવ્યો. તે આવ્યો એટલે મહારાજે તેને કસુંબો પાઇને કહ્યું જે, "તું મારૂં છોરૂં છું, તારા જેવું મારે "કોણ છે? તને દેખું છું ત્યારે મને

+ એ વાત કુંવર ઉમેદસિંહને લાગુ કરવામાં આવી છે, કેમકે તેની છત્રી એ તલાવને કિનારે કરવામાં આવી છે.

"કુંવર ઉમેદસિંહ જોયા જેટલો સંતોષ થાયછે." એવાં વચન કહીને તેને મહુમાં રાખ્યો. પછી મહારાજ ઇડર ગયો પણ કેહેવા લાગ્યો જે, "ગો-"પાળસિંહ વિના મને અન્ન ભાવતું નથી" એમ કહી તેને ઈડરમાં તેડાવ્યો.

ઇ૰ સ૰ ૧૮૩૦ માં મહારાજ પરગણામાં અશ્વારી ફરવા નીકળ્યો, તે સમયે પોશીનામાં બેગેહના ઠાકોર બહદસિંહને પકડીને બેડિયો જડી. તેનું કારણ એવું જે:—

હડાદ પોશીનાનો ઠાકોર ઇ૰ સ૰ ૧૮૨૮ માં ગુજરી ગયો, ત્યારે તેનો કુંવર પર્વતસિંહ અઢાર વર્ષનો હતો, પણ તે શૂરવીર નહતો. જામતસિંહ અને બહદસિંહ તેના પિત્રાઇ ભાઇ થતા હતા, તેમાંથી જામતસિં-હ નો વિચાર પર્વતસિંહ જે ખરો વારસ હતો તેને ગાદિયે બેસારવાનો હતો પણ બહદસિંહને પોતાને બેશી જવું હતું. તથાપિ તેનો ઉપાય ચા-લ્યો નહિ એટલે ઇડરમાં મહારાજની પાસે આવીને કેહેવા લાગ્યો જે, "જો તમે મને પોશીનાની ગાદિયે બેસારો તો હું તમને એ પટાનો ચો-"થો ભાગ લખી આપું." આ વાત મહારાજે માન્ય કરી. પરંતુ તે કુંવરે તથા જામતસિંહે જાણ્યું એટલે તેઓ પણ ઇડરમાં આવીને મહારાજને કેહેવા લાગ્યા જે, "કુંવર છતાં પિત્રાઇને ગાદિયે બેસારવાનો શિરસ્તો નથી માટે તેમ કરવું આપને યોગ્ય નથી." ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, "એ મને ચોથો ભાગ લખી આપેછે માટે હું એને બેસારીશ." આવું સાંભળીને તે-ઓને કશો ઉપાય નહિ સૂઝવાથી તેમણે પણ કહ્યું જે, "અમે તમને ચો-થો ભાગ લખી આપિયે છિયે." ત્યારે મહારાજ કેહે જે. "ચોથો ભાગ તો એય લખી આપેછે, તમે એનાથી શું વધારે આપો છો જે તમને ગાદિયે બેસારૂં ?" પછી ફટલીક હા ના થયા પછી કુંવરે ત્રીજો ભાગ લખી આપ્યો, એટલે તેને ગાદી ઉપર બેસારવા સારૂં જામતસિંહ પોશીને ગયો. ત્યારે બહદજિયે મહારાજને છ આની ભાગ લખી આપવાનું કહ્યું, એટલે મહારાજે હુકમ લખ્યો જે કુંવરને ગાદિયે બેસારવાવિના પાછા અહિં આ-વજો. તે ઉપરથી તે પાછો આવ્યો એટલે મહારાજે કહ્યું જે, "બહજી

છ આની* ભાગ લખી આપેછે માટે એ ગાદિયે બેસશે. આ વિષેની ભાંજગડ બે મહિના સુધી ચાલી, છેવટે કુંવરે અરધો ભાગ લખી આપ્યો. ત્યારે મહારાજે સુવેરના કુંવરને પચાસ બંધુકદાર પચાસ અશ્વાર, હાથી, નગારૂં તથા ચોપદાર આપીને કુંવરને ગાદિયે બેસારવાસારૂ તથા દરબારનો અર્ધો ભાગ તપાશી લેવા સારૂ મોકલ્યો. કુંવરે તે પ્રમાણે જઇને પર્વતસિંહને ગાદિયે બેસારયો એટલે બદસિંહે બેરોજમાં પોતાને ઘેર જઇને પોશીના પટાના ગામને હરકત કરવા માંડી તે ઉપરથી નવા ઠાકોરે ઇડર ફરિયાદ કરી. મહારાજે બદજીને ઇડર તેડાવ્યો, પણ તેણે જાણ્યું કે મને મારી નાંખશે તેથી તે આવ્યો નહિ. પછી બાંહધર આપીને તેને તેડાવ્યો એટલે તે આવ્યો તો ખરો પણ મહારાજનો ભરોંસો રાખતો નહિ. તેવામાં શિરોહીનો કારભારી ત્યાં કાંઈ કામ વાસ્તે આવ્યો હતો તેના ભેગો બદજી આવીને ઉતર્યો, એટલે મહારાજે તેને દરબારમાં બોલાવીને ઠપકો દીધો પણ તેણે કાંઇ માન્યુ નહિ ત્યારે મહારાજે તેને પકડવાનો વિચાર કર્યો પણ શિરોહીનો કારભારી સામો થશે એવો તેને ડર લાગ્યો, તેથી એ વિચાર જવા દીધો, અને તેને શીખામણ દઇને રજા આપી. એટલે બદજિયે ઘેર જઇને પાછી એજ રીતે પોસીના પટાને હરકત કરવા માંડી, ત્યારે વળી મહારાજે બાંહધર આપીને તેડાવ્યો પણ તેણે ઈડર આવવાની ના કહી, એટલે મહારાજે તેના બે કારભારી એક બ્રાહ્મણ અને એક ભાટ હતો તેમને ફોડ્યા અને કહ્યું કે, "તમે બદજીને દરબાર સુધી લાવશો તો તમને અકેકું ગામ આપીશ." પછી તેઓ બદજીને ભોળવીને ઇડરમાં લાવ્યા ત્યારે મહારાજે તેની ઘણી આગતા સ્વાગતા કરી. પછી તેને કચેરીમાં બોલાવ્યો પણ તે આવ્યો નહિ

* હિંદુઓમાં જેમ આના અથવા રૂપિયાના $\frac{1}{16}$ માં ભાગ વેંહેચાયછે તેજ પ્રમાણે વેલ્સમાં હજી લગણ એના જેવીજ રીત ચાલે છે. વાહાણના ભાગ વિશેનો એક મુકરદમો કોર્ટમાં ચાલતો હતો તેમાં બધા સાક્ષિયો વેલ્સલોક હતા તેઓ પોતાના ભાગની વાત કેહેતાં વાહાણને વજનની વાત લાગુ પાડતા હતા, તે સાંભળીને સર્વેને આશ્ચર્ય લાગતું હતું, તેનો ખુલાસો ઇન્ટરપ્રિટરે નીચે પ્રમાણે કરયોઃ—વાહાણ બંધાવાનું હોય તેના ચોસઠ ભાગ કરવામાં આવેછે અને બધા ભાગીદારો મળીને જે ભાગ રાખેછે તે સર્વે એકંદર એક પૌન્ડ ગણવામાં આવેછે. આ પ્રમાણે $\frac{4}{64}$ જેનો ભાગ હોય તેને એક ઔંસનો ભાગિયો કેહેછે $\frac{2}{64}$ તો અર્ધ ઔંસનો ભાગિયો કેહેછે; $\frac{1}{64}$ નો પા ઔંસનો ભાગિયો કેહે છે; એ રીતે પ્રમાણ ગણાયછે.

ત્યારે ઘણો વિશ્વાસ આપીને તેડાવ્યો અને મહારાજે સિંધી મેરૂ જમાદારને કહ્યું જે, "બદજી આવે એટલે તેને તરત પકડી લેવો." પછી તે કચેરીમાં આવતો હતો તેવોજ તેને પકડીને તે પોતાને ઉતારે લઇ ગયો અને કેદ કરીને તેના પગમાં બેડિયો નાંખી

ઈ૰ સ૰ ૧૮૩૦ માં મહારાજ અશ્વારી ફરવાને નીકળ્યો ત્યારે બદજીને કેદમાં સાથે લીધો, પણ બે મહિના પછી તેનો બેરોદ પટો બેતલબ કરીને ફેલજમીન લઇને તેને રાજી કરી છોડી મૂક્યો, એટલે તેણે ઘેર જઇને પેલા બે કારભારિયોને બોલાવીને વિશ્વાસ આપી રાખ્યા પછી બ્રાહ્મણનું માથુ કાપી નાંખીને તે કૂતરાપાસે ચુંથાવ્યું, અને ભાટને પણ મારી નાંખવાની યુક્તિ કરી પણ તે ત્યાંથી સટકી ગયો.

મહારાજ પોતાની અશ્વારી લઇને નીકળ્યા ત્યારે અહમદનગરના રાજા કર્ણસિંહ, મહુના ઠાકોર ગોપાળસિંહ, અને સર્વે સરદારો સાથે હતા, તેવામાં ઉપર લખેલા બે સરદાર, તથા મુંડેટીના ઠાકોર જાલમસિંહ એ ત્રણે મળીને ધરમેળે હરાવ કરીને મોજે પાલ્લ ઉપર અશ્વારી લઇ જવાનો વિચાર કર્યો, અને મહારાજ તથા તેના કારભારી દરજણસિંહનો વિચાર રેહેવર ઉપર જવાનો હતો. પણ પેલા સરદારોએ ભોળવીને પાલ્લ ભણીને રસ્તે અશ્વારી ચલાવી અને સરંજામ આગળ મોકલીને પાલ્લ મારવાની પોતાના માણસોને આજ્ઞા આપીને તેઓ મહારાજની સાથે રહ્યા. તેઓએ ત્યાં જઇને પાલ્લ મારો અને ત્યાંનાં બધાં ઘર બાળી નાંખ્યાં. ત્યાંનો ઠાકોર મોહોબતસિંહ હુંગરામાં નાશી ગયો. તે નાશી જાય એવે તો નહતો પણ પોતાના ધણીની ફોજ જાણીને નાશી ગયો. પછી મહારાજ આવ્યા અને ગામ બળી ગયેલું જોયું ત્યારે ત્રણે સરદારોને ઘણો ઠપકો દીધો, અને પાલને પાદર મેલાણ કર્યું. ત્યાંના ઠાકોર મોહોબતસિંહે ભીલ ભેગા કરીને ફોજને પાછા જવાના રસ્તામાં ઘ કરવા. તેથી ત્યાં દસ દિવસ સુધી પડાવ રાખ્યો અને પાલમાંથી મળેલી લૂટ ઉપર ગુજરો કરવા માંડ્યો. દરજણસિંહના માણસોએ કશું લૂટ્યું નહિ પણ પેલા એકસંપી થયેલા સરદારો આસપાસનાં ગામ લૂટતા હતા તેથી મહારાજને ઘણી ચીડ ચડતી હતી, એ ફોજમાં એક વ્યાપારીઉ હતો તેનાં ઉંટ સામાન લઇને ઇડ-

+ એ વ્યાપારી ઈડરનો ગોસાઈ દોલતગરજી અણિગરજી કરીને હતો.

રથી આવતાં હતાં તેઓને તથા તેનાં માણસોને ભીલોએ ઘાયલ કરીને બધો સામાન લૂટી લીધો તે સમાચાર ફોજમાં આવ્યા, અને પાલના ઠાકોર મોહોબતસિંહે પણ કહાવ્યું કે, "મહારાજે મારૂં ગામ રૂપિયા ભરતાં છતાં વગર વાંક કરવે માર્યું છે તેથી હવે ફોજ લઈને પાછાં જતાં કઠિણ પડશે." ત્યારે મહારાજે કહાવ્યું જે, "મારે પાલ મારવી ન હતી પણ આ ત્રણ સરદારોએ મારી છે." ત્યારે તેણે કહાવ્યું કે "તેઓને તો હું પોહોંચત પણ આપ શા વાસ્તે તેમની સાથે પધારયા?' પછી મહારાજે તેને તેડાવ્યો પણ તે આવ્યો નહિ ત્યારે તેણે બંદોબસ્ત કરી આપ્યો કે, પાલ વસાવ્યા પછી બે વર્ષ સુધી કશી મારે જમાબંધી લેવી નહિ. એવો ઠરાવ કરીને ત્યાંથી મેલાણ ઉઠાવ્યું, અને મનમાં બોહોવું લાગ્યું તેથી બીજે કહિ નહિ જતાં પાછા ધડર ગયા, અને ફોજ વેરી નાંખી.

મહારાજે ગોપાળસિંહને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો, તેવામાં તેને અને દરજણસિંહ પ્રધાનને માંહોમાંહે દ્વેષભાવ બંધાયો હતો. મહારાજે ગોપાળસિંહને કહ્યું જે, "ધડરનો કારભાર તમને આપવો છે, અને એક વાત વળી તમે પેટમાં રાખો તો તમને કહું." તેણે કહ્યું કે "હું પેટમાં રાખીશ" ત્યારે મહારાજ કહે જે, "દરજણસિંહને મારી નાંખીશું?" ગોપાળસિંહ કહે કે, "આ વાત તમે સાચી કોહો છો કે મારી મશ્કરી કરો છો?" ત્યારે મહારાજ કહે કે, "સાચી કહુછું." ત્યારે કહ્યું કે વચન આપો એટલે મહારાજે વચન આપ્યું. પછી ગોપાળસિંહે મહુ જવાની રજા માગી તે શિરપાવ આપીને તેને આપી તે ઘેર જઈને પાછો આવ્યો, ત્યારે મહારાજે કુંવર ઉમેદસિંહને ઢાલ તરવાર તેને બક્ષિસ આપી, પણ ઘણા લોકો ગોપાળસિંહની કહેતા કે, "કેટલ સમયે મહારાજ તમને મારી "નાંખશે. જૂવો કે, મોજે ચાંદણીના ઠાકોર મુરબલને ભવાનસિંહે દગા-"થી માર્યો હતો. મેઢાસણના ઠાકોર ખુમાણસિંહના કુંવર જયસિંહને "પણ તેણે દગાથી માર્યો હતો, એમના ઘરની એવી રીત છે," પણ આવી વાત ગોપાળસિંહે માની નહિ. દેાડાનો ઠાકોર પાડાડસિંહ તેનો સસરો થતો હતો તેણે સમજાવ્યો તથાપિ ગોપાળસિંહને ગળે એ વાત ઉતરી નહિ અને ઉલટું એવું ઉત્તર આપ્યું કે "ટીટોદાના ઠાકોર કનકાજીને ધડરના દરબારથી વેગળો રાખ્યો; વાંકાનેરના ઠાકોર ધીરજીને

"પણ વેગળા રાખ્યા, અને મને પણ એવો વેહેમ બતારીને વેગળો રાખવા ઇચ્છોછો."

પછી ગોપાળસિંહની મા ગુજરવાં ત્યારે ઘણા આગ્રહથી રજા લઈને પોતે મહુ ગયો અને તેની ક્રિયા કરી. ત્યાં પણ ઘણાં માણસોએ કહ્યું કે તમે ઈડર જશો નહિ, પણ ગોપાળસિંહે કોઇની વાત માની નહિ. ત્યારે તેની ઓરમાન માએ, અને હકરાણિયે યુક્તિ કરી રાખ્યા પ્રમાણે, જ્યારે ગોપાળસિંહ ઇડર વાધ્યો ત્યારે, એક સ્ત્રી કાળાં અને કાના ફૂટેલાં હાલાંમાં પાણી ભરીને સામી આવી એ વગેરે અપશકુન કરી બતાવ્યા તોપણ ગોપાળસિંહ તો ઇડર ગયો.

ત્યાર પછી ઘણે દિવસે ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૧ માં મહારાજે પોતાના કસબાતીને વાત જાણ પડવા નં દેવા વિષે પક્કા સોગન દઇને કહ્યું જે, 'આજ ગોપાળસિંહને તમે મારી નાંખો." આ વાત કોઇયે કબૂલ કરી નહિ ત્યારે મેરૂ જમાદાર સિંધી હતો તેને બોલાવીને એજ રીતે સોગન દીધા પછી કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે કરવાની હા કહી. આગલે દિવસે મહારાજે ગોપાળસિંહને કહ્યું જે, "કાલે શિવરાત્રી છે માટે તમે સવારના પ્ર-"હરમાં વેહેલા આવજો એટલે આપણે દરજણસિંહને મારવાનું ધારયું છે "તે કરીશું." ગોપાળસિંહે તે પ્રમાણે, નાહી જમીને તૈયાર થઇ ડોઢિયે જઇ હુજૂરને ખબર કરાવી ત્યારે નિત્યના ધારા પ્રમાણે દરવાને તેઓનાં હથિયાર ડોઢિયે મૂકાવ્યાં. ત્યાં મેરૂ જમાદારના માણસ બંધુકો ભરીને તૈયાર હતા અને ગોપાળસિંહને મારવાને તેની આવવાનીજ માત્ર રાહા જોતા હતા. દરબારમાં જે પ્રતિષ્ઠિત માણસો હતા, અને જે ગોપાળસિંહના પક્ષના હતા તે સર્વેને મહારાજે કાંઇ ચાકરો બતાવીને પરગણામાં મોકલ્યા હતા. જ્યારે ગોપાળસિંહ દરબારમાં આવ્યો ત્યારે મહારાજ વડી રાણીના* મેહેલમાં ગાદી તાકિયા નંખાવીને બિરાજ્યા હતા ત્યાં ગોપાળસિંહને બોલાવ્યો. તે વેળાએ દરબારને આરોગવાનો થાળ આવ્યો, ત્યારે મહારાજે ગોપાળસિંહને કહ્યું જે "તમે મારા ભેગા જમવાને બેસો," ત્યારે તેણે

* તેમનું નામ દોલતકુંવરબા હતું, અને તે ઓશવાના ભાટી ઠાકોરની કુંવરી હતાં. એ ભાટી ઠાકોર મારવાડના જેસલમેરવાળાનો ભાયાત થતો હતો. જ્યારે મહારાજ દેવ થયા ત્યારે એ રાણી પણ તેમની સાથે સતી થઈ હતી.

ના કહી, પણ ઘણો આગ્રહ કરીને તેને જમવા બેસાર્યો. જમી રહ્યા પછી મુખવાસ આપ્યો. ગોપાળસિંહના સસરા પાહાડસિંહે તેને કારે લઇ જઇને કહ્યું જે, "મારા મનમાં એમ જણાયછે જે, આજ એ આપણને મારશે માટે મારી પુત્રી ચૌદ વર્ષની તમને પરણાવી છે તેની ખાતર હું તમને કહુંછું કે તમે તમારો બચાવ કરો." ત્યારે ગોપાલસિંહે કહ્યું કે, "તમને ખોટો વેહેમ આવેછે." પછી ગોપાળસિંહનો સસરો હુક્કો પીવાને મિષે ઘણી મુશ્કેલીથી પોતાનો જીવ બચાવીને ઉતારે પોહોંચ્યો અને ત્યાંથી અસ્વાર થઇને સટકી ગયો. ત્યાર પછી જમાદારે પકકો બંદોબસ્ત કરવો કે કોઇ પણ જઇ શકે નહિ.

પછી મહારાજે ચાકરને આજ્ઞા કરી કે, "અત્તરની શીશી લાવો." પછી ચાકર જે જે શીશી મેડી ઉપરથી લાવ્યો તે તે પસંદ કરી નહિ. છેવટે પોતે શીશી લેવા જવાને બાહાને જઇને દાદર બંધ કરવો. તેણે જમાદારને કહ્યું જે, "હવે એ જીવતો જશે તો તારૂં માથું કપાવીશ." એટલે ચારે તરફનાં બારણાં બંધ થયાં અને ચારે તરફથી બંધુકો છૂટી, ત્યારે ગોપાળસિંહ સાથે બાર માણસો હતાં તે તેની આસપાસ વીંટાઇ રહ્યાં, પણ ગોળિયો વાગ્યાથી તેઓ મરાયાં, અને ગોપાળસિંહ જખમી થયો ત્યારે મહારાજે ડોકિયું કરીને કહ્યું જે, "ગોપાળસિંહ, તારે ઈંડરની વાણિયણોને પકડવી ઘટતી હતી કે? હવે તારે જે જોર કરવું હોય તે કર. આ લે બે તરવારો બાંધ." એમ કહીને બે તરવારો નાંખી. પછી ગોપાળસિંહે ભટિયાણીજી રાણીને પોકાર મારીને કહ્યું જે, "હું તમારા મેહેલમાં તમારે શરણે છું." એટલે રાણિયે મહારાજને કહ્યું કે "હવે ગોપાળસિંહને મારશો તો હું પણ તેની સાથે મરીશ. ત્યારે મહારાજ કેહે કે, "હવે એ ઉગરશે તો મને મારશે, અથવા ઘણી હરામખોરી કરશે." રાણી કેહે કે, આપણે પકકો બંદોબસ્ત કરીશું પંણ હવે તો એને મરાય નહિ. પછી એ રીતે બે દિવસ અને એક રાત ગઇ ત્યારે બીજી રાત્રે ગોપાળસિંહે વિચારયું જે, "રાજગઢ ઠેકીને નાશી જાઉં," આવા વિચારથી તે બાહાર નીકળ્યો એટલે સિપાઇઓએ તેને તરવારથી ઠેર કરવો. પછી મહારાજે ભંગિયાને બોલાવીને હુકમ કરવો જે એ સર્વેનાં મડદાંના કડકા કરીને સમળિયોને ખવરાવો. આવી વાત સાંભળીને મહાજનના મુખ્ય શેઠિયાઓએ આવીને અરજ કરી જે, "મહારાજ, જે ગુન્હેગાર હતા તેઓને તમે શિક્ષા કરી હવે તેમ-

ની માટી સાથે તમારે કાંઈ વેર નથી, માટે તેઓને બળાવો. પછી ગાડામાં મડદાં ભરીને સ્મશાનમાં લઈ જઇ એક ચિતામાં બાળ્યાં. એ ત્રણ દિવસ સુધી દરબારમાં મહારાજ સુધાંત કોઇયે અન્ન ખાધું ન હતું. ગોપાળસિંહના કુંવર બે હતા, એક ભારથસિંહ સાત વર્ષનો હતો અને બીજો પર્વતસિંહ ત્રણ વર્ષનો હતો તેઓ તથા તેઓનો કમીસો તથા તેમની તરફના જે લોકો હતા તે ઉપરના સમાચાર સાંભળીને ડુંગરામાં નાશી ગયા, ત્યારે મહારાજે મહુ જઇને પાસે મેત્રાણુ કર્યું અને ગોપાળસિંહના કુંવરોને પાછા બોલાવીને તેમને તેમની જગ્યા પાછી સોંપી.

ટીપ—મહુના ગોપાળસિંહની ઉપર પ્રમાણે અવસ્થા થઈ તે સંબંધી અંગ્રેજી દફ્તરમાં કાંઇ લખાણ થયેલું જોવામાં આવતું નથી. લેફ્ટનન્ટ કર્નલ બાલનટૈનના પછી મહીકાંઠામાં પોલિટિકલ એજંટની નેમણુક થઈ નથી તેથી કરીને એવા પ્રકારનું કામ અંગ્રેજ સરકારને કાને જઈ પોહોંચે નહિ એમ છૂપું રાખવામાં આવે અથવા તે ઉલટી રીતે સમજાવી પણ દેવાય; તથાપિ મહારાજ ગંભીરસિંહ વિષે જે કાંઈ બીજું લખાણ થયું છે તે ઉપરથી ખરેખરી ધારણા થઈ શકે કે ઉપરના જેવા કૃત્યનો સંભવ બની શકે ખરો. દગાફટકા કરવાનો તેનો ચાલ હજી લગધુ પણ આખા ઇડરવાડામાં પ્રસિદ્ધ છે, અને ભાટલોકોએ તેના બીજા ઘણા કૃત્યોની નોંધ રાખેલી છે તે ઉપરથી પણ દીશી આવેછે.

૪૦ સ૦ ૧૮૨૧ માં રાજા ગંભીરસિંહ વિષે મેજર મૈલ્સ નીચે પ્રમાણે લખેછેઃ—"ઇડરના હવણાંના રાજાની ચાલવિષે લોકો કહેછે કે, તે "દગા ફટકા, અસ્થિરતા અને ઠગાઇ ભરેલી છે, જો એની મતલબ સરતી "હોય તો એ કોઇ માણસના ગુણની કે તેની કાયનાતની દરકાર કરે એવો "નથી. તે વિશ્વાસ કરવા જેવો માણસ નથી એ વાત બધે જણીતી છે,

"અને મારા સાંભળવામાં એવું આવ્યું છે કે આપ્યા ઈડરવાડામાં એવો
"કોઇ એક માણસ ભાગ્યેજ મળી આવશે કે જે એના વચન આપ્યા પ્ર-
"માણે અથવા ઠરાવ કર્યા પ્રમાણે પળવાને સોગન ખાય તેના ઉપર જરા
"પણ આધાર રાખે. તે પોતાની ઉપજની વ્યવસ્થા કરવામાં નજર પોહો-
"ચાડીને કામ કરનારો ગણાતો નથી, પણ તેની ગચ્ચના ઉડાઉમાં થાયછે.
"તે તેના માગનારાઓની અને સિપાઇયોની સાથે ઠગાઈ કરવાના તેનાથી
"બને તેટલા ઉપાય કરેછે. તે બ્રાહ્મણો અને ગોસાઇયોના કબ્જામાં સંપૂર્ણ
"છે. તેઓ તેને ભારે વ્યાજથી નાંણાં ધીરે છે અને તેની ઉપજ અગાઉ-
"થી ઓઇયાં કરી જાયછે. આવી ખોટી રીતભાત કેહેવાયછે તે કેટલીક
"બાબતમાં વાજબી છે, પણ બીજી કેટલીક બાબતમાં વધારીને કહેલી જ-
"ણાયછે. રાજાનામાં પોહોંચ હોય એમ જણાયછે. તેની સાથે દગાકૂટકા
"અને યુક્તિયો કરવાનું ખાસ વલણ પણ જણાઇ આવેછે. જન પરીક્ષાના
"જ્ઞાનને લીધે તે તેના કારભારિયો અને સંબંધિયોના કરતાં શ્રેષ્ઠ થયો છે,
અને રાજનીતિની વ્યવસ્થામાં તેઓ તેની બરાબરી કરી શકે નહિ ત્યારે
પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કુશળતાની ખામી જણાવવાને બદલે તેના છળભેદનો
"વાંક કાહાડવાને વધારે રાજી હોય. વળી, તેની સ્થિતિ, અને તેની આસ
"પાસના લોકો તથા જેની તકરારમાં તે આવેછે તેને અનુસરીને તેની ચાલ
"ચલગતનો વિચાર બાંધવો જોઇયે. દરેક જાતની વાત લક્ષમાં લેતાં છતાં
"પણ કબૂલ કરવું જોઇયે કે રાજા ગંભીરસિંહ એકકો અને પૂરો ગોમુખ
"વ્યાઘ્ર હતો. તેનામાં દગો કૂટકો અને ક્રૂરતા સંપૂર્ણ રીતે મળેલાં હતાં.
"આવા ગુણને લીધે રજપૂતોમાં, રાઠોડ જાત જણીતી છે. તે શેકસપિયર
"કવિના ×ગ્લોસ્ટરની પેઠે આ પ્રમાણે આત્મગત ભાષણ કરી શકે કે—

"હું હસી શકું, અને હસું એટલી વારમાં ખુન કરૂં, અને મારા હૃ-
"દયમાં ડંખેછે તેને સંતોષ પમાડું, અને ખોટાં આંસુ પાડીને મારા ગાલ
"ભીના કરૂં, અને સર્વ પ્રસંગને અનુસરતો મારો ચેહેરો કરૂં."

× શેકસપિયરે છઠા હેનરી રાજા વિષે ત્રણ ભાગમાં નાટક રચ્યું છે તે માહેલા ત્રીજા ભાગના અંક ૩ જાના બીજા પ્રવેશમાં બોલ્યો. ચોથા એડવર્ડ રાજાનો આ ગ્લોસ્ટરનો ડયુક ભાઈ હતો અને તે ત્રીજા રીચર્ડને નામે તેની પછવાડે રાજા થયો હતો. તેણે પોતાના ભાઇ એડવર્ડના બે કુમારને ઘાતકીપણે મારી નાંખ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૪.

ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.

પોતાના પિતા ઉદયસિંહની પછી સુમારે ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪ માં ઝુંડેટીના પટાની ગાદિયે જાલમસિંહ બેઠો. જોતાનો ઠાકોર, ઉદયસિંહનો ભાઈ થતો હતો તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પછવાડે કુંવર ન હતો તેથી જાલમસિંહે તેનો પટો પોતાના પુત્ર ઉમેદસિંહને આપવાનો વિચાર કર્યો. એ ઉમેદસિંહની મા વરસોડાના ચાવડા ઠાકોરની પુત્રી થતી હતી. જોતાનો પટો ઈક્લાયદ્દો હતો માટે ઈડરના દરબાર તાજમ આપે ત્યારે ઉમેદસિંહનાથી ગાદિયે બેસાય માટે તે વિષે પૂછવા સારૂ જાલમસિંહે પોતાના કારભારીને ઈડર મોકલ્યો. ત્યારે દરબારે કહ્યું જે, "તમે જે દિવસનું મુહૂર્ત દેશો તે દિવસે ઉમેદસિંહને પાઘડી બંધાવાને અમે ત્યાં આવીશું." દિવસ નક્કી ઠર્યો ત્યારે દરબારની વતી કુંવર ઉમેદસિંહ મુંડેટી ગયો. એ કુંવરનું સગપણ જાલમસિંહની રાઠોડ કુળની ઠકરાણીથી થયેલી દીકરી બાઈ ગુલાબકુંવરબા સાથે કરેલું હતું અને તે સૂરજમલ અને શેરસિંહની સગી બેહેન થતી હતી. તેથી ચાવડા ઠકરાણીના પુત્રને પાઘડી બંધાવવાને બદલે રાઠોડ ઠકરાણિયે પોતાના કુંવર શેરસિંહને જોતાની પાઘડી બંધાવાને પોતાના જમાઈને ઉસ્કેરયે; આથી કરીને આગળ ઉપર નીપજવાની આફતનું બીજ રોપાયું, અને જાલમસિંહને પોતાની ઠકરાણી રાંઠોડીજી તથા તેના કુંવરના ઉપર ઘણું માઠું લાગ્યું અને તેના તથા મહારાજના ઉંચા જીવ થયા.

પછી શેરસિંહ તે દિવસથી જોતે જઈ રહ્યો* તેના પટાનું બીજું ગામ રતનપર વડાસણાના ઠાકોરના ખેરસકી ગામની પાસે સેદાસેદ છે. આ બન્ને ગામમાં પોતપોતાનું થાણું રહેતું હતું. આ બે ગામના ખેડુતો વચ્ચે સીમા વિષે ચોમાસામાં તકરાર ઉઠી, તે વેળાએ બન્ને પક્ષકારોને વેરી નાંખવામાં આવ્યા, પછી તેઓએ પોતપોતાના ધણી પાસે ફરિયાદ કરી ત્યારે બન્ને ધણિયોએ પોતપોતાના માણસોને એવું ઉત્તર આપ્યું કે, "તમે ગરદ હતા કે કોણ હતા, એમાં અહિ શું ફરિયાદ કરવા આવ્યા, લડી મ૨

* ઠાકોર અભયસિંહની ઠકરાણી રાઠોડીજી જોતે હતાં તેને ખોલે જઈને રહ્યો એટલે જોતાનો સર્વ વારસો તેને મળ્યો. ભા. ક.

રિયે નહિ ?'' પછી બીજે દિવસે બન્ને ભણીના ઘેડુતો હથિયારબંધ થઇને હળ લઇને આવ્યા, અને ખૂબ લડાઇ થઇ. શેરસિંહના ભણીનું એક માણસ માર્યું, અને બીજાં ઘાયલ થયાં; અને સામી બાજુનાં ઘણાં માણસ ઘાયલ થયાં. આ વાત સાંભળીને શેરસિંહે મુંડેટી જઇને પોતાના પિતાને કહ્યું કે, "વલ્લાસણવાળાએ મારૂં એક માણસ માર્યું માટે તમે મને આશ્રય આપો, નહિ તો, ત્યાં ઘણું લશ્કર છે તથાપિ વલ્લાસણને પાદર જઇ લડીને મરીશ. આવું સાંભળીને જાલમસિંહ ફોજ કરીને વલ્લાસણે ગયો અને લડાઈ થઇ. મુંડેટીવાળાએ ઈડરના મહારાજને એ વાતની ખબર કરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "વલ્લાસણવાળા જ્યારે તમારાં માણસોને મારશે ત્યારે આપણી મારવાડિયેાની શી લાજ રેહેશે ? વળી કોઇ સમે તેઓ તમારી મુંડેટી પણ ડબાવી પડશે, માટે તમારે જોઇયે તો દરબારના શિરબંધી તથા નાણાં મંગાવલે. પછી વલ્લાસણવાળાએ મહારાજની મદદ માગી, કેમકે તેના પટામાં અર્ધે અર્ધ ભાગ મહારાજનો હતો. તોપણ મહારાજે જાલમસિંહને જેવો જવાબ દીધો હતો તેવોજ તેને દીધો. કેમકે તેની એવી મરજી હતી કે "એમાંથી એક જે મારશે જશે તેનું સાલ મારે ઓછું થશે. આ વેળાએ વલ્લાસણમાં એક બાવી રેહેતી હતી તે પુરૂષનો પોશાક પેહેરતી અને તેણે માનદાસ એવું પુરૂષનું નામ રાખ્યું હતુ. તે ચોવટ કરવામાં પ્રસિદ્ધ હતી, અને તેજ પ્રમાણે ઈડરમાં આવીને તકરો મારીને મહારાજની હુજૂરમાં કેહેવા લાગી જે, "વલ્લાસણના માણસોએ મારવાડિયેાને અપમાન પોહોંચે એવી રીતે નસાડી મૂક્યા." દરજણસિંહ પ્રધાન આ વેળાએ દરબારમાં હતો તેને એ વાત સાંભળીને ઘણું લાગ્યું. કેમકે તેનો દીકરો તથા તેનો ભાઇ મુંડેટીના ઠાકોરની પક્ષે ગયા હતા. તેણે જાલમસિંહને લખ્યું કે, "વલાસણું માર્યાવિના આવો તો ઈડરમાં મ્હોડું દેખાડશો નહિ. રૂપિયા જોઇયે તો મંગાવી લેજો." આ કાગળ વલાસણ પોહોંચતા પેહેલાં આગલે દિવસ થોડી ઘણી લડાઈ થઇ હતી પણ પાસેના એક ઠાકોરે વચમાં પડીને સમાધાન કરવું હતું. જાલમસિંહને કારભારીનો કાગળ પોહોંચ્યો એટલે હલ્લો કર્યો તેમાં ખામકાનો ઠાકોર મરાયો, ગામ લૂંટયું, બાળ્યું, અને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન લીધાં. તે વેળાએ તો તેટલેથીજ તકરાર બંધ પડી, અને મારવાડી પાછા ઘેર ગયા. અંગ્રેજ સરકારના

બંદોબસ્તે કરીને વસાસણવાળાથી વેર વળાયું નહિ, પણ તેઓ એમ ધારેછે કે અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય હશે નહિ ત્યારે મુંડેટી ઉપર વેર વાળીશું.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૦ માં ચોહાણ વંશનો છેલ્લો સગોત્રી ગુજર્યો એટલે મહારાજા ગંભીરસિંહે તેના ગામ ઉપર દાવો કર્યો, તે એવા મુદ્દા ઉપરથી કે એ ગામ મુંડેટીના પટાથી ઈલાયદું છે માટે હવે અમે ખાલસે કરીશું. જાલમસિંહ સામો થયો અને કહ્યું કે, "તમે મારો હક છીનાવી લેશો તો હું બારવટે નીકળીશ." આ વેળાએ કર્નલ બાલન્ટૈન ઈડરવાડાનો ઠરાવ કરવામાં ગુંથાયો હતો. તેણે જાલમસિંહને કેદ કર્યો, પણ ચાર મહિના પછી તકરારી ગામ પાછું આપવાને કબુલ કર્યું, અને મહારાજને બીજા તેના હક જે આપવાના હતા તે આપ્યા તથા બીજા દશ વર્ષ સુધીના સારી ચાલના જમીન આપ્યા ત્યારે તેને છોડયો.*

---

* કર્નલ બાલન્ટૈનના સાદરા મુકામના તા. ૧૫ મી આકટોબર ૧૮૨૨ ના સામાન્ય રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

"એ ઠાકોરની (મુંડેટીના જાલમસિંહની) ચાલ, ગયા એપ્રિલ મહિનાની ૭ મી "તારીખના મારા રિપોર્ટમાં મેં સરકારની જાણમાં આણી છે, અને તેના દંગાની "વાત સાબીત કરીછે. ત્યાર પછી એ ઠાકોરે દંડ ભરીને ઈડર સાથેનો વાંધો પતાવી દીધો "છે, અને તેને તેનો પટો પાછો આપવામાં આવ્યો છે. * * * દરેક પટાવતને જિ- "લાયત હોયછે, અને તેનો જેવો રાજા સાથે મર્તબો હોયછે તેવો તેઓની સાથે જિ- "લાયતનો છે. ચાકરીને પેટે તેઓ જમીન ભોગવેછે, અને તે આ બંદોબસ્તમાં સા- "મેલ ગણવામાં આવી છે. આ પટામાં ચાર જિલાયતો છે, પણ જિલાયતોની જમી- "ન પણ ઈડરે બખસીસ કરેલી છે, અને એટલા માટે તેનો સરખો હક અને મર્તબો "છે. એની હકિકત આ પ્રમાણે છે:—હાલના રાજવંશની જ્યારે ઈડરમાં સ્થાપના "થઇ ત્યારે હાલના જિલાયતોના પૂર્વજો રાજાના પટાવતોના અનુયાયી, સગા, અથ- "વા પક્ષકાર હતા, અને ઈડર પાસેથી તેમના પ્રમાણે સરખા ભોગવટાની જમીન "પામ્યા. પટાવત પોતાના જિલાયત પાસેથી જમીન લઈ શકતો નથી પણ તેની પા- "સેથી ચાકરી લેછે, અને ફેર માત્ર એટલો છે કે તેઓ પોતાના તરતના ઉપરિયોને "ઇલાયદા જમીન આપેછે, તેથી તેઓની વતી ઉઘાડી રીતે તે પટાવતો જવાબદાર છે. "* * * આ ઠાકોર ગંભીરસિંહનો વેહેવાઈ થાય છે. એની દીકરી ટિલાયત કુંવર "ઉમેદસિંહ વેરે પરણાવી છે. પણ આ સંબંધથી એક સંપ થવાને બદલે ઉલટો "કુસંપ થયેલો જણાયછે. જાલમસિંહ પોતે પોતાના રાવની કુંવરી વેરે પરણ્યો છે, "તેને તેના પેટનો તેનો વારસ સરજ્યમલ કરીને કુંવર છે. મા અને દીકરાને તેની

૪૦ સ૦ ૧૮૨૬ માં ગોરલનો ઠાકોર મરણ પામ્યો, તેને ચાંદ્યા કરીને એકની એક પુત્રી હતી તે મહારાજ ગંભીરસિંહ વેરે પરણાવી હતી, તેથી મહારાજે કહ્યું કે મારા સસરાએ પોતાનું ગામ મને કન્યાદાનમાં આપેલું છે માટે તે ખાલસા કરીને હું મારૂં થાણું રાખીશ અને મારી સાસુને અન્નવસ્ત્ર વગેરે જે જોઇશે તે આપીશ. ઠાકોરની વિધવાને આ પ્રમાણે ગામની ઉપજમાંથી આપવાનું કબુલ કર્યું એટલે તે પણ મહારાજના ઠરાવને મળતી આવી ગઇ. પણ મુંડેટીના જાલમસિંહે કહ્યું કે સ્વર્ગવાસી ઠાકોરનો હું દત્તક છું માટે તેની ક્રિયા હું કરીશ એમ કહીને જોરાવરીથી મૂંછ મૂડાવી સપિંડીશ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયા તેણે કરી. એ ક્રિયા મહારાજને પોતાને કરવાની મરજી હતી ગંભીરસિંહને ડર લાગ્યો કે એ બારવટે નીકળશે તેથી વળી કોઇ સમયે જોઇ લઈશું હવણાં તો એને રાજી રાખવો, એમ વિચારીને તે ગામ મુંડેટીને તાબે કર્યું. એક વર્ષ પછી જાલમસિંહે પોતાના પાટવી કુંવર સૂરજમલને કહ્યું કે, "પ્રથમ મોના ગામ ઉમેદસિંહને આપવાનો મારો વિચાર હતો તે તમારી માએ તમારા સગા ભાઇ શેરસિંહને અપાવ્યું માટે આ ગોરલનો પટો ઉમેદસિંહને આપો." આ વાત સૂરજમલે કબુલ કરી નહિ, ત્યારે જાલમસિંહ ગુસ્સે થઇ, રીસાવીને જોધપુરમાં મહારાજ માનસિંહ પાસે ગયો ત્યાં છ મહિના સુધી રહ્યા+ પણ ત્યાં કોઇ પટો મળ્યો નહિ, અને ગાંડની

"સાથે ઘણા દિવસથી અણબનાવ છે. કેટલાક દાહાડા લગી તો તેઓ ઇડરના આશ્રય "નીચે જઈને રહ્યાં, અને ગંભીરસિંહે સૂરજમલ અને તેની માને સારૂં જીવાઈ મેળવી "આપવાના કામમાં ભાગ લીધો હોય એમ જણાય છે પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નથી. "જાલમસિંહે આ વિષે ખોટું લગાડયું ને મેં એને બોલાવાને સમન કરયો તે "વેળાએ ખરેખરો ફિસાદ કરવા જતો હતો. ત્યારથી કુંવર સિરોઈવાળાને ત્યાં "ચાકરિયે ગયો છે, અને તેની મા પોળ પાછી ગઈ છે."

+ તા. ૨૪ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૨૬ ને રોજ કર્નલ બાલન્ટૈન વડોદરાના રેસિડેન્ટને નીચે પ્રમાણે લખેછે:—

"આ પ્રસંગે મને, ગંભીરસિંહે અને મુંડેટીના કુંવર સૂરજમલે અરજ કરી કે, "ઠાકોર જાલમસિંહે કેટલાક દિવસથી મુંડેટી છોડી છે, અને જોધપુરના રાજા માન "સિંહ પાસે જઈ રહ્યાની વાત જણવામાં આવી છે તે વાત સરકારને કાને નાં "ખો. ગયે વર્ષ ઠાકોર ઘણો ભાગ કાઢે હતો, અને તેના બીજા કુંવરને માટે ત્યાં

ખર્ચો આવી પડી; વળી ઉમેદસિંહ તેની સાથે ખર્ચ વધારે થવા લાગ્યું એટલે જોધપુરથી કેટે ગયો. ત્યાં તેને કામ મળ્યું એટલે એક વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યો. પોતે ધાર્યું હતું કે હું રીસાઇને જોધપુર જઈશ એટલે સૂરજમલ મને મનાવાને આવશે અને મારૂં વચન માન્ય કરશે પણ તે તો કાંઇ થયું નહિ. સૂરજમલ મુંડેટીમાં રહીને ધણો પટો ભોગવતો હતો; માત્ર ત્રણ ગામ જાલમસિંહના કારભારીના હાથમાં હતાં. એક વર્ષ થઇ ગયું એટલે જાલમસિંહ ઈડર પાછો આવ્યો અને સૂરજમલને કાઢાવી મોકલ્યું કે, તું ગોરલ ગામ ઉમેદસિંહને આપ, નહિકર હું મુંડેટીનો પટો ઈડરના મહારાજને લખી આપીશ. આવી ધણી ધમકી દીધી પણ તેણે કાંઇ માન્યું નહિ ત્યારે તેના બાપે ફોજ કરવા માંડી જ્યારે સૂરજમલે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે પોતાના બાપને લખી મોકલ્યું કે, "તમે શિરબંધી શા માટે રાખોછો, આ મુંડેટીનો પટો તમારે જેને સોંપવો હોય તેને સુખે સોંપો, હું વળી ભાવનગર કે ગમે ત્યાં જઇને રળી ખાઇશ." ઠાકોરે તેના ઉત્તરમાં તેને લખ્યું કે, હું જીવું ત્યાં સુધી તમારે હવણાં બે ગામનો ભોગવટો કરવો ને મારા મુવા પછી આખો પટો તમારો છે, પણ હવણાં મુંડેટીમાંથી નીકળો. સૂરજમલે એ વાત માન્ય કરી નહિ ને રીસાઈને અહમદનગર જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે ત્રણસેં બંધુકોવાળા એકઠા કર્યા અને તેના બાપના જીલાયતો જે પોતાના ભણી હતા તેઓને તેડાવ્યા. તે ૧૮૨૯ ના માર્ચ મહિનામાં મધ્યરાત્રે નાદરીની પડોશમાં આવી પોહોંચ્યો કેમકે એનો બાપ ત્યાં હતો, અને એકાએક હલ્લો કરવાને ઇરાદે બંધુકોવાળાને સૂચના કરી કે તમારે બંધુકો છોડવી નહિ, તોપણ તેઓ પાસે આવી પોહોંચ્યા એટલે બંધુકોના ભડાકા કર્યા તેથી સૂરજમલ આ-

"ચાકરીમાં રહ્યો છે. કુટુંબમાં કલહ છે એજ આનું કારણ છે, અને ઠાકોરની "એવી ઈચ્છા છે કે તેનો વડોપુત્ર અને વારસ સૂરજમલ છે તેનો હક કાહાડી નાંખ-"વો." કર્નલ બાલન્ટાને ભલામણ કરી કે ખાલી પડેલી જાગીર ઉપર સૂરજમલને બાહાલ કરવો. પણ રેસિડેન્ટને એમ લાગ્યું કે સૂરજમલને એના બાપની વતી જાગીરનું કામ કાજ ચલાવવાને ઠરાવવો એટલું બસ છે. આ છેલ્લી ભલામણ મુંબઈ સરકારે મંજુર કરી. અને ૧૮૨૭ ના એપ્રિલ મહિનામાં તે ઠરાવ અમલમાં આવ્યો, પણ આવતા જુન મહિનામાં તે રદ કરવામાં આવ્યો.

ખ્યાની જાણ થઈ ગઇ. તેના સામા તેના બાપના માણસો થયા, પણ જાલમસિંહે જાણ્યું જે, "સામી ફોજનાં ઘણાં માણસ છે માટે આપણે નાશી જવું તે ઠીક છે," એમ વિચારી પોતાની ચાવડી ઠકરાણીને લઇને નાઠો, પછી દાંતાના એક ગામમાં તેને મૂકીને પોતે હુંગરામાં જતો રહ્યો. સૂરજમલે આવીને નાદરી ગામ લીધું અને ત્યાં પોતાનું થાણું બેસાડ્યું, પછી ત્યાંથી મુંડેટી આવીને પોતાનું રહેાણ ત્યાં કર્યું.

કુંવર ઉમેદસિંહને મરી ગયાને પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં એટલે તેની ઉપલેત્ર કન્યા ગુલાબબાઈ જે સુરજમલની બેહેન થાય તેને પોતાને વેરે પરણાવાને મહારાજ ગંભીરસિંહે માગું કર્યું. પણ મુંડેટીનો ઠાકોર તથા તેની રાઠોડ ઠકરાણીને તે વાત ગમી નહિ કેમકે મહારાજની આ વેળાએ વૃદ્ધાવસ્થા થઈ હતી; તથાપિ પોતાના બાપની સામે મહારાજ જો સુરજમલને આશ્રય આપે તો તેણે તે પ્રમાણે કરવાને હા કહી. જ્યારે જાલમસિંહ હુંગરામાં ગયો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે સુરજમલ પોતાની બેહેનને મહારાજ સાથે પરણાવી દેશે, તે માટે તેણે તે બાઈની માને છાનું લખ્યું જે એ પુત્રીને અહિં મોકલી દેજો કે તેનો કોઇ યોગ્ય વર સાથે સંબંધ કરવામાં આવે. પછી તે બાઇને ઠકરાણિયે ત્યાં મોકલી દીધી એટલે જાલમસિંહે તેને સલાણાનો રાજા જે રતલામનો ભાયાત થાય તેની સાથે પરણાવી.

જાલમસિંહે છમેં આરબ તથા મકરાણી બંધુકદાર એકઠા કર્યા હતા તેટલા લશ્કર રાત્રની વેળાએ નાદરી ઉપર હલ્લો કરયો તે વેળાએ સુરજમલનો થાણદાર કાનજી બહુ બાહાદુરીથી લડયો અને હલ્લો કરનારાઓને પાછા હઠાવી દીધા.

સોરઠો.

વાકરિયો થેં વાધ, આયો ખડ અદમાલરો;
કનિયો કાળો નાગ, નિશ્ચળ કીધી નાદરી.+

જાલમસિંહ હુંગરામાં જેનાં માણસ એક ધાડી ઝાડીમાં રેહેતાં હતાં ત્યાં જતો રહ્યો અને રસ્તામાં સુરજમલના એક ગામને બાળતો ગયો. મુંડેટીમાં સુરજમલ થાણું રાખીને રહ્યો હતો ત્યાં હલ્લો કરવાને થોડા

+ તે બીજવેલો વાધ અદમાલજીનો પુત્ર આવ્યો, પણ કાલીનાગ જેવા કનૈયાએ નાદરી ગામ નિશ્ચલ કર્યું.

દિવસ પછી તેણે તૈયારી કરી. તે વાત સુરજમલના હેરક અથવા શેરિયા-ઓએ જયને કહી એટલે તેણે ઈડરમાં પોતાના કારભારીને લખ્યું કે, "મહારાજે આશ્રય આપવાને કોલ કરેલો છે તે પ્રમાણે આ વેળાએ "તેમને તેડતા આવજો." ગંભીરસિંહે તે પ્રમાણે જવાને હા કહી અને ફોજ કરવા માંડી. પણ તે દિવસ તો જતો રહ્યો, અને બીજે દિવસે ફોજ લઇને મહારાજ ઉત્તર દીશા ભણી ચાલ્યો ત્યારે કારભારિયે કહ્યું કે, મુંડેટી તો બીજી દિશાએ રહી ને આપ આ દિશામાં ક્યાં પધારો છો? ત્યારે તે કહે કે, "અમે જયને ઠાકોરને આવવાનો રસ્તો રોકીશું, અને તેઓને મુંડેટી ઉપર જતા અટકાવીશું." પણ ઠાકોરે તો આગલી રાત્રે જયને હલ્લો કર્યો હતો. સુરજમલના માણસોનું ધમારતોએ કરીને રક્ષણ થયું અને સામાવાળાનાં પાંત્રીશ માણસ મુંવાં પણ બુરજમાં સુરજમલના પાંચ સાત બંધુકદાર હતા અને ત્યાં દારૂનાં કુલ્લાં હતાં તે સળગવાથી તેનાં માણસો મુંવાં અને સુરજમલને પણ જમણા હાથને પોહોંચે ગોળી વાગી પણ ગામ તો આબાદ રહ્યું. બીજે દિવસે પાસેના ગામનો એક ઠાકોર આવ્યો અને મુંડેટીના સારા સારા લોકોએ વચ્ચે પડીને જાલમસિંહને કહ્યું કે, "તમે કોની સાથે લડોછો? તમારા દીકરાનું તમારે હાથે મોત થશે તેમાં તમારી શોભા નહિ" એમ કહી ગામ બાહાર તેને મુકામ કરાવીને પંચાત કરી, તેમાં બે ગામ સુરજમલ હાલ ભોગવે અને પછીથી જાલમસિંહ ગુજરે ત્યારે તેને આખો પટો મળે એવો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે સુરજ-મલ પોતાની માને લઇને મુંડેટી છોડી પોતાને સ્વાધીન કરેલે ગામ ગયો અને જાલમસિંહ ફરીને પાછો મુંડેટીમાં પેઠો.

આવો નીકાલ થયો છતાં પણ સુરજમલને પોતાના પિતાની બીક રહી તેથી સારૂં રક્ષણ થઇ શકે એવી જગ્યા શોધવા લાગ્યો પણ કોઇ સરદારોએ તેને રાખ્યો નહિ. પછી કુવારે કિલ્લો હતો તેથી ત્યાં ગયો તે ચારણના શાશનનું ગામ હતું તે તેને ત્યાં રેહેવા દેવાને રાજી ન હતો; પણ સુરજમલે કહ્યું કે હું ઘાયલ છું માટે પાટો છૂટતા સુધી મારે રેહેવું છે. તથાપિ એ વેળાએ મહારાજા તે ગામની પડોશમાં આવી ચડયો હતો તેની પાસેથી સુરજમલને રાખવા વિષેનો પરવાનો લખાવી લીધો. સુર-જમલ ત્યાં કેટલીક વાર સુધી રહ્યો અને પછી પોતાના કમીલાને ત્યાં

મૂકીને અહમદનગરમાં રાજા કર્ણસિંહની ચાકરી કરવા ગયો. ત્યાં તેને એક ગામ અને ઘોડેસ્વાર આપી.

ઈ૰ સ૰ ૧૮૩૩ ના વર્ષમાં રાજા ગંભીરસિંહ દેવ થયો તેની પ-છવાડે ચૌદ રાણિયો સતી થઈ પણ હવણાંના મહારાજ જવાનસિંહની આ પોતાના બાળકને ઉછેરવાને રહ્યાં.

છપય.

પડે નક્ષત્ર ભુવપંથ, ધડાકે કંપ હુઇ ધર;
સુરભી નિસાસા હોય શબ્દ કઠિણ વિલલાત કર;
ઇન્દ્ર વ્રષા તુહ્ય અંબ, વ્રષા અનમંત ઉપલવહ;
તેજ ખંડ ભયે તંડ, મંડ ધુમંડ મારુતહ;
અસ ઉદ્‌ઘટ ઓસુગન આગમન, હા ભાવી બલ હોયહો;
તણ માટ હુવો ઓત્તમવપુ, ભૂપ ભાણ કુલ ભાણ મો.* [૧]

---

૧ પૃથ્વી ઉપર ઘણા તારા ખરયા, પૃથ્વી ડોલી, ગાયો દુઃખથી બરાડીને નિસાસા નાંખવા લાગી. ઈંદ્રે થોડું પાણી વરસાવ્યું, તે સાથે ઘણાકરા પડયા, સૂર્ય તેજભંગ થયો, પવન ધુમાડિયો ખાવા લાગ્યો, એવા અઘટિત અપશકુન થવા લાગ્યા તે ઉપરથી ભાવી બનાવનું જોર થયું અને સૂર્યવંશી સૂર્ય જેવો રાજા ઉત્તમ દેહ પામ્યો. ભાવાર્થ કે દેવ સ્વરૂપ પામ્યો.

* પૃથ્વીકંપ અને તારા ખરવા વિષેનું આ ઠેકાણે લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ખરેખર બનેલું છે. ઈ. સ. ૧૮૩૩ નું વર્ષ જોકે દુકાળનું નહતું તોપણ અસાધારણ તંગાસનું વર્ષ થઈ પડયું હતું. તે વર્ષમાં તા. ૧૦ મી ડિસેમ્બરને રોજ મુંબઈ સરકાર કોર્ટ આફ ડરેક્ટરોને નીચે પ્રમાણે લખેછે:—

"પાલણપુરનો પોલિટિકલ સુપરિન્ટેનડેન્ટ રિપોર્ટ કરેછે તેમાં લખે છે કે, ચો-"માસાના પાકનો છેકાછેક નાશ થઇ ગયો છે, તેથી કરીને ૧૮૧૨-૧૩ (અગનોત-"રો) ના વર્ષ પછી વધારે ચડી ગયેલો ભાવ કદિ જોવામાં આવ્યો ન હતો તેટલો "અનાજ વગેરેનો ભાવ ચડી ગયો છે. દાણાની આયાત થવાને સુગમ પડે, અને ગરી-"બ લોકોને થતું દુઃખ જેમ બને તેમ ઓછું પડે એટલા માટે લેફ્‌ટનેન્ટ પ્રેસકટની સૂચના ઉપરથી પાલણપુરના દિવાને આવતા અનાજના માલ ઉપરની જકાત બિલકુલ "કાઢાડી નાંખી છે, અને સારા ભાગ્યે કરીને આ પરગણાનો ઘણો ખરો ભાગ રવીના કામને લાયકનો છે, તેથી કૂવા ખોદવા વગેરે બાબતોમાં બેહુતેને બધા પ્રકાર

ભૂપત પડે ગંભીર, અભંગ હિંદુવાણ ઉજાગર;
સુની સંત્રે રનીવાસ, હરખી સતિયાં કહે હરહર;
તકે વંશ તારવા, સઘા ત્રહુપખાં ચઢાવાં;

"નો આશ્રય આપવાનો બંદોબસ્ત કરેલો છે, તેથી કરીને હાલમાં ચાલતી મોઘવારી
"કેટલેક દરજ્જે ઓછી થશે, તો પણ એક ધાસ્તી રહેછે કે કોળી અને બીજા કિસા-
"દખોર લોકો આખા ગૂજરાતમાં વસે છે તે દાણાનો પાક કથળી જવાથી કામમાં
"ગુંથાયા વિનાના રેહેવાથી નવરા પડશે; અને હવણાંના અનાજના આકરા ભાવને
"લીધે નિરાશ થઈ જવાથી ટોળિયો બંધાઇને રૈયતની શાન્તિનો ભંગ કરવાની ધાસ્તી
"બતાવશે તેને માટે બનતી સાવધાની રાખવાના ઉપાય કામે લગાડવામાં
"આવ્યા છે."

"તા. ૧૬ મી આગસ્ટના રોજના મિ. વુઈલોબીના લખવા પ્રમાણે ઘણું કરીને
"આખા કાઠિયાવાડમાં તે દિવસ સુધી વર્ષાદ વરસ્યો ન હતો અને પાક બચી શકે
"એટલો પડવાની આશા પણ ન હતી. એનો પરિણામ એવો થયો કે, અનાજ તથા
"ઘાસની ઘણીજ તાણ પડી, અને બ્રિટિશ તથા ગાયકવાડની ખંડણીમાં છૂટ મૂકવાની
"જરૂર પડશે એમ થયું. અનાજનું મૂલ્ય ત્રણ ગણું થઇ ગયું અને તે દિવસ લગણ
"પણ વધ્યાં કર્યું; ઘાસની તંગી મુખ્યત્વે કરીને પડવા લાગી, અને ઘણાં ઢોર નિત્ય
"નિત્ય મરવા લાગ્યાં. મિ. વુઈલોબી વિષેશ લખે છે તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ખંડ-
"ણી ભરનારાઓએ રીતસર અર્ધી રકમ ભરી છે તે પાછી આપવી પડશે."

"ભુજની વાયવ્ય અને નૈર્ઋત્ય કોણના પરગણામાં ઘણા માઠા સમાચાર જાણીને
"રેસિડેન્ટે ત્યાં જાતે જઇને તપાસ કરી ખાતરી કરી લીધી તેથી તે સમાચાર વધારીને ન
"હોર કરેલા જણાયા નહિ. ઘણે ઠેકાણે આ વર્ષમાં વર્ષાદ થયો નથી, અને ગયા વર્ષની
"તંગાશને લીધે ઘાસમાં છેક ખૂટ પડી ગઈ તેથી ઘણાં ઢોર ભૂખે મરી ગયાં. આ પ્રા-
"ન્તમાં કેટલેક પ્રસંગે તાણ પડેલી ત્યારે લોકો ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ અને સિન્ધમાં
"કુટુંબ તથા ઢોર લઇ ગયેલા, પણ આ વર્ષ એ સાધન અટકી પડયું છે; દરબારે શે-
"હેરની પાસે તલાવ ઊંડુ ખોદાવાને મજુરોને રોજ એક શેર અનાજ આપીને તેમનું
"દુઃખ ઓછું કરવાનો નિશ્ચય કરેલો છે, તેમાં તેના કારભારિયે પાશેર પોતાને હિસાબે
"તે ઉપરાંત આપવાનો ઠરાવ કરેલો છે."

"આ રિપોર્ટ કર્યા પછી થોડો વર્ષાદ થયો હતો; પણ આ પ્રમાણે આશા થયેલી
"જતી રહી હતી, અને ઘણાં તીડ પડીને આખા દેશ ઉપર પખરાઇ જઈને દરેક જાત-
"ના અનાજનો નાશ કરેલો તેથી મોસમનો દેખાવ ઉલટો વધારે ભયાનક થઈ પડેલો.
"આવા મારથી લોકો નિરાશ થઇ ગયા છે તેથી પાછેતર વાવણી કરવાને તેઓને સમ
"જવી શકાય એમ નથી, અને એમ લાગેછે કે, દરબાર પોતાની સદાની ઉપજનાં
"ચોથા ભાગ કરતાં વધારે ઉઘરાવી શકશે નહિ."

સાથ કરાં સામરો, કિરતી નવ ખંડ કહાવાં;
ઇમ ધાર બાત મનમેં અડગ, પરમ જ્યોત પીછાનિયાં;
પતિતણી અવે છેટી પડે, મુજ રાજ ધર્મ કેહો રાણિયાં. ૨

નેહ નાવ નારિયાં, કેક મન હરખ કરેવે;
નેહ નાવ નારિયાં, ધંખ ચિત ઉમંગ ધરેવે;
નેહ નાવ નારિયાં, બડી ઠકરાત બજાવે;
નેહ નાવ નારિયાં, ગીત મરદંગ ગવાવે;
તન ભવાંનતણી ઇમ કહે ત્રિયા, સુકુલ વાટ કિય સારિયાં;
નાવરે સાથ બલવે નહિ, નેહ નાવકી નારિયાં.

અણ સમયે એટલા, મરમ છદ વચન ઉચારે;
સતિયાં કર સંકલ્પ, અગ્નિ સ્નાનહિ ઊર ધારે;
પ્રથમ દૌલત કુંવરી, ભજે ચંડી ભટિયાણી;
જસુ કુંવરી ચહુઆણીં, જગત માતાસી જાણી;
સત અધિક સતી સિસોદણી, કુંવરીં અધિક ચડતી કલા,
સતિ સંગ કરત મહોંરાજરો, વધ્યો સુજસ ચહુવે વલા. ૪

કુંવરી લાલ આહડી, સતિ સુતા જનક સરીખી;
વખત કુંવરીં ચાવડી, પ્રકટ સુરસરી પરેખી;
ચંદ કુંવરીં ચહુવાણીં, અખાં જ્યમ ભવાં અનોપમ,
પારવતી જ્યમ પ્રકટ, કુંવરીં વદનાં સતરે ક્રમ,

---

૨ જેનું હિંદુઓમાં તેજ અભંગ થયેલું નહિ એવો ગંભીર રાજ પડયો, એ વાત "ની અંતઃપુરમાં જાણ થઈ એટલે સતિયો હરખીને શિવ શિવ કેહેવા લાગી, 'મારા ધ- "ણીનો, મારી માનો, અને મારા બાપનો વંશ તારવાને હું મારા પતિનો સંગાથ કરીશ "કે નવ ખંડમાં કીર્ત્તિ થાય.' એવો મનમાં અડગ નિશ્ચય કરીને તેઓએ પરમ જ્યોતિને, "જોવાનું કહ્યું કે મારે મારા પતિનું છેટું પડે તો પછી મારો રાણીનો રાજધર્મ શો ?

પાસવાન ઉભય નાથી, વનાં, ખુશી ઉમંગ ચિત ખલભલી;
ગઢપતિ લાર ગંભીરરે, મેહેલાં બલણ કજ હલમલી. ૫
ઉમેદાં ઉમંગી, હુઈ સત કરણ હજૂરણ,
જસુબાઈ ધાબહિની, જકે તન ઉઠી જાલણ;
સુ મુરતાં સબજાન, આપ સત કાલ ઊમંગે,
જેઠી, દોલી જોડ, લાર પતિ બેઊએ લગે;
અણવાર તીય કથ ઓચરે, કલજુગ લતા ન કામરી,
સતિપુરે જાય વસશાં સહી, સેવા કરણાં સામરી. ૬
મરદાનાકે માંહ, તવેકૃત અડગ તણી તક
પિછે સદન નિજ પહુચીં, કરે સ્નાન ગંગોદક,
અધિક પોશાકાં અંગ, જરી ગરકશ જાણે જણ,
તન ભૂષણ મોતિયાં, પહીંરીં મન માતી આપોપણ,
વરણાવ કરે તણહી વખત, ધર્મ સુભારથ ઉરધરી,
ભવાનરાંનદ સાથે ભલી, સતી બલણ કજ સંચરી. ૭
નેઊવાનું નત વર્ષ, સંવત બધતે એક સત્તર;
વ્રખા ઋતુ વણ વ્રખા, ભયા સમ ગત ભાસંકર;
શ્રાવણ દિન પખ શ્યામ, સોમ અગિયારસ જાણો;
પતંગ ચઢતે ઘડી પંદર, પ્રાન ગંભીર પ્રયાણો;
સો રાત દિવસ રનિવાસરહ, સતિયાં કરત ચલામણો;
નિસિ હોત અસો નૃપ રાજરો, હવો પ્રભાત હલામણો. ૮

---

૮ સંવત ૧૭૬૦ મા વરસાદના દાહાડામાં, પણ વર્ષાદ વિનાને શ્રાવણ વિદિ ૧૧ ને સોમવારને દિવસે પંદર ઘડી દિવસ ચડતાં ગંભીરસિંહનો પ્રાણ ગયો. તે દિવસ ને આખી રાત્રી તેનું શબ અંતઃપુરમાં રહ્યું કેમકે તેની પછવાડે સતિયો તૈયારી કરી શકે, પછી રાત્રી વિત્યાપછી પ્રભાતમાં રાજનું સિધાવવું થયું.

ગાજ નાંદ ઘણકાર, તાંત ઝણકારત વામાં;
ત્રહક ત્રહક ત્રંબાલુ, ડહક કરતાલ દમામા;
અમંગલ મંગલ અસો, તસો તણ ઘડી વર્તાયો;
જણ બનિતારો જૂથ, સપુહ જાતરા સિધાયો;
સો ગંભીરનૃપ સતિયાં સહિત, હાં હસત મુખહેંડલી;
લે ચલ્યો અસ્ત પામણ કંજે, મયંક ઉડગણ મંડલી. ૯

હા હસ્તી હિંડતી, આણંદ કરતી ઉકસતી;
પગ પગ જશ પાવતી, કર્મ અશ્વમેધ કરંતી;
દાણ પુણ્ય દેયતી, નેહ તોડતી પુરંનર;
ધ્યાન સ્વામિ ધારતી, પિંડ માનતી તૃણાપરિ;
કુણ બિરદ એહિ સતિયા કહું, પણ મે એહેડી પારખી;
સ્ત્રિયાં નામ અબળા અવર, આ સબળા શૂરાસારખી. ૧૦

અંત થાન ઉપરાં, આય સતિયાં અણવારે;
પતંગ કરી પ્રણામ, આદિ કથ એહ ઉચારે;
હે દિનકર, હે દેવ, સદતુમ સતી સહાઇ;

---

૯ ઘણકાર શબ્દની ગર્જના થઈ, તાંતવાળા વાદિત્રોના ઝણકારા થયા, ત્રાંબાળુ ત્રહક ત્રહક વાગવા લાગ્યું, કરતાલ ડહક ડહક વાગવા લાગી, અમાંગલિક સમયે જેમ માંગલિક થાય તેવું તે સમયે વર્ત્તાયું. જાણે સ્ત્રિયોનું ટોળું લઈને રાજા જાત્રાએ સિધાવ્યો. તે ગંભીર રાજા સતિયો સહિત હાથીના મુખ આગળ હાથણિયો ચાલે તેમ અથવા અસ્ત પામવાને ચંદ્ર તારાની મંડળી લઇને ચાલે તેમ ચાલ્યો.

૧૦ તે હસતી હસતી, આનંદ કરતી, અને ઉત્કંઠા ધરતી, પગલે પગલે જશ પામતી અને અટકા અશ્વમેધ યજ્ઞનું કામ કરતી, પુણ્યદાન કરતી, નગર વાસિયો સાથેનો સ્નેહ તોડતી, ધણીનું ધ્યાન ધરતી, પોતાના શરીરને તંબોલા સમાન માનતી ચાલિયો. તે સતિયોનું વિરૂદ તે હું શું કહું? પણ મેં તો એવી પરીક્ષા કરી કે, બીજી સ્ત્રિયોનું નામ તો અબળા પણ આ તો સબળા શૂરવીરોના સરખી છે.

शुद्ध इडर सामरो, सामतण भोन सदाइ;
करजोड अरज वंदन करे, उरधर ध्यान अनूपरां;
मरडाय शक्ति हाली मसत, अरडरथी रही उपरां. ११

भुपत धन्य भांटियां, पृथवि जश वास प्रमाणां;
सिसोदा धन्य साख, साख धन्य हे चहवाणां;
धन्य साख चावडा, डमर सौभाग्य वडाले;
धणी साथ धुव धडे, पावक तन सती प्रजाले;
के साख साख धॅन्य धॅन्य कवीन्द्र, पतिधॅन्यनृपतो परणियां;
सामरो नाव भव सिंधुसें, तारण झोका तरणियां; १२

मंड वंश मरजाद, मंड आनंद अतिय मन;
मंड रसन हरि मंत्र, मंड वैराग साधुजन;
मंड कंप कायरां, मंड क्षत्रिय पुरुषातन;
कमध मंड थरु कीर्त्ति, कीर्त्ति कर मंड सुजस कर्म;
वड मंडी धर्म संसार विच, साम साथ तन छंडियां;

---

૧૧ સ્મશાનમાં સતિયો આવી પોહોંચી એટલે સૂર્યને નમસ્કાર કરીને પ્રથમ તો એમ કહ્યું કે, 'હે દિનકર! હે દેવ! તમે સતિયોના સહાયી ખરા છો, અમારો ધણી આવતા અવતારમાં ઈડરનો આ ધણી હજો, અને તેની ધરતીમાં અમે સદા હજો', આ રીતે હાથ જોડી, પગે પડીને અરજ કરી, અને મનમાં સારૂ ધ્યાન ધરીને તે શક્તિયો મરડાઈને ઉત્તમ થઈ ચાલિયો અને ડર્યા વિના ચિતા ઉપર જઈને પડી.

૧૨ ભાટી રાજાને ધન્ય છે, જેનો જશ પૃથ્વી ઉપર વશી રહ્યો, સિસોદિયા શાખાને ધન્ય છે, ચોહાણની શાખાને ધન્ય છે, ચાવડાની શાખાને ધન્યછેકે જેઓનો આડંબર અને સૌભાગ્ય મ્હોટાં છે, સ્વામીની સાથે અચળ ધડે સતિયો પોતાનાં શરીર પ્રજાળે છે તેમની દરેક શાખાઓને કવીંદ્ર ધન્ય કહેછે, જે રાજાને તે પરણી તે રાજાને પણ ધન્ય છે. પોતાના ધણીને ભવ સાગરમાં તારનારી તે નૌકા રૂપ છે.

પતની ગંભીર ચિતાપરે, એ પગ મંડે મંડિયાં. ૧૩*

૧૩ વંશની મરજાદ માંડી, મનમાં અતિશય આનંદ માંડયો, જ્યે હરિમંત્ર માંડયો, સાધુ જનના મનમાં વૈરાગ્ય માંડયો કાયરને કંપ થવા માંડયો, ક્ષત્રિયોને મનમાં શૂર ચડવા માંડયું, રાઠોડોની અચળ કીર્ત્તિ માંડી, કીર્ત્તિ કરે એવાં સુજશનાં કર્મ માંડયાં, જગતમાં મ્હોટાં ધર્મ માંડીને સ્વામીની સાથે શરીર છોડયાં, ગંભીરસિંહની ચિત્તા ઉપર તેની સ્ત્રિયોએ પગ માંડયો તેની સાથે એટલાં વાનાં મંડાયાં.

* કોર્ટઆફ ડરેક્ટરોને મુંબઈ સરકારે તા. ૮ મી આક્ટોબર સન ૧૮૩૩ ને રોજ ડિસ્પાચ મોકલ્યો તેમાંથી રાજા ગંભીરસિંહની મરણ સમયની નીચે લખેલી હકિકત અત્રે દાખલ કરિયે છિયેઃ—

"ઈડરના રાજા ગંભીરસિંહનું મરણ તા. ૧૨ આગસ્ટને રોજ થયું તે પ્રસંગે "ગૂજરાતના પોલિટિકલ કમિશનરે પોતાના પેહેલા આસિસ્ટન્ટ મિ. એરસ્કિનને ઈડર "મોકલ્યો હતો તે એવા વિચારથી કે તે સમયે ફિસાદ થાય તો અટકાવામાં આવે તથા "બાજી રાજના કુંવરને ગાદી ઉપર બેસારીને તેનું રાજ્ય જરી રાખવાનો અંગ્રેજ સર- "કારનો વિચાર છે તે કેટલાક ઠાકોરોને દેખાડી આપવામાં આવે. રાજના અગ્નિ- "દાહની વેળાએ જે બેદકારક અને કરૂણાજનક બનાવ બન્યો તે વિષેના રિપોર્ટ અમે "દિલગીરી સાથે આનરેબલ કોર્ટને કરિયે છિયે."

"રાજા બેભાનપણામાં કેટલાક દિવસ પડી રહ્યો પછી મરણ પામ્યો "તે વાત અગ્નિદાહ દીધા પછી કેટલીકવાર સુધી યુવાન રાજાની માના જાણવામાં "આવવા દીધી ન હતી; પણ બીજી સાત રાણિયો રાજાની સાથે બળી મરવાને તૈયાર "થઈ, અને તે પ્રમાણે તા. ૧૩ આગસ્ટની સવારમાં તે ઘેલી થયેલી સ્ત્રિયો, બીજી "જે રાજાનાથી બીજી નાતની રાખો હતી તે, એક હજુરિયો ચાકર અને ચાર ઘરની "દાસિયો એટલાં જણ આખા ઇડરની વસ્તીની આંખ આગળ અને દિવાનઇત્યાદિ કામ "દારે ની સમક્ષ ચિતામાં બળી મૂવાં. આવા કમકમાટ ઉપજવે એવા કામમાં સર્વે કામ- "દારોનો આશ્રય હતો. રાજના કુટુંબના કોઈ પણ માણસે એનું નહિ બનવા "દેવાને કશો પ્રયત્ન કરયો નહિ અથવા ઇડરમાં જેની કંઈ પણ સત્તા ચાલતી હોય "એવાએ એ લોકોને એવા નાશકારક કામમાંથી પાછાં વાર્યાં નહિ. મિ. એરસ્કિન "લખેછે કે, એક રાણીને ગર્ભ હતો અને તેને કેટલાક મહિના થયા હતા, બીજી "હતી તેને રાજનો સંગ પણ થયો નહતો તેણે બળી મરવાની પોતાની ના મરજી "જણાવી હતી. એક જે વર્ષે મ્હોટી હતી અને પદવીમાં બીજી હતી તે સાઠ વર્ષની "હતી, અને સર્વના કરતાં જે જવાન હતી અને જેને પરણ્યાને માત્ર ઓગણીસ મ- "હિના થયા હતા તે છક વીસ વર્ષની હતી. લોકોના મનમાં ધર્મનો વેહેમ છતાં

"પણ આવા ઘાતકી કામમાં જે આગેવાન હતા તેઓ પ્રતિ કમકમાટ અને ધિ-
"ક્કારનો સામાન્ય ભાવ બતાવવામાં આવ્યો હતો, અને સર્વેના સમજવામાં એમ
"આવ્યું હતું કે, જો યોગ્ય ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા હોત તો ત્રણ જીવ કરતાં
"વધારેનો ભોગ થયો હોત નહિ. એક નજરે જોનારે કહ્યું કે, જ્યારે ચિતા સળગી
"ત્યારે મ્હોટી રાણિયે કારભારિયોને કહ્યું કે, મેં તો સતી થવાનો નિશ્ચયજ કરયો હતો
"અને ગમે એટલું મને સમજાવવામાં આવત તોપણ મારો વિચાર હું ફેરવનાર
"હતીજ નહિ. તથાપિ કોઇના ભણીથી વારવામાં કે દયા બતાવવામાં આવી નથી એ
"આશ્ચર્યકારક વાત છે. છેવટે તેણિયે કહ્યું કે, તમારા રાજાના આખા કુટુંબનો નાશ
"કરાવીને જે લૂંટ મેળવવાની આશા રાખોછો તે તમે જઇને ભોગવો. કારભારિયો
"પોતાના સ્વાર્થને લીધેજ જોને કુંવર છે તે રાણીને ઉગારવાને લલચાયા છે, કેમકે
"રાજાના એકના એક કુંવરની તે મા છે, તેનો જો નાશ કરાવવામાં આવે તો તેમના
"વિચાર ઉપર વેહેમ રાખવામાં આવે."

ઈડરમાં કોણે ક્યાંથી આવીને રાજ્ય કર્યું તે સમજવા વિસ્તારથી વંશાવળી નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:—

જયચંદ (કનોજનો છેલ્લો રાજા. ઈ. સ. ૧૧૯૩)

|

શેખજી (કુંવર પદવીમાંજ દેવલોક પામ્યા.)

|

શિયોજી

|

યસોધામ,-આરતાનજી ૧ સોનીગજી રાવ અજમાલ-અજી

(ભોમે કડી પરગણાનું સોમેત્રા (ઓખામંડળ) (રા. મા.)
જાગીરમાં આપ્યું પછી ૪ થી ઈડર જીત્યું)

|

૨ એહેમલજી

|

૩ ધવલમલજી

|

૪ લુણ કરણજી

|

૫ અરહતજી

|

૬ રણમલજી ,, (વિ. સ. ૧૪૪૯)
એ પરાક્રમી થયો. એણે ઈડર અને મેવાડ વચ્ચેનો ભાગર દેશ યાદવ વંશવાળા પારેથી લેઇ લીધો. અને ત્યાંની રાજધાની ઝ.રડગઢમાં કેટલીક મુદ્દત રહ્યો.

|

૭ પૂંજો.

|

૮ નારણદાસ ૯ રાવભાણ

|

૧૦ સુરજમલજી ૧૨ ભીમજી
(રાયમલજી પારેથી ગાદી છોનવી લીધી)

|

૧૧ રાયમલજી
(રાણા સંગની દીકરી પરણ્યા પછી સસરાની મદદથી ભારમલ પાસેથી ગાદી લેઈ લીધી.

|

૧૩ ભારમલજી
(રાયમલજીના મરણ પછી ફરી ગાદિયે બેઠો.)

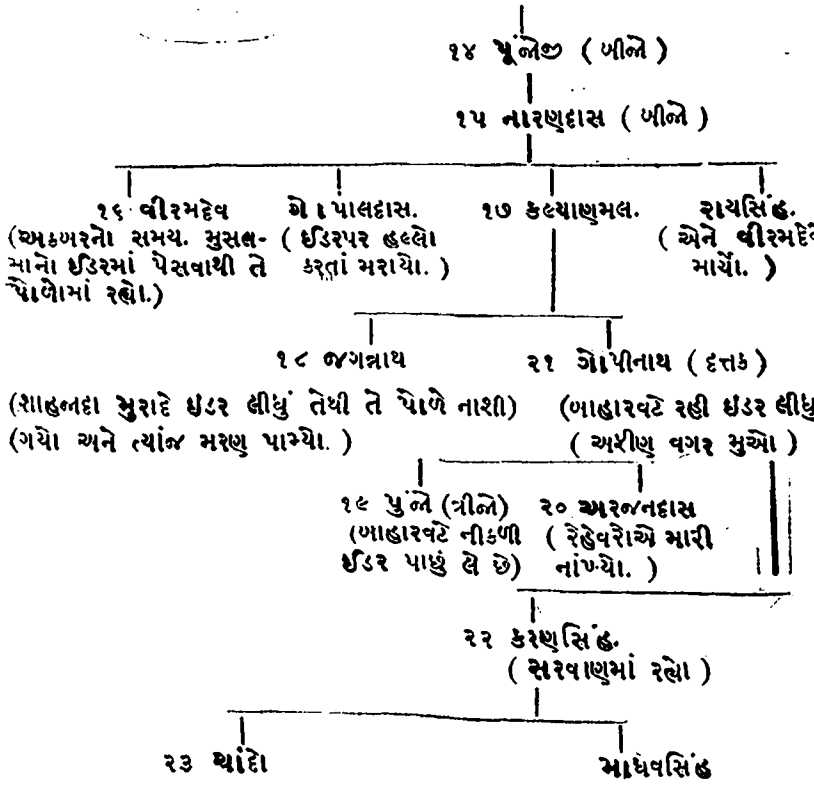
૧૪ પુંજોજી (બીજો)
૧૫ નારણદાસ (બીજો)
૧૬ વીરમદેવ
(અકબરનો સમય. મુસલ-માનો ઈડરમાં પેસવાથી તે પોલોમાં રહ્યો.)
૧૬ પાલદાસ.
(ઈડરપર હલ્લો કરતાં મરાયો.)
૧૭ કલ્યાણમલ.
રાયસિંહ.
(એને વીરમદેવે માર્યો.)
૧૮ જગન્નાથ
(શાહજાદા મુરાદે ઈડર લીધું તેથી તે પોળે નાશી) (ગયો અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો.)
૨૧ ગોપીનાથ (દત્તક)
(બાહારવટે રહી ઈડર લીધુ)
(અરીણ વગર મુઓ)
૧૯ પુંજો (ત્રીજો)
(બાહારવટે નીકળી ઈડર પાછું લે છે)
૨૦ અરજનદાસ
(રેહેવરોએ મારી નાંખ્યો.)
૨૨ કરણસિંહ.
(સરવાણમાં રહ્યો)
૨૩ ચાંદો
(એને દેશાઇઓએ ઈડરમાં આણ્યો પરિહારોને મારી પોળો લીધી. એણે ઈ. સ. ૧૭૧૮ માં ઈડર ઓયું. ત્યાર પછી શેખજીના વડા પુત્ર યશોધામના વંશમાં નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે આનંદસિંહે ઈડર લીધું તે આજ સુધી તેના વંશજો પાસે છે.)
માધવસિંહ
(બેરાણનો પટો મેળવે છે. ત્યાં તેના વંશજ આજ સુધીછે)

શેખજી.
(તેનો વડો પુત્ર)
યશોધામ
દુહર
રાયપાળ
કાનલ

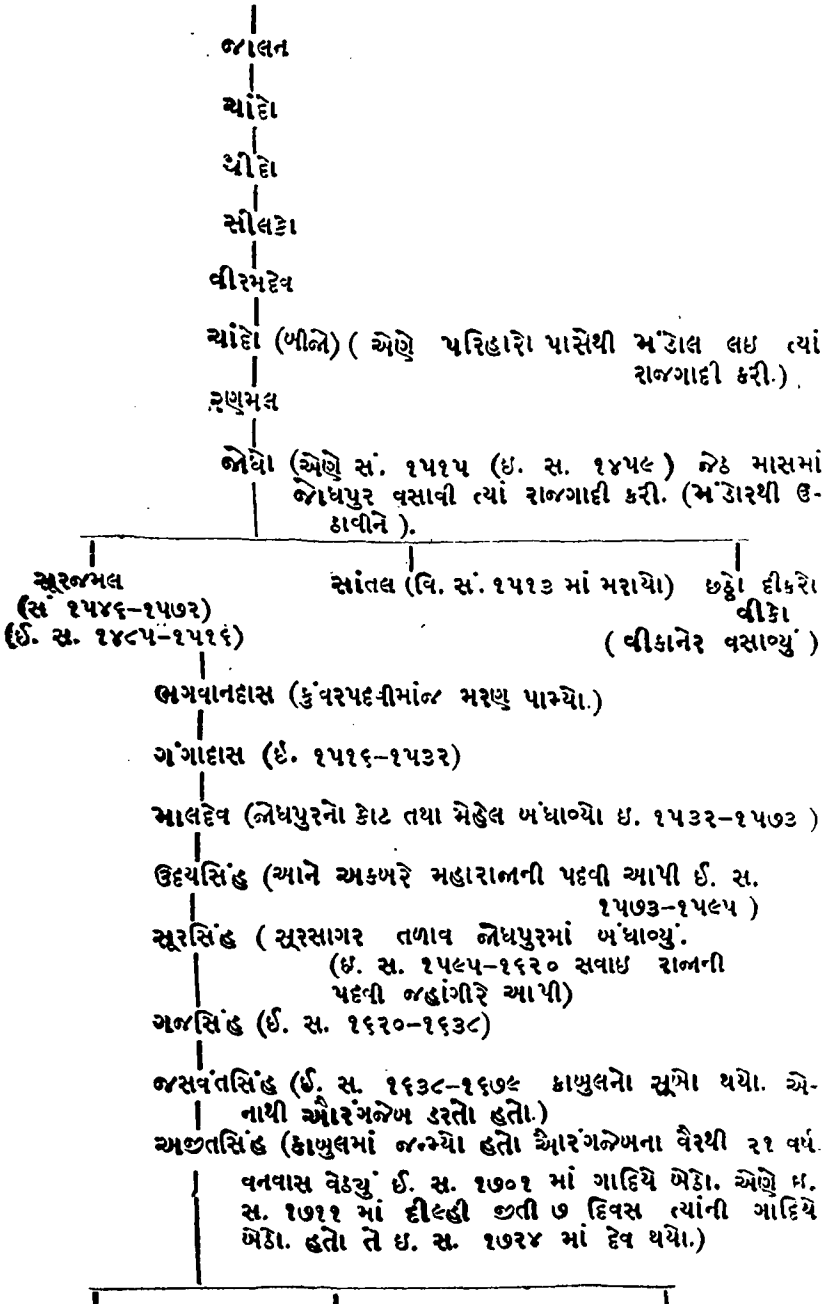
જાલન
ચાંદો
ધીંદો
સીલકો
વીરમદેવ
ચાંદો (બીજો) (એણે પરિહારો પાસેથી મંડોલ લઇ ત્યાં રાજગાદી કરી.)
રણમલ
જોધો (એણે સં. ૧૫૧૫ (ઇ. સ. ૧૪૫૯) જેઠ માસમાં જોધપુર વસાવી ત્યાં રાજગાદી કરી. (મંડોરથી ઉઠાવીને).
સૂરજમલ (સં ૧૫૪૬-૧૫૭૨) (ઈ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૧૬)
સાંતલ (વિ. સં. ૧૫૧૩ માં મરાયો)
છઠ્ઠો દીકરો વીકો (વીકાનેર વસાવ્યું)
ભગવાનદાસ (કુંવરપદવીમાંજ મરણ પામ્યો.)
ગંગાદાસ (ઇ. ૧૫૧૬-૧૫૩૨)
માલદેવ (જોધપુરનો કોટ તથા મેહેલ બંધાવ્યો ઇ. ૧૫૩૨-૧૫૭૩)
ઉદયસિંહ (આને અકબરે મહારાજાની પદવી આપી ઈ. સ. ૧૫૭૩-૧૫૯૫)
સૂરસિંહ (સૂરસાગર તળાવ જોધપુરમાં બંધાવ્યું. (ઇ. સ. ૧૫૯૫-૧૬૨૦ સવાઇ રાજાની પદવી જહાંગીરે આપી)
ગજસિંહ (ઈ. સ. ૧૬૨૦-૧૬૩૮)
જસવંતસિંહ (ઈ. સ. ૧૬૩૮-૧૬૭૯ કાબુલનો સૂબો થયો. એનાથી ઔરંગજેબ ડરતો હતો.)
અજીતસિંહ (કાબુલમાં જન્મ્યો હતો ઔરંગજેબના વૈરથી ૨૧ વર્ષ વનવાસ વેઠ્યું ઈ. સ. ૧૭૦૧ માં ગાદિયે બેઠો. એણે ઇ. સ. ૧૭૧૧ માં દીલ્હી જીતી ૭ દિવસ ત્યાંની ગાદિયે બેઠો. હતો તે ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં દેવ થયો.)
અભયસિંહ
૧ આનંદસિંહ (ઈ. સ. ૧૭૩૧-૧૭૪૨ ઈડરમાં ગાદી

જોધપુર ૧૭૨૪-૧૭૫૦ | સ્થાપી અંકસુના ચાંદા પછી થયો.
૨ શિવસિંહ (ઈ. સ. ૧૭૪૨-૧૭૯૧)
|
૩ ભવાનીસિંહ (બાર દિવસ રાજ્ય કર્યું) | સવરામસિંહ (અહમદનગરનો પટો મળ્યો) | બીજા ત્રણ ભાઇ હતા તેમાં જાલમસિંહને મોડાસા, હમીરસિંહને બાયડ; અને ઈંદ્રસિંહને સુવર મળ્યું.
૪ ગંભીરસિંહ (ઈ. સ. ૧૭૯૧-૧૮૩૩) | કરણસિંહ (૧૮૩૫ સુધી)
૫ જવાનસિંહ (ઈ. સ. ૧૮૩૩-૧૮૬૮) | તખતસિંહ (ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં જોધપુરની ગાદી મળી.)
૬ કેસરીસિંહજી (ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં ગાદિયે બેઠા છે.) | જસવંતસિંહ
સરદારસિંહ હાલના જોધપુરના મહારાજા.

ઈડર સંસ્થાનમાં ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે. સુમારે ૯૦૦ ગામ છે, અને ૨,૫૮,૦૦૦ માણસની વસતીનો સુમાર છે. વાર્ષિક ઉપજ આશરે છ લાખ રૂપિયાની થાયછે. તેમાં અઢી લાખ રૂપિયા ખાલસાના અને સાડા ત્રણ લાખ પેટા જાગીરદારોના છે. મહારાજા ૩૦,૩૪૦ રૂપિયા ગાયકવાડને ખંડણીના આપેછે, અને મહીકાંઠાના બીજા જમીનદારો પાસેથી તેઓ ૧૯,૧૪૦ રૂપિયા ખીચડી હકના લે છે. ઈડરપેટાના જાગીરદારો પ્રત્યેક પોતાની ઉપજના દર હજાર રૂપિયાની ઉપરે ત્રણ અશ્વાર મહારાજની નોકરીમાં આપેછે. મહારાજ શ્રીને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી ૧૫ તોપનું માન આપવામાં આવેછે.

પ્રકરણ ૧૫.

મહીકાંઠાનું થાણે પડવું.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં રાજા ગંભીરસિંહે રૂપાલના ઠાકોર ફતેહસિંહનું ગામ કીડી મારયું, તે ઉપરથી ફતેહસિંહે મેજર મૈલ્સના આગળ ફરિયાદ કરી. એ મેજર પાલણપુર* ખાતાનો અંગ્રેજ સરકારનો એજંટ હતો, તથા તે વેળાએ થોડી મુદતને માટે મહીકાંઠા ઉપર દેખરેખ રાખવાને તેને ઠરાવ્યો હતો. મહારાજે ગામ લૂંટયું તે માટે ફતેહસિંહના લાભમાં તેણે નુકસાન ભરી આપવાનું હુકમનામું કરી આપ્યું. હુકમનામાનો આંકડો ઘણો મોટો હતો તેથી ઇડરમાં કેટલાક ચાલી કે, "કીડીનો કુંજર થયો." હુકમનામાના રૂપિયા મહારાજે આપ્યા નહતા ને એ તો મરણ પામ્યો, એટલે રૂપાલના ઠાકોરે બાહારવટે નીકળવાનો વિચાર કરયો, અથવા બને તો ઇડરનું કોઇ સારૂં બાન પકડવાને ધારયું, કે જેથી કરીને તેની છોડામણનું વળતર તેને મળે. આવે પ્રસંગે ઇડરના કારભારી ખેમચંદનો ભાઇ અખેચંદ જે વ્યાપારી હતો તે અફીણ તથા કાપડ વગેરે માલ લઇને પ્રતાપગઢથી ઇડર જવા નીકળ્યો હતો, તેની સાથે દશ બંધુકદાર હતા, તે રૂપાળામાં રાતવાસો રહ્યા; લાંના ઠાકોરે તેને મીજમાની આપીને તેની સારી ચાકરી કરી. તેના બંધુકદારોને વેડફા જમાડીને માલ સાથે વિદાય કરયા, અને શેઠને એકલા રાખીને કહ્યું કે, "અમે તમને હેઠ ઇડર સુધી પોહોંચાડવા આવીશું." જમી પરવાર્યા પછી શેઠને લઇને ઠાકોર દશ અશ્વાર સહિત તેને પોહોંચાડવા નીકળ્યો, પણ પોતે ધારેલા કામને યોગ્ય એવી જગ્યાએ આવી પોહોંચ્યો એટલે પોતાના પરોણાને કેદી બનાવી દીધો અને તેને ઝાડીમાં લઇ ગયો. વાણિયાએ તેને કહ્યું "મને છોડો તો હું તમે માગો તેટલા રૂપિયા આપું." પણ ફતેહસિંહે કહ્યું કે, મારે તમારા રૂપિયા લેવા નથી, પણ તમારો ભાઇ "ઇડરનું કારભારૂં કરેછે તે "અમારા હુકમનામાના રૂપિયા અપાવે, અથવા તે રૂપિયા વળી રહે ત્યાં "સુધી અમારી પાસેથી દરબારના હકના રૂપિયા લે નહિ, એવો બંદોબસ્ત

* આ વેળાએ મેજર મૈલ્સ નહિ પણ લેફ્ટનેન્ટ પ્રેસ્કટ પાલણપુરનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતો એમ જણાયછે.

કરાવી આપે એવો કાગળ લખો." વ.ણિયાએ તે પ્રમાણે કાગળ લખી મોકલ્યો તેના ઉત્તરમાં એમયદે લખ્યું જે, "હાલ ઉપર અંગ્રેજ સરકારની* જપતી છે માટે એ વાત મારા હાથમાં નથી." આ ઉપરથી રૂ-

---

* મુંબઈ સરકાર, પોતાના તા. ૧૬ મી સેપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૪ ના કોર્ટ આફ્ ડરેક્ટરો ઉપરના ડિસ્પાચમાં લખેછે કે, "ગંભીરસિંહના મરણ પછી "રાજ્યની સત્તા છાન્નુરામ કરીને એક હલકો માણસ દબાવી પડયો હતો, તે પે-"હેલાં માજી રાજાના વડાકુંવર ઉમેદસિંહના હાથ નીચે રહ્યો હતો અને તે કુંવ-"રની ઘણી મીલકત સટોરી લેવામાં પાર પડયો હતો. ત્યાર પછી લાલજી સા-"હેબના મરણ ઉપર ગંભીરસિંહે તેને પોતાનો દિવાન ઠરાવ્યો, અને તે ફેટલીક "વેળા સુધી તેનો નામનોજ મુખ્ય કારભારી હતો. તોપણ ગંભીરસિંહ પછવાડે-"થી પોતાનું કામ પોતે ચલાવી લેતો હતો, તેણે પોતાના મરણની અગાઉ કેટલી-"ક વાર સુધી પોતાનો વિશ્વાસ ઉઠાવી લીધો હતો, અને તે કે રાજાના મરણ "સુધી દિવાનનો ઓહદો નામનોજ તે રાખી રહ્યો હતો તોપણ રાજ્યના કાર-"ભારમાં રાજાએ તેને સામેલ કરયો ન હતો અને તેની સલાહ પણ લેવામાં "આવતી ન હતી. રાણીના ભાઇ પિતાજીના સાધનથી રાણીની કૃપા સંપાદન કરી લેવાનાં જોને સાધન મળ્યાં, અને મુંડેરીનો ઠાકોર જાલમસિંહ જે એનાં નઠા-"રાં કામોમાં સામેલ હતો તેની ઓથ મળવાથી તે બધું કામ ચલાવવા લાગ્યો, "અને અમે અમારો તા. ૮ મી ઓક્ટોબર ૧૮૩૩ નો રીપોર્ટ સતિયોના પ્રસંગ-"નો કર્યો છે ત્યારથી લૂંટવાની રીત તેણે ચાલુ કરી છે. મનુષ્ય પ્રાણીના ઘાત-"કી બોજનો તે મુખ્ય કર્ત્તા હર્તા હતો, અને તે સમયે તેણે દયા વિનાની ચા-"લ ચલાવી તથા ઘણે પ્રસંગે રૈયતના ઉપર જુલમ કરયા તેથી આખા ઈડર-"વાડામાં તે સર્વના મનમાં વિકાર ભરેલો થઇ પડયો. * * * આવા કારભા "રને લીધે દેખીતું છે કે, બાળકુંવરની મિલકતની બ્રિટિશ સરકાર રક્ષક છે "તે મિલકતમાં અતિશય નુકસાન થાય અને દરબારની ઉપજ એટલી બધી લૂં-"ટાય કે ગાયકવાડ સરકાર સાથેનો ઠરાવ પાળવાને તે કે અશક્ય ના થઈ પ "ડે તોપણ આપણને ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડે એટલા માટે બાજીરાવની જ્હાની "ઉંમરમાં તેના રાજ્યનો કારભાર ચલાવનારા ઠરાવવાને પોલિટિકલ કમિશનરે ભ-"લામણ કરી તે પ્રમાણે નીચે લખેલા શખ્સોને ઠરાવવામાં આવ્યા છે.:—રાણી, "કુંકડિયાના દરજનસિંહ (પ્રધાન), હમીરસિંહ (સરના), માજી રાજાનો પિ-"ત્રાઇ અને મુંડેરીના જાલમસિંહનો કારભારી મીરજી શેડિયો."

પાળના ઠાકોરે અખેચંદને ઘણું દુઃખ દેવા માંડયું. તેને લાંચણો કરાવી, માર મારયો, અને તેના કાનમાં દારૂ ભરીને સળગાવ્યો. ત્યારે વણિયાએ કહ્યું કે, "જે રૂપિયાની તમારે તકરાર છે તેથી બમણા રૂપિયા હું મારી માંડના આપું," પણ ફતેહસિંહ કહે કે, એમ તો થાય નહિ, તમારા રૂપિયા મને પચવા દો નહિ. છેવટે એમચંદે મુડેટીના સૂરજમલને બોલાવ્યો અને તેને ઘણા રૂપિયા આપવા કરીને ખત લખી આપ્યું કે, "મારા ભાઇનો છૂટકારો થયેથી તે આપવા." સૂરજમલ કુવાવે રેહેતો હતો ત્યાંથી રૂપાલના ઠાકોરનો શોધ કરવાને નીકળ્યો. ગામ વાવડીના ભીલોને રૂપાલ સાથે વેર હતું, કેમકે ફતેહસિંહની જાતના રેહેવેરોએ ઘણા ભીલોનાં ખુન કર્યાં હતાં. ફતેહસિંહની ભાલ ઠાહાડવા સારૂ સૂરજમલે આ ભીલોને લાલચ દઇને કામે લગાડયા. ભીલોએ ભટકનારા જૂદા જૂદા માણસોના વેષ લઇને ફતેહસિંહનું રેહાણ શોધી કાહાડયું. સૂરજમલને આ બાતમી મળી એટલે તેણે છુપા શિરબંધી રાખવા માંડયા. અહમદનગર અને બીડાસામાં તેણે બસેં બસેં રાખ્યા, અને બીજા બસેં દીટાઇમાં રાખ્યા. સૂરજમલ પોતે કુવાવે રેહેતો હતો તેને તેના જિલાયત વગેરે આવી મળ્યા એટલે બંધુકદાર શિરબંધી લઇને પેલા ભીલોને આગેવાન કરીને ચાલ્યો. તે પેલી ઝાડી નજદીક ગયો એટલે અખેચંદનો બ્રાહ્મણ રસોઇયો એક ટેકરા ઉપર ચડીને આસપાસ જોતો હતો તેના ઉપર બંધુક છોડી; તેને પગે ગોળી વાગી તથા ઠાકોર ફતેહસિંહનો એક ભીલ હતો તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો, તેની ખબર થવાથી જાળામાં એક બાકો હતો તેમાં અખેચંદને બેસારીને ઠાકોર જમૈયો તાકીને વાણિયા ઉપર ચડી બેઠો, અને કહ્યું કે, "કાંઇ બોલીશ તો હું તને તરત મારી નાંખીશ." તેમજ બીજા બાકામાં પેલા બ્રાહ્મણને લઇને કુંવર બોકળીજ રહ્યો તેથી તેઓ ધોંધાટ કરી શકયા નહિ, અને સૂરજમલના બે ડા આસપાસ ફરીને, કોઇ જોવામાં આવ્યું નહિ એટલે પાછા ફર્યા અને રૂપાલ આવીને પડાવ કર્યો. ત્યાં તેઓ ત્રણ દિવસ રહ્યા. પછી ગામ ચાંદણિયે જઇને પંદર દિવસ રહ્યા. આ ઠેકાણેથી એમચંદને કાહાડ્યું કે અમારે શિરબંધીના પગાર આપવા છે માટે અમને રૂપિયા આપો. પણ વાણિયાએ અગાઉથી રૂપિયા આપવાને ના કહી અને કાહાડ્યું કે તમે અમારૂં કામ સુ-

ધારવાને બદલે ઉલટું બગાડયું છે." શિરબંધિયોએ ચડેલો પગાર માગવા માંડયો. અને સૂરજમલને કંઇ રૂપિયા મળ્યા નહિ એટલે રૂપાલ પાછા જઇને તેણે તે લૂંટીને ઢોર વાળ્યાં તથા બાન ઝાલ્યાં. ઢોર શિરબંધીના પગારને પેટે ખંડી આપ્યાં અને બાનનો દંડ આવ્યો તે પણ તેઓને આપતાં પૂરો પગાર આપી શકાયો નહિ, માટે સૂરજમલ તેઓને લઇને રૂપાલના બોખાર ગામ ઉપર ગયો ને તે લૂંટયું. આ બનાવ બનતા પેહેલાં રૂપાલના ઠાકોરે વેપારીની અફીણની પોઠ લૂંટીને બોખારના એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં ભરયું હતું તે વાત સૂરજમલના જાણવામાં આવી એટલે તેણે બ્રાહ્મણ પાસે તે માગ્યું. બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રિયે તરતજ ત્રાગું કરવા માંડયું, તેઓએ પોતાને હાથે ઘાયલ થઇને, જેઓ તેમના ઘરમાં પેસવા આવ્યા તેમને લોહી છાંટવા માંડયું, એટલે રજપૂતો પાછા હઠયા અને તે ગામનાં ઢોર અને બીજી માલમતા લઇને આગળની પેઠેજ શિરબંધિયોને વેહેંચી આપી. ઈડરના કારભારિયે મુંડેટીના ઠાકોરના માગવા પ્રમાણે અપાયું નહિ એટલે તે જિલ્લાનાં બે ત્રણ ગામ લૂંટયાં. ત્યાર પછી તે ફારકી ની ઝાડીનું જંગલ મુડેટીની પાસે છે ત્યાં જઇને રહ્યા, અને ત્યાં રહીને ઈડરનાં ગામો ઉપર ચિઠ્ઠી લખીને સીધું, ઘાસ, અફીણ, તંબાકું, અને શેલડી વગેરે મંગાવવા લાગ્યો. ગામવાળા પોહોંચાડે નહિ તો તે ગામ મારે; આવું છતાં પણ શિરબંધિયોનો પગાર આપી શકાયો નહિ, તેથી ફારકીમાં પગાર વાસ્તે તેઓએ સૂરજમલને બે ત્રણ દિવસ સુધી ધાન ખારા દીધું નહિ, અને ઘણી ધમકી દીધી, ત્યારે તેઓને ધીરજ આપીને ત્યાંથી વડાળની સીમમાં એક તળાવ પાસે પડાવ કરયો અને આસપાસનાં ગામોમાંથી જોરાવરિયે ખોરાક ઉઘરાવી લેવા માંડયો.

૪૦ સ૦ ૧૮૩૫ માં અહમદનગરનો રાજા કર્ણસિંહ દેવ થયો, ત્યારે મિ૦ એરસ્કિન, અંગ્રેજ સરકારનો એજંટ, ત્યાંથી થોડા મૈલની વેગળાઇયે પ્રભનાપુરમાં હતો. ત્યાં તેણે સમાચાર સાંભળ્યા એટલે તે સતિયો થતી અટકાવાને અહમદનગર ગયો. ત્રણ દિવસ સુધી મડદું પડયું રહ્યું અને તેના પેટમાં ચીરીને મસાલો ભરયો તેથી મડદું બગડયું નહિ. પછી ત્રીજે દિવસે સૈાએ મળીને કેટલાક રજપૂતોને મિ૦ એરસ્કિન પાસે મોકલ્યા, તેઓએ જઇને અરજ કરી જે, "સાહેબ અમે સતિયોને બળાત્કારથી બાળતા

નથી, તેઓ પોતાની મેળે બળીને, અને એવો અમારો વંશપરંપરાનો ચાલ છે. મિ૦ એરસ્કિને તે માણસોને કેદખાનામાં રાખ્યા અને કશું ઉત્તર કેહેવરાવ્યું નહિ. એવામાં ગામના રજપૂતો હતા તેઓએ આસપાસના ભીલોને એકઠા કરવા અને સૂરજમલને તેડાવો અને નિશ્ચય કરયો કે સતિયોને છાનીમાની બળવા દઇશું, તેમ છતાં જાણ થયે અંગ્રેજ સરકારનો એજંટ અટકાવ કરશે તો સામા લડીશું. સૂરજમલ વેળાસર આવી પોહોંચ્યો નહિ. ભીલ લોકોએ શેહેરની બાજુએ અંગ્રેજ સરકારના એજંટના મુકામથી વેગળે છાનીમાની ચિતા ખડકી ને તેમાં કપાસ, ઘી, નાળિયેરની કાચલી ઇત્યાદિ દાહ્ય પદાર્થ ભર્યા. મિ૦ એરસ્કિને શેહેરને સર્વ દરવાજે ચોકીદાર રાખ્યા હતા તેથી રાત્રની વેળાએ કિલ્લો કોચીો તેમાંથી અર્ધીરાત્રે હથિયાર સજીને સતિયોને લઇ ચાલ્યા. તે વેળાએ ત્રણ રાણિયોને સત ચડવું હતું; તેમાં શિરોમના દેવા ઠાકોરની પુત્રી, વરસોડાની બારડીજી અને રણાસરના રેહેવરની પુત્રી હતી. રજપૂતોએ ભીલોને મિ૦ એરસ્કિનના મુકામ આડા રાખ્યા હતા, પણ જ્યારે સતિયો બળવા લાગી ત્યારે ચિતાનો ભડકો ઘણો મ્હોટો થયો એટલે તેણે તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યાં. તેઓને ભીલોએ અટકાવ્યા અને તેમના ઉપર તીર ફેંકવા માંડ્યા પછી એજંટ પોતે પોતાની ટુકડી લઇને ચડ્યો, પણ તેટલામાં તો કામ પૂરું થઇ ચુકયું હતું અને રજપૂતો જતા રહ્યા હતા; તોપણ ભીલોનાથી એક બ્રિટિશ કામદાર મરાયો હતો.*

---

* મિ. એરસ્કિનનો વડોદરાના રેસિડેન્ટ ઉપર કાગળ તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૩૫.

"આશરે આઠ વાગતાં મુકામ ખરોડયો હતો, અને ત્યાર પછી બહુ શાન્ત "હતું પણ પાછલી રાતના અઢી વાગતાં ચિતા સળગવા વિષેની ધૂમ પડી. અમે "પ્રથમ જે જગ્યાએ મુકામ કરયો હતો તેથી અર્ધો નદીનો વચ્ચે ગાયકવાડના "અશ્વારોએ છાવણી કરી હતી; આ નદીને કિનારે ચિતા ખડકી હતી. અને "આજે સવારે મોજણદેર કરવામાં આવ્યું કે સ્ત્રિયોની બૂમરાણ અને કાલાવા"લાનો ધુંધવાટ એવો બળો થયો હતો કે જે ઝાડો ગયાં હતાં તે સર્વે જાગી "ઉઠયાં હતાં. આ કામનું કામ કરી શકવાને બસ થાય એટલાં માણસ લીધાં "હતાં, વધારે લીધાં ન હતાં, અને સ્ત્રિયોને કિલ્લાના ભાગેલા ભાગ ઉપરથી ઘ-

સતિયો બળી મુવા પછી સૂરજમલ બીજે દિવસે અહમદનગરની પડોસમાં આવ્યો અને પોતાના અશ્વારોને તપાસ કાઢવાને મોકલ્યા; તેઓએ ત્યાં જઇને જે નીપજ્યું હતું તે આવીને ઠાકોરને કહ્યું એટલે તેણે ત્યાંથી ઉપડીને વડાળીના તલાવે જઈ પડાવ કરયો.

મિ૦ એરસ્કિને સૂરજમલને લખી મોકલ્યું કે, "તમે સસલાની પેઠે નાસોછો તો અમે શિકારી કૂતરાનીપેઠે તમારી પછવાડે આવિયે છિયે. આવો પ્રસંગ જોઇને ઠાકોરે પોતાના કમીસ્તાને પાનવરે પોહોંચવો કરયો અને પોતે, ધુંઆની પ્રસિદ્ધ ડુંગરી ઘાડી ઝાડીથી વીંટાઇ ગયેલી છે ત્યાં જઇ રહ્યો. એજંટની પાસે નવી ટુકડી આવી પોહોંચી એટલે તે અગિયાર ગોરા કામદાર લઇને ગોતા ઉપર ચડયો. ત્યાં સૂરજમલના ઘર આગળ એક ઘોડો બાંધ્યો હતો તે લેવાને એક તુર્કી અશ્વાર આવ્યો તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી બીજાં ઘણું માણસ મરાયાં તેમાં એક ગોરો કામદાર કામ આવ્યો તથાપિ ગામ લેવાયું નહિ રાત્રની વેળાએ સૂરજમલની કાકી, પોતાના રાતની વિધવા હતી તે, કેટલાક બીજા લઇને પાનવરે જતી રહી સવારમાં લડાઇ ચાલી તે બપોર સુધી રહી પણ ગામ લેવાયું નહિ. આ વેળાએ ધરોઇનો કોળી ઠાકોર અંગ્રેજો સાથે હતો તેને ને સૂરજમલને વેર હતું તેથી તેણે કહ્યું કે, હું ગામ બતાવું. પછી તેઓએ ખાતર પાડીને ઘોડા કાઢ્યા ને ફોજે ગામમાં પેશીને ગામ બાળ્યું. તેમાં ઘણા રજપૂતો મરાયા અથવા ઘાયલ થયા, રતનો રાઠોડ ઘણા જણને મારીને પડયો. તેની તરવાર ઝાડને વાગ્યાનાં નિશાન આજે પણ ત્યાંના લોક દેખાડી આપેછે.

"સડી લઈને, કર્ણસિંહના બે દીકરા સાથે ખુની લોકો હતા તેઓ તેમને નદી કિનારે લઈ ગયા, અને ઘણીજ ઉતાવળ કરીને ચિતામાં નાંખીને ચિતાને તેલ, "ઘીથી ખૂબ સળગાવી દઈને ત્રાસદાયક કામ પરિપૂર્ણ કરયું. સતીનો આ પ્રકાર કે- "રવાને કાંઈ પણ પ્રયત્ન થઇ શકે એટલી વેળા રહી નહતી; કેમકે જ્યારે મને "ખબર મળી ત્યારે તો મ્હોટા આગના ભડકા મારા જોવામાં આવ્યા હતા અને "જાણ્યું હતું કે સર્વ હવે પતી ગયું છે."

અંગ્રેજ દફ્તરમાંથી વધારે હકિકત મળેછે તે આ પ્રકરણની સમાપ્તિની દીપમાં જોવામાં આવશે.

સોરઠો.

આગે કેહેતા એમ, શિર પડિયા ધડ ઊઠસે;
નર રતના તેં નેમ, સો રાખ્યો ભડ શેરરા. ૧*

ત્યાંથી થોડા ગાઉ ઉપર ધુંઆના ડુંગરામાં સૂરજમલ હતો ત્યાં તેણે બંધુકોના ભડાકા સાંભળ્યા તથા ગામ બળતું દીઠું ત્યારે તેણે પોતાનાં માણસ ખાતમી કાઢાડવા મોકલ્યાં. ગામમાંથી નાશી જતા લોકો તેમને સામા મળ્યા તેઓને પૂછીને બધી ખબર આવીને સૂરજમલને કહી. તે ઉપરથી તે પોતાના રજપૂત અશ્વાર અને ચારસેં બંધુકોવાળા લશ્કને ગોતા ઉપર ગયો. તે વેળાએ અંગ્રેજી ફોજની ટુકડી તે ગામના તલાવમાં પડી હતી, જે મરણ પામ્યા હતા તેઓને ડોળિયોમાં ધાલેલા હતા, અને કેટલાક તલાવ આગળ ખાતા પીતા હતા તેવામાં સૂરજમલે પોતાના બંધુકદારોને ડુંગરી ફેરવીને ગોતા તથા વડાળી વચ્ચે વાંકું છે ત્યાં આગળ મોકલ્યા, અને જ્યારે અંગ્રેજ સરકારની ફોજ ચાલી ત્યારે પઠવાડેથી પોતે અશ્વારો સહિત ચાલ્યો અને ફોજ એક ઝાડીમાં જઇ પોહોંચી એટલે ત્યાંથી તેણે તેઓના ઉપર ઉપાડો કરયો તથા ફોજને વચમાં ધાલીને ઘણાં માણસોને કતલ કરયાં. અહિયાં પણ એક અંગ્રેજ કામદાર મરાયો એમ લોક કેહેછે.

---

* કેહેછે કે રતનો તરવાર લઈને લડવા પડયો તેમાં તેનું માથું કપાઈ પડયું. ત્યાર પછી તેનું ધડ દશબારેશ ડગલાં ચાલીને લડયું તે ગળીનો તાંતણો આડો નાંખ્યો ત્યારે તે ધડ પડયું, તે ઉપરથી કવિએ સોરઠો કરયો કે, આગળ લોક એમ કહેતા કે માથું પડયા પછી ધડ લડેછે તે નિયમ ઓ શેરસિંહના દીકરા! તેં રાખ્યો.

કેહેછે કે માથું ઉતરી ગયા પછી ધડ જેનું લડેછે તે જાતનો હિંદુ હોય તો તેના ધડ ઉપર ગળિયલ કપડું અથવા ગાયનું લોહી નાખે તો પડી જાય, અને લડનાર મુસલમાન હોય તો તે પર અગ્નિ નાખ્યાથી પડી જાયછે.

ભા. ક.

ફોજની ટુકડી વડાળી પોહોંચી, અને ત્યાંથી ઇડર થઇને સાદરે† ગઇ; સૂરજમલ ત્યાંથી ધુઆને ડુંગર પાછો ગયો, પછી ગલોડા ગામના

† કપ્તાપટન ડેલામેને ઈડરથી તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૩૫ ને રોજ મિ. એરસ્કિનને પત્ર લખ્યું હતું તે માંહેથી જોતા સંબંધીની વાત નીચે ઉતારી લઈયે છિયે.

"સૂરજમલ જે જગ્યા રોકી બેઠેલો કહેવામાં આવ્યું હતું ત્યાં હું ગઇ "કાલે પરોડિયું થતાં જઈ પોહોંચ્યો, એટલે તે જગ્યા છોડીને તે ગયેલો મા- "લમ પડયો. તપાસ કરવા ઉપરથી મને માલમ પડયું કે જોતા ગામ જે બે "ગાઉને છેટે છે તેણીમગ બે દિવસ થયા તે ગયો છે. એ ગામ તેના ભાઈના "તાબામાં છે, અને સંજ્ઞ એવો લાગ્યો કે, તે પાસેની કોઈ જગ્યાએ તેના "સાથે હશે. મેં તે ગામ ઉપર કુચ કરી અને આગળનાં માણસ ગામના વો- "રી રસ્તા ઉપર જઈ પોહોંચ્યાં એટલે ઉંચી ગઢી ઉપરથી એકદમ તેમના ઉપર "ભડાકો કરયો, અને થોડી વારમાં તો ઘણે ઠેકાણેથી બંને બાજુ ભણીથી બાહાર "થવા લાગ્યા. પરિણામ એ થયો કે ચાર પાંચ માણસ જે માર્યાં ગયાં તે બાદ "કરતાં, ગામમાં જે પચીસ માણસ હતાં તે બધાંય કેદ પકડાયાં.

"મને લખવાને ખેદ થાયછે કે, આપણને અતિ ભારે નુકશાન થયું છે, તે "આપણે જે મતલબ હાંસલ કરી લેવાની તેના પ્રમાણમાં અગાઉથી ધારણા કરી "રાખવા કરતાં બહુ વધારે થયું છે. એક મજબુત ઉંચી ગઢી ઉપર આશરે સા- "ત માણસો ચઢી જઇને પોતાની જગ્યા સાચવી રહ્યા હતા તેઓનાથી એ બધું "નુકશાન થયલું છે. એ ગઢી એક ચોકમાં આવેલી હતી, એના ઉપર ચડવાને "માત્ર એક નહાની બારી વિના કાંઈ સાધન હતું નહિ. એ બારી ચોકની પડ- "ખાની ઈમારતોનાં બાકાંમાંથી નજરે પડે એમ હતી, અને ત્યાં જવાના ગુચપુ- "ચિયા માર્ગમાં શત્રુના પેહેરેગીર મૂકેલા હતા. તેઓનો મારો તાકયા પ્રમાણે થ- "તો હતો, અને તેઓએ પોતાનો બચાવ કરયો તે શૌર્યના ઉદાહરણ તરીકે "અતિશય માન આપવાને યોગ્ય હતો. આપણને જે નુકસાન પોહોંચ્યું તે વિ- "ષે મેં પ્રથમ મારો ખેદ જણાવ્યો છે. મને લખવાને ખેદ ઉપજે છે કે, મરણ "પામેલી સંખ્યામાં લેફ્ટનેન્ટ પાટ્ટિંજર આવી ગયો છે. આગળ ધસારો કરવા- "ની શરૂથી આગેવાની કરતાં તે પડયો અને તેને આ ઠેકાણે આણ્યો ખરો; પણ "ગઈ કાલે રાત્રના દશ વાગતાં તેણે દેહ છોડયો છે. વાર થાય નહિ એટલા "માટે એનું મડદું મેં તમારી છાવણી ભણી આ ક્ષણે મોકલી દીધું છે અને આ- "શા રાખું છું કે આ કાગળ તેના આગી પોહોંચતાં પેહેલાં તમને પોહોંચશે.

એક વાણિયાને પોતાના ગુજરાનના પૈસા મેળવવા સારૂ બાન પકડયો અને તેને પાનવરે લઇ ગયો. પછી બે તોપો લઇને બ્રિટિશ એજંટ

"ગોતા ગામ ધણું ખરૂં બળી ગયું છે. મારે આ ઠેકાણે તમારી જાણમાં "લાવવાને જાહેર કરવું જોઈયે કે, દેશ કેવો છે એ વિષે તમને જે ખબર મળી "હતી અને તે તમે મને લખી જણાવી હતી તે ઘણી ખરી ખોટી હતી. ખરા- "બાના ઠેકરાનો ધાડાં જંગલથી છવાઈ ગયેલો દેશ છે, અને ઘોડેસ્વાર જે ઉપ- "યોગમાં આવેછે તે વિષેનો વિચાર કરતાં, ત્યાં બિલકુલ ચાલી શકે એમ છે "નહિ, અને એથી પાયદલને અતિ ઘણો ગેરફાયદો થાયછે. ગઇ કાલે અમે એ "ગામ છોડી દીધું તે વેળાએ એ વિષેનો દાખલો મળ્યો. સૂરજમલ (જે પાસે "હતો તે) પોતાના અનુગામી સહિત આવ્યો અને જંગલમાં રહીને ઘોડેસ્વાર- "ના આગલ્યા ભાગ ઉપર તેણે મારો ચલાવ્યો તેમાં એક અશ્વાર માર્યો ગ- "યો; એના ઉપર હુમલો કરવાનું કામ અશક્ય હતું, અને જો એમ કરયું હોત "તો, એનાથી આપણને જે નુકસાન થયું છે તેમાં માત્ર વધારો થાત. મારી પા- "સે પાયદલ હતું તેના સ્વાધીનમાં કેદિયો આપીને આગળ ચાલતું કરયું હતું, "તેથી તે ખપમાં આવે એમ હતું નહિ.

"મારો ઈરાદો રાતોરાત વડાલીમાં મુકામ કરવાનો હતો, પણ સવારમાં "મેં ખુલ્લી જગ્યા અને એક તલાવ જોયું હતું પણ તેથી આપણું કામ સરે "એમ હતું નહિ એવું મને પછવાડેથી લાગ્યું, તેના શોધમાં ગામની આ બાજુએ "ભૂલથી એક કોસ આગળ વધી ગયા, એટલે કુચ જરી રાખવાયો આ ઠેકા- "ણે આઠ વાગતાં આવી પોહોંચ્યા ત્યારે માણસ અને ઘોડાં અતિશય થા- "કી ગયાં હતાં.

"જે માણસો ઘાયલ થયાં તથા મરણ પામ્યાં તેનું પત્રક આ સાથે મોક- "લ્યું છે, જે માણસો ખૂટે છે તેઓ સો વશા શત્રુના હાથમાં પકડાયાં હશે "અથવા મરણ પામ્યાં હશે. મારી ધારણામાં એમ આવેછે કે તેઓના મનમાં "લૂંટ મેળવવાની આશા હશે તેથી આપણી ટોળીનાં માણસોને એકઠાં કરવાને "બ્યુગલ કરવામાં આવી તે સમયે, સૂરજમલ તથા તેના અનુગામિયો છેક પા- "સે હતા તેની તેમને ખબર નહિ હોય તેથી તેઓ ગામમાં રહી ગયાં હશે.

"સૂરજમલ એક બલવાન દેશમાંથી બીજા વધારે બલવાન દેશમાં નાસતો "ફરશે તેથી એને પકડવાનું અથવા એનો નાશ કરવાનું કામ મને કઠિણ લાગે "છે. આવા પ્રકારના દેશમાં એના લશ્કર ઉપર માત્ર બસેં માણસથી હલ્લો ક- "રવાને મને ઠીક લાગતું નથી. હું એને નસાડી શકું એમાં મને કાંઇ શક રે- "હેતો નથી, પણ આપણને દરા ઘણું નુકસાન થાય અને તે વળી, મને લાગેછે "કે જે લાભ મેળવી લેવાનો તેના પ્રમાણમાં કશા હિસાબમાં નહિ."

અહમદનગર ગયો અને પછી ઈડર આવ્યો. ઈડર આવીને તેણે મુંડેટીના ઠાકોર જાલમસિંહને બોલાવીને કહ્યું કે, "તમારા દીકરાને પકડવાને તમે આગળ ચાલો." સૂરજમલ આ વેળાએ ફારકીમાં હતો તે સમાચાર જાલમસિંહે એજંટને કહ્યા, પણ તેજ વેળાએ તેણે સૂરજમલને કાઢાવ્યું કે, "તારા ઉપર સાહેબી અશ્વારી આવેછે માટે તું નાશી જજે. જ્યારે અશ્વારી ફારકિયે પોહોંચી ત્યારે સૂરજમલ નાશી ગયો તે એવી ઝડપથી કે તેની જાજમ, ઉંટનો કાઠડો વગેરે સામાન રહી ગયો, તેથી તેણે જે વાહિયાને બાન પકડયો હતો તે પણ છૂટી ગયો. ફારકી તથા પોળ્યો વચ્ચે ડુંગરામાં ઘોડાધરો નામે એક ધ્રો છે ત્યાં સૂરજમલ ગયો. બ્રિટિશ એજંટે જાલમસિંહને ધમકી દેવા માંડી ત્યારે વિચાર્યું કે હવે ફોજ તેની પછવાડે જશે નહિ તેથી તેણે કહી દીધું કે એ તો ઘોડાધરે છે. પણ અંગ્રેજ સરકારની ફોજ તો તેણીમગ ચાલી ને મુંડેટીના ઠાકોરને પોતાના દીકરાને ચેતાવવા જેટલો અવકાશ મળ્યો નહિ. સૂરજમલ ફોજ ઉપર મારો ચલાવીને ત્યાંથી નઠો. નાસતી વેળાએ તેનો ભાઇ શેરસિંહ તેની સાથે હતો તે ગભરાઇ જવાથી પાછલ રહી ગયો તે મારયો જાત પણ તેના માણુસોએ તેને ઉચકીને ડુંગરા ઉપર ચડાવી દીધો. સૂરજમલ ત્યાંથી ફરીને પાનવરે ગયો.

જાલમસિંહને પોતાના પુત્ર સૂરજમલ સાથે વેર હતું તેવામાં તેને કુવાવે રાખ્યો હતો. તે ખારે તેણે બ્રિટિશ એજંટને સમજાવ્યું કે રૂપાલનો ઠાકોર (ફતેહસિંહ), અહમદનગરનો રાજા પૃથ્વીસિંહ અને તખતસિંહ સતી વિષેની તકરારને લીધે વખે છે તેઓ તથા સૂરજમલ એ સર્વે કુવાવે ભેગા થયા છે. એવું સાંભળીને એજંટ પોતાના અશ્વાર લઇને ત્યાં ગયો અને જે ચારણોનું તે ગામ હતું તેઓને તેણે તેડાવ્યા (તેમાં આ વાત કહેનાર પણ હતો) અને પૂછ્યું કે સૂરજમલ કયાં છે? તેઓ કહે કે અમે જાણતા નથી, એટલે ગામ સામી તોપો માંડીને ગોળા ચલાવા માંડ્યા ને કિલ્લો તોડી પાડયો, ગામ લૂંટયું ને બાળ્યું. ગામના લોકોએ નાસવા માંડયું તેઓને પકડ્યા, અને તેમનાં ઢોર સુધાંત તેઓને વડાલીમાં અંગ્રેજની છાવણી હતી ત્યાં પોહોંચતા કર્યા. ત્યાર પછી સૂરજમલને પકડવા સારૂ ફોજ ત્યાંથી પાનવરે ગઈ. ત્યાં લડાઇ થઇ, તે વેળાએ હલ્લો

કરનારી ટુકડીનો અંગ્રેજ કામદાર અને પચાસ માણસ મરાયાં. પાનવર લીધું અને બાળ્યું, તથા ગામના લોકો તેમાંથી નાશી ગયા. ત્યાર પછી મેવાડમાંનું માનપુર લશ્કરે બળ્યું, સૂરજમલ પોતાની ઠકરાણી જોધીજીને લઇને ડુંગરામાં નાઠો, તે આવી જંગલની જગ્યાએ એવી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં તેની સાથે ગઇ કે તેને પગમાં ઘણા કાંટા વાગ્યા ને તેની પુત્રીને (જે પછીથી ઈડરના મહારાજ જવાનસિંહ વેરે પરણાવી છે) કેડે બેસારી હતી તેથી તે છેક થાકી ગઈ.

જ્યારે અંગ્રેજ સરકારની ફોજ પાછી સાદરે ગઇ ત્યારે પાનવર પાછું ફરીને વસ્યું અને સૂરજમલ પોતાના કબીલાને ત્યાં રાખીને પોતે કુંભાવે ગયો અને ડુંગરામાંથી ઈડર જિલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. આ વેળાએ સિદ્ધપુરના મઠનો મહંત મરણ પામ્યો હતો તેની ગાદી માટે તેના બે ચેલા વચ્ચે તકરાર ઉઠી તે માંહેલો એક રાજમારથી કરીને હતો તેણે પોતાનો પોશાક બદલીને રજપૂતનો ધારણ કરયો અને બારવટે નીકળી સૂરજમલ સાથે મળી ગયો. તેણે તેને કહ્યું કે તમે મારી સહાયતા કરો તો હું તમને બધું માણસોનું ખર્ચ આપું. સૂરજમલે તે વાત માન્ય કરી ને તેઓ સિદ્ધપુર પરગણામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. સૂરજમલ અને રાજમારથી એક વાર અઢાર અશ્વારો લઇને સિદ્ધપુરની પાસે સરસ્વતિને કિનારે ઉતર્યા, ત્યાં રસોઇ કરાવી; તેઓને આવતા જતા લોકો પૂછે કે તમે કોણ છો? ત્યારે કહે કે અમે ઇડરના છિયે અને પાલણપુર મોકાણે જઇયે છિયે, (તેવામાં પાલણપુરના વડગામનો દિવાનજી ગુજરયો હતો) સાંજની વેળાએ બધા રજપૂતો બજારમાં ગયા અને ત્યાંના નગરશેઠને પકડવાનો વિચાર કરયો. પણ તેનો તેઓને પત્તો લાગ્યો નહિ ત્યારે બીજે એક લક્ષ્મીશેઠ કરીને હતો તેને ઘેર ગયા, અને મુમારતાને કહ્યું કે, "અમારે એક હુંડી વટાવવાની છે, તમારો શેઠ ક્યાં છે?" તેણે કહ્યું કે મારા શેઠ મેડા ઉપર જમવા બેઠા છે લાવો હુંડી હું વટાવી આપું." રજપૂતો ઘોડા ઉપરથી હેઠા ઉતર્યા અને મેડા ઉપર ચડીને શેઠને નીચે ઘસડી લાવ્યા અને ઘાસના ભારાની પેઠે તેને ઘોડા ઉપર નાંખીને લઇ ચાલ્યા. તે વેળાએ બજારમાં ધૂમાધૂમ થઇ ને તેઓ તો દરવાજા આગળ આવી પોહોંચ-

ચ્યા. ત્યાં દરવાન દરવાજો બંધ કરતો હતો તેને એક રજપૂતે ગાળ દીધી અને તરવાર ખેંચી એટલે તેણે દરવાજો ઉઘાડયો; એટલે સૂરજમલ તથા તેના માણસોએ ઓડાનો રસ્તો ઝાલ્યો. સિદ્ધપુર ગાયકવાડી થાણું હતું તે વાદરે ચડયું પણ તે હળવે હળવે પછવાડે ગયું, કેમકે તેઓને કાંઇ ઈનામ મળવાની આશા ન હતી તેથી ધાડ પાડનારા સાથે લડવાની તેમની મરજી નહતી, તેથી તેઓ થોડે છેટે જઇને પાછા આવ્યા. સૂરજમલ ઓડેથી ધુંઆના ડુંગરમાં રહીને પાનવરે ગયો ત્યાં લખુશેઠે કહ્યું જો, "તમે મને દુઃખ દેશો નહિ, જો તમે મને છોડી દો તો જેટલો માગો તેટલો હું દંડ આપું," ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "અમારે દંડ જોઇતો નથી, પણ અતીતનો ટંટો પતાવવો છે." વાણિયાએ હુંડી લખી આપી તે લઇને તેના માણસો રૂપિયા લઇ પોતાને માટે તથા પોતાના કેદીને સારૂ જોયતો સરસામાન લાવ્યા. સિદ્ધપુરના મહાજને વડોદરા સરકારને અરજી કરી કે લખુશેઠનો છુટકારો થશે નહિ તો અમે સૌ સિદ્ધપુરમાંથી ઉચાળા ભરીશું. ગાયકવાડ સરકારે તે ઉપરથી સાહુકારને છોડાવા સારૂ કયાપટન એટરામને લખ્યું. તે આ વેળાએ મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ એજંટ હતો. તેણે ઈડર જઇને સઘળા બારવટિયાઓને જમાન તથા બાંહધર આપીને તેડાવ્યા. પેહેલવેહેલો સૂરજમલ આવ્યો, તેનો અપરાધ માફ કરવા ઉપરથી તેણે પોતાના હાથમાંથી તરવાર નાંખી દીધી. અને એજંટને કહ્યું કે, મારા શિરબંધી પગોર સારૂ મને નડશે ને મારી પાસે તો ખાવા જેટલું પણ નથી. તેને પછી મુંડેઠી પટાનાં બે ગામ આપ્યાં એટલે વીશ અશ્વાર રાખીને બીજાઓને તેણે રજા આપી; તેને ઈડરના મહારાજે ભીલોડાની થાણદારી આપી. તેના માણસોને પગારદાર કરીને રાખ્યા તેના પગારનો પણ નીકાલ થયો. જેના જિલ્લાયતો તેની સાથે વખામાં હતા તેઓનાં ગામ પણ પાછાં સોંપાવ્યાં. જેનો સોબતી રાજભારથી ગાયકવાડને શરણ થયો, તેને તેણે કેટલાક મહિના સુધી કેદખાનામાં નાંખ્યો પછી તેની પાસેથી દંડ લઇને તેને સિદ્ધપુરના મઠની ગાદિયે રથાપ્યો, તે આજે પણ પૈસાવાળો કહેવાયછે. એજ પ્રમાણે અહમદનગર, રૂપાલ અને બીજા ગામોના બારવટિયાઓને તેમની જગ્યા પાછી સોંપી અને આખા ઈડરવાડામાં સલાહ શાન્તિ કરી દીધી.

ઈ૰ સ૰ ૧૮૩૮ માં મુંડેટીનો ઠાકોર જાલમસિંહ મરણ પામ્યો તેની ગાદિયે સૂરજમલ થયો અને તેના ભાઇ શેરસિંહને રતનપુર અને બીજા ગામ રહ્યાં.

મહીકાંઠા સંબંધી છેવટ લખાણ સાથે જોડેલી ટીપ, અંગ્રેજી દફ્તરમાં લખ્યા પ્રમાણે.

તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૫ ના રોજનો મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ.

"ગયા ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તારીખે મિ. એરસ્કિન અહમદનગર આવી પોહોંચ્યો અને ત્યાં તે આ ઓચિંતા બનાવ કરતાં કેવળ જૂદાજ પ્રકારનું બંડ બેસારી દેવાને ત્રણસો માણસથી ગયો હતો, તે સમયે તેને જણ કરવામાં આવ્યું કે 'આ પરગણાનો રાજા કર્ણસિંહ આજનો દિવસ કાઢાડે એવી આશા નથી.' આ ઉપરથી મિ. એરસ્કિને તપાસ કરેા કે જેમ ૧૮૩૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં ઈડરનો રાજા દેવ થયો તે વેળાએ જેમ બન્યું હતુ તેમ આ રાજાને સાત સ્ત્રિયો છે તેઓને જોરાવરીથી સતી કરવામાં આવનાર છે કે નહિ. તેને આ વિષે મનપતીજ બાતમી મળી શકી નહિ. તા. ૬ ઠ્ઠો ફેબ્રુઆરીની રાત્રે રાજા અસુરો મરણ પામ્યો તે વાત બીજે દિવસે સાંજ પડતા સુધી સંતાડી રાખી, પણ પછીથી ઉઘાડી રીતે વાત ચાલી કે સાત રાણિયોમાંથી પાંચ રાણિયો સતી થવાની છે. સાતમી તારીખના બગબગામાં મિ. એરસ્કિને રાજાનો પૃથીરાજ કરીને આશરે સત્તર વર્ષનો કુંવર હતો તેને તથા રાજાનો ભત્રિજો, સૂરનો હમીરસિંહ કરીને હતો તે બંને પોતાની હુજૂરમાં બોલાવ્યા અને મનુષ્ય પ્રાણીનો ઘાત થાય એવા ઘાતકી કામ વિષે બ્રિટિશ સરકારને ઘણો ધિક્કાર છે એ વાતની તેમને જણ કરી તથા એવા કામની સામે તેનાથી થાય તે ઉપાય કરીને આડે આવવાનો તેનો વિચાર હતો તે પણ જણાવી દીધો અને કહ્યું કે, સતી કરવાની ત્રાસદાયક ક્રિયા વિષે આગળ ગણકારવામાં આવતું નહિ, પણ હવે તો જો તેમ થાય તો ગુનોહ થયો એમ બ્રિટિશ સરકાર ગણેછે. પૃથીરાજ અને હમીરસિંહ

સતી થવાની અગત્ય વિષે સમજાવવા લાગ્યા અને મિ. એરસ્કિન તેઓને પોતાના વિચાર સાથે મેળવી લેવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો એમાં બીજો આખો દાહાડો નીકળી ગયો. આ પ્રમાણે તેઓ વિવાદ ચલાવતા હતા તે પોતાની બધી મતલબ સાધી લેવાને અવકાશ મેળવવા સારૂ હતું, અને બળવાન ફોજ એકઠી કરીને તેના આશ્રયથી સતી કરવાનો તેમનો વિચાર પૂર્ણ કરવા સારૂ તેઓએ અહમદનગર જિલ્લામાંથી હથિયારદાર ભીલ અને બંધુકદાર માણસો એકઠાં કરવાને ગામેગામ માણસ મોકલ્યાં હતાં, તે વિષે મિ. એરસ્કિનના જાણવામાં કાંઈ પણ હતું નહિ. સાંજ પડવા આવી તે વેળાએ ચારેમગ હથિયારવાળા માણસોનાં ટોળેટોળાં શેહેર ભણી જતાં, આપણા મેલાણ આગળથી જણાવા લાગ્યાં તે ઉપરથી મિ. એરસ્કિને ટુકડીના કમાન્ડિંગ આફિસરને, તે લોકોનાં હથિયાર છોડાવાની આજ્ઞા કરી, કેમકે રાજાને પાળવાને માટે એવા પ્રકારના માણસોનું લશ્કર એકઠું કરવાની કાંઇ અગત્ય જેવું હતું નહિ. તેથી કાંઈક દૃષ્ટ કામ કરવાના ઈરાદા થી તેઓ એકઠા થયા હતા એ વાત ઉઘાડીજ હતી. એક બે ટોળિયોનાં હથિયાર તો મુકાવ્યાં અને તેઓને કહ્યું કે બીજે દિવસે તમારાં હથિયાર પાછાં આપવામાં આવશે, પછી તેઓને જવા દીધા, એટલામાં એવી ખબર મળી કે, ઘણાં હથિયાર સજેલાં માણસો કિલ્લામાં એકઠાં થયાં છે અને પચાસ કે સાઠ બંધુકવાળા કોળિયો અને બીજા કર્ણસિંહના કોટવાલના ઉપરીપણા નીચે જમગરિયો સળગાવીને અને કામઠાં ચડાવીને, લેફ્‌ટનેન્ટ લુઈ જે શેહેરના કિલ્લા આગળ કવાયત કરાવતો હતો તેની લગભગ જઇ પોહોંચ્યાં છે. કોટવાલ ઘોડા ઉપર બેઠો હતો તેને લુઈયે બોલાવ્યો અને પોતાને હુકમ મળ્યો હતો તે કહી સંભળાવીને કહ્યું કે તમારા હાથ નીચેનાં માણસોનાં હથિયાર તમે મૂકાવો! પણ આવું સાંભળીને કોટવાલે તો પોતાની પછવાડે માણસો હતાં તેમને તરત હુકમ કરયો કે લુઇના ઉપર મારો ચલાવો. માણસોએ વગર આનાકાની કરવે તેનો હુકમ માન્યો અને લેફ્‌ટનેન્ટ લુઈને એક પડખામાં ઘાયલ કરયો. પછી તે ટુકડી શેહેરમાં દોડી ગઇ, દરવાજા ઉતાવળથી બંધ કરી દીધા અને કોટ ઉપર ચડીને આપણા લશ્કર ઉપર ખૂબ મારો ચલાવ્યો તે વેળાએ આપણું લશ્કર કિલ્લાથી બસેં કદમ છેટે હતું. શેહેરમાં થોડી તોપો હતી તે રાતની વેળાએ જો ખુરજી ઉપર ચડાવી દીધી હોય તો આપણાં ઘણાં માણસોનો ઘાણ કાહાડી નાંખે એવી બીક હતી તેથી થોડાં કદમ પછવાડે પડવાનો વિચાર ઘટિત જણાયો. અને તેટલી વારમાં મિ. એરસ્કિને અમદાવાદ અને હર સોલના લશ્કરી અમલદારોને તોપો મોલીક ફે-

વાનું કાઢાવ્યું કે દરવાજો તોડીને શેહેરનો કબજો કરી લેવામાં આવે. બીજે દિવસે સવારમાં (તા. ૯ મિયે) અઢી વાગતા સુધી સર્વ શાન્ત રહ્યું હતું તેવામાં ચિતા સળગાવ્યા વિષેની વાત જણવામાં આવી. પણ જે ધાતકી કામ થવા માંડયું હતું તેનો અટકાવ કરવાને હવે સમય રહ્યો ન હતો. આ જંગલી કામ કરનારાઓએ જે ઉપાય કામે લગાડયા હતા તેમાં તેઓ ખરેખરા ફતેહ પામ્યા, અને ભાગ્યહીણ સ્ત્રિયો, તેઓના નાશ કરનારાઓના જંગલી વેહેમનો ભોગ થઇ પડી. આ વિષેનું યથાસ્થિત વર્ણન અમે આનરેબલ કોર્ટને આ ઠેકાણે લખી જણાવતા નથી, પણ મિ. એરસ્કિનનો રિપોર્ટ હાંસિયામાં નોંધેલો છે તે ઉપરથી જાણવામાં આવશે. (આ પત્ર ૨૫૮–૫૯ મા પૃષ્ઠની ટીપમાં આપેલું છે.)

"ક્રમકમાટ ઉપજાવનારૂં કામ પૂરૂં થયું, પછી માજી રાજાના બે કુંવર, રજપૂત અને બીજા લોકની એક ટોળી સાથે શેહેરની બાહાર નીકળી આવ્યા. સવારના પ્રેહરમાં તેઓએ શત્રુવટની કાંઇ નિશાની આપણી ટુકડી ભણી બતાવી નહિ, માત્ર બે ક્રિસ્તિયો નદી ઉપર જતા આવતા હતા તેઓના ઉપર થોડીક ગોળિયો ચલાવી, ઘણા ખરા ભીલ અને કોળિયો તો શેહેરમાંથી રાત્રેજ જતા રહ્યા હતા. આ વેળાએ મિ. એરસ્કિનને જે બાતમી મળી હતી તે ઉપરથી તેને માનવાને કારણ છે કે, જે સતિયો થઇ તેઓ વિષે તો બલાત્કારના ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા હતા, પણ પૃથીરાજ મિ. એરસ્કિનની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને તૈયાર થયો હતો, તેની મરજીની સામે એ કામ કરવામાં આવ્યું હતું.

"જે લશ્કર હતું તે સિવાય તા. ૯ મીની સાંજે પચાસ માણસની એક ટુકડી હરસોલથી આવી પોહોંચી અને કચાપટન લાર્ટનર ઉપરી હતો તેનો વિચાર તે સાંજે શેહેરનો કબજો લઈ લેવાનો હતો, પણ નીચે લખેલી અડચણ નડી હોત નહિ તો વધારે અડચણ વેઠાવિના તે પ્રમાણે કરી શક્યો હોતઃ—

"સતી થતા પેહેલાં કેટલાક મહિના અગાઉ, મુંડોટીના ઠાકોર જાલમસિંહ ચોહાણના મ્હોટા કુંવર સૂરજમલે બળવાખોર લોકોની એક મ્હોટી ટોળી જમાવી હતી અને તેનો પોતે નાયક થયો હતો. અમદાવાદની ખુશાલચંદ નાહાલ ચંદની પેહેડીનો ખેમચંદ કરીને હતો. તેનો ભાઈ ડુંગરપુરનો સાહુકાર હતો તેને છોડાવવાને અને હિંમતસિંહ તથા ફતેહસિંહ રૂપાલના સાથે સૂરજમલ અને તેના સંબંધિયોને ઘણા કાળથી વેર ચાલ્યું આવતું હતું, તેમની સામે થવાને માટે એ લશ્કર ઉભું થવાની પ્રસિદ્ધ મતલબ હતી. તેણે તેના શત્રુઓની સાથે કેટલાંક ધીંગાણાં મચાવ્યાં તે અકળ જવાથી અને પગારને માટે તેના માણસોએ હુજ્જત કરવા માંડી તેથી તે સંકડામણમાં આવી પડયો; અને તેના લેવામાં

આવ્યું કે ડુંગરપુરના મુલકમાં કપાલનો ઠાકોર સીમા દબાવતો જાય છે તેને લાગલી શિક્ષાએ કોઈયે પોહોંચાડયો નથી એટલે તેણે વિચાર્યું કે સામાન્ય લૂંટફાટ કરવામાં આપણાં માણસોને ઠીક કામે લગાડી દેવાશે. તે ઉપરથી તેણે ઘાસદાણાનાં ગામ માહેલું દરોવી કરીને એક ગામ મારવું અને તેની લૂટ પોતાના અચાઈ રહેલા માણસોને વેંહેચી આપી. જ્યારે આ વાત વિષે મિ. એરસ્કિનને જાણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે ઈડરનો વહિવટ એવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં આવી પડયો હતો કે તે થાળે પાડતા સુધી સૂરજમલની ખબર લેવાને પોબી રેહેવાનું વાજબી લાગ્યું, અને તેને માત્ર એક શીખામણનો કાગળ લખી મોકલ્યો; પણ નહાની મારવાડમાં હરસોલ કરીને એક બીજું ઘાસદાણાનું ગામ હતું તે સૂરજમલે માર્યું એવા સમાચાર પછી તરતજ તેના સાંભળવામાં આવ્યા, તે ઉપરથી મિ. એરસ્કિને સૂરજમલ ઉપર પાંચ મોસલ કરીને તેની બધી શિરબંધી વીખેરી નાંખવાની તાકીદ કરી પણ તેણે તો પાંચે મોસલને વિદાય કર્યા અને શિરબંધી વીખેરી નાંખવાની ના કહી, તે ઉપરથી વીસ મોસલ કરવામાં આવ્યા પણ તેથી કશો લાભદાયક પરિણામ થયો નહિ.

"સૂરજમલે પાંચ મોસલોને પોતાની છાવણીમાંથી કાહાડી મૂક્યા તેમાંથી એકે તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે ચાર વાગતાં આવીને એવી ખબર આપી કે સૂરજમલ અહમદનગરથી ચાર મૈલને છેટે વખતાપુરમાં છાવણી કરીને પડયો છે, તેની પાસે આશરે એક હજાર મકરાણી અને સાઠ અથવા પંચોતેર અરવાર છે, અને તેનો વિચાર બ્રિટિશ ફોજ ઉપર હલ્લો કરવાનો છે. આવા સમાચાર મળ્યા એટલે મિ. એરસ્કિને ટુકડીના કમાન્ડિંગ આફિસરને સૂચના કરી કે તમારે થોડી વાર લગી અહમદનગર ઉપર ધસારો કરવાને થોભવું અને સેનાના ઉત્તર વિભાગના આફિસરકમાન્ડિંગને લખી વાળ્યું કે સૂરજમલની શિરબંધીને વશ કરવાને અને વધી ગયેલાં જે ખંડ ઉઠયાં છે તે બેસારી દેવાને નેટલી મદદ મોકલવી તમને અગત્ય લાગે તેટલી ઉતાવળથી મોકલો દેજો. * * * * * * * * * *

"તા. ૩ જી માર્ચને દિવસે બ્રિટિશ લશ્કરે અહમદનગરનો કબજો લીધો, અને તા. ૬ ઠ્ઠીને દિવસે મિ. એરસ્કિને એવી આશા જણાવી કે હવે હું થોડી વારમાં મહીકાંઠાનું કામ થાળે પાડી શકીશ."

મુંબઇ સરકારનો ડિસપાચ તા. ૧૫ મી આકટોબર ૧૮૩૫

"આ પ્રમાણે મહીકાંઠામાં ત્રણ બંડખોર ટુકડિયો હથિયાર લઈ ઉઠી; ૧ લો પૃથીસિંહ અને તેના આશ્રિત; ૨ જો રૂપાલનો ઠાકોર અને તેનો સાથી ધારવાડાનો ઠાકોર અને તેમના અનુગામી; અને ૩ જો સૂરજમલ અને તેના સોબતી. * * *

"કયાપટન ડેલામેન, બસેં પાયદલ, એક ઘોડેશ્વારની ટુકડી, અને એકસો પચાસ ગાયકવાડી પાયગાના મિશ્રિત લશ્કર સહિત સૂરજમલના ઉપર હલ્લો કરવાને ચડયો, અને તા. ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે ઈડરવાડામાં વડાલિયે સૂરજમલ પડયો હતો એમ સાંભળવામાં આવ્યું હતું ત્યાં જઇ પોહોંચ્યો. પણ ત્યાંથી તે નાશી ગયો હતો; અને ત્યાંથી બે મૈલ ઉપર તેના ભાઈ શેરસિંહના ગોતા ગામમાં જઇ રહ્યો હતો એમ માનવામાં આવ્યું એટલે કયાપટન ડેલીમને તે ગામ ઉપર કુચ કરવાનો નિશ્ચય કરયો. ત્યાં જઇને તે જગ્યા લીધી અને શત્રુનાં ચાર પાંચ માણસ ઠેર કર્યાં અને ગામમાં પચીસથી તે ત્રીસ સુધી જેટલાં જીવતાં રહ્યાં હતાં તે સર્વેને કેદ કરી લીધાં. પણ આપણા ભણી બહુ ભારે નુકસાન થયું, અને લેફટનેન્ટ પાટિંજર કરીને એક ૧૭ મી રેજિમેંટ એંન આઇનો હતો તે મારયો ગયો. આ શોકદાયક પરિણામ થવાનું કારણ એમ થયું કે ત્યાં એક મજબુત ઉંચી ગઢી હતી તેના ઉપર માણસો હતાં તેઓએ મરણિયાં થઈને તે સાચવી રાખી, અને આપણી ટુકડી પાસે તોપ હતી નહિ કેમકે ટુકડી ચાલી નીકળી ત્યારે તેનો ખપ પડશે એમ ધારવામાં આવ્યું નહતું.***

"ફોજનો વધારો થયો એટલે રૂપાલના ઠાકોર ઉપર હલ્લો કરવાનું ચાલતુ કરયું. સન ૧૮૩૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની સમાપ્તિએ આપણી ફોજની ટુકડિયે, આપણા ભણી નુકસાન થયા વિના કાનોરા ને દોઢર ગામ લઈને તેમનો નાશ કરયો, અને દોઢર ગામની પડોસમાં ગોસાઇનો એક મઠ હતો તેનું પણ એમજ થયું, તથા તા. ૫ મી માર્ચ, ૧૮૩૫ ને દિવસે પીરમાલી ગામ તથા રૂપાલના ભીલોના સર્વે કિલ્લા જે પાંશરા થાય નહિ એવા બારવટિયાઓના છેક તાબામાં થઇ ગયા હતા તે સર્વે જેર કરવામાં આવ્યા. વળી રૂપાલ ગામ આપણી ફોજે સ્વાધીન કરી લીધું. * * રૂપાલના બંડખોરોને વિખેરી નાંખ્યાં પછી ૨૪ મી પલટણ મેજર મારિસના ઉપરીપણા નીચે હતી તેણે સૂરજમલની સાથે લડાઈ ચાલું કરી. એ ટુકડી તા. ૧૧ મી માર્ચે, મુંડેરીની પડોસમાં હુંગરા વચ્ચે જોરલ કરીને સૂરજમલના મુખ્ય કિલ્લામાંહેલો એક હતો ત્યાં

આવી પોહોંચી અને તે કિલ્લો લીધો, તથા ત્યાંના કિલ્લેદારને વિખેરી નાંખ્યા તેમાં શત્રુનાં આઠ માણસ મરાયાં અને સત્તર કે અઢાર ઘાયલ થયાં. સૂરજમલ તો એ જગ્યા છોડીને ગયો હતો, પણ તેના ભાઇ શેરસિંહે, અને આશરે બસે કે બસેને પચાસ મકરાણિયોએ તેનો બચાવ કરેચો. * * સન ૧૮૨૫ ના માર્ચ મહિનાના મધ્ય ભાગની વેળાએ સૂરજમલ અને તેના સોબતિયોની પછવાડે ડુંગરામાં વધારે આવે લશ્કરે પ્રવેશ કરીને ધસારો કરયો અને ફારકા, પાનવરા, માનપુર, અને બાડરવાડાના કિલ્લાઓનો નાશ કરયો. પાનવરા ગામ એક ભીલ ઠાકોરનું રેહેઠાણ હતું તેનો આસપાસના લોકોમાં ઘણા દિવસ થી ત્રાસ વર્ત્તાતો હતો, અને તે સૂરજમલનો આગ્રહી અને ખરેખરો આશ્રય આપનાર હતો. આ ધિંગાણામાં ૧૭ મી પલટણનો આપણો એક આફિસર લેફટનેન્ટ કુંવરકશાડું અને સત્તર સિપાઈયો ઘવાયા, અને શત્રુના ૩૭૦ માણસ ઘવાયાં તથા મરાયાં. * * *

"અમે કબુલ કરિયે છિયે કે આ ડિસ્પાચમાં જહેર કરેલાં કામો વિષેની અમારા મનમાં ખેદદાયક અસર રહી ગઇ છે, કારણ કે અતિશય ખાડા ટેકરાવાળો અને વિકટદેશ, જેનાથી આપણે છેક અજાણ્યા તેમાં આપણા લશ્કરે ભારે સંકટ વેઠયાં અને ખાવા પીવાની તંગાસનું દુઃખ સહન કરયું ત્યારે આપણી સામે હથિયાર લઈ ઉઠેલા લોકો વિખેરી નાંખી શકયા એ ખરૂં, પણ તેમના નાયકો પકડાયા નથી, અને જે કારણો માટે આ મુલકમાં એક સાહસિક નાયકને તેની લૂંટફાટમાં હથિયારદાર માણસો જ્યારે જોઇયે ત્યારે મળી જવાને સુલભ પડતું આવ્યું છે તે કારણો તો હજી લગણ ઉભાં છે. આ જગ્યાના લોકો ખરૂં જોતાં લડવૈયા છે, અને બેકે નિરંતર લૂંટારા નથી તોપણ કાંઈક તેમ થવાને સદા રાજી હોય છે; અને દેશની આપણને માહિતગારી નથી તેથી કરીને થોડા હિંમતવાળા અને સારીપેઠે હથિયાર સજેલા માણસોને પોતાના કરતાં વધારે માણસોની સામે દરેક વેળાએ ફતેહમંદીથી સામા થઇ શકવાને માટે જેવું અસાધારણ જોર જોઇયે તે માહેલું એ પણ એક થઈ પડેછે અને જે ઠાકોરોની સાથે હવણાં આપણો સંબંધ છે અથવા તેમના ઉપર આપણી સત્તા ચાલેછે તે વિના બીજાઓ ઉપર કાંઇ ચાલી શકતું નથી તેથી કરીને દબાણી નાંખે એટલી ફોજ કામમાં લાવીને, અથવા ટુંકામાં કહિયે તો આખા દેશમાં ઠેરઠેર થાણાં બેસારી દીધા વિના અને તેમ કરતાં અતિશય ખર્ચ થાય તે કર્યા વિના આટલા બધા વશ થાય નહિ એવા લોકોને નિયમમાં રાખવાની આપણાથી ભાગ્યેજ આશા રાખી શકાય.

આવા કારણો ઉપરથી મુલ્કના આખા તકરારી ભાગની ખરી માપણી કરવાનો વિચાર અમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે,' અને અમારા પ્રમુખે (સર રૉબર્ટ મ્રાઇટ) એક બીજી વધારે સૂચના કરી છે તેની સાથે બોર્ડના બીજા મેમ્બરો મળતા આવ્યા છે, તે એ છે કે, મહીકાંઠાની લડાયક વસ્તી ઉપર સત્તા બેસારવાનો પ્રયત્ન કરવો, તથા દેશમાં સલાહશાન્તિ કરવાના ઉપાય કરવા, તથા બાનદેશમાં જેમ આપણે સુધારા કરવાનાં સાધન કામે લગાડવામાં જય પામ્યા છિયે તેવાં સાધનોને પુષ્ટિ આપવી."

મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ, તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૩૫.

"કપ્તાન ઑટરામના (હવણાં મેજર જનરલ સર જેમ્સ ઑટરામ, કે. સી. બી. ઑડના કામ સંબંધીનો ચીફ કમિશનર) બાનદેશમાં સોંપેલા કામના પ્રકાર ઉપરથી, અને થોડા વર્ષથી કાંગમાં સલાહશાન્તિ ચાલુ કરવામાં એ અમલદારે જે કુશળતા અને ચપળતા બતાવી છે તે ઉપરથી આ અગત્યના વિશ્વાસુ કામને માટે તે વિશેષે કરીને યોગ્ય ઠરી ચૂકયો છે; આવા કારણો ઉપરથી અમારા પ્રમુખે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, ઉપર જે કામો કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે તેને લગતી સૂચનાઓ આપીને કપ્તાન ઑટરામને ગૂજરાતમાં સત્વર જવાને ફરમાવવું."

મુંબઈ સરકારના ડિસ્પાચ, તા. ૧૫ મી મે સન, ૧૮૩૬.

"કપ્તાન ઑટરામ તેના પોતાના તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૮૩૫ ના રોજના કુશલતા ભરેલા અને રસિક રિપોર્ટમાં ખુલ્લી રીતે પોતાનો વિચાર જાહેર કરે છે કે, મહીકાંઠાના બારવટિયા અથવા દંગાખોર ઠાકોરોનું સમાધાન કરી આપવાનું ગમે એટલું ઘટિત છે તોયપણ તેઓ માહેલા કેટલાક એવા છે કે તેઓની સાથે ક્ષમાપૂર્વક ચાલવું અશકય છે, જે માણસો ઉઘાડી રીતે બ્રિટિશ સરકારની સત્તાની સામે થાય તેઓનો સખ્ત દાખલો બતાવી આપવો જોઇયે; ફાંસામાં એજ કે એવાને બંડખોર ઠરાવવો જોઈયે, અને જ્યારે તે પકડાય ત્યારે કોર્ટમાર્શિયલ કરી શિક્ષાએ પોહોંચાડવો જોઈયે. કપ્તાન ઑટરામના આ વિચારને પછવાડેથી પોલિટિકલ કમિશનરે અને જેઓના અભિપ્રાય ઉપર કેટલુંક વજન આપવું જોઈયે એવા કેટલાક બીજા અધિકારિયોએ ટેકો આપતાં મહીકાંઠામાં સદાની સલાહ શાન્તિ નક્કી ચાલે એવા બલાત્કારના વિશેષ ઉપાય અગત્ય હોય તે પ્રમાણે કામે લગાડવાનો સામાન્યપણે તયાર જણાવ્યો.

"આ વિષય ઉપર જેવું સારીપેઠે ધ્યાન આપવું જોઈયે તે પ્રમાણે આપીને અમે કેવળ ઉલટીજ રાજનીતિ ચલાવવાનો ઠરાવ રચ્યો, અને પાછળનાં કૃત્ય ક્ષમા

કરવાનું જાહેર કરીને, અને જે બારવટિયા હવણાં બારવટે છે. તેઓમાંથી કોઈને પણ બાતલ કર્યા વિના જો તેઓ આપણી સત્તાને શરણ થવાને કબુલ થાય અને હવે પછી સારી ચાલ ચલાવવાના જમીન આપે તો તેઓની સાથે સલાહ કરવી એમ ઠરાવ્યું છે. આ આપણી રાજનીતિ ફળરૂપ થશે એવી અમને પક્કી આશા છે એટલું જ નહિ પણ અમારી પૂરી ખાતરી છે કે મહીકાંઠામાં આ વિના બીજા કોઈપણ સાધનથી સલાહ શાન્તિ કરી શકાય એવું છેજ નહિ. * * *

"પ્રથમ તો, મુખ્ય મુખ્ય બારવટિયાઓ (અથવા બંડખોરો) એ બારવટું કરવાનો રસ્તો પકડયો છે તે એવા કામ ઉપરના ખરા પ્રેમને લીધે પકડયો છે એમ અમને લાગતું નથી, પણ કુટુંબના કજિયાથી, તેઓનાં મન નહિ મનાવ્યાથી, અથવા બ્રિટિશ રાજનીતિને લીધે દુર્દૈવ થવાથી તેઓએ એ રસ્તો પકડેલો છે. આ વિષે અમારા જાણવામાં જે કાંઈ આવેલું છે તે પરિપૂર્ણ નથી, તથાપિ મહીકાંઠામાં બંડ ઉઠીને ઘણીવાર સુધી ચાલ્યાં કરેછે તે ઉપર લખેલાં સર્વ કારણ ભેગાં બનવાથી અથવા તે માહેલા અકેકા નિરાળા કારણને લીધે બનેછે એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે.

"બીજી રીતે જોતાં કપ્તાપટન ઔટરામે અને બીજા અમલદારોએ પાકી સલાહશાન્તિ કરવાને પ્રારંભમાં જે સખત દાખલા બતાવી આપવાને ભલામણ કરી હતી તે પણ સર્વે બતાવી ચૂક્યા એમ અમે તો માનિયે છિયે. ગયા વર્ષમાં આપણે લશ્કરી હાથમાઠ ચલાવ્યો તેથી નારાજ થયેલા કાકોરીમાંથી કોઈ પણ આપણા હાથમાં આવ્યો ન હતો એ વાત ખરી છે તોયપણ તેઓનું જોર તૂટી ગયું હતું અને તેઓના અનુગામી બીખરાઈ ગયા હતા, તેઓના મજબૂત કિલ્લા, શેહેરો, અને ગામડાંમાંથી ઘણાં બાળી નાંખવામાં અથવા મારવામાં આવ્યાં હતાં અને તેઓનાં માણસોમાંથી ઘણાં મરાયાં હતાં, ઘાયલ થયાં હતાં, અથવા કેદ પકડાયાં હતાં."

મુંબઈ સરકારનો રિપાચ, તા. ૨૬ મી એપ્રિલ સન ૧૮૩૭ નો.

(સાર)

કપ્તાપટન ઔટરામે મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજંટનું કામ તા. ૨૦ મી જનયુઆરી સન ૧૮૩૬ ને દિવસે લીધું. સલાહની રૂઈથી સમાધાન કરવાની સરકારની સૂચનાને અનુસરીને તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે તેણે બારવટિયાઓને કાગળ મોકલ્યા તેમાં લખ્યું કે "તમારી પાછલી ચાલચલગત વિષે માફ કરીને વિશેષ ઠરાવથી તમારું સમાધાન કરવામાં આવશે માટે અમારા મુકામ ઉપર તમારે આવવું." કાગળમાં જે દિવસે હાજર થવાનું લખ્યું હતું તેમાં સૂરજમ-

લની બાબતમાં તેને દશ દિવસની વધારે છૂટ આપી હતી. તે તા. ૮ મી માર્ચને રોજ આવીને હાજર થયો અને ખેદ જણાવ્યો તથા જે માફ કરવામાં આવે તો તેણે જમીન આપવાની કબુલાત આપી. પછી તે જમીન લઈ આવવાને અને પોતાનાં માણસોને રજા આપીને વિદાય કરવાને ગયો.

ત્યાર પછી આશરે દસ દિવસે કયાપટન ઔટરામનું ઈડર આવવું થયું ત્યારે ત્રણ મહિના ઉપર એક વેપારીને તે લઈ ગયો હતો તેનો છૂટકારો કરાવવાને વચ્ચે પડવાની વિનતિ કરવા સારૂ સિદ્ધપુરથી એક મુખત્યાર આવ્યો. બ્રિટિશ એજંટે તરતજ સૂરજમલને કાગળ લખ્યો તેમાં તે સાહુકારને છોડી મૂકવાનું લખ્યું અને જણાવ્યું કે જો એને છોડવામાં આવશે નહિ તો તમને માફ કરવામાં આવશે નહિ. ઔટરામની આ રીતિ સરકારને પસંદ આવી નહિ અને સર રાબર્ટ ગ્રાંટે તે ઉપર ટીકા લખી કે, "કયાપટન ઔટરામને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું છે અને જે તેણે માથે લીધું છે તે વિષેનો તેણે ઘણોજ યુદ્ધવિષયક વિચાર બાંધી દીધો છે એવો પ્રથમથીજ મને બીક લાગતી હતી." આમ છતાં પણ સૂરજમલે તેને ઉત્તર લખ્યું કે એ સાહુકારને પકડવાની મદદ જે અતીતે મારી પાસે માગી હતી તે અતીત તેને લઈ ગયો છે એટલે હું રજુ કરી શકતો નથી. એણે આ પ્રમાણે લખ્યું છતાં પણ ઔટરામ સાહુકાર રજુ કરવા નું દબાણ કરવા લાગ્યો એટલે સૂરજમલને પાનવ ભણી નાશી જવાની અગત્ય પડી. કયાપટન ઔટરામે તેને એકદમ બંડખોર ઠરાવીને તેનું માથું કાપી લાવે તેને ઈનામ આપવાનું ઠરાવ્યું, અને ફોજની એક ટુકડી લઇને તેની પછવાડે પડયો. પાનવરાનો રાણો ફોજ આવતી જોઈને ડરી ગયો અને સમજ્યો કે ૧૮૩૫ ના માર્ચ મહિનામાં તેનું ગામ મારવામાં આવ્યું હતું તેમ ફરીને કરવામાં આવશે એવી બીકથી સૂરજમલનું રક્ષણ કરવાને અથવા તેને આશ્રય આપવાને ના પાડી તે ઉપરથી તે ઠાકોર એકદમ શરણે થયો. સરકારે લખ્યું કે, "કયાપટન ઔટરામે શૂરાપણથી પણ જો કે "ઉન્મત્તપણાથી પગલાં ભર્યાં "તેનો સારા ભાગ્યે કરીને સારો પરિણામ થયો તેથી અમને આનંદ થયા વિના "રેહેતો નથી, તોયપણ સૂરજમલનું બારવટું અમે ઉડભંગપણાનું ગણિયે છિયે અને "તે ઉપરથી ફોજની ટુકડીને કુચ કરવાની અગત્ય ન હતી, પણ કયાપટન ઔ- "ટરામને ઘટે એવી કુશળતાથી તેણે વ્યવસ્થા કરી હતી અને તે પ્રસંગને અનુ- "સરતી હતી એમાં અમને કશો શક રેહેતો નથી; તોપણ આ ઉપરથી અમે તેને "સૂચવાવ્યું કે એ જય થયો છે તે અમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવાથી નહિ પણ "એથી વિરૂદ્ધ રીતે ચાલવાથી થયો છે એમ માન્ય કરવાને અમે ખરેખર રાજી

"છિયે, તે સાથે વળી તેને જાહેર કરી દીધું કે હવેથી અમારી સૂચના પ્રમાણે "બરાબર તમારે પત્તાનું, અને બરેબર તે ઉપર ધ્યાન આપવું."

તા. ૭ મીનેરોજ સૂરજમલ (તેને તેટલા આંતરામાં તેની આપેલી પ્રતિજ્ઞ ઉપરથી કેદી તરીકે લેખવામાં આવ્યો હતો.) સિદ્ધરપુના સાહુકારને લઈને પોલિટિકલ એજંટની પાસે આવીને રજુ થયો, અને જે બન્યું હતું તેની સાથે તેઓનું બોલવું મળતું આવ્યું એટલે સૂરજમલને કાંઈ દંડની શિક્ષા કરવા વિના તેને છોડી મૂકવાનું કયાપટન ઓટરામને દુરસ્ત લાગ્યું. આવી વગર ધારેલી કૃપાને માટે તે ઠાકોર ઘણો ઉપકૃત થયેલો દેખાયો.

સરકાર લખેછે કે, "સૂરજમલને જ્યારથી ક્ષમા આપવામાં આવી છે ત્યા "રથી એણે જે વર્ત્તણૂક ચલાવી છે તે જોઈને અમને ખુશી પેદા થાયછે અ "તમારી આનરેબલ કોર્ટને વિદિત કરવાને અમને પ્રસંગ મળ્યો છે તેથી અમને "ખુશી થાયછે કે મહીકાંઠામાં સલાહશાન્તિ અને સારો બંદોબસ્ત પાછો ચાલુ "કરવામાં કયાપટન ઓટરામની સાથે એ ઠાકોરે પણ પ્રયત્ન કરેલોછે. ખુમલા "બારવટિયાનો નાશ થયો અને એના માણસોનું ટોળું વોળેથી નાંખવામાં આવ્યું "તે ઘણું કરીને આ ઠાકોરના આશ્રયને લીધેજ છે."

તા. ૧ લી સેપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૬ પેહેલાં બાકી રહેલા સર્વે બારવટિયા શરણ થઈ ગયા અને પાનવરાને રસ્તે ઉદયપુરથી તે ઈડર સુધી એક રસ્તો ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો તેથી એક અગત્યની મતલબ હાંસલ થઈ, અને જે ઠાકોરોને લાગતું વળગતું હતું તેઓએ અમુક મુદ્દત સુધી તે રસ્તે થઈને જનારા મુસાફરો પાસેથી નાકું નહિ લેવાની તેમની મરજી જણાવી.

પાનવરામાં પોલિટિકલ એજંટનો મુકામ હતો તેવામાં એ પ્રખ્યાલિ પામેલા અમલદારે "સીમાના કજિયા પતાવી દેવા પછવાડે પોતાનો પ્રયત્ન ચલા"વ્યો તેમાં તે પાર પડયો, એ કજિયા માહેલો એક કુર કજિયો તો બાપની "પછી તેના દીકરા સુધી ચાળીસ વર્ષથી ચાલતો આવ્યો હતો. સીમા ઉપરના "ઠાકોરોએ યૂરોપિયનોને પોતાની ફોજને માથે થયેલા એવા એક શત્રુ તરીકે "જોયા હતા તે વિના તેમના જોવામાં તેઓ કોઈ વાર આવ્યા નહતા એવાના "મનમાં વિશ્વાસ ઉપજાવવા સારૂ કુંગરાના વધારે જંગલી ભાગમાં જવાનો તેણે "પ્રસંગ સાધ્યો; અને ઘણા વર્ષથી ચાલતી આવેલી અતિશય તકરારો અને કજિયા કે જેને માટે ગૂજરાતના પોલિટિકલ અમલદારો સાથે ઘણા લખાણના "તુમાર ચાલવાનું કારણ ઉભું થયેલું હતું તે પતાવી દેવામાં જય પામ્યો. "કયાપટન ઓટરામે પોતાના વિષેનો એવો વિશ્વાસ બેસારી દીધો હતો કે ઘણા 'બારવટિયાઓ તેને મધ્યસ્થ થવાને રાજીથી વિનવતા.'

કપ્તાન ઑટરામની અનુકૂલ કરી લેવાની વ્યવસ્થાથી જે જે પરગણામાં થઈને બ્રિટિશની ફેાજ પસાર થઈ તે તે પરગણામાં મિત્રાઈ ભરેલેા ભાવ બતાવવામાં આવ્યેા તે વિષે તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સન ૧૮૩૬ ના તેના કાગળ માહેલેા થેાડેા ભાગ અત્રે દાખલ કરીને અમે આ લખાણ બંધ કરિયે છિયેઃ—

"આપણી ફેાજ દેશમાં શત્રુને બદલે મિત્ર તરીકે કુચ કરતી ચાલી છે. "પ્રથમ તેા ભીલ લેાકેા તેને જોઇને બધાય નાશી જવા લાગ્યા પણ પછવાડે- "થી પાછા આવવાની તેમને હિંમત મળતી ગઇ, અને આપણા તરફથી તેઓ "પ્રતિ જે વર્ત્તણુંક ચલાવવામાં આવી તે જોઈને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. અથવા "તેમના ગામ આગળ પડાવ કરવામાં આવ્યેા હેાય તેવામાં તેઓ નાશી ગયા "હેાય ત્યાંથી આવવાને માટે ડરે, પણ તેમના પાછા આવવા ઉપર તેમની ગે- "રહાજરીમાં કાંઈ નાશ કરવામાં આવ્યેા હેાય નહિ તે જોઇને તેઓ એમજ "આશ્ચર્ય પામે. આપણા માણુસેા અને ગામડાના લેાકેા વચ્ચેનેા માંહેામાંહેનેા "વ્યવહાર માયાથી ચલાવવામાં આવ્યેા હતેા તેનેા પરિણામ, આ પણી ફેાજ પા- "છી વળી ત્યારે સુખદાયક અને વિશ્વાસ ભરેલી રીતે તેઓનેા આવકાર થયેા "તે ઉપરથી જણાઇ આવ્યેા. ખરૂં જોતાં આ વર્ષમાં મહીકાંઠામાં કુચ કરવામાં "આવી તે શાન્તિની વૃદ્ધિ કરનારી અને એક પાપ તરીકે તેને ટાળવાને બદલે "સુખકારક ગણીને તેનેા આવકાર કરવામાં આવ્યેા."

विभाग चोथो.

પ્રકરણ ૧.

હિંદુની જ્ઞાતો.

આપણા ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટપણાથી વર્ત્તાવા લાગી ત્યાં સુધીનું વર્ણન કરતા અમે આવ્યા; હવે આ સમાપ્તિ પ્રકરણોમાં, એ દેશના હિંદુઓની હવણાં જે સંસારી રીતભાત છે તેનો સામાન્ય ચિતાર અમારા વાંચનારાઓની હુજૂરમાં રજુ કરવાનો અમારો હેતુ છે. આ કામ ઘણું કઠિણ છે, અને તે બર આણવાને અમને આશ્રય મળેલો છે તેમ છતાં પણ બહુ અપૂર્ણ રીતે બજાવવા કરતાં બીજી રીતે બજાવી શકવાની આશા નથી. અગર જો કે હિંદુસ્થાન અને બ્રિટન તળે ઉપર વસતાં હોય એમ એક બીજાની સમે હતા તેમ હવણાં નથી, તોપણ બીજા પૂર્વભણીના લોકો સંબંધી છસો વર્ષ ઉપર જે વિચાર બાંધવામાં આવેલો તે ઘણી બાબતમાં હવણાંતા હિંદુઓને હજી લગણ લાગુ પાડી શકાયછેઃ—જે મસોરાના ખુની રણક્ષેત્રમાં સારેસનના હાથમાં સેંટ લુઈ પડયો તેની જરા વાર આગમચ વિલિયમ લાંગરપી બોલ્યો કે "આપણે નવા આવનારા જવાન માણસ અને પરદેશિયો પૂર્વ ભણીની માહિતગારી ધરાવતા હોઇયે નહિ એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે? પશ્ચિમથી પૂર્વ જેટલે છેટે છે તેજ પ્રમાણમાં પશ્ચિમ ભણીના લોક પૂર્વભણીના લોકથી તેવાજ જૂદા પડેછે*" હિંદુઓને તેમની અતિ ઘણી પ્રતિબંધ કરનારી સંસારી બાબતોથી એટલા બધા બાબ વચ્ચે નડેછે કે તેથી કરીને તેમને પરદેશિઓની સાથે વ્યવહાર બાંધવાને બહુ અશક્ય થઇ પડેછે, અને તે પરદેશી તેમની રીતભાતથી જાણીતો થવાને ઇચ્છે તો તે જો સરકારી અમલદાર હોયછે તો તેને વળી વધારે મુશ્કેલ બનેલું થઇ પડેછે. પણ જે લોકોમાં તેને પોતાના જીવતરમાં સારામાં સારાં વર્ષ કાઢાડવાનાં છે તે લોકો વિષેની માહિતગારી મેળવવાને પ્રયત્ન કરવાની જોગવાઈ બને નહિ તો માત્ર અજ્ઞાન રહેવાથી તેઓને એક પંચાત

* આર્યુ પારસિના ઇંગ્લિશ ઈતિહાસ પ્રમાણે.

આવી પડેછે તે એક, એ લોકોના મનોભાવ જેથી ઉશ્કેરાતા હોય અને ખરી હકિકતો તેમના સંબંધીની હોય તે વિષેની માહિતગારી હોય નહિ તેથી નિરંતર તે વિષે તે ખોટું સમજે અને ખોટી રીતે તેનો પરિણામ બતાવી આપે.

આડમ્સ અને પૉટ્ટરે પોતાના પૃષ્ટોમાં જે રીતભાતો વિષે લખેલું અંગ્રેજોના વાંચવામાં આવેછે, અને જે રીતભાતો ઉપર સંગ્રહસ્થાનના ખેરવાળા દિવાનખાનાઓમાં વિચાર કરી તુલના કરવામાં આવેછે તેઓની સાથે અંગ્રેજોની હાલ ચાલતી રીતભાતો કરતાં ઓગણીશમા સેંકડામાં રહેલા હિંદુ સરખા લોકની રીતભાતો બહુ વધારે મળતી આવેછે, એ વાત કદાપિને અંગ્રેજોના વિચારમાં ભાગ્યેજ ઉતરી શકશે. એટલા માટે અમને ભય લાગેછે કે અમે નીચે જે વર્ણન આપિયે છિયે તે હાલની ચાલતી રીતભાતો જોઇને લખેલું છે તેને બદલે અમારા વાંચનારાઓને પ્રાચીન શોધ ઉપરથી ઉપજાવી કાઢાડેલું જણાશે; પણ એ વિષે અમે નમ્રતાપૂર્વક કહિયે છિયે કે એમ નથી; ખરી વાત છે કે અમે જે વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રાચીન રીતભાતનું હોય એમ જણાશે, કારણ કે હિંદુની હાલની રીતભાત ટુકામાં જોતાં કર્ણ અને જયસિંહના વારામાં જેવી હતી તેવીજ છે, પણ જે વસ્તુઓનું અમે વર્ણન આપિયે છિયે તે હમણાં હૈયાત છે.

હિંદુ લોકોની રીત ભાતમાંથી પેહેલી રીતભાત જે પરદેશિયોનું ધ્યાન ખેંચેછે તે જ્ઞાતિ વિષેની છે. ઇ૰ સ૰ ૧૮૨૭ માં મિ૰ બ્યાકિંગહામને સુરતમાં હિંદુઓની રીતભાત વિષેની હકિકત એકઠી કરવાના કામ ઉપર લગાડયો હતો (એ કામ ત્યાર પછી બધું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું) ત્યારે તે શેહેરમાં બસેંને સાત કરતાં ઓછી જ્ઞાતો ન હતી. આ જ્ઞાતો માહેલા પ્રત્યેકને એક બીજાની સાથે વ્યવહાર રાખવાને કાંઇ કાંઇ પણ બાધ હતા (આ વિષય અમે વિસ્તારથી લખવાના છિયે;) તેઓનાથી એક બીજામાં લગ્ન થાય નહિ, તેમજ એક બીજાનું જમાય નહિ કે પાણી સરખું પણ પીવાય નહિ.

મૂળમાં જોવા જઇયે તો હિંદુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવી માત્ર ચાર જાતો હતી. હવણાં વંશપરંપરાની ચાલતી આવેલી જાતોના જેવી તેની ગણના થઇ ગઈ છે તથાપિ કેટલીક મુદત સુધી તે માત્ર જૂદા વિભાગજ ગણાતા હતા એવું જોવામાં આવશે. શૃંગ ઋષિનો જન્મ હરિણુનાથી થયેલો લખ્યો છે; કૌશિક ઋષિ કુશ અથવા દર્ભમાંથી થયો. ગૌતમ ઋષિની ઉત્પત્તિ સસલાથી થઇછે; વાલ્મિકિની ઉત્પત્તિ સાપના રાફડામાંથી થઇ છે; દ્રોણાચાર્ય પડિયામાંથી ઉપન્યા, એ વિના બીજા ઋષિઓમાંથી કોઇ ખારવાની પુત્રીથી, કોઇ મછિમારથી, કોઇ ચાંડાલણીથી, કોઈ દાસીથી થયેલા છે તેમ છતાં પણ સર્વે બ્રાહ્મણો હતા. ક્ષત્રિયોની સાથે બેશીને ઋષિઓ જમતા હતા એવું મહાભારતમાં ઘણે ઠેકાણે લખેલું છે; અને કાલિદાસ કવિ જે બ્રાહ્મણ હતો તે રાજાની પુત્રી વેરે પરણ્યો હતો; અને રાજા ઠરચો તે ક્ષત્રીય જાતનોજ હોવો જોઇયે.

સપ્તઋષિ બ્રાહ્મણ હતા, તે સાતની વચ્ચે એક સ્ત્રી હતી. તે હવણાં આકાશના તારા થઇ ગયેલાછે અને સપ્તઋષિના ખાટલાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે વિષ્ણુના સ્વર્ગનું દ્વાર જે ધ્રુવનો તારો તેની આસપાસ પ્રકાશેછે. અને તેઓની પાસે તેઓની સ્ત્રી અરૂંધતી ઓછા અજવાળાથી પ્રકાશેછે. ઘણા ખરા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ એ સપ્તઋષિનાથી થઈ છે. કદાપિ તે બ્રાહ્મણોમાં ભેદ પડી ગયો છે તે (હિંદુનાં શાસ્ત્રમાં હાલમાં જે જાતિયો પડી ગઇ છે તેના નામ નથી) તેઓના મ્હોટા સુધારક શંકરાચાર્યના વારાથી પડેલો જણાયછે. તે ઈ૰ સ૰ ની પેહેલાં દોહોડ સેંકડા ઉપર બૌદ્ધ મતની સામે થવાને ઉઠયો. બ્રાહ્મણોમાં ભેદ પડેલો તેના જોવામાં આવ્યો, તેઓ ચાર વેદમાંથી પોત પોતાને પ્રિય વેદ હતો તે ઝાલી બેઠા અને અવેદ ગ્રહણ કરનારાઓનો ધિક્કાર કરવા લાગ્યા, વેદમાં પ્રાણિયોનું બલિદાન લખ્યું છે તે વાત કોરે રેહેવા દઇને બૌદ્ધમતના લોકપ્રિય અભિપ્રાય પ્રમાણે આ મ્હોટા સુધારકે માંસ ભક્ષણની મના કરી; તેણે વળી એમ સલાહ આપી કે વંશપરંપરાથી જે જે વેદને માનતા આવ્યા છે તેણે તો વેદ માનવો અને બીજા વેદ માનનારા સાથે શત્રુતા રાખવી નહિ, શંકરાચાર્ય આ પ્રમાણે મતભેદ તોડી નાંખવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પણ ઉ-

લટો તે તેના વિનાચિંતવ્યે મતભેદ ઉભો કરવાનું કારણ થઇ પડયો, તેના મરણ પછી તેના નામનો એક જૂદો પંથ પડયો, અને જે બ્રાહ્મણો માત્ર વિન્ધ્યાચળ પર્વત વચ્ચે પડવાને લીધેજ એક બીજાથી જૂદા હતા તેઓના હવે બે પંથ પડી ગયા, તેમાં એક તેનો મત સ્વીકારવા લાગ્યા અને બીજા તેની સામે થવા લાગ્યા, દ્રવિડ બ્રાહ્મણોએ માંસાહાર તજી દીધો અને ગૌડ બ્રાહ્મણો તે ચાલ રાખી રહ્યા તેથી એક બીજાનો પાણીવ્યવહાર બંધ થઇ ગયો.

હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગ કરતાં, ગૂજરાતમાં બ્રાહ્મણોની ઘણી નાતો પડી ગયેલી છે એમ ધરાયછે, ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો, જે સંખ્યામાં અતિશય વધી ગયા છે, તેમના મૂળપિંયે અણહિલવાડના રાજા મૂળરાજના ઇતિહાસમાં જોવું.* તેઓ ઉત્તરમાંથી આવ્યા માટે ઔદિચ્ય કહેવાયા અને પેહેલે પ્રસંગે સુમારે એક સહસ્ર આવ્યા માટે સહસ્ર કહેવાયા. પોતાના રેહેવાના ઠેકાણા ઉપરથી સિદ્ધપુરિયા અને સિહોરિયા ઔદિચ્ય કહેવાયા, અને આ પ્રમાણે જેમ જૂદી શાખાઓ પડતી ગઈ, તેમ રીત ભાતમાં રેહેતાં રેહેતાં ફેરફાર પડવા માંડયો. જે ટોળાએ મૂળરાજનું દાન લીધું નહિ તે ટોળકિયા ઔદિચ્ય કહેવાયા. સાર પછી તેમનામાંથી જેઓની નબળી દશા થઇ ગઈ તેઓ મોચી, દરજી, ત્રાગાળા અને બીજા કોળી સરખા હલકા લોકોના ગોર થયા અને તેઓને નાતબાહાર મૂકયા તેથી તેમના ઘણા વિભાગ થઈ ગયા. કેટલાક સુરત અથવા કચ્છ વાગડ અને મારવાડમાં જઇ વસ્યા અને પોતાના દેશની મૂળની રીતભાત પકડવા લાગ્યા અને જ્યાં રહ્યા ત્યાંનું નામ ધારણ કરી બેઠા, જેવા કે મારવાડી ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ.

શ્રીમાળિ બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનું એક શ્રીમાલમાહાત્મ્ય કરીને પુસ્તક છે તે સ્કંદ પુરાણનો ભાગ છે, એમ તેઓ માનેછે, તેમાં લખેછે કે ઝાલોડમાં શ્રીમાલ (હવણાં તે ભીનમાલ કેહેવાયછે) નગર પ્રથમ વસાવ્યું ત્યારે ચોગરદમથી બ્રાહ્મણોને ત્યાં તેડાવ્યા તેમાં જેઓ ત્યાં જઇ વસ્યા તેઓ ત્યાંની એક નાત થઇ પડયા, પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ માઘ

* પેહેલો ભાગ પૃષ્ઠ ૬૪,-૬૭ જૂવો.

થઇ ગયો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતો. જ્યારે શ્રીમાલની પડતી દશા આવી ગઈ અને અણહિલવાડની ચડતી થતી ચાલી ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણ પોતાની કુલદેવીને લઇને ત્યાં આવીને વસ્યા અને કેટલાક ગૂજરાત, કચ્છ, કે સોરઠમાં જઇ વસ્યા. કેટલાક મારવાડ અને મેવાડમાં જઈ રહ્યા. કેટલાએકે ભોજનને અર્થે જૈન ધર્મ સ્વીકારયો તે ભોજક કહેવાયા, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો યજુર્વેદી અને સામવેદી છે તથા તેમનામાં સાત ગોત્ર છે. તેઓ એકલા ગૂજરાતવિના માંહોમાંહે કન્યાવ્યવહાર રાખેછે. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોની પેઠે શ્રીમાળિયો પણ ગૌતમ ઋષિનાથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી માનેછે ગૂજરાતના પશ્ચિમ ભણીના ભાદ્રાલોમાં આ બે જાતિના બ્રાહ્મણો વચ્ચે હવણાં શ્રેષ્ટપણાનો વાંધો ચાલેછે.

બધી જાતિના બ્રાહ્મણો એક બીજામાં પરણતા નથી તથાપિ ખાવાનો વ્યવહાર રાખેછે, તોપણ ગૂજરાતમાં નાગર બ્રાહ્મણની એક નાત છે તે બીજી નાતનું ખાતી પણ નથી. ગૂજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો અસલ વડનગરના રહેવાશી છે. એ શહેર ઘણું જૂનું છે. અને કનકસેનના વંશવાળાઓએ તેની સ્થાપના કરીછે એવી દંતકથા ચાલેછે. વિસલદેવ ચોહાણે જ્યારે વિસલનગર* વસાવ્યું ત્યારે તેણે હોમ કર્યો હતો તે સમયે ઘણા વડનગરા બ્રાહ્મણો તે અવસરે હાજર હતા. તેઓએ દાન લેવાની ના કહી ત્યારે વિસલદેવે યુક્તિથી તેમનામાંથી કેટલાએકને ભૂમિદાન લેવાની અગત્ય પાડી. તેઓને આખી નાતે થઇને નાત બાહાર મૂક્યા ત્યારથી તેમની એક વિસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણની જૂદી નાત થઇ. એવાજ બનાવ સાઠોદરા અને બીજે ઠેકાણે બન્યા તે ઉપરથી સાઠોદરા, ચિત્રોડા, પ્રશ્નોરા અને કૃષ્ણોરા નાગર બ્રાહ્મણ થયા. આ નાતમાં એક બારડની જાત જૂદી પડી છે, તે નાતમાં કન્યા નહિ મળવાથી બીજી નાતની કન્યા વેરે પરણવાથી થઇ છે. તેમનું આ પ્રમાણે ભ્રષ્ટ થવાથી તેઓનો ઘણો ધિક્કાર થયો. અને તેઓને પોતાનું ગામ છોડી જવાની અગત્ય પડી; પણ

* પેહેલા ભાગને પૃષ્ટ ૧૪૦ જૂવો.

ત્યાર પછી આ નાત વધતી જાયછે. તેમનામાં પુનર્વિવાહ કરવાની છૂટ છે.+

ગૂજરાતમાં આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણની મુખ્ય નાતો છે, તે માત્ર આટલીજ છે એમ સમજવું નહિ. ધણું કરીને એમ કહેવામાં છે કે ચોરાશી જાતના બ્રાહ્મણ છે.

ભાગવતમાં એમ લખ્યું છે કે, બ્રહ્માના ભરિચિ થયા ને ભરિચિના કશ્યપ થયા, તેને સૂર્ય અથવા વિવસ્વત પુત્ર થયો તે ક્ષત્રીય થયો. ભરિચિના ભાઇ અત્રિને ચંદ્ર થયો તે પણ ક્ષત્રીય થયો. રજપૂતોની ઘણી ખરી શાખાઓ ચંદ્ર કે સૂર્ય વંશમાંથી થઇ છે. રત્નકોશની સંસ્કૃત ટીકામાં લખ્યું છે કે ક્ષત્રીય જાતનો પ્રથમ પુરૂષ મનુ થયો. તેનાથી છત્રીશ શાખાઓ થઇ તે માંહેલા કેટલાએક પરાક્રમ કરીને ઉપનામ મેળવી લીધાં, કેટલાક રાજાનું પદ પામ્યા, કેટલાએક ખેડુત થઇ ગયા, અને કેટલાક શૂદ્રમાં ભળી ગયા. ચંદ બારોટ લખેછે કે, આબુ પર્વત ઉપર જ્યારે ઋષિઓ રહેતા હતા, અને તેઓને અસુર અથવા રક્ષસો પીડા કરવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાં વશિષ્ટ ઋષિ હતા તેમણે અગ્નિકુંડમાંથી પરિહાર, સોલંકી, પરમાર, અને ચોહાણ એવા ચાર જાતિના રજપૂત ઉત્પન્ન કર્યા. તેમનામાંથી પછી છત્રીશ જાતિયો થઈ તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

છપય.

રવિ, શશિ, જાદવ વંશ, કકુત્સ્થ, પરમારું, તોંવર,
ચાહુવાણ, ચાલુક્ય, છિંદ, સિલાર, આભીવર,

+ આ પ્રમાણે પુનર્વિવાહ કરવાનો ચાલ નથી. સાડોદરા નાગરોમાં એક કન્યાનો તેના વરસાથે હસ્ત મેળાપ થયો ન હતો તેવામાં એકાએક અર્ધી ક્રિયાએ વર મરણ પામ્યો એટલે કન્યાના પિતાએ તેને બીજવરે પરણાવી. નાતના લોકોએ કહ્યું કે અર્ધી ક્રિયા થઈ છે તેથી એ કન્યા રંડાઈ માટે એનું ફરી લગ્ન થાય નહિ. પણ પેલાએ કહ્યું કે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાધ નથી આ પ્રમાણે જે લોકો એની સાથે નાતબાહાર રહ્યા તેઓની આરડ જાતિ જૂદી થઇ. ભા. ફ.

દોયમત્ત, મકવાન, ગરુઅ ગોહિલ, ગહી ભુત,
ચાપોત્કટ, પરિહાર, રાવ રાઠોડ, રોસ જુત,
દેવરાં, ટાંક, સિંધવ, અનગ, મોતિક, પ્રતિહાર, દધિખટ,
કારટ પાલ, કોટપાલ, હુન, હરિતક, ગોર, કમાડ, જટ,

દુહો.

ધ્યાન પાલક, નિકુંભવર, રાજપાલ, અવનીશ,
કાળ છર, કે આદિ દે, બરને બંશ છત્રીસ.

હવણાં એક સાધારણ છંદ બધા વહિવંચા લોકો બોલેછે તેમાં પરમાર, રાઠોડ, જાદવ, ચોહાણ અને સોલંકી, એવી પાંચ જાતિ અગ્નિકુંડમાંથી થઇ કવી છે; અને એ પાંચમાંથી તેઓની નવાણું શાખાઓ થઇ. રજપૂત લોકો કેહેછે કે, અમે ખરા ક્ષત્રીય છિયે, પણ બ્રાહ્મણો તે વાત માન્ય રાખતા નથી; અને કેહેછે કે, ક્ષત્રીય તો હવે પૃથ્વી ઉપર રહ્યાજ નથી. એનું કારણ એમ કે, બ્રાહ્મણોમાં ખાવા પીવા ઇત્યાદિનાં ઘણાં લફરાંમાં ચોખાઇ માનવાનો ચાલ પડી ગયો છે, અને રજપૂતોની કન્યા મુસલમાનો જોરાવરીથી વર્ચ્યા છે; તેથી હવે બ્રાહ્મણથી બીજી પાયરીની ક્ષત્રીયની જાતિ હિંદુઓમાં ગણાતી નથી. એઓની પાયરી વાણિયાઓએ છીનાવી લીધી છે; વાણિયા મૂળ જોવા જઇયે તો વૈશ્ય જાતિના છે, પણ તે રજપૂતોનું પાણી પીતા નથી, અને ઉજળી વર્ણમાં બ્રાહ્મણ વાણિયા ગણાયછે. રજપૂતો માંસાહાર અને મદ્યપાન કરેછે તે તેમની આસપાસની બીજી જાતોવાળા ખોટું ગણેછે ને રજપૂતો તો ગૌહિંસા અને પુનર્વિવાહ એ બેજ માત્ર વર્જિત કરેછે. જાતોમાં શાખાઓ અથવા તડ પડી જાયછે તેઓને એક બીજામાં બાધાવ્યવહાર રાખવામાં કશો બાધ હોતો નથી તેથી તે જૂદી જાતો ગણી શકાય નહિ.

પ્રત્યેક રજપૂત ઠાકોરને ત્યાં દાસિયો હોયછે અથવા જેને પ્રથમ વેચાતી લીધી હોય તેનાથી થયેલી હોયછે. તે સર્વ જાતિની હોયછે અને ઘણીવાર તો હબશણો જોવામાં આવેછે; કાઠિયાવાડમાં આવી દાસિયો

"છોકરિયો" ને નામે ઓળખાયછે. અને મહીકાંઠામાં "વડારણ" કેહેવાયછે. આ સ્ત્રિયોનાં આચરણ ચોખાં હોતાં નથી અને ઘણું કરીને પરણેલી હોતી નથી. પણ કદાપિ પરણી હોયછે તો તે પોતાની જાતિવાળા સાથે, બીજી જાતનું કોઇ તેઓની સાથે છંદમાં પડે તો તે પુરૂષ માટે ઘણુંજ હલકું ગણવામાં આવેછે. જ્યારે કોઇ વડારણને મહિના રેહે ત્યારે તે જેની દાસી હોય તે રાણી તેને બોલાવીને, જેના મહિના રહ્યા હોય તેનું નામ બન્નાતકારથી કેહેવરાવે, તે માણસ પછી જો દ્રવ્યવાન્ હોય તો તેની પાસેથી દંડ ભરી લેવામાં આવે; પણ પેત્રી વડારણ દોષવાન ગણવામાં આવતી નથી, તેને છોકરૂં થાય તે પછી ગોલો કેહેવાયછે, કદાપિ ઠાકોરની ઉંચા દરજ્જાની ચાકરીમાં તે હોયછે તો ખવાસ કેહેવાયછે. તે ઉંચી પદવિયે પોહોંચેછે તો પણ ઠાકોરનો ગુલામજ ગણાયછે. જ્યારે ઠાકોરની કુંવરીને પરણાવવામાં આવેછે ત્યારે કેટલાક દાસ દાસિયો તેની સાથે તેને શાસરે જાય રેહેછે, અને તેઓ સાસરવાસાનો એક ભાગ ગણાય છે. તેઓ ઘરનું બધું હલકું કામકાજ કરેછે. અને તેઓનો ઠાકોર જ્યારે મરણ પામેછે ત્યારે તેની સાથે (કેટલાક) ચિતામાં બળી મરેછે.

વૈશ્ય હજી લગી મુખ્યત્વે કરીને ખેતીવાડી અને વ્યાપાર કરેછે, ગુજરાતમાં ઘણા ખરા ખેડુતો કણબી છે. તેઓની ત્રણ[1] મ્હોટી જ્ઞાતિ છે. લેઉઆ, કડવા, અને આંજણા. તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ ક્ષત્રીય જાતિમાંથી થયેલી ગણેછે, અને તેઓ માહેલા ઘણા ખરા તો રજપૂત જાતિના જેવાં ઉપનામથી ઓળખાયછે. વૈશ્ય જાતિમાં વાણિયા મુખ્ય છે તે વાત આગળ લખી છે, તેઓની ચોરાશી જૂદી જૂદી નાતો થઇ છે અને જે પરગણાના અથવા ગામના તેઓ રેહેવાશી હોય તેના નામથી ઓળખાય. તેઓનામાં દશા અને વીશા એવો ભેદ પણ છે. વળી ધર્મભેદને લીધે, મેશરી અથવા વૈષ્ણ અને શ્રાવક અથવા જૈન વાણિયા પણ કેહેવાયછે. જેનો જેવો ધર્મ તે પ્રમાણે વાણિયાઓના વહીવંચા જૈન મતના સાધુ અથવા ભાટ હોયછે, અને ભાટની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને કોઇ રજપૂત જાતિ-

[1] કણબીની ચોથી નાત મુમના છે.

માંથી થયેલી છે, એક કુલમાંથી જેઓની ઉત્પત્તિ થઈ હોયછે તેઓ એક બીજા સાથે પરણતાં નથી.

ઘરનું હલકું કામકાજ કરનાર માણસોની શૂદ્રજાતિ કહેવાયછે, જેવા કે હજામ અથવા ગાંયઝો, (વાળંદ) ધોબી, અને બીજા મૂળ જાતિના જેવા કે ભીલ, કોળી, મેર, અને બીજા શૂદ્ર ગણાય છે, તેમજ નાત બહાર મૂકવાથી થયેલી બીજી નાતો પણ એવીજ ગણાયછે. વળી જૂદા જૂદા ધંધા કરનારાઓની જૂદી જૂદી નાતો થઇ છે, દેશી રાજાના રાજ્યમાં શૂદ્રનાથી બાપદાદાના વારાથી ચાલતો આવેલો ધંધો છોડી શકાતો નથી, તેઓ સારાં લૂગડાં લત્તાં પેહેરી શકતા નથી, તેમજ રેહેવાને સરસ પ્રકારનુ ઘર બંધાવી શકતા નથી. અસલને વારે નીચ વર્ણના લોકોને ગામમાં રેહેવાની આજ્ઞા નહતી અને બીજાનાથી ઓળખાઇ આવે એવાં લૂગડાં પેહેરવાનો તેઓને હુકમ હતો * આ પ્રમાણે છતાં પણ શૂદ્ર લોકોના વહીવંચા હોયછે તેઓ તેમને અસલ ક્ષત્રીય કુળમાંથી નીપજેલા કહીને રાજી કરેછે, ઢેડ સરખાનાં પણ ચોહાણ, વાઘેલા એવાં ઉપનામ હોય છે, તથા તેમને તુરી જાતના ગવૈયા હોયછે, અને ગરોડા કરીને તેઓને ગોર હોયછે. તે બ્રાહ્મણની પેઠે જનોઇ પેહેરેછે અને બ્રાહ્મણમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી માની લે છે. ઢેડ લોકો ઘણું કરીને કબીરપંથી હોય છે તેઓનો અભિપ્રાય તેઓને રૂચે તેવો એમ છે કે એક નાત બીજી નાતનાથી જૂદી નથી. એલોકમાં પણ ઢેડ અને ઓળગાણા એવો ભેદ છે. અને ઢેડ જો ઓળગાણાનું ખાય તો તે વટલાય અને તેને નાત બાહાર મૂકે. છેલ્લીવારે એટલી વાત જાણવાની અગત્ય છે કે ઓળગાણા સરખો પણ હિંદુ કહેવાયછે, અને તે મ્લેચ્છ અથવા જે હિંદુ હોતા નથી તેઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાયછે. એક એવી વાત છે કે, મુસલમાન બાદશાહે પોતાના હિંદુ પ્રધાનને પૂછ્યું કે સર્વના કર્તા નીચી જાત કઇ ? પ્રધાને કહ્યું કે, "એ વિષેનો વિચાર કરવાની મને મેહેતલ આપો." બાદશાહે તે પ્રમાણે મેહેતલ આપી, એટલે તેણે ઢેડવાડે જઇને તેઓને કહ્યું કે, "તમે બાદશાહને ગુસ્સો ઉપજાવ્યો છે, માટે તમને વટાળીને મુસલમાન કરવાનો

* પ્રથમ પુસ્તકને, ના સાતમાપકરણમાં જસમા ઓડણની વાતમાં જૂવો.

તેમનો વિચાર છે." ઢેડ લોકો આવું સાંભળીને ઘણાજ ભયભીત થઇ ગયા અને ટોળે મળીને પાદશાહને મેહેલ જઇ વેગળે રહી ઘૂમો પાડી કેહેવા લાગ્યા કે, "અમે પાદશાહનો અપરાધ કર્યો હોય તો અમને બીજી શિક્ષા કરો પણ વટાળશો નહિ." આવું સાંભળીને પાદશાહ હસ્યો અને પોતાનો પ્રધાન, જે જણી જોઇને આ સર્વ ગણુકાર્યા વિના બેડેલો હતો, તેને કેહેવા લાગ્યો, "ત્યારે નીચામાં નીચી જાત તો મારીજ તો !"

જૈન લોકોમાં મુખ્યત્વે કરીને અપવાસ કરવામાં અને જીવહિંસા નહિ કરવામાં ધર્મ કેહેવાયછે. તેઓનામાં નાતનો અટકાવ નથી. તોપણ બીજા હિંદુઓમાં જે સાધારણ રીતભાતો છે તે શ્રાવકો પાળેછે. જો કોઈનાથી નનામાઢેડને અડાયું હોય તો તેને અગ્નિ કે પાણીનો સ્પર્શ કરવો પડેછે. કોઇ હિંદુને ઢેડ પાસેથી કાંઇ વસ્તુ લેવી હોયછે તો તે વસ્તુને પાણી છાંટ્યા પછી અડેછે. કોળી અને ભરવાડ સરખા પણ ઢેડને અજાથી અભડાયછે અને શુદ્ધ થવાને ઉપર પ્રમાણે કરેછે.

સન ૧૮૫૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં ગૂજરાતના એક કોળિયે ફોજદારી કચેરીમાં જુબાની આપતાં કહ્યું કે, ભગવાન અને રોડો બે ભરવાડ મારી પાસે આવીને કેહેવા લાગ્યા, "અમે ઢેડને અડક્યા છિયે તેથી અભડાયા છિયે, માટે અમને દેવતા આપો." મેં હુક્કાની ચલમમાંથી એક અંગારો નાંખ્યો તેનો વારા ફરતી બને જણે પોતાના માથા સાથે સ્પર્શ કર્યો, ત્યાર પછી તેમણે મારો હુક્કો લઇને પીધો. ભાવાર્થ એવો કે અગ્નિના સ્પર્શથી તેઓ ચોખ્ખા થયા ત્યારે તેણે તેઓને હુક્કો આપ્યો.

નાતમાં તડ પડી જાયછે તેનું એક વધારે કારણ એ છે કે નાત જ્હોટી હોયછે તો જમણવાર કરતાં ખર્ચ ઘણો થઇ જાયછે. પૈસાદાર માણસ લોકપ્રિય થવા સારૂ અગત્ય હોય તે કરતાં પણ ખુશીથી એક બે વધારે નાતો કરેછે, તે જોઇને બીજાની નાખુશી છતાં પણ ખોટું દેખાવો એમ સમજીને તણાઇ મરીને વધારાની નાતો કરવી પડેછે, એટલે છેવટે, તેવી નાતો કરવાનો ચાલ પડી જાયછે તેથી ગરીબને રૂપિયા કરજે કાઢીને પણ કરવી પડેછે. આ કારણને લીધે કોઇ પણ કારણથી નાતમાં વાંધો પડે તો તેનો લાગ લઇને જૂદાં પડવાનો પ્રસંગ તાકેછે. જો નાત-

ના ઘણા માણસોનું એકમત થાયછે તો પછી તડ પાડવાને વાર લાગતી નથી; પણ વાંધાવાળા થોડા હોયછે તો પછી તેમને ઘણી પજવણી સેહેવી પડેછે. નાતના લોકો તેમની સાથે સંબંધ રાખવાને ના કેહેછે, તેમનાં છોકરાં સાથે કોઇ વિવાહ કરતું નથી, કોઇ તેમને દેવતા આપતુ નથી, તેમજ ગામના કૂવામાંથી પાણી સરખું પણ કાહાડવા દેતા નથી. જેઓને નાત બાહાર મૂકેલા હોયછે તેઓની સ્ત્રિયોને અને પરણેલી દીકરિયોને તેઓનો સંસર્ગ કરવા દેતા નથી, તેમનામાં કોઇ મરી જાયછે તો નાતના લોકોને નમી પડીને અથવા કોઇ બીજી રીતે વાંધો પતાવી દેછે ત્યારે તેઓ દાહ દેવા જાયછે, પરનાતીલાથી તે કામ થતુ નથી.

કેટલીક નાતોમાં પુરૂષોને તેમની મરજીમાં આવે તેટલી સ્ત્રિયો પરણવાની છૂટ છે, કેટલાક રજપૂત વીશવાર પરણેછે, અને ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પાંચ કે છવાર પરણેછે; બીજી નાતોમાં એવો ચાલ હોયછે કે; પેહેલી સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યાંસુધી બીજી વાર કોઇનાથી પરણાય નહિ. રજપૂત લોકોમાં વિધવાનાં પુનર્લગ્ન થવા દેતા નથી, પણ બીજી કેટલીક નાતોમાં એકવાર કરતાં વધારે વાર સ્ત્રી પરણી શકે છે. કોઇ વાર તો ઘણીધણિયાણીને બનાવ નથી હતો તેથી પોતાની ખુશીથી છૂટા છેડા કરવા દેવામાં આવેછે, તેમાં સ્ત્રી પોતાનો છેડો ફાડીને ધણીને આપેછે અને ધણી તેને છૂટા થયાનો દસ્તાવેજ કરી આપેછે. કેટલીક નાતોમાં એવો ધારો છે કે કન્યાને બારવર્ષની અંદર પરણાવવાજ જોઇયે; કેટલીક નાતોમાં કુલીન વર ખોળેછે, અને છોકરી ત્રીશ વર્ષની થતાં સુધી કોઈ વાર કુંવારી રાખેછે. કેટલોક નાતોમાં એવો ચાલ છે કે મરેલા માણસની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે નહિ તો તે ઘર નાતબાહાર મૂકવાને યોગ્ય થાયછે; અને ઘણી બીજી કેટલીક નાતોમાં એવી ક્રિયા સમૂળગી કરતાજ નથી.

હિંદુઓમાં ખાવાની બાબતમાં ઘણા પ્રકારની મનાઈ હોયછે તે પ્રમાણે કોઇ ચાલે નહિ તો તેને નાત બાહાર મૂકેછે. તેનો સામાન્ય ધારો એવો છે કે, કોઇ બીજી નાતવાળાનું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પોતાના કરતાં નીચી નાતવાળાના હાથનું રાંધેલું ખવાય નહિ. જો બ્રાહ્મણની રસોઇને શૂદ્ર અડકે તો તે પછીથી શૂદ્રને ખાવા યોગ્યજ થાયછે. કેટલીક નાતોમાં એવો ધારો છે કે જે ઠેકાણે રસોઇ કરી હોય ત્યાંથા

બીજે ઠેકાણે લઇ જવાય નહિ. વાસણ વિષે પણ એવીજ જાતનાં બંધનછે. બ્રાહ્મણે કોઈ વાસણ ઉપયોગમાં આણ્યું હોય તો ફરીથી વાપરવા પેહેલાં પાણીથી ઉટકવું જોઈયે; પણ વૈશ્ય રાખવડે ઉટકી નાંખે તો તેની નાતના ધારા પ્રમાણે ચાલી શકેછે. કાંસું, પથ્થર, કલાઈ, લાકડું અને માટી એઓનાં બનાવેલાં વાસણ પરનાતવાળાએ વાપરયાં હોય તો તે બ્રાહ્મણના ખપમાં આવતાં નથી. તેમજ બ્રાહ્મણના ખપનાં એવી જાતનાં વાસણને વૈશ્ય કે શુદ્ર જાતિનું કોઈ અડકે તો તેના ખપનાં તે રેહેતાં નથી. જરૂરિયાત પ્રસંગ આવી પડવાને લીધે પાણીની એટલી બધી છોછ ગણવામાં આવતી નથી તોપણ સામાન્ય ધારો એવો છે કે પરજાતિવાળાના વાસણમાં પાણી ભરેલું હોય તો તે હિંદુના ખપમાં આવતુ નથી, તેમજ હિંદુના પાણીને તેઓ અડકેછે તો તે વટલાયછે તથાપિ પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં ઉન્હાળાના દિવસમાં પાણીની ઘણી અગત્ય પડેછે ત્યારે પરજાતિવાળાઓનું ત્રાંબા પીતળ આદિ ધાતુનું વાસણ હોય તો તે પાણી તથા માટીવને સારી પેરે માંજ્યા પછી તેમાં ભરી આણેલું પાણી બ્રાહ્મણના ખપમાં આવેછે. ચામડાની ડોળ માંજવાની અગત્ય રેહેતી નથી, માત્ર તેને ઘોઇ નાંખવીજ જોઇયે કેમકે મોચીને ઘેરથી તે આવેલી હોય છે તેથી. તે નાતના કરતાં વધારે વટાળો થઈ શકવા જેવું પછી કાંઇ બાકી રેહેતુ નથી. કેટલાક બ્રાહ્મણ એવા ચોખ્ખાઈવાળા હોયછે કે ડોળથી કાઢારેલું પાણી પીતા નથી અને તેથી નાહાતા પણ નથી. પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં ઘણે કરીને ગામ દીઠ અકેકો કૂવો હોયછે ત્યાં દેઢ પાણી કાઢાડી જાયછે ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ અને બીજી નાતના લોકો સામી બાજુએથી પાણી કાઢાડેછે. ઘણુંકરીને ગામમાં ઘણા કૂવા હોયછે, તેમાં એક કૂવો દેઢ લોકોનો મલાયદો હોયછે. કૂતરું કે બીજું કોઇ પ્રાણી કૂવામાં પડી મરણ પામેછે તો કૂવો ગોઝારો થાયછે અને પાંચ વાર તેને ઉલેચી નંખાવ્યા પછી ગંગાજળ અને ગાયનું મૂત્ર રેડેછે ત્યારે પવિત્ર થાયછે. બ્રાહ્મણ કે વાણિયાની સ્ત્રી પાણી ભરીને જતી હોય ને તેના સામું મડદુ મળે તો તે પાણી અપવિત્ર થયું સમજી રેડી દેવામાં આવેછે. અથવા મડદું સામું આવતા પેહેલાં કોઇ ખૂણાની થોડા છેટાની જગ્યા આવેછે તેમાં પેસી જઇને મડદુ દેખાય નહિ એમ

અવળો મ્હોડે લાજ તાણી ઉભી રેહેછે ત્યારે પાણી અપવિત્ર થતું નથી. કોઇ પ્રાણીનું મડદુ પડયું હોય અને તે ઘણું કરીને કૂવે જવાના રસ્તા ઉપર હોય તો તેને ત્યાંથી કાહાડી નંખાવીને જગ્યા પવિત્ર કરયા વિના કોઇ પાણી ભરવા જતુ નથી. એહેડા ઉપર કાગડો બેસીને ઘડામાં પોતાની ચાંચ બોળે તો કેટલીક સ્ત્રિયો પાણી રેડી દેછે; પણ આવો બનાવ બનવાનો સંભવ ઘણો હોયછે તેથી કેટલીક સ્ત્રિયો તે ગણકારતી નથી. ઇંગ્લિંડ અને યૂરોપના બીજા દેશોમાં કાગડાને માનશકુનિયાળ ગણવામાં આવેછે તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં તેવો વેહેમ છે તેથી કદાપિ એવો ચાલ પડયો હશે એમ ધારવામાં આવેછે.

પ્રકરણ ૨.

ખેડુત.

યૂરોપ ખંડના દેશોના ખેડુતો જેમ પોતપોતાનાં ખેતરમાં રહેછે તેમ ગૂજરાતના ખેડુતો રહેતા નથી, પણ સર્વદા ગામડાંમાં રહેછે. ખેડુતો ને રહેવાના ઘરોના સમુદાયને ગામ કહેતા નથી પણ તેના તાબાની જે-ટલી સીમ હોયછે તે સુધ્ધાંતને ગામ કહેછે. અમે આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે આ પ્રાન્તનો ઘણો ભાગ સરસ ઝાડોની ઘટાથી છવાઈ ગયેલો છે. કચ્છના રણની પડોસની જગ્યાઓમાં, જ્યાં ઝાડપાન ઓછાં હોયછે, ત્યાં ગામની સાથે ઝાડોનો જથ્થો હોયછે. શેહેરની પેઠે ગામની પાસે નદી કે તલાવ હોયછે, તેમજ ઘણું કરીને મરજીદ અને દેવાલય પણ હોયછે. આ પ્રાન્તના સરસ ભાગનાં ખેતરની પછવાડે મજબૂત અને ઉંચી એવી બારેમાસ વાડ કરેલી રહેછે, તે સાથે જ્યાં ત્યાં પુષ્કળ સારાં ઝાડ હોયછે તેથી એક બીજની સીમા એવી મળી જાયછે કે, મનુષ્ય પ્રાણીના અવાજના શોહોર, રેહેટિયાના ચીંચરકા, અથવા કૂતરાનું ભસવું, એ જો સાંભળવામાં આવે નહિ તો મુસાફર વગર જાણે ઓચિંતો ગામમાં આવીને ઉભો રેહે. વાડયો અને ઝાડ ઉપર મોરથી માંડીને તે ચકલી સુધી સર્વ જાતિનાં પક્ષીનાં ટોળાં હોયછે; સર્વ પ્રકારનો શિકાર અહિ ઘણો હોયછે, અને વાંદરાંની સેના અહિ તહિ ભટકતી ફરેછે. તેમજ દેશના ઝાલાવાડા સરખા બીજા ભાગમાં પાણીની સપાટી ઉપર આંખ ફરી વળતી હોય તેમ વગર અડચણ થયે આંખ ફેરવતાં વાંતજ ઘણાં ગામ ઓળખી શકાયછે, અને હરિણનું ટોળું કે વીશ અસ્વાર એક મૈલને છેટે હોય તો ઘણો સેહેલાઇથી જોઈ શકાયછે.

ખેડુત લોકો ઉદ્યોગી અને નિયમશીલ હોયછે, તેઓની રીતભાત ઘણી સાદી હોયછે. તેઓ પરોઢિયે ઉઠેછે, અને પોતાનાં ઢોરને ચાર નીરીને થોડી વાર પોતાને ઘરકામે લાગે છે. ઢોર ઘાસ ખાઇ રેહેછે એટલી વારમાં ખેતરમાં જવાને તૈયાર થઇ રેહેછે અને ઢોરને હાકીને સીમમાં જાયછે. તેઓ આખો દિવસ ખેતરના કામકાજમાં રોકાયલા રેહેછે. આથમે નવ વાગતાં તેમની સ્ત્રિયો ઘેર રાંધીને તેઓને માટે ખાવાનું ખેતરમાં લઇ જા-

યછે, અને રાત્રે તો વાળુ કરવાની વેળાએ સૂર્ય અસ્ત પામતાં ઘેર આવે છે. કેટલાક કણબિયો તો દાહાડામાં ચાર વાર ખાયછે.

કણબી કચેરીમાં આવેછે ત્યારે તો ઘણું કરીને ગરીબ અને નમી પડતો જણાયછે, પણ પોતાની જાતના લોકોની આગળ તો આડો અને હિંમતવાન હોયછે, એને ગમે તે વિના ચાલશે, પણ કોઇને એનાવિના ચાલવાનું નહિ એવું બોલવાનું એને ગમેછે, અને તે વિષે તે ઘણી કહેવતો કહેછે, જેમકે, "જ્યાં વર્ષાદનું ગાજણું, ત્યાં કણબીનું પાદરૂં." "કણબીની પાછળ લાખો જણ, પણ કણબી કોઇની પાછળ વણ." કણબીને જ્યાં જોઇયે ત્યાં એના બળદ પેહેલા, જ્યાં એકનું કેહેવા બેશિયે ત્યાં બીજાનું કહ્યાવિના ચાલેજ નહિ; સારાંશ એ કે, એ બન્નેને એક બીજાથી જૂદા પાડી શકાય નહિ. પોતાના બળદ વિષેનો તેનો મમત કોઇનાથી ખાળી શકાય નહિ, કેમકે ઇન્દિરે તેઓને જેવી સ્થિતિમાં મૂકયા છે તે સ્થિતિને તેઓ આશ્ચર્યકારક રીતે માફક આવેછે, અને તેઓની પ્રસિદ્ધિ પણ ઘણી છે. જ્યારે મેવાડના રાજા કર્ણની હાર થઇ અને જહાંગીર પાદશાહે તેની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેને ઘણું માન આપવાને તે બહુ આતુર હતો તેથી તેને પોતાની જમણી બાજુએ બેસારયો અને નવાઇની સર્વ જાતની વસ્તુઓ તેને તુષ્ટિદાનમાં આપી તે સાથે ગૂજરાતના બળદની એક જોડ પણ આપી. કણબી પોતાના બળદને હાંકતી વખતે તરેહવાર જાતની વાહાલમાં ગાળો દઇને હાકેછે. તે સોરઠનો હોય તો કેહેશે કે "તને કાઠી ઝાલે!" જો તે ઇડરવાડાનો હોય અથવા તેવાજ કોઇ પાહાડી મુલકનો હોય તો કેહેશે કે, "તને વાઘ ખાય!" આખા ગુજરાતમાં એમ કેહેવાનો ચાલ છે કે, "તારો ધણી મરે." આવું કેહેવામાં તેનો ભાવાર્થ એવો કે, પોતે નહિ પણ તેનો પેહેલાંનો ધણી; કદાપિ બહુ સંભાળથી કેહે તો કેહેશે કે, "તને વેચનારો મરે!"

વૈશાખ શુદિ ૩ એ અખાત્રીજનો તેહેવાર કેહેવાયછે ત્યારે ગામને ધણી હોય તે સર્વે ખેડુતોને એકઠા કરેછે, અને તેઓને કેહેછે કે હવે તમારે ધંધે લાગવાનો સમય થયો; ત્યારે તેઓ કેહેશે કે, "નાના! ગયા "વર્ષમાં અમારે ઘણા રૂપિયા ભરવા પડ્યા, તમે અમારે માથે ઘણા વેરા

"નાંખ્યા; અને ખરૂં પૂછવો તો અમારે માથે કોઈ ધણી નથી; લોક
"અમારાં ઘર બાળી નાંખેછે, અને અમારી ધરતી ઉજ્જડ કરી નાંખેછે,
"ને તમે તો અમારી સંભાળ લેતા નથી, અને અમારી વાહારે ધાતા
"નથી." ગામનો ધણી આવું સાંભળીને જેવા તેવા સમણ ગોડવેછે તેમાં
"ધણું કરીને તો બધું મેહેતાને માથે ઢોળી પાડેછે ને કેહેછે કે, બધો
"વાંક લુચ્ચા મેહેતાનો છે, તેને હવે કાહાડી મૂકીશું. મારૂં હેત તમારા ઉ-
"પર છે તેટલું બીજા કોઈના ઉપર નથી, તમે તો અમારાં છોકરાં છો."
આવું જે ગામનો ધણી કેહેછે તે કાંઈ વધારે કેહેતો નથી, કેમકે તે સારી
પેઠે જાણે છે કે, "ખેડુતો વિના આપણી જમીન કશા કામની નથી."
અને વળી ગૂજરાતમાં બીજા દેશોની પેઠે, "જેમ લોકોનો વધારે જથો
તેમ રાજની શોભા, પણ જેમ લોકોની ભાગતી તેમ રાજની હાણ."
ધણી રગઝક થયા પછી, અને ગામના મુખીને હાકોર પાધડી બંધાવે
છે તથા સલામી ઓછી લેવા વિષેની લાંબી આશા દે છે ત્યાર પછી
સારે મુહૂર્ત્તે ખેતીના કામનો પ્રારંભ થાયછે. પ્રથમ તો ધહુ કે ૩ ગયા
વર્ષનું જે હોય તેનો રહેલો ભાગ ઉખેડી નાંખેછે ને છાણ એકઠું કરીને
ઉકેડો કરેલો હોય તેનું ખાતર અથવા સૂકાઇ ગયેલા પાણીની તર ખોદી
લાવીને ખેતરમાં પૂરેછે. ત્યારપછી, ખેડવાની. વાવવાની અને બીજી વિ-
ધિયો અનુક્રમે થાયછે, તે વિષેનો બધો વિચાર, નીચેની કવિતા ઉપરથી
ધ્યાનમાં આવશે. ગૂજરાતના ખેડુતોની સ્ત્રિયો આખા ગૂજરાતમાં એ મ-
તલબની કવિતા ગાયછે.

સાંભળ રે શ્રીકૃષ્ણ અમારી વિનતિ;
કણબી કેરા દુઃખની કહું કથાય જો.
દે દુઃખ ટાળી અવનીના આધાર તું;
અમથી રાખો તેમ રામ રેહેનાય જો. સાંભળરે૦ ૧

ચડે વાદળાં માસ અષાડો આવતાં;
મેઘતણું તો પડવા માંડે નીર જો;
રાસ પરોણો કણબી કેરા હાથમાં;
ભીંજે જાયછે કણબી કેરૂં શરીર જો. સાંભળરે૦ ૨

શ્રાવણ માસે મેહુલો વરસે ઝરવડે;

લદ્દમદ્દ પગળી જાયે નર ને નાર જો;
દીકરાની વહુ સસરા પાસે જઈ કહે,
સસરાજી કાંઇ વાવો ડાંગર જાર જો. સાંભળરે૦ ૩

બલે આવિયો ભાદરવો મહિનો હવે;
કણબી કેરી નારી લદ્દમદ્દ થાય જો,
ચાર તણો ભારો માથે જે નીગળે,
છૈયાં કેડે રડતાં પલળી જાય જો. સાંભળરે૦ ૪

આસોમાં આશા તો રાખી અતિ ઘણી,
વાટ જોયલો મેઘ વરસવા કાજ જો;
જાર બાજરી હુંડે આવી બેસવા,
ડાંગર પાણીવિના સૂકાયે આજ જો. સાંભળરે૦ ૫

કાર્તિકમાં ઉઘરાતદાર તે આવિયો;
કરે આંકડો સીમમાંહ તૈયાર જો,
"એક સિંગ કે કણ નવ કાંઇ ઉપાડશો,"
એવી રાયતણી આજ્ઞાનો સાર જો. સાંભળરે૦ ૬

માગશર મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
પેહેલો હપતો ઉઘરાવા મંડાયજો;
મુખી તલાટી ચોરે બેસે જઈ ચડી,
કણબી બિચારો બહુ રંતે કૂટાયજો. સાંભળરે૦ ૭

પોષે બીજો પાક રબીનો થાયછે,
રૂનાં કાલાં ફાટી થાય સમાંજ જો;
જૂની બંધી દૂર કરી છે આ સમે,
પણ તે માત્રજ નવી ચલાવા કાજ જો. સાંભળરે૦ ૮

આવ્યો માઘ મહિનો રૂડી રીતથી;
લીલાં કચ સૌ ખેતર તો દેખાયજો,
રાજનો જે કર તે સઘળો આપિયો,
પણ માયાપર હીમતણું ભય થાય જો. સાંભળરે૦ ૯

ફાગણ મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
હીમે ઘહુંનો કીધો પૂરો નાશ જો;
"ચાલો આપણ સહિયે" પણ શા કામનું,
મુખિયે મૂકી ચોકી ચારે પાસ જો. સાંભળરે૦ ૧૦

ચોરે તો સૈા થાય એકઠા ચૈત્રમાં;
માગે "લાવો કર જે તમ પર થાય જો,"
ઉંતનારો વિધવાની મજુરી લે લૂંટી,
સર્વે જોર જુલમથી લૂંટી જાયજો. સાંભળરે ૧૧

જમીનદાર વૈશાખે આવીને લૂંટે,
ગાય ભેંશના દૂધ દહીંનું જે કાંય જો;
છાશ વિના છૈયાં સૈા ટળવળ બહુ કરે,
પણ પાપિયો ચાલું રેહે લૂંટમાંય જો. સાંભળરે૦ ૧૨

જેઠ મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
ચીડાઇ ગયલો કણબી થંડો થાય જો;
સમ ખાતાં ને આશા તેને આપતાં,
ખેતરમાં ખાતર તે પૂરવા જાય જો. સાંભળરે૦ ૧૩

બારે મહિના રૂપામાં પૂરા થયા.
તેમાં કણબી કેરી કથી કથાય જો;
જે કોઇ ગાય અને શીખે ને સાંભળે,
વાસ સ્વર્ગમાં તેનો ઝટ થઇ જાય જો.
સાંભળરે શ્રી કૃષ્ણ અમારી વિનતિ. ૧૪

જ્યારે અનાજ પાકેછે ત્યારે રાજા અથવા હાકેાર કળતર કરવાને પેાતે જાતે જાયછે અથવા પેાતાના માણસને મેાકલેછે. કળતરનું કામ બહુ રીતથી કરવામાં આવેછે પણ જે સાધારણ ચાલ છે તે અમે લખિયે છિયે:—જમીનદાર અથવા તેનેા માણસ ગામના મુખીને લઇને ખેતરે ખેતર ફરેછે. મુખી હેાયછે તે એક વીઘે જેટલું અનાજ ઉતરવાનું હેાય તેનુ આશરે કળતર કરેછે. અને તે કહેછે કે અનાજ આટલા મણ ઉતરશે. જમીનદાર પણ પેાતે પેાતાની મેળે કળતર કરેછે. અને તે કહેછે

કે અનાજ આટલું ઉતરશે, એટલે તાબડતોબ ખેડુત હોંકારા કરવા મંડી જાયછે અને બોલેછે કે, "પૃથ્વીપતિ! તમે કોહોળો એટલું તો કદિયે "ઉતરવાનું નથી; અને હું ગરીબ માણસ બહુ મારચો જઇશ!" ઘણી રગઝક ચાલ્યા પછી એક આંકડો નક્કી થાયછે, તે ખેડુતે ધાર્યું હોય તે કરતાં ગમે તેટલી તેની તરફેણમાં ઠરચો હોય તોપણ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યા વિના તે રેહેતો નથી. જમીનદારના ભાગના ખેડુત પછી જમીન આપેછે ત્યારપછી લણવાની તેને રજા મળેછે.

જમીદારનો ભાગ જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂદો જૂદો હોયછે. જેમ કે, ઝાલાવાડમાં કોઇવાર એક તૃતિયાંશ હોયછે; અને કોઈ વાર અર્ધો અથવા બે તૃતિયાંશ હોયછે. ડાંગર અને બીજું અનાજ જેને તળાવ કે કૂવામાંથી પાણી પાવું પડેછે, તેમાંથી ઘણું કરીને એક તૃતિયાંશ ભાગ આપવો પડેછે. રવિના ઘહું અને જવ, પાયલી જમીનમાં થાયછે, તેમાંથી એક ચતુર્થાંશ આપવો પડેછે. જમીનદારનો ભાગ કેટલાક પાસેથી બહુજ થોડો માત્ર નામનોજ લેવામાં આવેછે, પણ હળવેરો, કે બળદ કે દાહાડિયાં જેટલાં રાખવામાં આવે તેના ઉપરનો વેરો ઠરાવીને જમીનદાર પોતાની ઉપજ પૂરી કરી લેછે. ચોમાસું ઘહું પાણી પાયા વિના જે થાયછે તેના ઉપર ભાગ લેવાની ગણતરી જૂદા પ્રકારની છે; જેમ કે, ભાલમાં ચુડાસમા જાતના રજપૂત જમીદાર છે, તેઓની રીત પ્રમાણે ચાસ પાડ્યા હોય તેનાં તેખળાં ગણવામાં આવેછે. ખેતરના એક ભાગમાં બીજા ભાગ કરતાં પાક વધારે ઉતરે એમ હોય માટે એક ખેતરના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવેછે. પ્રત્યેક ભાગમાંથી પેહેલો, મધ્યનો, અને છેલ્લો ચાસ કાપવામાં આવેછે, અને દાણા તેમાંથી છૂટા કરીને તોલ કરેછે. પછી ચાસનાં જેટલાં તેખળાં થયાં હોય તે આંકડાનો અને અનાજના વજનના આંકડાનો ગુણાકાર કરીને એકંદર વજનની સરાસરી કાહાડવામાં આવેછે. એક એકરે એક મણ બીનો ભાગ બાદ કરવામાં આવેછે, તથા સેંકડે દશ લેખે ખેડુતની મજુરી પણ બાદ કરેછે. ત્યાર પછી જે બાકી રેહે તેના બે ભાગ કરેછે, તેમાંથી એક ભાગ જમીદાર લેછે અને બીજો ભાગ ખેડુતને રેહેછે.

ભાગ વસુલ કરી લેવાની અસલની રીતિ નીચે પ્રમાણે છે:—ગામ બહારતાની ખલવાડ હોય તેમાં અનાજ કાપી લાવીને ઓઘો કરવાની કબૂ-

હાત આપે એટલે ખેડુતને કાપણી કરવાની પરવાનગી મળે. પછી બળદનો પગર કરયે દાણા છૂટા પડી તૈયાર થાય એટલે જમીદાર, ગામના મુખ્ય લોક, વસવાઈયા તથા તોલવાને વાણિયા, ખેડુત અને ખળાની ચોકી કરનારા એટલા એકઠા થાય અને પછી દાણા વેહેંચી લેવામાં આવે. ઠાકોર નો મુખારે ચાળીશમો ભાગ વેગળો કાહાડ્યા પછી, ગામના વસવાઈયા, વૈદ્ય, યુવરાજ કુંવરના ઘરવા ખર્ચનો ભાગ, ચોકીવાળાનો ભાગ, વાણિયાની તોલામણી, મુખીનો ભાગ, ગામમાં દેવીનું કે વિષ્ણુનું દેરૂં હોય તેનો ભાગ, કૂવા તલાવનો ભાગ, કૂતરાનો અને બીજા પરચૂરણ ભાગ જૂદા કાહાડે. જ્યારે એ પ્રમાણે જોખાઇ રેહે ત્યારે ખેડુત ધૂમો પાડીને ત્રાજવું ઝાલી કેહેશે કે, "હવે થયું થયું" એટલે પછી બાકી રહેલી લૂટ જમીદાર અને ખેડુત અર્ધો અર્ધ વેહેંચી લે, અસલ જોખ્યા વિના આશરેથી ટોપલા ભરીને માપ કાહાડવાનો ચાલ હતો, એમ જણાયછે,

જ્યારે ઠાકોરને પોતાની કુંવરીને ભાગ આપવાનો હોયછે અથવા બીજું એવુંજ જરૂરિયાતનું ખર્ચ કરવાનું હોયછે ત્યારેતે ખેડુતોના ઉપર નાંખેછે. વળી પોતાના દસોંદી ભાટને અથવા બીજા કોઈ ભિક્ષુકને હળદીઠ અથવા ખળાદીઠ કેટલુંક લેવાનું ઠરાવી આપેછે. આવા પ્રકારનો ઠરાવ એક વર્ષને માટે કે પછી જથુનો કરી આપેછે. કોઇ વાર તો ઠાકોરનાં ગામોની ઉપજમાંથી અમુક રકમનો કર લેવાનો ઠરાવેછે, ઘણું કરીને જોવા જઇયે તો ગૂજરાતના સર્વે ખેડુતો એટલા બધા દેવાદાર થઈ ગયા હોયછે કે તે પીડામાંથી છૂટવાને તેઓની પાસે કાંઇ સાધન હોતું નથી. તેમના લેણદાર ઘણું કરીને મેમી કે શ્રાવક વાણિયા હોયછે. વાણિયો આરંભ કરતાં થોડી વાર કસબામાં રેહેછે અને થોડી વાર પાસેના ગામડામાં રેહેછે. તે થોડા રૂપિયા શેહેરમાંથી વ્યાજે ઉપાડેછે અને તેવડે ઘી, તેલ, ગોળ, અને બીજી એવી વસ્તુઓ લઇને ગામડામાં દુકાન કાહાડેછે. ખેડુત લોકોની પાસે રોકડાં નાણાં હોતાં નથી, તેથી રાત્રે બે ત્રણ ઘડી સુધી દીવો ચાલે તેટલું તેલ અથવા મીઠું મરચાં વગેરે ગાંધિયાટાનો પરચુરણ સામાન, દાણા કે રૂ આપીને ખરીદ કરેછે, તેઓને પોતાના માલના ભાવની ખબર હોતી નથી, તેથી વાણિયો જેટલું આપેછે તે લે છે અને તે પોતાનો મોકળો જીવ

બતાવવાને થોડું વધારે આપેછે તેથી ખુશી થાયછે, અને જાણેછે કે આવી રીતે આપણું કામ સરયું તે ઠીક થયું. આ પ્રમાણે જે કાચું પાકું એકઠું થયું હોય તે વાણિયો શેહેરમાં લાવીને સારે ભાવે વેચેછે,—એ પ્રમાણે પોતાની મૂડીમાં તે વધારો કરેછે અને પોતાની ગામડાની દુકાનનું કામકાજ જરા જરા વધારે ચલાવેછે. ખેડુતનો બળદિયો મરી ગયો હોય તો બીજો લેવાને પૈસો વાણિયો તેને ખુશીથી વ્યાજે નાણાં ધીરેછે. અથવા કદાપિને ખેડુતને પોતાનું છોકરૂં પરણાવવું હોયછે, કે પછી પોતાના માબાપનું બારમું કરવું હોયછે તો આ અવસરે જે અગત્યની વસ્તુઓ જોવી કે, ઘી, ગોળ, લૂગડાં ઇત્યાદિ તેને આપીને બમણું મૂલ તેને નામે ઉધારેછે. કોઇ વાર તો ખેડુત પોતાની મેળે શેહેરમાં ખરીદ કરવાને જાય પણ ત્યાંના વેપારીની સાથે સોદો કરવાને પૈસા ગામડાના વેપારી વાણિયાને દલાલનું કામ કરવા લઇ જવો પડેછે, કેમકે તે જાણેછે કે શેહેરનો વાણિયો પોતાની નજરમાં આવે તેટલું મૂલ માગશે. વળી એમ કરવાનું એક બીજું કારણ હોયછે તે એ કે તે બીચારાની પાસે પૈસા હોતા નથી તેથી પૈસા વાણિયાવિના બીજો કોઇ તેને ધીરનાર હોતો નથી, કેમકે તે જ્યાં વેપાર કરતો હોય ત્યાં બીજો કોઈ આવીને તેના ઘરાક સાથે વહિવટ ચલાવે તો હિંદુ લોકોની તરેહવાર રીતિ પ્રમાણે તેની માલમતા લૂંટી લીધા બોજ ગણાય. આવે પ્રસંગે વાણિયાનું ખરેખરૂં કામ થઇ જાયછે. તે ખેડુતને કેહેશે કે, "મારી પાસે રોકડા રૂપિયા નથી, પણ તારે સામાન જોયતો હોય તો આપણે બે સંગાથે જઈ વેચાતો લઇશું, અને તેના મૂલના રૂપિયા હું મારે નામે મંડાવીશ. તેણે પોતાના ધૂની ખાવાના ઘરાકના પૂર્વજોનાં વખાણ સાંભળ્યાં હોય તે તેને કહી સંભળાવેછે, અને આવે પ્રસંગે સારૂં ખર્ચ કરીને આબરૂ રાખવાની કેટલી અગત્ય છે તે તેને સમજાવેછે. વળી તે કેહેછે કે, "આવો દિવસ રોજ રોજ આવતો નથી, પણ આખી ઉંમરમાં એક બે વાર આવેછે તેથી તેમાં ખર્ચેલો પૈસો નાંખી દીધો કેહેવાય નહિ, ને પૈસો પેદા કરવો એ તો સેહેલું કામ છે. વળી તે કેહેછે કે, "મને તમારો પૂરો ભરોંસો છે, માટે તમારે જેટલા રૂપિયા જોઇશું તેટલા ધીરવાને હું તૈયાર છું." આ પ્રમાણે તેને ઉંચો ચડાવીને પછી દેવાના ઉંડા ખાડામાં બુડાડી નાંખેછે

હિંદુઓની ચડતીની વચ્ચે આવનાર નાણા સંબંધી અને ખર્ચ સંબંધી તેમના જે આવા ઉંધી સમજણના વિચાર છે તેના જેવું બીજું એકે નથી. તેમનામાં વેપારી માણસની આબરૂ ગણાયછે એટલુજ નહિ પણ તે મ્હોટું માણસ–મહાજન મનાયછે, તેનો અર્થ એવો કે તે પૈસા વાળો છે, પછી ગમે તો તે નીચ અને સ્વાર્થી હોય અને ઘણુ કરીને તે તેવોજ હોયછે. એજ રીતે જમીનવાળો અથવા ખેડુત "ધીરજવાળો" કહેવાયછે, એટલે તેના પડોશી અવગણના કરેછે તેનો અનાદર કરવા જેટલી તેનામાં હિંમત હોતી નથી તેથી પોતાની મેળે, નિવારણ થાય નહિ એવા સંકટમાં પડેછે.

હવે પેલા વાણિયા ભાઇની વાત ચલાવિયે છિયે; જ્યારે ઉડાઉ રીતનો ખર્ચ કરવાનો સમય પાર પડેછે, ત્યારે વાણિયો નામુ લખને ખત લખવા આવેછે. તે ખેડુતને કહેછે કે, "તમારે ધીમાળાને આટલું આપવાનું છે, લૂગડાંવાળાને આટલું આપવાનું છે," એ પ્રમાણે બધું ગણાવેછે તેનું પેલો ખેડુત હાનું ડોકું હલાવેછે, પછી વાણિયો કોથળી છોડામણ માગે તેના રૂપિયા તો રોકડા આપવા પડેછે, કેમકે તે શુભ શકુનની નિશાની છે, તેથી ખેડુત સેંકડે એક ટકાને વ્યાજે ગમે ત્યાંથી પણ લઈ આવીને તેને આપેછે.

એ વિના તેને લખનારને આપવું પડેછે, એટલુંજ નહિ પણ સાક્ષિયો કરનારાઓને પણ આપવું પડેછે, દર સેંકડે દર માસે એ ટકા પ્રમાણે વ્યાજ દાખલ કરેછે ને જો સમધારણ વ્યાજ લે છે તો એક ટકો લખાવેછે. ખત લખાઇને તૈયાર થાયછે એટલે ખેડુત પોતાની હળની નિશાની નીચે કરેછે. બીજે વર્ષ ફસલની વેળા આવેછે, અને સરકારને ભાગ આપવામાં આવેછે, ત્યાર પછી તે ખેડુતનો બાકીનો ભાગ લઈ જવાને પેલો ભાગનારો પ્રયત્ન કરેછે. ખેડુત ઘણા કાલાવાલા કરેછે ત્યારે તેને થોડા દિવસ આવાને ચાલે એટલું રહેવા દેછે ને બાકીનું તેને ખાતે જમે કરેછે. કોઇ વાર તો વાણિયો બધું લઈ જતયછે, અને ખેડુત પોતાના ગુજરાનને માટે કહેછે ત્યારે કહેછે કે,, "તમે શું કરવાને ચિન્તા રાખોછો?" જ્યારે તમારી પાસે થઈ રહે ત્યારે તમારે જોઇયે એટલું મારી

"દુકાનેથી લઈ જજો." આ પ્રમાણે ખેડુતને, ખાવાના દાણા સારૂ અને બીજને માટે, વાણિયાની દુકાને જવું પડેછે. દાણા લઇ જાયછે તેનો ધારો એવો છે કે, જેટલા લઈ જાય તે કરતાં નવો પાક આવે ત્યારે બમણા આપવા. નવા પાકમાંથી સરકારનો ભાગ આપતાં બાકી રેહે તે ગયે વર્ષ ઉછીના આણેલા દાણા પાછા આપવામાં વરી જાયછે ને ખતના લેણાના વ્યાજ જેટલું પણ તેને પેટે આપવાને રેહેતું નથી. એટલે મુદ્દલમાં વ્યાજ પાછું ઉમેરાયછે, તેથી વર્ષોવર્ષ દેવાની રકમ વધતી જાયછે. પછી વેપારી (જે સરકારી અદાલતના ધારાથી જાણીતો હોયછે તે) મુદત થાય છે એટલે ખત ફેરવાવી લેછે અને તેને ચોફેરથી બાંધી લેછે.*

ખેડુતનો પેલો લેણદાર હરે તો ઘણું કરીને શેરમાં રેહેતો હોયછે, તેથી ઉઘરાણિયે આવેછે ત્યારે ખેડુતને ઘેર ધામા નાંખેછે અને તે જેટલા દિવસ રેહેછે તેટલા દિવસ તેને નિભાવ કરાવી જમાડવો પડેછે. વાણિયાનો દીકરો પરણવાનો હોયછે, અથવા તેને યાત્રા કરવા જવું હોયછે તો પેલા દેણદારને ગાડો બળદ લઇને આવવું પડેછે, અને આવે પ્રસંગે ચાંદલો પણ કરવો પડેછે. રેહેતાં રેહેતાં લેણદાર ચડીને બોલેછે અને ખેડુતને કેહેછે કે, "અમારા રૂપિયા આપ નહિ કરે તારૂં ઘર અને બળદ "વેચી નાંખીશ." ખરૂં જોતાં ખેડુતો કેહેછે તે પ્રમાણે તે, "રાજા કરતાં પણ વધારે જુલમગાર થાયછે."

થોડા વર્ષમાં વાણિયો પોતાના ઘણા ગ્રાહક વધારીને પૈસાદાર થઇ પડેછે. અને હરે તે એવા હલકા ઘરાક મૂકીને કોઇ મ્હોટું ભક્ષ ખોળવાને હોકાર કે જમીદાર સાથે કાંઇ કરવાને તપાસેછે. પ્રથમ તો તે તેના કારભારીને મળીને તેને રાજી કરેછે અને આશા દેછે. તે ઉપરથી તે કારભારી પોતાના ધણીની આગળ પેલા વાણિયાનાં સારાં વખાણ કરેછે, અને કેહેછે કે "આપને જેટલાં નાણાં જોઇયે તેટલાં ધીરવાને તે તૈયાર છે"

* આ લોકોની આવી દુર્દશા હોય છે તેથીજ તેઓ પોતાના દેણદારના ઉપર એટલા બધા સખત રહેછે. કહ્યું છે કે, "એક પૈસાદાર જુલમગાર, માણસને ગરીબ "કરી મૂકેછે, પણ એક ગરીબ જુલમગાર તેને માટે કાંઈ બાકી રાખતો નથી."

"એક ગરીબ માણસ જે ગરીબના ઉપર જુલમ કરેછે તે ઘોઈ નાંખતો "વર્ષાદ કાંઈ બાકાનું રેહેવા દેતો નથી તેના જેવો છે. જુઓ કેહેવતોની ચોપડીનાં. ૨૮-૩૦

જ્યારે પ્રસંગ આવેછે ત્યારે પેંશ્વા સાહુકાર કે શેઠ (તે હવે તો એટલા મરતબા સુધી પોહોંચ્યો હોયછે) કારભારીની સમક્ષ ખત તૈયાર કરેછે, અને જમીનદારની સહિને માટે લઈ આવેછે. દાક્તર પછી પોતાનો સહિ શિક્કો કરામણી નજરાણો, નહાના છોકરાની પેઠે રગઝક કરીને માગેછે, અને ખતમાં શું લખ્યું છે અને તેમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાને પાળવું પડશે તેનો વિચાર કરવાવિના બિલાડું ખેંચી આપેછે. આવાં થોડાં કાંટાં થાયછે એટલે પછી ટળાય નહિ એવો પરિણામ નીપજેછે. સાહુકાર અદાલતમાં ફરિયાદી કરેછે; આસિયાનો કારભારી (જે પોતે કશા ફાંદામાં આવીજાય નહિ અને પોતાની પત ઉઘાડી પડે નહિ એટલા માટે કશો હિસાબ રાખતો નથી તે) આવી ઓપટીની વેળામાં પોતાના ધણીને તજી જાયછે; આસિયો પછી ફરિયાદીનો જવાબ દેવા હાજર થાયછે, અને કહેછે કે, ખતમાં સહિ કરી છે પણ મારા ઉપર ફરિયાદી થઈછે તેને દશમો ભાગ પણ મેં ઉપાડયો નથી. ત્યારે તેને કહેવામાં આવેછે કે, તમારા બચાવનો જવાબ આપવાને તમે તમારો હિસાબ રજુ કરો, ત્યારે તે કહેછે કે, મારા કારભારિયે હિસાબ તો રાખ્યો નથી, ત્યારે તેને કહેવામાં આવેછે કે, વાદીનો દાવો સાબીત થાય એટલા માટે તમે તમારો હિસાબ રજુ કરતા નથી, ને જૂઠું બોલેછો. દાક્તરને બીજો પૂરાવો આપવાનો હોતો નથી તેથી તેના ઉપર હુકમનામું થાયછે અને તેનો ગ્રાસ જપ્ત થાયછે.

આ વિષે અમે હવે પછીના પ્રકરણમાં લખીશું, પણ તેટલી વાર અમે અમારા વાંચનારાઓને એક વાત ધ્યાનમાં લેવાની વિનતિ કરિયે છિયે કે, આ પ્રસંગને ખરેખરો લાગુ પડે એવો દાખલો અમે ઉપર દાખલ કરયો છે એ વાત ખરી, તથાપિ આખા ગૂજરાતમાં જે રીત ચાલે છે તેનો ખરો ચિતાર આપ્યો છે, અદાલત ઠેકાણાને અનુસરીને જ્યાં જેટલો ફેર પડવો જોઇયે તેટલો ગણી લેવાની જરૂર છે ખરી.*

* "મરાઠી રાજ્યના વારામાં દેવું કાઢાડવામાં આવેલું તે અદાલતનાં હુકમનામાંની રૂઈથી જોરથી વસુલ કરતાં રૈયતને સંકટ આવી પડેલાં તે વિષે "જોલતાં ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં મિ. એલ્ફિન્સ્ટન આ વિષય સંબંધી બોલેછે."

તે કહેછે. કે, "દાવાના વાજબીપણાને માટે લખી આપેલું ખત, જોઇયે તે "ટલો પૂરાવો છે એ વાત કબુલ કરવામાં આવે કે તેનીજ સાથે કકળાટનું મૂળ "દોપાયું સમજવું. આવી બાબતમાં એમ ગણવાનું નથી, કારણ કે કોઈ

"માણસને વખતે વખત દુનિયા ધીરવામાં આવે અને તેને પેટે પાછું વસુલ આ-
"પવામાં આવે તેથી કરીને ગુચવણ ભરેલું ખાતું થઈ પડે એટલે ઠગાઇ પકડી
"કાઢવાને દેવાદારને અશકય થઈ પડે. આ પ્રમાણે ચાલેલા ખાતામાં લેણદા-
"રની ચ્હોટી બાકી દેણદાર પાસે નીકળેછે, અને દેણદાર પ્રતિવર્ષે પોતાના દે-
"વાને પેટે થોડું થોડું પોતાની ઉપજમાંથી ભરતો જાયછે તથા આવતા વર્ષને
"માટે નવી ઉપાડ કરવાની હોય છે તેથી તે બરેબરો લેણદારના કબજામાં આ-
"વી ગયો હોય છે એટલે તેને નારાજ કરવાને બદલે, ગમે તેમાં પણ બિલાડું
"બેંચી આપેછે. માટે નવાં પ્રકારમાં જયાં પાછલો હિસાબ કરીને ખત લખી
"આપવામાં આવ્યું હોય ત્યાં તે ખત જાણે થયુંજ નથી એમ ગણી તેનું મૂળ-
"થી ખાતું તપાશીને પછી જે હિસાબે બાકી નીકળે તેટલાનું હુકમનામું વા-
"દીને કરી આપવું. દેણદાર બેહુત સરકારની સલામી ભરી શકે એ પ્રમાણે કાં-
"ધાં કરીને જો પોતાનું દેવું આપી શકે એમ હોય તો પછી સર્વે તકરાર પતી
"ગઈ એમ સમજવું; પણ દેવું વસુલ કરવા સારૂ ગમે તે થાય તોપણ બેહુ-
"તનાં ઢોર અથવા તેનાં બેતીવાડીનાં ઓજાર વેચાવી નાંખવાનો અટકાવ કર-
"વાની સંભાળ રાખવી જોઇયે."

ગૂજરાતના કણબિયો જેમ વાણિયાઓના હાથથી સોસેછે. તેજ મોંગોલ, તાતાર લોકો ચીના બ્યાજબોરિયાના હાથથી દુઃખ વેઠેછે.

"એક મોંગોલ કેહેછે કે, અમારી પાસે ભીખ માગતા તેઓ આવ્યા, અને
"દયાની ખાતર અમે તેઓને થોડી જમીન બેડવાને આપી, પણ મોંગોલ લો-
"કો તેઓ જેમ કરે તેમ કરવા લાગ્યા. તેઓ ચીનાઇ દારૂ પીવા લાગ્યા, તે-
"મની તંબાકુ પીવા લાગ્યા, તેઓ ઉધારે લૂગડાં ખરીદવા લાગ્યા અને જ્યારે
"હિસાબ માંડી વાળવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે તેના મૂલ કરતાં સેંકડે ચાલી-
"સ કે પચાસ ટકા તેઓએ વધારે મજરે લીધા. પછી મોંગોલ લોકોને તેમના
"ઘરબાર, જમીન, અને પોતાનાં ઘેટાં વગેરે સર્વે છોડી દેવાની જરૂર પડી.

"ત્યારે ન્યાયાધીશ પાસેથી તમે ન્યાય મેળવી ના શકો?

"અરે એતો અશકય છે! કિતાત જાણે છે કે કેમ બોલવું અને કેમ જુઠાણું
"કરવું. મોંગલ કાંઇ ચીના પાસેથી દાવો જીતી જાય નહિ. મારા લાભા પ્રભુ
યેચેઉટનના રાજ્ય માટે સઘળું જાય છે."

એમ હકની તાર્તરીમાં કરેલી મુસાફરીના પુસ્તકનું મિસ્ટ્રેસ પરસી સિન્ને કે ભાષાન્તર કરયું છે તે જૂવો. એ પુસ્તકના એક બીજા ભાગમાં, એક અતિ-

ચય જડા કિતાતનું આપેલું એવાજ પ્રકારની રીતનું વર્ણન છે, તે પોતાને "તા તારીને ઓઈયાં કરી જનારો" એવું પદ આપેછે અને તે નામનું રખોપું નીચે પ્રમાણે કરેછેઃ—

"શું ? તમે તાતારોને ઓળખતા નથી? તમે શું જાણતા નથી કે તેઓ "જ્યારે અમારા શેહેરોમાં આવેછે ત્યારે છોકરાંના જેવાજ સાદા હોય છે? જે "જે વસ્તુ તેઓ દેખેછે તે તે લેવાનું તેમને મન થાયછે; તેમની પાસે પૈસા તો "ભાગ્યેજ હોયછે, પણ અમે તેમને મદદ કરવાને તૈયાર થઈયે છિયે. અમે તે- "ઓને ઉધાર માલ આપિયે છિયે એટલે પછી તેઓએ વધારે મૂલ આપવુંજ જો- "ઇયે એ દેખીતું છે. પૈસા આપ્યા વિના જ્યારે લોકો માલ લઇ જાય ત્યારે "થોડું વ્યાજ સેંકડે ત્રીસ કે ચાળીશ ટકા લેખે ચડવુંજ જોઇયે. પંદી રેહેતાં રહેતાં "વ્યાજ ચડી જાયછે અને વ્યાજનું વ્યાજ થાયછે; પણ આ પ્રમાણે માત્ર તા- "તાર લોકો સાથેજ બનેછે. ચીનમાં તો એ પ્રમાણે કાયદાની છૂટ નથી; પણ "અમને તો ઘાસના ઐતર ઉપર રખડવાની અગત્ય પડેછે, માટે વધારે નફો "લેવાનો અમારો તો હક છે. કેમ એ વાજબી નથી ? એક તાતારે કોહાડેલું "દેવું કદિ વળી શકતું નથી; ને પેહેડી દર પેહેડી ચાલ્યાં કરેછે; પ્રતિવર્ષે વ્યા- "જની ઉધરાણી કરવામાં આવેછે અને તેને બદલે ઘેટાં, બળદ, ઉંટ, ઘોડા "અને એવુંજ બીજું જે પૈસા મળે તેના કરતાં સારૂ ગણવામાં આવેછે તે "મળેછે. ઓછા મૂલે અમે જનવર ખંડી વાળિયે છિયે અને જાનવરમાં તેનું "સારૂ મૂલ ઉપજાવિયે છિયે; આહા! એતો બહુ મઝાનું, તાતારની સાથે ધીર- "ધાર એ તો સોનાની ખાણ."

"એમ હક કહેછે કે યાઓ ચાંગડી (દેવું ઉધરાવનારો) આ પ્રમાણે "પોતાના કામકાજની રીતની હકિકત કેહેતાં સારી પેઠે હસતો હતો."

પણ આવો વહિવટ ફક્ત તાતાર અને હિંદુઓમાંજ ચાલેછે એમ નથી. પણ નીચે લખેલું ખરેખરૂં એવાજ પ્રકારની ખરી રીત બતાવનારૂં વર્ણન વાંચીને તમારા વાંચનારા શું કેહેશે? "ઓગણીસમા સેંકડાના મધ્યમાં ઈંગ્લંડ જેવું છે તેવું," એવા નામના ગ્રંથમાંથી એ ફકરો લીધેલો છે. કર્તા વિલિયમ જોન્સ્ટન એસ્કવાયર મરે. ૧૮૫૧ ભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૨૦૦.

એ ગૃહસ્થ (મિ. જાન્સ્ટન કેણ્ટના પાદરીના લખાણનો ઉતારો લેતાં) લખે છે કે "ગામડાંની દુકાનો સાથે ચડસા ચડસી કરવાને બીજું કોઇ હોતું નથી તે- "થી કરીને ત્યાંની દુકાનોવાળા ભાવ વધારે લેછે. એક મજુરને (એમ ધારવામાં

"આવેછે કે) ચોકકસ ધીરવામાં આવેછે, એટલે પછી તેની પાસે તે નાણાં માગ-
"વામાં આવે નહિ એટલા માટે તેને પેલા દુકાનદાર સાથે ઘરાકી બાંધવી
"પડેછે અને તેટલીવાર તે નિરૂપાય થઈ રેહેછે. એ વાત ખરી છે કે દુકાનદા-
"રો મોત અને બીજા કારણોને લીધે પૈસાનું નુકસાન ભોગવેછે, પણ તેમને
"આવડો બધો નફો મળેછે તેના પ્રમાણમાં તે કાંઇ ગણતરીમાં નથી; અને તે
"પ્રત્યેક જણને ઓળખેછે તથા તેનામાં પરીક્ષા કરવાની સારી સમજણ હોયછે
"તેથી પ્રથમથીજ કૂડા માણસ સાથે કામ પાડતા નથી. દુકાનવાળા સામાન્ય રીતે
"એજ ધારો ચલાવેછે. લંડનમાં સામટું જે દુકાનેથી મળતું હોય ત્યાં કામળિયાનું
બમણું મૂલ બેસે; પગરખાંનું પણ ભારે મૂલ પડે. આવાં કારણથી મજૂરને
ચરવાખરો ચલાવવો કઠિણ પડે છે, અને તેને જે મજૂરી મળેછે, તેનો પોતાને
પાલવે એવો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. તેથી કહેછે કે—એટલી મજૂરી થીમાડું પૂરું
થતું નથી. એ દુકાનદારોને ચાલતો ભાવ બતાવવામાં આવે અથવા ખર્ચ ચ-
ડાવીને ભાવ લેવાનું કેહેવામાં આવે તો કાંઈ ઉપયોગનું નહિ. "અમારે અહિં-
થી ખરીદો કે પછી અમારૂં દેવું આપો" એજ તેમનું કેહેવું છે. મને લાગેછે કે
ગરીબની નઠારી સ્થિતિ જોવામાં આવેછે તેનું આ પણ એક કારણ છે.

પ્રકરણ ૩.

શેહેરનો નિવાસ—બ્રાહ્મણ—વાણિયા—રજપૂત—ભાટ.

ગૂજરાતના શેહેરો માહેલી ઘરની બાંધણી વિષે લાંબુ વર્ણન લખીને સમજાવવાની અગત્ય નથી. પ્રત્યેક ઘરમાં એકજ જાતના વિભાગ સરખા અનુક્રમના હોયછે, પણ જેવી જગ્યા તે પ્રમાણે અગત્યનો માત્ર ફેરફાર કરવામાં આવેછે. ગામડામાં જે ઘર હોયછે તેને ઓરડો ને પરસાલ બેજ હોયછે ને ન્હોં આગળ એક અડાળી હોયછે. ઘણાં ખરાં ઘર પકવેલી ઈંટોનાં ચણેલાં હોયછે તે ઉપર નળિયાં ચડાવેછે.

શેહેરની આસપાસ ઘણું કરીને કિલ્લો હોયછે અને અંદર મેહેલા અથવા શેરિયો પાડેલી હોયછે તેને માટે આવવા જવાનો માત્ર એકજ દરવાજો અથવા ખડકી બેસારેલો હોયછે, તેથી અંદરખાનેના કિલ્લા જેવું બની રેહેછે. સરકારની કચેરિયો વિના બીજી સાર્વજનિક ઇમારતો હોયછે તે માત્ર ધર્મ સંબંધી હોયછે; જેવી કે, મરજીદો, દેવાલય, સરા, અપાસરા, ઇત્યાદિ. ગમે તે કોઇ શેહેર અથવા કસબાની બાગોળે નદી કે ખોદાવેલું તલાવ હોયછે અને પાસે દેવદર્શનની જગ્યાઓ થોડી કે ઘણી પણ હોયછે ખરી.

શેહેરમાં વસનારા બ્રાહ્મણ વાણિયાનું નિત્યનું કામ ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે હોયછે. તેઓ મળસકાના ચાર વાગતાં સૂતા ઉઠેછે અને પોતાના કુળદેવનું સ્મરણ કરેછે; જેમ કે, હે મહાદેવ! હે કાકોરજી! (વિષ્ણુ), હે અંબામા! પંડિત અથવા ભણેલો પુરૂષ હોયછે તે સંસ્કૃત શ્લોક બોલેછે, તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે,—"ભવનું* ભય નિવારણ કરનાર અને દેવતાઓના પતિનું હું પ્રભાતે સ્મરણ કરૂંછું."

ભગત હોય છે તે કોઇ કવિનાં બનાવેલાં પ્રભાતિયાં ગાયછે અથવા નીચે પ્રમાણે માનસિક પૂજા કરેછે:—

---

* આચારાર્ક નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં ઘણા પ્રકારની પ્રાર્થના લખેલી તેમાંથી જે પ્રાર્થનાનો આ ભાગ છે તે નીચે પ્રમાણે છે,—

"મારા દેવ કોઇ સારી હવેલીમાં સરસ પલંગ ઉપર પોઢેાડયા છે.
"હું પાસે જઇને તેમની પગચંપી કરું છું તેથી તે જાગેછે, અને શાલ
"ઓઢીને પલંગમાંથી ઉઠેછે. હું ઊના પાણીવતે તેમના ચરણ પ્રક્ષાલન ક-
"રૂંછું અને તેમને અત્તર ચોપડુંછું. હું એમને ઊને પાણિયે નવરાવુંછું.
"અને પીળા વાગા ધરાવુંછું તથા શાલ્લેડા ઓરાડીને પાટને બેસાડું
"છું. પછી હું એમને તિલક કરૂંછું, સોનાના શણગાર સજાવુંછુ, તથા
"કોટે ફૂલના હાર પેહેરાવુંછું; મ્હેા આગળ અગરબત્તી સળગાવુંછું, અને
"દીવા કરૂંછું, તથા દૂધ, સાકરનું નૈવેદ્ય ધરાવુંછું, હું પછી તેમના મ્હેા આ-

---

प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सुरेशं
गंगाधरं वृषभवाहनमंबिकेशं
खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशं
संसाररोगहरमौषधमद्वितीयं. १

प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्द्धदेहं
सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवं
विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं
संसाररोगहरमौषधमद्वितीयं. २

प्रातर्भजामि शिवमेकमनंतमाद्यं
वेदांतवेद्यमनघं पुरुषं महांतं
नामादिभेदरहितं षडभावशून्यं
संसाररोगहरमौषधमद्वितीयं. ३

प्रातः समुत्थाय शिवं विचिंत्य
श्लोक त्रयं येनुदिनं पठंति
ते दुःखजालं बहुजन्मसंचितं
हित्वा पदं यांति तदैव शंभोः ४

ગળ આરતી ઉતારૂંછું. પછી હું એમને માથે મુકુટ પેહેરાવુંછું. જમો ધરાવુંછું, કેડ બંધાવુંછું અને બીજો પોશાક સજાવુંછું. પછી હું એમને પગે પડુંછું, અને એમની પ્રાર્થના કરૂંછું તેથી દેવ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાયછે.''

આરતી ઉતારવા વિષે હવે પછીના પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

બ્રાહ્મણ અને ભગતને સૂર્ય ઉગતા પેહેલાં નાહાવાનો નિયમ હોયછે. તે પ્રમાણે તેઓ સૂતા ઉઠેછે એટલે પ્રાર્થના કરીને ઉને પાણિયે નાહાયછે અથવા નદી કે તળાવ ઉપર નાહાવા જાયછે. નાહાયા પછી આગલા દિવસનું ધોયેલું અધોટિયું હોય તે પેહેરીને પૂજા કરેછે. પ્રત્યેક બ્રાહ્મણના ઘરમાં દેવ-મંદિર હોયછે, તેમાં દેવાસન ઉપર સાત આઠ મૂર્ત્તિઓ બેસારેછે, જેવા કે, સાલિગરામ (વિષ્ણુની મૂર્તિ), બાળ મુકુન્દ (એજ દેવનું નહાનું સ્વરૂપ), શિવ, ગણપતિ, દુર્ગાદેવી, સૂર્ય, હનુમાન ઇત્યાદિ આ મૂર્ત્તિઓને દિનદિન પ્રત્યે નવરાવેછે, શણગાર સજાવેછે, મુકુટ ધારણ કરાવેછે, પુષ્પ ચડાવેછે અને ચંદન ઇત્યાદિ વડે ષોડશોપચારી પૂજા કરેછે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. બ્રાહ્મણ સવારની પૂજા ઘણું કરીને આ પ્રમાણે કરેછે:—તે સૂર્યની સ્તુતિ કરેછે, અને તેને અર્ઘ્ય આપેછે; ત્યાર પછી ગૌમુખીમાં એકસોઆઠ રૂદ્રાક્ષના મણકાની માળા હોયછે તેમાં જમણો હાથ ઘાલીને ગાયત્રીમંત્રનો અથવા કુળદેવનો જપ કરેછે. આ પ્રમાણે ત્રણમાળા કરીને પછી જમવાને તૈયાર થાયછે.

ઘરના મધ્યભાગમાં ચોક હોયછે તેની એક બાજુએ રસોડુ હોયછે, દિવસમાં બેવાર ખાવાની સામાન્ય રીત છે, પણ પૈસાદાર લોકો ચારચાર વાર ખાયછે. બપોરે દશ અગિયાર વાગતાં નાહી પૂજા કરીને જમેછે; બ્રાહ્મણ બીજી વાર જમતીવેળાએ ફરીને આખે શરીરે નાહાયછે; ક્ષત્રીય અને વૈશ્ય માત્ર હાથ પગ ધૂવેછે. ત્યાર પછી પીતામ્બર અથવા અધોટિયું કેડે પેહેરેછે. પ્રત્યેક જણને બેસવામાટે પાટલો હોયછે. અને ખાવાની થાળ મૂકવાને પણ એવોજ બીજો પાટલો સામો મૂકેછે, ખાવાસારૂ કાંસા પીતળનાં વાસણ વાપરવામાં આવેછે. થાળમાં રોટલી અથાણું ઇત્યાદિ મૂકેછે અને વાડકીમાં દાળ, શાક, મુરબ્બો વગેરે લેછે. પાટલાની એક બાજુએ જળપાત્ર મૂકેછે, તે રૂપાનો કે ત્રાંબાપીતળનો કળસ હોયછે ને તેના ઉપર પવાલું કે ટોયલી ઢાંકેલી પાણી પીવા સારૂં રાખેછે. રોટલી ખાઇ

રહ્યા પછી ભાત દહી અથવા એવું બીજું કાંઇ આવેછે. પર્વનો દિવસ હોયછે ત્યારે ભાત ભાતની સામગ્રી કરવામાં આવેછે. જમી રહ્યા પછી હાથને મ્હોડું માત્ર ધોવામાં આવેછે. ઘરના બધા પુરૂષો સંગાથે જમવાને બેસેછે; ત્યાર પછી સ્ત્રિયો તે વાસણ ધોઇ જમવા બેસેછે. ને ઘરના ચાકર હોયછે તે ઘરનાં સર્વ માણસ જમી રહ્યા પછી જમવા બેસેછે, તેમને ખાવાનાં વાસણ જૂદાં હોયછે. નીચ વર્ણ કોઇ અડકે તેથી અપવિત્ર થવાય નહિ એટલા માટે પુરૂષો જમી રહ્યા પછી સોપારી ખાયછે, કદાપિ કોઇના સ્પર્શથી અપવિત્ર થવાય તો પંચગવ્યનું સેવન કરવાથી અને બીજી વેળા નહિ જમવાથી પવિત્ર થવાયછે.

સાંજની વેળાએ આઠ વાગતાં વાળું કરેછે, તે ભોજન બપોરના કરતાં હલકું હોયછે.

બ્રાહ્મણને જ્યારે રાંધવું હોયછે ત્યારે ગાયના છાણવતે ચોકો કરી લેછે. જ્યારે તે ઘેર હોયછે ત્યારે તો તેના ઘરમાં રસોડું હોયછે તે કામ લાગેછે. પણ પ્રસંગ આવે તો કોઇ ઝાડની નીચે અથવા માફક આવે એવી કોઇ જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણે ચોકો કરેછે. ચોકામાં ચૂલો કરીને તેને પણ ગાયના છાણથી લીપી લે છે. પૂર્વિયા આ વિષે એટલા બધા ચોકસ હોય છે કે, બે ભાઇ હોય તથાપિ તેઓ જૂદા ચોકા કરેછે અને એક બીજાના ચૂલાના દેવતા સરખા પણ કામ લાગતા નથી. તે ઉપરથી કહેવત ચાલી છે કે, "બાર પૂર્વિયાને તેર ચોકા" કારણકે બાર જણ હોય તો તેરમો ચોકો દેવતા સારૂ જોઇયે.

જ્યારે રસોઇ તૈયાર થાયછે ત્યારે બ્રાહ્મણ જમતા પેહેલાં તર્પણ કરે છે, એટલે ત્રાંબાના વાસણમાં પાણી ભરીને તેમાં થોડા જવ, તલના દાણા નાંખેછે, તુળશીનાં પાદડાં અને ચંદન ઇત્યાદિ નાખેછે, પછી દર્ભ હાથમાં રાખીને પોશો ભરીને તર્પણ કરેછે, એટલે સર્વ દેવને પાણી અર્પેછે. તેજ પ્રમાણે માણસ, પ્રાણી, ઝાડ, નદિયો, દરિયા, ભૂત, પ્રેત, ઋષિ, પૂર્વજ અને બીજા સર્વેને અર્પેછે. પછી પોતાના પૂર્વજોનાં નામ દઇ જાયછે, પિતૃપક્ષનાં અને માતૃપક્ષનાં, તેમજ પોતાનાં બીજા સગાંવાહાલાંનાં નામ પણ દેછે. પછી વૈશ્વદેવ કરેછે, એટલે ત્રાંબાના અથવા માટીના કરી રાખેલા પાત્રમાં દેવતા ભરીને તેમાં છાણાં મૂકી ઘી તથા ચોખા હોમેછે.

અને દેવતાનાં નામ ભણી જાયછે. પછી જમણની જેટલી વસ્તુઓ હોય તે સર્વે દેવને આરોગાવેછે. બ્રાહ્મણ પોતાનાબો જનમાંથી ગૌગ્રાસ, અતિથિ-ભાગ, શ્વાનભાગ, કીડીગ્રાસ, અને કાગવાસ એવા પાંચ ભાગ કાઢાડેછે. પછી તે જમવા બેસેછે, પણ જમતા પેહેલાં અંજલોમાં પાણી લઈને ગાયત્રી મંત્રવડે પ્રાશન કરેછે. અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણનું અપોશન મૂકેછે. પ્રથમ પંચગ્રાસ પંચપ્રાણમે આપેછે એ પંચપ્રાણ જીવધારણ કરવાને અગત્યના ગણુન્નવામાં આવેછે.

જમી રહ્યા પછી નર્કના પ્રાણિયોને સારૂ રહેલું હોય તે બોંય મૂકેછે. વાંચનારને આ બધી ક્રિયા માથાકૂટ ભરેલી અને દુઃખદાયક લાગશે; પણ નિત્યના અભ્યાસે કરીને બ્રાહ્મણ તે આનું વર્ણન કરતાં જે વાર લાગે તે કરતાં પણ ઘણી થોડીવારમાં બધું કરી રેહેછે.

બીજી નાતો ઉપરનું પોતાનું શ્રેષ્ટપણું સાચવી રાખવા સારૂ બ્રાહ્મણ સમજેછે કે, ચોખ્ખાઇની ઘણી અડચણો વેઠવાની અગત્ય છે. તેમાં નાગર બ્રાહ્મણની "નવણ" તો ઘણીજ ચોકશી ભરેલી છે. બ્રાહ્મણ નાહાયા પછી રેશમનું કે ઉનનું લૂગડું પેહેરેછે, અથવા જો રૂનું લૂગડું પેહેરે છે. તો પાણીમાં બોળીને નીચોવી નાંખ્યા પછી કોઇ અડકે નહિ એવી એકાન્ત જગ્યામાં સૂકવેલું હોયછે તે પેહેરેછે, આ પ્રમાણે પેહેરી તે જમવાને બેસેછે, પણ અભડાઇ જાય એવી ઘણીજ બાબતો હોયછે, તેને માટે ચોકસ રેહે નહિ તો અભડાયાથી જમાતું નથી. જો તે માટીના વાસણને અડે તો અભડાય, પણ તે વાસણ કોરૂ હોય એટલે તેમાં કોઇ દિવસ પાણી ભર્યું હોય નહિ તો ચાલે. લૂગડાંનો કે ચામડાનો અથવા કાગળનો કડકો બેસતાં નીચે આવી ગયો હોય અથવા તેને અડકાયું હોય તો તેથી તે અભડાયછે, પણ કાગળ ઉપર અક્ષર પડ્યા હોય તો તે અભડાતો નથી, કેમકે તે સરસ્વતીરૂપ છે. તથાપિ લૂગડા કે ચામડા ઉપર અક્ષર લખ્યા હોય તો તેને અડવાથી અભડાયછે. એટલા માટે ગીતા અથવા બીજા પાઠનું કે શાસ્ત્રનું પુસ્તક સૂતરના દોરાથી નહિ પણ રેશમથી બાંધવું પડેછે. ચામડાથી તો પૂઠું બંધાયજ નહિ. ને લોટની ખેળ અથવા લોહીને બદલે આંબલીના કચુકાની ખેળ વાપરવી પડેછે. છાપેલું પુસ્તક બ્રાહ્મણના બપમાં આવે નહિ, કેમકે છાપવાની શાહીમાં અપવિત્ર

પદાર્થ આવેછે. કેટલાક મૃગચર્મ અને વાઘના ચામડાને અડકવાથી અભડાઇ ગયા ગણતા નથી. કાચા સૂતર કે રૂથી બ્રાહ્મણ અભડાતો નથી. પણ જે નવણમાં હોય નહિ એવા માણસે તેની દીવટ વણી હોય ને તેને અડકે તો અભડાયછે; પણ જો તે તેલમાં કે ઘીમાં બોળી હોય તો પછી બાધ રેહેતો નથી. હાડકાંથી અભડાયછે પણ સ્ત્રીની ચૂડિયો હાથીદાંતની હોય તો તેથી અભડાતા નથી, તથાપિ જે દેશમાં ઘણું કરીને એવો ચૂડો પેહેરવાનો ચાલ નથી, ત્યાં તો તેથી અભડાયછે. એકજ નાતનું નહાનું છોકરૂં જ્યાંસુધી ખાતાં શીખ્યું હોય નહિ, તેને અડકાય તો અભડાવાતું નથી; પણ તે અન્ન ખાવા શીખ્યું હોય તો પછી તેનાથી અભડાયછે. ગધેડું, કૂતરૂં, કે ભૂંડને અડવાથી અભડાયછે; કેટલાક કેહેછે કે બિલાડીને અડાય તો પણ અભડાવાય, પણ કેટલાક કેહેછે કે એથી અભડાવાતું નથી, તેનું કારણ એવું કે બિલાડીને સાચવવાનું કામ ઘણું કઠિણ છે. જે બ્રાહ્મણ નવણમાં ખાતો હોય અથવા ખાધને ઉઠયો હોય તે જો કોઇ બીજો નવણમાં હોય ને ખાધું ના હોય એવા માણસને અડકે તો તે તેથી અભડાયછે.

વાણિયા અને બીજા સર્વે વેપારી લોકો સવારમાં ઉઠીને મંદિરે દર્શન કરવા જાય છે. કેટલાક લોકોને એવો વેહેમ હોયછે કે સૂતાં ઉઠીને કોઇ સારાનું મ્હોં જોયું હોય તો આખો દિવસ સારો જાય, તેથી આંખો બંધ કરીને જેનું મુખ શકુનિયાળ હોય તેનું પ્રથમ જૂવેછે. વાંઝિયાનું; ગધેડાનું, અથવા કજિયાખોર માણસનું મુખ નઠારૂં ગણવામાં આવેછે, બીજા કેટલાક સવારના પ્રહરમાં પીપળાની પૂજા કરેછે. ત્યાર પછી જમીને સોપારી ખાઇ ચૌટામાં જાયછે અને સાંજસુધી પોતાના ધંધામાં લક્ષ આપેછે અને ત્યાર પછી વાળુ કરવાને ઘેર આવતાં રસ્તામાં દેવનાં દર્શન કરતા આવેછે.

ઘર ખર્ચીને માટે જે જે પદાર્થ જોઇયે તે ખરીદવાનું અને તેનો હિસાબ રાખવાનું કામ પુરૂષનું છે. ઘરધંધાનું બીજું બધું કામ સ્ત્રીને શિર છે.

ગરીબની સ્ત્રી મળસકે ત્રણ વાગતાં ઊઠેછે, અને ત્રણ દિવસસુધી ચાલે એટલો લોટ ત્રણ હારા (કલાક)માં દળી રેહેછે, કદાપિ તેમને દળવાનું હોતું નથી તો પણ તેઓ એજ વેળાએ ઉઠીને ઢોર દોવા, વલોણું વ-

લોવવા, અને માખણ તાવીને ઘી કરવાના કામમાં રોકાયછે. છ વાગતાં લૂગડાં પેહેરીને બેહેડું લઈ તલાવે કે નદિયે જાયછે. ત્યાં નાહીને પાણી ભરી ઘેર આવેછે. કેટલીક સ્ત્રિયો ઘેર નાહાઇને પછી પાણી ભરવા જાયછે; પૈસાદાર લોકોને ઘેર એવા કામકાજ સારૂ ચાકર હોયછે.

પાણી ભરી આવીને પછી રસોઇ કરવા માંડેછે. રસોઇ તૈયાર થાય છે એટલે ઘરના પુરૂષો થોડે છેટે હાર બંધ જમવા બેસેછે; તેઓ ઉઠેછે, ત્યાર પછી સ્ત્રિયો બેસેછે. જમી રહ્યા પછી પુરૂષો પોતાને કામે જાયછે; અને સ્ત્રિઓ, વાસણ માંજવામાં, ચૂલા અબોટ કરવામાં, પુંજ કાહાડવા માં, અને દળણું કરવામાં રોકાયછે. ત્રીજે પોહોરે ત્રણ વાગતાં તેઓને થોડી નવરાશ મલેછે, તે વેળાએ પોતાના બાળકોની તેઓ સંભાળ લે છે અથવા પોતાના લાંબા વાળમાં ધૂપેલ ઘાલવામાં અને ઓળવામાં રોકાયછે. સાંજ પડેછે એટલે દીવા શણગારવામાં, વાળુ બનાવવામાં, અને પથારિયો કરવામાં રોકાયછે.

જ્યારે નાત હોયછે ત્યારે જમવા જનાર નાહાઇને અબોટિયું પેહેરી પાણીવાસણ લઇ જમાડનારને ઘેર જાયછે, અને જો તેનું ઘર ઘણે છેટે હોયછે તો જોયતો સામાન લઇને જમાડનારને ઘેર જઇને નાહાયછે. બધા ભરાયછે એટલે ઘર આગળ બે હારો થઇને જમવા બેસેછે; તેઓ જમી રેહેછે ત્યારપછી તે પ્રમાણે સ્ત્રિયો બેસેછે. કેટલીક જગ્યાએ સ્ત્રિયો ને પુરૂષ સંગાથે જમવા બેસેછે, પણ સ્ત્રિયો જરા છેટે બેસેછે. જેને ઘેર નાત હોય છે તે સર્વેને જમાડીને પછી પોતે જમવા બેસેછે. સાભ્રમતીની પશ્ચિમની સ્ત્રિયો જમતી વેળાએ સૂતરાઉ લૂગડાં પેહેરેછે, તેથી પૂર્વભણીની બાજુના લોકો તેઓનો ધિક્કાર કરેછે. કેમકે તેમની સ્ત્રિયો રેશમી પોશાક પેહેરેછે. કેટલીક જગ્યાએ એવો ધારો હોયછે કે, નાત જમવા બેઠી હોય તેની વચ્ચે થઇને તેજ નાતનાથી પણ જવાતું નથી, કેમકે, જો તે લૂગડાં પેહેરીને જાય તો તેથી બધા અભડાયછે, માટે ઘરધણીને બંને બાજુના રસ્તાબંધ કરવાની પરવાગી મેળવવી પડેછે. કેટલીક નાતોમાં પોતાની નાતનો અથવા પોતાનાથી ઉંચો નાતનો માણસ લૂગડાં સુધાંત નાત વચ્ચે થઇને જાય તો કાંઈ બાધ ગણવામાં આવતો નથી. પણ તેને પોતાનાં પગરખાં કાહાડીને જવું પડેછે, અને પાવડો માથે હોય તે હાથમાં

ઝાલવી પડેછે, તેમજ તેની પાસે ચામડાના પૂઠાની ચોપડી કે બીજી કાંઇ વસ્તુ રાખવા દેવામાં આવતી નથી. નાત જમવા બેઠી હોય તેની બન્ને બાજુને નાકે પાંચ છ માણસો કૂતરાં હાંકવાને બેસેછે. આ કામ તેમનાથી પૂરે-પૂરૂં સચવાતું નથી અને જ્યારે કૂતરૂં ધાલમાં પેશી જાયછે ત્યારે ચોગરદમથી મારો! મારો! ના પોકાર કરીને ધૂમરાણ કરી મૂકેછે. અને છેવટે તે કોઇના ભાણામાં પગ મૂકીને તેના ઉપર થઇને કૂદી જાયછે, અથવા બે માણસની વચ્ચે થઇને દોડેછે તેથી તેઓને અભડાવીને જતું રેહેછે. આ આ પ્રમાણે જે અભડાયા હોય તે પોતાના ભાણામાં હોય એટલું ખાઇ જાયછે, કેમકે એમ કરે નહિ તો અન્નદેવનું અપમાન કર્યું ઠરે, અથવા જેઓ નાકે બેઠેલા હોયછે તેમની પાસે ભાણું ઉપડાવીને તેઓને માટે નવાં ભાણાં પીરસાવેછે.

જ્યારે સલાહસલાન્તિ હોયછે ત્યારે રજપૂત આળસમાં અને નિત્યના જેવી એક સરખી રીતે પોતાની વેળા ગાળેછે. ઘણું કરીને તે સૂર્યોદય થયા પછી ઉઠેછે અને હુક્કો ભરી મંગાવેછે; તે પીધા પછી ચાહા કે કાફી પિયે છે,* પછી નાહાવામાં અને લૂગડાં પેહેરવામાં રોકાયછે તેથી સવારના પ્રહરનો ઘણો ભાગ વીતી જાયછે. તેટલામાં જમવાની વેળા થાયછે, જમી ઉઠ્યા પછી પાછો હુક્કો ગગડાવા જોઇયે છિયે, ત્યારપછી વાતો કરવા મંડી જાયછે. એટલામાં પોહોડવાની વેળા થાયછે. તે ત્રણ વાગતા સુધી ઉંઘેછે. પછી ઉઠીને મ્હોં ધુવેછે, ત્યાર પછી દિવસનું અગત્યનું કામ જે કસુંબા ઘોળાવી પાવાપીવાનું અને અફીણ વેહેચવાનું છે તેમાં રોકાયછે, પછી પોતાના સોબતિયોને કચેરીમાં બોલાવેછે, અથવા તેમને સાથે લઇને વાડિયે જાયછે. ત્યાં વાડકીમાં અફીણ ઘોળી રાખ્યું હોય તે રજુ કરવામાં આવે તે ગલણીમાં રેડીને ઠાકોરની હાથેળીમાં આપેછે પછી કસુંબો મને સદતો નથી એમ કેહેતા જાયછે અને એક પછી એક હથેળીમાં રંગદઇને પીતા

* ચાહા પીવાનો ચાલ ઘણું કરીને એ લોકોમાં જોવામાં આવતો નથી. કદાપિ હલ્લણાં કોઈ પીતા હશે તો એ ચાલ નવી દાખલ થયેલી જાણવી. હુક્કો પીધા પછી દાતણ પાણી ધોરે કરે છે ત્યાર પછી બીજી વિધિ કરે છે. ભા. ક.

જાયછે તે વેળાયે દેવ, મિત્ર કે બીજાઓના આકરા સોગન દેવામાં આવે છે. એક જણ પીને ચાકર પીકદાની ધરેછે તેમાં કોગળા કરી ઠાકોરના હાથ ધોઈ પોતાના લૂગડાથી લુવેછે ને પછી બીજાને માટે જગ્યા ખાલી કરી પોતે પોતાની જગ્યાએ જઈ બેસેછે. આ પ્રમાણે કસુંબાપાણી કર્યા પછી ઠાકોર અને તેના સોબતિયા કચેરીમાં બેસેછે અને સેતરંજ, ગંજીફા, કે સોકટાં બેસેછે અથવા રામજણી આવીને તેનું એકસુરી ગાણું ગાયછે, અથવા ગવૈયા કે પછી તેઓને સદા ખુશ કરનારા ભાટ અને ચારણો આવેછે. સૂર્ય આથમેછે ત્યારે મશાલચી આવીને ખડો રેહેછે, અને કચેરીમાં દીવા પ્રકટેછે એટલે દરબારમાં બેકેલા સર્વે લોકો ઉભા થઈને ઠાકોરની ગાદીને સલામ કરેછે. પછી પાછા બેસેછે એટલે રમવાનું, ગાવાનું, નાચવાનું અને વાતો કેહેવાનુ કામ અગાઉની પેઠે ચાલેછે. અને કચેરી બરખાસ્ત થાયછે.

અમારા આગળના લખાણ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું હશે કે, ઠાકોરને ઘણી ઠકરાણિયો હોયછે. તે દરેકને જૂદે જૂદે મેહેલે રાખેછે. જેનો જ્યારે વારો આવેછે ત્યારે તેને મેહેલે વાળું કરીને રેહેછે. ઠાકોર જમવા બેસેછે તે વેળાયે ઠકરાણી પોતાની દાસિયો સહિત તેની હાજરીમાં રેહેછે અને પછવાડે રહી પંખો કરેછે અને વાતો ચાલેછે એ ખરી હોયતો (કેમકે તે વેળાએ કોઇ અજાણ્યાને આવવા દેતા નથી) મર્મનાં વચન બોલતી વાતો કરતી જાયછે.

ભાટ અને ચારણો રજપૂતોની સાથે ઘણો સંબંધ ધરાવેછે, તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે કશું જાણવામાં આવ્યું નથી પણ તેઓ કેહેછે કે અમે મહાદેવ અથવા શિવનાથી ઉપજ્યા છિયે. કેટલેક ઠેકાણે તેઓ ખેતીવાડીનું કામ કરેછે, અને કેટલેક ઠેકાણે કાંધાં પાંજરાં અને વ્યાજવોહોરાનું કામ કરેછે પણ તેઓનો ખરો ધંધો તો જમાની કરવાનો અને તેઓના રજપૂત યજમાનોની વહી રાખવાનો છે.

અણહિલપુરના રાજવંશનો મુસલમાનોએ નાશ કર્યો ત્યારથી તે

બ્રિટિશ સરકારે વ્યવસ્થા કરીને, અમે આગળ લખ્યું છે, તે પ્રમાણે સર્વે થાળે પાડયું ત્યાંસુધી, થોડી ઘણી પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થા અને ગડબડાટ થાયેા છે તે વેળામાં, રાજ્યસંબંધી કેાલકરાર, ખાનગી લેખપત્ર, અને વ્યાપારનું કામકાજ નિર્વિઘ્ને ચાલવાને જે કાંઇ વેળાને અનુસરીને સાધન હતાં તેમાં ભાટ લેાકેાની જમાની એ પણ એક હતું. ગમે તેા મુખ્યરાજાને અર્ધા સ્વતંત્ર ઠાકેાર પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી લેવા વિષેનેા ઠરાવ કરી લેવાનેા હેાય, અથવા કેાઈ માણસે કેાઈ ઠાકેારના કેાપનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યું હેાય ને તેને માટે ક્ષમા મેળવવાની અને પેાતાના અંગનું નિર્ભયપણું મેળવી લેવાની ખાતરી કરી લેવી હેાય, અથવા કેાઇ નાણાંધીરનારને પેાતાના પૈસા પાછા મળે તેને માટે જમીન જોયતેા હેાય, અથવા જ્યાં લૂંટ થતી હેાય એવા પરગણા વચ્ચે થઇને કેાઇ વ્યાપારીનેા માલ વિના જોખમે લઇ જવેા હેાય તેા, ભાટની બાંહધરી અથવા જમીનગીરી માન્ય રાખવામાં કશું નુકસાન ધારવામાં આવતું નહિ. તે દેવતાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા અને તેઓના માનીતા તેથી કેાઇને પત ન કરે એવા માણસેા પણ તેઓનું માન રાખતા અને તેઓ પણ કરાર પ્રમાણે પળાવી લેવાને સાધનવાળા હતા, તથા તેમાં તેઓ ભાગ્યેજ પાછા પડતા હતા. આ સાધનમાં ત્રાગાં અને ધરણાં એ મુખ્ય હતાં; ત્રાગું કરતી વેળાએ ભાટ પેાતાનું કે પછી પેાતાના કુંટુંબના કેાઈ માણસનું શરીર અથવા અવયવ કાપીને, જેને માટે ત્રાગું કરવું પડયું હેાય તેના ઉપર ઇશ્વરનેા કેાપ કરાવવાને અને વૈરવાળવાને પ્રાર્થના કરતા; ધરણું કરતી વેળાએ, જે કરાર પ્રમાણે પળતેા હેાય નહિ તેને ત્યાં કેટલાક એકઠા થઇને લાંઘવામાં અને તેના ઘરનાં માણસેાને પણ લાંઘણ કરાવવામાં આવતી હતી, અને જ્યારે તે કરાર પ્રમાણે અમલ કરે ત્યારે તેનેા છૂટકેા કરવામાં આવતેા હતેા. પણ બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય થયા પછી આવી જંગલી રીતિયેા રેહેતાં રેહેતાં ઘસાઇ ગઇ છે. અને ભાટની જમાનીનેા ચાલ પણ નીકળી ગયેા છે.

વહીવંચાના કામને લીધે અને કવિતાના ગુણને લીધે, ભાટ લેાકેા

લાંબી મુદતથી લોકોને ઘણા મનગમતા થઈ પ્રસિદ્ધ થતા આવ્યા છે. ચોમાસુ ઉતરે અને જવર અવર પાછો ચાલું થાયછે ત્યારે કોઈ શેહ કે કસબાના ભાટવાડામાંથી ભાટ પોતાની પ્રતિવર્ષની ફેરણી કરવા નીકળી પડેછે. જે રજપૂત ઠાકોરો તેના યજમાન હોયછે અને જેઓની પાસેથી તેને જમીન મળી હોયછે અથવા વર્ષાસન મળેછે તેઓને ત્યાં વારા ફરતી જાયછે અને ઘણું કરીને તેમને ત્યાં લગ્ન કે બીજો એવો પ્રસંગ આવેછે તે અવસરે જઈ પોહોંચાય એમ જાયછે. ત્યાં તેનો સત્કાર થયા પછી તે વહી અથવા ચોપડો કાઢારેછે તે તેના પોતાના બખતરિયા અક્ષરથી કે તેના બાપના અક્ષરથી લખેલો હોયછે. તેમાં તે ઠાકોરની વંશાવળી હોયછે. જો તે ઠાકોર ટિલાયત હોયછે તો તે કુટુંબના સ્થાપનારથી નામ લખેલાં હોયછે; જો ફટાયો હોયછે તો જ્યાંથી તેનું પાંખિયું છૂટયું પડયું હોય ત્યાંથી નામ ચાલેછે; તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કવિતા સંભળાવેછે અને તેના અર્થની સમજણ પડે તેમ દૃષ્ટાંત આપેછે અને વાતો કેહેછે. કુટુંબની વંશાવળી હોયછે એટલાજ માટે વહી એ તેઓના સંતોષનું કારણ છે એમ નથી; પણ સગપણ કરવાનું હોયછે ત્યારે સંબંધ જોવાને કાજે, ઘણી સ્ત્રિયો પરણવાના ચાલથી દીકરા થયા હોય તેઓને પોતાના પૂર્વજોની મિલકતમાંથી ભાગ લેવાને પોતાનો હિસ્સો સાબીત કરવાને પણ કામ લાગેછે. ભાટ પ્રથમ આવી ગયો હોય ત્યાર પછી કુટુંબમાં કોઇનો જન્મ થયો હોય, કોઈનું લગ્ન થયું હોય, અથવા કોઈ મરી ગયું હોય તે નોંધેછે તથા પોતાના યજમાનના લાભનો દર કોઇ બનાવ નોંધવા જેવો બન્યો હોય તે પણ નોંધી લેછે; ભાટલોકો આ પ્રમાણે નોંધ લેછે તે ઉપર જરા પણ શક લેવામાં

આવતો નથી.

ભાટલોકોની રીતભાત તેઓના રજપૂત યજમાનોને મળતી છે; તેઓનો પોશાક પણ રજપૂતોને મળતોજ છે. પણ કટારી કેડમાં ખોસ્યાવિના તેઓ બાહાર નીકળતા નથી. ભાટ લોકો સહિ સાક્ષી કરેછે ત્યારે પોતાની કટારી કાગળ ઉપર બાહાડેછે અને તે ત્રાગુ કરીને ભરી જાયછે ત્યારે તેની છત્રી ઉપર કટારીનું નિશાન કાહાડવામાં આવેછે. ભાટલોકોનુ વહીવંચાનું કામ છે તે વંશપરંપરાનું છે તેથી તેઓ જ્યારે ફેરબ્રિયે નીકળેછે ત્યારે તેમની સાથે ચાકરો લઇ જાયછે એટલુંજ નહિ (માત્ર સ્ત્રિયોને ઘેર મૂકેછે) પણ તેમના છોકરાઓને પણ લેછે તેથી બ્રાહ્મણપણથી તેઓને પોતાના યજમાનોનું ઓળખાણ થાયછે અને તેઓના વંશના ઇતિહાસની તેઓને બાહિતગારી મળેછે, તેમજ તેઓની છત્રિયો જોવામાં આવેછે તથા ટુંકામાં તેઓને પોતાના પૂર્વજોની જે લિહા તે સર્વેની બાહિતગારી થાયછે.

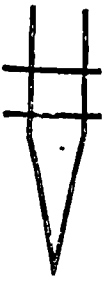

ભાટ લોકોના ઇતિહાસરૂપ વર્ણનના કવિત્વના બાપની પરીક્ષા વાંચનાર પોતાની મેળે કરી શકે એ પ્રમાણે અમે કેટલેક દરજ્જે તેને શક્તિમાન કરયો છે. કદાપિને તે વિષે એમ પણ કહી શકાય કે, (જેમ જોનસન બાશિયનની કવિતા વિષે ધારતો હતો તેમ) "જો એક વાર "તમે પ્રારંભ કરો તો તે ઢબ પ્રમાણે જેટલું લખવું હોય એટલું લખી "દેવા જેટલું બીજું કાંઈ સેહેલું નથી." જ્યારે કવિયો વંશપરંપરાનો બંધો લઇ બેસેછે ત્યારે ઉપર પ્રમાણેની ટીકા તેઓની કવિતાને લાગુ પડયા વિના બાગ્યેજ રેહેછે. તેઓની અતિશયોક્તિ હદપાર હોયછે, અને તેઓની નહાની *માછલિયોને મ્હોટા મગરમચ્છ પ્રમાણે બોલાવ-

* આવા પ્રકારનું વિવેચન ગોલ્ડસ્મિથે જોનસન વિષેનું કરેલું છે, "જો "તેને નહાની માછલિયોની વાત લખવી હોય તો, તેઓને મ્હોટા મગરમચ્છની "પેઠે બોલતી કરે."

વાને યોગ્ય કરેછે. તેઓનું વર્ણન અને તેઓની ઉપમા આપવાની રીતિ જૂદી જૂદી કવિતામાં એવી તો ફેરફાર વિનાની હોયછે કે તેને તેની તેજ કહિયે તો પણ ચાલે. પરંતુ અમને લાગેછે કે ભાટલોકોની કવિતા ગમે તેવી જંગલી ઢબની હોયછે તથાપિ તેમાં ઘણો જુસ્સો અને અસર કરવાની શક્તિ હોયછે તે માન્ય કરવુંજ જોઇયે. ઈંગ્લંડની રાણિયોનું જન્મચરિત્ર લખનાર જે રીતિ બતાવેછે તેજ રીતિને બરાબર અનુસરીને ભાટ લોકોના ઇતિહાસવિષયક વર્ણનની તુલના કરવી જોઇયે. મિસ રિટૂકલ્યાંન કેહેછે કે જે લોકો ઇતિહાસનો "અભ્યાસ કરેછે તેઓએ દંતકથાનો ધિક્કાર કરવો જોઇયે નહિ, કેમકે "પ્રત્યેક બનાવની સત્યતા વિષે તો દંતકથા બરાબર હોયછે પણ તેમાં "તારીખનું જરા પણ ઠેકાણું હોતું નથી." ભાટ લોકોએ જે વૃત્તાંત લખી રાખ્યો છે, અને તે ઘ્હોડેથી સમજાવ્યા વિના સમજાઇ શકાય એવો છે તે બીજા દેશના લોકોની સમકાલીન લાવણી રૂપ કવિતાને મળતો છે. અને જે લખેલું નથી તે સામાન્ય દંતકથાઓને મળતુ છે. વંશાવલી જે લખેલી હોય છે અને જે કલ્પિત સમયથી ચાલતી આવેલી નથી તે ઘણી ખરી નિઃસંશય સાચી હોયછે. જે બાબતમાં વધારે ચોકસ રેહેવાની અગત્ય હોતી નથી તેમાં પણ તેઓ જો કે છાસમાં પાણી ઉમેરવાનું કેહેછે તથાપિ ખરા બનાવના સાહિત્ય વિષે ચોકસ રેહેવાનું પણ કેહેછે. તેઓની રીતિ નીચે પ્રમાણે છે.

દુહો.

જૂઠ બિના ફીકો લગે અતિ જૂઠ દુઃખ ભૌન;
એતી જૂઠ લગાઇયે જ્યું આટેમેં લૈાન.

અને નીચે લખેલી ગીતિની મતલબવાળી કવિતામાં કેહેછે કે,--

વડી દુન્દ સુખ સૂંચવે નદીં સૂંચવેછે ઝરાનૉ હૈયાત;
વર્ષા ગરમી સૂંચવે કવન જણાવે બની ગઈ વાત.

ભાટ લોકોના વર્ણનમાં એક વિષય એવો છે કે જેના સામી આપણથી તકરાર ઉઠાવી શકાય એમ નથી—અને તે વિષય રીતભાત વિષેનો છે; તેમાં અતિશયોક્તિ કરી હોય તેનો વાંધો છોડી દેતાં, અમારે લખ વું

જોઇયે કે, ભાટલોકોએ અંબરનાથી* ઉલટા પ્રકારની ક્રિયા કરીને તેઓની દંતકથાની જંગલી સામગ્રીના સંગ્રહમાં જે ભાગ ઇતિહાસના વિષયમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘણો મુલ્યવાન છે એવા ભાગનો વધારે સંગ્રહ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધિ પામેલા ઇતિહાસકો પોતાની લખવાની શૈલીના ઉંચાપણાવિષે અભિમાન ધરાવેછે તેઓના કરતાં, ફ્રિદીંગ પોતે જે લખવાની શૈલીમાં ઉત્કૃષ્ટપણું પામ્યો હતો તે શૈલી ખપની અને યોગ્યતા વાળી છે એવું કહેતાં કેહેછે કે, તેઓના લખાણમાં નામ અને તારીખોવિના બીજું કાંઇ સાચું નથી, અને એથી ઉલટું મારા લખાણમાં નામ અને તારીખોવિના બીજું બધું સાચું છે. હાજલિટ લખેછે કે, જો આ પ્રમાણે હોય તો એનો હાથ ઉપર ખરો.

ભાટલોકોની કવિતા, તેમાં જે ગુણ દોષ છે તે સહિત, તેમાં સત્યતાનો અલ્પાંશ છે તે સહિત, અને તેમાં નકામી કુથલીનો ભાગ ઘણો છે તે સહિત હવણાં તો ઘણી ખરી બંધ પડી જવા આવીછે તે કદિ ઉદય પામે એમ નથી. જે તરવારોવિષેના ગુણાનુવાદ તેમાં થયાછે તે તરવારો ભાગી પડીછે અથવા તો કટાઇ ગઇછે, અને જે જાતિનાં કાર્યથી તે પ્રસિદ્ધ થઇ હતી તે જાતિ પણ બહુ ઝડપથી ઓછી થતી ચાલેછે. કદાપિને અમને એમ લાગેછે કે, જે કવિતા ક્ષત્રીના પુત્રોને શાન્તિની વેળામાં વિનોદ પમાડનારી અને સંકટની વેળામાં હિંમત આપનારી કેટલાંક સેંકડાંથી થઇ પડી હતી તે કવિતા ઉપર લક્ષ ખેંચાવવાનું અમારા આ લાચાર અને અયોગ્ય પૃષ્ટો ના ભાગ્યમાં પણ ઘણું કરીને છેલ્લીવારનુંજ હશે.

---

* "કુટુંબની દંતકથાઓ અને વંશાવળિયો, કે જેને વિષે સર એવરાઈનો "વિવાદ ચાલ્યો છે તે અંબરથી કેવળ ઉલટા પ્રકારનો ગુણ ધરાવેછે. અંબર "પોતે જાતે મૂલ્યવાન પદાર્થ છે, પણ ઘણું કરીને તેમાં માખ્યો, તૃણ, અને "બીજી હલકી વસ્તુઓની મેળવણી થયેલી હોયછે, અને આણીમગ જોતાં દંત"કથાઓનો અને વંશાવળિયોનો અભ્યાસ કરા લેખામાં નહિ એવો અને તુચ્છ "છે તોયપણ પ્રાચીન રીતભાતમાં જે મૂલ્યવાન અને નવાઇનું છે તેને અમર "કરવાનું કામ સારે છે અને ઘણી ચમત્કારિક અને બારીક વાતો સંગરી રાખે "છે તેમ બીજા સાધનથી સાચવી રાખવા અને સમજાવવાને બની શકત નહિ. વેવરલી પ્રકરણ ૪ થું.

પ્રકરણ ૪

મુસલમાન અને મરાઠાના વારામાં રજપૂતોનો જમીનનો વહિવટ.

ચડાઇયો કરનારા મુસલમાનો રણભૂમિમાં જયવંત થયાછે તથાપિ અલ્લાઉદ્દીન ખીલ્જીના વારાસુધી ગૂજરાતની સ્થાયી જીત કરી લેવાને તેઓએ કાંઇ કર્યું નથી. મહમૂદ ગજનવીના કરતાં કુતુબુદ્દીન ૪ કે ચડાઇયો કરીને ભાગ્યેજ વધારે મારવાણી અસર કરી છે, અને કદાપિ જો અણહિલવાડના પેહેલા સોંલંકી વંશની સમાપ્તિ થઇ હોત નહિ તો અણહિલપુરના રાજ્યે આ વેળાએ દીલ્હીના સ્થાપિત થયેલા રાજ્યના શસ્ત્રની સામે ટક્કર ઝીલી હોત. બીજા ભીમદેવના મરણ પછી ગાદી ખાલી રહી નથી એ વાત ખરી પણ રાજકીય સત્તા તો ત્યાર પછી અપેક્ષામાં રહી છે અથવા કદાપિ ચલાવવામાં આવીછે તો તે જેવી તેવી રીતે ચલાવવામાં આવી છે. રાજાઓ સોવશા પોતાની અધુરા અધિકારની ખાંપણને લીધે નુકશાન વેઠીને ગાદીના તાબાની ધરતી પણ ખબરદારીથી રખી શકયા નહિ, અને સીમાની બાહારની હતી તે તો ઘણી ખરી બધી તેઓની સત્તામાંથી જતી રહી. ચંદ્રાવતીના તેઓના પરમાર પટાવતો હતા તેઓને ચોહાણોએ ડબાવી દીધા; વશમાં થઇ ગયેલા કચ્છના રાવ સ્વતંત્ર થઇ ગયા; સોરઠના રાવોએ તે પ્રાન્તની સત્તા પાછી હાથ કરી લીધી, અને તેમણે પોતાના આશ્રિતો રાખ્યા તે તરતજ પોતાના ધણીના જેવા બલવાન થઇ પડ્યા. અસલી જાતિના લોકોએ ગાદીની નબળાઇનો લાગ જોઇને પોતાનું માથું ઉચું કરવા માંડયું. ધંધુકાના મેર અને ઈડરના સોડ લોકોએ રાજશ્રી દબદબો દેખાડવા માંડયો; ધોધાના અને પીરમના બારૈયાઓએ અણહિલપુરના રાજાઓની દરિયાઇ સત્તાનું જે કાંઈ રહ્યું હતુ તે સર્વે સ્વાધીન કરી લીધું, અને જેવામાં સોરઠના રાવોની ઉપર ખાંટ, ભીલોએ દબાણ કરવું તેવામાં તેઓના સગાઓએ વાધેલાઓની ધરતીનો નાશ કરી નાંખ્યો. આ વેળાએ વળી ઘણા પરદેશી સરદારો દેશમાં પેશી ગયા એવો પ્રસંગ આવી ગયો,

તેઓને પ્રથમ તો ગાદીના પટાવતો તરીકે રાજી થઇને રાખવામાં આ-વ્યા, પણ પછવાડેથી તેઓના અશાન્ત લોભને લીધે તેઓ દેશની વધારે નબળાઇનું કારણ થઇ પડ્યા. ઈડરના ડુંગરામાં એક રાઠોડે બરાબરિયું રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એક ઝાલાએ વડીલના મુલકનો ઉપયોગી ભાગ મે-ળવી લઇને તે માત્ર નામ સિવાય બધી વાતે સ્વતંત્ર થઈ પડ્યો, અને ઉલટો; પોતે પોતાના રાજાને મુલ્ક આપ્યો છે એવું ડોળ ઘાલવા લાગ્યો. ઉત્તરમાંથી ગોહિલ, સિંધમાંથી સોઢા પરમાર અને *કાઠી તેમજ બીજી જાતિના લોકો આવીને ગૂજરાતમાં પેઠા, અને ચૂડાસમા, વાળા અને અ-સલી રહેવાશી મેર લોકોની સાથે લગ્નસંબંધમાં આવીને તેઓની મદદથી બોમિયાઓની બોંય ખુંચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, અને તેઓની તરવારો એક બીજા ઉપર ઉગામવા લાગ્યા. ખરૂં જોતાં તો એકલા મુ-સલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યો છે એમ નથી, જે ફોજે તેનું રક્ષણ કરવું જોઇતું હતું, તેના જૂદા જૂદા તફા પડી ગયા અને પોતે જે જ-મીન સ્વતંત્રપણે દબાવી પડ્યા હતા તે સાચવી રહેવાને તેઓ ખરેખરા આતુર હતા, પણ એકંદરે તેઓ એક સામાન્ય હેતુથી જોડાયલા ન હતા અને તેઓએ પોતાનો એક સામાન્ય આગેવાન કબૂલ કર્યો નહતો. આવી સ્થિતિને લીધે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સરદારોની સામે તેઓના પૂર્વાધિકા-રિયો કરતાં નબળો અટકાવ કરવામાં આવ્યો, તેમજ વળી છેવટે તેઓ જે લૂંટ મેળવી શક્યા તે પણ પોતાની કિંમતના કરતાં ઘણી ઓછી મતા-ની થઈ ગઇ હતી.

ગૂજરાત કબજે થયા પછીના મુસલમાનના પેહેલા સમયનું વર્ણન તેજ લોકોનું લખેલું આપણને મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાયછે કે, આખા દેશમાં, ઘણી વિનાની અંધાધુંધી ચાલી તે થોડીક તો દેશને થાજે પા-ડવાની તેમનામાં શક્તિ નહિ તેથી ચાલી, પણ ઘણીક તો પાદશાહોની સ્વાર્થી રાજનીતિ માત્ર હિંદુઓ વિષેજ છૂટથી ચલાવી એટલુંજ નહિ પણ તેઓના પોતાના કામદારો વિષે ચલાવી તેથી ચાલી. તેઓના સરદા-રોને તેઓએ જથુ બદલ્યાં કરેલા આપણા જોવામાં આવ્યા તેમાંથી ક-દાપિને કેટલાક કાફરોના હાથથી સ્વધર્મને અર્થે પ્રાણાર્પણ કરવાનું પદ

* કાઠી, કચ્છમાંથી આવ્યા છે. ભા૦ ક૦
૪૧

મેળવી ગયા, અથવા જ્યારે તેઓ પોતાના શત્રુઓની સામે વધારે જયવંત થવા લાગ્યા ત્યારે જે પાદશાહની તેઓ ચાકરી કરતા હતા તેઓએ તેમને પદભ્રષ્ટ કરવા કે પછી તેમનું કાટલું કરવું. તે દરમિયાનમાં તો ચોગરદમ દંગો ઉઠી રહ્યો. તેમાં પ્રથમ તો હિંદુઓજ હતા, પણ પછીથી કેટલીક વારે પરદેશી મુસલમાની કામદારો, અને છેવટે તો સૂબાઓ પોતેજ પાદશાહોની સત્તાની સામે બંડ મચાવવાને સામીલ થયા હતા, અને મહંમદ તુઘલુખે જાતે એ કામ ઉપાડી લીધું તોપણ તે બધી વ્યવસ્થા કરી શકયો નહિ, માત્ર થોડીજ કરી શકયો. ત્યારપછી ઉપજ લેવાનો ધારો અતિશય વધારી મૂકેલા ધોરણના ઇજારાથી પાછો અમલમાં આણ્યો, અને પાદશાહી સત્તા તળેથી પ્રાન્તને ખશેડી નાંખવાનો પ્રયત્ન ચાલવા લાગ્યો તેથી સૂબો ઠરાવવામાં આવ્યો; અને તે સૂબાએ આવીને ગૂજરાતમાં પગ મૂકયો કે તરતજ જે રાજ્ય છૂટું પડી જતું અટકાવવાનું જે તેનું કામ હતું તેને બદલે પોતેજ તે રાજ્ય ઇલાયદુ સ્વાધીન કરી બેઠો.

આ સમયે પ્રખ્યાત રજપૂત હાકેારો સાથે મુસલમાનો સંબંધમાં આવ્યા છે તેમાં માત્ર સોરઠનો રાહ અને તેનો પટાવત મોખડો ગોહિલ એ બે હતા. જુનાગઢે મુસલમાનના હલ્લાની સામે અટકાવ કરયો, અને જ્યે કે પીરમનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને તેનો સ્થાપનાર મારયો ગયો તોયપણ ગોહિલ વંશની સત્તા ટૂટયા વિનાની રહી; ઘોઘા અને બાકીનો તેમનો મુલક તેઓના તાબામાં રહ્યો અને તેની નહાની શાખાવાળો રાજપીપળાના ડુંગરામાં ધણી થઈ પડવાને જોઇયે તેટલો સત્તાવાળો થઇ પડયે.

ગૂજરાતની સંપૂર્ણ જીત કરી લેવાને સુલતાનોએ ડગલાં ભર્યાં તેમાં તેઓના જયનો વિસ્તાર કેટલો થયો તે આપણા જોવામાં આવ્યું. મહમૂદ બેગડાએ સોરઠના રાવોને અને ચાંપાનેરના રાવળોને રાજભ્રષ્ટ કરી નાંખ્યા; તથાપિ ઈડરના રાવોએ, પોતાના ઉપર વારંવાર થયેલા હુમલાની સામે જયવંતપણે પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી, અને ચાવડા, ઝાલા, ગોહિલ, અને બીજાઓ પોતાની જમીનનો કબજો સાચવી રહ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની હૈયાતી સાચવી શકયા છે તેજ માત્ર મ્હોટા હિંદુ જમીનદાર છે એમ નથી, કેમકે દેશના દરેક ભાગમાં જે વંશપરંપરાની રજપૂતોની જાગીરો છે તે દરેક પરગણાની જમીનનો કાંઈ ઓછો ભાગ રોકતી નથી.

મિરાતે એહમદીના મુસલમાની કર્ત્તાએ સામાન્ય વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે. "સુલતાન અહમદ ગૂજરાતીના વારામાં સર્વ જમીદારોએ "બંડ મચાવ્યું અને હરકતો કરવા લાગ્યા; તથાપિ તેઓને શિક્ષાએ પોહોંચા- "ડીને નસાડી મૂકયા અને પ્રત્યેક ઠેકાણે સુલતાનના નોકરો મૂકી દેવામાં "આવ્યા. આ પ્રમાણે તેઓને વસવાનું ઠેકાણું તેમના કબજામાં રહ્યું નહિ "એટલે નિરાશ થઇને એ કાફરો ટોળે થઇને રસ્તામાં લૂંટ કરવા લાગ્યા. "અને ગામડાં મારવા લાગ્યા. નિર્ધણિયાપણું વધ્યું, ગડબડાટ માલ્યો, એ- "તીવાડીની ખરાબી નજર પડવા લાગી, અને રઇયત દુઃખ પામવા લાગી. "જેઓને વિચાર કરવો જોયતો હતો તેઓએ લાંબી નજર પોહોંચાડીને "આ સંકટોનો છેડો આણ્યો અને દરેક ગામનો જમીદાર સામો થાય "નહિ એટલા માટે તેના જમીન લીધા. દરેક ગામની જમીનના ત્રણ "ભાગ જે તળપત કેહેવાયછે તે સરકારની મિલકત ગણાઇ, અને એક "ભાગ જે વાંટો કેહેવાયછે તે જમીદારોને આપ્યો, તેના બદલામાં તેઓ "ચોકીવાળા પૂરા પાડે અને પોતપોતાના ગામનું રક્ષણ કરે તથા સરકા- "રને જ્યારે ખપ પડે, ત્યારે નોકરી કરવાને તૈયાર રેહે, એમ ઠરાવવામાં "આવ્યું. એ લોકોએ જાણ્યું કે સરકારને નમ્યું આપ્યા વિના આપણા- "થી નિરાંતે વશી શકાવાનું નથી. તેથી તેઓ શરણ થયા, અને તેમના "વાંટામાંથી સલામી આપવાને કબૂલ્ય થયા. આ વેળાથી તેમની પાસેથી "સલામી અને પેશકશી લેવાનું ઠર્યું. હળદરવાસ, ઘોડાસર, આતરસુંબા, "માંડુવા, અને બીજી કેટલીક જગ્યાઓના જમીદારોને મુસલમાન કર્યા "અને તેઓએ પોતાના તાલુકાનું રક્ષણ કરવાની કબૂલાત કરાવી લીધી. "મુસલમાની ધર્મને ઉત્તેજન આપવા માટે તેઓને પાદશાહની દરબારથી "એ ગ્રાસ આપવામાં આવ્યો હતો, પણ તેઓએ સરકારને પેશકશી આ- "પવાને કબૂલ્ય કરયું. જે મુખ્ય જમીદારો ઉપર જીતનો હાથ પોહોંચી શ- "કયો નહિ તેમની પાસેથી દરવર્ષે પેશકશી ઉઘરાવા લાગ્યા."

તથાપિ મુસલમાની ઇતિહાસકર્ત્તાના લખાણથી આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, સંકટ વેહચાવિના નિરંતર લશ્કર રાખ્યાવિના એ ઉઘરાણું તેઓ વસુલ કરી શકયા નથી. સુલતાનોની ફોજ વર્ષોવર્ષ આ હિંદુ હા- કોરોના ઉપર ચડતી હતી (જેમ અણહિલપુરના રાજાઓની સેના, આ-

ગળ સોરઠ, કચ્છ, અને માળવા ઉપર ચડતી તેમ) અને બની શકે એમ હોય તો તેઓને તાબે કરી લેવા, અને જો તેમ બનતું નહિ તો તેમનાથી કઢાવી શકાય એટલી પૈસાની રકમ કાઢાડી લઈ જતા હતા.

ભાટ લોકોએ પણ ઉપરના જેવુંજ સામટું વર્ણન આપેલું છે, તે તેઓએ પોતાની રીતવિનાની પણ સાદી વાતોમાં લખ્યું છે, તેમાં ક્ષત્રિયોના પુત્રોમાંથી કેટલાએક મુસલમાની ધર્મમાં કેવા દાખલ થયા; અને બીજા વધારે આગ્રહી હતા તેઓએ બારવટાના જીવતરનો કઠિણ માર્ગ પસાર કરીને તેઓની બોંયનો જુજ ભાગ કેવી રીતે પાછો મેળવી લીધો; અને થોડાક જે વધારે ભાગ્યશાળી હતા તેઓએ પોતાના ધુમાડો પેઠેલા રેઢાણેથી વારે વારે દોડી જઈને ડુંગરાઓની ગુંફામાં પોતાનાં રેઢાણ કરતાં, અને ઉંધઆવે નહિ એવી સ્થિતિમાં ઉશીકાને સ્થાને ઢાલ મૂકતાં, પોતાના ઉપર જુલમ કરનારા નહિ સરખા થઈ ગયા ત્યાંસુધી કેવી વિષમ લડાઈયો મચાવી, એ સર્વ આપણા જોવામાં આવ્યું છે.

અકબર પાદશાહનું વલણ, પોતાની પૂર્વે થઇ ગયેલાઓના કરતાં વધારે મોકળા મનની રાજનીતિ ચલાવવાનું થયું હતુ. આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે મ્હોટા હિંદુ ઠાકોરોને સરકારી* લશ્કરી ખાતામાં રાખ્યા હતા, અને ત્યાર પથી પાદશાહી ઉમરાવોના મર્તબામાં તેઓને છૂટથી દાખલ કર્યા હતા, તેમાં તેઓની સાથે એવી સરત કરી હતી કે, તેઓ ઘોડેસ્વારના પોશાક ઉપર સરકારની નિશાની રાખે અને પ્રાન્તના સૂબાને અગત્યના સર્વે પ્રસંગે આવી મળે, પાદશાહી સૂબેદારની સત્તા મ્હોટું લશ્કર રાખીને કાયમ રાખી હતી, અને તે લશ્કર મણું કરીને અમદાવાદમાં રાખવામાં આવતુ, તેથી તે શહેર એક વિશાળ છાવણીનું સ્થાન થઈ પડયું હતુ. રાજધાની નગરની છેક પાસેનો ફરતો દેશ અને બીજી જગ્યામાં જ્યાં પાદશાહની સત્તા ચાલતી હતી તે ખાલસા હતો, અથવા સરકારના નોકરો તેની વ્યવસ્થા ચલાવતા હતા, અને ઝાલોર સોનગઢ જે ખાનદેશના મોખરા ઉપર છે ત્યાંસુધી, અને દ્વારકાથી તે માળવાની સીમા સુધી સૂબેદારને ઉપરી અધિકારી તરીકે માનવામાં આવતો

* જૂવો પેહેલા પુસ્તકના પ્રકરણ ૭ માં અકબર વિષેનું વર્ણન.

હતો× વચ્ચે અમદાવાદમાં લશ્કર રેહેતું હતું તે સિવાય બીજી ઘણી જગ્યાએ સરકારી થાણાં હતાં. આવું છતાં પણ પાદશાહના આખા મુલકની વચ્ચે વચ્ચે હિંદુ ઠાકોરોની જમીન હતી તેઓ મોગલ સરકાર ના વારામાં, રાજા, રજપૂત, કોળી, અથવા ગ્રાસિયા ગમે તે હો તો પણ જમીદારના એક નામથી ઓળખાતા હતા. જમીદારો પાસેથી અથવા તેમનાં ગામોમાંથી જે ઉપજ વસુલ આવતી તેનો દર ઠરાવી રાખેલો હતો અને એક રકમ નક્કી કરેલી હતી. સરકારનો ભાગ, હિસ્સો જૂદો કાહાડીને અથવા ઉપજની કિંમત ઉપરથી ઠરાવવામાં આવ્યો નહતો; પણ દરેક માલિકે ઉન્નટો પોતાને ફાવે તેવો સરસ ઠરાવ હાંસલ કરી લીધો હતો. પાદશાહોના વારામાં પણ અમદાવાદના સુલતાનોની પેઠે જમીદારોની પાસેથી ઉત્પન્ન વસુલ કરી લેવાને સદા લશ્કર હાજર રાખવાની જરૂર પડતી હતી.

ઇતિહાસકર્ત્તા કેહે છેકે, "જો સૂબેદાર મ્હોટી ફોજ લઇને વાયવ્ય "જે પશ્ચિમમાં છે તેના કિનારા ભણી, અને વળી તે દિશા ભણીની "સીમાએ વાંસવાડા અને ડુંગરપુર જે અમદાવાદથી સુમારે સો કોશ "છે ત્યાં સુધી જાય, અને વાંસવડાથી દક્ષિણ ભણી, સુંથ અને ઝા- "લરિયા તથા બારિયા પરગણાં, અને રાજપીપળા, માંડવી, "અને રામનગર ભણી (જે દરિયા કિનારે છે) ઉત્તરે જાય તો ત્યાંના જમીદારોની પેશકશીનો નીકાલ થાય; જો તે ડુંગરપુર ભણી વાંયુકોણમાં જાય તો "ઈડર જીલ્લો, સિરોઈ, દાંતા, ગીરનાડુંગરા, રાણાવાવા ફાફર, ખંડિ- "યાનગર, અને કચ્છનો તાલુકો; કચ્છનું વાગડ પ્રગણું એટલાનું પતી "જાય, અને ત્યાંથી ઝાલાવાડ, મોરબી, હલવદના જમીદાર. ઇસલામ "નગરની (જૂજ૧) સરકાર. જગતરાણા ભાઉ, સોરઠસરકાર, પોરબંદર, "ચાનાઇ કેસોજી, ઉના, અને કાઠિયાવાડના બીજા—ગોહિલ, લોલિયા- "ણા, ધંધુકા, અને ધોળકા એટલાનુ પતાવીને ખંભાયત જીલ્લામાં થઇને "ખંભાયત જે દરિયા કિનારે છે, ત્યાં આવી પોહોંચે."

+ પેશવા સરકારનો અમદાવાદના સરસૂબાનો વકીલ અમરતલાલ કરીને લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી હતો તેણે કર્નલ વાકરને ગુજરાતની હકિકત વિદિત કરેલી તે જુવો.

૧ નવાનગર.

મ્હોટા જમીદારો માંહેથી ઘણાએ ઔરંગજેબના વારા સુધી ચા-
કરી કરવાનું જારી રાખ્યું; પણ લારપછી તેઓએ પોતાનું પૂરેપૂરું સ્વતંત્ર
પણ પાછું મેળવી લીધું, એજ અવ્યવસ્થાના સમયમાં જ્હાના જમીદારો
હતા તેઓ પણ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને જે જમીન તેઓની પાસેથી
જોરાવરિયે લઇ લેવામાં આવી હતી તે પાછી મેળવી લેવામાં થોડા ઘણા
ફળદ્રુપ થયા.

એજ મુસલમાની ગ્રંથકર્ત્તા કેહેછે કે, " કેટલોક કાળ જતાં રજપૂત,
" અને કોળી લોકો જે જબરા થઇ પડ્યા હતા તેઓ બખેડો કરવા લા-
"ગ્યા, અને શેહેરોમાંથી ઢોર વાળી જવા લાગ્યા, તથા લણવાના દિવસ-
"માં લોકોને મારી નાંખવા લાગ્યા. લોકોને આ પીડામાંથી છૂટવાને કાં-
"ઈ સાધન રહ્યું નહિ એટલે તેમના ઉપર આવો જુલમ કરનારા લોકોને
"વર્ષ દાહાડે કાંઇ રકમ આપવાની ઠરાવીને, અથવા ખેડવા લાયક એક
"અથવા તે કરતાં વધારે ખેતર આપીને પોતાનો છૂટકારો મેળવી લીધો,
"અને આ પ્રકારે છૂટકારાને માટે જે હક આપવાનો ઠરાવ્યો તે ગ્રાસ
"અથવા વેળ કેહેવાઈ. આવા પ્રકારની રેહેતાં રેહેતાં રીત પડી ગઇ
"તે પછી પ્રાન્તના સૂબેદારોની નબળાઇને લીધે પાકેપાયે થઇ ગઇ એ-
"ટલે પછી પરગણામાં રજપૂત, કોળી, અથવા મુસલમાન રેહેવાસિયો-
"ના આવા પ્રકારના ગ્રાસ બંધાઇ ગયા વિનાના બહુજ થોડાજ બાકી
"રહી ગયા છે."

"આ લોકો મૂળમાંથીજ કલ્લામાં રેહે એવા હતા નહિ, અને ચો-
"રિયો, લૂંટફાટ, અને દંગા કરવાની ટેવ પડી ગઇ હતી તેથી પ્રાન્તમાં
"સૂબેદારની નબળાઇ જોવામાં આવે કે બંડ મચાવતા હતા. આ કારણને
"લીધે કેટલાક સૂબેદારોએ, આગળ અને હવણાંના વખતમાં, પ્રાન્તના
"કિલ્લા મજબૂત કરીને ત્યાં થાણાં બેસાર્યાં. થાણાનો પગાર સરકારે નક્કી
"કરવો અને સિપાઇયો થાણું છોડી દઇને જતા રેહે તો દંગો થાય એ-
"ટલા સારૂ પગારને માટે થોડી જમીન ધલાયદી રાખી. હવે જેમ પ્રા-
"ન્તમાં ગડબડાટ વધવા લાગ્યો તેમ ઉપર લખવામાં આવ્યા તે બંડખોર
"લોકોએ જ્યાં થાણાં બેસાર્યાં હતાં એવા જ્હાના કિલ્લા જમીનદોસ્ત કરી
"નાંખ્યા, અને બીજાં ગામોમાં વશીને ગ્રાસને બદલે સરકારનો તલપત

"ભાગ અથાવી પડયા."

"હવણાં (૪૦ સ૦ ૧૭૪૭-૪૮ થી ૧૭૫૬ સુધી) સૂબેદાર ફોજ "નો જમાવ કરેછે અને તલપત અથાવી પડેલા વાંટાદારો પાસેથી દરેક "જગ્યાની મગદુર તપાશીને તે પ્રમાણે ખંડણી ઉઘરાવેછે, અને પોતાના "અમલદારના જમીન લેછે; પણ જ્યારે મ્હોટો જમીનદાર ખંડણી આપ- "વાને ના કેંહ ત્યારે પછી જોરાવરીથી લેવાનું પ્રાન્તના સૂબેદારનું શું ગ- "જુ ? અને તેઓ એવા નિમખદ્દરામ થઇ ગયા છે કે તેમના ભણીનું "વળાવું જો હોય નહિ તો તેનાથી શેહેરના દરવાજામાંથી પસાર થઈ "શકાય નહિ."

"રજપૂત હાકોરોની સત્તા ઓછી થઇ ગઇ તેનાં મુસલમાનની જીત "સિવાય કેવળ જૂદાજ પ્રકારનાં કેટલાંક કારણ છે. બાપની જાગીરમાં "કુટુંબના નહાના ભાઇનો ભાગ ખરેખરો પોહોંચેછે. મ્હોટા તાલુકા- "માંનો આવો હક જેવો પ્રસંગ તે પ્રમાણે જીવાત સારૂં થોડો જમી- "નનો ભાગ ઇલાયદો કાહાડવાથી પતી જાય, અને તે નહાનો ભાઇ અ- "થવા કટાયો ટિલાયતનો પટાવત થાય; પણ જ્યારે કટાયાની જાગીર "હોય ત્યારે તેના દીકરા પોતાના બાપની જમીન સરખે ભાગે વેહેંચી- "લે અથવા નહાના ભાઈયો એક નહાનો ભાગ સરખે હિસ્સે વેંહેંચી લઇને મ્હોટા ભાગ ટિલાયતને માટે રેહેવા દે. આ રીત જો ખરેખરી એવાજ નિયમ પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત તો દેખીતુંજ છે કે જેમ ઘણા જમીદારોનું થયું છે તેમ ભાગના ભાગ થઇ જવાથી થો- ડી પેહેઢિયે જમીદારનો તાલુકો વેંહેંચાઇ જઇને તેઓ દરેક કેવળ ખે- ડુતોની સ્થિતિયે આવી પોહોંચ્યા હોત. પણ જ્યાં મધ્યસ્થ સરકાર હતી નહિ, અને જ્યાં આસપાસ ઘરના અને સરકારના કજિયા સદા મચી રહ્યા હતા તેવામાં કટાયા અથવા નહાના વંશના જે સારા રજપૂતો હતા તેઓએ પોતાની તરવારના બળથી પોતાનો વારસો વધારી દીધો. ઘણાક તો પોતાના બાપ દાદાની મિલકતનો હિસ્સો મૂકી દઇને ઘણે આઘે જઇને લશ્કરી ચાકરિયે રહ્યા, અને જ્યાં લાંબી મુદત સુધી લડાઇયો ચાલ્યાં કરે તેવી સ્થિતિમાં તે જાતના ઘણા લોકો કામ આવી જાય એ વાત દેખીતી છે તે પ્રમાણે થવાથી જમીનના નહાના નહાના વિભાગ

પડી જતા અટકી પડયા. ભાયાતનો હકદાર વારસ છેવટે ટિલાયત હોયછે. કોઈ કોઇ વાર જયારે ભાયાતનો ભાગ તેનું પૂરૂં થાય એટલો હોતો નથી ત્યારે પોતાના કુટુંબના મુખ્યને ત્યાં ધરાણે મૂકેછે અથવા વેચાતો આપેછે; કોઇ કોઇ વાર તો મરજીથી અથવા અગત્ય પડવાથી પોતાના ટિલાયત વિના બીજા કોઇ પાસેના શક્તિમાન પડોશીને પોતાનો આખો ગ્રાસ અથવા તેનો થોડો ભાગ પોતાનું રક્ષણ મેળવી લેવા સારૂં અથવા તે પજવણી કરે નહિ એટલા માટે આપેછે; આ સિવાય, રજપૂત ઠાકોરોના મનના ઉપર બીજા પ્રકારનો મારો છે, તે એ કે, ધર્મ કરવાનું મન થવાથી અથવા માનની ઇચ્છાને લીધે બ્રાહ્મણ, ગોસાઇ, અને બીજા યાચના કરનારાઓને અથવા કીર્ત્તિનો સિક્કો કટાર રાખનારા ભાટ અને ચારણોને કાંઇ આપવાની અગત્ય પડેછે. આ લોકો યાચકોના સામાન્ય નામથી દેશના કેટલાક ભાગમાં ઓળખાય છે. ઇડરના રાવ વીરમદેવ અને બીજાઓએ લાખપસાવનાં મહાભારે દાન કરેલાં આપણા જોવામાં આવ્યાં છે. આ દાન માત્ર નાણાં, પોશાક, જવાહીર, ઘોડા અથવા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓનાંજ આપતા એમ નથી પણ જમીનનાં આપવામાં આવતાં તે, તે ઉપર શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પસાયતું કહેવાયછે અને તેને કોઇ પ્રકારનો કર પ્રથમના આપનાર ભણીથી લાગુ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ છેવટે કોઇ હોય નહિ ત્યારે પોતાનો વારસ થવાનો છેલ્લો હક રાખેલો છે. કુંભાર, મશાલચી, અને બીજા ઘરકામ કરનારા ચાકરોને પણ પસાયતાં આપવામાં આવેલાં છે.

આગળ લખ્યું* છે તે પ્રમાણે, ગ્રાસ એ શબ્દ ધર્મનાં દાન કરેલાં અને જેને પછવાડેથી ચોકસપણે પસાવ એવો શબ્દ ચલાવવામાં આવ્યો છે તેને મૂળથી લગાડેલો છે. તથાપિ ભાટલોકોના વર્ણનમાં કુટુંબના ભાયાતોના ગુજરાને અર્થે જે જમીન આપવામાં આવતી તેને તે હમેશાં લગાડેલો છે. અને જો કે, આવા એકલાજ પ્રકારમાં નહિ, તોપણ શબ્દના ચાલતા અર્થમાં ઘણા કાળ સુધી તે શબ્દ વપરાયલો છે. છેવટે, ગામડાના લોકોએ પોતાના લૂંટફાટ કરનારા પડોશિયોને રક્ષણ કરવા-

*પ્રથમ આવૃત્તિના પહેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૨ ૮૯ મે જુવો, પશ્ચાદવલોકન પ્રકરણમાં.

તે અથવા પજવણી કરવી મૂકી દેવાને અર્થે વેળ અથવા એવાજ પ્રકારને માટે જે કાંઇ આપેલું તેને પણ ગ્રાસ એ શબ્દ લગાડેલો છે. આ પ્રમાણે ગ્રાસિયા એવો કિતાબ મૂળમાં જોતાં આશરૂ ભરેલો, અને તે ધારણ કરનાર રાજવંશીકુટુંબનો ભાયાત છે એવું બતાવી આપનાર છતાં, છેવટે કલંક ભરેલો શબ્દ થઇ પડયો; તેમજ એના ધારણકરનાર ચોરનો ધંધો લઈ બેઠેલા લૂંટારા અને ભાંખોડાના કુંપાળના મેલીકર જેવા રાતના ધરાક જેવો અર્થ સૂચવનારો થઈ પડયો.

ઉપર લખેલો ફેરફાર સંભારી રાખવાની ઘણી અગત્ય છે, કેમકે તે ઉપર લક્ષ નહિ આપવાથી કદાપિને ગેરઇન્સાફનું કારણ ઉત્પન્ન થયું નથી તથાપિ ગુંચવણમાં પડવા જેવું થયું છે. રાવ ચાંદાએ પોતાના વંશપરંપરાના ઈડર સંસ્થાન ખુંચાવી લેનારા પાસેથી જે ગ્રાસ અથવા વેળ મેળવી લીધી તે, રાજપીપળાના કુંવરના લૂટારૂઓએ રક્ષણ વિનાના ગાંમડિયા પાસેથી અને ચુંવાલવાળાઓએ ફરતા વેપારિયો પાસેથી જે ગ્રાસ અથવા વેળ મેળવી લીધી તેની સાથે શેલસેલ થઈ જવા દેવી જોઇયે નહિ; તેમજ એ હકો અને રજપૂત કુટુંબના ભાયાત ગ્રાસિયાના કબજામાં આવેલી કુટુંબની જમીન ઉપરનો નિયમિત અને કાયદાસર હક એઓ વચ્ચે શેળભેળપણું નહિ થઈ જવા દેવાની વખારે ચોકશી રાખવી જોઇયે. કાઠિયાવાડના જૂદાજૂદા જમીદારોની અડકો વિષેનું કર્નલ વાકર નું નીચે લખેલું વર્ણન આખા ગૂજરાતને સામાન્યપણે લાગુ પડી શકેછેઃ—

"રાજા એવી પદવી કુટુંબના મુખ્યનેજ માત્ર લગાડાયછે. તે સ્વતંત્ર "હોવો જોઇયે એટલે પોતાના કુટુંબના બીજા કોઇને જમા આપનો "હોય નહિ એમ હોવું જોઇયે. ભાગલ કે મરાડાઓને જમા આપવામાં "આવતી હોય તો તેથી કરીને તેના સ્વતંત્રપણાને આંચ લાગતી નથી. "રાજાનું શિરનામું 'મહારાજા' રાજશ્રી ——' એ પ્રમાણે થાયછે. "રાણાની પદવી રાજાના કરતાં કોઇ રીતે ઉતરી નથી, પણ તેનું મૂળ ખા- "તરી પૂર્વક શોધી કઢાતુ નથી. (રાવની પદવી વિષે પણ એમજ છે). "ત્યારપછી ઉતરતી પદવી રાવળની છે, તે ભાવનગરના ઠાકોરની ખરેખ- "રી લાગુ પડતી અડક છે,—જે તેના પૂર્વજોને કુંવરપુરના રાવળ પાસેથી "આશ્રય મળવા ઉપરથી તેઓએ માનની નિશાની ખાતર ધારણ કરી છે.

"એમનું શીરનામું 'રાવળશ્રી——'એ પ્રમાણે કરવામાં આવેછે. રાજા, "રાણા (રાવ), અને રાવળના દીકરાઓને કુંવર, અને તેમના દીકરા-"ઓને ઠાકોર કેહેવામાં આવેછે, પણ જો તેઓને જાગીરનો વારસો મ-"ળ્યો હોય તો વળી ઠાકોરનો દીકરો તેના બાપની હૈયાતીમાં કુંવર "કેહેવાયછે. તેના મરણ પછી મ્હોટો હોયછે, તે ઠાકોર થાયછે, અને "બીજા ભોમિયા, અને ગ્રાસિયા કેહેવાયછે. રાવળ પછીની પાયરી "ઠાકોરની છે, તે જેઓ રાજાના જેટલી પદવી ધરાવાને યોગ્ય નથી હો-"તા, અથવા જેઓ કુટુંબની નિશાળી પણ કનિષ્ટ શાખાના મુખ્ય હો-"યછે તેઓને લગાડવામાં આવેછે. કુટુંબના ટિલાયત પ્રતિ ઠાકોરોને "ભાયાત તરીકે ખંડણી આપીને, ઘોડો મોકલીને, કે ચાકરી કરીને નમ્યું "આવ્યાની નિશાની બતાવી પડેછે. ઠાકોરો પોતાના તાબાની જ-"ગ્યામાં રાજાના જેટલા સ્વતંત્ર છે. જેઓ રાજા કે ઠાકોર નથી "પણ તેઓના કરતાં નીચી પદવીના છે, અને જેઓને જમીનનો હિસ્સો "મળેલો હોયછે તેઓને ભોમિયા કેહેવામાં આવેછે. તેઓના તાબામાં "જે જમીન છે તેના તેઓ પ્રાચીન વંશપરંપરાના હકદાર છે, અને તે હક-"ને ગ્રાસ એ શબ્દ લગાડવામાં આવેછે, જે કે, અસલ અથવા કદીમ (જે "મુસલમાની શબ્દો છે તેનો અર્થ મૂળ, જૂનું થાયછે) ના જેવો અર્થ "બતાવેછે, તે ઉપરથી ગ્રાસિયાનું સામાન્ય નામ અમે તેઓને લગાડયું છે."

સન ૧૭૫૫ માં અમદાવાદ ભાગ્યું ત્યારથી મરાઠી સત્તાની સ્થાપના થઇ ગણવી જોઈયે. પણ તેના પેહેલાં કેટલાંક વર્ષ આગમચ પિલાજી અને દામાજી ગાયકવાડ, તથા બાજીરાવ પેશવા અને બીજાઓના ઉપરીપણા નીચે તેઓએ પ્રતિ વર્ષ હલ્લા કરવા જારી કર્યા હતા, અને વડોદરા પોતાના કબજામાં કરી લીધું હતું. આ વેળા સુધી તે મ-રાઠાઓના હલ્લા જે કરવામાં આવતા હતા તે માત્ર લૂંટફાટ કરવાને મા-ટેજ હતા અને લૂંટ મેળવવાની તેઓની મતલબ હતી; અને અગર જે તેઓએ મોગલ સરકારના કામદારો પાસેથી ચોથ લેવી ઠરાવી હતી તોપણ તેઓની ફોજના બળ ઉપર તે વસુલ કરી લેવાનો આધાર રે-હેતો હતો. અમદાવાદ લૂટયા પછી પેશવાએ અને ગાયકવાડે આખો કેસ અર્ધાઅર્ધ વેંહેચી લીધો હતો, અને મોગલ તથા મરાઠાઓ વચ્ચે ઉ-

પરીપણાવિષે લડાઇયો થતી હતી તેમાં જમીદાર લોકો ત્રાહીતપણે જોયાં કરતા હતા, અને તેઓના પરગણામાં જેની સત્તા ચાલતી તેઓને જમા આપતા હતા, અને તે જમા અથવા ખંડણી પણ એજ પ્રમાણે તેમણે વંહેચી લીધી હતી. મોગલ કે મરાઠા, એ જમીદારોના રાજકારભારની વચ્ચે પડયા નથી; અને મરાઠાનું રાજ્ય ચાલતું હતું તેવામાં, અકબરના વારામાં જે હક અને છૂટો તેઓને પળતી હતી તે પ્રમાણેજ પળવા લાગી તથા તેઓનો મરતબો તેજ પ્રમાણે જરી રહ્યો પણ મરાઠા હથિયારથી દર વર્ષે તેઓની પાસેથી વધારે જમા ખેંચતા ગયા.*

મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કહેછે કે, "બન્ને નદિયો વચ્ચે આવેલી ખુલ્લી "જગ્યામાં, અને દક્ષિણ બણીના મેદાનમાં, મરાઠી સરકારોને પોતાના "કામદારો રાખીને, દરેક ગામડામાં બનસાફ કરવાને હક હતો, અને તે- "ઓને ગામડાંની જમીનમાંથી અમુક ભાગ મળતો હતો, માટે તેઓની "ઉપજનો હિસાબ તેઓ તપાસતા હતા. બીજાં બધાં ગામડાં જમા આ- "પીને પોતાનું સ્વતંત્રપણું રાખી રહ્યાં. ઘણાં ખરાં ગામ જે તે નદિયોના "કિનારા ઉપર વશ કરી લીધેલા દેશની વચ્ચે હતાં તે નિયમિત પ્રતિવર્ષ "પાસેના મુલ્કી કામદારને ત્યાં જમે ભરત હતા; પણ જેઓની જગ્યા વ- "ધારે મજબૂત હતી, અથવા જેઓ વધારે છેટે હતા તેઓ મુલ્કગીરી ફો- "જથી આપવાને અગત્ય પાડયા વિના આપતાં ન હતાં. જે ગામોનો બં- "નસાફ કરવાનો અને ઉપજ તપાસવાનો હક થયો હતો તે રૈયતી કહેવા- "તાં હતાં, અને જે એકલી જમા આપતાં હતાં તે મેવાસી કહેવાતાં હતાં; "પણ દંડર અને લૂંણાવાડા જેવા રાજાઓને છેલ્લો શબ્દ લાગુ કરવામાં "આવ્યો ન હતો. જમાબંધીકામદારને પ્રતિવર્ષે જે ખંડણી આપવામાં "આવેછે તે જમાબંધી કહેવાયછે; લશ્કરી અમલદાર જે ઉઘરાવી લેછે તે "ધાસદાણો કહેવાયછે. ઘણા મેવાસિયો એવા છે કે, કુમાવિશદારને નહાની "રકમ આપવાને ખુશી હોયછે પણ મ્હોટી રકમ તો લશ્કર લાવીને અડા- "વ્યા વિના વસુલ આપેજ નહિ. એ લોકો જમાબંધી અને ધાસદાણો "બન્ને આપેછે; તેમાં જમાબંધી દરવર્ષ કુમાવિશદારને આપેછે અને ધાસ- "દાણો પ્રસંગ પડયે લશ્કર લઇને અમલદાર જાયછે તેને આપેછે. એ બ-

* પેશવાના એજંટ અમૃતલાલે કર્નલ વાકરને હકીકત આપ્યા પ્રમાણે.

"ન્ને પ્રકારના કર તે જમા કહેવાયછે અને બેમાંથી એકેય જમીનની ઉપ-
"જનો મુકરર ઠેરવેલો હિસ્સો નથી."

અહિયાં રજપૂત જમીદારો વિષે ગ્રાસિયાના સામાન્ય નામથી લખ-
વામાં આવ્યું છે તેમના સંબંધી કર્નલ વાકર નીચે પ્રમાણે લખેછેઃ—
"સર્વેને પોતપોતાના ગામોમાં દેહાન્ત શિક્ષા અને તેની ક્ષમા કરવાની તથા
"ન્યાય કરવાની સત્તા છે, અને શિક્ષા કરવાને, અથવા કોઈ અપરાધી કે
"હુકમ નહિ માનનારને શિક્ષા કરી હોય તે માફ કરવાની પરવાનગી મે-
"ળવવા, પરગણાના મુખ્ય કસબામાં રહેનાર ઉપરી સરકારને લખાણ કર-
"વાની અગત્ય તેમને કદિ લાગી નથી. અને વળી, સરકારની સામે કોઇયે
"અપરાધ કરેલો હોય તો જે ગ્રાસિયાની તે રૈયત હોય તે તેને શિક્ષાએ પો-
"હોંચાડવાને ઘટતા ઉપાય લે એમ કરવામાં આવેછે. તેઓના હદબાહેરના
"સંબંધ વિષે પણ તેઓએ એજ પ્રમાણેની છૂટનો ઉપયોગ કરેલો જણા-
"યછે. આવાં નહાનાં સંસ્થાનવાળાઓને પોતાની હદ બાહેરનાં કામ ઘણાં
"હોય નહિ, અને જે હોય તે ઘણું કરીને તેમના પડોશી સાથે હોય. પણ
"તેઓ એક બીજા પ્રતિ સલાહ શાન્તિ અને લડાઇનો હક ભોગવેછે. તે-
"ઓના વેપારના ફેલાવાને અને રક્ષણ અર્થે જેવા સંબંધની જરૂર હોયછે
"તેવો સંબંધ તેઓ બાંધેછે. તેઓ કિલ્લા બાંધેછે અને શિરબંધી રાખેછે.
"જમા આપનાર કોઇ સંસ્થાનના બાહારના કે ઘરના કામકાજથી જમા
"લેનાર સંસ્થાનને જો કાંઇ અડચણ જેવું હોય નહિ તો તે કદિ તેના કામ
"કાજમાં આડે આવતું નથી. સર્વના સમજવામાં એવીજ તરેહથી છે
"કે જમે આપવાથી જમે આપનારના સ્વતંત્રપણાને બિલકુલ પોહોંચતું
નથી." * * *

"તેઓના વંશપરંપરાના જમીનના કબજા સાથે તે સંબંધીના હક
"અને છૂટ તેઓ ભોગવેછે. ગામોના ગ્રાસિયા માલેકો પોતાનો અને માલ
"મિલકતનો બચાવ કરવા માટે રજપૂતો અને બીજાઓને જમીન આપીને
"ચાકરિયે રાખેછે; ગામના દરેક કારીગરને જ્યારે જ્યારે ખપ પડે ત્યારે
"ત્યારે તેઓ વેઠે બોલાવેછે; જે શખ્સની જમીન હોય તે ઉપરનાં ઝાડનાં
"ફળ ભોગવતો હોય તથાપિ તે ઝાડ પડી જાય ત્યારે તેઓના ઉપર તેમ-
"નો હક થાયછે. લગ્ન કરવા દેવાને માટે તેમનો ઠરાવેલો કર આપવો

"પડેછે, અને તેમને ઘેર બાળક અવતરેછે ત્યારે પણ વધારે ઓકડી થાય છે; રૈયતની પાસેથી તેમને જે ઉપજ મળેછે તેમાં તેઓ પોતાની મરજી-"માં આવે તે પ્રમાણે વધારો ઘટારો કરેછે."

જૂદી જૂદી જાતના અનાજની ઉપજમાંથી ઠાકોરોને જે ભાગ મળતો તે તેમની મુખ્ય ઉપજ હતી. વાડિયોની પેદાશ, શેલડી, કપાસ, તંબાકુ અફીણ અને બીજે પાક કે જેનું કળતર કરવાને મુસ્કેલ પડેછે તેને માટે સલામી લેવાનો ઠરાવ હતો. જમીનની સલામીના એક ભાગ તરીકે તેઓએ કેટલીક વાર હળ વેરો લીધેલો છે. કેટલીક વાર જમીનની ઉપ-જનો ભોગ થોડો ઠરેલો તેને બદલે જુજ સલામી તેઓએ લીધેલી છે. ભાયાતને જમીન આપેલી હોય તેવે ઠેકાણે તેઓએ જમીનની ઉપજનો ભોગ તેમને લેવા દઈને રોકડ નાણું પોતે લેવાનો ચાલ રાખેલો છે, એ-હુત લોકોએ થોડાં વર્ષ લગી દાણાની ઉપજ આપવાને બદલે તેના હકની જુજ સલામી આપેલી છે. ઘણું કરીને સર્વ ઝાડોની ઉપજ જમીદારને પળતી. નિરખણિયાતો માલ અને રખડતાં ઢોર પણ તેનાજ હકનાં હતાં. વેપારીના માલ ઉપર તેનું નાકું પોહોચતું; દારૂ વેચનાર ઉપર તેમજ ચા-મડા રંગનાર તથા ચામડાં સાફ કરનારના ઉપર તેનો વેરો હતો. તેમાં છેલ્લો લખેલો વેરો તો ગામના સર્વે ઢોરનાં ચામડાં ઉખાડી લેવા (બાંભ) ની પરવાનગી આપવા બાબતના કરને માટે આપવો પડતો.

લગ્ન ઉપરનો વેરો અર્ધા રૂપિયાથી તે બે રૂપિયા સુધીનો જુજ હતો. ફોજદારી ગુનાહનો ઉપજેલો દંડ ઠાકોરને મળતો હતો અને અદાલતની ફરિયાદમાં કેટલીકવાર તો અપાવેલા દાવાનો ચોથો ભાગ મળતો હતો.

દરેક મહાલના રૈયતના ભાગનું કામકાજ મરાઠાઓએ કુમાવિશદાર અથવા જમાબંધી વસુલ કરનારને સોંપ્યું હતું. આ અધિકારીને પરગ-ણામાં માત્ર થોડા કાળ સુધી રહેવાને બની આવતું, કેમકે એની જગ્યા લેવાને કોઇ બીજો માણસ વધારે આપવાનો ઠરાવ કરે તો તેને પેલાની જગ્યાએ નીમવામાં આવતો, તે માટે પહેલો ઠરેલો હોય તે પરગણાની જથ્થુ ઉપજ ઉપર અથવા રૈયતના સુખ ઉપર કાંઇ આધાર નહિ રાખતાં તે-નાથી ઉસેડાય એટલું તે ઉસેડતો. પૈસાદાર થઇ જવાને તેને એક રસ્તો હતો તે એ કે ફોજદારી ગુનાહનો દંડ તે લેતો; અને ગમે તેવા મહાભારે

અને ધાતકીપણાના ગુનાહ હોય તોપણ તે દંડવિના બીજી વધારે સખ્ત શિક્ષા કરીને જવા દેવામાં આવતા નહિ. અદાલતના કજિયા ઘણું કરીને જમીનના કબજા વિષેના, લેણુદેણુના, અને નાતજાત સંબંધીના થતા તે કુમાવિશદારની સત્તાનીચે પંચ ઠરાવીને તેમને સોંપવામાં આવતા, અને કુમાવિશદાર તો તેનો અમલ કરાવી આપવાનેજ વચ્ચે પડતો, તથા જે રકમ આપવાની હોય તેનો ચોથો ભાગ પોતાની મેળે ચડાવી જતો.

રજપૂત ઠાકોરોના સંસ્થાનોમાં કદાપિ મુલ્કી કે ફોજદારી કજિયા ચૂકવવામાં આવતા તો તે કામ ગ્રાસિયાના હાથમાંજ રહેતું. ભાટ અને ચારણ લે.કોની સત્તા ઘણી ચાલતી હતી, અને તેઓની જેમાં જમાની હોય તે પ્રમાણે તેઓ પળાવતા હતા. કજિયા જ્યારે પંચાયતને સોંપવામાં આવતા ત્યારે તેવી બાબતમાં કુમાવિશદારના કરતાં ગ્રાસિયાની રીતિ સારી હતી. કજિયાવાળા પાસેથી ઠાકોર જુજ રકમ લેતો તે તેઓ આપી શકે એવી હતી અને તે ધર્માદા વાપરવામાં આવતી*

મુખ્યત્વે કરીને તમદ્દિવ્યઅને સમ ખવરાવીને ન્યાય કરવામાં આવતો હતો. ગાયકવાડના રાજ્યમાં અને કાઠિયાવાડ તથા મહિકાંઠાના મુલ્કગીરી મોહાલોમાં હજીલગણ પણ એવી રીતિ ચાલેછે. ફરિયાદીની પાસે ગમે તેવો પૂરાવો હોય તોયપણ તેનો ઉપયોગ કરવાને બદલે પ્રતિવાદી પણ ફરિયાદીની પાસે એજ રીતે કરાવવાને ચાહતો. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષકારોમાંથી એક જણ બીજાને ઉપર પ્રમાણેની રીતથી અજમાવી જોવાના કામમાં ફળદ્રુપ થતો એટલે તકરારી બાબતનો ઘણીવાર નીવેડો થઈ જતો; કેમકે, મુખ્યત્વે કરીને આબરૂદાર માણસો આ પ્રમાણેના ઘોરણુવતે પોતાની તકરાર સાબીત કરવા કરતાં લડી મરવાનું મૂકી દેવાને વધારે પસંદ કરતા. રેનાડોટની આરેબિયન મુસાફરોની ચોપડીમાં આ ચાલને બરાબર મળતું આવે એવું વર્ણન છે, તેઓ કહેછે કે, "ઈન્ડીઝમાં એક માણસ મોતની શિક્ષા કરવા જેવું અપરાધનું કામ બીજાના ઉપર તોહો-"મત રાખે તો અપરાધીને પૂછવામાં આવેછે કે તમદ્દિવ્ય કરવાને તું

* પેશવા અને ગાયકવાડ પાસેથી કંપનીને ગુજરાતમાં જે દેશ મળ્યો તે વિષેનો મિ. હિગલે કર્નલ વાકરને તા. ૧૮ મી જુન સન ૧૮૦૪ માં રિપોર્ટ કરેલો તેની સાથેના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે. બેહદી બાબત વિષે પણ ઉપર જુવો.

"રાજ છે કે નહિ; જો તે હા કેહે તો લોહોડાના કડકાને ખૂબ ધિક્ક
"ધિકારીને લાલચોળ કરેછે, પછી અપરાધીને કેહેછે કે, તારો હાથ આ-
"ગળ ધર્ય, તે ધરેછે એટલે વડનાં પાંદડાં સાત તેના હાથમાં ઉપરા
"ઉપરી મૂકીને તેના ઉપર ધીકાવેલો લોહોડાનો કડકો મૂકે છે.* આ પ્ર-
"માણેની સ્થિતિમાં તે કેટલીક વાર સુધી આગળ પાછળ ચાલેછે અને
પછીથી લોહોડાનો કડકો કાહાડી નાંખેછે. ત્યારપછી તરતજ ચામડાવતી
તેનો પંજો મઢી લેઇને તેના ઉપર રાજનો શિક્કો કરેછે. ત્રણ દિવસ પછી
તેના હાથમાંથી ચામડું કાહાડી નાંખીને જુવેછે અને જો દાઝયાની નિ-
શાની જોવામાં આવે નહિ તો તેને નિરપરાધી ઠરાવેછે; અને તેને જે
શિક્ષા કરવાની ધમકી દીધી હોય છે તેમાંથી મુક્ત કરેછે; તથા તેના
ઉપર તોહોમત મૂકનારને સોનાની મૂર્ત્તિ દંડમાં આપવી પડેછે.

"કોઈ કોઈવાર દેગડામાં પાણી ખૂબ ઉકળાવેછે તે એટલું બધું
"કે કોઇનાથી તેને અડકાય નહિ; પછી તેમાં લોહોડાનું કડું નાંખીને
"તેમાં હાથ ઘાલીને તે કડું કાહાડી લેવાનું અપરાધીને ફરમાવવામાં આ-
"વેછે. તોહોમત મૂકનારને આવી બાબતમાં પણ સોનાની મૂર્ત્તિ આ-
"પવી પડેછે.

હાલનો એક ગૂજરાતી ગ્રંથકર્ત્તા કેહેછે કે, "અમારા ગામને પા-
"દર એક લીંબડો છે, તે 'ચોરલીંબડો' કેહેવાયછે, તે ઠેકાણે ચોરોને
"ઉન્હા સમ દેવામાં આવેછે, જ્યારે ચોર પકડવામાં આવે અથવા કદા-
"પિને કાંઇ વાંધો ઉઠે અને કોણ ચોર છે તે નક્કી થાય એમ હોય
"નહિ ત્યારે બન્ને પક્ષકારોને કે પછી એક જણાને ઉન્હા સમ ખવરાવામાં
આવેછે. પંદર વર્ષ ઉપર એક સોનીને સમ ખવરાવવામાં આવ્યા હતા તે
જોવાને હું ગયો ન હતો પણ તેની વાત મેં નીચે પ્રમાણે સાંભળી છે:—
રાજના કારભારિયે ચોરલીંબડા આગળ લોહોડાનું એક મોલું ઉન્હુ કરાવીને
સોનીના પ્રતિવાદીને કહ્યું કે એ તું ઉઠાવ. લોકો કેહેછે કે, કોળિયે કારભા-
રીને લાંચ આપી હતી તેથી મોલું લેવી વેળાએ કોળિયે સૂર્યને પગે લા-
ગીને કહ્યું કે હે સૂરજ બાપજી! જો હું સાચો હોઉં તો મને તારજે! એમ

* આવા તપ્તદિવ્ય કરીને રોગન ખવરાવેલા અમે અમારી નજરે જોય-
લા છે. પાંદડાં માણસને નુકસાન થવાથી બચાવેછે.

"કહીને જેવો તે મોલાને અડકયો એટલે કારભારી બોલી ઉઠયો કે કોળી
"તરી ચૂકયો. પછી સોનીને કહ્યું કે તુ સાચો હોઉં તો આ મોલું ઉપાડ
"પછી સોનિયે અંગરખું પાધડી ઉતારીને ત્યાં આગળ ગંગા વાવ્છે ત્યાં નહાવા
"ગયો, અને ઘણો ખેદ પામીને વિચારવા લાગ્યો કે આ વાવમાં પડીને જીવ
"આપું. તે વેળાએ વાવમાંથી શબ્દ થયો કે 'હિંમત રાખ.' આવું સાંભળીને
"સોનિયે આગળ પાછળ જોયું પણ ત્યાં આગળ કોઇ તેના જોવામાં આવ્યું
"નહિ તે ઉપરથી તેણે ધાર્યું કે કોઇ દેવે મને આજ્ઞા કરી છે. નહાયા પછી
"તે હિંમત રાખીને બાહાર નીકળ્યો, પણ જ્યારે તેણે મોલા સામું જોયું
"અને તે ઘણું ધિકધિકતું તેણે દીઠું ત્યારે તો તે ઘણોજ ડરી ગયો,
"પણ તેટલામાં તો મોલા ઉપર કીડિયોની હાર ચાલતી તેના જોવામાં
"આવી એટલે તેને હિંમત આવી. પછી તે સૂર્યને પગે લાગીને બો-
"લ્યો કે, ઓ સૂરજ બાપજી ! જો હું સાચો હોઉં તો મને તારજે. એમ
"કહીને હાથવતે તેણે દેવતામાંથી મોલું બાહાર કાહાડી લીધું અને પોતાની
"ડોકમાં નાંખ્યું ત્યારે કારભારિયે કહ્યું કે, તુ તારી મેળે તરયો; હવે મોલું
"હેઠે નાંખી દે; પણ સોનિયે કહ્યું કે, 'મને બાપ રાજ (ઠકરાણી) પાસે
"જવા દો, પછી મોલું કાહાડી નાંખીશ.' તે વેળાએ બે ભરવાડ પાસે ઉ-
"ભેલા હતા તેમાંથી એકે પોતાની લાકડીવતે સોનીની કોટમાંથી મોલું ક-
"હાડી નાંખ્યું તે ભોંય ઉપર જ્યાં પડયું ત્યાં ધૂળ ઘણી તપવા લાગી. પછી
"કોળીને કહ્યું કે તું પણ એજ રીતે આ મોલું તારી કોટમાં નાંખ, પણ
"તે કોળીથી તે પ્રમાણે થઇ શકયું નહિ એટલુંજ નહિ પણ પેહેલીવાર
"તેણે હાથ અડકાડયો હતો તેથી તે દાઝયો હતો અને ફોલ્લો પડયો હતો.
"તેથી કોળી જૂઠો પડયો અને સોની સાચો ઠરયો. પછી ગામના લોકો
"એ તમાસો જોવાને ભેગા થયા હતા, તે ઘેર વેરાઇ જતી વેળાએ કેહેવા
"લાગ્યાકે આ કળિયુગમાં પણ પરમેશ્વર પૃથ્વી છોડીને જતો રહયો નથી."

"એજ રીતે કોઇ વેળા લોહોડાની સાંકળ અથવા ગોળો તપાવીને અ-
"પરાધી પાસે ઉપડાવવામાં આવેછે; અને કોઈવાર તાવડામાં તેલ ઉક-
"ળાવીને તેમાં વીંટી કે ત્રણ પૈસા નાખીને તે કઢાવવામાં આવેછે. મારા
"સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, એક અપરાધિયે ઉન્હા સમ ખાવા કબૂલ ક-
"ર્યું, એટલે કડાઇમાં તેલ ખૂબ ઉકળાવ્યું અને તેમાં નાળિયેર નાંખ્યું તે

"ફાટી ગયું એટલે તેમાં પૈસા નાંખીને સમખાનાર પાસે કઢાવ્યા તે કાઢા-
"ઢનારને સચાઇથી તેલ થંડા પાણી જેવું લાગ્યું.

"ધોલેરા પાસે ભડિયાદ ગામમાં ભડિયાદરો પીર છે ત્યાં જઇને કે-
"ટલાક લોકોને સમ ખવરાવેછે, તે એવી રીતે કે, લોહેાડાની બેડી અપરા-
"ધીના પગમાં પેહેરાવીને તેને પીરની સામેા ચલાવેછે તેવામાં તે બેડી ટુ-
ટી પડેછે એટલે સમ ખાનાર સાચેા ઠરેછે. અમારા સાંભળવામાં આવ્યું
છે કે એ બેડી બનાવવામાં યુક્તિ કરેછે તેથી તે ટૂટી પડેછે."

"ભાવનગરમાં સમ ખવરાવાનેા એક બીજા પ્રકારનેા ધારેા છે. ત્યાં
"એક પથ્થરમાં બારી જેવું બાકેારૂં છે તેમાં થઇને, જેના ઉપર શક આવ-
"તેા હેાય તે ચાલ્યેા જાય તેા તે સાચેા ઠરેછે, અને જે નીસરી શકે નહિ
"તે જૂઠેા ઠરેછે, તે સત્યઅસત્યની અથવા ધર્મપાપની બારી કેહેવાયછે.*

"ટાહાડા સમ ખવરાવવાની રીતિ એવી છે કે, સમ ખાનાર કેહેશે
"કે શિવની મૂર્ત્તિ ઉપરથી ફૂલ ઉપાડી લેવાને અથવા કેાઇ દેવને પગે હા-
"થ મૂકવાને હું તૈયાર છું. જો સામેા માણસ વાત કબૂલ કરે તેા તે પ્ર-
"માણે સમ ખાવાથી તે સાચેા ઠરેછે. હિંદુને ઘણા આકરા ટાહાડા સમ
"ખવરાવવામાં આવેછે ત્યારે બ્રાહ્મણને ગળે હાથ મૂકાવેછે, અથવા એ ક-
"રતાં પણ ઘણા સખત ખવરાવવા હેાયછે ત્યારે ગાયને ગળે પાળી મૂકા-
"વેછે. એનેા અર્થ એવેા કે જો તે જૂઠા સમ ખાય તેા તેને બ્રાહ્મણ અ-
"થવા ગાય મારવા (બ્રહ્મહત્યા કે ગૌહત્યા) જેટલું પાપ બેસે. આ સર્વ
"પ્રકારના સમમાં ઘણેા ભ્રમ રહેલેા છે અને કંઇ મેાટી તકરાર આવી પડે
"છે ત્યારે તેનેા ઉપયેાગ કરવામાં આવેછે; નહાની તકરારને માટે હલકા
"સમ દેવામાં આવેછે.

"બ્રાહ્મણ જનેાઇના સમ ખાયછે; રજપૂત તરવારના સમ ખાયછે; વા-
"ણિયેા સારદા અથવા સરસ્વતિ (ચેાપડા) ના સમ ખાયછે; ખેડુત બળ-
"દના સમ ખાયછે; મુસલમાન રેાજના અથવા પીરના સમ ખાયછે; બા-
"વક પેાતાના ધર્મના સમ ખાયછે અથવા પચખાણ કેહેછે; કેટલાક લેાકેા
"દીકરાના, રજકના, આશાના, જુવાનીના, બાપના, બાપના, માના, અથ-

* પેહેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૫૪૯ મેં જૂવેા—પ્રકરણ ૧૧ મું ગેાહિલ.

"વા આંખોના સમ ખાયછે; તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જો જૂઠા સમ "ખાય તો જેના સમ ખાય તેની હાની થાય. બાયડિયો પોતાના ધણીના "કે છોકરાના સમ ખાયછે; રાંડીરાંડને સમ ખાવા પડેછે ત્યારે કહેછે કે, "'હું જૂઠું બોલતી હોઉં તો મને સાત ભવ આવા મળો.' વૈષ્ણુવ પોતા- "ની કંઠીના સમ ખાયછે, વેરાગી માળાના, કારીગર કિસબના, ખાર- "વા રત્નાકરના, ધનવંત લક્ષ્મીના, અને નિશાળિયો વિદ્યા- "ના (!) સમ ખાયછે; સોની, માતા એટલે ગમે તે કોઈ દેવીના પણ "મુખ્યત્વે કરીને વાઘેશ્વરીના સમ ખાયછે, તથાપિ શરીરે કોઇ માતાના "(જાડાના) સમ ખાધા છે એમ માની લઇને તેની અસર પોતાને નડે "એમ માનતો નથી. જો કોઇ શખ્સ પોતાના પૂર્વજના કે કોઇ મરી "ગયેલાના સમ ખાય તો તે મંજુર થતા નથી. છોકરાઓ બે દાંત વચ્ચે "જીભ ડબાવીને પછી સમ ખાય તો (અંગ્રેજ નિશાળિયો ડાબી બાજુ "એ ડબાવીને ખાયછે) તેની ચિંતા રાખવામાં આવતી નથી. કાંઇ અ- "મુક કાર્યને માટે કોઇને કોઇયે સમ ખવરાવ્યા હોય તો સમ ખવરાવનાર "કેહેછે કે 'સમ ફોક છે' એટલે સમ છૂટેછે. ગામડામાં એવા સમ ખાવાના "વિશ્વાસથી ઘણો વ્યવહાર ચાલેછે અને કેટલાક તો જૂઠા સમ ખાતા "જ નથી."

મહીકાંઠામાં અહમદનગરની પાસે પીર ભડિયાદરાની બીજી એક જગ્યા છે, ત્યાં આગળ પણ લોકોની તપાસ સમ ખવરાવીને કરવામાં આ- વેછે. પીરના સમ ખવરાવવાની બીજી રીત એવી છે કે, પીરને લૂગ- ડાના ઘોડા ચડાવવામાં આવેછે તે સમખાનાર પાસે ઉપડાવેછે. કડીની પાસે મેલડી માતાનું દેરૂં છે, તે માતાના સમ ખવરાવતી વખતે અપ- રાધી માતા આગળ આરતી ઉતારી ને કહેશે કે, "જો હું જૂઠું બોલ- "તો હોઉં તો મેલડી માતા મને આટલા દિવસમાં પૂછે!" સાદરાની પાસે ઢબોડામાં હનુમાનનું એક દેવાલયછે તે ઢબોડિયા હનુમાન કેહેવાયછે, જો કોઇને હલકા સમ ખવરાવવા હોય તો આ હનુમાનને પગે હાથ મૂકાવે- છે; પણ જો ભારે સમ ખવરાવવા હોય તો અપરાધીને હનુમાનના ઉપર ચડાવેલા તેલનો પ્યાલો પાયછે સામળાજીમાં દેવના ઉપર ચડાવેલું ફૂલ ઉપાડવાનું કેહેવામાં આવેછે.

પાલણપુર અને ડાંતાની આસપાસના પરગણામાં તકરાર પતાવી દે-વાની રીતિ નીચે પ્રમાણે ચાલેછે. નદી અથવા જ્યાં જોઇયે એટલું પાણી હોય ત્યાં, પ્રતિવાદી પોતાના મિત્રોને લઇને જાયછે, અને વાદી પણ સાથે તીરકામઠું લઇને જાયછે. પ્રતિવાદીને પોતાના ઉપર આવેલું તો-હોમત મટાડવું હોયછે તો વાદી ફામડાવતે તીર ફેંકેછે તે પ્રતિવાદીનો મિ-ત્ર લઇને પાછો આવે ત્યાં સુધી તેને પાણીમાં ડબકી મારીને રેહેવું પડેછે.

ભાવનગરમાં જોવો પથ્થર છે તેવાજપ્રકારના પણ વિશેષ ચમત્કા-રિક એક પથ્થર વિષેનું વર્ણન કર્નલ ટાડ આપેછે, તે શત્રુંજય પર્વતની પાસે છે. તે કેહેછે કે, નેમીનાથની ચોરી પાસે સપાટ સાદો પથ્થર છે, "તેમાં ત્રણ ફૂટ ઊંચે પંદર ઇંચના પરિઘનું એક કાણું છે તે મુક્તદ્વાર "કેહેવાયછે તેમાં થઇને જે પોતાનું શરીર સંકોચાવીને નીકળી શકે તે "ખચીત મુક્ત થાય. પૈસાવાળાના છોકરાઓ, જેઓની ચરબી વધી ગયેલી "હોય તેઓ, પોતાની ઘણી ચરબી ઓછી કરે નહિ તો, થોડાજ આ અ-"જમાયેશ ખમી શકે એમ છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મુક્તદ્વાર ની પા-"સેજ એક પથ્થરની ઉંટની મૂર્ત્તિ છે તે જીવતા ઉંટ જેવડી છે અને આ "બધા ઉભા પથરા સૂળ એટલે સોય કેહેવાયછે તેથી આપણા ભાયળ-"લમાં લખેલું મનમાં સાંભરી આવ્યાવિના રેહેતું નથી."*

ડભોઇની પાસે એવીજ જાતનો એક પથ્થર છે તે મામાડોકરા કેહે-વાયછે અને તે વિષે ઓરિએંટલ મેગ્વારના કર્ત્તાએ લખેલું છે.

આ પ્રમાણેની સમ આપીને ચોકશી કરવાની રીતિ, અને બીજી એ-વાજ પ્રકારની, ગૂજરાતના જૂદા જૂદા ભાગમાં નિત્ય ચાલતીજ છે તે સર્વેનો એકજ હેતુ છે. આરોપીતનો ન્યાય કરવાનું ન્યાયાધીશોનું ગજું નહિ હોવાને લીધે આરોપીતને જે સમ દેવામાં આવે તે કબૂલ કરવાથી અથવા તે નાકબૂલ કરવાથી તે નિરપરાધી છે કે અપરાધી છે એ વાત તે-

* એ લખાણ નીચે લખેલી મતલબનું છે, "સોયના નાકામાં થઈને ઉંટને "નીકળી જવાનું કામ સેહેલું છે, પણ દ્રવ્યવાન્ માણસને સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્ર-"વેશ કરવાનું કામ કઠિણ છે."

અને મોઢેજ નક્કી કરાવવામાં આવતી હતી આ પ્રમાણે તે બધાય પરમેશ્વર પાસેથી ન્યાય પામવાના ઉપાય હતા.*

---

* ગ્લાસ્ટનબરીના પ્રાચીન દેવલની પવિત્રતાના પૂરાવા સંબંધી માર્મ્સબરીનો વિલિયમ કેહેછે કે, "માણસની સાંભરણમાં છે કે સર્વે લોકો પાણીના "અથવા અગ્નિના સાધનથી સોગન ખાતા પેહેલાં તેઓએ ત્યાં પોતાની અરજિ-"યો મૂકી અને તેઓનો છૂટકારો થયો તેથી પ્રસન્ન થયા, માત્ર એકજ બાતલ "રહ્યો." પણ તે કોણ તે વિષે આપણને બાતમી આપવાને તે ના કેહેછે. જો આ લખાણ ખરૂં હોય તો અમને ભય લાગેછે કે, આટલા બધા સાધુ પુરૂષો જેમાં ભેગા રેહે એવા આ સ્થાનની પવિત્રતા કોઇ કોઇ પ્રસંગે અસત્યતાને આશ્રય આપવાને સાધનભૂત થયેલી ખરી.

ક્યાન્ટરબરીમાં 'સેણ્ટ થામસ આ બેકેટ'નું દેવલ છે, ત્યાં આવાજ પ્રકારના ચમત્કાર બન્યા વિષેનું એક મઠવાસી ઈતિહાસકર્ત્તા જે ઉપરના સાધુએ ધર્મને માટે પ્રાણત્યાગ કર્યો તે સમયે વિદ્યમાન હતો તે કેહેછે, અને તેના ગ્રંથ ઉપરથી જ જણાઇ આવેછે કે, પાણીના સાધનથી સોગન દેવાની રાજકીય અધિકારિયોને વારે વારે અગત્ય પડતી. તે કેહેછે કે "જંગલવિષેના કાયદાની રૂઇયે બે જણ ઉપર "હરિણ ચોરવાનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો; આ વિષેની તપાસ પાણીના સાધ-"નથી સોગન આપીને કરી, તેમાં એક સપડાઈ ગયો એટલે તેને ફાંસી દીધો. "બીજાએ સેણ્ટ થામસની સહાય થવા પ્રાર્થના કરી તેથી બચી ગયો. એક બી-"જાના ઉપર સરાણનો એક પથ્થર અને હાથનાં મોજાંની જોડી ચોરવા વિષેનો "અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો, અને પાણીના સાધનથી સોગન આપીને, તેની તપા-"સ કરી તેમાં સપડાઈ ગયો એટલે તેની આંખ્યો કાઢાડી લેવામાં આવી, "અને તેના અવયવ કાપી નાંખ્યા, પણ તેણે સેંટની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી "સર્વે હતું તેવું થઈ ગયું."

આ ઉપરથી જણાયછે કે, ઈંગ્લંડમાં ટાઢાડાઉન્હા સોગન આપવાનો ચાલ માત્ર એકસ પ્રસંગ ઉપરજ હતો એમ નથી. ખરૂં જોતાં મૂળ એંગલો સાકસન કાયદાના ધારાનો એ એક મુખ્ય આધાર હતો, અને તે વેળાએ અપરાધિયોને તપાસવાની માત્ર એજ રીતિ ચાલતી હતી. બીજા હેનરી રાજાના વારા લગી ટાઢાડા ઉન્હા સોગન આપીને તપાસ કરવાનો ધારો કાઢાડી નાંખવામાં આવ્યો ન હતો. બલાકસ્ટોન આપણને કેહેછે તે પ્રમાણે, તે સમય લગી, ઈંગ્લંડમાં અને સ્વિટનમાં ધર્મસત્તાધીશોએ અને સંસારી રાજ્યકર્ત્તાઓએ માત્ર દેવલોમાં અને બીજાં પવિત્ર સ્થાનોમાં એ ધારા ચલાવવાની છૂટ આપી હતી. આ પ્રમાણે બ-

દેશના ચાલ પ્રમાણે, જે ગામની હદમાં ચોરી થઇ હોય ત્યાંથી બીજે ગામ પગલું જાય નહિ તો ત્યાંના લોકોને વળતર ભરી આપવું પ-

---

રી વાત છતાં એ ધારો કાઢાડી નાંખવાને દેવલ સાથે સંબંધ ધરાવનારા લોકો મુખ્ય સાધન હતા, કેમકે, હેનરીના રાજ્યના ત્રીજ વર્ષના દરબારી કાગળો, લાંકેશાર, કમ્બરલાણ્ડ, અને વેટમોરલાણ્ડ (તે દિવસના ઉત્તર ભણીના વિભાગ) ના ફેરણી કરીને ન્યાય કરનારા ન્યાયાધીશોના ઉપર લખેલા આપણા જોવામાં આવ્યા છે તેમાં તેઓને લખ્યું છે કે, અગ્નિ કે પાણીના સાધનથી અપરાધિયોની તપાસ કરવાનો ધારો રોમન ચર્ચાવાળાઓ ભણીથી બંધ કરવામાં આવ્યો તેને બદલે, જેઓએ ચોરીના, ખૂનના, દ્વેષથી ઘર બાળવાના અને એવાજ બીજા અપરાધ કર્યા હોય તેઓની તપાસ બીજી કેઈ રીતિથી કરવી એ વિષે, ન્યાય કરવાના સરકિટ ઠરાવમાં આવ્યા તેની અગાઉ કાંઈ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે જેઓએ ઉપર લખેલા પ્રકારના અપરાધ કર્યા હોય તેઓની તપાસ ન્યાયાધીશોએ તે વેળાએ ઠરાવેલા નવા ધારા પ્રમાણે કરવી એવું કોંસિલના અનુમત્તથી રાજા ઠરાવેછે. સુમારે તેજ સમયમાં બીજા વાલ્ડેમાર રાજાએ ડેન્માર્કમાં તપ્તદિવ્યથી તપાસ કરવાની રીતિ કાઢાડી નાંખી તોપણ તે સમય પછીની કેટલીક રીતિઓમાં એવાં ચિન્હ રહી ગયાં છે કે જેથી તપ્તદિવ્યથી સોગન આપવાનો આગળ રેવાજ હતો એમ જૂના લેખો ઉપરથી જણાઈ આવે છે; જેમ કે, મીડસમરઈવ (દક્ષિણાયન) જે જૂન માસની તા. ૨૧ મિયે બેસેછે તે દિવસે થતા ઉત્સવની વેળાએ સળગતા અગ્નિ ઉપર થઇને કૂદી જવાની કુશળતા બતાવવામાં આવતી, પણ પાછળથી, તેને વેંહેંમ ગણી પાદરિયોએ એવી ક્રિયામાં સામીલ રેહેવું નહિ એમ તેમના વડા ધર્માધ્યક્ષભણીથી મના કરવામાં આવી છે. જે બદુખોરિયા હોય તેમને પારખી કાઢાડવા માટે, પાણીમાં નાંખી તરાવવાનો અથવા, ચર્ચબાયબલ (દેવલમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પુસ્તક રાખવામાં આવતાં તે) સામું મૂકી તેમને તોળવાનો રેવાજ લાંબી મુદતથી ચાલતો હતો, તેમાંથી જેઓ પાણી ઉપર તરી આવે એવા લોકો વિષે જેમ્સ રાજાના ડીમોનોલોજી નામના પુસ્તકમાંથી બાણ્ડે ઉતારો કરી લીધોછે તે એ છે કે, "કારમાપણાની અતિઘણી અપવિત્રતાની અલૌકિક નિશાની દાખલ પરમેશ્વરે એવું ઠરાવેલું જણાયછે કે "જેઓએ બાપટિઝમનું પવિત્ર જળ ઉતારી નાંખ્યું છે અને જેઓએ તેથી થતો લાભ સ્વિકારયો નથી તેઓને જળ પોતાના અંતરમાં સંગરશે નહિ." ગમે તેમ કોઈની ખાતરી કરી આપવા સારૂ પાણી કે અગ્નિમાં પાર પડી જવાની કેહેવત તરીકેની બોલવાની પદ્ધતિ પડી ગઇ છે એ પણ એક સોવશા તો ટાહાડાઉન્હા સોગન સંબંધીની નિશાની રહી ગઇ છે.

હતું. એટલા માટે શકવાળું કોઈ આવીને ગામની સીમમાં ભરાય પેસે નહિ તે સારૂ ચોકથી રાખવાનું કામ પોલિસવાળાઓને માથે હતું. વળી આગલી રાત્રે અજાણ્યાં પગલાં પડેલાં હોય તો પરોડિયામાં તપાસી રાખીને સાચવી રાખવાનું તેઓને માથે હતું કે તે વિષે પૂછવામાં આવે તો ખાતરી થાય એવી રીતથી પગલું પકડીને આગળ ચલાવવાને તેઓનાથી બની આવે.*

કેદીને તેના અપરાધપત્રના ઉત્તરમાં તેની તપાસ "પરમેશ્વર અને દેશથી" અથવા વધારે ધટિત રીતે બોલિયે તો "પરમેશ્વર અથવા દેશથી એટલે ટાહાડાઉન્હા સોગન અથવા બુરીથી કરવા વિષેનું લખી આપવાને ફરમાવવામાં આવેછે, એમાં પણ, ટાહાડાઉન્હા સોગન આપવાની રીતિની નિશાની રહી ગયેલી આપણા જોવામાં આવે છે.

ઈગ્લંડમાંહેલી માંહેલા પ્રાન્તોની આપણી કોર્ટમાં અને સ્કાટલાંડની શેરીફ કોર્ટોમાં પક્ષકાર સોગન ખાય તે ઉપર મુકદમાનો આખો અથવા થોડો પણ આધાર ગણવામાં આવેછે, એમાં પણ, ટાહાડા ઉન્હા સોગનની પ્રાચીનની રીતિ ભણી આપણે વળિયે છિયે.

બેનથમ નામનો એક ન્યાયશાસ્ત્રી કહેછે કે, "એવા મુકદ્દમા આવે કે જે-"માં સાક્ષિયો મળી શકે નહિ, અને જેમાં વાદી પ્રતિવાદીના હા કે ના કહેવા "ઉપરજ આધાર રાખવાનો હોય, તેમાં, વાદીને તેના પ્રતિવાદીના અંતઃકરણને વિ-"નવવાનું રહેછે, તે સાધનનો ઉપયોગ શું તેને નહિ કરવા દેવો જોઈયે? એનું "ઉત્તર હું એવું આપુંછું, કે એવા સર્વે મુકદ્દમામાં (અને તેઓ ખરા દિવાની વ-"હિવટના દાખલા નથી, પણ ઉન્હા તપાવેલા લોહોડાથી, ઉકાળેલા પાણીથી, ઉન્હા "ટાહાડા સોગન બરાવવામાં આવેછે તેના જેવું એ પણ એક છે) એ બહુ સારૂં છે," ઇત્યાદિ.

* જે ચાલતી રીતિ વિષે અમે આ ટેકાણે લખ્યું છે, તેના સરખીજ રીતિ, એકવાર આપણા પોતાનાજ દેશમાં ચાલતી હતી એ એક આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે. રસલ તેના યરોપના અર્વાચીન ઇતિહાસના પેહેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૫૩ મેં લખે છે કે, "એંગલો સેકશન લોકોના ફોજદારી કાયદા, બીજા ઘણા જંગલી "લોકોની પેઠે, ઘણા સખ્ત હતા નહિ. ગમે તે પ્રકારનું ખૂન કરવામાં આવે "તેને માટે, અને ગમે તે પદવીના માણસના ખૂનને માટે અને રાજા તથા ધર્મ "ગુરૂનું ખૂન કરવામાં આવે તો પણ તેને બદલે પૈસા અપાવાનું બસ ધારવામાં

દેશના વંશપરંપરાના ઠાકોરોની હકુમત નીચે જે મુલક હતો તે, અને જે મધ્યસ્થ સરકારના અમલ નીચે બીલકુલ હતો તે સિવાય, ગૂજરાતની કેટલીક જમીનનો ભાગ વચલી સ્થિતિનો હતો, તે એક વર્ગના લોકોના અમલ નીચે હતો, અને તે લોકોનો તેના ઉપર વંશપરંપરાનો હક નહતો, તોપણ, તેને સારી પેઠે મળતો આવે એવા પ્રકારનો હક મેળવી લેવાને તેઓ કૃતેહ પામ્યા હતા. આવા વર્ગના લોકોમાંથી, આગળ પડતા દાખલા તરીકે ધોલકા કસબાતિયોનો દાખલો અમે પસંદ કરિયે છિયે. કર્નલ વાકર કહેછે કે, "મોગલની સમાપ્તિ થવાની અગાઉ, જેઓએ "યોગ્યતા મે- "ળવી રાખી હતી એવા કસબાતિયો, જે હથિયારના બળથી ભાગ્યશાળી "થયા હતા તે ધોલકામાં વસ્યા. તેઓના જથાને લીધે અને તેઓની શૂરી "ચાલને લીધે "તેઓની સત્તા ઘણી હતી, અને તેમનાથી લૂટફાટ કરનાર "કાઠી ડરી જતા હતા. દેશના આ ભાગમાં જ્યારે મરાઠાઓએ શ્રેષ્ટતા "મેળવી લીધી ત્યારે તેમને તેઓ ઉપયોગી થઇ પડ્યા હતા. આ સમયે, "રાજ્યના ફેરફાર થતા, અને વારે વારે લડાઇયો ઉઠતી હતી તેથી ગૂજ- "રાત નિરધણિયાતી સ્થિતિમાં આવી પડી હતી, અને ધોલકા પરગણું "લગભગ વગર ખેડાણનું ઉજ્જડ મેદાન થઇ પડ્યું હતું. આ અવ્યવસ્થા "ટાળવાને અને દેશમાં જેની સત્તા ચાલતી હોય અને જેઓની પાસે "પૈસો હોય એવા માણસોના આશ્રયવિના પરગણું આબાદ કરવાને મા-

---

"આવતું હતું, તેમાં રાજના કરતાં ધર્મ ગુરૂનું માથું, કેંટના કાયદા પ્રમાણે વ- "ધારે મૂલનું ગણવામાં આવતું હતું. તેમજ સર્વે પ્રકારના જખમને માટે પણ ઠરા- આવતું હતું; અને જે પુરૂષ તેના પડોશીની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર ક- "રતાં પકડાયો હોય, તેને એથલબર્ટના કાયદાની રૂધ્યે, દંડ અપાવવાની, અને તેને "બીજી સ્ત્રી ખરીદી આપવાની આજ્ઞા કરવામાં આવતી હતી. લૂંટની શિક્ષાના "પ્રકાર ઘણા હતા, પણ તેમાં દેહાંત દંડની શિક્ષા ન હતી. જો કોઈ માણસના "ચોરિયે ગયેલા ઢોરનું પગલું, જેના તાબાની જોંયમાં જઈ પોહોચ્યું હોય તે "ત્યાંથી આગળ કાઢાડી આપે નહિ તો, તેને તેનું મૂલ આપવું પડતું હતું.

"પણ એંગલો સેકશન લોકોમાં અપરાધની શિક્ષા ચમત્કારિક હતી તે પ્રમા "ણે ઢોંગ ભરેલા પૂરાવા પણ તેવા-ઓછા હતા નહિ." ગ્રંથકર્ત્તા પછીથી ટાઢા- ડાઉન્હા સોગન આપવાની રીતિનું વર્ણન આપેછે.

"વડોદરા સરકારની શક્તિ નહતી. આ પ્રસંગે કસબાતિયોએ એવી માગણી "કરી કે 'દરેક ગામ જે અમે આબાદ કરિયે તે એક ચોકસ ભાવથી "ઇજારે આપો તો કેટલાંક ગામ અમે આબાદી ઉપર આણિયે.' આ તે- "મની માગણી કબૂલ રાખવામાં આવી, અને ત્યારપછી, જેમ જેમ ગા- "મડાં ટુટવા માંડ્યાં, તેમ તેમ, કસબાતિયોને ઇજારે આપવાનો ચાલ "પડી ગયો."

પ્રકરણ ૫.

બ્રિટિશની સત્તાનીચે રજપૂતોની જગીનનો વહિવટ.

મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટને તા૦ ૬ ઠ્ઠી એપ્રિલ ૧૮૨૧*ને દિવસે નોંધ કરી છે તેમાં બ્રિટિશની સત્તાનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ થયો તેથી થતી અસર વિષે લખ્યું છે. મહીકાંઠાની ઉતરમણીના બ્રિટિશના મુલકના અમદાવાદ અને ખેડા એવા નામના બે જિલ્લા પાડયા છે તેઓમાં તે કહેછે કે, "ખા-"લસા અને ગ્રાસિયા એવા બે પ્રકારનાં ગામ આવ્યાં છે," મોગલ અને મરાઠા સરકાર પોતાને હાથે જે ગામોની વ્યવસ્થા કરતા હતા તે ખાલસા કહેવાયછે, અને ઠાકોરોની વંશપરંપરાની સત્તા નીચે જે ગામ હતાં તે ગ્રાસિયા ગામ કહેવાયછે. "ખાલસાગામનો સર્વે વહિવટ સરકારથી કરવામાં "આવેછે, અને ગ્રાસિયાગામ ગ્રાસિયાઓના કબજામાં રહેછે. તેઓની પા-"સેથી સરકારને મેહેસુલ લેવાનું હોયછે, પણ આગળ તો બધો બંદોબસ્ત "તેઓની પાસે રખાવવામાં આવતો હતો. ગ્રાસિયાગામના ખરેખરા બે ભેદ "પડેલા છે, તેમાં, જે ગામ રજપૂત અથવા ગ્રાસિયા લોકોના તાબામાં "હોયછે તે ગ્રાસિયાગામને નામે ઓળખાયછે, અને જે કોળિયોના તાબા-"માં છે તે સામાન્ય રીતે મેવાસ કહેવાયછે. રજપૂત લોકો, જો કે પરદેશી "છે તોપણ, જ્યારે મુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે, તે દેશ "તેમના તાબામાં હતો; તે સમયે તેઓ કેટલાક તાલુકા અને ગામ રાખી "રહ્યા, અને છેવટે, મોગલોની નબળી સ્થિતિ થઇ ગઈ ત્યારે, બીજા તાલુકા "અને ગામ પગપેસારો કરીને પાછાં સ્વાધીન કરી લીધાં. તેઓ કોળિયો "કરતાં વધારે સુધરેલા તેમજ વધારે શૂરવીર જાતિના હતા; અને કોળી "લોકોના કરતાં તેમના દાવાને વધારે માન આપવામાં આપેલું જોવામાં "આવેછે તેનું કારણ પણ કદાપિને આ હકિકતને લીધેજ હશે; તેમજ પ્રાન્તનું

* ઈસ્ટ ઇંડિયા હાઉસ ઇત્યાદિના દફ્તરમાંથી પસંદ કરેલા કાગળો, કોર્ટ આફ્ ડરેક્ટરની આજ્ઞાથી ૧૮૨૯ ની સાલમાં છાપવામાં આવ્યા છે, તેના ત્રીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૬૭૭ થી ૬૯૭ સુધી જુવો. સંગ્રહકર્ત્તા કહેછે કે "અસલ છે તે ઘણે ઠેકાણે સમજાય નહિ એવું અને ખોડીલું છે." એટલા માટે જ્યાં જણાઇ આવ્યું ત્યાં અમે ખરાં નામ દાખલ કરવાને આનાકાની કરી નથી.

"રાજ્ય તેઓએ વધારે સમીપની વેળાએથી કબજે કરી લીધેલું છે તેને લીધે
"હશે. કોળી લોકો, જો કે સોવશા તો મૂળના રેહેવાસી છે તોપણ, ઘણું
"કરીને હુલ્લડી અથવા એથી ઓછું ગણિયે તો ટંટાખોરિયા ગામડિયા ગ-
"ણાયલા જણાયછે, અને તેઓએ અગાળની સરકારોની નબળાઇથી સરકા-
"રનો વાજબી હક અટકાવ્યો હતો અથવા તો નજર ચોરાવી હતી. બન્ને
"જણા સરકારને રકમ આપેછે અને તે વધારવાનો હક સરકારને હોય એમ
"જણાયછે. તેઓનાં ગામની અંદરખાનેની વ્યવસ્થાની આડે આવવાનો,
"અથવા તેઓની ઉપજની સ્થિતિ કેવી છે તે તપાસવાનો ચાલ ન હતો.
"આપણો સરકારે સદા અંદરખાનેના કામકાજમાં સત્તા ચલાવવાનું સ્વાધીન
"કરી લીધા વિના પોતાનો હક સ્થાપ્યો છે. પણ હવણાં થોડા દિવસથી
"ગ્રાસિયા અને મેવાસના ગામમાં તગાટિયો રાખીને તેઓની ઉપજની ત-
"પાસ કરવા માંડી છે. ધંધુકા, રાણપુર, અને ધોળાનાં આખાં પરગણાં,
"મુખ્ય કસબા વિના, ગ્રાસિયા રજપૂતોના હાથમાં છે, તેજ પ્રમાણે ધોળકાનો
"ઘણો ખરો ભાગ પણ તેમનાજ હાથમાં છે; મરાઠા જુલમથી ડબાવી પડતા
"હતા તેવામાં વીરમગામમાં પણ થોડાં હતાં તે ઓછાં કરવામાં આવી
"ગયાં. ધોળકાના કસબાતી જો કે મુસલમાન છે, અને પાટડીના ધણી
"કુણબી છે, અને બન્ને જણા બીજાઓથી તેમના ભોગવટાના વહિવટ-
"ની બાબતમાં જૂદા પડેછે, તોયપણ, તેમની ગણના એજ વર્ગમાં થાય,
"પણ બહુ વધારે સંખ્યા તો રજપૂતોની છે. તેઓ તેમના પડોશી
"અને જાતભાઇ ઝાલાવાડિયો સાથે મળતા આવેછે, પણ તેઓ વ-
"ધારે બુદ્ધિશાળી અને પ્રતિષ્ઠિત છે. લીંબડી અને ભાવનગરના દા-
"કોરાના તાબામાં બીજી જગ્યાએ મ્હોટા તાલુકા છે તોપણ એ પરગણાં
"માં તેઓ આપણી રૈયત દાખલ છે. તેઓ સર્વે શાન્ત અને કલ્હાગરા
છે. તેઓનાં ધોળકાનાં ગામો ઉપર તગાટી રાખવામાં આવ્યા છે, અને
રૈયતનો ભાગ બાતલ મૂકતાં તેઓની સર્વ ઉપજ તેમના હિસ્સાની સેંકડે
"વીશ ટકા લેખે રેહેવા દઇને હવણાં સરકાર બણીથી ઉઘરાવી લેવામાં
આવેછે. પોલીસનું કામ, તેઓની સત્તાવિના સ્વતંત્ર રીતિથી, મુખી પટે-
"લોને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું છે, અથવા તો, પોલિસના આવા હલકા
"અધિકારી ઉપર જે સર્વે દાખ રાખવામાં આવેછે તે પ્રમાણે રાખીને તે-

"ઓનાજ સ્વાધીનમાં રાખવામાં આવ્યું છે. બીજાઓની સાથે હજી લ-
"ગણ પણ મેહેસુલ સંબંધીની બાબતનો વહિવટ તેમના "અગાડીના ધારા
"પ્રમાણે ચાલેછે; પણ તેઓને અદાલતની હકુમત નીચે રાખવામાં આવ્યા
"છે, અને તેઓ મ્યાનિસ્ત્રેટના એજંટ તરીકે રહેલા છે, અથવા તેમની
"જગ્યાએ તેમના પટેલ દાખલ થયા છે. મુખ્ય મેવાસિયો જોવા જઇયે
"તો ચુંવાળ, પરાંતીજ, હરસોલ, અને મોડાસા પરગણાના કોળિયો છે.
"ચુંવાળના કોળિયો તો છેક હલકા પડી ગયા છે અને તેમણે તલાટિયો
"કબુલ રાખ્યા છે, અને સેંકડે પચીશ ટકા જતાં બાકીનું સર્વે મેહેસુલ
"આપેછે; પણ પરાંતીજ, હરસોલ, અને મોડાસાવાળા તેઓનું સ્વતં-
"ત્રપણું રાખી રહ્યા છે અને કેટલીક રીતે તેઓનો હુલ્લડી અને લૂંટારૂ જુ-
"સ્સો તેવોજ ચાલતો રાખ્યો છે." * *

"આપણા રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી એવી વેળાએ, વ્યવસ્થા કરી
"દેવામાં, અસાધારણ જાતની અડચણો નડતી હતી તે, અને આશ્ચર્ય ઉપજાવે
"એવા જયની સાથે તેઓને દૂર કરવામાં આવી એ બે વાનાં અતિશય આ-
"ચંબો ઉપજાવે એવાં છે. ગાયકવાડ, પેશવા, અને ખંભાતના નવાબના
"તાબાના મુલકનું આપણા મુલક સાથે ચાલતું શેળભેળપણું, અને કાઠિ-
"યાવાડ તથા મહીકાંઠાનાં અવ્યવસ્થિત ખંડિયાં સંસ્થાન, આપણા તા-
"બાની સીમામાં આવેલા સંખ્યાબંધ અર્ધા વશમાં આવેલા એવા ગ્રાસિયા
"અને મેવાશી, ઘણું કરીને પ્રત્યેક ગામમાં પારવિનાના, અને જેનાં જો-
"ઇએ એવા લક્ષણ નક્કી થયેલાં નહિ એવાં જમીનના ભોગવટાના વહિ-
"વટ, અને લોકોનો ઘણો ભાગ જોઇયે તો હુલ્લડી તથા લૂંટારૂ, એ સર્વે
"વાનાં એકઠાં મળ્યાં તેથી કરીને, કંપની સરકારના તાબાના મુલકના બી-
"જા હરકોઈ ભાગ કરતાં મહી નદીની પેલી મેરનો ભાગ વહિવટ ચલાવ-
"વાને ઘણો કઠિણ થઇ પડયો. આ પ્રમાણે છતાં પણ, સરકારની સાવ-
"ચેતીથી, અને જૂદા જૂદા ઠેકાણાના અધિકારિયોની વિચારશક્તિ અને
"સ્વભાવથી, કોઇ અચાનક અથવા બલાત્કારના ફેરફારને લીધે પ્રજાનાં
"મન ઉશ્કેરાવિના, અને આપણી મેળે ગભરાટમાં પડયા સિવાય, અતિશય
"સલાહશાન્તિથી આપણી સત્તા અને આપણી રીતિ સ્થાપવામાં આવી.
કેટલાંક વર્ષથી આપણી નવી રીતિઓ વેગથી આગળ વધતી ચાલેછે, અને

"જો કે ઉતાવળથી સુધારો કરવાનું ભય હવે ઓછું થઈ ગયું છે, તોપણ
"તે આગળ ધપાવાનું મંદ પાડવું જોઇયે, અથવા તો અમુક સીમા બાં-
"ધવી કે તેની પાર તેને ધપાવા દેવાની ઇચ્છા રાખવામાં આવે નહિ.

"જૂના ખેડા જીલ્લાનાં પરગણાં જ્યારે પ્રથમ આપણા હાથમાં આ-
"વ્યાં ત્યારે તે સર્વે કર્નલ વાકરના સ્વાધીનમાં કરવાં, અને તેઓના ઉપર
"તેના આસિસ્ટન્ટ વહિવટ ચલાવવા લાગ્યા. સર્વે કારભાર તેના જૂના
"ધોરણ પ્રમાણે ચાલવા દીધો. અને સર્વે વાતની ખરી હકિકત શી છે તે
"વિષે કાંઇક બાતમી મેળવવા સિવાય બીજું કાંઇ પણ કરવામાં આવ્યું
"નહિ. જ્યારે નિયમસર કલેક્ટરો ઠરાવવામાં આવ્યા, ત્યારે પણ, કેટલીક
"વેળાસુધી, આવીજ રીતિ ચલાવવામાં આવી.

"આસિયા લોકો પાસેથી લેવાતી જમામાં વધારો ગમે ત્યારે કરવો
"હોય તો તે પ્રમાણે કરવાને તેઓ પાત્ર હતા, તે પ્રમાણે વધારો કરવામાં
"આવ્યો એટલોજ માત્ર મેહેસુલ ખાતામાં ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં
"આવ્યો; પણ જ્યાં સુધી તેઓ ખેડા નીચે હતા ત્યાંસુધી ખંડણી સંબંધીના
"નિયમ પાળવામાં આવ્યા હતા, અને ધોળકાના કસબાતી બાપુમિયાંના
"માત્ર એકલા અને થોડા સમયના પ્રકાર સિવાય, તેઓની પુંજી અથવા
"કારભાર વિષે પૂછપરછ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો.

"ન્યાય ખાતાનો કાયદો ચલાવવામાં આવ્યો એ પણ એક ખરેખાત
"મ્હોટો નવીન ફેરફાર થયો; અને તે બહુ વેહેલો દાખલ કરવામાં આ-
"વ્યો; પણ તેની અસર ઉતાવળી જણાવા લાગી કે નહિ. એ શક ભરેલું
"દેખાયછે. આસિયાગામોના રેહેવાશિયોમાંથી ઘણા એક આપણી અદાલ-
"તોમાં ફરિયાદ કરવાને આવતા એવું લાગતું નથી; અને જે કજિયામાં
"વાદી ખાલસાગામનો રેહેવાશી હોય તેવે પ્રસંગે તેની ખાતર વચ્ચે પ-
"ડવું સરકારને સ્વાભાવિક અને યોગ્ય લાગતું.

"પેહેલા ફેરફારો જે વધારે લાગ્યા તે મુખીપટેલ અને તલાટિયો
"(તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તલાટિયો) ઠરાવવાનો કાયદો થયો તેથી ઉત્પન્ન થ-
"યા. જે આસિયાઓના તાબામાં એક કરતાં વધારે ગામ હતાં તેઓને મુ-
"ખીપટેલ ઠરાવવાની અગત્ય પાડવામાં આવી, અને તેઓ જ્યારથી નીમા-

"યા ત્યારથી માત્ર માજીસ્ત્રેટ એકલાનાજ જવાબદાર રહ્યા. જેઓની પાસે
"અકેક ગામ હતું તેઓને તેમને પોતાનેજ મુખીપટેલ ઠરાવ્યા; બીજા પ્ર-
"કારવાળાઓને ગામ દીઠ બીજો અકેકો માણસ નીમવાની અગત્ય પાડી
"અને તે માણસ માત્ર મ્યાજીસ્ત્રેટનોજ જવાબદાર ઠરાવ્યો, આસિયાઓનો
"નહિ. ધોળકાના ગ્રાસિયાઓનાં સર્વે ગામોમાં તલાટિયો દાખલ કરવામાં
"આવ્યા, અને ધંધુકા, રાણપુર, તથા ધોલેરાના ગ્રાસિયાગામોમાં દાખલ ક-
"રવાનો અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યો. ધોળકાના ભરણાના ધોરણમાં એક
"વખારે ફેરફાર થયો છે; તે એ કે, સરકારને ખંડણી આપવી પડતી હતી
"તેને બદલે ગ્રાસિયાને જે ઉપજ રહેતી હતી તેના અમુક પ્રમાણમાં આ-
"પવાનું રહ્યું, અને તે પ્રમાણ સરકારી હિસ્સાના માત્ર સેંકડે વીસ ટકા
"લેખે છે, જેમાંથી તલાટીના પગાર સુદ્ધાં બધું ગામખર્ચ થાયછે.

"જમીદારોની ઉપજ ઉપર આ ફેરફારની જે અસર થઇ તે ત્રણ મુ-
"ખ્ય ગ્રાસિયાના ભરણાના આંકડા બતાવીને જણાવી છે, તે સાથે, એ ક-
"સબાતિયો જે તેઓના કરતાં જૂદા પ્રકારના છે તેઓના આંકડા પણ
"મે આપ્યા છે.

	૧૮૦૨	૧૮૧૭	૧૮૨૦
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
કોઠનો ઠાકોર.....	૪૮,૦૦૦	૫૭,૦૦૦	૭૨,૦૦૦
ગાગડનો ઠાકોર..	૧૫,૫૦૦	૧૯,૦૦૦	૨૩,૦૦૦
ઉંટલિયાનો ઠાકોર.....	૬,૦૦૦	૬,૦૦૦	૧૧,૦૦૦
બાપુમિયાં કસબાતી.....	૫૦,૦૦૦	૭૩,૦૦૦	૮૯,૦૦૦
લતીફખાન કસબાતી....	૧૧,૦૦૦	૧૩,૦૦૦	૧૬,૦૦૦

"એઓની ભરણાની રકમ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગ્રાસિયાઓની બ-
"હુ વધી ગઇ છે, અને પાછળનાં પંદર વર્ષ કરતાં, ગયાં ત્રણ વર્ષમાં તો
"બહુજ વધારો થયો છે.

"તલાટિયોની નેમણુક જમીદારોને ઘણી અણગમતી થઇ પડી છે, અને
"ધોળકાવાળાઓએ તો મને ખાતરી પૂર્વક કહ્યું કે, 'અમારી ખંડણીમાં

"વધારો થયો તેના કરતાં તપાટીની નેમણુક અમને બહુ આકરી લાગે "છે. તે જાણે સરકારની બણીનો કર્ત્તાહર્ત્તા હોયની એવો ડોળ ધારણ કરેછે "અને અમારી રૈયતની ફરિયાદી સાંભળેછે, તેમજ અમારા આખા ગામમાં "ગડબડાટ કરી મૂકેછે, તથા તેઓએ અમારા લોકોમાં અમારૂં બેાજ છેક "હલકું પાડી નાંખ્યું છે.'

"તાલુકદારો સાથે આપણે જેમ વિશેષ સંબંધમાં આવતા ગયા તેમ- "અદાલત વિષે પણ તેમને વળી બહુ લાગવા માંડયું; અને જે સ્થિતિ- "ના લોકોને લાગું પડે એવી કાયદાની યોજના હતી તેના કરતાં આટલા બધા- "જૂદા પ્રકારની સ્થિતિના લોકોને તે લાગુ પાડવામાં આવ્યા, અને તે લોકોએ "જે વેળાએ દસ્તાવેજો લખી આપ્યા હતા તે વેળાએ તેમાં લખ્યા પ્ર- "માણેજ પળાવાની અગત્ય પાડવામાં આવશે એવું ધારેલું નહિ, તેમની "પાસે, તે પળાવવામાં આવ્યા તેના પેહેલાં તેમાં કાંઇ ફેરફાર કરયો નહિ, "એ આપણને એક બેદ પામવાનું કારણ છે; કેાંકણેા રાજ્ય જે કર્નલ વા- "કરના ૧૮૦૪ ની સાલના રિપોર્ટની વેળાએ ૧૫૦ ઘોડેસ્વાર અને ૨૦૦૦ "શિરબંધી રાખતેા હતેા તેના ઉપર મ્યાજીસ્ત્રેટે સમન્સ કાઢાડેલેા તે ઉપર "લક્ષ નહિ આપવાથી તેને કેદમાં નાંખવામાં આવ્યેા; અને પાટડીનેા "ઠાકેાર, કે જેણે, એકવાર ગાયકવાડની ફેાજના હલ્લાની સામે બે મહિના "લગી ટકાવ કરયેા હતેા તેણે, પેાતાના સ્વતંત્રપણાને સમયે, લડાઇને માટે "અને ખંડણી આપવાને કરજ કાઢાડેલું, તે આપી શકયેા નહિ, તે ઉપરથી "તેને કેદમાં નાંખ્યેા. આ પુરૂષેા એવા છે કે, જેઓને કર્નલ વાકરે, અને "આપણી સત્તા પ્રથમ સ્થાપતી વેળાએ જે ગૃહસ્થેા આપણું કામ કરવા "રહેલા હતા તે સર્વે એ, હું માનું છું કે, રાજાઓ કરીને લેખેલા, અને "તેઓની પાસેથી આપણી ખંડણી વસુલ કરી લેવા સિવાય, કેાઇ વાતે "વચ્ચે પડવાનેા આપણને હક નહિ, અને જેઓની હવણાં સર્વે સત્તા "અને મર્ત્તબેા, તેમજ ધણી ખરી તેમની સર્વ ઉપજ છીનાવી લેવામાં "આવી છે, એવેા તેઓની સ્થિતિમાં જે ફેરફાર થઈ ગયેા છે તે આ પ્ર- "માણે બતાવી આપવા કરતાં વધારે બલકટ રીતે હું દર્શાવી શકતેા "નથી. ધણા ખરા આ સર્વે ફેરફાર ગયાં ત્રણ વર્ષમાં થયા છે. આવેા "એકાએક ફેરફાર થયેા તે લાગ્યાવિના રહે નહિ, અને જો કે, તેઓના

"ઉપર કદાપિને અન્યાય થયો નહિ હોય, તોપણ, તેઓને સખ્તાઇ ઘણી "સેહેવી પડી છે એ વાત આપણે માન્ય કરવી જોઇયે."

રજપૂત તાલુકદારોની સાથે ન્યાયથી વર્ત્તવામાં આવ્યું છે કે નથી આવ્યું એ મુદ્દા વિષે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટનના મનમાં દ્વ્યુપ્યું થતું દેખાયછે. આ મહાન્ પુરૂષનું વિધાવિષયક મહાન્ કાર્ય પરિપૂર્ણ થયેલું જોવાને સર્વે ઇચ્છા રાખે તે પ્રમાણે થયું હોત તો, જે તકરારી બાબતનો નિર્ણય કરવાને મુંબઇના ગવર્નર તરીકે તેની નારાજી હતી તે સંબંધી કદાપિને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસક તરીકે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હોત, પણ તેમ બન્યું નથી એટલે દ્વ્યુપ્યુ થવાનાં તેના મનમાં શાં કારણ હશે તે વિષે આપણે માત્ર કલ્પના કરી શકિયે છિયે.

સ્થાનિક તાલુકદારોના અધિકાર વિષે બ્રિટિશ સરકાર એક સરખી રીતિએ તો ચાલીજ નથી. જ્યારે સન ૧૮૦૨ માં ધોારેરાનો મુલક જે તે સમયે પેશવાની સત્તા નીચે હતો, અને જે, ધંધુકા પરગણાનો એક ભાગ હતો તે, બ્રિટિશ સરકાર ભણીથી તેમને સોંપવામાં આવ્યો, અને મરાઠા (પેશવા) રાજાના હકની દરકાર રાખ્યાવિના, મરાઠા રાજાના હકની સામે બ્રિટિશે સ્વતંત્ર રાજા તરીકે તે ઉપર પોતાના વાવટા ચડાવ્યા ત્યારે સ્થાનિક તાલુકદારોનો રાજા તરીકેનો હક, જે પછવાડેથી વારે વારે નાકબૂલ કરવામાં આવ્યો તે, તે અવસરે, તેઓએ કબૂલ રાખ્યો હતો એટલુંજ નહિ, પણ નક્કીપણે સ્થાપિત કરી બતાવ્યો હતો. એમ છતાં પણ, આ વાત વીસાને તેર વર્ષ થયાં તેવામાં, ધોધા પરગણું મરાઠાઓએ તેમને આપ્યું હતું તે ઉપરના ભાવનગરના રાવળના અધિકાર વિષેનો વાંધો ઉઠયો ત્યારે બ્રિટિશ સરકારે બહુ પ્રયાસે પણ, નભી શકે નહિ એવી ઇતિહાસ સંબંધીની તકરારો બતાવીને, રાવળનો તેના ઉપર અધિકાર ચલાવવાનો હક ચાલી શકતો નથી એવું સાબીત કરવાને પ્રયત્ન કરયો. સર્વેના ઉપર ઉપરીપણાનો જે વહિવટ સ્થાપન કરવાને આપણે ઇચ્છિયે છિયે તે મુસલમાન અને મરાઠાનાં રાજ્ય, જે હવણાં પડી ભાગ્યાં છે, તેમના વારામાં ખરેખરો ચાલતો હતો એવું ધોરણ પકડી, એ સામાન્ય તકરાર, અગત્ય વિનાનો અને ચાલી શકે નહિ એવો યત્ન કરીને પ્રતિપાદન કરતાં ચુંચરી નાંખી છે. આ મુદ્દા

વિષે વાંચનારને તેનો પોતાનો અભિપ્રાય બાંધવા માટે આગળનાં પૃષ્ટો શક્તિમાન્ કરશે. કદાપિને તે અમારા મત સાથે મળતો આવશે કે, હવણાં જેટલું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેટલે સુધી તેમનો "જીતનો હાથ" પોહોંચ્યો ન હતો, અને લોભિયા હાકોરોને જે કે ખડિયા કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા, તોપણ, તે માહેલા ઘણા જણ, પોતપોતાના સ્થાન ઉપરનો અધિકાર સાચવી રહ્યા હતા. તથાપિ રજપૂત તાલુકદારોના રાજ તરીકેના પદની, અથવા ઓછામાં ઓછા એવા ભાવાર્થના શબ્દની, અમે એવી ગણના કરતા નથી કે, જે સ્કોટિશ હાયલાંડના કેલટિક તાલુકદારોને લાગુ પડી શકે નહિ, તેમજ તેમના જમીદારી હકના નાશ કરવાના કામને પણ અમે સ્કોટલંડના વંશપરંપરાના અધિકારના નાશને જેવું અન્યાયનું કામ લેખિયે છિયે તેના કરતાં વધારે અન્યાયનું કામ ગણતા નથી,—ભાવાર્થ એવો કે, એ ને તે બરાબર છે. અમદાવાદના સુલતાનોએ, અને એથી વિશેષ દિલ્હીના પાદશાહોએ હિંદુ રાજાઓ ઉપર ઉપરીપણું ચલાવ્યું, તે કદાપિને વધારે નહિ, તોપણ, [૧]ક્રોમાર્ટી અથવા [૨]આરગાઈલમાં [૩]સ્ટૂઅર્ટ વંશના રાજાઓ રાખી રહ્યા હતા તેટલું તો હતુંજ. અને અણહિલપુરના ચડતા દાહાડામાં તેના રાજની સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા ચાલતી હતી એમાં તો કશો સંશય નથી.

---

૧ ક્રોમાર્ટી—સ્કૉટલાંડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું એક પરગણું છે. ત્યાં હાઈલાંડર્સ નામના કેલટિક જાતના લોકો રેહેતા હતા. અને સ્કૉટલાંડના સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વખતમાં લાંબા સમય સુધી લૂંટફાટ તથા મારફાડ કરવામાં પ્રખ્યાત હતા.

૨ આરગાઈલ—સ્કૉટલાંડના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર આવેલું પરગણું છે. વળી એજ નામનું કુટુંબ, એ પરગણામાં ઈસવીસનના બારમા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યારથી બધા સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વખતમાં તે કુટુંબના માણસોએ સ્કૉટલાંડના ઇતિહાસમાં સારો ભાગ ભજવ્યો છે.

૩ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓ—મૂળ પુરૂષ વૉલ્ટર બીજે સન ૧૩૭૧ માં સ્કૉટલાંડની ગાદિયે આવ્યો. ત્યાર પછી તેના વંશજોએ સન ૧૬૦૩ સુધી સ્કૉટલાંડપર રાજ્ય ચલાવ્યું. તે વર્ષમાં ઈંગ્લાંડની રાણી એલીઝબેથ મરણ પામતાં, તે વખતનો

બ્રિટિશના પ્રદેશની સરહદમાં સ્થાનિક તાલુકદારોની જમીદારીની સત્તા ઘણા કાળ સુધી નબી શકી હોત નહિ એ વાત દેખીતી છે; અધિપતિપણું સ્થાપિત કરવાને માટે સોનેરી સિંહાસનો વાવટો, હિંદુસ્થાનના પ્રાન્તો માહેથી એકલા ગૂજરાતમાંજ ફરકાવવામાં આવ્યો હતો એમ નથી; અને જ્યારે શિવાજી તથા તૈમુરના વંશજો એક સરખી રીતે ડબાઈ ગયા ત્યારે, જેઓના વધારે જૂના થઇ ગયેલા હક અથવા વળી જેઓની સત્તા દેખીતી રીતે વધારે હલકી પડી ગઇ હોય એવા બીજા ઉગરી જાય એવી આશા રાખી શકાય નહિ. વળી ખુદ જીતનાર પ્રજામાં, પ્રજાસત્તાક વલણના વિચારોએ જય મેળવી લીધો હતો, તેની તેવી અસર, જીતી લીધેલા ઉપર, મોડી વેહેલી પણ થયા વિના રેહેતી નથી; ઈંગ્લાંડની ભૂમિ ઉપર (સ્વતંત્ર વલણરૂપી) આવી પડેલું તોફાન, થોડી મુદતમાં, સોરહના કિનારા ઉપર અથડાતા મોજાઓ (વાળી સ્થિતિમાં) વધારે ઉછાળા મારે એ નિઃસંશય હતું; અને જે સત્તાએ [૪]મેકકેનઝી અને મેકશીમીનો વંશપરંપરાનો અધિકાર

સ્કૉટલાંડનો રાજા જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લાંડનો પણ રાજા થયો. એ બંને રાજ્ય જોડાઈ ગયાં, અને સ્કૉટલાંડનો જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લાંડને સ્કૉટલાંડનો પેહેલો જેમ્સ કેહેવાયો. આ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના સમયમાં પ્રજાસત્તાક વલણના વિચારો રૈયતમાં પ્રસરવા લાગ્યા હતા, તેનું પરિણામ એ થયું કે, પેહેલા ચાર્લ્સ રાજાને તેઓએ ગર્દન મારચો, અને છેલ્લા રાજા જેમ્સ બીજાને ૧૬૮૮ માં ગાદિયેથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારથી સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વંશનો અંત આવ્યો. તેના કુમાર જેમ્સ એડવર્ડે સન ૧૭૧૫ માં સ્કૉટલાંડ જઈ ગાદી પાછી મેળવવા તજવીજ કરી, પણ તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, ત્યાર પછી, છેક સન ૧૭૪૫ માં જેમ્સ એડવર્ડના કુંવર ચાર્લસે વળી એકવાર પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ તે ફતેહ પામ્યો નહિ. આ વખતથી સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજકુમારોનો ઈતિહાસ સાથેનો સંબંધ તૂટી જાયછે.

૪ મેકકેનઝી અને મેકશીમી—સ્કૉટલાંડના ઉત્તર ભાગમાં વસનારી હાઇલાંડરને નામે ઓળખાતી અર્ધી જંગલી ઘણીક જાતોમાંની બે જાતિ, આ જાતોનાં નામ ઘણું કરીને મેક શબ્દથીથી શરૂ થાયછે, જેનો અર્થ પુત્ર એમ થાય છે. એટલે તે પછી આવતો બીજો શબ્દ તે જાતનો મૂળ પુરૂષ સૂચવેછે. એ પ્રમાણે મેકકેન્ઝી એટલે કેન્ઝીવાળી જાત, અને મેકશીમી એટલે શીમીવાળી જાત. એ લોકો શૂરવીર અને લડાયક હતા. અને તેઓના પાહાડી મુલકમાં સેં-

છીનાવી લીધો તે સત્તાના ઝપાટામાંથી સાણુંદના વાઘેલા અને પીરમના ગોહિલ ઉગરી જવાની આશા રાખી શકે નહિ. જ્યાં રાજકીય સત્તા ચાલતી બંધ પડી ગઈ ત્યાં રાજકીય હક પણ બંધ પડયા એમ માનવું જોઇયે, અને સૂર્યની આગળ જેમ ન્હાનો અગ્નિ ઝંખવાઈ જાયછે તેમ, મ્હોટા અધિપતિપણા આગળ, ન્હાના અધિકાર ઝંખવાઇ જવાજ જોઇયે.

તોપણ જ્યારે આપણે અમુક દૃષ્ટાન્તો ઉપર ધ્યાન આપિયે છિયે ત્યારે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટનને ઢચુપચુ થવાનાં કારણ વધારે ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે છે. *કોંઠ અથવા સાણુંદનો ઠાકોર, જે જેતા અથવા અજીતસિંહ વાઘેલાનો વારસ હતો, અને જે, અણહિલપુરના છેલ્લા મહારાજા કર્ણની ગાદીનો હકદાર નહિ તોપણ, તેના વંશજ તરીકેનું અભિમાન ધરાવનાર હતો, તેની જાગીર અને સ્થિતિ વિષેનું ઉદાહરણ આ કથનના પૂરાવામાં લઈ શકાય એમ છે. એની જાગીરવિષે કર્નલ વાકરની સાક્ષી તરીકે, તેનાજ શબ્દોનો ઉતારો કરિયે છિયે, તે કેહેછે કે, "મેવાસ ગામો (ધોળકાનાં) સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં "છે, અને ધારદ્રાણાની જમા બહુ મુસિબતની સાથે આપેછે. આ જમા

કરો વર્ષો સુધી, દરેક જાત સ્વતંત્રપણે કુટુંબીરાજ્યબંધારણ પ્રમાણે વર્ત્તતી. સ્ટુઅટ રાજાઓના સમયમાં વખતો વખત તેઓમાંની એક અથવા વધારે જાત, રાજા સામે અથવા પોત પોતામાં લડતી. સન ૧૭૧૫ માં જેમ્સ એડવર્ડ જ્યારે ઈંગ્લાંડની ગાદી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરયો ત્યારે તેમાંની એકથી વધારે જાતોએ તેને મદદ કરી હતી. વળી સન ૧૭૪૫ માં ચાર્લ્સે જ્યારે ફરી એવોજ પ્રયત્ન કરયો, ત્યારે પણ, કેટલીક જાતોએ બહુજ ભાવથી તેની મદદ કરી હતી. આ માં આ જાતના લોકોની ભારે હાર થઈ અને ત્યાર પછી, પોત પોતાના સંસ્થાનોમાં સ્વતંત્રપણે વર્ત્તનારી આ જાતોની હકુમત છીનવી લેવામાં આવી; તેમજ લડાઇનાં સાધનો પણ તેમની પાસેથી લઇ લેવામાં આવ્યાં. અને તેમના સરદારોને તેમની જાગીરની માત્ર પેદાશ ખાવાનો હક્ક રાખવામાં આવ્યો; તેમજ તેમનો લડાયક પોશાક પણ તેમને પેહેરવાની મના કરવામાં આવી, ત્યાર પછી કાળે કરીને તેઓ ખેતીવાડીના શાન્ત ધંધામાં લાગી ગયા.

૨. ઉ.

*કર્ણ, પછી સારંગદેવ, પછી વીરસિંહ, પછી મહીપ, એણે દિલ્હીની સામે બારવટુ કરીને રાજ્ય મેળવ્યું. તેના મ્હોટા કુંવર જેતાએ કલોલ પરગણું મેળવ્યું, એને વરસિંહેસાણુંદ મેળવ્યું. ૨. ઉ.

"મ્હોટી ફેાજથી, અથવા જે ઠાકોરોને લાગતું વળગતું હોયછે તેમની
"સાથે કરાર કરવાથી મેળવવામાં અથવા ઠરાવવામાં આવેછે. કરાર કર-
"વાથી ઘણું કરીને તેઓને છૂટ મળેછે. આવા તાલુકદારોમાંથી કેટલાએક,
"વધારે અથવા ઓછી સત્તાવાળા ગ્રાસિયા હોયછે, પણ કેાંઠનો જમીદાર
"રાજાનું પદ ધારણ કરેછે, અને તે બહુ શ્રેષ્ઠ વંશમાંથી ઉત્પન્ન
"થવાવિષેનો દાવો ઉઠાવેછે એમ કહેવાયછે. આ ઠાકોરો મોહેલા
"પ્રત્યેકને ત્યાં હથિયાર સજેલા કેટલાક અનુગામિયો હોયછે તે તેને ત્યાં ખુ-
"શીથી રેહેછે, અને તે રાજી થઇને આપે તે ઉપર અથવા અન્યોન્ય
"મળીને લૂંટ મેળવે તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવેછે. પણ કેાંહના
"રાજાની ચાકરીમાં બે હજાર શિરબંધી છે, અને એકસો ને પચાશ અશ્વાર
"છે, તે તેના ગામના રખેવાળનું કામ કરેછે, અને અધિરાજાની ફેાજની
"પેઠે, તેઓને રાજાના શરીરનું રક્ષણ કરવાને અથવા શત્રુવટ મચાવવાને
"રાખવામાં આવેછે. કેાંઠ ગામની આસપાસ કોટ નથી, પણ તે જંગલની
"વચ્ચે છે, અને તેની ચારે બગ કિલ્લા આવેલા છે. કેાંઠવાળાના અધિકાર નીચે
"ચોવીશ ગામ છે. ઘણું કરીને પ્રતિવર્ષે ૪૨,૬૨૩ રૂપિયાની જમા આપે
"છે; પણ પ્રસંગને અનુસરતો આ રકમમાં ફેરફાર થાયછે. * * * મરાઠા
"લોકોએ આપેલા નામ પ્રમાણે જે મેવાસિયો કેહેવાયછે તે ધોળકામાં
"એટલા બધા સત્તાવાળા છે કે, તેઓ લગભગ મુલકગીરીથી જમા આ-
"પનારાઓની હારના ગણાયછે, અને તેમની પાસેથી વાર્ષિક જમા અથવા
"ધાસદાણાનો હક મેળવવાને તેમના ઉપર મુલકગીરી કરવાની આગત્ય પડે
"છે. જો ફેાજ બહુ વધારે હોય તો લાગલોજ જમાનો આંકડો વધારીને ત-
"રતજ વસુલ કરવામાં આવે. અને ફેાજ જો કદાપિને બલવાન્
"હોય નહિ તો એક નહાની લડાઈ થાય તેનો પછી પરિણામ ગમે તે
"થાઓ પણ સામા થવું એ મેવાસને આબરૂવાળું ગણાયછે; પછી સી-
"મમાં લૂટફાટ ચાલ્યા પછી જેવો પ્રસંગ તે પ્રમાણે વધારે ઓછો ફડચો
"થઇ જાયછે."

ઉપર લખવામાં આવ્યું એવા તાલુકદારો, જે મેહેસુલ આપતા ન હતા પણ જે માત્ર લડાયક ફેાજના ડખાણને લીધે જમા આપતા હતા તેઓની અને મુલકગીરીથી જમા આપનારાઓની વચ્ચે ખરૂં જોતાં નહિ જણાઇ આવે એવો ફેર છે. પરંતુ બન્ને વર્ગોના તાલુકદા-

રાના ભાગ્યમાં વિશાળ ફેરફાર થયો. સાહુંદનું સંસ્થાન પશ્ચિમમાં જો કાંઈક વિશેષ છેટે આવ્યું હોત, અને જે રેષા ધોળકા પરગણાને પાસેના કાઠિયાવાડના મુલકગીરી સંસ્થાનથી જુદું પાડેછે તેની પેલી મેર આવ્યું હોત તો, તે તાલુકદારને વંશપરંપરાનો અધિકાર અને પ્રતિષ્ઠા એ બન્ને રહ્યાં હોત, અને તેને જે જમા આપવી પડત તે કદાપિને જરા વધારેથી પણ ભવિષ્ય કાળને માટે નક્કી કરેલા જથ્થના આંકડાની કરી હોત. એમજ જ્યારે નીપજ્યું નથી ત્યારે, થોડા વર્ષની અંદર તેની જમા ૩૪૩,૦૦૦ થી ૭૨,૦૦૦ સુધી વધારી નાંખવામાં આવી, અને તે સાથે, એક પરદેશી અધિરાજના પ્રતિનિધિ તરીકે તેના આશ્રિતો તેના પોતાનાજ ઘરમાં તેના ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યા, અને મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કેહેછે તે પ્રમાણે તેની "સર્વે સત્તા અને મર્તબો, તેમજ ધણી ખરી તેની સર્વ ઉપજ છીનાવી લેવામાં આવી." તથા જે સમન્સની મતલબ તે સો વરસ તો ભાગ્યેજ સમજ્યો હોય તે ન માન્યાને લીધે ખરેખરો તેને બંધીખાને નાખવામાં આવ્યો, આમ હોતાં, અણહિલપુરના રાજવંશી કુટુંબના આ વંશજને અન્યાય ગુજરવાને માટે, અને સંકટને માટે ફરિયાદ કરવી પડે, તેમજ તેના પડોશી લીંબડીના અને વઢવાણના ઝાલા હાકારો જે તેના કુટુંબના અગાડીના પટાવતો છે તેઓ સારા ભાગ્યે કરીને બ્રિટિશની સત્તા નીચે આવી પડવાને બદલે મરાઠાની સત્તા નીચે પડ્યા તેથી તેમનું વધારે સારું ભાગ્ય ઉઘડ્યું, એટલા માટે તેમની અદેખાઇ કરવી પડે, એમાં ભાગ્યેજ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે.

જો આ વિષય અમે વિસ્તારથી લખિયે તો બહુ લંબાણ થઈ જાય, અને વાંચનારને કંટાળો આવે એટલા માટે અમે માત્ર એક કે બે બાબત વિષે લખિયે છિયે. ધોળકાના કસબાતિયો, જે મૂળથીજ માત્ર ચોકસ મુદતને માટે પટો રાખનારા છે તેમની, અને જમીન ઉપરના સદાના હકવાળા રજપૂત જમીદારોની વચ્ચે જોઈયે એટલું અંતર રાખવામાં આવ્યું નથી. અને વળી એ લોકોના હક એવા છે કે જેને માટે કર્નલ વાકર બહુ સત્યતાથી કેહેછે કે. "એ હકો જેના લેખ રહેલા નથી એવા, બહુજ આદેના, પ્રાચીન કાળથી "વંશપરંપરાના ક્રમે કરીને હાલના ભોગવનારાઓને પ્રાપ્ત થયા છે અને "જગપ્રસિદ્ધ માન્યતાથી તેઓના ગણવામાં આવ્યા છે, તથા હવણાં લગી

પણ તેમાં કાંઈ ઘટાડો થયા વિના જેવાના તેવા રહ્યા છે. આ હકો જે હયિ-
"યારથી અને જેઓના વિષેનો વિચાર દૂર કરાવી શકાય નહિ એવા પ્રકારથી
"સાચવી રાખવામાં આવેલા એવા તે હકો યુગોના ફેરફારની સામે ટક્કર
"ઝીલીને રહેલાછે. અને મુસલમાનોએ તેઓને ઉંધા વાળી નાંખવાને
"એમનાથી થઇ શકયું એટલું તો કરયું, તોપણ, તેઓના રાજ્યની હૈયાતી
"જતી રહી તથાપિ તેઓ તેમની પછવાડે જેવાના તેવા કાયમ રહ્યા છે."

જાડેજા ગ્રાસિયાના જમીનના વહિવટ વિષે બોલતાં, મુંબઈ* સરકાર રજપૂત ભાયાતની સ્થિતિ વિષેનું ઘણું ચોખ્ખું વર્ણન આપેછે. તે કહેછે કે, "અંજાર (કચ્છના તાલુકા) ના જાડેજા, અગાડીના રાવોના નહાના
"ભાઇયોના વંશજ છે, એ નહાના ભાઇયોને ગ્રાસ આપવામાં આવ્યો હતો,
"તેમાં પછી, જેમ વર્ષ થતાં ગયાં તેમ, તેઓના વંશજ વધતા ગયા તે પ્ર-
"માણે ભાગ અને વિભાગ પડતા ગયા. તેઓ પોતાના કર્મભાગના ધણી
"છે, અને તે ભાગ તેઓને પોતાના જન્મના હકથી મળેલો છે, તેને માટે
"મૂળ જોવા જઇયે તો રાવને તેઓએ પૈસા સંબંધીનો કશો સ્વીકાર આ-
"પ્યો નથી; પણ જ્યારે સામાન્ય ભય આવી પડે ત્યારે, તેઓ ગ્રાસ ખાય
"તેના બદલામાં, જે ઠરાવો કરવામાં આવેલા તેમાં ચાકરી કરવાનો પણ
"ઠરાવ સદા ગણવામાં આવેલો છે, અને જ્યારે ભાયાતો એકઠા થયેલા
"ત્યારે તેમના ઘોડાને માટે ચંદી અને તેમને માટે ખાવાનું અને
"અરીણુ મળેલું છે. * * * તેઓના નિરાળા લાભને માટે જે જમીન
"આપવામાં આવેલી, અને તેનું પોતાને માટે ખેડાણ કરે તો સલામી લે-
"વામાં આવતી નહિ તે આવગો ગ્રાસ કહેવાયછે, અને ગૂજરાતમાં તેને
"જીવાઈ કહેછે; પણ જો રૈયત તેનું ખેડાણ કરે તો સરકારનો વેરો તેના
"ઉપર લાગુ પડે અને જમીનના માલિક તરીકેની સાંથ ગ્રાસિયાને મળે."

આવા પ્રકારની હકિકતના ઘણા દાખલા અમારા આ ચાલતા પુ-સ્તકમાં આપ્યા છે, અને ખરેખર જો જાગીર ઉપરનો હક કદાપિને જગતમાં હોય તો (જે વાત અમે જાણિયે છિયે કે કેટલાક ભાગ્યેજ માન્ય કરશે) ગૂજરાતના ગ્રાસિયાઓએ જેવો હક મેળવી લીધો છે તે કરતાં જમીન

* સિલેકશન ઓફ પેપર્સ નામના સંગ્રહના ત્રીજા ભાગને પૃ. ૭૫૦ મે તા. ૩૧ મી મે ૧૮૧૮ ના રોજનો મુંબઈનો રેવેન્યુ કાગળ છે તે પ્રમાણે.

ઉપરનો વધારે સારો હક શોધી કાઢાડવો બહુ કઠિણ છે. તથાપિ કોર્ટ આફ ડરેક્ટરોનો મત જૂદા પ્રકારનો થયો. તેઓના વિચારમાં એમ આવ્યું કે, જાડેજા ગ્રાસિયાઓને જમીન મળી હતી તે "ચાકરી કરવાની સરતે "મળી હતી." તેઓ કહેછે કે, "હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગોમાં, ચાક- "રીને બદલે જેઓને જાગીર આપવામાં આવીછે તેઓની પાસેથી ચાકરી "લેવાની અગત્ય નહિ રહેવાથી, તેમના હક વિષે ઠરાવ કરવાનું જેવું ગુંચવરા "ભરેલું થઈ પડેલું છે તેજ પ્રમાણે આ હકના ઠરાવ વિષે પણ ગુચવાશ "ભરેલું થઇ પડયું છે. આ બનાવી ગ્રાસની અમને લાગેછે કે, સ્વતંત્ર "મિલકતમાં ગણના કરવી જોઇયે નહિ; અને જ્યારે નોકરી કરવાની બંધ "થાયછે, અથવા જ્યારે તેની ગરજ રહેતી નથી ત્યારે, સરકારના નિવેડા "ઉપર તેનો આધાર રહેછે."

મુંબઇના ડિસ્પાચમાં માત્ર એટલુંજ લખ્યું હતુ કે, ગ્રાસિયા લોકો જે કરારોથી જમીન ભોગવેછે તેમાં એક શરત ચાકરી કરવાની પણ છે; અને આપણા પોતાના દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી, લશ્કરી ચાકરી કરવાના ધોરણથી વંશપરંપરાની જમીનની જાગીર મળી હોય તે, રાજાને ચાકરીની ગરજ નહિ પડવાનાજ માત્ર સબબ ઉપરથી, સરકાર ખાલસા થઈ ગ- યેલી ગણવામાં આવે, એવો અભિપ્રાય બાંધેજ બાંધી શકાશે. વળી ગૂજ- રાતમાં જે વહિવટ ચાલતો હતો તે ખચીત જૂદા પ્રકારનો હતો એ વાત લક્ષમાં રાખવાની અગત્ય છે, તે એ કે, પોતાના લશ્કરમાં ગ્રાસિયા- ઓને ઉપયોગમાં લેવાની રાજાની મરજી ઉપર ગ્રાસિયા લોકોના હકોનો આધાર કોઈ પણ પ્રકારે રહ્યો ન હતો.

સન ૧૮૧૯ માં કોર્ટ આફ ડરેક્ટરોએ કહ્યું છે કે, "અમારો અ- "ભિપ્રાય એવો છે કે, ગ્રાસિયા લોકો પાસેથી સલામી* અથવા જમા "લેવાનો આપણો રાજ્ય હક છે તેમાં વધારો કરવાની સત્તા ખુલ્લી રીતે સા- "બીત થઇ છે. અગાડી રાજ્યસત્તાવિષેની તકરાર ઉઠવાથી તેના ઉપર ગ્રા- "સિયા, ભીલ, અને કોળિયોએ પોતાનો દાવો કરવો એટલે તેના ઉપરનો "સર્વે હક કંપનીનો છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું તે ઠરાવ ઉપરથી

* આ જમાની મૂળ ઉત્પત્તિવિષે મુસલમાન ગ્રંથકર્ત્તાએ આપેલું વર્ણન પૃષ્ઠ ૩૨૩ મે છે તે જુવો, તેમાં સલામી અને વાટો એ શબ્દોનો ખુલાસો આપ્યો છે.

"પણ ઉપરનો વધારો કરવાનો હક સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થઇ શકેછે. એ "ઠરાવનો હેતુ, બીજી રૈયતની સાથે, આ વર્ગવાળાઓને સરખા ધોરણના ગ- "ણવાનો છે, અને તેમ થવાથી, સાર્વજનિક લાભના કાર્યોના ભારનો પ્રમા- "ણમાં હિસ્સો આપવાની જવાબદારી, તેમની મિલકત ઉપર લાગુ થાયછે, "માત્ર અમુક વર્ષની મુદત સુધી અથવા નિરંતર સરકાર ભણીની માગણી "ખાસ કરીને માફ કરવાના અથવા તેને હદવાળી કરવાના કારણથી જે "બાબતમાં તે તે જવાબદારી ઠરી શકતી હોય નહિ તેટલીજ બાતલ રહી "શકેછે." ગ્રાસિયા પાસેથી લેવાની જમામાં (ખંડણી તરીકે) વધારો કરવાનો હક ભાગ્યેજ એવા પ્રકારનો હતો કે તેવિશેનું દૃષ્ટાણ અંગ્રેજ સરકાર કરી શકે. જો તે હક હૈયાતીમાં છે એમ ગણિયે તો તે નક્કી મુ- સલમાનો પાસેથી પ્રાપ્ત થયો હતો તો મુસલમાનોના તેમનાજ વર્ણન પ્ર- માણે તેનો આધાર બીજા કશા ઉપર નહિ પણ જોરજુલમ ઉપર છે અને તેની હદ પણ એજ ધોરણ ઉપર મંડાઇ છે. ઉપરના લખાણના છેલ્લા ભાગના ધોરણ ઉપર આધાર રાખ્યો હોત તોપણ અમને એમ લાગેછે કે, કોંઠના રાજાની બાબત (એજ દૃષ્ટતિને વળગી રહેતાં) પ્રથમ જેવી થઈછે તે કરતાં તેની તરફેણમાં તે વધારે લાભદાયક થઇ હોત અને તે થોડી ઘણી આ પ્રમાણે થઇ હોત,–એનો મુલક બ્રિટિશના અધિકાર નીચે રહ્યો હોત; ભદીકાંઠા અથવા કાઠિયાવાડમાં જે ધોરણથી જમા ઠરાવવામાં આવી તે ધોરણ પ્રમાણે નજર રેહેતાં, બાજી સરકારોને તેણે જે જમા આપેલી તેના ઉપર યોગ્ય વિચાર કરીને તેની જમા નક્કી કરવામાં આવી હોત; અને (સરકારની તંગી પૂરી પાડવામાં ઘટિત ભાગ આપવો જોઇયે તે કરતાં એ જમા ઓછી પડેલી ધારવામાં આવી હોત તો) તે ઉપરાંત, તેના પોતાના સંસ્થાનમાં તેની પાસે પોલિસ રખા- વીને અને ન્યાયખાતું રથપાવીને, અથવા સરકારી પોલિસના અને સરકારી અદાલતોના ખર્ચનો ભાગ લઇને "સાર્વજનિક લાભના કાર્યોના ખર્ચનો પ્રમાણમાં હિસ્સો આપવાની જવાબદારી" તેની પાસેથી પૂરી કરી લીધી હોત. પણ જેમ મરાઠા કે મુસલમાનના રાજ્યમાં ચાલતું તેમ સરકાર ભણીથી વચ્ચે પડ્યા વિના તેની જમીનના ખેડુતો સાથેનો તેનો વહિવટ પોતાનેજ ચલાવવા દીધો હોત. ગ્રાસિયાઓની સાથે વધારે કઠોરપણાથી વર્ત્તણૂક ચલાવ-

વામાં આવી તે કદાપિને જે ગડબડાટ વિષે અમે સૂચવ્યું છે તેને લીધે હતુ. કોર્ટ આર્ડેકટર પોતાનું લખાણ આગળ ચલાવેછે કે, ,– "તોપણ એ વાત "દુધાડી છે કે, ગ્રાસિયા જે છૂટાને માટે દાવો કરેછે તે બધી નહિ તો "થોડીનું પણ મૂળ, સરકારના હક સાચવી રાખવાનું કામ જેઓના સ્વા- "ધીનમાં કરવામાં આવેલું તેઓના પ્રમાદ, નબળાઈ, અથવા લાંચિયાપણાને "લીધે રોપાયલું જણાયછે; તેઓના વાંટાજમીન ઉપરના હક દગા, પ્રપં- "ચ અને જોરજુલમના સાધનવિના બીજી સારી રીતિથી ઓછાજ મે- "ળવેલા છે (!); તોડાગ્રાસના નામથી જે હક તેઓ ઉઘરાવી લે છે તેનું "મૂળ પણ ઘણું કરીને એવાજ પ્રકારનું છે; અને કેટલાક પ્રકારમાં તો તે "છૂટો નજીવાં અને તુરંગો બનાવોથી ઉત્પન્ન થયેલી તે પછી પછવાડેથી "નબળાઈને લીધે ચાલવા દેવામાં આવી, અને બીકને મારે પાળવામાં "આવી." ગ્રાસિયાઓનો જમીનનો બન્ને પ્રકારનો ભોગવટો, પોતપોતાના પ્રકારમાં અને મૂળમાં એક બીજાથી કેવળ ભિન્ન છે, તોપણ, બન્ને ભો- ગવટા ગ્રાસના એકજ નામથી ઓળખાયછે એટલે તેઓમાં શો ફેર છે તેની બરાબર ખુજ કરવામાં પ્રથમ આવેલી નહિ તેથી કરીને ગ્રાસિયાના આખા વર્ગવિષે કોર્ટનું ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વલણ થયેલું એવી અમે ધારણા કરી હતી, પણ ત્યાર પછી, ત્રણે વર્ષે કોર્ટે ફરીને લખાણ કર્યું તેમાં પણ એજ પ્રકારનું વલણ જોવામાં આવેછે. એમ કહેછે કે "ગ્રાસિયા "ઓને, અને બીજી જાતના જે લોકો જોરાવરીની રીતિ વાપરીને આ- "ગળ વધેલા છે તેઓને જે જાગીર મળેછે તે તેમની પાસેથી લશ્કરી "ચાકરી કરાવવાના ઠરાવથી, પણ જે કરાવવાની હવણાં અગત્ય નથી "તેને માટે આગળના વખતથી સરકારથી આપવામાં આવેલી છે, અથવા "તો એ લડાયક જાતિના લોકો રૈયત ઉપર લૂટફાટ કરવાનો જુલમ ગુજા "રતા હતા તેમાંથી પોતાનો છૂટકારો મેળવવાને જે ખુંચાવી લેવા દીધેલું "તે છે, એમ જણાયછે. તેઓએ જે જે મેળવી લીધેલું છે તે સર્વ ઉપર "અમારી નજર ઈતરાજી ભરેલી પડયા વિના રહેતી નથી, અને જો કે. "અમે સેહેલાઇથી ધારી શકિયે છિયે કે વેળાને અનુસરીને કામ કાઢાડી "લેવા વિષેના વિચારો સબુરી પકડવાની બળકટ રીતે ભલામણ કરે તો "પણ જેમ જેમ તેઓના હકનો વિસ્તાર ઓછો થતો જશે તેમ તેમ સદા "અમે આનંદ પામતા જઇશું."

ન્યાય અને વાજબીપણાનો વિચાર રહેતા હતાં, સ્થાનિક હાકેારોની વિરૂદ્ધ નિઃસંશય ઘણું બોલવાને મળી આવે એમ છે ખરૂં. તેઓનો ખપ રહ્યો નથી એમ તકરાર કહાડી શકાય; તેઓની પાસેથી ચાકરી લેવાની વધારે ગરજ રહી નથી; તેઓને તેમના આળસ અને કંટાળામાંથી ખસેડીને જેમ સલાહ શાન્તિના કામમાં પાછા આણી શકાય એવો સંભવ ઓછો રહ્યો છે, તેમ લશ્કરી કવાયત શીખવવામાં આવે તે પ્રમાણે શીખ્યેથી લડાઇનો પ્રસંગ આવે ત્યારે એકવાર ફરીને કામના થઇ પડે એવો સંભવ પણ ઓછો છે. તોપણ એ વાત સ્મરણ રાખવી જોઇએ કે હવણાંની વેળાએ પણ અનુભવી અધિકારિયોનો એવો અભિપ્રાય જણાવામાં આવ્યો છે કે, પોતાના કરતાં ઘણા વિશેષ લશ્કર સામે ક્ષત્રિયોના પુત્ર જે સત્તા ઘણા કાળથી રાખી રહ્યા હતા તે સત્તા ઓછી કરી નાખવાને લીધે ગૂજરાતની અંદરખાનેની સલાહશાન્તિને ધોકો પોહોંચ્યો છે; ગ્રાસિયા લોકોની સાથે વધારે ઉદારતા ભરેલી વર્તણૂક ચલાવી હોત તો તેઓની રીતભાત સુધરી હોત નહિ એવું કોઇપણ કારણથી નક્કી ઠરે એમ નથી; અને હાલના સમયમાં પણ, જમીનદારોનો વર્ગ તેઓના વંશપરંપરાના હક કરીને પ્રતિષ્ઠા ધારણ કરી પોતાના દેશના રક્ષણ કરનારા ધોરા થઇ પડે એવા અભિપ્રાયને ટેકો આપનારા છેક નથી એમ નથી; તથાપિ, બ્રિટિશની સત્તાનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ થયો તેનીજ સાથે અજેતસિંહ વાઘેલા અથવા મોખડાજી ગોહિલના વંશજોને જેમ ફરિયાદ કરવાનાં સરસ આધારવાળાં અને ખરેખરાં કારણ ઉત્પન્ન થયાં, તે પ્રમાણે, આ દેશના રહેવાશિયોના ગમે તે ભાગને એવાંજ કારણ ઉત્પન્ન થાય તેને માટે પોતાના દેશ ઉપર પ્રેમ રાખનાર હરકોઇ જનને વધારે નહિ તો ખેદ કરવા જેવું પણ થયું છે.

સ્થાનિક હાકોરોના લાભમાં જે અભિપ્રાય ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેની સાથે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટને જે અભિપ્રાય બતાવેલા જણાયછે તે વિરૂદ્ધ પડતા નથી. ગ્રાસિયાઓને સરકારી ભાગના સેંકડે વીશ ટકા મળતા હતા તેને બદલે ત્રીશ ટકા મળે એવી રીતે તેઓનું ભરણું નક્કી કરવા માટે એના એજ ધોરણ ઉપર પાંચસાલી ફેરફાર કરવાનું રાખીને ધોળકામાંથી તલાટિયો કહાડી નાંખવાનો તેણે અભિપ્રાય આપ્યો; ગ્રાસિયાઓને તેઓના ન્યાયની કોર્ટો સાથેના સંબંધમાં ચોકસ અંગછુટ્ટો

આપવાવિષે તો તેણે ભલામણ કરી; અને તાકીદ કરી કે, "જૂના દેવા-
"ને માટે તેઓના ઉપર કરેલા સર્વે દાવા દસ્તાવેજની રૂઇએ કર્યા હોય
"તોપણ જે સમયે તે દેવું કરવામાં આવ્યું હોય તે સમયે પક્ષકારો જે
"સ્થિતિમાં આવી પડયા હોય તે સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્નથતી બધી બાબતો,
"કે જેથી કરીને દેવાના પ્રકારને અસર થઇ શકે, તે સર્વે ધ્યાનમાં લઇને
"તેની તપાસ ચલાવવી જોઇયે; અને વળી આસિયાને પકડવાને અને કે-
"દ કરવાને બદલે, આસિયાના ગૂજરાતને માટે યોગ્ય ભાગ રેહેવા દઇને
"ધીરે ધીરે દેવું વાળી દેવાને બની આવે એટલી તેની જાગીરનો
"ભાગ જપ્ત કરવાને જડજોએ કલેક્ટરના ઉપર લખાણ કરવું." ગિ૦
"એલ્ફિન્સ્ટને વળી સૂચવ્યું કે, "જ્યાં જ્યાં સોઇ આવતી જાય ત્યાં ત્યાં
"આસિયાને પોતિસના ઉપરી તરીકે હરાવવો, અને તેની મુખી પટેલની
"જગ્યાએ ચાલતી રીતે નેમણુક કરવી નહિ, કેમકે રજપૂત હાકોર એ
"અધિકાર કબૂલ કદવામાં હલકું સમજે."

મેવાસિયો (જે શબ્દ તે એકલા કોળી હાકોરોને લગાડતો જણાય છે) સંબંધી ગિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન ભલામણો કરેછે તે વળી વધારે આગળ પડતી છે, અને વાધેલાની બાબતમાં બોલતાં અમે જે વર્ણન આપ્યું છે તેને પરિપૂર્ણ મળતી આવેછે. એ ગવર્નર કેહેછે કે, "એમ જણાય છે
"કે, તેઓ (મેવાસિયો) હવણાં પરતંત્રપણાની જેટલી પાયરિયે છે તેના
"કરતાં કાઇ પણ વધારે પરતંત્ર હતા એવી ઇતિહાસમાં કંઇ નિશાની મ-
"ળી આવતી નથી; અને એ ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે કે, તેઓને વધારે
"હલકા કરવાનો હક આપણે આપણા પૂર્વાધિકારિયો પાસેથી મેળવી લી-
"ધો નથી, અને આપણા પોતાના નિર્બળપણાને ઘટે એટલો આપણા પ-
"રોશિયોના ઉપર દાબ ચલાવવાને સૃષ્ટિનો નિયમ આપણને છૂટ આપેછે
"તે નિયમ ઉપર તેમ કરવાનો આપણા હકનો આધાર રેહેવો જોઇયે;
"અને એટલા માટે તેમના સંબંધીના કામમાં હાથ ઘાલવાની આપણી
"હદ આટલીજ હેવી જોઇયે.

"દેશમાં લશ્કરની તંગીવિષેનો વિચાર કરતાં, આપણે ગૂજરાતમાં
"પ્રથમ આવ્યા ત્યારથી મેવાસિયોએ આપણને તસ્દી આપી નથી એ
"આશ્ચર્યની વાત છે; અને આવી સલાહશાન્તિનું જોખમ મેહેસુલમાં થો-

"ડોક વધારો થાય એટલા માટે, અથવા પોલિસમાં તુરંગ ભરેલો સુધા-
"રો કરવાની ખાતર કરવું એ ન્યાય અને રાજનીતિ એ બન્નેથી વિરૂદ્ધ
"છે, સુધારો ખરેખરો થશે એ વાત મને શક કરતાં પણ વિશેષ લાગેછે;
"કેમકે, જ્યાં કોળિયોઓ ઉદ્યોગની અને નિયમમાં રહેવાની ટેવ પાડી હોય
"નહિ ત્યાં તેઓની ચાલવિષેના જવાબદાર તેઓની જાતિવાળાઓને ઠરા-
"વથીજ માત્ર તેઓને દાબમાં રાખી શકાય એમ છે; અને, જો આ-
"પણે દરેક માણસને આપણી પોલિસના લાગલાજ અખતિયાર નીચે આ-
"ણવાને શાન્તપણે પાર પડિયે તો ચોરિયો ઘણી વધી પડે એમાં મને શક
"રેહેતો નથી. તેથી હું એવો અભિપ્રાય આપુંછું કે મેવાસી ગામડાંમાં, જ
"માને માટે અને લોકમાં સલાહશાન્તિ જાળવવાને માટે ઠાકોરને માથે જ-
"વાબદારી નાંખવી. જો અગત્ય પડે તો તેની પાસેથી જમીનગીરી લેવી,
"અને ચોરિયે ગયેલો માલ તેની પાસેથી ભરી લેવો, તથા અપરાધિયો
"આપણને સ્વાધીન કરે એમ ફરાવવું પણ મુખીપટેલને જે કાયદા લાગુ
"પડતા હોય તે માફેલા કોઈની પણ સત્તાનીચે તેને ગણવો નહિ,
"અને તેના ગામમાં જે અપરાધ થાય તેમાંથી ક્રિયા અપરાધની પૂછપરછ
"ચલાવવી તે વિષેનો અધિકાર મ્યાજિસ્ટ્રેના હાથમાં રાખવો. અલબત
"જેટલા ભારે અપરાધ હોય તે બધાયની ચોકશી કરવી અને ઠાકોર પા-
"સેથી અપરાધી મેળવી લેવો. તેની બાબતનો અમલ નિત્યનો દંડ ઠરા-
"વીને અને મોસલ કરીને કરવો. હઠીલાપણાથી કસુર કરે તો ઠાકોરને પ-
"કડીને, અને સામો થાય તો સાર્વજનિક શત્રુ લેખીને તેના ઉપર હલ્લો
"કરીને તેને શિક્ષાએ પોહોંચાડવો. ઠાકોરના પિંડને લગતી કોઇ ભારે ફ-
"રિયાદ હોય તો તેને પકડતા પેહેલાં કલેક્ટરે ટુંકામાં તપાસ કરવી, અને
"જ્યારે તેને પકડવાની અગત્ય પડે ત્યારે ચાલતી રીતિ પ્રમાણે ક્રિમિનલ
"જજના સ્વાધીનમાં કરી દેવો. લૂટફાટની બાબતમાં નહિ ગણકારવાના
"સદાય અપરાધ જે ઠાકોરો કરતા હોય તેઓને પદભ્રષ્ટ કરીને કેદ કરી
"દેવા, અને તેને ઠેકાણે કુટુંબના કોઇ બીજા શખ્સને નીમવો; અથવા તે-
"ઓનાં ગામોમાં થાણાં બેસારવાં અને મેવાસી છૂટો જે પળતી હોય તે
"છીનાવી લેવી.

"તલાટિયો નીમવા નહિ, અને જમાની રકમમાં બાકી લગી ફે-

"ફાર કરવો નહિ: સરકારનો હક્ક જાળવી રાખવા માટે ઘટે તેવી બાબતો "ઉપર થોડો ઘણો વધારો કરવો; પણ સામાન્યપણે, ખેતીવાડીના ઉપર "લોકોનું લક્ષ રહે એટલા માટે તેઓને ઉત્તેજન મળવા સારૂ લાભનો "મ્હોટામાં મ્હોટો ભાગ ગામડાંઓને માટે રહેવા દેવો. ઘણા ખરા મુક- "દ્દમામાં દિવાની રીતે ન્યાયનો રસ્તો નીકળવા દેવો જોઇયે, પણ "કેટલાંક ગામોમાં પ્રથમ માજીસ્ટ્રેટને ફરિયાદ કરવામાં આવશે તો ઠીક પ- "ડશે, પછી તે અદાલતમાં દાખલ કરાવવી કે પંચાયત ઠરાવીને મોસલ્લ "કરી તેનો ચુકાદો કરવો તે વિષે તે નક્કી કરશે."

આ વિષયની ખરી અગત્ય જોતાં એને માટે જેટલી જગ્યા રોકી છે તે ઘણીજ ઓછી છે તોપણ અમે એને માટે જેટલી જગ્યા આપી- શકિયે તે કરતાં વધારે લંબાણ થયું છે, માટે હવે એને આટોપિયે છિયે. અમે અમારા વાંચનારાઓને સ્મરણ દેવરાવિયે છિયે કે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટ- નની સલાહની વ્યાવહારિક યોગ્યતા, હવણાંના સમયમાં કોઇ પણ કારણે ફરીને જતી રહી નથી, કેમકે વેહેલી કે મોડી એક પળ એવી આવવીજ જોઇયે કે જે વેળાએ, જેઓની સત્તા બહુ ઓછી થયાવિનાની રહેલી અને જેઓની ટેવો થોડીજ બદલાયલી એવા ગ્રાસિયા અને મેવાસિયો ગૂજરાત પ્રાન્તના જે ભાગોમાં હજીપણ હૈયાત છે તે ભાગો અગત્ય કરીને અં- ગ્રેજ સરકારના લાગલાજ રાજ્ય નીચે દાખલ થઈ જશે.

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સ્થાપના થવાથી ત્યાંના એક ભાગના લોકો મુસીબત નીચે આવી પડયા તોયપણ ઘણા ભાગને તેથી લાભ થ- યો છે એ જોઇને સંતોષ થાય છે. મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કહેછે કે, "આ "જિલ્લાઓમાં મારો મુકામ થવાથી લોકોની ખરી સ્થિતિવિષેનો ગમે તે "વિચાર બાંધવાને મને બની આવે એમ ધારવું નહિ. ઉતાવળથી નજર "ફેરતાં જે ખરી વાત જણાઇ આવેછે તે એ છે કે ગ્રાસિયા નબળા "પડી ગયા છે અને ડબાઇ ગયા છે; દેસાઇ અને પટેલ સહિત સર્વે વત- "નદારો પાસેથી અધિકાર અને સત્તા છીનાવી લેવામાં આવી છે તેને બ- "દલે તેઓના અંગનું અને તેઓની મિલ્કતનું નિર્ભયપણું તેઓને આપવા "માં આવ્યું છે; આપણી મેસુલની રીતિમાં ફેર ફાર કરવામાં આવ્યો તેથી "નાણાવટિયોને તેમનો લાભનું એક મ્હોટું કામ મળતું બંધ થઇ ગયું છે,

"અને આટલાં બધાં દેશીસંસ્થાન પડી ભાગ્યાં, તથા માલમિલ્કત સરખી "રીતે વેહેંચાઇ ગઇ તેથી વ્યાપારની ભાગતી થવાથી પણ એક બીજું "નુકસાન થયું છે; ભાટ લોકો એકવાર ગૂજરાતમાં વજનદાર થઇ પડ્યા "હતા તે હવણાં કશા લેખામાં રહ્યા નથી; અને રૈયત જે આગળ દુઃખ "સહન કરતી હતી તેને બદલે ઘણું ધન, સુખ, અને નિર્ભયપણું પામી. "જેઓ વ્યાપારના કામમાં લાગેલા હતા તે, અને કદાપિને ગ્રાસિયાઓ, "એ એજ વર્ગના લોકો એમ જણાવેછે. હવે વંશપરંપરાના ઠાકોરો નથી, "સ્થાપિત લશ્કરી નાયકો નથી, અને વિદ્યા અથવા ધર્મને દેખીતું પણ "રક્ષાર્પણ કરવાથી પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર થાય એવા માણસો પણ નથી. જેઓ- "એ સહન કર્યું છે તેઓની મિલ્કત લોકોના ઉપર દબાણ કરવાથા બં- "ધાઇ હતી, અને રૈયતના અતિ પ્રતિષ્ઠિત અને અતિ ઉદ્યોગી ઘણા મ્હો- "ટા ભાગની ચડતી થવાથી તેઓનો પડવાનો બદલો વળી ગયો છે. રૈય- "તના એ ભાગના લોકોને આપણું રાજ્ય સુખદાયક થઈ પડ્યું છે એમાં "કંઇ શક નથી. આપણા રાજ્યે પિંઢારાઓના હલ્લા થતા બંધ કરી નાં- "ખ્યા છે, અંદરખાનેની અવ્યવસ્થા થતી અટકાવી છે, સમ અને અપક્ષ- "પાત ન્યાય આપવા માંડ્યો છે, અને જુલમ તથા બલાત્કારથી પૈસા ખેં- "ચી લેવાના પ્રત્યેક પ્રકાર ઘણા ખરા નિકંદન કરી નાંખ્યા છે. સામ્રમ- "તીની આ કોરનો દેશ જે આપણા કબજામાં ઘણી વારથી છે તેનો દે- "ખાવ આવી સ્થિતિમાં હોય એવી આશા રાખી શકાય એવો છે. ઉંચ "વર્ગના લોકોની અગાડીની સમૃદ્ધિ તેઓના ઉત્તમ પ્રકારના ઘરોએ કરીને "જણાઇ આવેછે; અને રૈયતની ચડતી તેઓના રેડાણના સુખે કરીને, "તેઓના પોશાકની સફાઇએ કરીને, અને તેઓની ધરતીની ઉંચી ખેતિયે "કરીને જણાઈ આવેછે. ખેતરોના સુધારાની અને ફળદ્રુપતાની બાબત- "માં બંગાલાના ઘણા પ્રાન્તોના ઉપર શ્રેષ્ઠપણું મેળવી શકાય એમ નથી; "પણ પુષ્કળ ઝાડો અને વાડોની બાબતમાં સુંદર અને ખરેખરાં સારી "બાંધણીનાં ગામોની બાબતમાં, અને લોકોના યોગ્ય તથા ખીલતા દેખા- "વોની બાબતમાં ગૂજરાતના પૂર્વ ભણીના જિલ્લા સાથે મુકાબલો કરવાની "હારમાં ટકી શકે એવું હિંદુસ્થાનમાં કાંઇ પણ મેં જોયું નથી."

રૈયત અથવા ખેડુતની સ્થિતિમાં જે સુધારો થયો હતો તે સમજવાને માટે દેશીરાજ્યના વારામાં તે કેવો હતો તે આપણે જાણવું જોઇયે. ફ-

"નન્ન થાકર" વર્ણન આપ્યું છે તે પૂર્વકથન તરીકે અમે અત્રે દાખલ કરિયે છિયે તે એવું બતાવવાને કે એણે જેવું વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રમાણે બ્રિટિશના લાગલાજ અધિકાર નીચે ગૂજરાતના જે ભાગ નથી, ત્યાં હ-વણાંના સમયમાં એજ પ્રમાણે વહિવટ ચાલેછે. તે કહેછે કે, (બા-"હારવળી જમીનના) જમીદારો, રૈયતની ઉપર જમાબંધી ઠરાવવાનો અ-"ને તેઓને જેમ ઠીક પડે તેમ જમીન પટે આપવાનો હક ધરાવેછે. તે "યૂરોપનો જમીદાર જેવો હક ધરાવેછે તેવાજ હક આ બાબતમાં તે-"ઓ ધરાવતા જણાયછે, પણ તેઓનો જમાબંધીનો દર સામાન્યપણે "સરકારના દરની નીચે હોયછે. આ બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડતી હોય "એમ જણાતું નથી, પણ એ વાત સારી પેઠે જાણીતી છે કે એક પ-"ક્ષવાળાના ભણીથી જુલમ થાય ત્યારે અથવા બીજી પક્ષવાળાની ચૂક "થાય ત્યારે બન્ને જણાઓને ફરિયાદ કરવાનો હક છે, અને રૈયતને જો "તેના જમીદારનો ઠરાવ રૂચતો આવે નહિ તો બીજા પરગણામાં જાય. "આ ઉપાય સાધારણ છે, અને ગામના સર્વે રેહેવાશિયો, અથવા તેમ-"નામાંથી જેઓને ગોઠતું આવ્યું હોય નહિ તેટલો જથો, ખાનગી જ-"મીન કે પછી સરકારી જમીન ખેડતા હોય તે, બીજા પરગણામાં જઈ "વસે અને ત્યાંની નવી જમીન કબૂલ કરે, અથવા તેઓએ માગેલા ઠરા-"વ પ્રમાણે જમીદાર કબૂલ કરીને તેમને પાછા બોલાવે ત્યાં સુધી તે ઠે-"કાણે રેહે. આ પ્રમાણે લોકો બીજે ઠેકાણે જઇ વસે નહિ એટલા માટે જૂદા જૂદા ઠેકાણાના કુમાવીસદારો એક સંપ કરીને, પોતાના જમીદાર "સાથે કજિયો કરીને જાય તેઓને પોત પોતાની હદમાં રાખે નહિ; "પણ વારેવારે એમ બનેછે કે ખેડુતોની સાથે તેમના જમીદારોએ માઠી "ચાલ ચલાવી હોય તેનો લાભ લઇને તેઓને પોતાને ત્યાં રાખી લેછે. "આ ઠેકાણે લખવું જોઇયે કે સરકારી જમીનના ખેડુત અથવા રૈયતને "પણ જૂના ભોગવટાનો હક છે, અને જે જમીન તેના ધરડાએ અથવા "તેણે ઘણીવાર સુધી ખેડી હોય તે તેની પાસેથી ખુંચાવી લેવાનું કામ "જુલમ ભરેલું ગણાય, અને તેવો કાયદો અથવા શિરસ્તો જે એકજ છે "તેની રૂબરૂ પણ તેમ કરવાને સત્તા મળતી નથી; એટલા માટે એ રીતે "કાઢાડી મૂકવાનું ભાગ્યેજ બનેછે."

ખેડુતને મુખ્યત્વે કરીને એવો ભરોંસો હોયછે કે મારી નાતના લોકો નક્કી મારી પક્ષ ખેંચશે એટલે જમીદારથી મને કાઢાડી મૂકી શકાશે ન-

હિ, ક્રમકે જે ચાલ ચલાવવાથી તેઓને પણ જગ્યા છોડીને જવાનું કા-
રણ ઉત્પન્ન થાય એવું કરવાને તે હિંમત ચલાવી શકે નહિ. પૂર્વમણી
ચાલતી કહેવત આગળ અમે લખીછે તે ઉપરથી જણાઇ આવેછે કેઃ—"લોકનો
જથ્થો બંધાય તેમાં રાજની પ્રતિષ્ઠા છે. અને લોકની ટુટ થાય તેમાં રાજની
હાણ છે" બ્રિટિશના રાજ્યની છાયા નીચે પરદેશી હુમલાથી અને અંદર
ખાનેના કજિયાથીજ રૈયતનું રક્ષણ થાયછે એટલુંજ નહિ, પણ જે જ-
મીન તેના તાબામાં છે તેના ધણીપણાનો ખરેખરો હક (જે આગળ કદિ
પણ તેમને હતો નહિ) તેને પ્રાપ્ત થયો છે, અને જે તેના કહેવાતા જ-
મીદારની કબૂલાત વિના હતાં તે વેચી શકેછે, અને જ્યાં સુધી તે સલા-
મી ભરવાં જાય ત્યાં સુધી સરકાર પણ તેને બશેડી શકતી નથી.

બ્રિટિશ રાજકર્તાઓનું એક બીજું ખાતું તેની ક્રિયામાં બેતી કરનારી વરતીને જે કે એટલું બધું લાભદાયક નહતું, તો પણ વ્યાપારી વરતી, જે વ્યાજ-
વોરાવટ પણ કરનારી હતી તેઓને જે અલાભ થતા હતા તે કંઇ પ્રમાણમાં ઓછા દૂર કરી શક્યું નથી. ન્યાયપ્રકરણનો ધારો, જે યૂરોપિયન નિયમને અનુસરીને રચાયલોછે તે કાયા સમયે દાખલ થયો તેથી માઠી અસરો થઈ તે વિષે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટને ઉંડા બેદ જણાવેલો આપણા જોવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી ચારે વર્ષે (ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૫ મેં) બિશપ હેબર (તેના ગર્ત-
વ્યા વિષેનોજ વિચાર કરતાં) હજી વધારે અપક્ષપાત બોલનારો કહેવાય, તેણે તે અસરો ભગકદાર રીતે આ પ્રમાણે વર્ણવેલી છે;—તે કહેછે કે, હિંદુસ્થાનમાં જેમ બીજે કેમાણે છે તેમ અહિંની જગ્યામાં (ગૂજ-
"રાતમાં) અદાલતોનો ધારો, તેઓનું શ્રમ સાધિત અને ગુંચવણ ભ-
"રેલું કારખાનું, તેઓની અસહ્ય અને ખર્ચાલ ઢીલે, અને કેળુદાર લે-
"ણદારના કાયદાની સખ્તાઇ. એ સર્વેને લીધે બહુ પીડાકારક છે. મિ૦
"એલ્ફિન્સ્ટને અદાલતમાં ચાલતી ફારશી ભાષા કાઢાડી નાંખીને ગૂજ-
"રાતી ભાષામાં કામ ચલાવવાનો ઘણો અગત્યનો સુધારો દાખલ ક-
"રેયો, તોયપણ, હજી ઘણું સંકટ બાકી રહી ગયાં છે, અને આ જગ્યા
"એક મગ દરિદ્રતાથી અને બીજી મગ વ્યાજવોરાવટથી એવી ખરાબ ગઇછે
"કે જેથી કરીને અતિશય દુઃખકારક પરિણામો નિરંતર થયાં કરેછે, અને
"હુકમનામાથી, દાવા કાઢાડી નાંખવાથી, અને કોર્ટનાં બીજાં કૃત્યોથી ભારે

"સંતાપ ઉત્પન્ન કરાવેલો છે, અને તેઓનો હેતુ માણસ અને માણસની "વચ્ચે ન્યાય કરવાનો હોવા છતાં પણ ઘણીવાર ગામેગામે ઉજ્જડ ક- "રી નાખ્યાં છે, પ્રાચીન કુટુંબોનાં સત્યાનાશ વાળી નાંખ્યાં છે, માણસોનાં "વંશપરંપરાનાં ઘણા કાળનાં અને ભોગવટાનાં ઘર તેઓના મસ્તક ઉપર "તોડી પાડયાં છે, અને જડજોના ઉપર ઘણા લોકોનો ધિક્કાર અને તેમના "વિષેનો ત્રાસ ઉપજાવ્યો છે, દેશી સુબેદારો બીજા પ્રકારમાં ગમે તેવા જુ- "લમગાર હશે તોયપણ તેમનામાંથી કોઇએ પણ ખાનગી દેવું અપાવવામાં "આવી સખ્તાઈ વાપરવાને હિંમત ચલાવી નથી, અથવા તેમ કરવાને વિ- "ચાર પણ કરેલો નથી. તોપણ આથી કરીને એક સારી અસર થઇછે તે "એકે દેવું ઘણી સેહેલાઈથી વસુલ કરી લેવાને માટે વ્યાજનો દર ઓછો "કરવામાં આવ્યો છે. પણ દેવું ગમે તે રીતે કાઢાડયું હોય તોપણ તે આ- "પવાને માટે અદાલતનો આ ધારો વધુકર પારેથી તેની સાલ છીનાવી "લેવરાવેછે, બેહુતની પાસેથી તેનું હળ ખુંચાવી લેછે, અને બંડિયા હા- "કારની ગદી ઉપરથી તેનું છાપરૂં ખેંચાવી પાડેછે; અને દુકાળની વેળામાં "ગામના લોકો એક વાર પોતાનું ગામ છોડીને જાયછે તો પછી તેઓ "થોડા ઘણા દેવાદાર હોયછે તેથી જે ધારો સારી વેળાએ તેમને ઘેર અને "તેમની ધરતીમાં ફરીને પાછા આવવાને અશક્ય કરી દેછે, એવા માઠા "પરિણામ આગળ ઉપર લખેલો બદલો કશા માત્રમાં નથી.

"ખૂણામાં આવી પડેલા આઇરિયન બેટની" રીતભાતોના નમુના પ્રમાણે ઉષ્ણકટિબંધની રીતભાતોનો, મધ્યે કાંઇ બીજો ઉપાય કરવા વિના, એકદમ સુધારો કરવાને માટે યત્ન કરવામાં આવે, અને આઇરલેંડ રાજના વારાની રઇયત સાથે આટલો બધો પાસેનો મળતાપણાનો સંબંધ ધરાવ- નારી સ્થિતિવાળી પ્રજાને એથા જિયોર્જ રાજની પ્રજાને માફક આવે એવા કાયદા લાગુ કરવામાં આવે તો તેથી કાંઈ ઓછા નાશકારક પરિણામ નીપજવાની આશા રખાય નહિ.

પ્રકરણ ૬.

ધર્મોપચાર—પર્વ.

હિંદુ દેવાલયોનો સાધારણ આકાર લક્ષમાં આવી જાય એટલા માટે આ સાથે એક ચિત્ર આપ્યું છે* જે ગંભારમાં મૂર્ત્તિ રેહેછે તેના ઉપર સદા શિખર વાળી લેવામાં આવેછે; અને મંડપ છૂટો હોયછે, તેમાં શિવનું દેરું હોયછે તો નંદી અથવા પોડિયો બેસારેલો હોયછે, વૈષ્ણવી મંદિરોમાં ઘણું કરીને બે મંડપ હોયછે તેમાં એક છૂટો હોયછે અને બીજો બંધ હોયછે. આ દેવાલયોને તેમજ જૈનધર્મનાં દેરાસરોને કોઈ કોઇવાર ત્રણ શિખરો હોય છે તેમાં મધ્યનું બીજા બેના કરતાં વધારે ઉંચું હોય છે. દેવાલયની આસપાસ ધર્મશાળા અથવા અડાળી ઉતારી લીધેલી હોયછે તેમાં પૂજારી રેહેછે અથવા યાત્રાળુ કે બીજા પરગામના લોકો ઊતરે છે. કેટલાંક દેવાલય તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જૈન ધર્મનાંની આસપાસ નાનાં દેરાં હોયછે તેથી રેહેવાનાં રેહાણ જૂદાં કરેલાં હોયછે અને તે સર્વેની આસપાસ ઘણીકને વંડો વાળી લેછે. ખરૂં જોતાં એક મોટું દેવાલય નાના ગામડા સરખું દેખાયછે; તેના સંબંધનાં સ્થાન ખરેખરાં રેહેવાનાં ગૃહસ્થી ઘર હોય એમ જણાયછે અને તે ઉત્તમ પ્રકારની લાકડ કામની કોરણીથી શણગારેલાં હોયછે. બાહારની બાજુએ જોવાં તેવાં ચિત્રોથી ભીંતો ચીતરેલી હોયછે, તેમાં લગ્નના અવસરો અને બીજાં ગૃહોત્સવનાં ચિત્રો અથવા ઘણીવાર તો દેવતાનાં પરાક્રમનાં ચિત્રો કોહાડેલાં હોયછે. હિંદુધર્મનાં સ્થાનો પાસે કુંડ, ભમરિયા કૂવા, ભય વાવ કે પછી તલાવ એવું કોઈ પણ જળાશય અવશ્ય કરીને હોવું જોઇયે તે પ્રમાણે હોયછે. મધ્યયુગના ક્રિશ્ચિયન દેવસ્થોની પેઠે ગૂજરાતનાં હિંદુઓનાં દેવાલય ઉત્તમ પ્રકારની સૃષ્ટિ સૌંદર્યવાળે સ્થાને ઘણું કરીને આવેલાં હોયછે. ગહન અંધારાવાળી ઝાડી, પર્વતના દેખાવની મનોહર સુંદરતા, નદી કિનારાના ચલકાટ, વાદળાંથી લપેટાઇ ગયેલા શિખરોની રમણીયતા, અથવા દરિયાના અખાતની ગભીરાઇ ભ-

---

* એ ચિત્ર આપી શકયું નથી. ભા. ક.

રેલી શાન્તતા એ સહાયભૂત સાધનો છે તેનો લાભ શી રીતે લેવો તે શિવ અને આદિનાથના ધર્મવાળા સારી પેઠે સમજેછે.

શિવના દેરામાં પૂજા કરનારા ઘણું કરીને ગોસાઇ હોયછે; વિષ્ણુના મંદિરમાં બ્રાહ્મણ કે વૈરાગી હોયછે, દેવીના દેરામાં ભૈડા અથવા અતીત હોયછે—અને કોઇ કોઇ વાર તો બહુચરાજી સરખી જગ્યાએ મુસલમાન[૨] હોયછે. જૈનધર્મના દેરાસરમાં પૂજા કરનાર ગમે તે નાતનો હોયછે. આશ્ચર્યકારક બાબ માત્ર એટલોજ છે કે તે શ્રાવક અથવા જૈન ધર્મનો હોવો ન જોઇયે. નીચી જાતિના બ્રાહ્મણ જે ભોજક કેહેવાયછે. અને જેઓને વિષે આગળ લખવામાં આવેલું છે તેઓને ત્યાં રાખવામાં આવેછે. મઠધારી ગોસાઇયોની સંખ્યા ઘણી છે તેઓને ત્યાં શિવમાર્ગી હોયછે, તેઓ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેછે અને આડું તિલક કરેછે. વૈરાગી વૈષ્ણવમાર્ગી હોય છે તેઓ ધોળાં વસ્ત્ર પેહેરેછે અને ઉભું તિલક કરેછે. દેવીના દાસ હોયછે તે વધારામાં, કંકુનો ચાંલ્લો કરેછે, જૈનના સાધુ સામાન્ય રીતે જતિના નામથી ઓળખાયછે પણ સર્વે ધર્મના સાગિયોનું સામાન્ય નામ સંન્યાસી કેહેવાયછે. હાણાંના બચ્ચા ખરા સંન્યાસિયો થયેલા જોવામાં આવેછે, તેઓ પોતાની માલમતા ખોઈ બેસવાથી, છૈયાં છોકરાં મરી જવાથી, અથવા કોઇ બીજાં દુઃખ જે તેમનાથી સહન થઈ શકેલાં નહિ તેના મારયા થયેલા હોયછે. સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાને કોઇ ગુરૂ કરી રાખેછે, ત્યાર પછી સારૂં મુહૂર્ત્ત જોઇને જો તે દ્વિજ હોયછે તો જનોઇ તોડી નાંખેછે અને મુંડન કરાવી સ-

---

૧ કમાલિયા એ શબ્દ આરબી કમાલ ઉપરથી થયો છે. 'છેવટને પદ્દે પોહોંચેલો' એવો તેનો અર્થ થાય છે. તેઓ ત્યાં પૂજારી નથી, પૂજા તો બ્રાહ્મણ કરે છે. કમાલિયા મૂળ ત્યાંના રેહેવાશી હોતાં, ત્યાં જઇને બહુચરાજી વસ્યાં છે એ વાત વલ્લભકવિના કવનથી પણ સિદ્ધ છે. "કમાલિયા કુલ તમે વસ્યાં મહાકાલીરે"

૨ "મુએલાને માટે તમે તમારા શરીરમાં કાંઈ કાપા કરશો નહિ, તેમજ તમારા ઉપર તમે કાંઈ નિશાની ચીતરશો નહિ. હું જ ધણી છું." લેવિટિકસ. અધ્યાય ૧૯. પદ ૨૮. બિશપપાટિક એવી નોંધ કરેછે કે કોઈ માણસ કોઈ કલ્પિત દેવનો ભક્ત હોય તેની ઠરાવી રાખેલી ખૂણ અથવા ઓળખ તરીકે આ ચીતરેલું ચિન્હ અથવા નિશાની છે એમ સમજવામાં હતું.

ન્યાસીનાં વસ્ત્ર ધારણ કરેછે તથા દીક્ષા લઈ સંન્યાસી થાયછે અને ભિક્ષા વૃત્તિ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરેછે. કેટલાએકને તો બહુ નહાનપણમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરાવવામાં આવેછે; જેઓને પુત્ર થતા નથી તેઓને બે દીકરા આપવામાં આવે તો એક દીકરો અર્પણ કરવાની બાધા રાખેછે; અને જૈનમાં જ્યારે ચેલા ઓછા હોયછે ત્યારે અને ઘણું કરીને તેમજ હોયછે એટલે દીક્ષા આપનારને સાધુઓ. છોકરા વેચાતા લેછે.*

અમે માનસિક પૂજાનું આગળ વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યું હશે કે, ચાકર જેમ પોતાના ધણીની સેવા કરે તે પ્રમાણે મૂર્ત્તિનીં આગળ દાસ થઇ તેની સેવા કરવી એ હિંદુઓની સાધારણ

---

* શંભુપુરી કરીને આવી જાતનો એક ગોસાઈ અમને થોડાં વર્ષ ઉપર મળ્યો હતો તેણે અમને નીચે પ્રમાણે પોતાના પૂર્વાશ્રિમની હકિકત કહી હતીઃ—

"હું બિકાનેરમો જન્મ્યો હતો, અને તે દશમાંના મુરૂના ઠાકોર પૃથીસિંહ "શિવસિંહનો દીકરો છું. મારૂં રજપૂત તરીકેનું નામ ખેતસિંહ હતું. અને મારી "જાત રાઠોડની હતી. જ્યારે હું ચાર કે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે બિકાનેરના "રાજા સૂરતસિંહે મુરૂની જાગીર લઇ લીધી એટલે તે પાછી મેળવવા સારૂ મા"રા બાપ બારવટે નીકળ્યા. હું તેર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મારા બાપની "સાથે બારવટે રહ્યો. પછી બિકાનેરથી બાર કોસ ઉપર માતા શ્રી કરણીજીનું "દેરૂં છે ત્યાં મને મૂક્યો. જ્યારે રાજાએ આ વાત સાંભળી ત્યારે મને દરડા"રમાં તેડાવી લીધો અને શિરપાવ કરીને તેની સાથે રેહેવાનું મને કહ્યું; પણ, "દગો કરવા વિષેનો તેનો ઈરાદો જણવામાં આવ્યો એટલે મારવાડમાં દેશો"કરણની પાસે હોટી કરીને છે ત્યાં હું નાશી ગયો. ત્યાં મહાદેવનું દેરૂં છે "અને એક મઠ છે તેનો મહંત ચંદનપુરી કરીને ઉપરી હતો. હું મઠમાં દશ "દિવસ રહ્યો ત્યાંની રીતભાત જોઇને મારા મનમાં આવ્યું કે, બારવટે રેહેવા "કરતાં અહિં રેહેવું સારૂં છે. મારા વાળના ગુચ્છા પછી કાહાડી નાંખવામાં આ"વ્યાં અને મને ચેલો કરીને ગુરૂ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો. હું મઠમાં દશ વર્ષ "સુધી રહ્યો, ત્યાર પછી હિંગલાજયાત્રા કરવાને ગયો, અને ત્યાર પછી હિંદુની "યાત્રાના એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ફરતો ફરતો છું, અને કાશી, જ્વાળામુ"ખી હરદ્વાર, દ્વારકા, અને બીજી જગ્યાએ યાત્રા કરી છે. હું હવણાં આશરે "ચાળીસ વર્ષનો થયો છું. આશરે દશ વર્ષ ઉપર હું મારા કુટુંબના લોકોને મ"ળવા ગયો હતો, મારો મોટો ભાઈ બીરજજી જીવતો હતો, તેમજ મારો કા"કા માનસિંહ, અને તેનો દીકરો રઘુનાથ પણ જીવતા હતા પણ મારા બાપ "તો મરી ગયા હતા. તેઓએ મને રેહેવાનો આગ્રહ કરયો પણ હું ની"કળી ચાલ્યો.

પૂજા કરવાની રીતિ છે. જે વિષ્ણુના મંદિરમાં સંભાળથી સેવા કરવામાં આવેછે તેમાં નિત્ય પાંચ પ્રકારની પૂજા થાયછે. તે ઉપરથી પ્રાચીન ગૃહસ્થાશ્રમની રીતિ પણ થોડી ઘણી તે પ્રમાણે હશે એવો વિચાર જણાઈ આવેછે. સવારમાં માણસ ઉંઘીને ઉઠેછે છે તે સમયે દેવને જગાડવાને દેવાલય ઘંટ વાગેછે; ટકોરખાનામાંના નાદ થાયછે, શંખ ફૂંકાયછે, પૂજારી ન્હાઇ ધોઇને ઠાકોરજીની પૂજા કરી આરતી કરેછે.[1] આઠ નવ વાગતાં ઋતુને અનુસરીને ઠાકોરજીને વસ્ત્ર ધારણ કરાવેછે. શિયાળામાં રૂ ભરેલો ડગલો પેહેરાવેછે, અને મુખ આગળ સાકડી સળગાવીને મૂકેછે; ઉન્હાળાની ઋતુમાં શરીરે થંડક થવાસારૂ ચંદનનો લેપ કરેછે અને બારીક લૂગડાના વાગા ધરાવેછે, તથા ધરેણાં પેહેરાવેછે અને ફૂલ ચડાવેછે, ફુવારા ચલાવેછે અને પૂજારી વા ઢોળેછે. ચોમાસામાં દેવને લાલરંગના વાગા ધરાવેછે અને શાલ ઓઢાડેછે. આ વેળાએ ષોડશોપચારી (સોળ [2]પ્રકાર ની) પૂજા સાથે થાળ ધરાવવામાં આવેછે, તે પ્રકાર અમે હવણાં લખિયેછિયે. થાળમાં દ્રવ્યવાન્ પુરૂષો ભોજન કરે છે તે પ્રમાણે દૂધભાત ઇત્યાદિ પદાર્થ હોયછે. ત્રીજી વારની પૂજા બપોરી વેળાએ કરવામાં આવેછે, આ વેળાએ પણ દેવને ચંદન લગાવવામાં આવેછે અને નવાં ફૂલ ચડાવેછે. દીવા પ્રકટાવવામાં આવેછે, અગરબત્તી સળગાવવામાં આવેછે અને ઋતુ પ્રમાણે ભોજનનો થાળ ધરાવવામાં આવેછે. પછી દેવને પોહોઢાડેછે તેથી શોરબકોર સર્વે બંધ કરવામાં આવેછે. દેવ બપોરે ત્રણ વાગ્યે પોહોઢણુ કરીને ઉઠ્યા એવું જણાવવાને માટે ચોઘડિયાં વાગેછે. પછી મેવો આરોગાવે છે અને સેતરંગ, સોગઠાં, ઇત્યાદિ રમવાની સામગ્રી રજુ થાયછે. ખરેખરી પૂજા તો સાંજની વેળાએ ચોથી થાયછે તે છે અને તે ષોડશોપચારી વિધિ સહિત થાયછે. દેવને મંદિરમાં પધરાવેછે એમવાને આસન મૂકેછે. પગ ધોવા પાણી રજુ કરેછે. આપેલા પાણીનો છંટકાવ થાયછે, મુખપ્રેક્ષણ કરવા સારૂ પ્યાલો ભરીને આગળ મૂકેછે. પછી દેવને નવ-

---

૧ પ્રથમ મંગલા, પછી બાળભોગ, પછી શૃંગાર, રાજભોગ, ઉત્થાપન, કડછા સંધ્યાકાળે થાયછે ત્યાર પછી શૃંગાર અને છેવટે શયન. ૨. ઉ.

૨ સોળ પ્રકારની—૧ આવાહન, ૨ આર્ચન, ૩ પાદ્ય, ૪ અર્ઘ્ય, ૫ આચમનીયક, ૬ સ્નાન, ૭ યજ્ઞોપવિત, ૮ ગંધ, ૯ માલ્ય, ૧૦ ધૂપ, ૧૧ દીપ, ૧૨ નૈવેદ, ૧૩ તાંબૂલ, ૧૪ ફળ, ૧૫ પ્રદક્ષિણા, અને ૧૬ નમસ્કાર.

રાવેછે તે છઠ્ઠા પ્રકારની પૂજા કેહેવાયછે, ત્યાર પછી વાગા અને પવિત્રાં ધરાવે છે, અત્તર ચોળેછે, અને સુગંધીવાળાં પુષ્પ ચડાવેછે અને અગરબત્તી સળગાવેછે, મુખ આગળ દીવા પ્રકટવામાં આવેછે એ બારમી પૂજા છે. પછી ભાત ભાતનાં ભોજન કરાવેછે અને પાનસોપારી આરોગાવેછે તથા સવારની પેઠે આરતી કરેછે. પછી પ્રદક્ષિણા ફરવામાં આવેછે તે પંદરમી પૂજા કેહેવાયછે ને છેલ્લીવારે સ્તુતિ કરવામાં આવેછે.

કેટલાક લોકો એકવાર પ્રદક્ષિણા ફરેછે, કેટલાક સાત વાર ફરેછે અને કેટલાક એકસોને આઠવાર ફરેછે. પ્રત્યેક વેળાએ ફરનાર નીચેનો શ્લોક ભણેછે,—

पापोहं पापकर्माहं पापात्मा पापसंभव :
त्राहि मां पुंडरीकाक्ष! सर्वपापहरो हरिः
यानिकानि च पापानि मेरुमंद्रसमानि च
तानि सर्वाणि नश्यंतु प्रदक्षिणा पदेपदे.

હું પાપછું, હું પાપકર્મે વાળોછું, હું પાપઆત્માછું, અને પાપમાંથી મારો સંભવ થયો છે, માટે હે સર્વ પાપના હરવાવાળા હરિ ભગવન્! મને તારગારાં ગમે તેવાં પાપ મેરૂમંદરના જેવડાં હોય તોપણ તે સર્વે પ્રદક્ષિણાને પગલે પગલે નાશ પામો *

* એની સાથે નીચેનું મેળવો:—"મિસપ્રેટાનાં પાંદડાં અથવા ડાફલિયો "વિના એ કે પણ બલિદાન અપાતું નહિ; અને તે આપવાને માટે વર્તુલાકારના "ધર્મ સ્થાનમાં (સર્કલમાં) પેસતા પેહેલાં તેઓએ તેની આસપાસ સૂર્યના માર્ગ "પ્રમાણે પ્રદક્ષિણા કરી; અને બલિદાન આપ્યા પછી પણ તેજ પ્રમાણે "તેઓએ કરયું.

"સર્કલની આસપાસની પ્રદક્ષિણા "ડિયાસ સોઈલ" કેહેવાયછે. ડિયાસ=દ "ક્ષિણ અને સોઈલ=સૂર્ય લગ્ન વસરે, સ્ત્રીને પ્રસવ થયા પછી બાળકને ધર્મ "સંસ્કારોપચાર કરવામાં આવે ત્યારે, અને ભૂમિદાહની વેળાએ દેવલની આસ-"પાસ એની પ્રદક્ષિણા કરવામાં આવેછે. આ ક્રિયા કૂઈડ એકલાજ કરતા "એમ નથી; પાલાસની ચિતાની આસપાસ પણ કરેલી જણાયછે; Virgil Æ. Lib. XI. 188-190.

છેલ્લું પંચોપચારી પૂજન રાત્રની વેળાએ કરવામાં આવેછે. દેવને ચંદનપુષ્પ ચડાવવામાં આવેછે, અગરબત્તીનો ધૂપ થાયછે, દીવાપ્રકટાય છે અને દૂધ તથા પૂરી અને બીજી સામગ્રી વાળુને માટે ધરાવવામાં આવેછે; પછી તેમને પોઢોડાડવાનો સમય થાયછે અને મૂર્ત્તિ જો ઉચકી લેઇ જવાય એમ હોયછે તો ઉપાડીને સુખશય્યામાં પોઢોરાડેછે. નહિકર તેજ ઠેકાણે શાલઆદિ ઓરાડવામાં આવેછે.

વિષ્ણુના મંદિરોમાં ઘણું કરીને બે મૂર્ત્તિઓ હોય છે, રામ અને સીતા અથવા રાધા અને કૃષ્ણ. રામના ભાઇ લક્ષ્મણની મૂર્ત્તિ પણ ઘણે ઠેકાણે હોયછે. રામ અને કૃષ્ણના જન્મદિવસને સમયે તેમજ બીજે પર્વને દિવસે મૂર્ત્તિઓને મુકુટ પેહેરાવેછે અને રાજકીય શણગાર ધરાવેછે. હોળીના દિવસોમાં દેવને પીળા વાગા ધરાવે છે તથા પીચકારી અને કેસુડાનો રંગ પાસે મૂકવામાં આવેછે; તેથી હોળી ખેલવાગાં તેઓ સામેલ થાયછે એમ ધારવામાં આવેછે જળયાત્રાનું પર્વ આવેછે, ત્યારે વિષ્ણુની મૂર્ત્તિને નદિયે કે તલાવે લઈ જઇ નવરાવેછે અને હોડી ચાલે એટલું પાણી હોયછે તો ઠાકોરજીને તેમાં બેસારીને જળક્રીડા કરાવેછે.

શિવના અનેદેવીના દેવલોમાં પેહેલાણીજ, અને ચોથાવિધિનીજ પૂજા માત્ર કરવામાં આવેછે. જૈનધર્મવાળા મૂર્ત્તિને નવરાવેછે, પછી લુવેછે, ચંદન ચડાવેછે, અને ધરેણાં પેહેરાવેછે. તથા સાંજની વેળાએ આરતી કરેછે. શ્રાવક લોકો અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તેમની સ્ત્રિયો જ્યારે દેરાસરે જાયછે, ત્યારે સરસ કોથળીમાં ચોખા ઘાલીને લઇ જાયછે. મૂર્ત્તિની પાસે ભંડારની પેટી હોયછે, તેની ઉપલી બાજુએ કાણું કરાવેલું હોયછે તેમાં ચોખા નાંખેછે, તે આઠ દશ દિવસે ઉઘાડીને કાહાડી લઇ જનાવરને નાંખેછે અથવા તેમાં જીવાત પડે નહિ માટે આપી દેછે. કેટલાક લોક પેટીમાં પૈસા નાંખેછે ને તેનું નામ ભંડાર કેહેવાયછે. તેથી અગાઉ તેજ નાખવાનો ચાલ હશે.

ગૂજરાતમાં હિંદુઓ વર્ષની ત્રણ ઋતુ કલ્પેછે, શિયાળો, ઉન્હાળો, અને

"તેઓ ચકચકિત હથિયાર સજેલા એવા ત્રણવાર ચિતાની આસપાસ દોડચા; ચિતાનો સશોક અગ્નિ ત્રણવાર તેઓએ પાણીમાં નાંખ્યો; અને પછી પોક્કા મૂકી.

Lachlan Skav's Hhstowy of Moray.

ચોમાસું. શિયાળાના કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, અને માઘમાસ ગણાયછે; ઉન્હાળાના ફાલ્ગુણ, ચૈત્ર, વૈશાખ અને જેષ્ટ માસ ગણામછે; અને ચોમાસાંના આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ અને આશ્વિન માસ ગણાયછે.[૧] અકેકા માસના શુદિ અને વદિ એવા બે ભાગ છે.[૨] તેમાં શુદિ પક્ષ એ અજવાળિયું કહેવાયછે.

પેહેલા પર્વવિષે અમે આ ઠેકાણે લખિયે છિયે તે આશ્વિનના છેલ્લા ત્રણ દિવસથી બેસેછે. આ મહિનાની વદિ અથવા કૃષ્ણ પક્ષની તેરશ તે ધનતેરશ કેહેવાયછે. સવારના પ્રહરમાં ન્હાઇને મુહૂર્ત્ત હોયછે ત્યારે હિંદુઓ હળદર, દહીં આદિથી ધન ધોઇને પાટલા ઉપર મૂકેછે, તેની પૂજા કરેછે તેને ફૂલ ચડાવેછે, ધૂપ કરેછે અને બીજો સર્વે પ્રકારનો વિધિ કરેછે. તેજ વેળાએ ભરવાડ ગોવાળિયા અને બીજા લોક પોતાના ઢોરનાં શીંગડાં આદિ રંગવાની ધામધુમમાં મંડી જાયછે, માછી પોતાની જાળની પૂજા કરેછે* જમતા પેહેલાં આ પ્રમાણે પૂજા કરીને પછી કુટુંબના માણસ એકઠા થઈને ભોજન કરેછે. ગોવાળિયા પોતાના ઢોર દોડાવતાં ગામમાં

---

૧ ગૂજરાતી મહિનાને મળતા ઈંગ્રેજી મહિના નીચે પ્રમાણે (ઑસરેથી) છે.

શિયાળો.	કાર્ત્તિક	નોવેમ્બર.
	માર્ગશીર્ષ	ડિસેમ્બર.
	પાષ	જાન્યુઆરી.
	માઘ	ફેબ્રુઆરી.
ઉન્હાળો.	ફાલ્ગુણ	માર્ચ.
	ચૈત્ર	એપ્રિલ.
	વૈશાખ	મે.
	જેષ્ટ	જુન.
ચોમાસું.	આષાઢ	જુલાઈ.
	શ્રાવણ	આગસ્ટ.
	ભાદ્રપદ	સેપ્ટેમ્બર.
	આશ્વિન	આકટોબર.

૨ શુદિ અને વદિ એ શબ્દો છે તે બંબે શબ્દ મળી એક શબ્દ થયલો છે શુ=શુકલપક્ષ+દિ=દિન એમ "શુદિ" અને વ અથવા બ=બહુલ એટલે કૃષ્ણ+દિ=દિન એમ "વદિ" થયલા છે. ૨. ઉ.

* "તેટલા માટે તેઓ તેમની જાળને બળીદાન આપેછે, અને ગલના આંકડા આગળ ધૂપ કરેછે; કેમકે તેમને લીધે તેઓને રસાલ અથવા ભારે ભાગ

એકઠાં થઈને ભોજન કરેછે. ગોવાળિયા પોતાના ઢોર દોડાનાં ગામમાં અને ત્યાંથી પાછા આવીને ઘરમાં રોશની કરેછે. બીજે દિવસે કાળી ચૌદશ આવેછે તે સમયે હનુમાનની પૂજા કરેછે, અને રાત્રની વેળાએ મંત્ર સાધવામાં આવેછે. આ દિવસે પણ દીવા પ્રકટવામાં આવેછે અને ત્યાર પછી ગયા દિવસના કરતાં વધારે દીવા ઘેરઘેર પ્રકટવામાં આવેછે તે ઉપરથી તેનું નામ "દીવાળી"+ કહેવાયછે.

કાર્તિક શુદિ પ્રતિપદાને દિવસે હિંદુઓ દેવની આગણે અનકૂટ પૂરે છે. આ દિવસે પ્રાચીન સમયે ઇંદ્રની પૂજા કરવામાં આવતી હતી, પણ કૃષ્ણાવતાર થયો ત્યારે કૃષ્ણે સ્વર્ગના રાજની પૂજાને બદલે શ્રી ગોવર્ધન પર્વતની પૂજા કરવાની ચાલ ચલાવી.*

"મળતો હતો અને તેઓને પુષ્કળમાંસ મળતું હતું."—*Vide Habakkuk 1. 16.* અને ક્રિશ્ચિયન ઈયરનો કર્ત્તા નીચેની લીટિયોમાં ઇસારો કરે છે:—

"સદાકાળના કિનારા ઉપર દેવદૂતો આપણો અર્ઘ્ય માન્ય કરે તેવામાં રખે "ને આપણને નિરંતર ખાતલ કરે એટલા માટે આપણી પોતાની નબોને આપણે "નમન કરતા નથી."

+દીપ અથવા દીવ=દીવો+આલી=હાર. જૈન ધર્મિયો કહેછે કે દીવાળીનું પર્વ અ- "મારામાંથી નીકળ્યું છે, તે એવે પ્રકારે કે ચોવીસમા તીર્થંકર વીર પ્રભુએ હસ્તિપાળ રાજની નગરીમાં છેલ્લું ચોમાસું ગાળ્યું તે અવસરે રાજસભામાં પીત દેશણા દેતા હતા તેવામાં આસો વદિ અમાસની પાછલી બે ઘડી રાત્રે શાન્તિ નક્ષત્રમાં મોક્ષે ગયા, ત્યારે દેવતા ત્યાં આગળ આવ્યા તેમના તેજથી ચારેમેર પ્રકાશ થયો. વીર પ્રભુ મોક્ષે ગયા એટલે ભાવ દીપક લય પામ્યા ત્યારે લોકોએ દ્રવ્ય દીપક પ્રકટ કરયા, ભાવાર્થ કે પ્રભુ મોક્ષે ગયા તેથી જગતમાં તેમના વિના અંધારૂં થયું ત્યારે લોકોએ દીવા પ્રકટીને અજવાળું કરયું." રામે રાવણને વિજયાદશમિએ માર્યો તે પછી અયોધ્યા પધાર્યા તે દિવસ આસો વદિ અમાસનો હતો તે દિવસે પ્રજાએ આનંદમાં દીવા પ્રકટયા ત્યારથી મહિમા ચાલ્યો. વળી શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં પ્રાગ્જ્યોતિષના રાજા નરકાસુરને મારી તેણે હરણ કરેલી ૧૬૧૦૦ રાજ કુમારિઓને મુક્ત કરી અને તે પોતાને ઘેર ન જતાં કૃષ્ણને પરણી તેમને લઇ શ્રીકૃષ્ણ આસો વદિ અમાસે દ્વારકા આવ્યા ત્યારે દીપોત્સવ થયો, તે હજી પણ ચાલેછે.

(ભાષાન્તર કર્ત્તા.)

* આ વાતની વિગત ભાગવતના દશમસ્કંદ તથા "પ્રેમ સાગરના" રપ થી તે ૨૮ મા અધ્યાયમાં છે.

હવણાંના હિંદુઓ ગોવર્ધન પર્વતની સ્થાપના કરેછે, તેના ઉપર ધ્વજારોપણ કરેછે અને ઝાડની એક બે ડાખળિયો ખોસેછે તથા ફૂલ ચડાવેછે. વ્યાપારી લોકો પોતાના ચોપડા બદલેછે, ષોડશોપચારથી સારદા પૂજન કરવામાં આવેછે, માત્ર નવરાવવાનો વિધિ કરતા નથી. પેઢીનાં પાના ને કુંકુના ચાંદલા કરીને છાંટા નાંખેછે અને નીચે પ્રમાણે લખીને પૂજાની સામગ્રીની વસ્તુઓનાં નામ નામનાંજ લખેછે.

"શ્રી,

"શ્રી ગણેશાયનમઃ

"શ્રી શારદાજી સત્ય છે.

"શ્રી લક્ષ્મીજીનો ભંડાર ભરપૂર હજો.

"શ્રી અંબાજી માતા સત્ય છે,

"શ્રી બહુચરાજી સત્ય છે.

" સંવત્ ૧૯૦૮ કાર્તિક શુદિ ૧ શનિવારે શ્રી ભાવનગરમાં રાવળ "શ્રી વિજયસિંહ રાજ્ય કરેછે; તેમના તિલાયત કુંવર શ્રી દાજીરાજ છે, "અને દેશાઇ સૂરજરામ પ્રધાન છે. આ ચોપડો શા૦ મોતીચંદ સૂરચંદનો છે.

કંકુ શેર ૦॥	કંકુ શેર ૦॥
સાકર શેર ૧	સાકર શેર ૧
સોપારી શેર ૦	સોપારી શેર ૦
જાયફળ નંગ ૭	જાયફળ નંગ ૭

વૈશાખ શુદિ ૩ નો દિવસ ગૂજરાતી ભાષામાં અખાત્રીજ (અક્ષય તૃતીયા) કહેવાયછે, તે દિવસે દરિયામાં ચોમાસાનું તોફાન થવાનો પ્રારંભ ગણાયછે, એટલે દરિયો વાહાણુ ચલાવવાને કામનો રહેતો નથી. એ દિવસ બહુ શકુનિયાળ ગણાયછે. બીજને દિવસે હિંદુઓ ગામની બાહાર જઇને અનાજનું ગામ રચેછે, અને વિવિધ પ્રકારના અનાજની ઢગલિયો કરેછે, તથા રાજાને ઠેકાણે એક પૈસો મૂકીને તેની સ્થાપના કરેછે. પ્રધાનને ઠેકાણે સોપારી મૂકેછે અને થોડું રૂ, થોડી ખાંડ, અને બીજી વસ્તુઓ

ભૂકેછે, ત્રીજની સવારમાં લોક પાછા આવીને જૂવેછે ને રાત્રની વેળાએ ઝાડિયોએ આવીને જે દાણાની ઢગલીને નુકસાન કરેલું જોવામાં આવે છે, તો તે જાતના દાણાનો પાક આવતા વર્ષમાં બરાબર થશે નહિ એમ તેઓ ધારણા કરેછે. જે દિશાભણી રૂ ઉડીને ગયું હોયછે તે દિશામાં રૂ નો ખપ જાગશે, અને તેજ પ્રમાણે રાજા અને પ્રધાનને ઠેકાણે સ્થાપના કરેલા પેમાને અને સોપારીને ત્યાંને ત્યાં રેહેવા દીધા હોયછે તો તેઓને કોઇ હરકત કરશે નહિ અને ખશેડવામાં આવ્યા હોયછે, તો હરકત થશે, એવી ધારણા ધારવામાં આવેછે. આ રીતિ ગૂજરાત કરતાં માળવામાં હજી લગણ ઘણી ચાલેછે એમ કેહેવાયછે. રત્નમાળાના કર્ત્તા કૃષ્ણાજી બાલ્હણે શકુનની યથાસ્થિત વિગત પોતાના ગ્રંથમાં લખી છે. રણભૂમિમાં જતાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે એક સેનાને અપશકુન થયા તેથી તે હારીઃ–

"પ્રથમ ચાલતાં સન્મુખ છીંક થઇ, કૂતરૂં રડવા લાગ્યું–એ શકુન સારાં નહિ. જમણી બાજુએ બિલાડું ઉતરયું, ગધેડું ભૂકયું અને ગીધ પક્ષી ભયંકર રીતે બોલવા લાગ્યા. સન્મુખ વિધવા અને સન્યાસી આવી મળ્યાં, તિલક વિનાનો દ્વિજ મળ્યો, ઉદાસી મળ્યો, લોટનું વાસણ લઇને કોઇ મળ્યું, અને છૂટે કેશે સ્ત્રી મળી."× તોપયણ એક બીજે પ્રસંગે તેવીજ સેનાને ઉપરા ચાપરી સારા શકુન થયા તેથી તે આનંદ પામીઃ–

"હાથમાં* પુસ્તક ધારણ કરેલું એવો દ્વિજ પંડિત મળ્યો; છોકરા સહવર્ત્ત-

---

+ચોપાઈ.

प्रथम चलत सनमुख भई छीका, रोवत स्वान शुकन नहि नीका;
उतरत दछिन भाग मांजारा, बोलत रासभ गिध भयकारा.
मिल सनमुख विधवा सन्यासी, तिलकहीन द्विज कोउ उदासी,
पिष्ट पात्र धर विखरित केशा, मिल ऐसे शंकित नहि लेशा.

*चोपाई.

मळयो द्विज पंडित पुस्तक धर, मिलि सधवा ससुता पनिहार;
मिल्यो अश्वार छत्री सहथ्यार, मिल्यो फूलपात्र ग्रही स्त्रकार.
मिली सुरभी सवछा अरचीत, विलोकी भई नृपकी बहु प्रीत;

માન સમવા પાણિયારી મળી; હથિયાર સજેલો ક્ષત્રી અશ્વાર મળ્યો. હા-
થમાં ફૂલની છાબ લીધેલી એવો માળી મળ્યો; વાછડા સાથે અર્ચિત
ગાય મળી."*

હવણાંનો એક ગૂજરાતી ગ્રંથકર્ત્તા કેહેછે કે, "અખાત્રીજની સવારે,
"કોઈ એક ગામમાં પાંચ જણા ટાહાડા શકુન જોવાને ગામની બાગેજે
"ગયા. શિયાળ અને બીજા પ્રાણિયોના શબ્દના શકુન સાંભળીને તેઓ ઘર
"ભણી પાછા જવાને જતા હતા, તેવામાં તેમના માહેલો એક જણ ખમ-
"ચ્યો અને નીચે બેશી ગયો, અને બીજા ચાર જણા તેને માટે ઉભા
"રહ્યા. આ વેળાએ એક બેડુતની સ્ત્રી તેના ધણી સાથે વાતો કરતી હતી, તે
"તેમના સાંભળવામાં આવી; તેમાં તેણિયે કહ્યું કે, 'આ વર્ષમાં બળદ વે-
"ચાતો લેવો પડશે કે નહિ?" બેડુને ઉત્તર આપ્યું કે, આ ચાર જે ઉભા
"છે તેમની તો કાંઈ ધારતી નથી, પણ આ એક બેહો છે તેની આશા મને
"ઓછી છે; એ આ વર્ષમાં મરી જશે એમાં કાંઇ સંદેહ નહિ." આવા શ-
"કુન સાંભળીને જે માણસ બેઠેલો હતો તેને લાગ્યું કે 'હવે આ વર્ષમાં હું
"જીવીશ નહિ.' મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે તે એટલો બધો ડરી ગયો કે
"જેટલી મુદત કહી હતી તેટલાની અંદર ખરેખાત તે મરણ પામ્યો."

"એક ધરડી કણબણના છાપરા ઉપર એક હોલો બેશીને બોલતો હતો,

---

* બ્રાઉડ કેહેછે કે, "બહુ પ્રાચીન કાળથી, છીંક થાય તે અમંગલસૂચ-
ક ગણાતી આવી છે." ઈયુસ્ટેથિયસે હોમર ઉપર લખતાં ઘણા દિવસ ઉપર
લખ્યું છે કે, ડાબી બાજૂએ છીંક થાય તે માનશકુનિયાલ ગણાયછે, પણ જમ-
ણી બાજુએ થાય તે શકુનિયાલ ગણાયછે. ક્રિશ્ચિયન દેશમાં, માણસ છીંક
આય ત્યારે તેને આર્વાદ દેવામાં આવેછે, અને એ ચાલ સામાન્યપણે પ્રવર્ત્યો-
છે, તે મૂર્ત્તિપૂજાના સમયથી ચાલ્યોછે.

એજ ગ્રંથકર્ત્તા લખેછે કે રાત્રની વેળાએ જે પડોશમાં કૂતરૂં રડતું હોય
તેમાં જે માંદુ હોય તે મરી જશે, એવા તે માનશકુન સૂચવેછે; વળી અજા-
ણ્યાં બિલાડાં અવર જવર કરે તે પણ એવાજ શકુન ધારવામાં આવે છે. ફ્રા-
ન્સમાં, ગૂજરાતમાં જે શકુન પ્રસિદ્ધ છે, તે ઇગ્લંડ અને બીજા ઘણા દેશ જે
ખરેખરા સુધારાનો ગર્વ કરતા (અથવા હજી કરે છે) ત્યાંના શકુનની સમા-
નના ગણી શકાય.

"તે સાંભળીને તે રડવા કૂટવા માંડતી. એક વાર ત્યાં એક બ્રાહ્મણ આવી "પોહોંચ્યો તેને તે ડોશી કહેવા લાગી, ઓ મહારાજ ! આ મારો પીટયો "હોલો મારી વાંસે થયો છે, એણે મારા ધણીને, મારા બે છોકરાને, અને "મારી છોકરી એટલાંને ખાધાં અને હવે તે મારા જીવ વાંસે થયો છે; "નિત્ય આવીને મારા ઘર ઉપર બેશીને બોલેછે. બ્રાહ્મણે તેને મંત્રીને સાત "કાંકરા આપ્યા તે સાત દિવસ સુધી હોલા સામા નાંખ્યા, ત્યાર પછી તે "ફરીને પાછો આવ્યો નહિ, તે ઉપરથી તે ઘરડી ડોશિયે બ્રાહ્મણને પરમે- "શ્વર જેવો જાણ્યો."

"ગૂજરાતમાં લોકો એમ માનેછે કે નિત્ય જો હોલો કે ઘૂડ ઘર ઉપર "આવીને બેસે તો ઘરના કોઇ માણસનું મરણ નીપજે. વળી જો કાગડો* "માણસના ઉપર બેસે અથવા તેના ઉપર ગરોલી પડે તો તેનો આવરદા "ઘટે એમ માનેછે. આવા સંકટમાંથી ઉગરી જવા સારૂ, જેને ઉપર પ્રમા- "ણે બનાવ બન્યો હોય તે તે અવસરે પેહેરેલાં લૂગડાં બ્રાહ્મણને આપી દે "છે અને નહાય નાંખેછે. જો આવો બનાવ રાજાને બને તો તે હોમ ક- "રાવેછે. જ્યારે આકાશમાંથી તારા ખરે, અથવા ધરતી કંપ થાય, અથવા "જંગલી પ્રાણિયો ગામડામાં પેસે, અથવા ગમે તે ઉત્પાત થાય તો સામ-

---

* ઘૂડ અને કાગડા નિરંતર અપશકુનિયાલ પક્ષી ગણવામાં આવ્યા છે– *Vide Brand's "Popular Antiquities,"* એમાં બીજા દૃષ્ટાન્તોની સાથે નીચેનાં પણ છેઃ—

"ઘુમાડિયાની ટોચો ઉપર ઘૂડ જ્યારે ઘુઘવે ત્યારે કોઈના મરણ વિષે તમારા સાંભળવામાં આવશે એ વાત નક્કી છે." *Reed's Old Plays, VI. 257*

"અગાઉથી ભવિષ્ય સૂચવનાર કાગડો તેના ચુંપડા ઉપર બેઠો અને અપ- "શકુનિયાલ બોલ્યો તેથી આપણને આપણા ભાગ્ય વિષેની ચેતવણી આપી."

Gay's Pastorals.

"તારા જન્મની વેળાએ ઘૂડ ઘુઘવ્યો, એ મોટી નિશાની છે; ભાગ્યહીણ "વેળા સૂચવનાર રાતનો પક્ષી બોલ્યો; કૂતરાં રડ્યાં, અને વિકરાલ તોફાનો- "એ ઝાડો ડોડળાવી નાંખ્યાં; ઘૂમાડિયાના માથા ઉપર કાગડો બેઠો, અને ચીં- "ચાં કરતી શુષ્કળિયે બેદયુક્ત બેશૂર અવાજ કર્યો. *Third Part of King Henry VI. Act V, sc. 6.*

"વેદ પ્રમાણે રાજાને વિધિ કરવો પડેછે. જો રાજા આ પ્રમાણે કરવાને "કસુર કરે તો લોકો એમ માનેછે કે જે દેશ ઉપર તે રાજ્ય કરતો હોય "તે દેશ ઉપર ભારે ઉત્પાત થાય. તોયપણ ઉપાય ગમે તો કરો અથવા ના "કરો તથાપિ જેમ બનવાનું હોયછે તેમ બન્યાં જાયછે."

"ગૂજરાતી ભાષામાં "ઓખાહરણ" એ એક લોકપ્રિય કવિતાનું પુસ્તક છે, તેમાં લખ્યું છે કે, બાણાસુર અને તેની રાણી એક દિવસને સમયે પ્રાતઃકાળમાં દરિયા કિનારા ઉપરના પોતાના [૧]શોણિતપુરનાં મેહેલના ઝરૂખામાં બેઠાં હતાં, તે સમયે એક ચાંડાલણી રસ્તામાં ઝાડુ કાઢવાને આવી અને રાજરાણીનાં મુખ જોવાય નહિ એટલા માટે તેણિયે પોતાની સાવરણી આડે ધરી, તે જોઇને રાજાએ તેને બોલાવીને ધમકી દઇ પૂછ્યું કે તેં સાવરણી આડી કેમ ધરી ? ત્યારે તેણે પ્રથમ એમ કહ્યું કે, હું અકેમ જાત છું તેથી તમને મોહો દેખાડું તો તમે મને મારી નંખાવો એટલા માટે મેં એમ કર્યું. આ વાત રાજાએ માની નહિ અને ધ-

---

સિન્ધુ નદી ઉપર મછવા ફેરવવાવાળા તેમના વાહાણો ઉપર કાગડાને બેસવા દેતા નથી, અને તેને અતિશય માનશકુનિયાળ ગણેછે. બીજી જાતિના કાગડાની પેઠે સ્વીડનમાં શુષ્કલી, ગુહ્યાર્થ સૂચક, અને હડહડતી ડાકણનું પક્ષી ગણાયછે અને તે પિશાચ અને રાત્રની બીજી ગુહ્ય શક્તિયોના તાબાનું છે જ્યારે ડાકણો "વાલપરજીની" રાત્રે "બ્લોકલી" ભણી અસ્વાર થઈને જાયછે. ત્યારે તેઓ પોતાની મેળે શુષ્કલીનું રૂપ ધારણ કરેછે. જ્યારે આ પક્ષિયોનાં ઇંડાં ઉન્હાળામાં ખરી જાયછે અને ડોક તે વિનાની થઇ જાયછે ત્યારે ગામડાના લોકો કહે છે કે તેઓ બ્લોકલી પાસે જઇ આવેલીછે અને તેમણે એ દુષ્ટનો ધાસ વહી આણવા માંડીછે તેથી ધૂસરાએ કરીને તેઓનાં ઇંડાં ખરી પડ્યાં છે. ડેન્માર્કમાં કાગડો શકુન જોવાનું પક્ષી ગણાયછે પણ તે બસુસ કરીને અપશકુનિયાલ ગણાતો નથી. ઓલાફ્ટીગવાસન એક ક્રિશ્ચિયન છતાં પણ કાગડો ડાબે કે જમણે પગે ઉભો રહે તો તે જોઇને તે સારા કે નઠારાનું ભવિષ્ય વર્ત્તતો, તે ઉપરથી તેના શત્રુઓએ તેની કકળીન (કાગડાનો પગ) એવી ખીજ પાડી. ઉત્તર જર્મનીમાં કોઇ ઘર ઉપર કાગડો કાકા કરતો ઉડે તો તે ઘરમાંનું કોઇ માણસ જલદી મરશે એવું માનવામાં આવતું.

૧ શોણિતપુર મિસરદેશ (ઇજિપ્ત) માં હતું.

મકી આપીને ખરું કારણ કહેવાને આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે તારા વાંકની તને ક્ષમા કરીશું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મહારાજ! તમને કાંઈ સંતાન નથી ને સવારના પોહોરમાં વાંઝિયાનું મુખ જોવું અપશકુનિયાળ ગણાયછે માટે મેં એમ કહ્યું. આવું સાંભળીને રાણીને ઘણું દુઃખ થયું અને તે સારી પેઠે રડવા લાગી; અને રાજાને કહેવા લાગી કે આ રાજમેહેલ બાલકના પારણા વિનાનો મને ગોસાઇના મઢ જેવો અને સ્મશાન જેવો લાગેછે; માટે તમે સંતાન સારૂ શિવની પ્રાર્થના કરો. બાણાસુરે પછી કૈલાશમાં જઈને શિવનું ઉગ્ર તપ કરવા માંડયું, ત્યારે શિવે પાર્વતીને પૂછ્યું કે આ આગ્રહી તપસ્વીનું હવે શું કરવું? પાર્વતીને ગણેશ અને ઓખા (ઉષા) એવાં બે સંતાન હતાં, તેમાંથી એક પણ આપવાની તેણે ના કહી. પણ શિવે ઘણો આગ્રહ કરીને તેને ઓખા અપાવી, અને પોતાના સંતાનની પેઠે તે પુત્રીને ઉછેરવાની આજ્ઞા કરી.

ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે બાણાસુરને શિવે ઘણું બળ આપ્યું હતુ તેથી ગર્વિષ્ટ થઇને, કોઇ લડવાને મળ્યું નહિ એટલે મહાદેવનાજ સામો થયો, તે ઉપરથી મહાદેવને ઘણો કોપ ચડયો અને શાપ દીધો કે ઓખાનો વડસસરો તારા હાથનું બળ નરમ પાડશે. આવો બનાવ બન્યો તેથી બાણાસુરે તે કન્યાને ઠેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ તેના પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે, ઓખાને કુંવારી રાખજો; એટલે પછી કાંઈ બીક રહેશે નહિ. તેણે તે પ્રમાણે કરવાને એકદંડિયો મેહેલ દરિયા કિનારે બંધાવ્યો, તેના ઉપર કોઈનાથી ચડાય એવું રાખ્યું નહિ. ત્યાં ઓખાને અને તેની સખીને રાખ્યાં. અને મેહેલની આસપાસ ચોકી મૂકી દીધી અને આજ્ઞા કરી કે બન્નેને માત્ર ખાવા જેટલીજ સામગ્રી સમય થાય ત્યારે દોરડું નીચે નાંખે તેણે બાંધવી એટલે તે ઉપર ખેંચી લેશે. ઓખાએ આ કારાગ્રેહની જગ્યાએથી પણ વરને માટે પોતાની માતા પાર્વતી અથવા ગૌરીની પ્રાર્થના કરવા માંડી. તેણિયે ત્રણવાર ગૌરીની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી દેવિયે તેને કહ્યું કે તુ ત્રણ સ્વામી વેરે પરણીશ; પણ ઓખાએ પ્રાર્થના કરી કે બે વાર મને રંડાપો આવે એમ થવું જોઇયે નહિ. તે ઉપરથી ગૌરિયે કહ્યું કે, "એક વાર સ્વપ્નમાં પરણીશ, બીજી વાર છાની રીતે પરણીશ, અને ત્રીજી વાર પ્રસિદ્ધ રીતે પરણીશ;

પણ ત્રણે વેળાએ તું એકજ ધણી સાથે પરણીશ. ગૌરીના કથન પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નના કુંવર અનિરુદ્ધ વેરે તે પરણી. અને શ્રી કૃષ્ણે (શિવ તેની વની લજ્જા તોપણ) બાણાસુરનું બળ ખુંચી લીધું.*

આ પ્રમાણે "ગૌરીપૂજન" નું પર્વ ચાલ્યુ. તે ચૈત્ર માસના પેહેલા મહિના અ.ષ.૬ શુદિ ૧૨ ને દિવસે બેસેછે, તે દિવસની તૈયારીને માટે પાંચથી તે દશ વર્ષની બાલકિયો માટીની ગૌરીની મૂર્તિ બનાવીને. વસ્ત્ર પેહેરાવેછે અને બંને બાજુએ ઘઉં અને જુવારીના જવારા વાવ્યા હોય તે મૂકેછે. બારશની સવારમાં તેઓ પથારીમાંથી ઉઠેછે તેવી નદિયે (કે તળાવે) નાહવા જાય છે. ત્યાંથી પાછી આવીને ગામની બધી છોકરિયો એક ઠેકાણે એકઠી થાયછે. અને ત્યાંથી શ્રી કૃષ્ણનાં ગીત કે ગામના ધણીનાં ગીત ગાતી ગાતી જે બાલકના સ્વાધીનમાં ગૌરીનીમૂર્ત્તિ સોંપેલી હોયછે તેને ત્યાં જાયછે, ત્યાં ષોડશોપચારી પૂજન કરેછે અને તેના મ્હોં આગળ જે મૂકેછે તે બાલકને મળેછે, છોકરીની મા કે પછી મ્હોટી બેડુન ત્યાં આવીને છોકરીને કેહેછે તે પ્રમાણે તે ગોરમા પાસે માગેછે કે મને "સારો વર આપજો" પછી ગોરને ઘેરથી પોતાને ઘેર જાયછે અને રસ્તામાં પીપળાના ઝાડની, ગાય, કૂવો અને છેવટે પોતાના બાપના ઘરના ઉમરાની પૂજા કરેછે. ગોરનું વ્રત કરનાર આખા દિવસમાં માત્ર એકજ વાર ખાયછે, પણ આ વાત માત્ર કેહેવા જેવીજ રહી છે,† સાંજે ચાર વાગતાં ફરીથી બધી બાલકિયો પોતાના બાપના ગજા પ્રમાણે લૂગડાં લત્તાં અને ઘરેણાં પેરેરોને દર્શન કરવાને નીકળેછે અને સર્વે દેવની એક પછી એક પૂજા કરેછે, ગોરનો દિવસ છોકરિયો ઘમ્મ કરીને ગામના તલાવને કિનારે રાત પડતા સુધી કાલાડેછે, તે વેળાએ ટોળું વળીને ચાલતી ચાલતી જેમ કોઇ મરી ગયું હોયને સ્ત્રિયો કૂટે તેમ "હાયરે, ડેડા, હાય! હાય!" એમ કહીને કૂટેછે અથવા ડેડાને બદલે તેમના રાજાનો શત્રુ જે કોઇ બીજો રાજા હોય તેને નામે કૂટેછે કે પછી લોકનો અણગમતો કોઈ પુરુષ હોય તેને નામે કૂટેછે.

---

* બાણાસુરના હાથ છેદી નાંખ્યા એવી કથા છે. ભા ક.

૧ એને અકોતે બેડાં છે એમ કેહેછે, કેમકે જ્યાં સુધી ઉઠીને હાલ ચાલ કરે નહિ ત્યાં સુધી બેડાં બેડાં ખાવામાં બાધ ગણવામાં આવતો નથી. આ વ્રતને કચ્છ કાડિયાવાડમાં મોળાકોત (મોળુ એટલે લૂણ વિનાનું અકોત=ખાવું.) કેહેછે. ૨ ઉ.

જે બાલકિયેાનેા વિવાહ કરી રાખેલેા હેાયછે તેને સાસરેથી ગેારેાના પર્વને દિવસે લૂગડાં અને ઘરેણાં મેાકલેછે.

ગૂજરાતી સ્ત્રિયેામાં એક દુહેા પ્રવર્ત્તી ગયેા છે કે શ્રાવણના પેહેલા પાંચ દિવસમાં જો વર્ષાદ થાય નહિ તેા દુકાળ પડેઃ—

"શ્રાવણ શુદિ પંચમી સુધી, જો નવ વરશે મેહ,
કંથ પધારેા માળવે અમે જાશું પિહેર."

જ્યારે ઘણા દિવસ સુધી વર્ષાદ વરસતેા નથી ત્યારે હિંદુઓ ધારેછે કે ઈંદ્ર આપણું ગામ ઉજ્જડ કરી નાંખવા ઇચ્છેછે તેથી તેની ઇચ્છાને સ્વાધીન થઇ તેનેા કેાપ શમાવવા સારૂં લેાકેા ટોળે ટોળાં થઈને ગામ ઉજ્જડ કરી જતા હેાય તેમ બાહાર ઉજાણિયે નીકળેછે, જ્યાં દેશી રાજ હેાયછે ત્યાં ઉજાણીને આગલે દિવસે રાજા ઉજાણી કરવાની દાંડી પીટાવે છે અને તે દિવસે કેાઈ ગામમાં દેવતા સળગાવે તેા તેની પાસેથી દંડ લેછે,

વર્ષાદ આણવાનેા એક બીજો ઉપાય કરેછે તે એ કે પેાતપેાતાના ગામની માતા જોને આવતાં હેાય તે ભુવાને બેાલાવેછે, તે આવીને થેાડા જંત્રમંત્ર કર્યા પછી માતા આવ્યાં હેાય એમ ધૂણવાને મંડી જાયછે. હિંદુઓ તેને માતા સમજીને કેહેછે કે "માતાજી વર્ષાદ કેમ વરસતેા નથી? ભુવેા પછી હાથપગ પછાડી અને આંખેા ફાડાડીને કેહેશેકે, "તમે મને નૈવેદ્ય કરતાં નથી તેા પછી વર્ષાદ કેમ વરસે." તેઓ કેહેશે કે "અમે ભૂલ્યાં માતાજી, અમે તમારાં છેાકરાં છિયે, તમે જ્યારે કેહેશેા ત્યારે અમે તમને નૈવેદ્ય કરીશું." ત્યાર પછીથી માતાનેા જે પ્રથમ વાર આવે ત્યારે માતાને માટે કેવું નૈવેદ્ય કરવું તે ભુવેા કેહે તે, યેાગણીને મનુષ્યની કાપરીમાં ખાવાનું પ્રિય છે તેથી તેને બદલે માટીના એક કોકરામાં નૈવેદ્ય પૂરીને ગામને ઉગમણે દરવાજે થઈને, અગાડીથી કુંડાળું કરીને પાણી છાંટી રાખ્યું હેાય છે ત્યાં જઇને મૂકેછે. પ્રત્યેક ઘરના માણસેાને નૈવેદ્ય ધરાવવાનું હેાય છે તેથી કેાઈ વાર તેા એવાં પાત્રની સંખ્યા ઘણી વધી જાયછે પછી કૂતરાં, કે ઢેડ તે ખાઇ જાયછે, અને જો ત્યાર પછી વર્ષાદ વરસેછે તેા તેને માતાજિયે મેાકલ્યેા એમ માનવામાં આવેછે.

વર્ષાદ વરસે એટલા માટે વળી બીજી એક રીતિ કરવામાં આવેછે. તે એ કે, શિવની જળાધારીમાં પાણી જવાનો રસ્તો હોયછે તે બંધ કરીને લિંગ બૂડી જાય એમ ટકોટક પાણી ભરેછે અને વર્ષાદ આવે નહિ ત્યાંસુધી આઠ દિવસ લગણ લાગટ એમ કરેછે.

આવે પ્રસંગે કણબીની અને ભીલ વાઘરિની સ્ત્રિયો વર્ષાદને વિનવતી ફળિયે ફળિયે નીચેની મતલબનાં તેનાં ગીત ગાતી ફરે છેઃ—

ખેડુતે હળ છોડી દીધુ, ઓ ! મેઉલા,
તેની દયાને માટે તું વરસ, ઓ ! મેઉલા,
ભલાઓ ભલીને ઘેર મોકલી, ઓ ! મેઉલા,
તેના બાળક તેનાથી વિખુટાં પડ્યાં ઓ ! મેઉલા,
નદીમાં નદીનાં નીર ખુટિયાં, ઓ ! મેઉલા,

તે બાયડીની સાથે એક છોકરૂં હોયછે તેના માથા ઉપર એક ટોપલીમાં માટીની મૂર્ત્તિ કરીને તેમાં લીંબડાંની ત્રણ ડાખળિયો ખોશેલી હોય છે તે લઇને ઘેરઘેર ગાતી જાયછે એટલે ઘરમાંથી સ્ત્રી આવીને તેના ઉપર પાણી રેડેછે તેથી છોકરૂં આખે શરીરે નવાઇ જાયછે ને પછી પેલી સ્ત્રીને દાણા આપેછે.

શ્રાવણ મહિનાના વદિ પક્ષની પાંચમ આવેછે ત્યારે શેષનાગની પૂજા કરવા સારૂં ઘરની એક ભીત ધોળીને તેના ઉપર નાગપાશ ચીતરેછે. અને આવતા વર્ષને માટે તેની કૃપા સંપાદન કરી લેવા સારૂ પછી તેની પૂજા કરેછે, અને શેષનાગને કેહેછે કે બાપજી ! તમે મને પ્રસન્ન હજો. હિંદુરીત પ્રમાણે રાજાની સલામી આપવાનો આ દિવસ છે. આ પર્વ "નાગ પંચમી[1]" કેહેવાયછે.

તેને બીજે દિવસે "રાંધણ છઠ" આવેછે અને તે દાહાડે સાતમને દિવસે "શીતળા સાતમ" (ટાહાડીશિયલ) આવેછે તેને માટે રાંધી મૂકેછે. સાતમને દિવસે ગૃહસ્થના ઘરના ચૂલામાં શીતળાદેવી ભટકતી ફરે એમ ધારવામાં આવેછે માટે તે દિવસે જો દેવતા શાળગાવવામાં આવે તો દેવીનો કોપ થાય. જે ગ્રંથકારના પુસ્તકમાંથી અમે અગાડી ઉતારો કરી લીધો છે તે શીતળા દેવીનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપેછેઃ—

---

૧ શાસ્ત્રમાં અજવાળિયાની પાંચમ તે નાગપંચમી ગણીછે. ૨. ઉ.

"અમારા પડોશીની દીકરી વર્ષ ચારની હતી તેને આ વર્ષમાં બ-
"ળિયા નીકળ્યા અને તેના માબાપની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બે દીકરા વચ્ચે
"એકજ દીકરી હતી તેથી તેના ઉપર બાપ અને માને બહુ હેત હતું.
"દીકરીનો ખાટલો ઘરમાં ઢાળીને આડા પડદા બાંધ્યા, લીંબડાની ડાખ-
"લિયો બારણે બોશી, અને એક રામપાત્રમાં ગધેડાનાં લીડાં, ગાયનું મૂત્ર
"તથા લીંબડાનાં પાંદડાં એટલાં વાનાં ભેળાં કરીને રાખ્યાં હતાં. તેના
"ઘરનું માણસ કંઈ કામ સારૂ ઘરથી બાહાર જઈ આવે તો તે રામપા-
"ત્રમાં જમણા પગનો અંગુઠો બોળીને ઘરમાં પેસે, તથા કોઇ સગુ, પ-
"ડોશી અથવા બીજું માણસ જોવા સારૂ આવે તો તે રામપાત્રમાં પગ
"બોળી ઘરમાં પેસે, કારણકે જે માણસ બળિયાના ખાટલા પાસે જતુ
"હોય તેના ઉપર પણ બીજા માણસનો પરછાયો પડવા દેતા નથી; પણ
"પેલા રામપાત્રમાં પગ બોળે તેના પરછાયાનો બાધ નહિ. રજસ્વળાનો
"પરછાયો તથા પુરૂષસંગમમાં આવેલી બાયડીનો પરછાયો બળિયાના રો-
"ગવાળા બાળક ઉપર પડવા દેતા નથી, તથા ન્હાઇને શરીર લોહ્યું હોય
"નહિ એવા માણસનો પરછાયો પણ પડવા દેતા નથી. આ છેલ્લાને માટે
"શી અડચણ હશે તે મારા સમજવામાં આવતું નથી. ઘરનાં સર્વે માણસ
"લીંબડાનાં પાંખડાં પાસે રાખેછે, કારણ કે કોઈ અપવિત્ર માણસનો પર-
છાયો તેના ઉપર પડે નહિ. આ પ્રમાણેની સર્વે સંભાળ રાખવાનો બંદો-
બસ્ત મારા પડોશિયે કર્યો હતો. પછી જેમ જેમ દિવસ વધતા ગયા તેમ
તેમ એ રોગ વધ્યો એટલે ભણેલા બ્રાહ્મણ પાસે શીતલાસ્તોત્રના પાઠ ક-
રાવ્યા. એ સ્તોત્ર રૂદ્રયામલ ગ્રંથમાં છે અને તેમાં શીતળા દેવીનું વર્ણન
"કરેલું છે કે, 'શીતળાને ગધેડાની અસ્વારી છે, નાગે વેશે છે, અર્ધું સપડું
માથે ઓઢ્યું છે, હાથમાં ઉઘાડિયો છે, બીજા હાથમાં સાવરણી છે અને
તે ચાંડાલ જાતિની છે.' એવું ડરપોક વખાણ કરીને પછી લખ્યું છે કે,
હે, મ્હોટી દેવી! તું જગત્ માતા છું અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, તથા
ઇંદ્ર આદિક દેવ તારી નિરંતર પૂજા કરેછે તે માટે હું તારી વિનંતિ કરૂંછું
કે આ બાળકને તું સુખ કરજે.' પછી એવા પાંચ બ્રાહ્મણ પાસે કરાવ્યા,
તથા શીતળાને પ્રસન્ન કરવા સારૂં ગધેડાને ઘાસ ખવરાવ્યું અને બહુના
ઠોડા ખવરાવ્યા પણ રોગ તો વધતો ગયો ત્યારે બાધાઓ રાખવા માંડી

કે છોડીને સુખ થશે તો તેના ભારોભાર ગોળ તોળીને બ્રાહ્મણને વેહેંચી દઇશ, તથા ખજુરની તુલા કરીશ. આવી નિત્ય બાધાઓ રાખી વળી એની પણ બાધા રાખી કે, આ છોડીને બહુચરાજી તેડી જઈશું અને ત્યાં પચીસ બ્રાહ્મણ જમાડીશું. અને એ છોકરીના વાળ ત્યાં ઉતરાવીશ* વળી તેની માએ બાધા રાખી કે, આ છોડીને બળિયાદેવને પગે લગાડ્યા પેહેલાં હું કાંચળી નહિ પેહેરું, અને માથે બળતી શગડી લઇને મ્હોડામાં બાસડું ગૂ ભરેલું લઇને ત્યાં હું જઈશ. અને રૂપાનાં નયન (ચખોઇ) કાગળનો તા, અને સાકર તોલા બે અને દ્રાક્ષ આદિ ટાહાડકની પડી લઇ જઇશ, તેમજ કોરો ઘડો ટાહાડા પાણીનો લઇ જવાની પણ તેણે બાધા રાખી. વળી તેને બાપે બાધા રાખી કે બળિયે પગે લગાડ્યા પેહેલાં હું પાથડી નહિ પેહેરું, અને બળિયાની જગ્યા ચાર ખેતરવાહ રેહેશે ત્યાંથી લોટતો જઈશ. ત્યારે બાયડિયે કહ્યું કે તમારે શરીરે સુખ નથી માટે બે ખેતરવાહને છેટેથી ગડથોલાં ખાવા માનો ત્યારે તેણે કહ્યુ કે મારી દીકરીને જીવતી રાખશે તો હું આટલું દુઃખ ભોગવીશ.' એ પ્રમાણે આખો દાહાડો એક પછી બીજી દેવની બાધા આખડિયો રાખવામાં ગયો પણ છોકરીને સારૂં થયું નહિ. ત્યારે બાપાપ રોવા લાગ્યાં, એટલે જોવા આવનારાંએ ધીરજ આપી કે તમે રોશો નહિ બળિયા બળિયા કરો ત્યારે એની માએ કહ્યું કે મુવો પીટયો બળિયો મારા પેલા ભવનો દુશ્મન, ગોઝારો મારી દીકરીનો જીવ લેવા આવ્યો છે. પછી બીજા માણસ કેહે કે બાઇ એમ બોલો નહિ એ તો જેમ રાજા કારભારીનો દંડ લેવા સારૂં ઘણો ત્રાસ દેખાડે તેમ બળિયો માનતાઓ સારૂ અકળામણ દેખાડે તેથી અકળાવું નહિ અને આપણા ઘરને છોકરે છઇયે જાણે અજાણે બળિયાની મશ્કરી કરી હોય તે સારુ વિનતિ કરો. પછી બળિયાની વિનતિનાં વચન કહ્યાં તે લખતાં મને લાજ આવેછે, તે આ પ્રમાણે છેઃ—'ઓ બળિયા! અમે કોઈ દાહાડો જાણે અજાણે તારી મશ્કરી કરી હોય તો તુ ક્ષમા કરજે, અમે ભૂલ્યાં, અમે જખ મારી, તારૂં ગૂ ખાધું, ભલો થઇને હવે તુ મારી દીકરીને સુખ કર,

* ગુજરાતમાં ઘણું કરીને છોકરિયોના વાળ ઉતરાવવામાં આવતા નથી પણ કચ્છ કાઠિયાવાડમાં ઘણીખરી નાતોમાં જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં ચૌલવિધિનો સંસ્કાર કહેલો છે.

એમ કરતાં પણ તે દીકરી મરી ગઈ. ત્યાર પછી બળિયાને ઘણી ઘણી ગાળો દઇને હાય ગેાઝારા હાય હત્યારા ! કરીને ફૂટણામાં ફૂટયેા, તથા બળિયાના નામને રોઇયેા. પછી માસ એક જતે તેનાજ દીકરાને બળિયા નિસર્યા એટલે પછી એજ રીતે બળિયાની બાધાઓ રાખી. છોકરેા સાજો થયેા ને બધી બાધાઓ પૂર્ણ કરી.

"શીતળા સાતમ" પછી જન્માષ્ટમી આવેછે તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણનેા જન્મ થયેા છે. આઠમને દિવસે ઉપવાસ કરવેા પડેછે. મહારાજનેા જન્મ મધ્યરાત્રે થયેલેા છે તેથી જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણમંદિર હેાયછે ત્યાં ત્યાં આખી રાત્ર રાજાના કુંવરના જન્મને દિવસે જેટલેા વિધિ કરવામાં આવેછે તેટલેા તે રાત્રિયે કરવામાં આવેછે. બાળકૃષ્ણની મુર્ત્તિને પારણામાં ઝુલાવેછે, તેના મ્હેા આગળ વાદિત્ર વજડાવેછે; અને વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરાવામાં આવેછે, જન્મ થવાની વેળા આવેછે ત્યારે ઘણા સેવકેાની મંદિરમાં ભીડ થાયછે.

શ્રાવણ મહિનાની પુનમનેા દિવસ " બલેવ " નું પર્વ ગણાયછે. એ દિવસે વિષ્ણુના વામન અવતારને બળી રાજા સાથે તકરાર થઈ હતી. આ પર્વને દિવસે બ્રાહ્મણેા નદી કિનારે જઇને શાલિગ્રામની પૂજા કરેછે અને "દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત" કરેછે એટલે આખા વર્ષમાં જે પાપ કર્યાં હેાય તે બાળી નાખવાને અને શુદ્રનેા શરીરને સ્પર્સ થયેા હેાય તેથી શુદ્ધ થવાને ક્રિયા કરે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. બ્રાહ્મણેાના પૂર્વજ સપ્તઋષિ થઇ ગયા તેમની અને તેઓની અર્ધાંગના અરૂંધતીની કુશગ્રાસની ગુંથીને આઠ મૂર્ત્તિયેા કરેછે. આ દિવસે તેઓ જૂનું જનોઇ બદલીને નવું પેહેરેછે. તે જનોઇ તેઓએ કે પછી બીજા કોઈ બ્રાહ્મણેાએ એક બે માસ અગાઉ તૈયાર કરી રાખેલું હેાયછે અને તુટે નહિ એવું મજબુત કરવાને તેઓ સંભાળ રાખેછે. કેટલાક બ્રાહ્મણેા જે વિધિમાં ઘણાજ ચોકસ હેાયછે તેઓ નવાં જનોઈ કરવાં સારૂ પેાતાના ઘરમાં કુંડામાં કપાસનાં છોડ વાવે છે સપ્તઋષિની કુશગ્રાસની મૂર્ત્તિ સાથે જનોઈનેા સ્પર્શ કરીને પછી તેઓ પેહેરેછે અને જૂનું જનોઇ તોડીને જળમાં નાંખી દેછે. પેહેરતા પેહેલાં દર્ભ અને જનોઇ હાથમાં લઇને ધુવેછે પછી ઋષિઓને જળમાં પધરાવેછે અથવા તેા આખા વર્ષ સુધી પૂજા કરવાને ઘેર લઇ જાય છે. આ સમયે

ઋષિને ચોમાસાના નવા પાણીના અર્ઘ્ય આપવામાં આવેછે. અને તેમના દ્વારાએ દેવોને પોહોંચેછે.

પછી ગોર પોતાના યજમાનોને રક્ષા બાંધેછે. તે રેશમની કે સૂતરની હોયછે. અસલને વારે એ મહિનામાં રોગ ચાલતો હતો તેથી દોરો બાંધવા ઉપરથી એ ચાલ પડેલો છે એમ કેહેવાય છે.[૧] પછી બ્રાહ્મણો ગામમાં આવીને પોતાના યજમાનોને અને સગાં વાહાલાંને રાખડિયો બાંધે છે.

ભાદ્રપદ શુદિ ચોથનો દિવસ ગણેશચતુર્થી કેહેવાયછે, તે દિવસે ગણેશનો જન્મ થયેલો છે. માટીના ગણપતિ બનાવીને ભારે પોશાક તેમને પેહેરાવેછે અને સ્થાપના કરચા પછી તે અગિયારસ સુધી નિત્ય પૂજા કરેછે અને તે દેવને જે પ્રિય ભોજન (મોદક) છે તેનું નિત્ય નૈવેદ્ય ધરાવેછે. અગિયારશને દિવસે મ્હોટી ધામધુમથી ગાજતે વાજતે ગણપતિને જળમાં પધરાવાને લઇ જાયછે. એક બ્રાહ્મણ પછી પોતાના હાથમાં ગણપતિ લઇને

---

૧ વિષ્ણુએ વામન અવતાર લઇ બલિ રાજાને સપ્ત પાતાળ (૧ અતલ, ૨ વિતલ, ૩ સૂતલ, ૪ તલાતલ, ૫ રસાતલ, ૬ મહાતલ, અને ૭ પાતાલ) માંના ત્રીજા સુતલ લોકનું રાજ્ય આપી, નિરંતર પોતે તેની ચોકીમાં રેહેવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓ વિષ્ણુના દર્શન વિના મુંઝાતાં શ્રાવણ શુદિ ૧૫ ને દિવસે, લક્ષ્મીજીને સમજાવી બલિરાજાની બેહેન તરીકે યાચના કરવા મોકલ્યાં. દેવિયે ત્યાં જઇ, પોતાનો ભાઇ ગણી, બલિરાજાને રક્ષા (રાખડી) બાંધી આશિસ દીધી. તે પરથી બલિરાજ પાસે વીષ્ણુએ ચોમાસાના ચાર માસ પાતાળમાં રેહેવું અને આઠ માસ પોતાના સ્થાનમાં રેહેવું એમ ઠરયું. ત્યારથી રક્ષા બંધનનો રીવાજ ચાલ્યો કેહેવાય છે. રક્ષા બાંધનાર આ રીતે આશીર્વાદ આપે છે.—

येन बद्धो बलीराजा, दानवेन्द्रो महाबल:
तेनत्वामपि बध्नामि, रक्षे माचल माचल.

(મહાબલ વાળો દાનવોનો ઇંદ્ર, એવો જે બલિરાજ તે જેનાથી બંધાયો તેથી હું તને બાંધુંછું. હે! રક્ષા, તું ચલાય માન થજે મા થજે મા.)

કોઈ કેહેછે કે અભિમન્યુ (પાંડવ અર્જુનનો કુંવર) ચક્રાવાના યુદ્ધમાં ચડયો ત્યારે તેની દાદી કુંતાજિયે તેને રક્ષા બાંધી હતી. તે ઉપરથી રાખડી બાંધવાનો ચાલ પડયો. ૨. ઉ.

તરામણા પાણીમાં જઇને ગણપતિને ખૂડાડીને તરતો તરતો કિનારે પાઠો આવેછે. અને બાકીના બધા લોકો જે સામે કિનારે જોયાં કરતા હોયછે તેઓ કેટલીક વાર સુધી મુગા રેહેછે. પછી ઉઠેછે અને નિશાન છત્રિયો ફરીને પાછી ઉંચી કરેછે. બંધુકોના અવાજ કરેછે. ઘોડેસ્વારો પોતાના ઘોડાને કુદે નાંખેછે અને બાજિયા લેવરાવેછે. હાથિયો જેમ ઝુલતા ઝુલતા ચાલે છે તેમ તેઓના ઘંટ વાગેછે અને શેહેરમાં અષ્વારી પાછી જાયછે.

ગણપતિને લાડુ પ્રિય છે માટે તે ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગરીબ લોક બનાવેછે. એ દેવની મૂર્ત્તિના હાથમાં લાડુ ઝલાવેછે તેનું કારણ પણ એજ છે. ગણપતિને નૈવેદ્ય ધરાવ્યા પછી કાળ અને ઉંદર જે ગણપતિના માનીતા ગણાય છે તેઓને ખરરાવા સારૂ તેમના ઘરમાં કોઠિયો ને પેઠિયો ધણી હોયછે તેઓને વચાળે તેનો ગોર કરીને નાંખેછે.

ગણેશચતુર્થીને દિવસે ચંદ્ર જોવામાં આવે તો ધણું ખોટું ગણવામાં આવેછે તેનું કારણ એવું સમજવામાં છે કે જે જૂવેછે તેને માથે આખા વર્ષની અંદર ગમે ત્યારે પણ આળ આવેછે. પણ જો તે કારણે શ્લોકનો*

* સત્યભામાના બાપ સતરાજિત નામે સૂર્યની આરાધના કરી ત્યારે સૂર્યે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને સ્યમંતક મણિ આપ્યો, તેની પૂજા કરવાથી દિન દિન પ્રતિ ૨૦ ભાર સોનું ઉત્પન્ન થતું હતું. એ મણિ સતરાજિતનો ભાઇ પ્રસેન કોટે પેહેરીને શિકાર કરવા ગયો તેને સિંહે મારયો અને તે સિંહને જાંબુવતે મારીને મણિ લઇ લીધો અને પોતાના બાલકને પાલણે બાંધ્યો. કૃષ્ણે પોતાના સસરા પાસે મણિ જોયો હતો ત્યારે તેનાથી એમ કેહેવાઈ જવાયું હતું કે "આવો મણિ તો કોઈ રાજા સરખા પાસે શોભે તમારી પાસે શોભે નહિ." આવું કૃષ્ણનું કેહેવું ને ઉપર પ્રમાણે મણિનું ખોવાવું એ બન્નેનો યોગ આવી ગયો તેથી કૃષ્ણને માથે આળ આવ્યું ને એવું થવાનું કારણ એમ થયું કે, કૃષ્ણનાથી ચોથને: ચંદ્રમા જોવાયો હતો. આળ ઉતારવા કૃષ્ણે જતે શોધ કરયો અને જાંબુવતને પગલે પગલે તેને ઘેર જઈ પોહોંચ્યો. ત્યાં તેની સાથે ૨૧ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું ને જય મેળવી મણિ લીધો તથા જાંબુવંતે પોતાની પુત્રી જાંબુવતી તેને પરણાવી—એજ વાતનો સારસૂચક નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે તેનો જપ કરવાથી આળ આવે નહિ એમ લોકો માનેછે.

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जांबवताहतः
सुकुमारकुमारोदाति स्तव एष स्यमतकः

ભાષાન્તર કર્ત્તા.

અહર્નિશ જપ કરવામાં આવેછે તો આળ આવતું નથી. કેટલાક લોક ચંદ્ર જોવાય નહિ એટલા માટે ઘરમાં પેશીને બારિયો બંધ કરી દેછે. કેટલાકને કોઈ કામને પ્રસંગે બાહાર જવું પડેછે અને ચંદ્ર જોવામાં આવેછે તો ગાળો ખાવા માટે લોકોના છાપરા ઉપર ઈંટો નાંખેછે તે એવી સમજથી કે ગાળો ખાવામાં આવે એટલે બીજું આળ માથે આવે નહિ. અને એટલાથીજ પતી જાય.

ગણેશચતુર્થીની પછીનો દાહાડો "ઋષિપંચમી" કહેવાયછે. આ દિવસે ગૂજરાતનાં લોકો સામો ખાયછે તે એવા વિચારથી કે ઋષિઓ નવાર ખાઈને રેહેતા હતા માટે આપણે પણ એક દિવસ એવીજ જાતનું અનાજ ખાઈને રેહેવું.

ચોમાસામાં બીજી ઋતુ કરતાં જીવોત્પત્તિ વિશેષ થાયછે એવી ધારણા કરીને કેટલાક જૈનધર્મી બે માસના અપવાસ કરેછે તે "પચુસણ"[૧] કહેવાયછે. ખરેખરો પોસો કરવામાં આવે તો એ મહાતપછે. શ્રાવક હોયછે તે નાહાતા નથી, અને ગમે તે પ્રકારની ધોવાની સ્વચ્છતા રાખવાથી દૂર રેહેછે. કશું ખાતા પણ નથી, ને માત્ર ઉકાળેલું પાણી થંડુ પડ્યા પછી પીને રેહેછે. ઘણા ખરા જૈનધર્મી કેટલાક દિવસનાં અપવાસ કરેછે, અને પચુસણનો છેલ્લો પોસો જે ઋષિ પંચમીને દિવસે આવેછે તે તો સર્વે કોઇ કરે એમ માનવામાં આવેછે. પોસા કરવાથી ઘણા લોકનું મરણ નીપજ્યું હોય તે જાણવામાં આવે એ હેતુ ઉપરથી (એમ કહેવામાં છે) દરેક શ્રાવક પોતાના સગાવાહાલાને ઘેર જાયછે. રેતે જેવો પોતાના સગાવાહાલાને ઘેર જાય કે તુરત તેને ખભે ખભો અડકાડીને મળેછે અને નીચે પ્રમાણે કહેછે:—

---

૧ પર્યુષણ એટલે સેવન, તે ઉપરથી માગધી ભાષામાં પચ્ચુસણ થયું અને તે ઉપરથી 'પચુસણ' શબ્દ થઈ ગયો. (ભા. ક.)

૨ જેમ દીવાળીના પડવા (કાર્તિક શુદિ ૧) ને રોજ એક બીજાને મળવાનો રીવાજ છે તેમ જૈન લોકોમાં પચુસણને બીજે દાહાડે એક બીજાને મળી, આખા વર્ષમાં જાણે અજાણે થયલા અપરાધની (ગુન્હા) ક્ષમા માગવાનો રીવાજ છે તેને ખમત ખમણા કહેછે.

"બાર મહિના, ચોવીશ પખવાડિયાં, બાવન અઠવાડિયાં એટલા કા-
"ળમાં મેં કંઈ પણ તમોને દુઃખ લાગે એવું કહ્યું હોય અથવા કર્યું હોય
"તેની મને ક્ષમા કરજો."[૩]

જૈનધર્મના સાધુઓ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે ઢુંઢિયા[૪] કહેવાયછે તે પચુસણમાં "સંથારા" નું વ્રત લેછે. એટલે ખાધાપીધા વિના પ્રાણત્યાગ

૩ આ કથન મૂળ માગધી ભાષામાં કહેવામાં આવતું તેના હવણાં ઘણા અશુદ્ધ ફેરફાર થઈ ગયા છે. બાર માસાણં ચોવીસ પક્ખાણં ત્રણસે સાઠ રાઈ દિયાણં. કેટલાક આમ પણ કહેછે,—અડતાળીસ આઈતવાર, ત્રણસે સાઠ દાહાડાનો મિચ્છામિદુક્કડં (મિથ્યામિ દુષ્કરં) એ પ્રમાણે અન્યોન્ય કહે છે. આખા વર્ષમાં એક બીજાને વૈર બંધાયું હોય છે તો ઉપરના વચનથી સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરી અન્યોન્ય સત્રાહ કરવાનો એ વાક્યનો મૂળ હેતુ છે, અને તે હેતુ ઘણો નિર્મળ અને લાભદાયક છે, પણ તે પ્રમાણે સર્વે સમજીને વર્ત્તતા હોય એમ જણાતું નથી. પોતાના ગુરૂની પાસે ક્ષમા માગવામાં આવેછે તે વધારે વિસ્તારવાન છે અને તેનો હેતુ પણ ઘણો સારો છે.

(ભા. ક.)

૪ સંવત્ ૧૭૦૦ (ઈ. સ. ૧૬૪૪) ની પેહેલાં ઢુંઢિયાનો પંથ ઉત્પન્ન થયો ન હતો એમ કહેવાયછે. ઢુંઢિયા શબ્દનો અર્થ "શોધનાર" અને તે ઉપરથી જૈન ધર્મનો સુધારો કરનારા તરીકે એ પંથવાળાઓએ તે નામ ધારણ કર્યું. તેઓના પ્રતિપક્ષી 'તપા' પંથવાળા 'હુંડ' એટલે 'છોતરૂં' તે ઉપરથી હુંડિયા (ઢુંઢિયા) એટલે 'શ્રાવક દાણાનાં છોકરાં' એવો અર્થ લગાવેછે. ઢુંઢિયા લોકોને દેવાલય નથી હોતું અને મુર્ત્તિઓ પણ પૂજતા નથી. જીવહિંસા થાય નહિ એવા વિચારથી તેઓ નાહાતા નથી, અને ઉકાળીને થંડુ કરેલું પાણી હોય તે વિના બીજું પીતા નથી. ઢુંઢિયા સાધુઓ મુખ ચડે એવા હોયછે. તે પોતાની પાસે માલમિલકત રાખતા નથી, જે સ્થાનક, તે રેહેતો હોયછે તે પણ તેના પંથિયોનું હોય છે. તે વોહોરવા જાયછે ત્યારેજ માત્ર પોતાનું રેઠાણ છોડેછે. તે પોતાના હાથમાં ઓઘો રાખે છે તે વતે જે જગ્યા ઉપર તેને બેસવાનું હોયછે અથવા જે રસ્તા ઉપર તેને ચાલવાનું હોયછે તેના ઉપર કાંઇ જીવ જંતુ હોય તે દૂર કરેછે. દમ લેતાં તેના મ્હોમાં જીવ જંતુ આવીને નાશ પામે નહિ એટલા માટે લૂગડાનો કડકો બાંધી લેછે, તેને મુમતી કહેછે. તેનાં લૂગડાં અને શરીર અતિશય મેલાં હોયછે અને તે ઉપર જીવ પખરાઈ જાયછે.

કરેછે. આ પ્રમાણે કરવાનો સાધુ નિયમ લેછે એટલે દેશાવરમાં વાત ફેલાયછે અને તેનાં દર્શન કરવાને ચોમેરથી શ્રાવક લોક આવેછે. કહેછે કે પંદર દિવસ સુધી એ સાધુ બેશી શકેછે અને ત્યારપછી પથારિયે સૂતેછે. અને આસપાસ બેઠેલા બીનું લૂગડું કરીને તેના સોસાધ જતા શરીરે ઢાંકેછે પણ કોઇ પગુ જાતિનું ખાવાનુ નહિ આપવાને બહુ કાળજી રાખેછે.

જ્યારથી સાધુ વ્રત ધારણ કરેછે ત્યારથી તેની માંડવીની તૈયારિયો થવા માંડેછે, ઝળકા અને રંગીન કાગળો ચોહોડીને શૃંગારેલી માંડવીમાં (પાલખીમાં) તેને બેસારેછે અને નિશાન નગારાં સહિત ધામધુમથી કાઢેછે તે વેળાએ જે સ્ત્રિયોને છોકરાં થતાં નથી તે સાધુની માંડવી તળેથી નીકળી જાયછે અને તેના લૂગડાના કડકા લેવાની ધાલમેલમાં પડેછે.

ભાદ્રપદ શુદિ ચૈાદશ તે "અનંત ચૌદશ" કહેવાયછે, એ નામ પૃથ્વીધર શેષશાઇના નામ ઉપરથી પડેલું છે. ગમે તે કાર્યસિદ્ધિને માટે અનંતનું વ્રત ધારણ કરવામાં આવેછે, તે ચૌદ વર્ષ સુધી કરવું પડેછે પણ તે કરવામાં ઘણી ખટપટ નથી. દર વર્ષે ચૌદ ગાંઠનો નવો દોરો જમણે હાથે બાંધવો પડેછે, વ્રત ધારણ કરતી વેળાએ વિષ્ણુની પૂજા કરેછે અને નરજાતિના ભોજનનું નૈવેદ્ય ધરાવેછે. દરવર્ષે નવો દોરો ચૌદવર્ષ સુધી બદલ્યા પછી ઉદ્યાપન કરવામાં આવેછે તે દિવસે હોમ કરેછે પછી વિષ્ણુને સારૂ જૂદાં જૂદાં ધાન્યનાં મંડળ પૂરીને ચૌદ ત્રાંબાનાં કોડિયાં તથા નાળિયેર

કોડિયાવાડ માહેલા ગોંડલમાં મ્હોટું શ્રાવકોનું દેરાસર છે ત્યાં આશરે પંદર વર્ષ ઉપર ઢુંઢિયા અને તપા વચ્ચે ધાંધળ ઉઠી હતી, તેમાં ઢુંઢિયાની જીત થવાથી તેઓએ મૂર્ત્તિઓનો નાશ કરયો. ત્યાર પછી વાંકાનેરમાં પણ એવીજ લડાઈ ઉઠી હતી તેમાં સગાં વાહાલાં એક બીજા ઉપર હથિયાર લઈને ઉઠયાં હતાં. ઝાલા ઠાકોરનાં માણસ લડાઈ થતી અટકાવવાને વચ્ચે પડયાં તેથી બન્ને પક્ષવાળા જુસ્સાભેર તેમના ઉપર ટુટી પડયા હતા.

કચ્છના તપાઓને એવું ભય લાગ્યું કે ઢુંઢિયા આપણે ઠેકાણે થઈ જશે એટલે તેમણે શ્રાવકના બે વિભાગ કરી નાંખ્યા. અમદાવાદમાં તપા અને ઢુંઢિયા એકઠા જમેછે પણ કન્યા આપતા લેતા નથી. ઢુંઢિયાઓ પોતાના વધારે વૈરાગ્યને લીધે તેમના પ્રતિપક્ષિયો કરતાં આજ સુધી ઘણા સાધર્મી મેળવી શકયા છે, અને એક નવો અને વધારે સખતાઇવાળો પંથ સમવેગી કરીને તપાઓમાં નીકળ્યો છે.

મૂકેછે પછી દેવની સ્થાપના કરીને પૂજન કરવામાં આવેછે. આ વેળાએ બાધા મૂકનાર બીજા જે કોઇને વ્રત લેવાની ઇચ્છા હોયતે તેને ચૌદ દોરા આપેછે અને સ્ત્રીપુરૂષના જોડાને ઉગામહેશ્વર કરાવીને પૂજા કરેછે અને ચૌદ જોડો વસ્ત્ર આપેછે.

અનંતનું પુસ્તક એક પુરાણ ગણાયછે તેમાં કેટલીક કથા છે તેમાં કૃષ્ણે યુધિષ્ટિર અને બીજા પંડુ પુત્રોને કહ્યું છે કે હું અનંતનો અવતાર છું માટે એ વ્રત તમે ધારણ કરો. તેનો મહિમા વર્ણવતાં સત્યયુગમાં એક બ્રાહ્મણની સ્ત્રિયે એ વ્રત ધારણ કરવું તેથી પોતાના સ્વામીને ધન કેવી રીતે મળ્યું અને અજ્ઞાનપણે તેના ધણિયે દોરો છોડવી નંખાવ્યો તેથી તે કેવી રીતે ઓગળી ગયુ તેનું કારણ જ્યારે જણવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણે પશ્ચાત્તાપ કરીને અનંતની પ્રાર્થના કરી એટલે તેમણે ધન કેવી રીતે આપ્યું તથા તે સાથે તેને ધર્મ આપીને મરણ પામ્યા પછી વિષ્ણુ લોકમાં વસ કરવાની આશા કેવી આપી અને એવીજ બીજી ચમત્કારી વાતો, અનંતની* પૂજા કરવાથી કેમ બની તે વર્ણવેલું છે પણ તે સર્વ આ ઠેકાણે દાખલ કરવાને બની આવે એમ નથી.

આસ્વિન શુદિ પડવાથી તે નવમી સુધી નવરાત્રીના તેહેવાર ચલેછે. એ પર્વ શિવની અર્ધાંગના દુર્ગા અથવા કુલદેવીનું ગણાયછે. પર્વને પેહેલે દિવસે ભીંતને ધોળીને તેના ઉપર સિન્દુરવતે ત્રિશૂલ ચીતરેછે માતાનું સ્થાનક પર્વત ઉપર અથવા જંગલ કે એવીજ બીજી જઈ શકાય + નહિ એની જગ્યાએ હોયછે. તેનું અનુકરણ કરવા ત્રિશૂલની આગળ માટી પૂરીને ઢગલામાં ધઉં, જવ ઇત્યાદિ વાવીને તે ઉપર ત્રાંબાનું પાણીવાસણ મૂકીને તેમાં નાળિયેર મૂકી ષોડશોપચાર પૂજા માંહેલા પ્રથમ ઉપચારથી તેનું આવાહન કરેછે. ત્રિશૂલની પાસે ગરબો કોરાવીને તેમાં દીવો કરી મૂકેછે. ગામડામાં તો ફ-

---

* શેષ એટલે કાંઈ પણ વસ્તુનું બાકીનું, જેમ કે હસ્તલિખિત પુસ્તકના લખવામાં આવેલાં નહિ એવાં કોરાં પાનાં, અને તે ઉપરથી જગતની આસપાસના અને આધારભૂત અવકાશને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવેછે. આ પણ વળી "નાગ" (ગતિ હીન) અનંત અને શેષનાગને વળી ભૂધર (ભૂ=પૃથ્વીનો ધર=ધારણ કરવાવાળો) શબ્દ લગાડવામાં આવેછે

+ એ ઉપરથીજ દેવીનું નામ, દુર્ગા એટલે જેની પાસે જવાને કઠિણ એમ પડયુંછે.

ળિયા વચ્ચે મંડપ કરી ત્યાં મૂકેછે અને દીવા શણગારી તેની આસપાસ તાળિયો પાડીને ગરબા ગાયછે. નવરાત્રીના નવે દાહાડા લગી માતાની આગળ ઘીનો દીવો અખંડ બાળેછે અને ઘરમાંથી જે નવરાત્રો કરતુ હોય છે અને અન્ન ખાતું નથી તે દીવાની સંભાળ રાખેછે. તેની દીવટ સંકોરેછે અને ઘી પૂરેછે. ગોર પૂજા કરાવેછે અને ચંડિપાઠ કરી જાયછે. આઠમને દિવસે હવન થાયછે. આરાસુરી માતાને ટેરે અને ચુંવાળદેવીને પારે કોળી લોકો આવે પ્રસંગે પોતાના સગાવાહાલાની કે છોકરાં માંદાં પડ્યાં હોય તેની બાધા રાખો હોય તે પ્રમાણે જીવનું બલિદાન આપેછે. નવમીને દિવસે માટી ઊપર વાવેલા જવારા ઉગ્યા હોય તે નદીમાં કે તલાવના પાણીમાં પધરાવેછે કે જેથી કરીને તે અપવિત્ર થાય નહિ દીવો ગરબામાં મૂકેલો હોયછે તે સુધાંત ગરબો લાવીને માતાને ત્યાં મૂકેછે. નવરાત્રીના દિવસોમાં રજપૂત કોકોરો અને બીજા ક્ષત્રિયકુળના માણસો પોતાના અને પોતાના આશ્રિતોના આખા વર્ષમાં ભલાને અર્થે, કુલદેવીના દેરા આગળ પશુવધ કરી બળીદાન આપેછે. તેઓને તેઓ દુર્ગાદેવીનું રૂપ સમજીને તેના ઉપર ત્રિશૂળ કોહાડેછે ચાંલ્લા કરેછે અને દીવા સળગાવેછે.

નવરાત્રીની નવમીની પછીનો દિવસ "દસરા" કેહેવાયછે. એ દિવસે પાંડુપુત્રોએ વૈરાટ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને શ્રી રામચંદ્રે લંકાના રાવણ રાજાને મારી નાંખ્યો હતો; તેથી તે એક પર્વ ગણવામાં આવેછે. આ બન્ને વાતો મહાભારત અને રામાયણમાં વર્ણવામાં આવી છે. અર્જુને અને તેના ભાઇઓએ શમી વૃક્ષ ઉપર પોતાનાં હથિયાર રાખ્યાં હતાં તે ઉપરથી દસરાને દિવસે હિંદુઓ શમીની પૂજા કરવા જાયછે. તેને અપરાજીતા અથવા કદિ જીતાય નહિ એવી દેવીને નામે પંચામૃત* છાંટેછે. પાણીનું પ્રક્ષાલન કરેછે, અને વસ્ત્ર ચડાવેછે, તેના મુખ આગળ દીવો પ્રકટેછે, ધૂપ કરેછે અને ચંદનના છાંટા નાંખેછે અને નૈવેદ્ય ધરાવેછે. ત્યારપછી પ્રદક્ષિણા ફરતાં ફરતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણેછે.

---

* દૂધ, દહીં, ખાંડ, ઘી, અને મધ એટલાનું મિશ્રણ.

शमी शमयते पापं शमी शत्रु विनाशिनी
अर्जुनस्य धनुर्धारिरामस्य प्रियवादिनी+
अर्जुनस्य धनुर्धारि, रामस्य प्रियदर्शनम्
लक्ष्मणप्राणदातृच, सीताशोकनिवारणं.

પછી એક પછી એક દશે દિગ્પાળનું પૂજન કરેછે તેમાં પ્રથમ તો પૂર્વ દિશાના અધિષ્ઠાતા ઈન્દ્રની નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરેછેઃ—

"पूर्वस्यां यानि कार्याणि तानि कार्याणि साधय"

પૂર્વમાં તમારે જે કાંઇ કામ હોય તે સર્વે પરિપૂર્ણ કરો"

એજ પ્રમાણે બાકીના નવની પ્રાર્થના કરેછે. આ વેળાએ, બળેવને દિવસે રાખડી બાંધી હોય તે તોડી નાંખેછે.

રજપૂત ઢાકોરો દસરાની સાંજે ગઢ રક્ષણકરનારી ગઢેચીદેવીનું પૂજન કરેછે. શમીપૂજન કરીને ઘર ભણી પાછા વળેછે ત્યારે ટોળિયો થઇને ભાલા ફેરવેછે, ઘોડા દોડાવેછે અને સેના જેમ રણક્ષેત્રમાં જતી હોય એવી રીતે કરેછે. તોપની સલામતી પણ આપવામાં આવેછે.

ઘણા હિંદુઓ ઘેર જતી વેળાએ શમીના થડ આગળની માટી, થોડાં તેનાં પાંદડાં, સોપારી, અને દુર્વાની સ્થાપના કરી હોય તે વેળાએ ત્યાં જે જવારા વાવ્યા હોય તે લે છે. પછી તે સર્વેને એકઠું કરીને બાંધી રાખેછે અને પરગામ જવું હોયછે ત્યારે સંગાથે લેતા જાયછે. જવારા શણગાર તરીકે પાઘડીમાં પણ ઉભા ખોસેછે.

+ અસલમાં જે શ્લોક દાખલ કરેલો છે તે ધર્મસિંધુ નામના ગ્રંથમાં શમી પૂજનનો વિધિ છે તેમાં જોવામાં આવતો નથી. પણ એ વિષેનું એક નિરાળું અષ્ટક છે તેમાં કદાપિને હશે. (ભા. ક.)

પ્રકરણ ૭.

લગ્ન.

ગૂજરાતના હિંદુઓની જૂદીજૂદી નાતો બંધ બેસતી છે અને પ્રત્યેક નાતમાં જૂદાંજૂદાં પાંખિયાં બંધાયાં હોયછે. જ્યારે તેઓમાં લગ્ન થવાનું હોયછે ત્યારે પોતાના પાંખિયામાંજ લગ્ન કરેછે. બ્રાહ્મણો લગ્ન કરતી વેળાએ ગોત્ર જૂવેછે. ગોત્રનું નામ તેમના પૂર્વજના નામથી પડેલું હોયછે તે ક્યારે પડેલું તે ચોખ્ખી રીતે તેમના જાણવામાં હોતું નથી. તેથી એકજ ગોત્રમાં તેઓ લગ્ન કરતા નથી. બીજા જે હિંદુઓને બ્રાહ્મણોની પેઠે પોતાના પૂર્વજોની વાત જાણવાનું સાધન હોતું નથી તેઓ બ્રાહ્મણોની પેઠે એટલા બધા ચોકસ રહેતા નથી પરંતુ ધોરણ તો તેજ રાખેછે. વહીવંચા અથવા નાતભાટ હોયછે તે ઘણું કરીને વીશ પેઢેડી સુધી તપાશી આપી શકેછે, અને અમુક પેઢેડી સુધી લગ્ન થાય કે ના થાય 'એવું જે ઠરાવેલું હોયછે તે પ્રમાણે નાતભાટની સૂચના સાથે મેળવી જોઈને લગ્ન કરવું કે નહિ તેનો નિશ્ચય થાયછે. આ નિયમસિવાય બીજો એક ચાલ છે તે ઘણોજ વજનદાર છે તથાપિ બધે પાળવામાં આવેછે, તેમાં એમ ઠરાવ્યું છે કે મોસાળપક્ષની પાંચ પેઢેડીલગી તથા બોરમાઇ મોસાલની ત્રણ પેઢેડીસુધીમાં લગ્ન થાય નહિ. વળી એમ પણ ઠરાવ્યું છે કે કાકીની બેહેન સાથે પણ લગ્ન થઇ શકે નહિ.

એકજ નાતમાં જૂદાં જૂદાં કુળ હોયછે તે સર્વની ગણના સરખી થતી નથી. ઘણું કરીને જે કુળના પૂર્વજોએ નાતને જેવો લાભ કર્યો હોય તે પ્રમાણે બીજા કુળ કરતાં તેની વિશેષ કુલીનતા બંધાઈ છે * કન્યાનાં માબાપને, પોતાની પુત્રી સારા કુળમાં પરણાવવાની સદા કાળજી રાખવામાં આવેછે. પુત્રીને નીચા કુળમાં પરણાવવી, એ હલકું ગણવામાં આવેછે, અને રજપૂત તેમજ વળી ગૂજરાતના કણબિયો (પાટીદાર) માં દૂધપીતી

* મારા "કુળવિષે નિબંધ" માં આ સંબંધી વધારે ખુલાસેથી લખેલું છે.
ભાષાન્તરકર્તા.

કરી દેવાનો ચાલ એજ વિચાર ઉપરથી પડેલો છે.*

છોકરાના માબાપને ઓછા પ્રકારની કાળજી રાખવી પડેછે એમ નથી પરંતુ તેનો પ્રકાર જૂદો છે. ચોકસ મનુષ્યો હોયછે તે આવે પ્રસંગે ઘણા ખર્ચ કરતાં નથી પણ એવા લોક ઓછા છે તેથી ચાલનો ધારો એવો

---

*"ઉંચ જાતિના રજપૂતો તેમની પુત્રિયોને દૂધપીતી કરેછે તેનાં કારણ ઘણાં "છે. પુત્રનું લગ્ન કરતી વેળાએ નાતના ચાલ પ્રમાણે બહુ ભારે ખર્ચ કરવો પડેછે તેને "માટે આ અપરાધ કરવાની લાલચ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચાલ આ "પ્રમાણે છે,—વરકન્યાનાં માબાપ વિવાહ નક્કી કરેછે એટલે કન્યાના બાપને વરના "બાપ ઉપર નાણાની એક રકમ મોકલવી પડેછે. આ રકમ મ્હોટી હોતી નથી, "દૂજ (દાયજો) અથવા પેહેરામણી પઈઠી હોયછે તેનો સુમારે દશમો ભાગ હોયછે. "આ એક બાહાનાના રૂપિયા જેવું છે, અને જ્યારે ચાંદલાનો વિધિ પરિપૂર્ણ થાયછે "એટલે પછી કન્યાના બાપથી ઠરાવ ફેરવી શકાતો નથી.

"આ પછી લગ્ન આવેછે, તે સમયે અર્ધી પેહેરામણી આપવામાં આવેછે, અને "જાન જે "બરાત" કેહેવાય છે તેનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવેછે. બરાતમાં સર્વે "સગાં વાહાલાંને નોતરવામાં આવેછે અને તેઓને જમાડવામાં અતિશય ભારે ખર્ચ "થાયછે; જેમ વધારે માણસોને કન્યાનો બાપ જમાડે તેમ તે વધારે શોભા અને "માન સમજેછે, આ વેળાએ તે બાકી રહેલી પેહેરામણી આપેછે, આ રકમ કુંટુંબના કુલીનપણા પ્રમાણે નિરનિરાળી હોય છે, તોપણ કન્યાના બાપને દેવામાં અને સંકટમાં નાંખવાને ઘણુ કરીને બસ હોયછે. સારી પેહેરામણી આપ્યા વિના ઉંચા કુળનો વર મળતો નથી; અને જાન તથા પરજાન જમાડવાનું ભારે ખર્ચ કરે નહિ તો "લોક તેને ગરીબ અને મફ્ળીચૂસ કરીને ધિક્કારે છે. એટલા માટેજ ઉંચ કુલના "અને મમતીલા ઠાકોરોને પુત્રિયો જન્મે તેનો અભાવ હોયછે. બીજું કારણ એ છે કે કોઈ માણસ તેમને સાળા અથવા સસરા કેહે તેનો ધિક્કાર આંધળા અભિમાનને લીધે હોય છે. દૂધપીતી કરવાનો ચાલ એકલા રજપૂતોમાંજ છે એમ નથી; આહીરની જાતિમાં પણ છે. આહીરના એક ગામમાં એંશી છોકરા વચ્ચે માત્ર દશ કન્યિો હતી તે ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકોને અમે સમજુત આપી હતી તે અમને સાંભરેછે. તેઓએ કહ્યું કે, સાહેબ 'વાણિયા અને બીજી એવીજ જાતિના લોકોને દીકરિયો આવે તે સર્વ ઠીક છે પણ અમારી જાતિને ત્યાં ભાગ્યેજ અથવા કદીએ દીકરી જન્મતી નથી;' (વાયુ કોણના પ્રાન્તોમાંના જમીનના ભોગવટાના વહિવટ વિષે વિષય ઓક્ટોબર ૧૮૫૦ ના માસના' બનારસ મ્યાગેઝીન "માં છપાયો છે તે ઉપરથી.)

પડી ગયો છે કે લગ્નના અવસરને માટે દેવું કરવું પડેછે અને ડાહ્યું કે ઘેલું ગમે તે હોય તોપણ લગ્નને પ્રસંગે તેઓને પોતાના ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરવો પડેછે. પરણ્યાવિના રેહેવું એ ઘણું નીચું ગણવામાં આવેછે. જે માણસને સંતાન થતું ના હોય તે વાંઝિયું ગણાયછે; સવારના પ્રહરમાં તે મળે તો અપશકુન થયા એવું ગણવામાં આવેછે; તે મરી જાયછે ત્યારે પ્રેત થાયછે અને પોતાની અસલની જગ્યાએ રહીને, વાંઝિયા રેહેવાથી તેને જે સુખ મળી શકવાનાં નહિ તે સુખ બીજાઓને ભોગવતા જોઈને દાઝવું પડેછે.

કેટલીક નાતોમાં તરેહવાર ચાલ છે તે આ ઠેકાણે લખવા યોગ્ય છે. કેડવા કણબીની નાતમાં, એક પ્રકારના નક્ષત્રનો યોગ આવેછે ત્યારે લગ્ન થાયછે અને તે પ્રતિ તેર વર્ષે આવેછે માટે તેમનાં પ્રસવ થયા વિનાનાં છોકરને, (પછી તે છોકરો હોય કે છોકરી) પરણાવી મૂકવાં પડેછે* આવો ચાલ એ લોકોમાં છે એવું તેઓ કેહેતા નથી પણ બીજા લોકો કેહેછે. ભરવાડ લોકો સુમારે પ્રતિ દશ વર્ષે એકવાર લગ્નનો દિવસ ઠરાવેછે અને રજપૂત ઠાકોર પાસેથી અથવા તેમના ઉપર જે રાજા હોય તેની પાસેથી જમીનનો એક ભાગ વેથાનો લઈને તે ઠેકાણે લગ્ન કરેછે. આ લોકોને પણ ઉપરના કારણને લીધે બમ્બે અને ત્રણત્રણ મહિનાનાં છોકરાં પરણાવવાં પડેછે. એકવાર જે જગ્યામાં લગ્નની ક્રિયા કરવામાં આવેછે તે ઠેકાણે બીજીવાર તેવાજ કામમાં તે આવ્યો શકાતી નથી. તેમજ તેને જોડવાના ઉપયોગમાં

પાટીદાર લોકોમાં કન્યાના બાપને ઘણો ખર્ચ થતો અને તેથી ઘણું કરીને તેઓ દેવામાંથી કદિ મુક્ત થતા નહિ. કન્યાના બાપને કાયર થઇ જાય એ પ્રમાણે તેના સાંભળતાં વેહેવું પડતું અને તેથી કંટાળી જઈને દૂધપીતી કરતા, પણ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ દેમાઈ વિહારીદાસ અજુમાઈ ઉરફે ભાઉ સાહેબ અને તેમના વડાપુત્ર હરિદાસના શ્રમથી એ જાતિના લોકો સુખી થાય અને ખર્ચમાં આવી પડે નહિ એવા નાતના ધારા અમલમાં આવ્યા છે, અને તેથી તેમણે પોતાના દુઃખ સહનકર્તા જાતિવાળાઓનો આશીર્વાદ મેળવ્યો છે. ભા. ક.

*રાજમહાલના હુંગરામાં એવો ચાલ છે કે જ્યારે બે પડોશીની સ્ત્રિયોને ગર્ભ હોયછે ત્યારે ઠરાવ કરી રાખેછે કે આપણને બે દીકરો અને દીકરી અવતરે તો એક બીજા સાથે પરણાવવાં. એશિયાટિક રીસર્ચીસ ભાગ ૪ થો પૃષ્ટ. ૬૩.

નહિ આણતાં પડતર રાખવી પડેછે. આ ટેકાણે ભરવાડ લોકો લાકડાનો કોતરેલો એક સ્થંભ રોપેછે. તે લગ્નસ્થંભ કહેવાયછે અને તેને લીધે તે જગ્યા ઓળખાઈ આવેછે.

વરકન્યાના લગ્નનો ઠરાવ નાળિયેર આપીને કરવામાં આવેછે. ધનાઢ્ય હોયછે તે નાળિયેરને સોના તથા જવેરથી મઢેછે. જેને ગરજ હોયછે તેના ભણીથી માગું કરવામાં આવેછે અને વર કે કન્યાના બાપને જો કોઇ સારા કુળમાં સંબંધ કરવો હોયછે તો પોતાના કુળના પ્રમાણમાં પૂરત કરી આપવી પડેછે. જો બંને કુળ સમાન હોય તો કન્યાનો બાપ માગું કરેછે અને એકે જણને કાંઇ આપવું પડતું નથી. વર જ્યારે ઉંચા કુળનો હોયછે ત્યારે તેને કન્યા મળતાં અડચણ પડતી નથી અને ઘણીવાર બહુ લોક તેને માગાં કરેછે. ગોર અથવા કોઇ વરનું સગુ હોય છે તે કન્યાને ઘેર જઇને જાતે ચોકશી કરેછે કે કન્યા આંધળી, લંગડી કે કાંઈ ખોડખાંપણવાળી તો નથી, તેમજ તે સર્વ પ્રકારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કે નહિ. આવે પ્રસંગે ઘણીવાર ગોરનું ખીસ્સું ભરાયછે, અને પોતાનો લાભ સાધવાને માટે તે ઘણી વાર પોતાના યજમાનને ઠગેછે એટલે કન્યામાં કાંઇ ખોડખાંપણ હોયછે તો તે છુપાવી રાખેછે અથવા તેના કુળની ખોટી ઉપમા વધારેછે. આવે પ્રસંગે ગોર દગો કરેછે તે ઉપરથી હિંદુઓમાં એક કહેવત ચાલી છે કે, "નરકમાં બૂડી મરવા જેટલો પાપનો બોજો રાજા ત્રણ માસમાં એકઠો કરેછે, ધર્મશાળાનો ઉપરી ત્રણ દિવસમાં કરેછે, પણ ગોર તો ત્રણ ઘડીમાં કરેછે."

માગું કબૂલ કરવા પછી વધારે બંધન કરનારો વિધિ થાયછે. વરને ઘેર બંનેના ભણીના સગાવહાલા મળેછે. ત્યાં વરનો બાપ ગણેશની પાષાણની કે ધાતુની મૂર્તિ પાણીવતે નવરાવીને દૂધથી નવરાવેછે ને ફરી પછી પાણીથી નવરાવેછે એટલે શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પંચામૃતથી નવરાવવા જેવું કરીને પછી ચાંલ્લો કરેછે. વિઘ્નરાજ એટલે વિઘ્નનાશક ગણપતિની તે પૂજા કરતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણેછેઃ—

वक्रतुण्ड महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ ।
अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सिद्धिद ॥ १ ॥

હે વાંકામુખવાળા, મોટી કાયાવાળા, કોટી સૂર્યના જેટલું તેજ જે-માં છે એવા અને સર્વ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપનાર, મારા કામમાં વિઘ્ન આવે નહિ એવું કરજ.

કન્યાનો બાપ પછી વરના બાપને નમસ્કાર કરેછે અને શુભ લક્ષણ સૂચક એવું જે કંકુ તેથી તેના પગ રંગેછે તથા તેની પોશમાં સોપારી હળદર અને પુષ્પ આપેછે, તે એવું બતાવાને કે, મેં મારી કન્યા દીધી. ત્યારપછી તે વરને ચાંલ્લો કરેછે અને તેના હાથમાં નાળિયેર આપેછે. તે નાળિયેર મઢેલું આપવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી તો તેના ઉપર કંકુનાં ટપકાં કરેછે અને ઉપર રુપાનાણું મૂકેછે. પછી ગોર પેહેડીનામું ભણી જાયછે અને વિધિનો પાર આવેછે. ઘરની સ્ત્રિયો તથા પાડોશીની બાયડિયો મળીને પ્રસંગને અનુસરતાં ગીત ગાયછે ત્યારપછી તેમને ધાણા નાંખેલો ગોળ આપેછે.

સાધારણ ધારો એવો છે કે વિવાહ કરેલો ફોક થાય નહિ; પરંતુ જૂદીજૂદી નાતોના ધારા જૂદાજૂદા છે. રજપૂત લોકોમાં એવો ધારો છે કે વિવાહ કર્યા પછી વર મરી જાય તો જે કન્યા વેરે તેનો વિવાહ કર્યો હોય તે વિધવા થઇ એમ ગણવામાં આવેછે. અને તે પરણેતરમાં આવી શકતી નથી, તેમજ એથી ઉલટી રીત બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં આવેછે તે એ કે હરત મેલાપ થયો હોય નહિ અને બીજી ગમે તે ક્રિયા થઇ હોય પરંતુ તેઓ પોતાની મેળે બંધાઇ ચુકેલા સમજતા નથી, ઘણી બરી નાતોમાં, વિવાહ થયેલી કન્યાનો વર મરી જાય તો તેને વિધવા ગણવામાં આવતી નથી, અને બીજી ઘણી નાતોમાં વિવાહ કરેલો વર જીવતો છતાં તેને ઘણો સખત રોગ થયો હોય તો નાતની આજ્ઞા મેળવીને બીજા વેરે પરણી શકેછે.

કેટલા કણબિયોને જ્યારે વર મળતો નથી ત્યારે ઘણી વાર તેઓ પોતાની કન્યાને ફૂલના દડા વેરે પરણાવી મૂકેછે, પછી બીજે દિવસે દડાને કૂવામાં નાંખી દે છે અને એ પ્રમાણે વરનો નિવેડો થઇ ગયો એટલે તે પૂનર્લગ્ન અથવા નાતરું કરવાને યોગ્ય થાયછે. એવોજ એક ધારો કન્યાને હાથવર સાથે પરણાવાનો છે. નાતનો ગમે તે કોઇ પુરૂષ અગાઉથી કબૂલ થાયછે કે મને આટલા રુપિયા આપશો તો કન્યા સાથે હાથ મેળાપો

થયા પછી તરતજ હું તેના છૂટા છેડા કરીશ. આ તો સરતે પરણીને છૂટી થયેલી કન્યા નાતરું કરેછે.

ખર્ચ થાય નહિ એટલા માટે ઉપર પ્રમાણે વિધિ કરવામાં આવેછે નાતરું કરતી વેળાએ કન્યાના બાપને ખર્ચ કરવો પડતો નથી. પણ માત્ર વરની સાથે તેના સગાંવાહલાં જે આવેછે તેઓને જમાડવાં પડેછે. કન્યાનાં વસ્ત્ર વર પૂરાં પાડેછે. પરણાવ્યા વિનાની કન્યાનું નાતરું થઈ શકતું નથી.

જ્યારે કન્યાનું વય નવ કે દશ વર્ષનું થાયછે ત્યારે જોશીને બોલાવીને લગ્નનું મુહૂર્ત ઠરાવેછે. તેમાં કુટુંબમાં કાંઇ શોક હોય તો વીતવા દેછે, લગ્નનો દિવસ ઠર્યા પછી વર અને કન્યાનાં સગાંવાહલાંને કંકોતરિયો મોકલવામાં આવેછે. તે લખીને પછી તેમાં કંકુના છાંટા નાંખેછે અને તેની મતલબ ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે હોયછે.

"સ્વસ્તિ શ્રી અમદાવાદ મહા શુભસ્થાને પૂજ્યારાધે અનેક સર્વે શુભોપમા યોગ્ય, પરોપકારી, સર્વ સદ્‌ગુણના નિધાન, સકળ કળા ગુણ જાણ, ઉત્તમોત્તમ ચૌદવિદ્યા ગુણજાણ શેઠજી શ્રીપંચ શેઠ સાગળદાસ બેહેચરદાસ તથા શેઠ કરમચંદ પ્રેમચંદ દિન દિન અધિક પ્રતાપ જોગ શ્રી મહુવા બંદરથી લી૦ શા૦ આત્મારામ ભૂધરદાસના જયગોપાળ વાંચજો. વિશેષ લખવા કારણ એ છે જે અત્રે સર્વ કુશળ છે. તમારી કુશળતાના પત્ર લખજો. બીજું બેહેન કંકુબાઇનું લગ્ન ચૈત્રાદિ બીજને બુધવારનું નિરધારયું છે માટે તે ઉપર સાથ સર્વેને તેડીને વેહેલા પધારવું, તમો આવ્યાથી મંડપને શોભા મળે."

પછી તિથિ લખવામાં આવેછે, કોઇ વાર તો આગળ ઉપર કંકોતરી લખી હોય ને તે પ્રસંગે કોઈ આવ્યું હોય નહિ ત્યારે નીચે પ્રમાણે વધારે લખવામાં આવેછે.

"તમે ભાઇ છગનના લગ્ન ઉપર આવી શકયા નહતા તેથી આ ફેરા જો આવશો નહિ તો તમારે અમારે ફરીને ભેગાં બેશીને પાણી પીવાનો વ્યવહાર રેહેશે નહિ. થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાંચજો"

લગ્નના વીશ દિવસ આગમય ઘરને ચોખ્ખું કરીને શોભાવવામાં આવેછે અને ધનવાન્ લોકો તો મોતીના અને ભરતનાં તોરણ બાંધેછે અને ગરીબ આસો પાલવનાં બાંધેછે. ઘરને આંગણે મંડપ બાંધવામાં આવેછે. ગ-

રીઅના ઘરનો મંડપ સાધારણ થાયછે, પણ ધનવાનનો ઘણો શોભાયમાન બનાવી દેછે, તકતા બાંધી દેછે અને હાંડિયો લટકાવેછે, મૂલ્યવાન પડદા લગાવેછે? અને ભભમલના ગાલીચાથી અને ભભકદાર ચીજોથી આખો મંડપ ઝગઝગાટ કરી મૂકેછે. મંડપના એક ખૂણામાં એક લાકડાનો થંભ જે માણકસ્તંભ કહેવાય છે તે ઉભો કરવામાં આવેછે, તેને પુષ્પ ચડાવેછે અને બીજા શૃંગારથી શોભાવીને તેની પૂજા કરેછે. મંડપમાં મહા ગણપતિ—વિઘ્નરાજ અને પૂર્વજની પૂજા થાયછે—છેલ્લાની પૂજા એટલા માટે થાયછે કે કુટુંબમાં કોઇના જન્મથી કે મરણથી સૂતક આવી પડે નહિ.

રહેવાના ઘરમાં ગોત્રજની સ્થાપના કરેછે. ભીંતને ધોળીને ઉપરથી એક, તેની નીચે બે અને તેની નીચે ત્રણ એ પ્રમાણે શંકુ આકારે ચડતા સાત સુધી કંકુના ચાંદલા કરેછે ને તેની નીચે ધીના સાત ચાંલ્લા કરેછે તે ગરમાળાથી પીંગળેછે તેથી તેના નીગાળા ઉતરેછે. એ પ્રમાણે ગોત્રજનું ઝાડ પૂજા કરવાને થાયછે.

વરરાજાને, તેમજ કન્યાને (પોતાના બાપને ઘેર) પોતાના ઘરની છત પ્રમાણે શણગારવામાં આવેછે. જો તે રજપૂત હોયછે તો કોનખાબનો કે જરીનો સુરવાલ પેહેરેછે. જો તે બ્રાહ્મણ કે વાણિયો હોયછે તો રેશમીકોરનું ધોતિયું પેહેરેછે અને ત્યારપછી લાલ કે પીળો જમો પેહેરેછે અને દુશાળો અથવા ખેસ રાખેછે; માથે શિરબંધ અથવા લાલ રંગની પાઘડી પેહેરેછે. કન્યાનો બાપ તેને પીળો ઉતરિયો આપેછે. કન્યા ધોળા રેશમની કાંચળી પેહેરેછે અને પીળો કે લાલ ચણિયો પેહેરેછે તથા ઉપર ચૂંદડી ઓઢેછે. વિવાહના દિવસમાં કન્યા માથે મોડ પેહેરેછે અને તેના ઉપર મ્હોટો ચોખંડો લાલ કડકો નાંખેછે તે ઓજલ પડદાનું કામ સારેછે. વરને અને કન્યાને જમણે હાથે ગાંઠળ બાંધવામાં આવેછે તે લગ્ન થઇ રહ્યા પછી છોડી નાંખેછે. હિંદુમાં ગરીબનાં છોકરાંનું લગ્ન થવાનું હોયછે ત્યારે વરને એક સોનાની ઉતરી અને પરવાળાની માળા એટલું ઘરચા વિનાચાલતું નથી. તે કોઇની પાસેથી માગી લાવેછે અથવા ભાડે આણેછે. તે આ વેળાએ વરરાજાનું પદ ધારણ કરેછે. તેની સાથે તેની ઉંમરના સોબતિયો

હોયછે તેઓ અણુવર* કેહેવાય છે અને ઘણું કરીને વરના કરતાં નહાના હોયછે તેથી વરના ભણીનો કન્યાને સંદેશો આદિ કેહેવા જાય તો કન્યાને તેની લાજ કાહાડવી પડતી નથી. વળી તે વરરાજાનો જમદાર થાયછે. લગ્નની ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી ગોરનો પોશાક અને સાળાની કટારી ઇત્યાદિ જે આપવું પડેછે તે આપેછે અને તેને માટે જે ખરીદવું હોય છે તે ખરીદેછે.

રાત્રની વેળાએ વરરાજા પોતાના નવા મેળવેલા રાજશ્રી ડોળમાં દેખાવ દેછે. વરઘોડાની આગળ વાજિંત્ર વાગેછે અને ગવૈયા તથા નાચણો ત્યારપછી રજુ થઇ જાયછે; તેઓની પછવાડે વરરાજાનાં સગાંવાહાલાં અને બીજા પરોણા ચાલેછે તેઓ ઘોડે કે હાથિયે બેઠેલા હોયછે તથા તેમની આસપાસ મશાલચી હોયછે, તેમજ ઘોડેસવાર અને પાળા પણ પડખે ચાલેછે; બંધુકોના અવાજ થાયછે અને ચોગરદમ ગુલાલ ઉડી રેહેછે, રણશિંગાંના અવાજ થાયછે, અને ઢોલના અવાજ કાનને બેહેરા કરી નાંખે એવા થાયછે; આસપાસ ગરદ ઉડેછે તેથી મશાલો દેખાય નહિ એવી ઝાંખી થઇ જાયછે. પછી વરરાજા પોતાના શણગારેલા ધોળા ઘોડા ઉપર અસ્વાર થયેલા આવેછે, તેની અગાડી એક છડીદાર ચાલેછે, તેણે લાલ ડગલો પેહેરી લીધેલો હોય છે, એક જણાએ તેના ઉપર છત્ર ધારણ કરેલું હોયછે. વરરાજાના હાથમાં જડિત નાળિયેર આવી રહ્યું હોયછે. તેની પછવાડે સાંઢ ઉપર ડંકા નાંખી દીધા હોયછે, તે ચાલેછે એટલે ડંકાને જડેલી લાલ કિનારી ફરફર થઇ રેહેછે અને ડંકાનો અવાજ દબદબા ભરેલો થાયછે. ત્યારપછી પછવાડે સ્ત્રિયોની હાર લગ્નનાં ગીત ગાતી ચાલેછે.

જે વેળાએ અણહિલ્લવાડમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવો જીતીને આવ્યો તે વેળાએ દબદબાથી રાજઅશ્વારી ચાલેલી તથા કુમારપાળની વેળામાં શિવભક્તોની સાથે વાદ કરીને શ્વેતામ્બરધારિયો જીતીને દબદબાની સાથે પાછા આવતા તે સમયનું થોડું ઘણું ભાન આવા વરઘોડા ઉપરથી આપણને થાયછે.

---

* કન્યા દેવૈયાં કરવા જાયછે તેની સાથે જે છોકરો જાયછે તે અણુવર કેહેવાય છે. જૂદી જૂદી નાતોમાં જૂદી જૂદી રીતો પડી ગઈછે માટે પાઠાફેર જોવામાં આવેછે.

વરરાજાનાં સગાંવહાલાં, જેમ જેમ તેમના ઘર આગળ થઇને વરઘોડો ચાલતો જાયછે તેમ તેમ નાળિયેર લાવીને આપેછે. બીજી બધી અશ્વારિયો અથવા કદાપિને ગામનો ધણી ચડયો હોય તોપણ તે વરરાજાના વરઘોડાને રસ્તો આપેછે, અને કદાપિ બે વરરાજા સામા સામી મળેછે તો બંને જણા અર્ધાઅર્ધ રસ્તો આપેછે. આ પ્રમાણે ગામ વચ્ચે થઇને વરઘોડો જે ઘેરથી નીકળ્યો હોયછે ત્યાં પાછો આવેછે. ત્યાં વરની મા ન્યુનચન કરેછે, તેમાં ખૂણ કરી બતાવીને, પુત્રપ્રેમ આગળ બીજુ અગત્યનું પણ કશા કામનું નથી એમ વગર બોલ્યે ભાર કરી બતાવેછે તેના માથા ઉપર પૂરી અને પછી પાણીનું એક વાસણ ફેરવીને નાંખી દેછે; ત્યારપછી સંપુટ લેછે તે બે કોડિયાંને એક બીજા ઉપર મૂકીને વચ્ચે ચોખા પૂરીને બાંધી લઇ બનાવેલું હોયછે. તે એક જાતનો કોહાર ભરેલો દેખાવેછે તે વરરાજાના પગ આગળ મૂકે છે તે પછી જગણે પગે ભાગી નાંખીને માને ભેટવાને ઘરમાં પ્રવેશ કરેછે.

વરરાજાને પરણવાનો દિવસ ઠરાવેલો હોયછે તેની અગાઉ વરનાં સગાંને ઘેરથી વારા ફરતી કૂલેકાં કહાડવામાં આવેછે તે જાન નીકળતા સુધી ચાલેછે અને જાન જ્યારે કન્યાને ત્યાં પોહોચે છે ત્યારે વરતીની બાહાર મેલાણ કરેછે.

કન્યાનો બાપ રાત્રે પોતાના ભણીથી સામૈયું× લઇને જાન ઉતરી હોય છે ત્યાં જાયછે તેમાં સાથે સ્ત્રિયો અને મશાલો ઇત્યાદિ હોયછે. ગામમાં જાનીવાસાની જગ્યા ઠરાવી રાખી હોયછે ત્યાં જાનને લઇ જાયછે. કન્યાને ઘેર તોરણ બાંધેલું હોયછે તે વર જો રજપૂત જાતિનો હોયછે તો પોતાના ભાલાવતે તોડી પાડે છે અને બીજી વર્ણનો હોયછે તો એમને એમ રેહેવા દે છે તે એની મેળે ગમે ત્યારે તૂટી પડેછે.

જે દિવસે લગ્ન થવાનું હોયછે તેની સવારમાં કન્યાની મા અને તેનાં સગાંવહાલાં તેને શણગારેછે અને ચૂડો પેહેરાવેછે તે હાથીદાંતનો લાલ

× આ પ્રમાણે સામૈયાનો અથવા માન આપવાને સામા જવાનો ચાલ એકલા લગ્નનીજ બાબતમાં નથી, પણ જ્યારે કોઇ માનવંતો જન આવેછે ત્યારે પણ તે ચાલ સાધારણ છે. ઉદાહરણને માટે જગદેવ પરમારની વાતમાં પેહેલા ભાગના આઠમા પ્રકરણમાં જૂવો. વળી એવો ચાલ યૂરોપના જમીદારી સંસ્થાનોમાં પણ હતો.

રંગેલો હોયછે. વરરાજાને પણ તેના મિત્રો સજી રાખેછે અને ગાજતે વાજતે કન્યાને માંડવે લઈ આવેછે. ત્યાં આગળ કન્યાની મા ન્યુનચન કરેછે. તે વરરાજાને ચાંલ્લો કરેછે, બળદનું ધૂસરૂં, સાંબેલું, વણેારાનો વાંસ, ત્રાક, સરિયો, ઘઉંના લોટની પૂરી અને રાખની થપેાલી તેના મ્હેા આગળ ઘરોને ફાહાડી નાંખેછે. રાખની થપેાલી ધરવાનું કારણ એમ જણાવેછે કે તમારા શત્રુની આંખમાં ધૂળ પડશે. પછીથી સમ્પુટ મૂકેછે.

ન્યુનચન થઇ રહ્યા પછી વરરાજા મંડપમાં આવેછે ત્યારપછી કન્યાનેા બાપ તેના પગ ધેાઇને કંકુનેા ચાંલ્લેા કપાળે કરેછે અને કન્યાને તેની પાસે આણીને બેસારેછે.* આગળ ગેામદની ક્રિયા થતી તેના સ્મરણાર્થને માટે જ્યારે વરરાજા મંડપમાં બિરાજેછે ત્યારે એક બાજુએ ગાયને લાવીને બાંધેછે, તેને ઘાસ નીરેછે, પછી વરરાજા અને તેના મિત્રો તેની પૂજા કરેછે. લગ્નના મુહૂર્ત્તને માટે પાણીની ઘડી માંડેછે. અથવા કેટલીક વાર તેા ગેાખલી સમય પસંદ કરેછે જ્યારે સમય થાયછે ત્યારે કન્યાનેા બાપ તેનેા હાથ વરરાજાના હાથમાં આપેછે અને તેની સાથે તુળસીપત્ર સમર્પણ કરેછે અને કેહેછે કે "આ હું કૃષ્ણાર્પણ કરૂંછું." હસ્તમેલાપ કરાવ્યા પછી ગેાર બંનેને વરમાળ આરેાપેછે. તે નાડાના ચેાવીશ તાંતણાની બનાવેલી હેાયછે. આ વેળાએ વરરાજાના ગેાઠિયા, બંનેના હાથ મેળવેલા હેાયછે, તેના ઉપર લાલ લૂગડું નાંખીને તેમના હાથમાં સેાપારી આપેછે. વરકન્યાનું જોડું એક પ્રહર લગી મંડપમાં બેઠેલું રેહેછે.

મંડપની બાહારની બાજુએ ચેારી બાંધેલી હેાયછે તેને અકેકે ખૂણે એક ઉપર એક એવાં ધાતુનાં કે માટીનાં નવ વાસણ ગેાઠવવામાં આવેછે અને વાંસના આધારથી તેવી સ્થિતિમાં તે રહી શકેછે. મધ્યમાં વેદી કરેલી હેાયછે અને તેની આસપાસ વરકન્યા બેસેછે ગેાર હવન કરેછે અને વરકન્યાના છેડા ગાંઠેછે. પછી કન્યાની મા કંસાર લાવેછે. તેમાંથી કન્યા વરને આરેાગાવેછે અને પછી વર કન્યાને આરેાગાવેછે આ સર્વે વિધિ ચાલેછે તેવામાં સ્ત્રિયેા ગીત ગાયા કરેછે, તે ઘણું કરીને સીતા અને રૂકમિણિ જે

* ઉંચ વર્ણમાં વરની સમક્ષ કેટલેાક વિધિ થઇ રહ્યા પછી કન્યાનેા મામેા કન્યાને માયરામાં પધરાવે છે. કેટલીક નાતેામાં સર્વે વિધિ બે દિવસે પૂરેા થઇ રેહેછે.

રામ અને કૃષ્ણની સ્ત્રિયો કેહેવાયછે તેમનાં સંબંધી હોયછે; અથવા કેટલાંક હસવા જેવાં અને બિભત્સ હોયછે. ગૂજરાતના પ્રખ્યાત કવિયો માંહેલા એક કવિયે "સીતા વિવાહ" જોડેલો છે તેની થોડી ટુંકો અમે નીચે દાખલ કરિયે છિયે.

મહા ગુરુને પાય હું લાગીને,
નમું ગણપતિ રાય;
સિદ્ધિ બુદ્ધિ હું જાચું છું તે થકી,
મનની ઇચ્છા પૂરાય. રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉછું.
જાણું પિંગળ નહિ પણ મન વિષે,
કવિતા રચવાના કોડ,
શક્તિ સર્વે યોજીને હું ગાઉછું,
કવિયો દેશોમાં ખોડ, રામ કેરો વિવાહ ગાઉછું.
દશરથ રાજા અયોધ્યાતણો ધણી,
તેના કુંવર શ્રી રામ;
જનકપુરીનો જનકરાજા પામિયો
કુંવરી સીતાજી નામ. રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉછું.
છે આ વૈકુંઠપતિ શ્રી રામજી,
સીતા લક્ષ્મી કેહેવાય,
બન્ને માનવી દેહ ધરી વરયાં,
ગાતાં તે પાપ જાય. રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉછું.
જન્મ્યાં જાનકી કયમ તે પ્રથમ કહું,
પછી વિવાહની વાત,
ઋષિ વસતા ત્યાં રાવણે કયમ કરી,
કરયો મહા ઉત્પાત. રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉછું.

છેલ્લી વારે વરકન્યા ચાર વાર મંગળ ફેરા ફરેછે અને પછી લગ્નની ક્રિયા સંપૂર્ણ થાયછે.

વર જો રજપૂત હોયછે તો જાતે પરણવા જવાને બદલે ઘણી વાર પોતાનું ખાંડું મોકલેછે, તે તેને ઠેકાણે ગણવામાં આવેછે અને પોતે હાજર હોય તેમ સર્વ ક્રિયા તેની સાથે થાયછે પણ મંગળફેરા માત્ર બે વાર

ફરવામાં આવેછે અને બાકીના બે વરકન્યા એકઠાં થાયછે ત્યારે પૂરા કરવામાં આવેછે. આવો ચાલ પડવાનું મૂળ કારણ સોવશા તો, કેટલાકની બાબતમાં છુપાં લગ્ન કરવાની અગત્ય પડેલી તે ઉપરથી પડયો હશે* તે પછી સુલભ પડવા માંડયું અને મુખ્યત્વે કરીને ખર્ચ ઓછો થવા માંડયો તેથી એવોજ ચાલ ચાલતો રાખ્યો.

ભંગાડૈરા ફરી રેહેવા આવેછે ત્યારે ધ્રુવનો તારો અને સપ્ત ઋષિના તારાનાં દર્શન કરાવેછે, ત્યાર પછી તેમનાં સગાંવાહાલાં ચાંલ્લા કરી રૂપિયા આપેછે તે તેમનાં માબાપ પોતાની પાસે રાખેછે.

વરકન્યા પછી વરને ઘેર આવેછે, અને તેની મા બંનેને ન્યુનચન કરેછે. ત્યારપછી વરકન્યા ગોત્રજની પૂજા કરેછે અને સોપારી, ખારેકો, અને રૂપિયા એ ત્રણેવાનાં સાત સાત લઇને એક વાડકીમાં ધાલીને દાવ રમેછે; તેમાં જે જીતે તેનું ચલણ થાય એમ માનેછે. કન્યાનો બાપ જાન વિદાય કરતી વેળાએ છાપ પૂજા કરતાં વરનાં સગાં વાહાલાંને ચાંદલા કરેછે અને પાઘડિયો બંધાવેછે.+

જ્યારે જાનને વિદાય કરવામાં આવેછે ત્યારે કન્યા ભણીના લોકો કેસુડાનું પાણી છાંટેછે અને પછવાડે અંગરખાને કુંકુના થાપા મારેછે. વળી વરને રથે ખાવાનું માટલું અને રામણદીવો બાંધેછે, તે એવું બતાવવાને કે આ લગ્ન થયું તેથી વરના કુટુંબમાં કન્યાના બાપે દીપકનો પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમજ વળી વરકન્યાનાં નાળિયેર જે ક્રિયા થતા લગી તેમના હાથમાં રહેલાં હોયછે તે વધેરી નાંખવા સારૂ ગાડિયોના ચીલા વચ્ચે મૂકેછે. ગામમાંથી વાધેછે એટલે વરરાજાના સગાં, બ્રાહ્મણ, ભાટ અને ગવૈયા આદિને કાંઇ આપીને વિદાય કરેછે. પછી જનૈયા ગામને તલાવે ગયા હોય તે સર્વેને એકઠા કરીને તૈયાર થઇ ઘેર આવવા નીકળેછે;

---

* ટાડકૃત રાજસ્થાનના પેહેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૩૦૮ માં મેવાડના રાણા રતન બે લખેલું છે તે જૂવો.

+ મોસાળુ કરેછે ને લૂગડાં છાણમાં અથવા ઢાલમાં ચોગરદમ લટકતાં મૂકીને જેમ લગ્ન જાયછે એવી રીતે આ વેળાએ પણ કરેછે, એમ મૂળમાં લખ્યું છે, પણ લગ્નની ક્રિયામાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે ઘણો ફેરફાર થઇ ગયો છે, તેથી આ પ્રકરણમાં કેટલીક જગ્યાએ ઘણું ફેરફાર આવેછે તે તેથી કરીને હશે અથવા તો કર્તાના સમજવામાં ઉલટું આવ્યું હશે. ભા. ક.

કન્યા પોતાના વરની સાથે તેને ઘેર જાયછે ત્યાં અ.શરે મહિનોક રેહેછે અને પછીથી પોતાના બાપને ઘેર પાછી આવેછે, જ્યારે તે આ· શરે બારેક વર્ષની થાયછે ત્યારે તેને તેડવા મોકલેછે. પોતાના બાપનું ઘર છોડીને જવું પડેછે તેથી, તેટલીજ ઉંમરનું અંગ્રેજનું છોકરૂં નિશાળે જ· વાને રડે તેમ તે રડેછે એટલે તેનાં માબાપ તેને સમજાવેછે અને કેહેછે કે, તારી બેહેનો અને કાકા આદિની છોકરિયો પણ તારી પેઠે પોતાને સાસરે ગઈછે, તને પાછી તેડી લાવવા વેહેલું તેડું મોકલીશું. વળી ત્યાં તારી માશી છે તે તને રોજ આવીને મળશે. તેઓ વરના બાપને કેહેછે કે, "અમારી દીકરીની સંભાળ રાખજો, આજ લગી એને ગામમાંથી કદિ બાહાર કાહાડી નથી અને એક ઘડી એની માને મૂકીને રહી નથી; તમે એને એની માશીને મળવા જવા દેજો; અને કોઇ એને બીવરાવે નહિ માટે સંભાળ રાખવા રેહેજો." ઉતરમાં સસરો કેહેછે કે, "બીજાના કરતાં મારે એની ઘણી કાળજી રાખવાની છે માટે તમારા કરતાં હું એની વધારે સં· ભાળ રાખીશ." બીજી પરણેલી છોકરિયો પણ તેને હિંમત આપેછે, અને કેહેછે કે, "કાંઇ ચિંતા નહિ; હું પણ જઈને પાછી નથી આવી કે શું?" કન્યા બાપના બણી ફરીને તેને કેહેછે "બાપા! તમે મને કયારે તેડવા આવશો? વેહેલા આવજો હો!" તે કેહેછે કે, હું દશ પંદર દિવસ સોરો આવીશ" પણ આખા વર્ષ સુધી કદાપિને તેનો જવાનો નક્કી વિચાર હોતો નથી. કન્યા પછી તેને પોતાના સમ ખવરાવેછે અને પોતાની માને કેહેછે કે, મા તું એમને આવવાનું સંભારજે, અને મારી ઢીંગલી ને રમકડાં આપી દઇશ નહિ." છેવટે તે જનની સાથે વિદાય થાયછે અને ત્યાર પછી ઘણું કરીને તે પોતાને સાસરે રેહેછે, તેમાં કોઇ કોઇ વાર પોતાને પિયર આવી જાયછે.

યુરોપ ખંડના દેશોમાં સ્ત્રિયોને પુરૂષો જે માન આપેછે અથવા તે તેમની પાસેથી તેઓ હક બજાવી લેવા ઇચ્છેછે તેવું માન હિંદુ સ્ત્રિયોને મળતું નથી અને તેની તેઓ આશા પણ રાખતી નથી. તુળસીદાસના વિખ્યાત રામયણમાં તેણે નીચે પ્રમાણે એક ચોપાઈ કહી છે, તેમાં સ્ત્રીનું સન્માન જરા પણ જણાવ્યું નથી; તે બાંકો બડિવાગીને બહુ પસંદ પડે એમ છે:—

ઢોલ, ગમાર, નીચ, પશુ, નારી,
એ સબ તાડનકે અધિકારી.

એક વાત એવી છે કે, એક પાદશાહે પોતાના દિવાનને કહ્યું કે એક છેક શરમ વિનાનું, એક ઘણું શરમાળ, એક ઘણું બીકણ અને એક જરા પણ બીક વિનાનું, એવાં ચાર માણસ મને આણી આપો. દિવાન સલામ કરીને ગયો. અને થોડી વાર પછી એક સ્ત્રીને લઇને રજુ થયો. પાદશાહે કહ્યું કે, મેં ચાર માણસ મંગાવ્યાં ને તમે એક લઇને કેમ આવ્યા? દિવાને ઉત્તર આપ્યું કે, "જહાંપના! ગારે ગુણ એ એકમાં છે. એનો મ્હોટો ભાઇ હોય ત્યારે એ લાજ કાઢાડશે, પણ વિવાહમાં એવાં બિભત્સ ગીત ગાશે કે તે સાંભળીને નઠારા માણસને પણ શરમ આવે. એનો ધણી રાત્રે જો પીવાનું પાણી માગે તો કહેશે કે બીક લાગે એટલું બધું અંધારૂં છે. પણ જો તેને પોતાના યારને મળવું હોય ને પાહાડ ઓળંગવાનો હોય તો અંધારાના ભાર નહિ."

સ્ત્રિયોને અપમાન આપવાનો ચાલ મુસલમાનોના આવ્યા પછી પડેલો જણાયછે. અસલના વારામાં રાજની સાથે રાણિયો દરબારમાં બિરાજતી અને ઋષિની સાથે તેઓની સ્ત્રિયો સભામાં બેસતી. આજે પણ હોમ કરવો હોય તો સ્ત્રીવિના થઇ શકે નહિ, અને જો તે હોય નહિ તો તેની પ્રતિમા કરીને તેને સ્ત્રીનાં લૂગડાં પેહેરાવીને બેસારવી પડે. ઔરસપુત્રને માટે જે આવશ્યકતા છે તેથી પણ પરણેતરની ક્રિયા પવિત્ર માનવામાં આવી છે. જે રજપૂતણોની હિંમત અને ધૈર્ય વિષેની ઘણી અસલની વાતો આંપણા સાંભળવામાં આવેલી છે, તેઓનું સન્માન, આજે જેઓ તેઓના વગરખંધાર્યું ધણિયોને ઓછું માન આપેછે તેઓ પણ રાખી રહ્યા છે. વાણિયો કહેછે કે, "ડાહીના ગાંડા અને ગાંડીના (ભાવાર્થ તેની પોતાની સ્ત્રીના, અથવા માના) ડાહ્યા*"

---

*કચ્છપટન મ્યાકમરડો પોતાના કચ્છના વર્ણનમાં લખે છે કે, (મુંબઈની લિટરરી સોસાઈટીના ટ્રાનઝાકશનના બીજા ભાગના ૨૨૬ મા પૃષ્ઠ પ્રમાણે) કુટુંબનો ઢંચ આ પ્રમાણે બે દરકાર છે અને જે પ્રતિજ્ઞા ભરેલું કહેવાય તે સર્વે બોલ બેકોછે. અને આણી મગ જોઈએ તો તેની સ્ત્રિયો (કેમકે જાડેજાઓને એક કરતાં વધારે હોયછે) ચંચળ, ઉદ્યોગી, અને પ્રપંચી છે. તેઓ ઝાલા, વાઘેલા, સોઢા, અથવા ગો-

સ્ત્રિયોનું પોતાના ધણીના વશમાં રહેવાપણું ખરેખરૂં હોવાને બદલે માત્ર બતલાવવાનેજ હોયછે, અને બાહાર પણ એવોજ દેખાવ દેખાડવાને તેઓ ઓછી ખંતીલી છે એમ નથી. તેમના ધણીની સત્તા તેમના ઉપર હોતી નથી તો તેની જાણ પડવા દેતી નથી. વળી યૂરોપિયન લોકોની રીતિ ઉલટીછે તેને માટે તેઓ આશ્ચર્ય પામેછે અને ધિક્કાર બતાવેછે અને નીચે પ્રમાણે બનાવટની વાત કહેછે, તે જો એ પ્રમાણે લાગુ કરવામાં આવી હોત નહિ તો તેની બતલબ સમજાઇ શકાત નહિ.

હિલ રજપૂતોની પુત્રિયો છે, તેઓ માણસ વેરે નહિ પણ ગ્રાસ વેર પરણેછે. પ્રત્યેક સ્ત્રીને પોત પોતાને। વાસ, ચાકર, ઢોર, ગાડિયો ઇત્યાદિ અને એક ગામ અથવા ધણીની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે વધારે ઓછું ન્યૂનેન્યૂનું હોયછે હિંદુની બીજી નાતની સ્ત્રિયો કરતાં રજપૂતની સ્ત્રિયો વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ ઉદાર સ્વભાવની, નિર્ભયા અને સાહસિકી છે, અને તેમના શરીરની અપૂર્વ સુઘડતા અને વૃદ્ધાવસ્થા થઇ છતાં પણ બીજી કોઇ અન્યતિન્નમાં જોવામાં આવતી નથી એવી શરીરના દેખાવ વિષેની તેઓની ચિંતાને માટે તેઓનાં યોગ્ય રીતે વખાણ થાયછે. રજપૂતાણીના અંગરાગ અને માર્જન યૂરોપની ઉંચ વર્ગની સ્ત્રિયોના જેવાં હોયછે અને મુખ અથવા ચામડીને શોભા આપવાને અતિ પ્રિય ભાગ ઉપર અંગરાગ કરવાની કળા જાણેછે; અને આ કુલિનાના હૃદયમાં દ્રવ્ય અને પદવિ ઉપરના પ્રેમ પછી તેના શરીરની સુંદરતા સુધારવા વિષેનો અતિ બલકટ ખ્યાલ હોયછે.

તેઓ કોમળ કામ વિકાર વાળી હોયછે; પણ તેઓના દારૂડિયા પતિઓની સાથે તેઓ શી રીતે પ્રેમ બાંધે ? અને તેઓને ઉંચા વર્ગના પુરૂષો સાથે સોદાઈ કરવાનો લાગ હોતો નથી, તેઓ વિષે જે નહારી વાત ચાલેછે તે મારે અહિ લખવી પડેછે તેથી હું ખેદ પામુંછું કે સુંદર અને મનોહરા રજપૂતાણી સેવકો અને હલકા ચાકરોની સાથે છંદમાં પડવાને લલચાય છે.

એજ ગ્રંથકર્ત્તા ઉમેરણી કરેછે કે, "રજપૂતસ્ત્રિયો પોતાના અંગની સુંદરતાનો "બગાડ થવાની બીકથી તેમના બાળકોને ભાગ્યેજ ધવરાવેછે," બીજે ઠેકાણે તે આ પ્રમાણે લખેછે,—"સ્ત્રિયોનો આકાર અને રતનનો દેખાવ બગડી જાય તે અટકાવવાનેજ "સારૂ માત્ર તેઓ ગર્ભસ્રાવ કરે છે એવું હું કચ્છમાં આવ્યો તેના પેહેલાં મેં કદિ સાંભળ્યું નહતું, આ રીત ગ્રાસિયા લોકોમાં પણ ખાસ છે, અને એક સ્ત્રિયે પાંચ વાર આવી રીતે ગર્ભસ્રાવ કરેલો મારે જોહોએ માની દીધો તથાપિ એવો બનાવ વારે વારે બનતો નથી." એજ પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૨૨૯-૨૩૪

તેઓ કહેછે કે, "જ્યારે રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું ત્યારે તેણે તેને "લંકાના દૈત્ય અને તેઓની સ્ત્રિયોના સ્વાધીનમાં કરી. એટલે તે સ્ત્રિયો "તેની ચાકરીમાં રહી અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓએ સીતાને એટલું બધું "માન આપવા માંડ્યું કે તે ઉપરથી સીતાએ દૈત્યોને આશીર્વાદ દીધો કે "કલિયુગમાં તમે હિંદુસ્થાનનું રાજ્ય પામશો પણ મારા વચનનું પણ "રાખીને તેના બદલામાં તમે તમારી સ્ત્રિયોનું માન રાખજો."

સીતાના આશીર્વાદથી અંગ્રેજોનું હિંદુસ્થાન ઉપર રાજ્ય થયું અને તેઓના ઉપર તેમની સ્ત્રિયોની સત્તા ચાલવા લાગી એવું તેઓ બેસારી દેછે. એ વાત ઉપરના અભિપ્રાયથીજ જણાઈ આવેછે.*

હિંદુની સ્ત્રીને અધેણી આવેછે ત્યારે તેને માનીતી થઇ પડવાનો પ્રસંગ મળેછે. અને અસાધારણ રીતે તેની સંભાળ રાખવામાં આવેછે. તેને જ્યારે ગર્ભ ધારણ કર્યાંને ચાર મહિના થાયછે ત્યારે કોઇની નજર વાય નહિ એટલા માટે હનુમાનની મણી અને ચકલાની ધૂળની પોટલી કાળા લૂગડામાં બાંધીને તેની રાખડી કરીને તેને હાથે બાંધેછે અને તે દિવસે વરો કરેછે, ત્યાર પછી ઇંગ્લંડમાં ચાલછે કે "સુંદરિયો અને બા- "નુઓને જ્યારે મહિના રહ્યા હોય ત્યારે જે વસ્તુઓની તેઓને ઇચ્છા "થાય તે વસ્તુઓ તેઓને આપવી જોઇયે" તે પ્રમાણે દોહદલક્ષણ પૂરવાનો હિંદુસ્થાનમાં પણ ચાલછે અને તેની પાસે તે દિવસથી ઘરનું કશું કામકાજ કરાવતાં નથી.

ગર્ભ ધારણ કર્યાંને છ કે આઠ માસ થાયછે ત્યારે સીમંતોનયનનો વિધિ કરેછે. તે સ્ત્રીને કોઈ સગાને ઘેર લઇ જાયછે, ત્યાં તેને નવરાવેછે ત્યાર પછી લૂગડાં ઘરેણાંથી તેને સારી પેઠે શણગારેછે, અને ગાજતે વા- જતે સવેંને મળીને તેને પાછી પોતાના વરને ઘેર તેડી લાવેછે તે અવસરે

* ગુજરાતમાં ઘણા લોકો એમ માનેછે કે યૂરોપિયન લોકો સીતાને માનેછે. અંગ્રેજ અથવા પોર્ટુગીઝ પાદરિયો સામાન્ય રીતે "સીતા પાદરિયો" કહેવાયછે. અને બ્રાહ્મણ અથવા વૈરાગિયોને યૂરોપિયનો પૂછે કે તમે કોણ છો ત્યારે તે પરદેશિ- યોને બરાબર ઓળખાઈ આવે એટલા માટે કહેછે કે, "અમે સીતા પાદરી છિયે." રો- મન કેથોલિક ધર્મવાળા કુમારિકા મેરીની પૂજા કરેછે તે ઉપરથી કદાપિને એ વિ- ચાર ચાલ્યો હશે,

તેનાં સગાંવાહાલાં આગળ ચાલતાં તેને ચાલવાના રસ્તા ઉપર સોપારી અને પૈસા વેરેછે. ધેર તે સ્ત્રીનો બાપ પોતાને ગામથી આવ્યો હોયછે તે લૂગડાં આદિ એક ઢાલ અથવા છાબમાં ગોઠવીને નાળિયેર સહિત તેને અર્પણ કરેછે. તેમજ પોતાના જમાઇને પાવડી બંધાવેછે તથા દીકરીની સાસુને છાયલ કે જેવું તેનું ગજું હોય તેવું લૂગડું આપેછે. સાસુ ઉભરા આગળ આવીને ન્યુનચન વિધિ કરીને વહૂને ઘરમાં આણેછે અને પછી ગર્ભસંસ્કાર થાયછે. ત્યાર પછી પોતાનાં સગાં સાથે તે સ્ત્રી પોતાને પિયર જાયછે.

તેને જો દીકરો અવતરેછે તો તેના બાપને ધેર વધામણીનો કાગળ લખીને મોકલેછે તે પછી વધામણી લઇ જનારને પાવડી બંધાવેછે. જો તે છોકરાનો બાપ હાકોર કે રાજા હોયછે તો ઢોલ વગડાવેછે અને કેદિયોને છોડી મૂકેછે, કોઇ કોઇ વાર તો નવા અવતરેલા કુંવરનાં કંકુવતે પગલાં કાગળ ઉપર પડાવીને તે કાગળ મોકલી દેછે. આગળ કંકોતરી લખવાની રીતિ લખેલી છે તેના જેવીજ વધામણી લખવામાં આવેછે પણ ફેરફાર માત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

'બેહેન કંકુબાએ (ફલાણે દિવસે ફલાણી ઘડિયે) પાવડી બાંધનાર દીકરાનો જન્મ આપ્યો છે, તેના જન્માક્ષર ઘણા સારા છે."

જો પુત્રી અવતરી હોયછે તો "ચુંદડી ઓઢનાર દીકરી" એમ લખેછે. આ પ્રમાણે વિશેષણ લખવાનું કારણ એમ છે કે આગળ લોકો કાના માત્ર વિના બોડિયા અક્ષર લખતા (અને કેટલીક જગ્યાએ હવણાં પણ લખેછે) તેથી એવું વિશેષણ લખવામાં આવે નહિ તો "દકર" અક્ષર ઉપરથી દીકરો અને દીકરી બે બંચાય.

જેવો જન્મ થાયછે કે તુરત હાથમાં નાળિયેર લઇને સ્ત્રીનું કોઇ સગું હોયછે તે જોશીને ધેર જાયછે, ત્યાં તે વર્ષ, મહિનો, તિથિ, વાર, અને ઘડી તથા રાશી નોંધી રાખેછે, તે ઉપરથી પછી જોશી જન્માક્ષર કે જન્મપત્રિકા તૈયાર કરેછે.

જન્મ પછી છઠ્ઠે દિવસે વિધાત્રીને નામે બ્રહ્માની પૂજા કરેછે. તેનું કારણ એમ સમજવામાં છે કે તે દિવસે તેના કપાળમાં વિધાત્રી તેના જીવન ચરિત્રના લેખ લખેછે. વિધાત્રીના ઉપયોગને અર્થે કોરો કાગળ,

લેખણ, અને ખડિયો મૂકેછે પણ તેમાં કાળી શીહાઇ પૂરવાને ઠેકાણે રાતી પૂરેછે, કેમકે શકુનિયાળ એવા જે રાતા અક્ષર, તેવડે વિધાત્રી લેખ લખે. તે દિવસે વળી રૂપાનો કે સોનાનો કંદોરો, અને કડાં સાંકળાં હાથે પગે પેહેરાવેછે.

જન્મને તેરમે દિવસે તે બાળકનું નામ પાડવામાં આવેછે તેનો પેહેલો અક્ષર રાશી પ્રમાણે જોશી નક્કી કરી રાખેછે. નામ પાડતી વેળાએ બાપેના સગાનું નામ પડી જાય નહિ તેની સંભાળ રાખવામાં આવેછે પણ રજપૂતોમાં તો તેના બાપનું જે નામ હોય તેવું પણ પાડવા દે છે. છોકરાની ફોઇ તેનું નામ પાડેછે. ચાર સ્ત્રિયો પોતાના હાથમાં પીપળાનું અકેકું પાંદડું લઇને છોકરાને એક લૂગડામાં સૂવારી તેનો અકેકો છેડો ઝાલીને તેને હીંચોળતાં નીચેની કડંગી કવિતા બોલેછે,–

"ઓળી ઝોલી પીપળપાન
ફોઇએ પાડ્યું કૂલાણું નામ."

પછી બાયડિયોને અને છોકરાંને પતાસાં વેહેંચવામાં આવેછે.

છોકરો સવાવર્ષનો થાયછે ત્યારે તેને પેહેલુંજ અન્ન ખોટાવતી વેળાએ "અન્નપ્રાશન" નામનો વિધિ કરેછે, તે જોવાને સગાંવાહાલાંને પાછાં નોતરે છે. બ્રાહ્મણો વળી એક વાર ફરીને ગોત્રજની પૂજા કરેછે અને હોમ કરેછે.

છોકરો આગળ જતાં કેવો ધંધો કરશે તે નક્કી કરવા સારૂ જૂદા જૂદા ધંધાનાં જે સાધન હોયછે તે તેના મુખ આગળ મૂકી દેછે.

देवताग्रेऽथ विन्यस्य शिल्पभांडानि सर्वशः
शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः स्वेच्छया स्थापितं तदा
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति.

ભાવાર્થ,–દેવતાના મુખ આગળ શિલ્પનાં સર્વ પ્રકારનાં ભાંડન (સાહિત્ય), સર્વ પ્રકારનાં હથિયાર, અને સર્વ પ્રકારનાં શાસ્ત્ર મૂકીને પછી બાળકને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્પર્શ કરવા દેવો, તેમાં તે પ્રથમ જેનો સ્પર્શ કરે તેનાથી તેની ઉપજીવિકા ચાલવાની એમ જાણવું.

"કલમ, કડછો કે બરછો." એવી ગૂજરાતીમાં કેહેવતછે તેનો અર્થ એવો છે કે એ ત્રણમાંથી જે ચલાવતાં આવડે તેની હોંશીયારી ગણાયછે. તે ઉપરથી ઉપર જે "વાસણ" (ભાંડન) લખ્યું છે તે "રસોઇ" નું સૂચન કરાવે છે.

અન્નપ્રાશનો વિધિ કરતા પેહેલાં જો બાળક મરી જાયછે તો તેને બાળવાને બદલે ડાટેછે. એજ પ્રમાણે ગ્રીક લોકોમાં પણ દાંત કૂટતા પેહેલાં બાળક મરી જતું તો તેને ડાટવાનો ચાલ હતો એમ જણાયછે. રોમન લોકોમાં પણ જે બાળક ચાળીશ દિવસનું થયું હોય નહિ, ને મરી જાય તો તેને બાળવાનો ચાલ હતો, અને "જેન્સકોર્નેલિયા" નામના ગોત્રના માણસો એ વિધિ મુખ્યત્વે કરીને કરતા હતા, એમ કહેલું છે.

પ્રકરણ ૮.

ઉત્તર ક્રિયા.

(કવિત.)

"શુભને આનંદની જે વરતુ નીમી સવ તે તો
અશુભને શોકને ઠેકાણે થઈ જાયછે;
મંડપની મઝા બધી પલટાઇ જાયછે ને
સમશાનનો શોક સર્વ તે ઠેકાણે થાયછે;
લગ્નની વેળાના હાર ગોટા આદિ પુષ્પ તે તો
મડદાના દાહસ્થાન ઉપર નંખાયછે;
મંગલગીતને સ્થાને શોકદ રાજિયા ગાય
એવી રીતે વરતુઓ તો બધી પલટાયછે."

ગૂજરાતના હિંદુઓમાં દાહ દેવાની સાધારણ રીતિ છે તેથી ઉલટી રીતે, જે બાલકને અન્નપ્રાશન સંસ્કાર થયો હોય નહિ તેનો વિધિ થાયછે; અને તેજ પ્રમાણે સંન્યાસીનો પણ થાયછે. સન્યાસીની પછવાડે રડારોળ કે કોઇ પ્રકારનો શોક કરવા દેવામાં આવતો નથી. શબને પાલખીમાં બેસારીને વાજાં વગડાવતા અને ગુલાલ ઉડાવતા અથવા કોઇ બીજા પ્રકારથી ખુશી બતાવતા દાહ દેવા લઇ જાયછે; તેને ચિતામાં બાળી મૂકવાને બદલે બેઠેલી ઢબમાં ભોંયમાં ડાટેછે. અને તેના ઉપર ન્હાનો ચોતરો કરી પછી તે ઉપર તેનાં પગલાંની સ્થાપના કરેછે.

વય થયે અથવા નબળાઇથી માણસનું શરીર ધસાઈ જાય છે અને તેનું મરણ થવાનો કાળ પાસે આવેછે ત્યારે સાવધાન હોય તે વેળાએ તેણે દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇયે, એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. આ પ્રમાણે કરવા સારૂ વેદમાં નિપુણ એવો એક બ્રાહ્મણ કે પછી બીજા વધારેને યજમાન બોલાવેછે, પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર નાહાઇને ભીને લૂગડે, વગર બાંધે, બેઠેલા બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા કરેછે અને ત્યારપછી તેઓને પગે લાગેછે. પછી, તેણે જન્મથી તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા સુધીમાં, "ન્હાનપણમાં, કે જવા-"નીમાં, કે મોટપણમાં; છાનાં કે ઉઘાડાં, જાણે કે અજાણે, ન્હાનાં કે મ્હો-"ટાં, મન કર્મ કે વચનથી જે જે પ્રકારનાં પાપ" કરયાં હોય તે માની

દેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવેછે. આ પ્રમાણે જે પાપ માની દેવામાં આવે છે તે, આખા જગત્‌માં જે નીતિના માર્ગ કેહેવાયછે તે તોડવાથી થયાં હોય તેજ માત્ર હોયછે એટલુંજ નહિ પણ પુરાણોમાં જે જે પ્રકારનાં પાપ કહ્યાં છે તે સર્વે આવી જાયછે, એટલે જો તેણે ગાય મારી હોય, ગુરૂની ગાદી ઉપર બેઠો હોય, દારૂ પીધો હોય, બળતણને માટે ઝાડ કાપ્યું હોય, કોઇને વટાળ્યું હોય, અથવા કોઇ જીવજંતુનો પ્રાણ લીધો હોય, જે ખાવા યોગ્ય નહિ તે ખાધું હોય, જેની ચાકરી કરવી જોઇયે નહિ, તેની ચાકરી કરી હોય, ખાટલા ઉપર બેશીને પાણી પીધું હોય, ગાય, બળદ, પાડો, ગધેડું કે ઉંટ ઉપર બેઠો હોય,—પાલખીમાં બેશીને તે બ્રાહ્મણ પાસે ઉંચકાવી હોય અથવા એ બધાય કરતાં, જો તેણે બ્રાહ્મણનો આશા ભંગ કરી નાંખી હોય, તો તે સર્વે માની દેવું પડેછે. પછી એ સર્વે પાપ ધોઈ નાંખવાનો વિધિ બતાવાને વેદના જાણુ પુરુષો જે પેલા બ્રાહ્મણો તેઓની તે યજમાન પ્રાર્થના કરેછે, અને કેહેછે કે,—

आब्रह्मस्तंबपर्यंतं भवेद्दूर्षमिदं जगत्
यक्षरक्षःपिशाचादि सदेवासुरमानुषं
सर्वे धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः
मम देहस्य संशुद्धिर्कुर्वतु द्विजसत्तमाः
मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञात किल्बिषं
प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ
पूज्यैः कृतपवित्रोहं भवेयं द्विजसत्तमैः

ભાવાર્થ–બ્રહ્માથી તે તૃણ લગી આ જગત્—યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચાદિ, દેવ, અસુર, અને મનુષ્ય, તમારાથી ભરેલું છે. અહો સકલ બ્રાહ્મણો! તમે સર્વે ધર્મના જાણુ અને તેના રક્ષક છો. અહો! પૂજ્ય બ્રાહ્મણો! તમે મારો દેહ પવિત્ર કરો. મેં જાણતાં અજાણતાં મહા ઘોર પાપ કરયાં છે, મારા ઉપર કૃપા કરો અને મને શુભ અનુજ્ઞા કરો. અહો! પૂજ્ય દ્વિજ! તમારી પૂજા કરવાથી હું પવિત્ર થઇશ. કેટલીક વાર તો આ આજ્ઞાપક બ્રાહ્મણોના ચરણ ધોવાનું તેને કેહેવામાં આવેછે, અને તેથી શુદ્ધ થયેલું

પાણી પીને તેઓની શ્રેષ્ટતા નીચે લખેલા શ્લોક પ્રમાણે માન્ય કરવાને સૂચવવામાં આવેછેઃ—

પૃથિવ્યાં યાનિ તીર્થાનિ તાનિ તીર્થાનિ સાગરે
સાગરે યાનિતીર્થાનિ વિપ્રસ્ય દક્ષિણેપદે
દૈવાધીનં જગત્સર્વં મંત્રાધીનાશ્ચ દેવતા:
તે મંત્રા બ્રાહ્મણાધીના બ્રાહ્મણો મમ દૈવતં.

પૃથ્વીની માંહ જેટલાં તીર્થ છે* તેટલાં બધાંય સાગરમાં છે, અને જે તીર્થો સાગરમાં છે તેટલાં બધાંય બ્રાહ્મણના જમણા પગમાં છે.

સર્વ જગત્ દૈવને આધીન છે, સર્વ દેવતા મંત્રને આધીન છે, અને તે મંત્ર બ્રાહ્મણના આધીનમાં છે. (શ્રીકૃષ્ણ કહેછે કે) બ્રાહ્મણ મારૂં દૈવત છે. પછી બ્રાહ્મણો ઉત્તર આપેછે કે "તમે શુદ્ધ થાઓ" (શુદ્ધિ ર્ભવતુ) પછી તેઓ અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કેહેછે અથવા દશ હજાર ગાયત્રી મંત્ર જપવાનું કેહેછે, અથવા એક હજાર તેના હોમ કરવાનું કેહેછે, અથવા ધર્મનાં સર્વ કામમાં ખરેખરો ઉપાય બ્રહ્મભોજનનો છે તે કરાવવાનો સાધારણ ચાલ છે. યજમાન હજામત કરાવેછે તે વેળાએ બ્રાહ્મણ નીચેનો મંત્ર ભણેછેઃ—

મહાપાપોપપાપાનિ બ્રહ્મહત્યાસમાનિચ
કેશાનાશ્રિત્યતિષ્ઠંતિ તસ્માત્કેશાન્વપામ્યહં.

અર્થ–મહા પાપ, ઉપપાપ, અને બ્રહ્મહત્યા સમાનનાં પાપ વાળનો આશ્રય કરીને રેહેછે, માટે હું વાળ મુંડાવી નંખાવુંછું.

મુંડન કરાવતી વેળાએ ચોટલી રેહેવા દેવામાં આવેછે. યજમાનને દશ પ્રકારનાં સ્નાન કરવાનું ફરમાવવામાં આવેછે. યજ્ઞભસ્મથી, મૃતિકાથી ગોમયથી, ગોમૂત્રથી, દૂધથી, દહીંથી, માંખણથી, ગંધથી, કુશાગ્રથી, અને પાણીથી. પ્રત્યેક સ્નાનની વેળાએ તે સ્નાનને લાગુ પડતો મંત્ર ભણવામાં આવેછે. પ્રાયશ્ચિત્તકર્ત્તા પછી ચોખાં વસ્ત્ર પેહેરેછે અને શાલિગ્રામની પૂજા કરેછે; અને બ્રાહ્મણ હોમ કરેછે તેવામાં તેને દશ દાન આપવાં પડેછે.

* તીર્થ એટલે યાત્રાની જગ્યાઓ. નદી કિનારે તીર્થ ઘણાં હોયછે તેથી અહિંયાં જે સૂચન કર્યું છે તે નદિયો વિષેનું છે

गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानिच
रौप्यं लवणमित्याहु र्दश दानान्यनुक्रमात्

ગાય, ધરતી, તિલ, સોનું, ઘી, વસ્ત્ર, ધાન્ય, ગોળ, રૂપું. અને મીઠું, એવાં અનુક્રમે દશ પ્રકારનાં દાન કહેલાં છે.

આ દાન આપ્યા બધી પ્રાયશ્ચિત્તકર્તા બ્રાહ્મણોને છાગદાન એટલે વાડકામાં ઘી ભરીને તેમાં પોતાનું મુખ જોઇને તે આપી દેછે. પછી તે બ્રાહ્મણોને કેહેછે કે "મારૂં આ પ્રાયસ્ચિત્ત પ્રમાણ કરો." તેઓ ઉત્તર આપે છે કે, "અમે પ્રમાણ કરયું." .

ઉપર જે ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું તે યાત્રાળુ તીર્થે આવેછે ત્યારે કરેછે, તેમજ જેને નાતબાહાર મૂકયો હોયછે તેને પાછાં નાતમાં આવવું હોયછે ત્યારે પણ કરવી પડેછે. દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત્ત કરયાવિના જો કોઇ મરી જાય તો તેનો દીકરો જ્યારે તેની ઉત્તર ક્રિયા કરવા માંડેછે ત્યારે તેને તે કરવું પડેછે. જો કદાપિ તે કરે નહિ તો બાપ અને દીકરો બન્ને નરકમાં પડેછે.

મરણ પામેલા પ્રાણિયોનો ન્યાય કરવાને યમ રાજા જે નગરમાં વિરાજેછે ત્યાં જતાં રસ્તામાં વૈતરણી નદી આવેછે તે ઓળંગવાનું સાધન, આપણે આ દુનિયામાં હોઇયે ત્યારે મેળવી રાખવું જોઇયે.* શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહેછે કે, "જે કોઈ પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મ યોગે વૈતરણી સુખે કરીને તરવાને ઇચ્છતુ હોય તેણે આ જગતમાં છતાં જ્યારે પોતાના હૃદયનો નિશ્ચય થાય ત્યારે અથવા કોઇ સારે પ્રસંગે સારી ગાયનું દાન કરવું." આ પ્રમાણે કરવાનો એક હલકો વિચાર એવો છે કે પ્રેતલોકોની નદી ઉતરતી વેળાએ, દાન આપેલી ગાય તેમાં આગળ ચાલે અને તેને પૂછડે બાઝીને દાન આપનારથી પાર ઉતરી શકાય. કદાપિ કર્મજો છૂટી જાય તો, એવું માનવામાં છે કે પાણી તેના ઉપર ફરી વળે.+ દાન આપવાની ગાયનાં

* મરણ પામેલાના ઉપયોગમાં આવવા સારૂ જે દાન કરવામાં આવે છે તે વિષે આ પ્રકરણની છેવટ ટીપ આપી છે તે જૂવો.

+ ગૂજરાતના ગોવાળિયા ઢોર ચરાવેછે તેમની ચરાવાની જગ્યા જે ગામમાં તે રેહેતા હોયછે તેની નદીને સામે કાંઠે હોયછે તેથી નદી ઓળંગીને ઢોર સામી તરે જાયછે તેમાંથી એક ઢોરને પૂછડે બાઝીને ગોવાળિયા પાર ઉતરેછે તે અમે ગૂજરાતમાં ઘણી વાર જોયલું છે.

શીંગડાં સોને મઢવાં જોઇયે અને ખરિયો રૂપે જડી લેવી જોઇયે. રંગે કાળી કે ધોળી જોઇયે. ગાયની સાથે દેવા સારૂં બ્રાહ્મણને વાંસડી આપવી જોઇયે. ગાયને કાળો ઓઢો (ઝુલ) ઓરાંડવો જોઇયે. પ્રેતને સારૂ જૂગડાં, પગરખાં, એક વીંટી અને એક છત્રી તેમજ સાત પ્રકારનાં ધાન્ય અર્પણ કરવાં જોઇયે. તેમજ વૈતરણી નદીપ્રદર્શક વાંસનું એક પાત્ર મધ ભરીને રુનો ઢગલો કરીને તે ઉપર મૂકવું જોઇયે. યમની સોનાની મૂર્ત્તિ કરાવી તેના હાથમાં લોહોડાનો દંડ અપાવેછે તથા શેરડીની હોડી કરાવવી પડે છે. યમરાજની પૂજા કરવા મૂર્ત્તિમાં તેનું આવાહન કરેછે અને નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણીને તેની પૂજા કરેછેઃ—

દંડહસ્તં મહાકાયં મહિષોપરિ સંસ્થિતં

રક્તાક્ષં દીર્ઘબાહું ચ, ધર્મરાજં ન નતોસ્મ્યહં.

પાડા ઉપર અસ્વારીકરનાર, હાથમાં દંડ ધારણ કરનાર, મહાકાયાવાન, લાલ આંખોવાળા, અને લાંબા હાથવાળા ધર્મરાજા હું તને નમન કરૂંછું.

આ પ્રમાણે કરી રહ્યા પછી ગાયની અને યમમૂર્ત્તિની પૂજા કરવામાં આવેછે, બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરેછે અને સર્વેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરેછે. પછી બ્રાહ્મણને દાન આપતી વેળાએ યજમાન ગાયનું પૂછડું તથા દર્ભ અને તુલસી હાથમાં રાખેછે અને નીચે લખેલો મંત્ર ભણેછે.—

યમમાર્ગે મહાઘોરે તાં નદીં શતયોજનામ્

તર્તુકામો દદામ્યેતાં તુભ્યં વૈતરણીં નમઃ

યમના મહા ઘોર માર્ગમાં સો યોજન વિસ્તારની વૈતરણી નદી છે તે તરવાને સારુ (હે બ્રાહ્મણ!) તને આ ગાય આપુંછું.

ધેનુકે માં પ્રતીક્ષસ્વ યમદ્વારે મહાપથે

ઉત્તારણાર્થં દેવેશિ વૈતરણ્યૈ નમોસ્તુ તે.

અહો ગાય! યમદ્વારના મહામાર્ગની માંહે મને ઉતારવાને માટે મારી વાટ જો. હે દેવી! તને નમસ્કાર કરૂંછું.

છેલ્લીવારે બ્રાહ્મણના ભણી ફરીને, અને તેને નમસ્કાર કરીને ગાય આપેછે અને કહેછે કે,—

विष्णुरूप द्विजश्रेष्ट मामुद्धर महीसुर
सदक्षिणा मया दत्ता तुभ्यं वैतरणी नम:

હે દ્વિજશ્રેષ્ટ! હે વિષ્ણુરૂપ! હે મહીસુર! તમને નમસ્કાર કરીને દક્ષિણા સહિત આ ગાય આપું છું, માટે મારો ઉદ્ધાર કરો.

જ્યારે કોઇ હિંદુ મરવાની તૈયારી ઉપર આવેછે ત્યારે તેને માટે ચોકો કરવામાં આવેછે અને તે ઉપર જવ, તલ અને દર્ભ નાંખેછે. પછી મરનાર માણસનાં ધરેણાં અને બીજાં વધારાનાં લૂગડાં હોયછે તે ઉતારી લેછે. તેની હજામત કરાવેછે અને મૂછો ઉતરાવેછે, તથા સ્નાન કરાવેછે. પછી ચોકો કરાવ્યો હોય ત્યાં તેને ઉત્તરમાં અને દેવલોક ભણી પગ કરાવી અને (દક્ષિણે) યમપુરી ભણી માથું કરાવીને સૂવારેછે. તેના હાથમાં એક પાત્રમાં લાડુ અને તે ઉપર રૂપિયો મૂકીને આપેછે અને કોઇ ગરીબ બ્રાહ્મણને તે મરનાર માણસ પાસે અપાવેછે. દ્રવ્યવાન્ માણસો હોયછે તે ગાય, સોનુ, અથવા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુનું દાન કરેછે અને પોતાના મરણ પામતા સગાને કેહેછે કે, અમે તમારાં અસ્તિ કાશિયે લઇ જઇને ગંગાજીમાં પધરાવીશું, અથવા (મરનારને પુણ્ય થવા સારૂ) મથુરા, દ્વારકા, સોમનાથ કે બીજા કોઈ તીર્થની યાત્રા કરીશું. મરતા માણસને માટે ધર્મના કામમાં દ્રવ્ય ખર્ચવાને અથવા વ્રત કરવાને હાથમાં જળ લઇને પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવેછે. કોઈ વાર તો, યમનો દંડ લોહોડાનો છે માટે તેને પ્રસન્ન કરવા સારૂ લોહોડાનું દાન કરવામાં આવેછે. આવાં દાન જેને માટે આપવામાં આવેછે તેને અને આપનારને બન્નેને રતુતિપાત્ર ગણાયછે. કહ્યું છે કે,—"મરણ પામતા બાપને હાથે જે દીકરો દાન કરાવેછે તે તેના કુળનો દીપક ગણવામાં આવેછે."

આ વેળાએ મરણ પામતા માણસની પાસે ઘીનો દીવો પ્રકટીને મૂકેછે, તેના મ્હોમાં ગંગાજળ મૂકેછે. તેમજ દહી અને તુળસીપત્ર પણ મૂકવામાં આવેછે.

એમ કેહેવામાં છે કે માણસને કંઠેપ્રાણ આવ્યા હોય અને તે કેહે કે મેં આ સંસારનો ત્યાગ કરયો તો તે મરણ પામ્યા પછી વૈકુંઠ પામેછે અને પછી તેને જન્મમરણ રેહેતુ નથી. એટલા માટે કેટલાક માણસો

સમજે છે કે હવે આપણું મોત પાસે આવ્યું છે એટલે આતુર સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો વિધિ કરેછે. કોઇ સંન્યાસીને બોલાવીને દીક્ષા લેછે અને ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરેછે એટલે તેણે સંસાર અને તેને લગતી બધી પંચાત છોડી દીધી ગણાયછે.*

મરણાવસરે દુઃખ થાયછે તે, જીવને શરીર છોડીને જવું ગમતું નથી તેમ છતાં યમના જુલમગાર દૂત તેને બલાત્કારે લઇ જાયછે તેથી થાયછે એવું તેઓ માનેછે, કેમકે મૂળથી તેમને ગળે એવીજ વાત ઉતારવામાં આવેલી હોયછે. ખેદ અને ભયના મારયા તેઓ રામના નામના પોકાર કરીને પોતાની દુષ્ટ મનોવૃત્તિનું સમાધાન કરેછે. થોડીવારમાં તો મરવા સૂતેલા માણસના ધડપછાડા બંધ પડી જાયછે અમરઆત્મા પોતાના પંચમહાભૂતના બોળિયામાંથી વિદાય થાયછે. તે ક્યાં જતો હશે "તે હવે ફીકા, કડક અને ઉઘાડા સ્થાનમાં પ્રવેશ કરશે ?"

આ રસિક વિષયને અહિથી રેહેવા દઇને હવણાં તો મડદાનુ સાંધણ ચલાવિયે છિયે અને શોક કરનારા લોકો શરીર જે ધૂળમાંથી થયેલું છે તેને તેમાં પાછું ભેળવી નાંખેછે તે ઉપર લક્ષ આપિયે છિયે.

જ્યારે જીવ જતો રેહેછે ત્યારે મરણ પામેલા માણસના ઘર આગળ તેનાં સગાં વાહાલાં અને આડોશી પાડોશી ભેગાં થાયછે; અને કરણા ર-

* આ મંદ સન્યાસિયો આપણને અગાડીના કેટલાક ક્રિશ્ચિયન સાધુઓ વિષે નું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને મહાન કાન્સ્ટનટેનનું સ્મરણ કરાવે છે, સાધુનો ધોળો વેશ અને પવિત્રતાનો નવો સંસ્કાર કરી લેવાની જે આવશ્યકતા તે પ્રમાણે કરવાને કાન્સ્ટ નટેનને એટલું બધું અપ્રિય લાગતું હતું કે, ગિબ્બન કેહેછે તે પ્રમાણે મરણના આકરા હાથથી તેના શરીર ઉપરનો રાજપોશાક દુર થવાની છેક પાસે વેળા આવી ત્યારે તેને તે પ્રમાણે કરવાને સમજાવવાને બની આવ્યું.

આંગલો સેક્શનનો ઈતિહાસ કર્ત્તા કેહે છે કે, "હેનરી રાજા અને તેના ભત્રિજા "ફલાન્ડર્સના અર્લને લડાઈ ચાલતી હતી એટલા માટે તે આખું આ વર્ષ (સન "૧૧૨૮) નાર્મંડીમાં હતો; પણ તે અર્લ લડાઈમાં એક ચાકરના હાથથી ઘવાયો અને "એવો ને એવો સેંટ બર્ટિનના મઠમાં ગયો ત્યાંતેને સાધુ કર્યો ત્યાર પછી તે પાંચ દિવસ જીવીને મરણ પામ્યો, અને તેને ત્યાંજ ભૂમિદાહ દીધો—પરમેશ્વર એના આ- "ત્માની શાન્તિ કરો."

સજ્જનક નાટકના ખેલની પેઠે રડવા કૂટવાનું શિરૂ કરેછે. પાસેનાં સગાં હોયછે તે "ઓ બાપરે ! ઓ ભાઈરે !" એવા પોકાર કરતા ઘરમાં પેસે છે. બાયડિયો ઘરને આંગણે દ્વારબંધ ઉભી રહીને તાલ પ્રમાણે કૂટતી રાજિયા ગાયછે. જેઓ ઘરડાં થયાં હોયછે અને તેથી કરીને યમદૂતનું સ્વાભાવિક ભક્ષ થઇ રહેલાં જણાઈ આવેછે તેઓના કરતાં જવાન માણસો માટે વધારે વાર લગી અને વધારે હૃદયભેદક રીતે શોક કરેછે. રાજિયામાં સંબંધ વિનાનાં શોકનાં જૂદાં જૂદાં વાકયો હોયછે તે એક બે સ્ત્રિયો સંગાથે ગાયછે અને બીજી તે પ્રમાણે ઝીલેછે. નીચે અમે એક પરજિયાનો થોડો ભાગ દાખલ કરયો છે તે, જે આગળ વર રાજા થયેલો અને પછીથી કાચી ઉંમરમાં મરણ પામેલો ત્યારે તેના વિષે તેને એક રાજવી અને શરવીર ગણીને શોક કરેલો છે.

હાય ! હાયરે ! ગામગુંદરે રડારોળ થાયછે,
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !
હાય ! હાય ! આ તો રામજી કેરો કોપ જાગિયો,
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !
હાય ! હાયરે ! હવે વરસ્યો મેહુલો ઘણા લોહીથી.
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !
હાય ! હાયરે ! હવે સાગરે સિમાડો નિજ છોડિયો,
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !
હાય ! હાયરે ! કન્યા વાધતી લૂંટાઇ ઘર આંગણે,
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !
હાય ! હાયરે ! જમરાજના લૂટારા દોડી આવિયા,
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !
હાય ! હાયરે ! વરરાયને તેઓએ ઝાલી મારિયો,
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !
હાય ! હાયરે ! એનો મંડપ નીચે ઢોળી પાડિયો,
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !
હાય ! હાય ! એની ચોરીનાં માટ ભાંગી નાંખિયા,
વોય ! રાજવી વોય ! વોય !

હાય ! હાય ! એનો જીવડો લૂંટાયો જુલમે કરી.
વેાય ! રાજવી વેાય ! વેાય !

* * * * * *

આ શોક જનક વિલાપ કઢંગો લાગે છે તોપણ પરભાર્યા દરિયાવાશી અંગ્રેજ સરખાને પણ બહુ હૃદયભેદક થઇ પડેછે, અને જ્યારે તેના ઉંચા નીચા થતા સ્વર આઘેથી કાને પડેછે ત્યારે કાંકરાવાળા દરિયા કિનારા શાન્ત સાયંકાળને સમયે મોજા આવેછે અને પાછા વળેછે તેથી નિયમિત અને શોકજનક અવાજ થાયછે તેનું ભાન કરાવેછે.

રાજિયેા પૂરેા થાયછે પછી બાયડિયેા હાંફતી અને થાકીને લેાથ બની ગયેલી બેશી જાયછે પણ રડવાનું તેા ચાલતુંજ રાખેછે અને તે સાથે બેાલ બેાલેછે કે, "અરે દીકરા ! હવે મારી ખબરેા કેાણ લેશે ? હવે મને આગ કેાણ મૂકશે ?" અરે વિપ્ર (જો બ્રાહ્મણ હેાયતેા) તમે મને દગેા દઇ, નાંખીને ગયા; તમે મારાં છેાકરાંને પરણાવ્યા વિના મને મૂકીને ચાલતા થયા ! અથવા બેહેન કેહેશે કે, "અરે ભાઈ! હું મારે સાસરેથી આવીશ ત્યારે મને હવે આવકાર કેાણ દેશે ? અરે ! હવે મારા બાપના ઘરમાં પીંપળેા ઉગશે !" *

* ગ્રીક લેાકેામાં મરી ગયેલાને માટે શોક કરવામાં આવતેા હતેા તેમાં મૂળ જોવા જઇયે તેા સ્ત્રિયેા લાંબા ધાંટા કાહાડીને રડતી હતી એમ જણાયછે, પણ હેામરની વેળા જેટલા અગાઉના વખતથી રીતિઓ એટલી બધી નિયમસર થઈ ગઇ કે મડદાના બિછાના આગળ ગાનારા શોક કરવાને માટે હાજર રહી કામ ચલાવતા હતા અને સ્ત્રિયેા તેઓને તે કામમાં માત્ર આશ્રય આપવા લાગતી હતી. (જુવેા મુલરનું પુસ્તક) છાતીમાં કૂટવાનેા નઠારેા ચાલ ગૂજરાનની સ્ત્રિયેામાં હજી લગણ ચાલેછે તેથી થતા માઠા પરિણામને લીધે કેટલાક પરોપકારી હિંદુઓના મનમાં ગ્રીક લેાકેાના જેવા શોક કરનારા દાખલ કરવાનુ આવેલું છે એમ અમે માનિયે છિયે, જુડાના રાજા જોશિયેાના પુત્ર જેહેાયએકિમનું ભવિષ્યકથન કરતા વેળાએ પેગમ્બર જેરીમયા કેહેછે કે, "અરે મારા ભાઇ, અથવા અરે બેહેન; એમ કરીને તેને માટે શોક કરશેા નહિ, અરે ઓ ધણી ! અથવા અરે તારેા મહિમા ! એમ કહીને પણ એને માટે શોક કરશેા નહિ." એ પેગમ્બરના આવા બેાલવા ઉપરથી મરણ પામેલાની પછવાડે શોકનું રડવું અથવા રાજિયા ગાતી વેળાએ એમ બેાલવાનેા વહિવટ હતેા એવું જણાઇ આવે છે.—vide Jeremiah xxii. v. 18, and not with references in D'oyly and Mant. See also Amos V. 16; Ecclesiastes xii. 5—6.

આ પ્રમાણે સ્ત્રિયો રડતી હોયછે તેવામાં પુરૂષો મડદાને સ્મશાનમાં લઇ જવાની તૈયારી કરેછે. વાંસની ખાટલી અથવા ઠાઠડી બાંધીને નવું લૂગડું મંગાવ્યું હોયછે તે વડે મડદાને બાંધી લેછે. લોટના પિંડ કર્યા હોયછે તેમાંથી શબ અને પાન્થકના પિંડમાંથી શબનો પિંડ દર્ભ ઉપર તેને સુવાર્યો હોયછે ત્યાં મૂકેછે અને બીજો પાન્થકનો ઘરના ઉંમરા ઉપર મૂકેછે.

જે સ્ત્રી પોતાને પિયરથી સાસરે જાયછે તેને માથે ધૂપેલ ઘાલેછે અને તેને જોયતાં લૂગડાં આપેછે તે સાસરવાસો કર્યો કેહેવાયછે. જો આવી સ્ત્રી પોતાને પિયર મરી જાયછે અથવા જે ગામમાં પોતાનું પિયર હોય તે ગામમાં મરી જાયછે તો તેનો બાપ તેને છેલ્લો સાસરવાસો કરેછે. એટલે મડદાને માથે ધૂપેલ ઘાલેછે, નવાં લૂગડાં પેહેરાવેછે અને ચુંદડી ઓરાડેછે.

અડીના સગા થતા હોયછે તે નાહાઇને અબોટિયાં પેહેરીને તૈયાર થાયછે ને+ મડદાને ઠાઠડીમાં બાંધીને ઉચકી ચાલેછે તે વેળાએ તેના પગનો ભાગ અગાડી રાખેછે, ઠાઠડીની આગળ એક માણસ દેવતાની ભરેલી એક તોલડી લઇને આગળ ચાલેછે. સગાંવાહાલાં અને પાડોશી ઉઘાડે માથે, અને પગરખાં પેહેર્યાવિના પેહેરેણે ધોતિયે અને ઓઢેલે અંગવસ્ત્રે* "રામ બોલો ભાઈ રામ" કરતા ચાલેછે. સ્ત્રિયો તેમની પછવાડે ગામના દરવાજા સુધી જાયછે અને પછી પાછી વળેછે.

શાસ્ત્રમાં લખ્યુ છેકે ગામમાંથી મડદાને લઈ જતાં ચકલું આવે ત્યાં આગળ મડદાને ઉતારીને "ખેચર" નો પિંડ આપવો જોઇયે. આ ચાલ

+ કર્નલ ટાડ કેહેછે કે, " શૂરો રજપૂત મરી જાયછે ત્યારે તેને જીવતો હોય ને જેમ હથિયાર સજતો હોય તેમ ઢાલ તરવાર બાંધાવેછે; અને તેના ઘોડાનું બલિદાન આપવામાં આવતું નથી પણ તે દેવને ભેટ કરવામાં આવેછે અને તે પૂજનારીની મતા થઈ પડેછે. રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૭૩.

*એજ પ્રમાણે ઈઝરાયલ લોકો તેઓના શોકની વેળામાં કરે છે "તમે તમારાં "મસ્તક ઉઘાડાં કરી નાંખશો નહિ તેમજ તમારાં લૂગડાં ફાડી કાહાડી નાંખશો નહિ. Levitieus X. 6. "રડવાનું જવા દે, મરણ પામેલાને માટે કાંઇ શોક કર નહિ. તારા માથાનો પોશાક તારા મસ્તક ઉપર બાંધ, અને પગરખાં પેહેર."— Eze'zieli xxlv. 17

હવણાં બંધ પડી ગયો છે. ગરૂડ પુરાણમાં લખ્યું છે કે જે ગામમાં માણસ મરી ગયું હોય તેને લઈ જાય ત્યાં સુધી ગામના લોકોએ ખાવું નહિ પણ હવણાં તો માત્ર આસપાસના ધારવાળા લોકો આ રીત પાળેછે.÷

શબને લઇને ગામ બાહાર જાયછે એટલે એક જણની પાસે પાણી હોયછે તે એક જગ્યા ઉપર છાંટીને તેને પવિત્ર કરેછે ત્યાર પછી કાંઠડી ત્યાં આગળ ઉતારીને ત્યાં ત્રીજો અને ચોથો પિંડ જે ભૂતનો કેહેવાયછે તે બે ભેગા મૂકેછે. પછીથી કાંઠડી લઈ જતાં શબનું મોં અદ્ધિથી અગાડી રાખેછે. ઘણું કરીને સ્મશાન નદી કિનારે હોયછે ત્યાં જઇને ચિતા તૈયાર કરેછે. તેમાં દ્રવ્યવાન્ હોયછે તે સુખડ અને બીજાં એવાં મૂલ્યવાન્ લાકડાં તથા નાળિયેરની ચિતા કરેછે. કાંઠડીમાંથી મડદાને છોડી લઇને કાંઠડી તથા ઓઢાડેલું લૂગડું રેહેવા દઇને શબને ચિતા ઉપર સૂવારેછે અને તેનું માથું દક્ષિણ દિશા ભણી કરેવેછે ત્યારપછી વધારે લાકડાંની ઉપર પુષ્ટી કરેછે. પાંચમા અને છઠ્ઠા પિંડ જે "સાધક" અને "પ્રેત" ના કેહેવાયછે તે આ ઠેકાણે મૂકવામાં આવેછે. મરણ પામેલાનો દીકરો અથવા જે કોઇ ઘણો પાસેનો સગો હોયછે તે બાપાનો પૂળો સળગાવીને ચિતાની પછવાડે ત્રણવાર ફરીને, માથાનો ભાગ પ્રથમ ચેતે એવી રીતે ચિતામાં મૂકેછે. ડાધુ પછીથી ખેદ કરતા બેસેછે અને આખું શબ બળી જવા આવે ત્યારે અગ્નિમાં ઘી રેડેછે. સર્વ બળી રેહેછે એટલે બધી રાખ એકઠી કરેછે અને નદીમાં નાખી દે છે, અથવા પાસે જો નદી હોતી નથી તો એક ખાડો કરીને તેમાં તે એકઠી કરી રાખીને ઉપર પાણી છાંટી લઇ જવા સારૂ રેહેવા દે છે. જેણે દાહ દીધો હોયછે તે રાખમાંથી હાડકાના ઝીણા સાત કડકા એકઠા કરીને એક કુલડીમાં ઘાલી, જે ઠેકાણે શબનું માથું મૂકવામાં આવ્યું હોય ત્યાં દાટેછે, ગરીબ હોયછે તે અગ્નિદાહને ઠેકાણે એક ઢગલો કરીને તે ઉપર પાણી ભરેલો ઘડો તથા લાકડું મૂકેછે અને પૈસાવાળા હોયછે તે ત્યાં દેરૂં ચણાવીને તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરેછે.*

શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના દાહ લખ્યા છે, વન દાહ, (એનું કામ, ગામની બાગોળે મડદાને ઉતારીને ત્યાં પિંડ મૂકવામાં આવેછે તે સારેછે)

÷ ગામડામાં હજુ એ રીવાજ છે. * અથવા ચોતરો ચણાવેછે. ભા. ક.

અગ્નિદાહ, જળદાહ, અને ભૂમિદાહ એ સર્વેનો ખુલાસો, ઉપર જે ક્રિયાનું વર્ણન આપ્યું છે તેમાં થઈ જાયછે.

દ્રવ્યવાન્ હોયછે તેની દાહની જગ્યાએ એક ગાય આણીને તેનું દૂધ તે ઉપર દોહી નાંખવામાં આવેછે પછીથી તે ગાય બ્રાહ્મણને આપી દેછે અમદાવાદમાં દૂધેશ્વર ફરીને સ્મશાન છે તેનું નામ એજ ઉપરથી પડેલું છે, સાભ્રમતી માહાત્મ્યમાં લખ્યું છે કે દધીચિ ઋષિને જે જગાએ અગ્નિદાહ દીધો હતો તે જગ્યાએ ઈંદ્ર અને દેવતા કામધેનુ ગાય ત્યાં લઈ આવ્યા અને તેનું દૂધ તે જગ્યાએ દોહોયું.

દાહની ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી ડાઘુ નાહાયછે અને લૂગડાં ધુવેછે તથા જે સારનાર હોયછે તે, પ્રેતને "દાહથી થંડુ પાડવા સારુ" તલ અને પાણી અર્પેછે * નાહાયા પછી સ્ત્રિયો અને પુરૂષો મરનારને ઘેર ફરીને પાછાં જાયછે અને પછીથી વેરાયછે.

ધણી મરી ગયા પછી તેની વહુ ચૂડો ભાગેછે, બ્રાહ્મણની નાતની સ્ત્રિયો દશમાને દાહાડે પોતાના માથાના વાળ ઓડાવી નંખાવેછે. એક વર્ષ સુધી તે ખૂણે રેહેછે અને શોક પાળેછે, ત્યારપછી તેના પિયરનાં આવીને તેનો શોક મૂકાવા પોતાને ઘેર તેડી જાયછે, કદાપિ કોઇને શોક મૂકાવનાર સગું હોતુ નથી તો તે બહુચરાજી, પ્રભાસ, કે પછી નર્મદાજી યાત્રા કરવા સારૂ નીકળેછે. વિધવા થઈ એટલે તે નાતજાતમાં જમવા જતી નથી, હવણાંના સમયમાં, જો વિધવા પંદર વર્ષની હોયછે તો કેટલીક નાતોમાં સૌભાગ્યવંતીનો વેશ રાખવા દેછે, પણ તે જ્યારે ત્રીશ વર્ષની થાયછે ત્યારે તેનો બાપ કે કોઇ પાસેનું સગું મરી જાયછે ત્યારથી વિધવાપણાનો શોક

---

*સુરના "એપિકયુરિયન" માં દેહ વિસ્મરણ કરાવનાર પાત્ર વિષ લખેલુછે. તેનું સ્મરણ વાંચનારને કરાવિયે છિયે:—

"આ પ્યાલામાંથી પી—ઓસિરિસ પોતાના નીચેના રેહાણમાં એજ પિયેછે; અને નીચે જે મરણ પામેલા જાયછે તેના ઓઠ ઠંડા પાડવા સારૂ એજ તેને આપેછે.

"આ પ્યાલામાંથી પી—એ માહેલું પાણી લીથના વેહેળિયાનું તાજું છે,

પાળવાનું ચાલતું કરેછે. જો તે વિધવા પૈસાદાર હોયછે તો ચૂડાને બદલે સોનાની ચૂડ પેહેરેછે; જો તે રજપૂત જાતિની હોયછે તો કાટવું પેહેરેછે, અને બ્રાહ્મણ કે વાણિયાની નાતની હોયછે તો મોળા કોરપાલવના સાદા સાલ્લા પેહેરેછે. પણ શાસ્ત્રમાં તો ધોળો સાલ્લો પેહેરવાની છૂટ છે. અને ઘરેણું પેહેરવાની મના કરેલી છે.

વિધવા વિના બીજાંને શોક પાળવાની મુદત મરનારની ઉંમર ઉપર અને તેના સગપણ ઉપર આધાર રાખેછે. જે શોક પાળેછે તે વિવાહાદિ જમવા જતાં નથી, કેટલીક ખાવાની વસ્તુઓ તજેછે અને ધોળાં કે મોળિયાં લૂગડાં પેહેરેછે. પરગામના સગાને કૃષ્ણાક્ષરી (કાગોતરી, ચિઠ્ઠિ) લખીને ખબર આપેછે અને તે ઢેડની* સાથે મોકલેછે, તેના શીરનામા ઉપર "લૂગડાં ઉતારીને વાંચજો" એમ લખ્યું હોયછે કારણ કે તેમ કરવાથી અડચણ પડે નહિ અને તે માણસ અભડાય નહિ. આ ઠેકાણે તેનો એક નમુનો આપિયે છિયે તે ઉપરથી તે કેવા પ્રકારની હોયછે તે તથા હિંદુઓને મરણનો ક્રિયાખર્ચ કેવો ઘેલાઇ ભરેલો અને ઉડાઉપણાથી કરવાની ફરજ પડેછે તે જણાઇ આવે.+

એથી કરીને પાછળનું તેના બધા પાપ સહિત, અને બધા દુઃખ અને ખેદ સહિત આગાડીના વિસ્મરણ થઈ ગયેલા સ્વપ્ન જેવું દેખાશે."

તોપણ આવા સુખદાયક દોષવિસ્મરણના લાભની આશા રાખવાનું હિંદુઓને હોત્ય એમ લાગતું નથી. પણ એથી ઉલટું ધર્માત્માને પાછલા જન્મનું સ્મરણ થવાની શક્તિ આપની એ તેના પુણ્યકર્મનો એક મહિમા ગણવામાં આવેછે.

* કેટલેક ઠેકાણે રાવળિયા અથવા એવીજ કોઇ હલકી નાતના હોય છે. તે લઇ જયછે અને દૂરના ગામોમાં હવે ટપાલ માર્ગે મોકલેછે. ભા. ક.

+ આ વિષય સંબંધી ટાડ રાજસ્થાનના પેહેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૨૦૭ મેં મેવાડના મહારાજા સિંગરામસિંહ અને આમ્બરના મહારાજ જયસિંહનાં મના કરનારાં મૂલ્યવાન આજ્ઞાપત્ર છે તે જુવો. જયસિંહે તો આ પ્રસંગને માટે એકાવન માણસ જમાડવાની હદ બાંધી છે, અને ઓછા પૈસાવાળા હોય તેઓને નાતવરા કરવાની મના કરી છે.

કૃષ્ણાક્ષરીનો નમુનો.

શેહેર અમદાવાદ મધ્યે મેહેતા કલ્યાણરાય કેશવરાય, તથા મેહેતા જમિયતરામ નરભેરામ (મરનારનો જમાઈ તથા પુત્રો) જોગ શ્રી સુરતથી લ૦ મેહેતા ભવાનીરામ મંછારામના નમસ્કાર વાંચજો. બીજું લખવા કારણ એ છે જે:—ચઇત્ર શુદિ ૨ ને બુધવારની રાત ઘડી. ૬ જતાં જાદુરામ વેંહેમશંકર સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે તે ઘણું માઠું થયું, પણ શ્રી જગદીશ્વરે કર્યું તે ખરૂં, એમાં કોઇનું જોર ચાલતું નથી. બીજને દિવસે ત્રીજા પોહોરસુધી જાદુરામના નખમાં પણ રોગ નોહોતો પણ સાજા સારા હતા; તથાપિ પાછલો બે ઘડી દિવસ રહ્યો એટલે કોગળિયાનો ઉપદ્રવ થઇ આવ્યો તેને માટે અમે ઘણા ઉપાય કરવા અને ઘણી બાધા આખડિયો રાખી પણ આવરદા આવી રહેલો તેથી કશો ઉપાય ચાલ્યો નહિ. આપણાં સગાં બધાં યાત્રાએ ગયાં હતાં તેથી આ પ્રસંગે હું તથા વિવેકરામ (એક પાડોશી) બે જણ ઘેર હતા તે અમે પણ ઔષધ લેવા ગયા હતા તેવામાંજ ભાઈ જાદુરામને અકળામણ થઇ આવી પણ તેના સારા ભાગ્યે અને તેના આ ભવ તથા પૂર્વ ભવના ઘણા પુણ્યના યોગથી અમે બે જણા તુરતજ આવી પોહોંચ્યા, અને મરણવેળા રૂડી રીતે સાચવી પુણ્યદાન કરાવ્યું, ભોંય લીધા, અને મ્હોમાં ગંગાજળ મૂક્યું. જો અમે આવ્યા હોત નહિ તો ખાટલામાં દેહ મૂકત તેથી પૂતળવિધાન કરવું પડત.

બાઇ અજ્ઞાનતાને (મરનારની છોકરી અને કલ્યાણરામની વહૂ) રોવા કૂટવા દેશો નહિ. ફારે તે કરિયે તથાપિ આપણે હવે એનું મોં દેખવાના નથી. માટે હવે તો હિંમત રાખીને ઘરની લાજ રાખી આબરૂ પ્રમાણે નાતમાં ખર્ચ કરવો. પાંચ દશ રૂપિઆ વત્તા થાય તો તેની ચિંતા કરવી નહિ, કેમકે તે તો રળતે ખપને મળશે પણ બાબાપનું કારજ ફરી આવનાર નથી. રૂ ૫૦૦) ની કિંમતનું ઘર છે, ઘરેણું રૂ ૨૦૦) નું છે તથા વાસણ કુસણ થઇને સામાન રૂ ૧૦૦) નો છે એ રીતે એકંદર રૂ ૮૦૦) ની મતા છે; પણ સુરતની નાત ત્રણ દિવસ જમાડવામાં રૂ૦ ૧૧૦૦) નો ખર્ચ થશે માટે રૂ ૩૦૦) બ્યાજે ઉપાડવા પડશે, તે હવણાં

તો છોકરાં નહાનાં છે, પણ તે મ્હોટાં થશે એટલે રળી ખપીને દેવું વાળશે એની કાંઈ ચિન્તા રાખવી નહિ, કહેવત છે કે "જેને બાળા તેને શા દુકાળા" માટે દીકરા છે તો લેણું દેણાનો શો ભાર છે; કાલે સવારે તે વાળી દેશે માટે તમે ખરા સગા હો તો કારજ સુધારવા આવી પોહોંચજો. ને આ કાગળ વાંચીને એક ઘડીને છઠ્ઠે ભાગે તૈયાર થજો. પાણી પીવા ઉભા રેહેશો નહિ. જો તમે આવશો નહિ તો નાતનો અપજશ તમારે માથે બેસશે, અમારે લેવા દેવા નથી.

લ૦ ભવાનીરામ મંછારામ.

પ્રેતને જોઈતી વસ્તુઓ મળી આવે એટલા માટે દાન કરવામાં આવેછે તેને લગતી ટીપ.

એક હિંદુ કથા છે કે, "એક માણસને ત્રણ મિત્ર હતા, તેમાંથી બે જ-
"ણના ઉપર તે અતિશય પ્રેમ રાખતો હતો; અને ત્રીજો સર્વ॥ કરતાં સ્વચ્છ મ-
"નવાળો હતો તથાપિ તેને માટે તે બેદરકાર રહેતો હતો. એક દિવસ તેના
"ઉપર અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો તે વિષે તે નિર્દોષ હતો તોપણ ન્યાયાધીશે
"તેને તેડાવ્યો; એટલે તેણે પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે મારી પક્ષમાં સાક્ષી પૂરવાને
"માટે તમારામાંથી મારી સાથે કોણ આવેછે? પેહેલા મિત્રે તો લાગલું જ કહી
"દીધું કે મારે તો બીજું કામ છે. બીજો હતો તે તેની સાથે ન્યાયાધીશના દ-
"રવાજ સુધી ગયો, પણ તેનાથી ડરી જઇને પાછો ફરીને ચાલતો થયો. ત્રીજનેજ
"તેને બિનકુસુર ભરોંસો ન હતો તે તેની સાથે અંદર ગયો, તેની પક્ષમાં બોલ્યો
"અને તેના નિર્દોષપણાની એવી હોંસથી સાક્ષો પૂરી કે ન્યાયાધીશે તેને છોડી
"મૂક્યો અને તે સાથે તેને રીઝ આપી. આ જગતૂમાં માણસના ત્રણ મિત્ર છે.
"તેનો જ્યારે મરણાવસર આવેછે અને ઈશ્વર પોતાના ન્યાયાસન આગળ તેને
"બોલાવેછે ત્યારે તેઓ તેની સાથે કેવી રીતે વર્તેછે? સોનું તેનું વાહલું મિત્ર
"છે તે તેને પ્રથમજ તજી દેછે તેનાં સગાંવાહાલાં તેના દાહસ્થાન સુધી તેની સા-
"થે જાયછે, અને પછીથી પોતાને ઘેર પાછાં આવતાં રેહેછે. તેનાં શુભકૃત્ય માત્ર
"તેની સાથે ન્યાયાસન સુધી જાયછે, આગળ પડેછે, તેની ભણી બોલેછે,
"અને તેને દયા ને કૃપા સંપાદન કરી આપેછે." આ પ્રમાણે કથાછે તે વિષે મિ-
ટેન્ચ એવું કથન કરેછે કે (Notes on the Parables, sixth edition, P.51)
આ યુક્તિથી રચેલી વાત છે ખરી તોપણ યાહુદીનો સ્વધાર્મિકતાનો આ જાણવા
યોગ્ય દાખલો છે. તથાપિ એના કરતાં એ સંબંધની સચાઇનો વધારે વિલક્ષણ
વિચાર, ઈશ્વરાયત્ત—ઈશ્વરનાં પસંદ કરેલાં છોકરાંમાં, લૌકિક રીતે ચાલતો આવે-
લો જણાયછે. હવે પછીની થવાની સ્થિતિમાં સુખ થવાના બેત સારૂ તેઓના
પોતાના વિચાર હજીસુધી આ જગતના કામકાજ, પ્રતાપ અને આનંદને વળગી
રેહેતા હતા, અને મરણ પામેલાનો સંબંધ હાલના જીવતરના કામકાજ સાથે સ-
દાનો બંધ થઈ ગયો હોય એમ તેઓ સમજી શકતા ન હતા. આ પ્રમાણે, ખુ-
શીથી છૂટા છેડા કરવા હોય નહિ તો પૃથ્વી ઉપર મેળવી લીધેલા પતિ તરી-
કેના હકો, ધણી અને ધણિયાણી મરણ થવાથી છૂટાં પડે તોયપણ તેમની નજર-
માં નહિ સરખા થયેલા ગણતા નહિ, અને મરણ પામેલો અલેકઝાન્ડર તેની વી-
ઝારી દેનારી ઓલાફિરા જે સંબંધ ધરાવનાર આરકેલાસના હાથમાં પડી હતી

તેના ઉપર દાવો કરે એ વાતની તેમને નવાઈ ન હતી. ત્યારે મૂર્ત્તિપૂજકોના લૌકિકધર્મમાં સદાય એવા વિચાર ચાલ્યાં કરેછે કે મરણ પામેલાનો આત્મા મનુષ્ય પ્રાણીના વ્યવહારમાં પછવાડેથી પણ પોતાનું વળગતું રાખેછે અને તેના સંબંધી અગાઉ વિચાર કરી રાખવામાં આવે અથવા તેને વીસારી મૂકવામાં આવે તે પ્રમાણે તેને સુખી કે દુઃખી કરાયછે. એવું જાણવાથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. જે જાતિયો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્વીકાર્યા વિનાની રહી તે પછી પ્રાચીન સમયની કે અર્વાચીન સમયની, સુધરેલી કે જંગલી પણ તેઓએ એક સરખે અવાજે એવો વિચાર ધારણ કરેલો છે કે ઘટિત ઉત્તર ક્રિયાઓ કરીને પ્રેતનો રસ્તો સરલ કરી આપવો જોઈયે. અને તેને અગત્ય પડતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવી જોઈયે. પ્રાચીન સમયના લોકો શબના મુખ ઉપર નાણું મૂકતા હતા તેનું કારણ એમ હતું કે પ્રેતને નરકની નદી ઉતરવાને કે રાતની ફી આપવાને કામ લાગે, તે સાથે વળી પ્રેતલોક (નર્ક) ના દ્વારપાળ સેરબેરસનો કોપ શાન્ત પાડવા સારૂ લોટની રોટલી અને મધ મૂકવામાં આવતું હતું. રોમન લોકો મરણ પામેલાની ઘોરમાં પ્રેતલોકના દેવતાઓને શાન્ત પમાડવાને માટે દૂધ, મધ, પાણી, દારૂ, અને તેલ મૂકતા. સ્કાન્ડિનેવિયાના શૂર પુરૂષોને ઓડિનના ભણીથી જીતની પૂર્વક કેહેવામાં આવેલું હતું તે પ્રમાણે તેઓ નિશ્ચયાત્મક માનતા હતા કે હથિયારો, યુદ્ધના ઘોડા, અને ચાકરો તેમની સાથે ઘોરમાં ડાટવામાં આવતા હતા તે તેઓ જ્યારે વાલહાલ (લડાઈમાં મરણ પામેલા શૂરા પુરૂષોને વસવાનો અમર મેહેલ) માં પ્રવેશ કરવાના હોય અને ત્યાંના શૂર દેવતાના આસન આગળ રજુ થવાના હોય તે દિવસે ઉપયોગમાં આવે. "લાપલંડર લોકોમાં હવણાં "ચાલ છે તે પ્રમાણે તેમનામાંથી કોઈ મરી જાય ત્યારે તેને અંધારા માર્ગમાં ચા"લવું પડે માટે અજવાળું કરવાને ચકમક અને તે કામમાં લાગે એવી બીજી બ"ધી વસ્તુઓ તેની સાથે રાખેછે," અને અમેરિકાનો અસલી શિકારી પોતાના "મરણ પામેલા મિત્રની સાથે બંધુક ડાટેછે, એટલા માટે કે પ્રેતલોકમાં તેને શિ"કારની પછવાડે લાગવાને કામ આવે. મોન્શોર હક લખેછે કે, "કેટલીક વાર "તાતાર પાદશાહોને ડાટવામાં આવેછે તે રીતિ ઉડાઉપણાની અને જંગલીપણા "ની ઘણી ટોચે પોહોંચેલી જણાયછે; પાદશાહના શબને ઈટોની ઈમારતમાં "મૂકવામાં આવેછે તે ઈમારતને માણસ, સિંહ, વાઘ, હાથી અને બૈધોના "શાસ્ત્રમાં કલ્પેલી નાના પ્રકારની વસ્તુઓથી શણગારવામાં આવેછે. ઈમારતમાં "મધ્ય ભાગના વિશાળ ભોંયરામાં પ્રતાપવાન્ પ્રેતની સાથે સોનું રૂપુ, જવાહિર"નો બંદુક અને મૂલ્યવાન પોશાક ડાટેછે.

"આ રાક્ષસી પ્રકારના ડાટણામાં ઘણીવાર કેટલાક બધા ગુલામોના જીવની

"ખુવારી થાયછે; છોકરિયો અને છોકરાઓ જે પોતાના રૂપને માટે પ્રસિદ્ધિ
"પામેલાં હોયછે તેઓને લઈને રૂંધાઈને મરી જતા સુધી પારો પી જવાનો બ-
"લાત્કાર કરવામાં આવેછે; કેહેછે કે આ પ્રમાણે કરવાથી તેમનો રંગ અને
"તાજપણું એવું રેહેછે કે જાણે તેઓ જીવતા હોય. તેઓને પછી પોતાના પા-
"દશાહની જીવતાં સેવા ઉઠાવતા હતા તેમ કરવાને તેની આસપાસ ઉભા ગો-
"ઠવેછે. તેઓના હાથમાં, હુક્કા, પંખા, સુંઘવાની તમાકુની શીશી, અને બીજી
"તાતર દરબારની પારવની ઢોંગી રાજ સામગ્રિયો આપેછે.

"આ ડાટેલો બજનો સાચવવા સારૂ ભોંયરામાં એક પ્રકારનું કામઠું ગોઠ-
"વવામાં આવેછે તે એવા પ્રકારથી કે એકની પછવાડે બીજો એવા કેટલાક બ-
"ધા તીર છુટ્યાં કરેછે. આ કામઠું અથવા તો એઓને કામઠાં કેહેવાં જોઈયે
"તે એકઠાં બાંધેલાં હોય છ અને તીર ચડાવી મૂકેલા હોયછે, ભોંયમાં મૂકેલા
"આ સંચાની ગોઠવણ એવી કરેલી હોયછે કે તેનું ઢાંકણું ઉઘાડવામાં આવે
"એટલે પેહેલો તીર છૂટે, અને પેહેલો છૂટ્યો એટલે તેની પછવાડે બીજો છૂટે અ-
"ને એ પ્રમાણે છેવટના સુધી થયાં કરે. કામઠું કરનારા આ ઘાતકી સંચાને અ-
"ગાઉથી તૈયાર કરી રાખેછે અને ચીનાઓ જ્યારે ઘર સુનુ મૂકીને કહિં જયછે
"ત્યારે પોતાના ઘરનું રક્ષણ કરવાને કામઠું ખરીદેછે."

સતી વિષે અમારે હવણાં બોલવાનું છે તે પણ આ એક મહા ચિત્તભ્રમણ પણું જે યોગ્ય રીતે કેહેવાય છે તેનું એક બીજું પાસું છે. આફ્રિકામાં અને પોલિનિશિયાના હબસિયોમાં પણ એના જેવીજ રીતિ છે:-- મિ. લ્યાન્ડર કેહે છે કે, "અહિયાં (જેનામાં) એવી રીતિ છે કે જ્યારે હાકમ મરણ પામે "છે ત્યારે તેની માનીતી સ્ત્રિયો માંથી બે જણને તેના મરણને દિવસે આ જગત "તજવું પડેછે, તે આટલા માટે કે તેની હવે પછીની ગતિમાં સંસારી ગંમત "પમાડનાર થોડું પણ સાધન થઇ પડે; પણ બીજી સૂણાની પતિવૃત્તા સ્ત્રિયોને "પોતાના માનવંતા પતિની સંગાથે ઘોરમાં વાસો કરવાને કાંઈ પણ લોભ અથ- "વા ઇચ્છા ન હતી, એટલે તેની દાહની ક્રિયા થતા પેહેલાં તે જઈને સંતાઇ "રહી. તે ત્યારથી તેની બીજી સ્ત્રિયોની ભેગી છૂપી રહી. તથાપિ એ અભાગિણ "સ્ત્રિયો માહેથી એક,—કે જેના તાબામાં અમારૂં ઘર છે,—હવણાંના સૂણાના ઘ- "રમાં સંતાઈ રહી હતી ત્યાંથી શોધી કાહાડવામાં આવી, અને ગમે તો ઝેરનો "પ્યાલો પિયે અથવા પૂજ્ય ગુરૂના ચોકાથી માથું ભાગવા દે એ બેમાંથી જે ફાવે "તે કરવાની છૂટ આપવામાં આવી. તેમાંથી પેહેલે રસ્તે મરવાનું તેને ઓછું ભયં "કર લાગ્યું એટલે તે પ્રમાણે કરવાનું માન્ય કરયું."—Journal of an Expedition to explore the Course and Termination of the Niger, Vol. i., PP. 92-93.

"જેમ સૂણાની સ્ત્રિયોના પતિવ્રત્તપણાનો દાખલો બતાવવાને માટે અને "તેની સાથે અદૃશ્ય જગત્‌માં જવાને માટે તેઓને ફાંસો દઈને મારી નાંખવામાં "આવેછે, તેજ પ્રમાણે એવા પ્રકારનું મરણ દરબારિયો અને નકીબ ઉપર ઠ- "રાવવામાં આવેછે, અને તેમાં સદાય આબરૂ અને માન સમજવામાં આવેછે. "જે સ્ત્રીનાં છોકરાં સૂણાની પછવાડે જીવતાં હોય છે તેવિયોને ફાંસો દઈને મારી "નાંખવાને પસંદ કરવામાં આવેછે તેનાં કારણ ઘણાં છે તે માહેલું મ્હોટામાં "મ્હોટું એ છે કે એ છોકરાં સૂણાનાં ખરેખરાં છે તેની એ એક ખરેખરી સા- "બીતી થઈ પડેછે અને તેઓની મરણ પામેલી માતાઓના તાબામાં જે જ- "ગ્યાઓ હોય છે તેના વારસ તરીકેના પોતાના હકનો દાવો કરી શકેછે. જો "કોઇ છોકરાની મા પોતાને ફાંસાથી મારી નાંખવા દે નહિ તો તેના પતિવ્રત્ત- "પણા વિષે લોકોના મનમાં શક રહી જાય; અને તે સ્ત્રીના તાબાની જગ્યા "હોય ત્યાં તેનાં છોકરાં જાય અને પોતાના હક તરીકે તે મિલકત ઉપર દાવો "કરે તો તે જગ્યાનો માલિક એ બનાવનો લાગ લઈને છોકરાને મેણું મારેછે "કે તમારી મા પતિવ્રતા નથી માટે અમે તમને કશું લઇ જવા દઇશું નહિ. "કારણ કે તમારી માના અપતિવ્રત્યે કરીને વારસ તરીકેના તમારા સર્વે દાવા અને "હક છૂટી પડ્યા છે, અને તમારી મા તમારા બાપની સાથે ડઘાવાને સામેલ "થઈ નથી એ ઉપરથી સુણાના કરતાં તે કોઇ બીજા પુરૂષને વધારે ચાહાતી હતી "એની નાકબુત્ત જવાય નહિ એની આ સાબીતી છે. દુઈ કિલકિલના ભાઈની "ત્રીસે સ્ત્રિયો ફાંસાથી મરવાને તૈયાર થઇ; પણ તે પોતાના દેશના લોકોની સાથે "એકંદરે સરખાવતાં જરા વધારે ડાહ્યો હતો, અને પોતાના દેશની રીતિ પ્ર- "માણે ધસડાયો જાય એવો હતો નહિ તેથી જેઓને પોતાના ભાઈનાથી છો- "કરાં થયેલાં હતાં તે સર્વેને મરવા દેવાની અકબત તેણે રજા આપી, પણ જે "જુવાન સ્ત્રિયોને છોકરાં થયાં નથી તેઓને પોતાના જીવતું બલિદાન આપવાનું "કાંઈ કારણ નથી એમ તેણે કહ્યું તે એમ જાણીને કે સર્વેને સારી રીતે પો- "તાની સ્ત્રિયો કરી શકાશે તેથી ઘણો લાભ થશે.—કારણ કે સૂણાને જેમ વધારે "સ્ત્રિયો હોય તેમ તેની મ્હોટાઈ ગણાયછે.

"ચૌદ જણિયોએ આ ઠરાવ લાગલોજ માન્ય કરયો, અને મારા જાણવામાં "જેટલું આવ્યું છે તે પ્રમાણે દુઈ કિલકિલ સરખો આવો મ્હોટો રાજા, જેની "અમોહાધિનતા વિષે શક નાંખવાને હિંમત ચલાવી શકાય નહિ તેવાની સ- "લાહથી અને અભિપ્રાયથી, લોકની નજરમાં આવો પ્રતિષ્ઠિત રહેતો આવે તેવે "રહતે મુખ્યત્વે કરીને જીવથી ઉગરી જવાને માટે તેઓ બહુ રાજી હતી પણ "એક જવાન હતી તે (જેના સુખાંત ઉગરનારી પંદર થતી હતી, અને બીજા

"કોઇ કારણ કરતાં એનેજ માટે બીજિયોને ઉગરવાને એણે અભિપ્રાય આપ્યો.
"હતો કે જેથી તેની ધારેલી ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવું સહાય ધારવામાં હતું) પ-
"રણેતરનો ધારો તોડીને જીવવા માટે રાજાએ આપેલા અભિપ્રાયની યોગ્યતા
"વિષે શંકા લેવા લાગી. તેણિયે દુઇ કિલકિલને પૂછ્યું કે જેને માટે હું તમા
"રાખતી હતી તે માણસ ક્યાં છે અથવા તમારો ભાઈ મરણ પામ્યો તો શું
"હું જીવવાને યોગ્ય છું? દુઈ કિલકિલને તેના મરણ પામેલા ભાઈ કરતાં હ-
"લકો ગણ્યો તેથી તેને એટલી બધી ચીડ ચડી કે એને ફાંસો દેવાને બે સ્ત્રિયો
"તૈયાર રહી હતી અને જેઓએ એની ડોકમાં પ્રથમ લૂગડાનો ફાંસો નાંખ્યો હતો
"તે ખૂણ જોરથી ખેંચવાને આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે તેમણે અમલ કરચો; અને
"જેવી તે દુઃખના ચિન્હ બતાવા લાગી કે તુરત ફાંસો નરમ કરવાની આજ્ઞા કરી
"તે એવા વિચારથી કે મરણના દુઃખનો થોડો ઘણો અનુભવ તેણે કરચો એટલે
"હવે પોતાની મુર્ખાઇ વિષેનો તે પસ્તાવો કરશે; પણ તેનો વિચાર તો કેવળ
"જૂદાજ પ્રકારનો હતો, કેમકે તેણિયે ફાંસાના બન્ને છેડા પોતાના હાથમાં લી
"ધા અને સખત ખેંચવા માંડયું તે એવી રીતે કે ફાંસો દેનારિઓએ જે કામ
"અધૂરું મૂકયું હતું તે પૂરું થઈ જાય; અને રાજા જે તેની મૂર્ખાઇ ભરેલી હઠી-
"લાઈ ગણતો હતો તેની હવે ખાતરી થઈ અને તેને સત્વર ઠેકાણે કરવાને પેલી
"સ્ત્રિયોને કહ્યું. આ જુવાન સ્ત્રી પોતાની સુંદરતાને માટે પ્રખ્યાત હતી, અને મ-
"નુષ્ય પ્રાણીમાં હોઇ શકે એવી પરિપૂર્ણ સુંદર ખરેખાત તે હશે, જો સુંદરતા
"સાથે ગોરપણ ને કાંઈ સંબંધ હોય તો, ખામી માત્ર એટલીજ હતી કે તે ગો-
"રી ન હતી, કેમકે, વલણદાર છબિયો બતાવીને તેઓને હું પૂછતો કે આના જે
"વો તેણીનો અનુસારો હતો ત્યારે તેઓ સદા કહેતા કે એ કરતાં તો કયાંય ચડિયા
"તી હતી." Journal of a cruize among the Islands of the Western Pacific, including the Feejees and others inhabited by the Polynesian Negro Races, in Her Majesty's Ship Havannah. By John Elphinstone Erskine, Captain R. N. With Maps and Plates. John Murray.

વિધર્મી હિંદુઓ, જૈન, આ વિષય સંબંધી ચાલતા વિચાર છે તે કરતાં વધારે વાજબી વિચાર આપતા જણાયછે તેનું કારણ બીજું કાંઇ નહિ પણ બ્રા હ્મણોની રીત ભાતની સામે થવાનો જુસ્સો છે. મજેરીના પંથના ગોરજિયો પા-સેથી જે હકિકત એકઠી કરીને જે એશિયાટિક રિસર્ચીઝના નવમા ભાગમાં છાપે-લી છે તેમાં એ લોકોએ એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે કે "બીજી જાતિના મૂર્ખ "લોકો શાસ્ત્રના જાણ નથી તેથી સઘું મરણ પામેછે તની પછવાડે અથ નાણું

"ખર્ચી નાંખેછે. કેમકે ક્રિયાથી અને બીજાઓને જમાડવાથી તે મરી ગયેલું "માણસ શી રીતે સંતોષ પામી શકે? 'ઢીવાની જ્યોત એક વાર ઓલવાઈ ગયા પ- "છી તેમાં વધારે તેલ પૂરિયે તોયપણ તે અજવાલું આપી શકતી નથી,' એટલા "માટે મરી ગયેલાની પછવાડે વરા કરવા ને ક્રિયાઓ કરવી એ વ્યર્થ છે, અને "જે સગાંને રાજી કરવાની ઈચ્છા હોય તો તે જીવતાં હોય ત્યારે કરવું સારૂં છે. "આ જગતમાં જે માણસ પિયેછે, આપેછે, અને ખાયછે તેજ તેને લાભ- "દાયકછે, પણ તેનો અંત આવે છે ત્યારે તે પોતાની સંગાથે કાંઈ લઇ જતું "નથી." આ જૈનમો વિચાર એક અંગ્રેજ કવિના નીચેના વિચાર સાથે મ- "ળતો આવેછે.

"કેમકે નિઃશબ્દ કબરમાં વાતચીત કરવાની નથી, મિત્રોનાં આનંદદાયક પ- "ગલાં પડવાનાં નથી, આશકમાશુકના અમાજ નીકળવાના નથી, ચોકશી રાખ- "નાર પિતાની શીખામણ મળવાની નથી, કશું સંભળાવાનું નથી કેમકે ત્યાં કાંઈ "છે નહિ, પણ સર્વ પ્રકારનું વિસ્મરણ, ધૂળ, અને અપાર અંધકાર છે!"

પ્રકરણ ૯.

મરણ પછીની ગતિ—શ્રાદ્ધ—ભૂત—

ચાલતા વેહેમ.

ગરૂડ પૂરાણ અને બીજાં હિંદુનાં પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, કોઈ માણસ મરી જાય ત્યારે તેના દીકરાએ અથવા તેનું જે વારસ હોય તેણે પિંડ આપવા જોઇયે અને જો તે આપે નહિ તો મરનાર ભૂત થાય. પેહેલા છ પિંડ કેવી રીતે મૂકવામાં આવેછે તે વિષે અમે વર્ણન આપ્યું છે. જો ચોથો પિંડ મૂકયા પછી ક્રિયા આગળ ચાલે નહિ અથવા કદાપિને અગ્નિદાહ દેવામાં કાંઈ હરકત આવી પડે તો જીવ ભૂત થઇને રેહેછે. એજ રીતે જો છઠ્ઠો પિંડ માત્ર આપવામાં આવે તો જીવ પ્રેત થઇ રેહેછે, કેમકે મરનારે જે ઘરમાં દેહ છોડયો હોય તેના છાપરાની પાંખ ઉપર બાર દિવસ લગી જીવ વાસો કરેછે. માટે મરનારનાં દયાનુ સગાં સૂર્ય ઉગતાં ઘરના છાપરા ઉપર દૂધનું વાસણ મૂકેછે ને એક પાણીનું મૂકે છે. બીજા પુરાણોમાં એમ છે કે આવી સ્થિતિમાં જીવ અગ્નિદાહની જગ્યાયે અથવા ચકલે વાસો કરેછે અને વળી બીજી જગ્યાએ એમ પણ લખેલું છે કે તે અગ્નિ, હવા અને પાણી તથા જે ઘરમાં તેનું આગળ સ્થાન હતુ તેમાં વાસો કરેછે*

---

* એમ કેહેવાનું કારણ એવું કે તરત દેહ છોડીને જે આત્મા જાય છે તેનો અવર જવર પેલા દેહ સાથે ચાલતો રહેછે અને જુદાંશ લોકોની દંતકથા (દેહમાંથી આત્મા ગયા પછી કેટલીક વેળા સુધી પોતાનો સંબંધ છોડતો નથી અને ભમ્યાં કરેછે ઇત્યાદિ) જે ઘણી ઉંડી સત્યતા ઉપર રહેલી ગણાય તે પ્રમાણે કેટલીક મુદ્દત સુધી તે ભમ્યાં કરેછે અને જે સ્થાનમાં તેણે ઘણી વેળા સુધી વાસો કરેલો હોયછે તેની પાસે આંટા ખાયાં કરેછે, અને તે સંબંધે કરીને તેની સાથે સાંકળી ગયેલો છે અને હવણાં પણ સદાને માટે વિખુટો પડયો નથી એમ જણેછે. વિદ્યાના આધારથી પણ એની કલ્પના કરવામાં આવી છે કે દેહમાં જીવનો રણકારો છેલ્લેરકો વાગી રહેલો ધારવામાં આવેછે તે કરતાં તે બહુ વધારે વાર લગી પોહોંચે છે; વળી કેટલીક વાર સુધી તેને જીવતરનું પરિપૂર્ણ સ્મરણ થઇ આવેછે. ઘણી વાર એવો બનાવ બનેછે કે ઉપરથી મરણ કાળના ધડપછાડા બતાવી આપવાનું સર્વે લાગલુંજ બંધ પડી જાયછે, અને

પ્રેતનું નવું શરીર બંધાય એટલાં માટે દશમા સુધી અકેકા પિંડ મૂકવામાં આવેછે. જ્યારે દશ દિવસ પૂરા થાયછે ત્યારે હાથના અંગૂઠાના ઉપલા ભાગ જેવડું શરીર બંધાયછે. પ્રેતને ભૂખ ને તરસ લાગી હોય તેને માટે દશમે દાહાડે પણ એક પિંડ મૂકવામાં આવેછે. દશમાને દાહાડે દશવાર ભેગા પિંડ મૂકવાનો હવણાં ગૂજરાતમાં સાધારણ ચાલ પડી ગયોછે.

દશમે, અગિયારમે, બારમે, અને તેરમે શ્રાદ્ધ કરવું જોઇયે અને ત્યાર પછી માશિયે અને સંવત્સરિયે પણ કરવામાં આવેછે. જેનો દીકરો શ્રાદ્ધ કરતો નથી તે વાંઝિયો મરી જાયછે અને નરકમાં જાયછે. શ્રાદ્ધ ને દિવસે દાન કરવામાં આવેછે તે પ્રેતને યમના નગર લગી દુઃખદાયક પ્રવાસ કરવો પડેછે તેમાં જોઇતી વસ્તુઓ મેળવવાના કામમાં આવેછે. તે દાન વરૂણ લઇને કૃષ્ણને આપેછે, પછી તે સર્વ નિરક્ષક નારાયણ—સૂર્યને આપેછે. તે લઇને મરણ પામેલાના જીવને આપેછે. મરણશય્યા આપવામાં આવેછે તે પ્રેતને પાલખીનું કામ સારેછે; તેમજ પગરખાં. છત્રિયો, અને પંખા પણ માન્ય કરવા જેવા દાન છે; વળી પ્રેતને રસ્તામાં અજવાળું મળે એટલા માટે શિવના દેવલમાં દીવા કરવામાં આવેછે.

તલાવને આરે અથવા નદી કિનારે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવેછે શ્રાદ્ધ કરનારે હજામત કરાવી મૂછો મૂંડાવીને તરભાણું, તથા તલ અને દર્ભ લઇને તર્પણ કરેછે તે વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રાદ્ધ કરનાર દર્ભની એક મૂર્ત્તિ બનાવીને તેને નવરાવ્યા પછી પુષ્પ ચડાવેછે અને શ્રાદ્ધની ક્રિયા સાક્ષીભૂત તરીકે વિશ્વદેવની મૂર્ત્તિ બનાવીને પાસે મૂકેછે. પછી મરનારનું અને દેવનું આવાહન કરવાનો મંત્ર ભણવામાં આવેછે, વિષ્ણુને માટે શાલિગરામ પણ મૂકવામાં આવેછે અને પછી ચાલતી રીત પ્રમાણે સર્વની પૂજા કરવામાં આવેછે, ત્યાર પછી નૈવેદ્ય કરીને મંત્ર ભણવામાં આવેછે. અને તે મંત્ર ઉપરથી સર્વને સિધાવવાની વિનંતિ કરેલી ગણાયછે, ગાયને

મરનારની ખરી મૂર્ત્તિ કે જે કેટલાંક વર્ષોની હોય તેવી, પરિપૂર્ણ શાન્તિમાં અને ઘણી ખરી માનસિક સુંદરતામાં ફરીને દેખા દેછે તે શી રીતે બનતું હશે તેનો ખુલાસો ઉપરના કારણ ઉપરથી કરી શકાય.

Trench's "Notes on the Miracles," fowrth edition, P. 187

ઘાસ નાંખવામાં આવેછે. આ પ્રમાણે ક્રિયા કર્યા પછી મરનારનાં સગાં વાહાલાં અને બ્રાહ્મણોવે ગજા પ્રમાણે જમાડવામાં આવેછે*

જે માણસને દીકરો હોય નહિ તેણે પોતાના આત્માની શાન્તિને અર્થે મરતા પેહેલાં ઉત્તર ક્રિયા કરવી જોઇયે, જો તેની ક્રિયા કરવામાં આવે નહિ તો પછી તેને ભૂખાળવો ભૂત થઇને રાત્રદિવસ દુઃખે ભટકી મરવું પડેછે, અથવા જીવડાં રૂપે તેને વારે વારે અવતરવું મરવું પડેછે, અથવા તો સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ધારણ કરીને અજવાળું જોતાં પેહેલાં મરણ પામેછે અથવા માત્ર મરવાનેજ અવતરેછે. વળી જેઓની ક્રિયા કરવામાં આવતી નથી અથવા ખોટી રીતે કરવામાં આવેછે, તે જીવ નરકમાં દુઃખ ભોગવ્યા પછી ભૂત થઇને પૃથ્વી ઉપર આવેછે, અને જેની ભૂલથી તેની આવી માઠી અવસ્થા થઇ હોયછે તેને દુખ દેવા માંડેછે. તે તેઓને દુઃખ દેવાને તાવરૂપ બનેછે અથવા બીજો રોગ થઇ પડેછે, ભાઇયોમાં તે કજિયો કરાવેછે, ઢોરનું મોત આણેછે, પુત્રની ઉત્પત્તિ થવા દેતો નથી, મનમાં ધાતકી અને ખૂની વિચાર ઉત્પન્ન કરાવેછે, અને શાસ્ત્ર ઉપરથી, દેવ ઉપરથી, યાત્રાના સ્થાન ઉપરથી, અને પૂજ્ય બ્રાહ્મણ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી દે છે.×

---

* લક્ષમાં રાખવું કે Superstiti (જેની વ્યુત્પત્તિ વિષે ઘણી તકરાર ઉઠેલી છે) શબ્દનો અર્થ તેમના "પૂર્વજોને પ્રતિ પક્ષપાતે જીવતા રહેલાના ધર્મ" એવો થાયછે એમ કેટલા એક ધારણા કરેલીછે. આ ધારણા પ્રમાણે હિંદુ શાસ્ત્રમાં પિતૃની પૂજા કરવાની અગત્ય જણાવેછે તે ઉપરથી એ શબ્દના મુખ્ય અર્થનો ખુલાસો થાય છે.—Vide Morris's Essay towards the Conversion of Eindoos, p. 196.

+ મરણ પામેલાની ઉત્તર ક્રિયા વિષે તેના સગાવાહાલા લક્ષ આપે નહિ તો પ્રેતના સુખમાં ખલેલ પોહોંચે છે એવો અભિપ્રાય એકલા હિંદુસ્થાનમાંજ ચાલેછે એમ નથી. પુરાતન કાલના વિષય સંબંધી લખનાર પંડિત ગોઝ (બ્રાંડે ઉતારો કરી લીધેલોછે તે પ્રમાણે) નીચે મુજબ લખેછે:—

"ખૂન થયેલા માણસોનાં શરીર છુપી રીતે દાટયાં હોય ત્યાંથી કાહાડી "લઈને ક્રિશ્ચિયન ધર્મની વિધિ પ્રમાણે કોઈ પવિત્ર જગ્યામાં લઈ જઈને દાટ- "વામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી પ્રેતને શાન્તિ વળે નહિ. આ વિચાર મૂર્ત્તિપૂજકો "ના પ્રાચીન વેહેમ માંહેનો એક નિશાની છે; પ્રાચીન લોકો એમ માનતા હતા

ગરૂડપુરાણમાં વળી એ કરતાં વધારે લખ્યું છે કે મરણાવસરે જેને તેનો જીવ સંસારની કોઈ વસ્તુમાં, તેના બાળકોમાં, તેની સ્ત્રીમાં, તેના ધનમાલમાં રહે તો તેનો જીવ એકાએક છૂટતો નથી પણ બલાત્કારે તરફડિયાં મારીને પછી દેહ છોડેછે અને ભૂત થાયછે. આપઘાત કરનાર. સાપના ઝેરથી મરનાર, વીજળી પડવાથી જીવ ખોનાર, અથવા બૂડી મરનાર, અથવા ડાઈ મરનાર અથવા એવું ગમે તે કમોત પામનાર ભૂત થાયછે. તેમજ જે મેડા ઉપર કે ખાટલામાં મરણ પામેછે અને જેને બોંય ઉતારવાનાં આવતુ નથી તે પણ ભૂત થાયછે. તેમજ મરણ પામ્યા પછી જેના મડદાને શૂદ્ર અડકે તેની પણ એવીજ વલે થાયછે. એ આદિ મરણ પામેલાના જીવને ભૂત થવાના ઘણા ખરા પ્રકાર છે. વેદના કર્મકાંડના ગ્રંથોમાં અકાળમૃત્યુના દોષ નિવારણના ઉપાય બતાવેલા છે તે પ્રમા-

---

"કે કેરાનને (વૈતરણી નદી જેવી પ્રેતને આગેરાત અને સ્ટિક્સ નદી ઉતારનાર) "વગર ડાટેલા માણસોનાં પ્રેત ઉતારવાની આજ્ઞા ન હતી પણ તેઓ એકસો વર્ષ "સુધી સ્ટિક્સ નદીના કિનારા ઉપર અવર જવર કરતાં હતાં પછીથી તેઓને "પાર ઉતારવામાં આવતા."

ઉપર પ્રમાણે માનેછે તે સાથે વળી મ્હોટા માણસના મરણાવસર વિષે નીચે પ્રમાણે વેહેમ છે:—"વેરસ્ટરશાયરના ઘણા ભાગના હલકા લોકોમાં એક "વેહેમ ચાલે છે કે જ્યારે કોઈ મ્હોટા માણસનું મરણ થાયછે ત્યારે તોફાન "ભારે વર્ષાદ અથવા બીજો કોઈ દૈવ કોપ થાયછે તે તેને ભૂમિદાહ દેવામાં "આવેછે ત્યાં સુધી શમતો નથી. ડચુકઆફ વેલિંગટનના મરણાવસરે આ વે- "હેમને ઘણો આધાર મળ્યો હતો. એ પ્રસંગે કેટલાક અઠવાડિયા લગી ભારે "વર્ષાદ વરશ્યા પછી અને એક ભારેમાં ભારે રૂલ થયા પછી આકાશ સ્વચ્છ "થયું, અને વર્ષાદ શમ્યો તેથી રેલ ઉતરી ગઇ. ઘણાં મ્હોટા માણસોના મર- "ણાવસરે મહાઉત્પાત થયેલા આપણા ઈતિહાસમાં જોવામાં આવેછે તે ઉપરથી "ઉતરતી પંક્તિના લોકોના મનમાં આવો વિલક્ષણ વિચાર બંધાઈ જવાનું કા- "રણ મળેલું જણાયછે. ડચુકને ભૂમિદાહ દેતા પહેલાં એ અઠવાડિયામાં એ- "પાસ સામાન્યપણે એમજ કહેવામાં આવતું કે, 'અરે ડચુકને જ્યાં સુધી ડા- ટ્યો નથી ત્યાં સુધી વર્ષાદ બંધ પડવાનો નથી." Notes and Queries.

ણે મરનારનો વારસ કરે તો મરનારની અવગતિ થતી નથી *

મરી ગયા પછી જીવ સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાયછે તે વિષેનું વર્ણન કરવાની અગાઉ જગતમાં ભૂત ભમતાં ફરેછે તે વિષે આ ઠેકાણે લખિયે છિયે.

ભૂત તથા પ્રેત ઘણું કરીને સ્મશાનમાં રેહેછે, તથા યજ્ઞમાં કામ આવે નહિ એવાં આમલી કે બાવળનાં ઝાડમાં રેહેછે. ઉજ્જડ જગ્યામાં રેહેછે, તથા જે ઠેકાણે તે મરણ પામ્યુ હોય ત્યાં રેહેછે, તેમજ ચકલામાં પણ રેહેછે એટલા માટે લોકો ત્યાં ઉતાર મૂકેછે. +

રાજમહાલના હુંગરના ડેમાનોને (અથવા શકુનદ્ર ધર્માધ્યક્ષને) આ નિયમ ઉલટી રીતે લાગુ પડેછે. એને ડાટવામાં આવે તો એ પ્રમાણે થાયછે.

"જ્યારે ડેમાનો મરી જાયછે ત્યારે જે ખાટલા ઉપર તે મરી ગયો હોય
"તે સુધાંત જંગલમાં લઇ જઈને એક ઝાડની છાયા નીચે મૂકેછે અને ડાળ-
"પાંદડાંથી ઢાંકી લે છે. ભૂમિદાહ દેવાની હરકત લેવામાં આવેછે તેનું કારણ
"એમ છે કે તેમ કરવાથી તે ભૂત થાયછે એવો વેહેમ છે, ને ડાટવામાં આ-
"વે તો તે પાછો આવીને ગામના લોકોનો નાશ કરે. અને જો તેનું શણ ઝાડ
"નીચે મૂકવામાં આવે તો તેને પોતાની પિશાચી સત્તા કોઈ બીજે ઠેકાણે કામ
"લગાડવાની અગત્ય પડે." *Vide* Asiatic Researches IV., P. 70

* પ્રાચીન ગ્રીક લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે, જેઓને ડાટવામાં આવેલા નહિ એટલાજ માત્ર નહિ, પણ જેઓનું અકાલ મરણ થયેલું હોય તેઓને ભૂત રૂપે ભટકવું પડેછે. બિશપ પિયરસન કેહેછે કે, "જેઓનાં શરીર ડાટવામાં
"આવ્યાં ન હોય તેઓના આત્મા પ્રેતલોકમાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો
"નહિ એવી ધારણા હતી, અને જેઓનું અકાળ મૃત્યુ થાય અથવા દુર્મરણ થાય
"તેઓના આત્માને પણ તેમના સ્વાભાવિક મરણનો સમય આવતા લગી તે જ-
"ગ્યાની બાહાર રાખવામાં આવતા."

× આરેબિયન જીન પણ ચકલાંએ આંટા મારયાં કરેછે; સ્કાટિશ અધો-ભૂમિની પિશાચિયો ત્રણ જમીદારની જમીનના સંયોગવાળી જગ્યાએ ડાટેલા મા-ણસની પાંસળિયોનાં કામઠાં રાખેછે. વળી જૂવો. (Midsummer Night's Dream, Act II SC. 2:)—

"જેઓનો ચકલામાં અથવા જળમાં દાહ થયેલો તેટલા બધા નરકમાં જા-
"વાને શાપિત થયેલા પિશાચ છે."

ભૂતના ગળાનું બારૂં સોયના નાકા જેટલું હોયછે અને તેને બાર બે-હદ્દની નિરંતર તરસ રેહેછે. જ્યાં જ્યાં પાણીનાં સ્થાન હોયછે ત્યાં ત્યાં વરૂણદેવની ચોકી મૂકેલી હોયછે તેથી ભૂતથી પાણી પી શકાતું નથી તેથી તેની તરસ સદા વધતી જાયછે. ભૂત સર્વ પ્રકારના મળમૂત્ર ઉપર પોતાનો ગુજરો ચલાવેછે. જેનું સપિંડશ્રાદ્ધ થયેલું હોયછે તોપણ આ જગત્‌ની વસ્તુમાં તેનો ભાવ રહી જાયછે તો તેથી તે ભૂત થાયછે, તે પવિત્ર ભૂત પૂર્વજદેવ કહેવાયછે, અને તે પોતાના ઘરમાં કે પછી પીપળાના ઝાડ ઉપર રેહેછે. *

ભૂતપ્રેત પરાક્રમ કરેછે તે નીચે પ્રમાણે છે, તે મડદાના શરીરમાં પેશીને બોલેછે, તથા પોતાના આગળના શરીર જેવા આકારમાં દેખા દેછે; જીવતા માણસના શરીરમાં પેશીને પોતાની મરજી પ્રમાણે બોલાવેછે; તથા તેને તાવ આદિ અનેક પ્રકારની પીડા કરેછે; કોઇ વાર ઢોરનું રૂપ ધારણ કરીને એકાએક ભડકો થઈ જાયછે તેથી લોક ડરી જાયછે; કોઇ

માર્કણ્ડેયના બારમા અધ્યાયના ૪૩ મા પાદમાં અને હ્યુકના અગિયારમા અધ્યાયના ચોવીસમા પાદમાં દુષ્ટ પિશાચોને "સૂકી જગ્યાઓ" સુપ્રત કરવા વિષે લખેલું છે તેની સાથે ગૂજરાતની વેરાણ જગ્યાઓ બરાબર મળતી આવેછે.

'ડેન્સ રિચર્ડ પિનસને ૧૪૯૩ માં અને પાપરનો સંવાદ છાપ્યો છે તેમાં "વર્ષના પ્રારંભે ચાલતા વેહેમો માહેલા નીચે લખેલા પણ કહેલા છે:—"જેઓ "દુર્ભાગી અથવા માનશકુનિયાળ દિવસો ટાળવાની કાળજી રાખેછે અથવા ચાં-"દરાત કે બેસતા વર્ષે મૂર્ખાઈ ભરેલી ક્રિયાઓ કરેછે તેઓ ભૂત અથવા પિશા-"ચો તૃપ્ત કરવા રાત્રની વેળાએ બેંચ ઉપર માંસ અથવા દારૂ મૂકેછે."— *Vide Brand.*

* હિંદુસ્થાનના બીજા ભાગો માંહેલા ભૂત સંબંધીની સૂચના વિષે આ પ્રકરણની સમાપ્તિએ આ ટીપ છે તે જૂઓ. મૂળમાં આ વિષય સંબંધી અમારૂં લખાણ મુખ્યત્વે કરીને ભૂતનિબંધ નામના પુસ્તક ઉપરથી ઉપજાવી કાહાડેલું છે. એ પુસ્તક ઝાલાવાડના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ વ્રજવાડી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ ગૂજરાતી ભાષામાં લખેલું છે અને સન ૧૮૪૯ માં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી ભણીથી ઈનામ મેળવ્યું છે. આ પુસ્તકનો કર્ત્તા તેવામાં એ સોસાઈટીનો મંત્રી હતો ત્યારે એ પુસ્તકનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર મુંબઇમાં સન ૧૮૫૦ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

વાર છાનું માનું રહીને ભણકારાની પેઠે બોલેછે. વળી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, એક ભૂત કોઇ માણસ સાથે બાથોબાથ આવ્યું અને તે માણસને ઉપાડીને બીજે ઠેકાણે મૂકી આવ્યું. વળી એમ પણ કહેવાયછે કે સ્ત્રિયોને ભૂતનાથી બહિના રહેછે.*

---

* પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક દેશમાં સ્ત્રિયોએ કુમાર્ગ પકડ્યો હોય તો તે દેવતાઈ અભિગમન ઠરાવીને છુપાવી રાખવાને રાજી થયેલી જણાયછે. હિરોડોટસ કહેછે કે, "જ્યારે ડેમારેટસ આ પ્રમાણે બોલ્યો ત્યારે તેની માએ "તેને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યું:—પુત્ર! તું મને સાચેસાચું બોલવાની આટલી "બધી આતુરતા જણાવે છે તો હું તારાથી કશુ છાનું રાખીશ નહિ. આરિસ્ટન "મને પોતાને ઘેર લઇ ગયો, ત્યાર પછી ત્રીજી રાત્રે એનાજ આકારના એક "ભૂતે મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કરયો, અને મારી સાથે સૂતા પછી મારે માથે મુ-"કુટ મેહેલ્યો, અને ફરીને તે પાછું જતું રહ્યું."

એજ પ્રમાણે યુરિપિડીઝના બ્યાકો નામના ગ્રંથમાં નાયક કહેછે કે:—

"એને માટે મારી માની બેહેનોએ (એમ કરવું તેમને ઘટારત નહિ) કહ્યું "કે, તું જોવનાથી ઉત્પન્ન થયો નથી પણ કોઈ મનુષ્ય પ્રાણીના પ્રેમથી ગર્ભ રહ-"વાથી કયાડમસ (સેમેલીના પિતા) ની નીચ યુક્તિ પ્રમાણે સેમેલિયે પોતાની "ચૂક જોવને માથે નાંખી દીધી છે" * * * * *

બ્રિટિશ ઈતિહાસ બાહેલા મર્લિન અને આર્થર એ બન્ને ભૂતના પુત્ર હતા. જિયોફ્રિના ઇતિહાસના પુસ્તક ૬ ઠ્ઠા ના પ્રકરણ ૧૮ અને પુસ્તક ૮ માના પ્રકરણ ૧૯ પ્રમાણે. તેમાં પ્રથમ લખેલા પ્રકાર વિષે સ્પેન્સર નીચે પ્રમાણે લખેછે:—

"અને ભવિષ્યકથન કરનારા લોકો કહેછે કે 'એ માનવ પિતાનો અથવા "કોઈ જીવતા માણસનો પુત્ર ન હતો, પણ સુંદર સાબવી સ્ત્રીના ઉપર માયીક "પિશાચના વ્યભિચારી પ્રપંચથી ચમત્કારિક રીતે ગર્ભ રહી ઉત્પન્ન થયો હતો.'

સ્કાટલંડમાં એવો દાખલો જોવો હોય તો હમેલઝિયરની સ્ત્રી અને ટ્વીડ-નાં પિશાચની વાત જૂવો.—Note M., Lay of the Last Minstrel. હિંદુસ્થાનમાં એવો દાખલો જોવો હોય તો અમારા પોતાનાજ પુસ્તકમાં શિલાદિત્યનો વૃત્તાંત જૂવો; તેમજ વળી ઉષા (ઓખા) અને અનિરૂદ્ધનો દાખલો છે; તથા કમળાકુંવરીનો પણ છે, in Captain Westmacott's Article on Chaadwar in Assam, Journal Bengal Asiatic Society, IV. 187, *et seq.* આ વર્ત્તાઓ સંબંધી બટલર આ પ્રમાણે કેહેછે:—

હિંદુઓના પુરાણો કરતાં જૈન શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ભૂતવિશે જૂદા પ્રકારનું લખેલું છે. તેઓ કહેછે કે, આઠ જાતિના વ્યંતર દેવ અને આઠ જાતિના વાણવ્યંતર પૃથ્વીની નીચે રહેછે. તેમાં એક એક જાતિનાને બબ્બે ઈંદ્ર છે તેમાંથી એક ઉત્તરમાં રાજ્ય કરેછે અને એક દક્ષિણમાં કરેછે. અને તેઓના શરીરના વર્ણ કાળા, ધોળા, કે આશમાની રંગના હોયછે. વ્યંતર તથા વાણવ્યંતરદેવ પૃથ્વી ઉપર આવીને માણસના શરીરમાં પેશીને કુતૂહળ કરેછે અને માણસને પોતાનાં ઘણાં રૂપ બતાવેછે. આ જાતિના દેવોની નીચે ભવનપતિ દેવ રહેછે તે પણ કોઇ કોઇ વાર પૃથ્વી ઉપર દેખા દેછે. એમની નીચે નારકીના જીવ રહેછે. પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચે આકાશમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને બીજા પાંચ પ્રકારના જ્યોતષી દેવ રહેછે, તે ઉપર બાર દેવ લોકમાં વૈમાનવાસી દેવ રહેછે. તેઓ કોઇ સમયે પોતાની ઇચ્છાથી અને કોઇ મંત્રને વશ થઇને પૃથ્વી ઉપર આવેછે, પણ કોઇને દુઃખ દેતા નથી. તેમના ઉપર નવ ગ્રીવેક તથા પંચ અનુત્તર વિમાની દેવ રહેછે. તેઓ ઘણા સામર્થ્યવાન્ હોયછે અને કદિ આપણી પૃથ્વી ઉપર આવતા નથી. પૃથ્વીથી ઉચે તથા નીચે જે દેવ કહ્યા તેમાં જે જીવ તપસ્વી હોય તથા સારા પરિણામવાળો હોય તે ઉપજેછે પણ કેવળ પાપવાળો જીવ તે દેવમાં જવા પામતો નથી. અસલને વારે માણસો અઠમ એટલે ત્રણ ઉપવાસ કરીને દેવોને અહિં તેડાવતા હતા પણ આ સમયમાં તો કોઇ પ્રકારે કોઇના તેડાવ્યા તે આવતા નથી.*

"પ્રાચીન શૂરવીરોએ કર્યું તે પ્રમાણે નહિ. તેમણે તો પોતાના નીચ રીતે જન્મ થયેલા સંતાડી રાખવાને (તેઓની શક ભરેલી રીતે ઉત્પત્તિ થયેલી જાણીને અને પોતે શૂરવીર જાતિના છે એવું પદ લેવાને) જ્યુપિટર અને બીજા દેવતાઓને તેમની માના યાર ઠરાવ્યા (જે વિષે પ્રાચીન કાળના હોમરે પ્રથમજ ચાબખા બનાવ્યા છે.)"

Hudibras Part I. Canto II. V. 211—218.

* બિશપ પિયરસન કહેછે કે, "આ પેહેલું આકાશીય સ્વર્ગ, જ્યાં "ઈશ્વર પોતાનો તંબુ મારેછે, અને જ્યાં 'તે વાદળાંને પોતાનું વાહન કરેછે, "અને પવનની પાંખ ઉપર ચાલેછે; તે બીજું સ્વર્ગ. કે જે સૂર્ય અને ચંદ્ર, "બે મહાન્ પ્રકાશ, અને અગણિત તારા તેઓ માહેલા એક કરતાં બહુ મોટાહો

ભૂત વિષેના લોકમાં ચાલતા વેહેમો છે તેમાં ભૂત, પિશાચ માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરેછે તે વિષેના વેહેમ મુખ્યછે. જૂદા દેશોમાં અને જૂદી વેળાએ માણસનામાં ભૂત શી રીતે પેસેછે તથા તેઓની સત્તા તેમના ઉપર કેટલી ચાલેછે એ વિષેના કઠિણ અને સામાન્ય વિષય વિષે લખવાને અમને ઠીક લાગતું નથી,* પણ આ ઠેકાણે અમારા વાંચનારને

"છે તેઓનું સ્થાનક છે તેના કરતાં મહિમામાં વધારે કનિષ્ટ છે તે પ્રમાણે જ-
"ગ્યામાં તેવું નથી. અને તોય પણ એ બીજું સ્વર્ગ, ત્રીજું સ્વર્ગ જે સેંટ-
"પાલનું સ્થાનક છે તે કરતાં જેટલું નીચે છે તેટલું પેહેલા સ્વર્ગથી ઉંચું
"નથી. એ સ્વર્ગમાં ઇશ્વરનો મહિમા વશેલો છે તેથી તેનું તેજ તારાવાળા
"આકાશની ઝાંખી પડતી સુંદરતા ઉપર જેટલું શ્રેષ્ટપણું મેળવેછે તેટલું
"શ્રેષ્ટપણું સૂર્યનું તેજ ભમતા વાદલની કાળાશ ઉપર મેળવી શકતું નથી.
"કેમકે જગતના આ મ્હોટા દેવલમાં ઈશ્વરનો પુત્ર મુખ્ય યાજક છે, જે
"સ્વર્ગ આપણે જોઈયે છિયે તે માત્ર પડદો છે, અને જે તેના ઉપર છે તે
"પવિત્રમાં પવિત્ર છે. આ પડદો મૂલ્યવાન્ અને મહિમાવાન્ છે પણ એક દિવ-
"સ ફાટવાનો છે, અને દયારથાન તથા દેવદૂતના કરતાં પણ બહુ વધારે મહિમા-
"વાળી જગ્યામાં આપણને દાખલ કરશે. કેમકે આ ત્રીજું સ્વર્ગ આશીર્વાદ પા-
"મેલા દેવદૂતો જે નિરંતર મહાસન આગળ ઉભા રેહેછે તેઓનું યોગ્ય સ્થા-
"નક છે,.. (આ રૂપક ઈઝરાયલ લોકોના દેવલનું છે, એ દેવલને ત્રણ ખંડ હોય છે; પેહેલા ખંડમાં તેઓમાહેલા સર્વે કોઈ જઈ શકેછે, બીજા ખંડમાં માત્ર યાજકોથીજ જવાયછે. આ બીજા ખંડ અને ત્રીજા ખંડની વચ્ચે પડદો રેહેછે તે જે યાજક કેટલીક ક્રિયાઓ કરચા પછી યોગ્ય થયો હોય છે તે પોતાના હા-થમાં બલિદાન લઇને ઉંચો કરી માંહ પ્રવેશ કરેછે, બીજા કોઇથી જવાતું નથી. માંહ સામું દયારથાન કરેલું હોયછે તેના ઉપર વાદલ કાહારેલું હોયછે અને આસપાસ બે દેવદૂત કાહારેલા હોયછે. એ પ્રમાણે પેહેલું સ્વર્ગ સાધારણ છે. બીજા સ્વર્ગમાં શેંટપાલ જેવાથીજ જવાયછે, ત્યાર પછી પડદો આવેછે તે ઉપાડીને ખ્રિસ્ત પોતાના લોહીનું બલિદાન પોતાના હાથમાં લઇને દયારથાનમાં મહાયાજક રૂપે પ્રવેશ કરીને મધ્યસ્થ થાયછે.

* તોપણ આ વિષય ઉપર થોડા પ્રમાણને માટે, આ પ્રકરણની સમાપ્તિ એ બ ટીપ છે તે જૂવો. ડાક્ટર જોનસનના શબ્દો પ્રમાણે "દુષ્ટ માણસો હોય "ત્યારે દુષ્ટ પિશાચ કાં ન હોય; ને દેહવાન્ દુષ્ટ પ્રાણી હોય ત્યારે અદેહવાન

સૂચવવાની અગત્ય છે કે, ગૂજરાતમાં ભૂત માણસોમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરેછે તે વિષેના વર્ણનનો આધાર અમે એક ગ્રંથ ઉપર રાખિયે છિયે, તેનો કર્ત્તા ખરેખરો વેહેમવિનાનો છે અને પોતાના દેશિયોને એવા પ્રકારે બોધ કરેછે કે "ભૂત સરખું કાંઇ છેજ નહિ પણ જેનો શક પડેછે તેના સાધારણ રીતે ખુલાસા થઈ શકેછે."+

એ ગ્રંથકર્તા કેહેછે કે, "કેવળ ભૂત નથી એમ કહિયે તો હિંદુશા-"સ્ત્રથી ઉલટી વાત છે. ખ્રિસ્તિના બાયબલમાં અને મુસલમાન શાસ્ત્રમાં "પણ ભૂતની હૈયાતી કબૂલ રાખેલી છે માટે ભૂત જાતિ છે એ વાત જૂઠી પાડી શકાય નહિ× પણ આ સમયમાં તો એવી રીતે કે, જ્યારે ભૂતોની "વાતો સાંભળેલી દશ હજાર ભેળી કરિયે તેમાં એક વાત સાચી હશે એમ "અનુમાનથી તથા શાસ્ત્રના વિશ્વાસથી હુ લખુંછું પણ મારા દેખવામાં "સાચી વાત આજ સુધી આવી નથી.

"હિંદુશાસ્ત્રમાં ભૂતની વાતો વિસ્તારોને લખી છે તેનો અભિપ્રાય "જણાયછે કે, જે માણસો પવિત્રપણે રેહેશે નહિ તથા જૂઠું બોલવા આદિ "પાપ કરશે તે મરીને ઘણું દુઃખ પામશે તે માટે પવિત્ર રેહેવું, પાપ કરવું નહિ. વળી દુષ્ટ ચાલવાળાના શરીરમાં પેશીને ભૂત દુઃખ દેશે તે માટે સારી ચાલ રાખવી. એટલોજ શાસ્ત્રકરવાવાળાનો અભિપ્રાય જણાયછે. પણ તે ઉપરથી લોકોને ઘણો ભ્રમ ઉત્પન્ન થઈને બહુ દુઃખ થાયછે માટે મને એ વાત દુરસ્ત લાગેછે કે લોકોમાંથી ભૂતનો ભ્રમ જાય અને જેમ કેહેવત

"દુષ્ટ પ્રાણિયો હોય તે અમે અમારી મેળે વધારે આશ્ચર્યકારક લેખી શકતા નથી." અને દેહમાં ભૂત આવતાં એવું માનવાને અમારા મનમાં કાંઈ આનાકાની નથી, પણ હવણા તે આવેછે કે નહિ તે કોણ જાણે.

+ પૃષ્ઠ ૪૪૨ ની ટીપ જૂવો.

× *Vide* Bishop Hall's Contemplations:—"સારાં અને નઠારાં બન્ને પ્રકારનાં ભૂત છે એવી સત્યતા સદા નિઃસંશય મૂર્ત્તિપૂજક, યાહુદી, અને ક્રિ-શ્ચિયનો માનતા આવેલા છે પણ વેહેમના આંધળા સમયમાં થોડી સત્યતા સાથે વધારે કપટકાર્ય ભળેલાં હતાં અને ઠગારા માણસો અને જૂઠાં પિશાચ મળીને વિશ્વાસુ જગતને ઠગતાં હતાં."

"છે કે 'મનમા ભૂત અને શંકા ડાકણ' એનો અર્થ બરાબર સમજાય તો બિચારા ભોળા લોકો હેરાન થાય નહિ."

બીજે ઠેકાણે એ ગ્રંથકર્તા કહેછે કે, "જ્યારે કોઈ માણસનું મન "કાંઇક વાયુ આદિકના રોગથી ઉદાસ થાયછે ત્યારે મનમાં મુંઝાય અને "કાંઇ બોલે નહિ તે સમયે તેનાં સગાં તથા પાડોશી ભેગાં થઇને પૂછેછે "કે, તમને શું થાયછે? ત્યારે તે માણસ કહેછે કે મારો જીવ મુંઝાયછે, "અને કાંઇ ખબર પડતી નથી ને એમ થાયછે કે હવણાં રોવા લાગુ. "પછી પૂછનારા લોકો કહેછેકે તું કયાં ગયો હતો, અને કોઇ ઠેકાણે બી- "ધો કે ઝબકયો છું! પછી તે માણસ વિચાર કરવા લાગેછે તેવામાં ત્યાં ઉપરા ઉપરી જે માણસ આવેછે તે પૂછવા લાગેછે એટલે બિચારો ભોળો માણસ રોવા લાગેછે. પછી સર્વે લોકો કહેછે કે, આ તો કયાંકથી વળગાડ લાવ્યો છે અને એ ભોળો માણસ પણ મનમાં નિશ્ચય કરેછે "કે મને ભૂત વળગ્યું છે. પછી તે તોરમાં શરીર ધુણવા લાગેછે, "એમ થોડે થોડે કુદ્ય વચમાં ઘણું ધ્રુણવા લાગેછે તે એવું કે ભૂતના "ભ્રમ વિનાનું માણસ જાણી જોઈને પોતે એના જેવા ચાળા કરવા લા- "ગે તો તેના જેવું બરાબર ધ્રુણતાં આવડે નહિ. અને ઝાઝા દિવસના "અભ્યાસથી આવડે પણ ખરૂં એમ જણાયછે, અને ભમરાળો માણસ જરૂર એમ સમજેછે કે આ મારા શરીરમાં ભૂત આવીને ધ્રૂણેછે, પણ "હું ધ્રુણતો નથી *

* તોનેવલીમાં જે બનેછે તેનું વર્ણન નીચે આપેલું છે તે આની સાથે બરાબર મળતું આવેછે:—"જો કોઈ માણસને ટાઢિયો તાવ ચડવા માંડે અથ- "વા પિત્તવિકારથી માથું ભમવા માંડે તો તેની વગરકેળવાયલી મનકલ્પનાથી "એમ માની લે છે કે મને ભૂત વળગ્યું. પછી તે આડું અવળું માથું હલાવા "માંડેછે, એક ટશે ને ટશે જોઇ રેહેછે, અને બીજો બબો રોળ પણ તેજ પ્ર- "માણે કરી દઈને ધ્રુણવાને મંડી જાયછે; અને આસપાસ ઉભાં રહેલાં હોયછે "તે દોડી જઈને પુષ્પ, ફૂલ ફલાદિ ભેટ લઇ આવેછે અથવા કૂકડા કે બોકાનું બ- "લિદાન આપવાને તે લાવીને રજુ કરેછે. See "the Tinnevelly Shanars," by theRve R. Caldwell, B. A, printed for the Society for the Propagation of the Gospel, in A. D. 1850. વળી ટ્વેલ્થ નાઈટ નામે શેક્સપિયરના નાટકમાં ત્રીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં અતિશય રમુજ દેખાવ છે

નિબંધકર્તા વળી લખેછે કે, " મારો સગો એક બ્રાહ્મણ મરીગયા "પછી સાત મહિને તેની બાયડીના શરીરમાં આવીને ધૂણવા લાગ્યો. તે "બાયડી બ્હને ઘણી ગરીબ છે, પણ ધૂણતી વેળાએ એવો ધમધમાટ ક- રવા લાગી કે તેની સામે ઉભાં રહીને જવાબ દેવાની શક્તિ કોઇને રહે "નહિ. આવે સમયે તે મરનારનો એક મિત્ર ત્યાં આવ્યો એટલે તે "ધૂણનારિયે કહ્યું કે આવ ભાઇ! આપણે એક દિવસે એકાન્તે "બેઠા હતા ત્યારે મેં તને શું કહ્યું હતું તે સંભારી જો. એટલે એણે "કહ્યું કે, હા એ વ.ત મને સાંભરેછે. પછી તેનો પાડોશી વાણિયો ત્યાં આવ્યો, તેને એ ધૂણનારિયે કહ્યું કે અલ્યા વાણિયા? મેં તને રૂ- "પિયા આપ્યા છે તે હજી સુધી કેમ મારી બાયડીને તેં કહ્યા નથી? "એટલે એ વણિયે કહ્યું કે, હા તમારા રૂપિયા સાડી પંચોતેર મારી "પાસે છે તે હું તમારી વહૂને આપીશ. પછી તો એ બાઇયે નિત્ય ધૂણવા માંડયું અને એની વાતો કહેવાથી લોકોમાં અચરજ જેવું થયું તેનો અમે તપાસ કરી જોયો ત્યારે એવું જણાયું કે એ બ્રાહ્મણ પોતાના મિત્ર સાથે "એકાન્તે નિરંતર વાતો કરતો હતો, તેથી એ બાઇયે તો અનુમાનથી કહ્યું "પણ એ બોજો માણસે એમ જાણ્યું કે મારે મિત્રે મને એક દિવસ કહ્યું "હતું કે મારે દીકરો નથી તેથી હું મરીશ તો મારો ગતિ નહિ થાય, "કેમકે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે,

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैवचनैवच.

"ભાવાર્થ—જેને પુત્ર નથી, તેની ગતિ નથી અને નક્કી તેને સ્વર્ગ "પણ મળતું નથી. વાણિયે પણ એમ જાણ્યું કે એ બાયડીના શરીરમાં "આવીને બોલેછે તે કહી દેશે, તેથી હું પેહેલોજ કહું નહિ? એમ જા-

---

તેનો મૂળની સાથે મુકાબલો કરો. એમાં માલવોલિયોને ભૂત આવ્યું હોય એમ ઠરાવ્યું છે; તે આનંદી જણાયછે અને ઉદાસી જણાતો નથી તેથી તેનું ઘેલાપ- ણું ભૂત વળગ્યું હોય તેના સરખું જણાતું નથી, પણ ઓબિનિયા નીચે પ્રમાણે બોલેછે. તેથી આ વિષેનો ભેદ ભાગી જયછે,—

" જો ઉદાસીપણું, અને આનંદીપણું એ બે ઘેલાપણાનાં સરખાંજ કારણ હોય તો હું તેના જેવી ઘેલી છું.

"ણીને સાચી વાત કહી દીધી. બહુ લોકોને એ પાણિયા ઉપર ભ્રમ પણ
"હતો તેથી બાઇયે અનુમાનથી કહ્યું હશે, પણ સાચી વાત ઠરી.* પછી
"હું એક દિવસ ત્યાં ગયો ત્યારે મને સર્વ લોકોએ કહ્યું કે તમારે પણ
"કાંઇ પૂછવું હોય તો પૂછો, બરાબર દાખલો મેળવી આપશે. પછી એ ધૂ-
"ણનારીનો ધણી જેમ મને બોલાવતો હતો તેમ તેણે મને બોલાવ્યો
"ત્યારે મેં કહ્યું કે આપણે મેને લેવડદેવડના હિસાબમાં ભૂલ રહેછે, તે
"બહુ સારૂં થયું કે આજે તમે આવ્યા છો તો તેનો ખુલાસો થશે. ત્યારે
"તે બાઇયે ધૂણતાં ધૂણતાં મ્હોડેથી હિસાબ ગણી આપ્યો એટલે તેના
"ધણીના હાથનો લખેલો મેં ચોપડો તેના મ્હો આગળ મૂક્યો અને
"કહ્યું કે આ ચોપડામાંથી તમારૂં લખેલું નામું વાંચીને મને સમજાવો. તે
સમયે એ બાઇનાથી એમ બોલાઇ જવાયું કે 'હું ચોપડાના અક્ષર ભણી

---

* મરણ પામેલાંના પિશાચ સાથે વ્યવહાર ચલાવવાને મનુષ્ય પ્રાણીના હૃ-
દયમાં બલકટ વલણ હોયછે. "તેઓનાં છેલ્લાં મૃત્યુપત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનું
"આપણા ઉપર પડેલું હોયછે તે; તેમનાં છોકરાંની અંદર તેમની મ્હોકળા અને
"રીતભાત જે આમેહુબ રહી ગયેલી હોયછે તે; છોકરાંની સંભાળ રાખવાનું
"કામ; આપણને સુપ્રેત કરેલા તેમના અપૂર્ણ રહેલા પ્રયોગનું સૃષ્ટિકરણ; આ-
"પણને આપેલા સુખના ભોગ એ સર્વે તેમને આપણી સાથે ગુંથી નાંખેછે;
"આપણે ઈચ્છિયે તોયપણ આપણને આવતાં સ્વપ્ન પણ આપણા મ્હો આગળ-
"થી તેમને ખશેડી દેતાં નથી; આપણી વાર્તાઓ તેમના વિષેની હોયછે; આપ-
"ણા દેવલો જે આપણી સદાની જવર અવરની જગ્યા છે તેઓની આસપાસની
"હવણાંની ધોરો ઉપરના લેખ (જે ધોરો અસલના વારાથી દરવાજાના ઝાંપા આ-
"ગળ હારબંધ હોયછે.) જે ગ્રામ્ય સ્થિતિમાં છે અને તેવા છે તેથી મારા હાલના
"કામને માટે ઠીક પડે એવા છે તે સર્વે, મનુષ્ય પ્રાણીના હૃદયમાં મરણ પામે-
"લાની સાથે વાતચિત કરવાના ભાવ છે તે બતાવી આપેછે; વિદ્યાખાતામાં બહુ
"વૃદ્ધિ પામેલા લોકોનાં લક્ષણ અને અતિશય જંગલી લોકોના વહેમ અને રી-
"તભાત એ બંને સરખી રીતે તે ભાવ દર્શાવી આપેછે." Four Sermons preached before the University of Cambridge, in November, 1849, by the Rev. F. F. Blunt, B. D., Margaret Professor of Divinity P. 2

"નથી' તે સાંભળીને સૈા લોકો હસવા લાગ્યા, અને મારા મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, આ ભૂતની વાત કેવળ જૂઠી છે. મેં એ બાઇને જે જે પૂછ્યું તેનું ઉત્તર આપી શકાયું નહિ. અને બીજા લોકો પૂછતા હતા કે તમારા મામાનું નામ શું, કાકાનું નામ શું? તેનાં ઉત્તર તરત થતાં હતાં, પણ મેં પૂછ્યું કે ફલાણે ફલાણે દાહાડે આપણે બે જણા વાંચતા હતા તે ચોપડીનું નામ શું? ત્યારે તેનો જવાબ ન થયો. ત્યારે મેં જાણ્યું કે બીજું તો સર્વે કેહેવાય."

ગૂજરાતમાં એવો ચાલ છે જે વગડામાંનાં ઝાડ કોઇ કાપીને લઇ જાય તે સારૂ ઝાડની રક્ષા કરવાને અર્થે તેઓની ઉપર સિંદુરનાં ત્રિશૂલ કરેછે અથવા તેનો જોગ આવે નહિ તો આસપાસથી ઇટાળા, પથરા એકઠા કરીને ઝાડના થડમાં નાંખે, ત્યાર પછી જે કોઇ ત્યાં આગળ થઇને જાય તે એક બે ઇટાળા નાંખતું જાય, તેનું કારણ એમ સમજેછે કે આ ઠેકાણે કોઇ દેવનું સ્થાન છે. તેમાં કેટલાક તો કારણ સમજ્યાવિના દેખાદેખીથી ઇંટાળા નાંખેછે. જો પથરાવાળી જમીન હોય નહિ તો જૂના લૂગડાનો કડકો તે ઝાડને વળગાડેછે, પછી બીજા પણ લૂગડાં ચડાવતાં જાયછે અને "ચિંથરિયા મામા" નું સ્થાનક એ રીતે થઇ પડેછે. આવાં સ્થાનક ઘણું કરીને જે દેશમાં ઝાડની અછત હોયછે, ત્યાં બહુ જોવામાં આવેછે. તેના વળગાડના ભ્રમથી માણસ હેરાન થાયછે. સ્ત્રિયોએ માનની ખાતર ભૂતને મામાનું નામ આપેલું છે. પુરૂષો ઓછા વેરેમી હોયછે પણ સ્ત્રિયો તે ઠેકાણે થઇને જાય તો એક પથરો નાંખવાને કે એક લૂગડું ચડાવવાને ભાગ્યેજ ભૂલી જાયછે. જો કદાપિને પાસે વધારાનું લૂગડું હોય નહિ તો તેને બદલે પેહેરેલા લૂગડામાંથી તાંતણા કાઢાડીને ચડાવેછે. જો ભૂલી જાય તો એ ભ્રમથી કોઇક બાયડી ધૂણીને બોલેછે જે "હું મામો છું, એ મારા સ્થાન પાસેથી નીકળી પણ મને ચિંથરૂં× ચડાવ્યું નહિ

+ સ્ત્રિયો વધારે વેંહેમી હોયછે તે વિષે આપણો દુર્દશી જેમ્સ રાજ નીચે પ્રમાણે કારણ બતાવેછેઃ—

"કારણ સેહેલું છે, કેમકે પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીનામાં મનની નબળાઈ વધારે "હોયછે તેથી કરીને પિશાચની મહા જાળમાં સપડાઈ જવાનું વધારે સેહેલું છે, "આ વાત ઈવને પ્રારંભમાં સાપે ઠગવાથી સાચી ઠરી ચૂકી છે અને તે વેળાથી "સ્ત્રી જાત સાપે તે વધારે હાંકી ગયું છે."

તેથી હું એને વળગ્યો છું. કોઇક ઠેકાણે વગડામાં ડુંગરની ધાર જેવું હોય ત્યાં કેટલાક પથરાનો ઢગલો કરવામાં આવે તો પછી ત્યાં થઈને દરેક જનાર દેવનું સ્થાનક સમજીને એકેકો પથરો ચડાવતું જા. અને અહિ જો કોઈ દેરડી ચણાવે તો તેનું ઘર મંડાય. કોઈ માણસ મરાયું હોય અથવા ઘાયલ થયું હોય ત્યાં આગળ પણ એવાં સ્થાનક થાયછે.*

હારાવતીમાં આને મળતી ચાલ વિષેનું કર્નલ ટાડ વર્ણન આપેછે:—"અર્ધે "રસ્તે અમે છૂટા પથ્થરની છાપરા વિનાની જગ્યા પસાર કરી તેમાં ભીલની દેવી હતી; "આ થાનક કાંટાની ઝાડીમાં ઝાડોની ઘટામાં હતું. ત્યાં વટેમાર્ગુઓએ દુષ્ટ પિશા- "ચોથી, અથવા મને તો લાગેછે કે તેમને ભીલ લોકોજ તેઓએ ધારેલા તેઓ "નાથી, પોતાનું રક્ષણ થવાને વનદેવીને ભાતભાતના રંગનાં વસ્ત્ર ચડાવેલાં ડાખ- "ળિયોએ લટકી રહ્યાં હતાં." તે પોતાની ટીપમાં એક વધારે વાત કહેછે કે "આવા પ્રકારનો ચાલ આફ્રિકામાં ચાલેછે તે વિષેનું વર્ણન પાર્કે આપેલું છે." Rajasthan 11; 662.

આવા પ્રકારના શંકુ આકારના પથ્થરના ઢગલા (ચગા) મરણ પામેલાના સંબંધમાં કરવામાં આવેલા એવું સ્કાટના નીચેના કથન ઉપરથી જણાયછે.—

"શંકુ આકારના ઘણા એક પુરાતન મિનારા ઉપર, જ્યાં મહાન્ હાકમોની "વાંનીનાં પાત્ર ઢંકાયલાં પડી રહ્યાં છે,"

Scott, *Vide* "The Lay of the Last Minstrel," Canto III, 29, and Note 2, U.

અસફખાનની સરદારી નીચે અકબરના લશ્કરની સામે લડતાં ગઢમંડલાની રાજ્યકર્ત્તા રાણી દુર્ગાવતી મરણ પામી, અથવા તો તે રાણીના કુટુંબના એક લેખમાં (*Vide* As. Res. XV., P. 437,) લખેછે કે, "દુર્ગાદેવી જે "હાથી ઉપર બેઠી હતી તેના હાથમાં તરવાર હતી. તે વતે તેણિયે પોતાનું માથું "કાપી નાંખ્યું; તે પરમાત્માની સાથે મળી ગઈ; તેણિયે સૂર્યનું મંડલ ભેદ્યું. "જ્યાં આગળ તે પડી ત્યાંજ તેને ભૂમિદાહ દીધો એવું બેંગાલ એશિયાટિક સો- "સાઈટીના પુસ્તકમાં એક જણ લખેછે, અને તેની દાહભૂમિ ઉપર રસ્તે થ- "ઈને જનારા લોકો, તે પર્વત ઉપર ધોળા પથ્થરની સારી જાત છે તેમાંથી સું- "દરમાં સુંદર શોધી કાહાડીને ચડાવા જોઈયે એમ સમજેછે; તેની પાસે બે ખ- "રાબા છે તે તેની નોબતો પથ્થર રૂપ થઈને પડેલી છે એમ લોકો માનેછે; "અને આશ્ચર્યકારક વાતો એવી ચાલેછે કે રાતના શાન્તપણાની વેળાએ પાસે- "નાં ગાંમડાંના લોકોને કોઈ કોઇ વાર તેના અવાજ સંભળાયછે."

પૂર્વજદેવ (પિતૃ), એટ્રુસ્કન લાર અથવા ગ્રિશિયન નાયકની પેઠે પોતાના રેઢાણની જગ્યાએ ભટકતા ફરેછે અને તેઓ તે જગ્યાનાં રેહેવા-

---

લોગન પોતાના પુસ્તકમાં ('Scottish Gael,' ii., 371) લખેછે કે "હાયલાંડર લોકોમાં ચગામાં પથ્થર નાંખવાનો જણીતો થયેલો ચાલ બે પ્રકાર-"ના જૂદા જૂદા વિચારથી પડેલો છે. એક કારણ તો એમ છે કે મરણ પામેલાને "માટે તેઓ માન ધરાવતા હોય તેની ભૂમિદાહ ઉપરની જગાનું કદ વધી રહો-"વું થવાથી તેના વિષેનું સ્મરણ ઘણી મુદત સુધી રહ્યાં કરેછે એમ તેઓ માને "છે, અને તેજ ઉપરથી માણસ જ્યારે જીવતું હોયછે ત્યારે તેને તૃપ્ત કરવાના "વિચારથી તેને એમ કેહેવામાં આવેછે કે હું તમારી ચગામાં પથ્થરોનો વધા-"રો કરવાને ચૂકીશ નહિ. આ ઉપરથી એમ જણાઇ આવશે કે આવા પ્રકારનું "લક્ષ આપવાથી અને મ્હોટી કબરથી આત્મા બહુ રાજી થાયછે, એમ માનવા-"માં હતું પણ સેલ્ટ લોકોના કરતાં જરમન લોકોના વિચાર જૂદા પડેલા જ-"ણાયછે, કેમકે મરણ પામેલાના ઉપર મ્હોટી કબરો કરવામાં આવે તો તેને તે "દુઃખદાયક થઈ પડેછે, એવા વિચારથી તેઓ ભૂમિદાહને સ્થાને માટીનાં ઢેપાં "ગોઠવેછે. ચગા વધારવાને પથ્થરો નાંખવાનું બીજું કારણ એ છે કે અપરા-"ધિયોના દહનસ્થાનની જગ્યા, ધિક્કાર અથવા શાપની સાથે, એથી કરીને ઓળ-"ખમાં રેહે. આ ચાલ ડાકટર સ્મિથના કેહેવા પ્રમાણે હુઈડાએ દાખલ કરેલોછે. "આવા બે કેવળ ભિન્ન વિચાર જણાવવાને એકજ રીતિ ચલાવવામાં આવે એ "આશ્ચર્યકારક વાત છે; તોયપણ ખરી વાત તો એમજ છે. અને ગ્રંથકર્ત્તા પો-"તાની યુવાવસ્થામાં, આપઘાત કરેલાની ઘોર આગળથી પસાર થતાં, ચાલ પ્રમાણે "પથ્થર નાંખવાને કદિ વિસારી ગયો નથી. આમ કરવાનું ખરૂં કારણ તો એમ "જણાયછે કે, સેલટિક પુરાણ પ્રમાણે મરણ પામેલાનાં પિશાચને ઘોરની આ-"સપાસ આંટા મારવાનું સૂજ્યું હોયછે તે શાન્તિ પામે.

ડાન નામની એબરડિનશાયરની કવિતાની ટીપમાં ઑલફોર્ડ પરગણા સં-બંધી, નીચે પ્રમાણે છે:—"જેઓને વિષે બહુ વાતો ચાલેલી એવા લેનર્ટર્ક સરખા "મ્હોટા ચગો અહિયાં ઘણા છે; તેઓ વિશાળ કદના છે; કેટલાક લોકો એમ "ધારેછે કે ભયને સમયે ચેતવણી આપનારાં એ સ્થાન છે, પણ એ માહેલા "ઘણા ખરા નીચવાણની જગ્યામાં છે, તેથી મને લાગેછે કે, દેશનું ભલુ કરનારા "મહાન્ લોકોની ભૂમિદાહની જગ્યાઓ હશે. હવણાં સુધી પણ હલકી પ્રતિના "લોકોને કાંઈ બક્ષિસ આપવામાં આવેછે ત્યારે તેના બદલામાં એક સામાન્ય "વાક્ય કેહેવામાં આવેછે કે 'ખરે જો હું તમારી પછવાડે જીવતો હોઈશ તો

સિયેાનાં ભય મટાડેછે અને સુખ કરેછે. ઘણી વાર તે સર્પ થાયછે અને ઘરની પાસે રેહેછે, તેને ઘરનાં માણસ માન આપેછે. ગૂજરાતમાં એમ માનવામાં છે કે જ્યાં ધન ડાટયું હેાય ત્યાં સર્પ રેહેછે અને જેનેા જીવ પેાતાના ધનમાં રહી ગયેેા હેાયછે એવા સર્પ થઇને તે ઉપર રેહેછે.

"તમારી ચગામાં એક પથરેા ઉમેરીશ'. અને આજે પણ ઘણા ઘરડા લેાકેા આ-
"વી ચગા આગળ થઈને જતા હેાય તેા તેમાં પથરેા નાંખ્યા વિના રેહેતા નથી.
"ઘણા લેાકેાની ધારણા એવી છે કે જ્યાં આગળ શરીર ડાટયું હેાયછે ત્યાં
"આગળ તેનું ભૂત ભટકયાં કરેછે અને જેમ જેમ તેના ઉપરની ચગા ઉંચી કર-
"વામાં આવેછે, તેમ તેમ તે પૃથ્વી ઉપરથી આકાશમાં ઉંચું ચડેછે.'

હાક લાકર (Speaking of Grenadilla in his Views in Spain, quoted in Ellis's edition of Brand's Popular Antiquities) કેહે છે કે, "કેટલાક અભાગિયા દુઃખી માણસેા રસ્તામાં કમેાતે માર્યા ગયા
"હતા ત્યાં આગળ ઉભા કરેલા બે ત્રણ ક્રેાસ આગળ થઇને અમે ચાલ્યા, સેા-
"વશા તેા એ માણસેા માહેલા કેટલાક અચાનક બનાવ બનવાથી મરણ પામ્યા
"હતા, પણ બધાયનું ખૂન ઘાતકી રીતે કરવામાં આવેલું કેહેવાયું અને વાત ઉ-
"પરથી અમારા જાણવામાં આવી ગયું કે, જે બીના આગળ એકસેા વાર કેહે-
"વામાં આવેલી હતી તેની તેજ છે. આવા ચકાળ મૃત્યુ થયેલાની ઘેાર ઉપર
"પથ્થર નાંખવાની પુરાતન રીતિ હજી લગણ આખા સ્પેનદેશમાં ચાલેછે. હેત
"અથવા વેહેંમથી ઉશ્કેરાઇને મરણ પામેલાને માટે પ્રાર્થના કરીને આવા પ્રકા-
"રનું સ્મરણાર્પણ આપવામાં આવેછે; પણ એ કારણ સિવાય એક ત્રાહીત જન
"સરખેા પણ, મરણ પામેલાને જે માન આપવાનું આપણા દેશાચારમાં મૂ-
"ળથી જણાયછે, તેવા માનની ખાતર મરણ પામેલાની ચગામાં પથ્થર નાંખવા-
"માં સંતેાષ માની લેછે."

અમે જે નીચે દાખલેા આપિયે છિયે (From Lepsius's "Letters from Egypt." Bohn, P. 216) તેમાં પથ્થર નાંખવાનું વલણ કેવળ જૂદા પ્રકારનું જણાઇ આવેછે.

"આ પર્વતની હારમાં (Gebel el Mageqa) પ્રવેશ કરતા પેહેલાં, એક
"જગ્યા જે પથ્થરેાના ઢગલાથી છવાઈ ગઈ હતી, અને તેઓની નીચે કેાઈને
"ડાટેલું હતું નહિ તેા પણ મડદાં ને ડાટવાના ઢગલા અથવા ચગા ધારી શકાય
"ત્યાં આગળ અમે આવ્યા. જયારે જયારે ખજૂરના વેપારી આ રસ્તે આવે

નિબંધકર્ત્તા કહેછે કે, "એક શ્રાવક વાણિયાને ઘેર બે પરોણા "આવ્યા. ઘરધણી ચોટામાં ગયો હતો અને તેની સ્ત્રી હતી તે તેમને બે- "સારીને પાણી ભરવાને ગઇ. પરોણા ઘરધણીની વાટ જોતા બેઠા હતા "તેવામાં એક ગ્હોટો સર્પ નીસરયો એટલે એક પરોણે ઉઠીને લાકડીવતે "દબાવ્યો, અને બીજો પરોણો, સર્પને ઝાલવા સારૂ સાણસાની શોધ ક- "રવા લાગ્યો. તેવામાં પેલી બાઇ પાણી ભરીને આવી, તે પેલા સાપને "ડાબેલો જોઇને બોલી કે એને છોડી મૂકો, એ તો અમારો પૂર્વજદેવ છે, "તે મારી સાસુના શરીરમાં આવીને ધૂણતો ત્યારે મારા સસરાનું નામ "લેતો, અને કહેતો કે મારો જીવ ધનમાં રહ્યો છે, તેથી હું સર્પ થયો છું; "તે આ ઘરમાં રહુછું એમ બોલતો હતો. એક દિવસે એ અમારા એક "પડોશીને કરડ્યો હતો તેને ઉતારવાને એક જતિ બોલાવ્યો તે આવ્યો "એટલે ધૂણીને કહ્યું કે મારા દીકરા સાથે એણે લડાઇ કરી તેથી હું એને "કરડ્યો છું, તે ફરીને ન લડવાનો કોલ જમીન થાય તો ઉતરૂં, પછી "એ પ્રકારે ઉતરયો. તે દિવસથી અમારાં પાડોશીને ઘેર પણ આ સર્પ "નીસરે તો તેને કોઈ ઝાલતા નથી. કદાપિને ઝાલીને બાર ગાઉ ઉપર "મૂકી આવે તોપણ આજ ઠેકાણે એ સર્પ પાછો આવે. એ ઘણી વાર "મારા પગની ઠેસે આવ્યો હશે પણ મને કોઇ દિવસ કરડી નથી. કોઇ "વાર હું પાણી ભરવા ગઇ હોઉં. અને મારૂં છોકરૂં ઘરમાં રોતું હોય તો "એ સર્પ તે છોકરાને હિંચોલે છે, એનું મારા જોવામાં ઘણી વાર આવ્યું "છે. એમ કહીને સર્પને ઝાલવા દીધો નહિ, પણ નમસ્કાર કરીને જવા "દીધો. પછી જે પરોણાએ તેને દબાવ્યો હતો તેણે પાઘડી ઉતારીને કહ્યું "કે, હે સર્પ બાપજી, તમને દબાવ્યા તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. અમે "તમારાં છોકરાં છિયે. એ સર્પને પછી એક દિવસે ગ્હોટે બીલાડે મારી

"(જેઓ માહેલા કેટલાક તેમના ગુંથેલા ગ્હોટા ગોળ કંડિયા સહિત અને તેમના "ઉંટના હાકનારા સહિત અમને બીજે દાહાડે મળ્યા), ત્યારે આ જગ્યાએ તે- "મની પાસે ખેરાત માગવામાં આવે. જો કોઇ કાંઈ આપે નહિ તો તેના દુષ્ટ "હૃદયને માટે અપશકુનની નિશાની દાખલ આસપાસ પડેલા પથ્થરોની આવી "બાલી ઘેર અથવા ચગા કરેછે. આવીજ તરેહની ઘેરોનો એક જથો કોર- "રકોના રણમાં અમારા જોવામાં આવ્યો."

"નાંખ્યો એટલે એ ઘરવાળે તેના કક્કા રમશાનમાં લઇ જઇને બા-
"ળ્યા અને તેની ચિતામાં પાંચ શેર ઘી, એક નાળિયેર, અને અર્ધોશેર
સુખડ નાંખી.

"ધોળકા નામના પ્રાચીન શેહેરમાં એક બ્રાહ્મણે કોઈ જગ્યા વેચાતી
"લીધી તેમાં ખોદતાં ભોંયરૂં નીસર્યું, તેમાં ધન ઘણું હતુ તે ઉપર એક
"મ્હોટો સર્પ રેહેતો હતો. તે સર્પે એક દિવસે બ્રાહ્મણને સ્વપ્નમાં આવીને
"કહ્યું કે અહિયાં મારૂં ધન છે તે ઉપર હું રહું છું માટે આ ભોંયરૂં તારે
"ખોદવું નહિ અને આ મિલકતની ઈચ્છા તારે રાખવી નહિ. જો એવી
"ઇચ્છા રાખીશ તો હું તારો વંશ ચાલવા નહિ દઉં. પછી સવારમાં એ
"બ્રાહ્મણે તેલની કડાઇયો ઉકાળીને ભોંયરામાં રેડી તેથી પેલો સર્પ મરી
"ગયો પછી ભોંયરૂં કાહાડીને ધન કાહાડી લીધું અને સર્પને ઘરના ચોકમાં
"સારી રીતે અગ્નિદાહ દીધો. પછી તે મિલકતવતે મ્હોટી ઇમારતો કરાવી
"પણ તેનો વંશ રહ્યો નહિ, અને તેની દીકરિયોનો પણ વંશ રહ્યો નહિ.
"તથા તેનું જેણે ખાધું તેનો પણ વંશ રહ્યો નહિ તથા વકીલનો તથા
"ગોરનો પણ વંશ રહ્યો નહિ. આ વાત આશરે વર્ષ ચાલીશ ઉપર નીપજી છે."

આવી વાતો ગૂજરાતમાં ઘણી ચાલેછે અને અમે આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે લોકોના માનવામાં એમ છે કે જ્યાં ધન ડાટેલું હોય ત્યાં નક્કી સર્પ હોય.*

જીવતા માણસનામાં ભૂત ભરાઈ પેસેછે તેને કાહાડવાના ઉપાય જે ગૂજરાતમાં ચાલેછે તે વિષે 'ભૂત નિબંધ'માં વેદના કર્મકાન્ડમાંથી, અથવા બૌધ શાસ્ત્રો ઉપરથી, અને મુસલમાનની રીતિ ઉપરથી જે લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અહિ અમે દાખલ કરિયે છિયે. કોઇ કોઇ વાર તો, જેને પીડા થતી હોય તેને સારૂં થાય એ વાત ઉપર મુખ્યત્વે કરીને ધ્યાન આપવામાં આવેછે. અને કોઈ કોઇ વાર તો કસુરથી જેની ભૂત ગતિ થઇ હોય તેનો તેના દુઃખદાયક ભટકારામાંથી છૂટકો કરાવાનો ઉપાય કરવામાં આવેછે. એ બાબતનો અકેકો દાખલો અમારા વાંચનારની આગળ અમે રજુ કરિયે છિયે.

---

* ઓરીએન્ટલ મેગ્વારની મૂળ આવૃત્તિના ભાગ બીજાને પૃષ્ઠ ૩૮૪ મે આવી જાતની ઘણી વાતો છે.

નિબંધકર્ત્તા કહેછે કે, "આશરે ત્રીશ વર્ષ ઉપર, એક ચારણ કાઠિયા-
"વાડના સાયલાના ઠાકોર પાસે રૂપિયા માગતો હશે, તે દરબાર આપતો
"નહતો તેથી પેલો ચારણ પોતાની નાતનું ચાળીશ માણસ લઇને ધરણું
"કરીને આવ્યો, તે ગામને દરવાજે આવતાં દરબારને જાણ થયાથી દરવા-
"જા બંધ કરાવ્યા, ત્યારે ચારણના માણસોએ ગામ બાહાર પડાવ કર્યો
"અને તેમણે ત્રણ લાંઘણો કરી, પછી ચોથે દાહાડે ત્રાગાં કરયાં, તેમાં કે-
"ટલાક પુરૂષોએ પોતાના હાથ કાપ્યા, અને ત્રણ ડોશિયોનાં માથાં કાપી-
"ને દરવાજે તોરણ બાંધ્યું, કેટલીક સ્ત્રિયોએ પોતાના સ્તન કાપ્યા, ચાર
"ડોસાને ગળે ધાલ્યાં, બે છોડિયોને ગઢ સાથે પછાડી, અને પેલો ચારણ
"પિંડે તેલમાં બોળેલો ડગલો પેહેરીને બળી મુવો. તે બળતી વેળાએ એમ
"બોલ્યો કે, હું તો મરૂંછું, પણ એ દરબારની મેડીમાં માથા વિનાનો
"ખબીસ થઇને રહીશ, ઠાકોરનો જીવ લઇશ તથા તેનો વંશ પણ રેહેવા
"દઇશ નહિ." તે બળી મુવો ત્યારપછી બીજાં માણસો પોતાને ઘેર
પાછાં ગયાં.

"ચારણના મરણ પછી ત્રીજે દિવસે ભૂતે રાણીને મેડી ઉપરથી
"નીચે નાંખી દીધી, તેને શરીરે ઘણું વાગ્યું. બીજાં ઘણાં માણસોના જો-
"વામાં માથાવિનાનો ખબીસ આવ્યો. પછી તે ઠાકોરના શરીરમાં આવીને
"ધૂણવા લાગ્યો. રાતમાં તેની મેડી ઉપર પથ્થર નાંખવા લાગ્યો તથા
"એક દાસીને વળગીને તેનો જીવ લીધો. એવી ઘણીક રંજાડ તે ભૂતે કરી
"તેથી ઘોળે દાહાડે દરબારની મેડીમાં કોઇ જઇ શકે નહિ એમ થઇ ગયું.
"પછી તે ભૂતને કાહાડવા સારૂ કોઇ જોગી, જતિ, ફકીર, બ્રાહ્મણ, આ-
"દિકને દેશ પરદેશથી બોલાવ્યા, પણ જે કોઇ એ ભૂતને કાહાડવા આ
"વીને ઠાકોરને ધૂણાવા બેસે તેનેજ એ ભૂત ઠાકોરના શરીરમાં આવીને
"મારવા લાગે. અને એવા હાકોટા કરે કે તેથી કાહાડનારની હિંમત રેહે
"નહિ. વળી પોતાના હાથને પણ બચકાં ભરે, એવી રીતે વર્ષ પાંચ થયાં
"અને એ ભ્રમથી પાંચ માણસ મરી ગયાં, પણ કોઇનો ઉપાય ચાલ્યો
"નહિ, પછી કોઇ પરદેશી જતિ તે દેશમાં આવ્યો હશે તેને ગાડી મો-
"કલીને રૂડી રીતિથી તેડાવ્યો. તે જતિ સાથે કેટલાંક માણસ હતાં અને
"બહુવિધા જાણવામાં તે ઘણો કુશળ ગણાતો હતો, તે એ ગામમાં આ-

"વ્યો પછી તેણે કેટલીક જણસો મંગાવીને પેલી મેડીમાં બેશીને પ્રયોગ
"કર્યો. પ્રથમ તે મેડીને મંત્રેલા સૂત્રનો આંટો દીધો; તથા દૂધ ને પાણી
"મંત્રીને ફરતી ધારાવાડી દીધી, લોહોડાના ખીલા મંત્રીને મેડીમાં ચાર ખુણે
"ચાર તથા બારણે બે માર્યા, પછી તે મેડી લીપાવીને માહે કોઇ દેવનું
"સ્થાપન કર્યું, તરવાર ઉઘાડી મૂકી, દીવા ઘીના તથા તેલના કર્યા, પછી મંત્ર
"સાધવા બેઠો. દિન એકતાળીશનો પ્રયોગ કર્યો. કેટલાક પ્રકારનો ઉતાર
"મૂકાવ્યો તથા કેટલાક પ્રકારનાં બલિદાન લઇને રોજ સ્મશાનમાં જવા
"લાગ્યો. પણ ઠાકોર તો બીજી જગ્યામાં રહ્યા રહ્યા ધૂણીને કેહે કે, અલ્યા
"મૂંડિયા? તું મને ફાલ્હાડવા આવ્યો છું પણ હું જનાર નથી, અને એમાંથી
"તારા જીવનું પણ જોખમ થશે, એમ બોલતો. જતિ તો મેડીની બારિયો
"તથા જાળિયો વાશીને પ્રયોગ કરવા બેસતો, પણ લોક એમ કેહેછે કે એ
"સમયે પણ તે મેડા ઉપર પથરા પડતા અને બારિયોનાં કમાડમાં તથા
'જાળિયોમાં પથરા વાગતા,. આ પ્રમાણે પ્રયોગપૂરો થયેથી જતિના મા-
"ણસો ઠાકોરને મેડી ઉપર થાપના પાસે તેડી લાવ્યા અને ત્યાંથી બોલ્યું
"સંભળાય એટલામાં એ દરબારના માણસને રેહેવા દીધું નહિ. પછી દાણા
"નાંખીને તથા થાળી વગાડીને તેને ધૂણાવ્યો, તેણે ધૂણતાં કાંઇ મસ્તાઇ
"કરવા માંડી તે સમયે પેલા જતિયે તથા તેના માણસોએ મળીને પેલા
"ઠાકોરને મારવામાં કાંઇ કસર રાખી નહિ. એવી રીતે એનું શરીર નિર્બળ
"કરીને પછી તે દરબારનાં બીજાં માણસોને પણ પાસે બોલાવ્યાં, ત્યાં હ-
"વન કરીને એક લીંબુ આગળ મૂકીને ભૂતને કહ્યું જે, તું આમાં પેશ, પછી
"ધૂણનાર બોલ્યો જે તું તો શું, તારો પીર આવે તોપણ હું આ શરી-
"રમાંથી નીસરનાર નથી. એમ કેટલીએક મેહેનત કરતાં સવારથી તે બ-
"પોર વેળા થઈ. પછી એ મેડીથી નીચે ઉતરીને ચોકમાં માંડલું કરયું,
"કેટલાક પ્રકારના ધૂપ મંગાવ્યા, મંત્રીને પાણી છાંટયું; એમ કરીને પેલા
"ભૂતને લીંબુમાં ઉતાર્યું એટલે જે સમયે લીંબુ ઠેકવા લાગ્યું, તે સમયે
"જોનારા સૌ માણસોએ જતિનાં વખાણ કરવા માંડયાં, અને એવો શો-
"રબકોર કરવા લાગ્યા કે, લીંબુમાં ભૂત ઉતર્યું, ભૂત ઉતર્યું, પછી પેલું
"લીંબુ ઠેકતું જોઈને ધૂણનાર આશ્ચર્ય પામીને ધૂણતો રહી ગયો અને
"મનમાં જરૂર સમજ્યો કે 'મારા શરીરમાંથી ભૂત આ લીંબુમાં ઉતર્યું.'

"પછી પેલા જતિયે ગામના સૌ લોક દેખતાં ગામને ઉગમણે દરવાજે
"કાહાડયું ને લીંબુ ઠેકતાં ઠેકતાં આડું અવળું ચાલે તો જતિ સોટી અ-
"ડકાડે એટલે પાંચરે રસ્તે ચાલે. આ વેળાએ ડાકલાં વગાડનારા ભેગા લોધા
"હતા તથા ત્રિધાઇયા, ઢોલ આગળ વાગતાં હતાં, કેટલાક માણસોના
"હાથમાં ઉઘાડી તરવારો અપાવી હતી. ઠાકોરને પણ સંગાથે લીધા હતા.
"ભૂત આગળ ચાલતું ગયું તેમ પછવાડે રાઈના દાણા, સરસવ તથા મીંઢુ
"વેરાવતા હતા. એ રીતે લીંબુ ગામને સીમાડે લઈ જઇને સાત હાથ ખા-
"ડો ખોદાવીને તેમાં ઉતાર્યું. પછી તે ખાડામાં રાઈ, સરસવ તથા મીંઢું
"પૂરાવ્યું અને તે ઉપર ધૂળ તથા પથરા ભેડવીને તેની સાંધોમાં સીસુ
"ગાળીને રેડાવ્યું અને ખાડાની ચારે બાજુએ સવા સવા ગજ લાંબા
"ખીલા મંત્રીને ઠોકયા; જ્યારે લીંબુ સીમાડે પોહોંચ્યું ત્યારે કેટલાક લોક
"કહેવા લાગ્યા કે આપણા ગામના સીમાડાની બાહેર એ ભૂતને ડાટે તે
"ઠીક; પણ એ વાત સાંભળીને બીજા ગામના લોકો ઘણાક ત્યાં જોવા
"સારૂ આવ્યા હતા તેમણે કહ્યું કે તમારા ગામનો સીમાડો છોડીને અ-
"મારી હદમાં એ ભૂતને ડાટશો તો અમારે ને તમારે મ્હોટો ટંટો થશે.
"પછી તે જતિએ ભમવાળા લોકોને કહ્યું કે ચિંતા રાખશો નહિ. એ
"ભૂતને હાથ સાત ઊંડુ પૃથ્વીમાં ડાટીશું, અને તેમાં મીંઢું નાંખીશું તેથી
"એનું શરીર ખવાઇને થોડા દિવસમાં મરી જશે અને ઉપર સીસુ રેડીશું
"એટલે ભૂતનાથી ઉપર નીસરી શકાશે નહિ. પછી તે ઠાકોરની હદમાં
"ડાટીને ગામમાં આવ્યા અને કોઈના જોવામાં ફરીને ભૂત આવ્યું નહિ.
"જતિને ઠાકોરે ઘણો શિરપાવ આપ્યો અને લોકોએ નિશ્ચય કર્યો કે
"આવા ભૂત કાહાડનારા સમર્થ હિંદુસ્થાનમાં થોડાજ હશે." પણ તેનું
કારણ નિબંધકર્તા કહેછે કે, કોઇને સમજાયું નહિ. એ નિબંધકર્તાના
ભખવા પ્રમાણે લીંબુમાં પારો* ભરવાથી ઉપાયની અસર થઇ.

---

* ટાડ રાજસ્થાનના બીજા ભાગને પૃષ્ટ ૬૮૮ મે કોગળિયું મટાડી દેવા-
નો ઉપાય કરવામાં આવેછે તેનું વર્ણન ઉપર પ્રમાણેજ આપ્યું છે. તેમજ એમ.
ઓકની મુસાફરીના પુસ્તકમાં તાતાર લામા ઘણી ખરી ઉપરની રીત પ્રમાણે તે
દેશનું ભૂત (Tchutgour) કેમ કાહાડી મૂકે છે તે વિષે વર્ણવેછે.

"જ્યારે કોઇ માણસને તાવ આવેછે, અથવા ચક થઇ જાયછે, દાંત
"સજ્જડ થઈ જાયછે, ત્યારે તેનાં સગાં એમ સમજેછે જે, એને ભૂતનો
"વળગાડ થયો છે. પછી તેને ઓલાવેછે તોપણ કાંઇ ઓલતું નથી એટલે
"તેને ઓલાવા સારૂ ચંડીપાઠના જાણનાર બ્રાહ્મણને તેડવા જાયછે, તેને
"આવતાં કાંઇ વાર લાગે તો તે સમે વળગાડવાળાનું સગું અથવા પડોશી
"આવીને કેહેછે કે, એને મરચાંનો ધૂમાડો ઘો અથવા કૂતરાના નરકનો
"ધૂમાડો ઘો એટલે એના શરીરમાં જે હશે તે ઓલશે. પછી તેવો ધૂમાડો
"દીધાથી કોઈ સમયે ઓલેછે અને કોઈ સમયે નથી પણ ઓલતું. પછી
"ચંડીપાઠ ભણનાર બ્રાહ્મણ આવે તે પ્રથમ પોતે પવિત્રપણે આસન
"ઉપર બેશીને એક બાજઠ ઉપર નવું રાતું લૂગડું પાથરેછે, તે ઉપર ધ-
"ઉંના દાણાથી અષ્ટદળ યંત્ર કરેછે, તેના નવ કોઠામાં નવ બહુની ઢગ-
"લિયો કરીને તેમાં નવ દુર્ગાનું આવાહન કરેછે તેમનાં નામઃ—૧ શૈલ-
"પુત્રી, ૨ બ્રહ્મચારિણી, ૩ ચંદ્રઘંટા, ૪ કુષ્માણ્ડા, ૫ સ્કંદમાતા,
"૬ કાત્યાયની, ૭ કાળરાત્રી, ૮ મહાગૌરી, ૯ સિદ્ધિદા. પછી તેમાં
"પાણી ભરીને કળશ મૂકેછે, તેના ઉપર શ્રીફળ મૂકેછે અને તેની પૂજા
"કરેછે. ગૂગળનો ધૂપ અને ઘીના દીવા કરવામાં આવેછે. પછી વળગાડ-
"વાળાને સ્વચ્છ કરીને સામો બેસારેછે. અને નવાર્ણવ મંત્રથી (નવ અ-
"ક્ષરના) અક્ષત મંત્રીને અથવા પાણી મંત્રીને તે ધૂણવા માંડે ત્યાં સુધી
"છાંટેછે. તેને ધૂણવાનો વધારે તોર આવે એટલા માટે પાણી ભરવાની
"ગોળી ઠાલી ઉંધી પાડીને વેલણવતે વગાડેછે. નવાર્ણવમંત્રથી અક્ષત કે
"પાણી મંત્રેલું તેના ઉપર છાંટીને ભૂતને ઓલાવેછે ત્યારે પોતાના ઘરના
"માણસનું નામ લેછે કે હું ફલાણો હું, મારો ધનમાં જીવ રહી ગયો છે,
"અથવા બાયડીમાં જીવ રહી ગયો છે તેથી મારી અવગતિ થઇ છે. મારી
"ભાલમતા તમે વાવરોછો માટે મારા છોકરાની ચાકરી નહિ કરો તો હું
"તમને પીડા કરીશ. વળી મારી શુભગતિ થવા સારૂ હું કહું તે ઉપાય
"કરો. પછી ઉપાય કરવાની હા કહાને, હવેથી ભૂત કોઇને પીડા કરે નહિ
"તે વિષેના તેને સમ ખવરાવીને દુર્ગાની સ્થાપના ઉપર હાથ મૂકાવેછે,
"અથવા ચંડીની પોથી ઉપર હાથ મૂકાવેછે. ચંડીપાઠ માર્કંડેય પુરાણમાં
"છે, તેમાં એક શ્લોક લખ્યો છે જે,—

ग्रहभूतपिशाचादियक्षगंधर्वराक्षसाः
ब्रह्मराक्षसवैताला: कूष्माण्डा भैरवादयः १
नश्यन्ति दर्शनात्तस्य कवचे हृदि संस्थिते

ભાવાર્થ,--ગ્રહ, ભૂત, પિશાચ, યક્ષ, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, બ્રહ્મરાક્ષસ, વૈતાલ, કૂષ્માણ્ડ, ભૈરવ આદિ ભલીનદેવ છે તે જે મનુષ્યના હૃદયમાં ચંડીનું કવચ હોય તેનાથી દૂર નાશી જાયછે. †

જ્યારે કોઈ માણસને ભૂત ધૂણેછે ત્યારે તે કહેછે કે, "મને સોમેશ્વર "પાટણ લઈ જઈને મારી શુભગતિ કરો, તે એવી રીતે કે, તમે ઘરનાં "સર્વ માણસ ત્યાં જાઓ અને તમારા એકના શરીરમાં હું ત્યાં આવીશ "એટલે મારી ગતિ થશે." વળી કરાવેલી જગ્યાએ જઈ પોહોંચતા સુધી કેટલીક બાધા રાખવાનું ભૂત કહેછે, એટલે ઘરનાં માણસોમાંથી એક જણ તે બાધા રાખેછે, કોઇને તો તે અડદ ખાવા નહિ એવી બાધા આપેછે, કોઇને દૂધની આપેછે, અથવા છાશ, ગોળ કે ગળ્યા માત્રની આપેછે, બહુ આકરી બાધા આપવી હોય તો ઘીની આપેછે, અથવા આંટિયે ખાવાની આપેછે. ઘણું કરીને આવી બાધા ઘરની સ્ત્રી હોય તે રાખેછે. કોઈકને ઉભાં ઉભાં કાળી હોબરીમાં લઇને ડાબે હાથે ખાવાની બાધા આપેછે; કોઇ પુરૂષને, માથે પાઘડી બાંધવી નહિ એવી બાધા આપેછે એટલે તેને બદલે તે હાનું ફાળિયું માથે વીંટેછે; કોઇને જોડાની બાધા આપેછે અથવા તીર્થે પગે ચાલીને જવાની આપેછે. સ્ત્રીને કાંચલી નહિ પેરવી એવી બાધા આપેછે, તે જ્યારે જોગ આવેછે ત્યારે તીર્થમાં જઇને બાધા મૂકેછે. જો કદાપિને તીર્થમાં જવાય નહિ, અને ફરી કોઈ તેના ઘરનું માણસ માંદું પડે તો ભૂત ધૂંણીને કહેછે કે તમે બાધા રાખી છે તે પ્રમાણે કરવામાં આવતી નથી અને હું ઘણો મુંઝાઉછું તેથી તમને પીડા કરૂંછું પછી તે તુરત તીર્થમાં જઇને બાધા મૂકી આવેછે.

બીજી રીતિ નીચે પ્રમણે છે:-જ્યારે કોઈ માણસ માંદું પડેછે ત્યારે તેના ઉપર એક ઘરેણું ઉતારીને કોરે મૂકેછે અને કહેછે કે આટલા બા-

†બામ્બે લિટરરી સોસાઈટીના દાન્ત્રાફરાનના પુસ્તક ૩ જાને પૃષ્ઠ ૭૫ મે જુવો. નવી આવૃત્તિ પૃ. ૭૬ થી ૯૬ સુધી દસરાના પર્વ વિષેનો નિબંધ છે તેમાં દુર્ગા-ચંડી વિષેછે.

ઘણુ જમાડ્યા વિના હું એને ફરીને પેહેરીશ નહિ. ગરીબ માણુસ હોય-છે તે થાળી અથવા લોટો એજ રીતે ઉછીતો કરેછે.

પ્રભાસ અથવા સોમેશ્વર પાટણની યાત્રા ઘણું કરીને કાર્ત્તિક શુદિ ૧૧ થી શરૂ થાયછે તે પંચરાત્રી ચાલેછે અને તે પંચરાત્રી પૂર્વજની કેહેવાયછે. ઘણું કરીને આખા કુટુંબને યાત્રાએ જવું પડેછે તેમાં તે મા-ણુસનો ભાઈ તેની વહૂઓ વગેરે સર્વેએ જવું જોઇયે, કેમકે જો કોઈ પછ-વાડે રહી જાયછે તો બીજા કોઇની સાથે ભૂત પ્રભાસ નહિ જતાં ઘેર રહી જાયછે.* પછી સર્વ જણ પગે ચાલીને, જોડા પેહેર્યા વિના કે પા-

---

* "તેઓ કેહેછે કે નિસને કાહાડી મૂકવાને આપણે ઈચ્છિયે તો તે કામ "ઘણું કઠણ થઇ પડેછે. (સ્કાટલંડમાં ઘરનું કામકાજ કરે એવાં સ્ત્રીનાં રેહે-"નારાં પિશાચને બ્રૌની કેહેછે, અને જર્મનીમાં જેને કોબોલ્ડ કેહેછે તેનેજ "સ્કાન્ડીનેવિમાયાં નિસ કેહેછે.) એક ઘરમાં એક માણુસ રેહેતો હતો ત્યાં "નિસે હદપાર ટોંગ કરવા માંડ્યા તેથી તેને ત્યાં એકલું પડતું મૂકીને બીજે "ઠેકાણે જઈ રેહેવાનો તેણે નિશ્ચય કરયો. કેટલાંક ગાડાં ભરાય એટલો સામાન "લઇ ગયા પછી બાકી રહેલો છેલ્લ વેરકો સામાન લેવાને તે પાછો આવ્યો. તે "સામાન માત્ર ખાલી પીપ, નળા અને બીજો એવાજ પ્રકારનો હતો. બધો સા-"માન ગાડામાં ખડકાઇ રહ્યો એટલે પોતાના નવા રેઠાણુમાં સુખ થવાની ઈચ્છા "થી પેલા માણસે પોતાના જૂના રેઠાણુને અને નિસને છેલી સલામ કરી કે "ત્યાર પછી તુરતજ તેને કાંઈ કારણને લીધે ગાડાના પાછલા ભાગમાં જોવાને "જવું પડયું, તે વખતે જુવેછે તો જ્યાં તે જાય ત્યાં તેની સાથે જવાને એક "પીપમાં નિસ ભરાઇ પેઠેલું તેના જોવામાં આવ્યું એટલે તેની આટલી બધી "મેહેનત વ્યર્થ ગઈ તેથી નિરાશ થતાં તે ભલો માણસ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો; "પણ પેલું નિસ તો અતિશય હસવા લાગ્યું, અને પીપમાંથી પોતાનું માથું ઝ-"ડપથી કાહાડીને આભા બની ગયેલા બેહુતને કેહેવા લાગું, 'હાહા! આપણે "હવે કુચ કરિયે છિયે, જોયું."

"આ વાત જર્મની, ઈગ્લંડ, અને આયર્લંડમાં ચાલેછે. જર્મન દેશની વા-"તમાં, કોબોલ્ડને બાળી નાંખવાને પેલો બેહુત કોઠાર સળગાવી મૂકેછે એમ છે, "અને ગાહું હાંકી જતાં તેનો ભડકો જોવાને તે પાછળ જુવેછે તો તેણે "કોબોલ્ડને તેની પછવાડે ગાડામાં જોયું અને તે ઘૂમ પાડી ઉઠયું કે "અમને "બાહાર નીકળી આવવાને વેળા મળી, અમને બાહાર નીકળી આવવાને વેળા "મળી."— *Videkeighley's Fairy Mythology.*

ઘડી ધાલ્યાવિના, અથવા જેવી બાધા રાખી હોય તે પ્રમાણે પાળીને જાય-છે. ત્યાં પોહોંચેછે એટલે સોમપુરા બ્રાહ્મણ હોયછે, તે તેમના સામા આ-વેલાજ હોયછે. એ લોકોનો એવો ધારો હોયછે કે, જ્યારે સંઘ આવેછે ત્યારે તેમાંથી પોતાના યજમાન જે હોય તેમને પોતાને ઘેર લઇ જાયછે. યાત્રાજનાર માણસનું કોઈ પૂર્વજ આગળ યાત્રાએ આવેલું હોય તેણે જેને ગોર કર્યો હોય તે, અથવા તેના કુટુંબનો જે હોય તે, પેલાના ગોર-પણાનો દાવો કરેછે. ત્યાં પોહોંચ્યા પછી બીજે દિવસે સવારે હજામત કરાવી, મૂછો મૂંડાવીને સરસ્વતિયે જઇને દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત અને શ્રાદ્ધ કરેછે (એ વિષેનું વર્ણન પછવાડે કરવામાં આવ્યું છે) પછી ગોરની સૂ-ચના પ્રમાણે સ્નાન કરેછે. સ્ત્રીપુરૂષને એક વસ્ત્રે ન્હાવાની બાધા હોય તો તે પ્રમાણે કરીને ન્હાયછે. પછી ગોર યાત્રાળુઓને કેહેછે કે, "નદીમાં જ-ઇને તીર્થદેવને નમસ્કાર કરો." તેઓ તે પ્રમાણે કરેછે, તેવામાં ગોર નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણેછે:—

गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेस्मिन्सन्निधिं कुरु.

ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સરસ્વતી, નર્મદા, અને કાવેરી નદી આ જળમાં પ્રવેશ કરો.

પછી સંસ્કૃતમાં વર્ષ, મહિનો, તિથિ અને વાર ભણીને બોલેછે:— "મન, વાચા અને કર્મથી જે જે મેં પાપ કર્યા હોય તે ધોઈ નાખવા "સારૂ હું આ તીર્થમાં સ્નાન કરૂંછું; તેજ શ્રીપરમેશ્વરની કૃપા સંપાદન "કરવાને અર્થે, દેહ શુદ્ધ કરવાને કાજે, અને પૂર્વજની ગતિ પમાડવાને "અર્થે હું સ્નાન કરૂંછું." પછી ગોર ન્હાનારને કેહેછેકે "હવે તમે તમારૂ "સ્નાન પૂર્ણ કરો." આ પ્રમાણે સર્વેને એક પછી એક ન્હવરાવેછે, તેઓ જેવા ન્હાઇને ઉપર આવેછે કે, માગણ લોકો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણો હોયછે તે, તેમને વળગી પડેછે એટલે દક્ષિણા વેહેંચી આપેછે. ત્યાં આગળ એક પીપળાનું ઝાડ છે તે શ્રીકૃષ્ણના વારાનું છે એમ લોક ધારેછે. યાત્રાળુ લોકો આ પીપળાની પૂજા કરીને પછી તેને ઠંડુ પાણી રેડેછે; તેનું કારણ એવું કે પૂર્વજદેવના પીવામાં તે પાણી આવે. પછી તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા

કરેછે. એ પીપળાને જોઈને વળગાડવાળું માણસ તુરત ધ્રૂણવા મંડી જાયછે અને આંખો ફેરવી દેછે. પછી ગોર તેને કેહેછે કે "હવે તમે અહિં રોહો, તમે જે ધર્મ કરવાને કેહેશો તે પ્રમાણે કરવામાં આવશે." જો તે વાત ભૂત કબુલ કરેછે તો પછી કેહેછે કે ૧૦૮ ચાલણ જમાડો અને નીલ (વાછડોવાછડી) પરણાવો. જે રીતે માણસ પરણેછે તે રીતે વાછડોવાછડી પરણાવીને તે બન્નેનાં પૂછડાં એકઠાં એક જણ ઝાલી રેહેછે. મરનારનાં કુટુંબી તે પૂછડાં ઉપર પાણી, દૂધ, તલ, સહિત તર્પણ કરેછે તેનું વર્ણન વેદના કર્મકાણ્ડમાં કરેલું છે તેમાં એક શ્લોક એવો છે કે,—

भूतयोनिषु ये जाता प्रेतयोनिषु ये गताः
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नील पुच्छेषु तर्पिताः

ભાવાર્થ—જે કોઇ મારા પૂર્વજમાંથી ભૂત જાતિમાં ઉપન્યા હોય તથા પ્રેત જાતિમાં ગયા હોય તે સર્વે આ નીલને પૂછડે તર્પિત કરવાથી તૃપ્ત થાઓ.

આવા શ્લોક આશરે ૧૨૫ છે તે ભણીને જળ રેડેછે, તથા જેટલાં પોતાનાં કુટુંબી મરી ગયાં હોય તેને સંભારીને પાણી રેડેછે. પછી રાંધેલા ચોખાના ૧૦૮ પિંડ કરીને પૂર્વજોને નામે મૂકેછે. બીજાનાં નામ આવડતાં નહોય એટલે નીચેનો શ્લોક ભણીને મૂકેછેઃ—

विद्युच्चोरहता येच्च दंष्ट्रिभिः पशुभिस्तथा
तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिंडं ददाम्यहं.

ભાવાર્થઃ—મારા પૂર્વજમાંથી જે કોઈ વીજળીથી, ચોરથી, દાંતવાળાં જનવરોથી, તથા પશુથી મરણ પામ્યાં હોય તેઓનો ઉદ્ધાર થવા સારૂ આ પિંડ હું આપુંછું.

આમ છતાં પણ કોઇ વાર તો ભૂત કેહેછે કે, "અહિં મને સારૂં "લાગતું નથી માટે હું મારા ઘરમાં જઇને રહીશ, ત્યાં એક ગોખમાં "મારા નામનું શ્રીફળ મૂકીને તેની પૂજા કરજો." પછી ગોર તેને બહુ કાલાવાલા કરીને કેહેછે કે, "સરસ્વતીના કિનારા ઉપરની આવી રમણીય

"જગ્યા મૂકીને તમે જાઓછો ? ના ના નક્કી તમારે તો અહિંયાંજ રેહેવું." આટલું કેહેતાં છતાં પણ કેટલાંક ભૂત તો ઘેર પાછાં જાયછે. જો તે રેહેવાને હા કેહેછે તો તેના કેહેવા પ્રમાણે પ્રભાસમાં પુણ્યદાન કરેછે.

સાંજ પડેછે ત્યારે હજારો યાત્રાળુ લોકો એકઠા થઈને સરસ્વતીનું પૂજન કરેછે. ત્યાર પછી પડિયામાં ઘીના દીવા કરીને વેહેતા મૂકેછે તેથી કરીને નદીમાં ઝગઝગાટ થઈ રેહેછે.*

આ પ્રમાણે યાત્રા પૂરી થાયછે એટલે સર્વે યાત્રાળુ લોકો ઘેર જાયછે.

જો કદાપિ ભૂત નીચી જાતનું હોયછે તો તેને ભૂવા લોકો કાઢાડી મૂકેછે. તેઓને શૂદ્રદેવી પ્રસન્ન હોયછે, જેવાં કે, અહુચરાજી, ખોડિયાર, ગદેચી, શીકોતર, મેલડી, અને બીજી. બ્રાહ્મણથી તે નીચી જાત સુધી સર્વે જાતના ભૂવા હોયછે. જે દેવીનો તેને હાથો હોયછે તેનું સ્થાનક તેણે પોતાના ઘરમાં કરેલું હોયછે, ત્યાં આગળ ભૂવો ભૂત કાઢાડવા જવાની આજ્ઞા લેછે, તેમાં જો વધાવો આવેછે તો ભૂવો ભૂત કાઢાડવા જાયછે તેની સાથે કાંશીજોડાવાળા અને ડાખલાવાળા હોયછે ને વળગાડવાળાને સામો બેસારીને વગાડતાં દેવિયોના દુહા ગાયછે,—

માનસરોવરો માય, ચાલ ચુંવાળના ચોકની
બરદાલી બેહેચરા, આવે ઉગમણુ ગોખની.

* * * * *

અથવા,

ખરી દેવિ ખોડિયાર, દીહે વાહો હુંગરે
સમરી સાચ દેનાર, આવે માતા આકરી!

* * * * *

વળગાડવાળાના સામો ભૂવો બેઠેલો હોયછે તે, પોતાને માતા આવ્યાં હોય એવું ડોળ ધારણ કરીને ભૂતને ડરાવવાના જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપાય કરેછે. આ કામ કોઇ કોઈ વાર તો પાંચ પાંચ ૭ ૭ દાહાડા સુધી ચાલેછે; છેવટે વળગાડવાળો માણસ (ભૂતરૂપે) બોલી ઉઠેછે કે, "હું જા-

* ચાણાક્યની પાપશુદ્ધિમાંથી આ રીત ખરેખરી ચાલેલી જણાયછે. જુવો ભાગ પેહેલાને પૃષ્ઠ. ૧૦૪ મેં.

ઉછું, જાડ્યું" પછી દેવીને નામે કેટલાક રૂપિઆ ખર્ચવાના સપ ખાયછે એટલે તેનો નીકાલ કરેછે*

* સેતાન જે પરમેશ્વરનું સામાન્ય નકલ કરનાર છે તે આ બાબતમાં પણ તેની નકલ કરેછે એવું બિશપ હાલે વિશ્વાસ વિષે અવલોકન કરતાં કહ્યું છે "તે બીજી બાબતો વિષે પણ આપણે સહાય લાગુ પાડી શકિયે. ૨ રાજાઓ વિ- "ષેના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૫ મા પદમાં એલાઈશા વિષે લખેલું છે કે, તેણે "ગવૈયાને બોલાવ્યો, અને એવો બનાવ બન્યો કે તે ગવૈયાઓએ જ્યારે વગાડવા "માંડયું ત્યારે ઈશ્વરનો હાથ તેના ઉપર આવ્યો. ઉપર લખેલો ગ્રંથકર્ત્તા કહેછે કે એલાઇશાએ સંગીત મંગાવ્યું તે કાંઈ તેમના કાનને માટે નહતું, પણ એલાઈશાના પોતાના હૃદયને માટે હતું કે તેથી તેના મનોવિકાર અથવા ભૂત અતિશય ઉછાલા માર્યા પછી સારી રીતે શાન્ત પામે, અને પરમેશ્વરનું શાન્તિ ભરેલું દર્શણ પામવાને યોગ્ય વલણ ધારણ કરે. (આહાબ એક દુષ્ટ રાજા હતો તેણે ઇઝમની લડાઇ સારૂ ઈહોશાફાટ નામના ભલા રાજાને કહ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યું કે એ કામ ઈશ્વરને ગમતું હોય તો તેમાં હું આશ્રય આપું. આહાબે કહ્યું કે હા તેમ છે. પછી તેઓ એલાઈશા પાસે તે વિષેનું વચન કઢાવાને ગયા. આહાબ દુષ્ટ હતો માટે તેનું મ્હોં જોવાને એલાઈશા રાજી નહતો પણ પેલા ભલા રાજાની ખાતર તે થોભ્યો અને પેલા દુષ્ટને જોઇને તેના મનોવિકારે (ભૂતે) ઉછાળા માર્યા તેથી શાન્ત થવાને તેણે ગાણાવાળાને બોલાવ્યા.)

(ભા. ક.)

ક્રિશ્ચિયનધર્મપ્રસારકકેરટના ચેલાનાં કૃત્ય વિષેના સોળમા અધ્યાયના ૧૬ મા પદમાં પિશાચ વળગેલી અથવા ભવિષ્ય કહેનાર ભૂતના વળગાડવાળી સ્ત્રી વિષે લખ્યું છે, તે દેવી આવેલા માણસ વિષે અમે લખિયે છિયે તેને કેટલીક બાબતમાં મળતું છે.

એક ભંગિયા ભૂવાના ઉપાસનથી નીચે લખેલો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો-તેં મુંબઈની સદરદિવાનીઅદાલતે ફેંસલ કરેલા ફેસલા પસંદ કરીને છપાવેલા છે તેના પેહેલા પુસ્તકને ૯૧ મે પાને નીચે પ્રમાણે દાખલ છેઃ--

પિતામ્બર નરોત્તમ, અપ્પીલનો વાદી.

મકનદાસ કુબેર, અને રાયજી મકન, અપ્પીલના પ્રતિવાદી.

"આ દાવો અપ્પીલના વાદિયે અપ્પીલના પ્રતિવાદિયો ઉપર આબરૂનું નુક- "સાન ભરી લેવાને રૂ૯૯૫) નો કરચો. હતો.

"પક્ષકાર દશાદિશાવાલ વાણિયા હતા. અપ્પીલના વાદિયે પોતાની અરજી- "માં બતાવ્યું છે કે, અમારી નાતનો એક ઈશ્વર ભૂળજી કરીને સંવ ત્૧૮૮૦ ના "કાર્ત્તિક શુદિ ૮ (તા. ૪ થી નોવેમ્બર સન ૧૮૨૯) ને રોજ નાત કરવાની રજા

પડાડી દેશમાં માતા—મેલડી—અને શિકોતરી ઉપાસનાવાળા ઘણાએક કેળી અને ભરવાડ હોયછે તેમના ઘરમાં તેમનું દેરૂ એક ઓ-

---

"માગવાસારૂ વહિવટ પ્રમાણે નહાનાભાઈ વિષ્ણુરામ કરીને તેમનો નાતગોર હતો "તેને ઘેર ગયો. અને આપતી વેળાએ અપ્પીલના પ્રતિવાદિયેએ ઈશ્વરને કહ્યું "કે જો તું અપ્પીલના વાદિનું ઘર ટાળે તો અમે તારે ઘેર જમવા આવિયે. "આ વિષેનું કારણ પૂછતાં એ લોકોએ કહ્યું કે અપ્પીલના વાદીના ઘરમાં કોઈ 'માંદુ હતું ત્યારે ભગિયાને બોલાવીને ડાખલું વગડાવ્યું હતું, તેથી તે નાત "બાહાર થયો. નાતગોરે અને બીજાઓએ સમજાવીને કહ્યું કે માત્ર ડાખલું વ-'ગડાવ્યાથી તેને નાત બાહાર મૂકાય નહિ પણ તે વાત અપિલના પ્રતિવાદિ-"ઓએ સાંભળી નહિ. આ કારણથી ઈશ્વર મૂળજીએ નાત કરી નહિ અને બીજા-'ઓએ કરવા ધારી હતી તેમણે પણ કરી નહિ તેથી અપ્પીલના વાદિયે આબરૂ "ને નુકસાન પોહોંચ્યા વિષેનો દાવો બાંધ્યો.

'અપ્પીલના પ્રતિવાદિયોએ અપ્પીલના વાદીની આબરૂને નુકસાન પોહોંચા "ડયાની વાત ઈનકાર કરી અને કહ્યું કે કદાપિને અપ્પીલનો વાદી કેહેછે તે "પ્રમાણે અમે કહ્યું હોય તે પણ અમે નાતના પટેલ અથવા મુખ્ય પુરૂષો નથી "તેથી અમારા કેહેવાથી કાંઇ અસર થવાની નહિ. અને વળી અપિલના વાદિયે "દાવામાં જે દિવસ બતાવ્યો છે તે દિવસથી નાતની જમણવારોમાં તેને નોતરાં "દેવામાં આવ્યાં છે વધારામાં આ લોકોએ ઈશ્વર મૂળજી તથા અપ્પીલના "વાદી ઉપર એવો આરોપ મૂક્યો કે શત્રુવટથી એમણે અમારા ઉપર તો-"હોમત્ત મૂક્યું છે.

"બીજા આસિસ્ટન્ટ જજની રૂબરૂ આ મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે અપ્પીલના "વાદિયે જવાબ આપ્યો. અને અપ્પીલના પ્રતિવાદિયે તેના રદિયા આપ્યા. અ-"પ્પીલના પ્રતિવાદિયોએ કરેલો તિરસ્કાર અને તે સર્વેને જાણ થયેથી નાતો થ-"વાની હતી તે થઈ નહિ એ વાત સાબિત કરવા સારૂં આસિસ્ટન્ટ જજજી 'ઈશ્વર મૂળજી તથા નાતગોર નહાનાભાઈ વિષ્ણુરામની સાક્ષી લીધી તે ઉપ-"રથી સદરહુ મુદ્દો સાબિત થવા વિષેનો આ જજજીની ખાતરી થવાથી તે મુ-"દાને માટે રજુ કરેલા બીજા ચૌદ સાક્ષિયો લીધા નહિ. વળી જે મંગિયાણ ડા "ખલું વગાડયુ હતું તે ઘરમાં પેઠો નહતો પણ બાહાર રહીને વગાડયું હતું અને અપીલના "વાદીની વહૂ માંદી હતી તેના ઉપર જરા પણ પાણી છાટયું નહતું તેથી ઘર અપવિત્ર થઇ શકે "નહિ એ મુદ્દો સાબિત કરવા ને અપ્પીલના વાદિયે ચાર સાક્ષી રજુ કરયા હતા.

ટલા ઉપર કરીને પડદો રાખેછે ને લાકડાની નહાની મૂર્ત્તિને (સિંદુર અને ઘીથી) લાલ રંગેલી હોયછે. આ લોકોને જ્યારે કોઇની સાથે દુશ્મનાવટ થાયછે ત્યારે તેને દેરૂં મોકલવાનું કહીને બીવરાવી મારેછે. કદાપિ તે બીક બતાવતો નથી તોપણ સર્વના માનવામાં એમ આવી જાયછે કે જેનું દેરૂં એના ઘરમાં છે તે એની માતા નક્કી એના શત્રુની ખબર લેશે. જેને ઘેર દેરૂ મોકલવામાં આવેછે તેનું ઘર પૃથ્વી હાલતી હોય ને થાય તેમ ઝોલે ચડેછે, નળિયાં હલબલી જાયછે, ઘરનાં ઢોર ધ્રુજી જાયછે, અને ઘરધણી પોતે દેવીથી ત્રાસ પામી જાયછે. આ પ્રમાણે બનેછે એટલે પછી તે વળગાડવાળા માણસને આસપાસ બેઠેલા પૂછેછે કે તું કોણ છે? ત્યારે આળસ મરડી હાથ પગ પછાડીને બોલી ઉઠેછે કે "હું શિકોતર છું, મને બે-"ચરિયા કાળિયે મોકલી છે, જો બેચરિયાને રાજી કરવામાં આવશે તો "અને તે મને પાછી બોલાવી લેશે તો હું જઈશ, નહિકર ઘરનાં બધાં "માણસોનો અને ઢોરનો હું જીવ લઈશ." પછી બેચરિયાને તેડવા મોકલીને તેને કેહેછે કે ભાઈ તમે ગમે તે લઇને તમારા દેરાને પાછું બોલાવી લ્યો. બેચરિયાને વળગાડ થયો હોય એમ તે કરેછે અને એક લૂગડાનો કાકડો કરીને તેલમાં બોળી સળગાવેછે પછી તે ઘરનાં સર્વે માણસના ઉપર અને ઢોર ઉપર ઉતારીને બે ત્રણ વાર પોતાના મ્હોંમાં

"આ મુદ્દાનો પૂરાવો પૂરતો જાણીને આ જજજે બીજા બે સાક્ષિયો રજુ રાખે- "વા લીધા નહિ અને ઠરાવ કરયો કે અપ્પીલનો વાદી પોતાની આબરૂને નુકસાન "પોહોંચ્યાનું સાબિત કરી શકયો છે, અને ભૂત કાહાડવાની ગમે તે જાતિની "માત્ર ક્રિયા કરવાના કારણ ઉપરથી તેને નાત બાહાર મૂકવો એ પૂરતુ કારણ "નથી, તેથી આબરૂને નુકસાન કરવાનો કાંઈ સબળ નોહોતો માટે આસિસ્ટન્ટ "જજજે આબરૂનું નુકસાન તથા અપ્પીલના વાદિયે જમણ ખોયું તે ધ્યાનમાં લ- "ઈને બધા ખર્ચ સાથે રૂા.૯૯) નુકસાનના અપાવ્યા અને અપ્પીલના પ્રતિ- "વાદિયોએ દાવો નાસાબિત કરવાને જે સાક્ષિઓને સમન્સ કરાવી બોલાવ્યા હ- "તા તેમની ફીને અગત્ય નહિ જણાયાથી રદ્દ આપી.

આસિસ્ટન્ટ જજજનું આ હુકમનામું, જજજે ફેરવ્યું પણ છેવટે અપ્પીલકોર્ટે મુદ્દામાં મંજુર રાખીને (સન ૧૮૩૨) અસલ વાદીને એક રૂપિયો તથા બધું ખર્ચ અપાવ્યું.

બોસેછે અને પછી સળગતો બાહાર કાહાડીને પોતાના શરીરમાં દેરાને પાછું લીધું એમ જણાવેછે. આ ચમત્કાર જોઇને જોનારા દંગ થઇ જાયછે. કોઇ વાર તો વળગાડવાળાનું સગું હોયછે તે ગામના ઠાકોરને ત્યાં ફરિયાદ જાયછે. મનમાં ઢચુપચુ થતા ઠાકોર બોચરિયાને તેડવા મોકલેછે અને પોતાને કાંઇ વચ્ચે પડવાની પંચાત નથી અને એના ઉપર કાંઈ સત્તા ચલાવાની નથી એવું ડોળ બતાવીને દેરૂ પોતાને થેર બોલાવી લેવાનું તેને કહેછે. બોચરિયો સમજેછે કે ઠાકોરની સાથે વધારે હુજ્જત કરવી એ ઠીક નહિ એટલે માતાને પાછી બોલાવી લેવાનું વચન આપેછે.

કોઇ કોઈ વાર તો ઠાકોર પોતે પોતાનું દેરૂ રાખેછે. એક અમારા ઓળખાણવાળો ઠાકોર હતો તેને કેસરબાઇ માતા આવતાં હતાં. જ્યારે તેના બેહુત ગામ છોડીને જવાની મરજી જણાવતા ત્યારે તે તેમને કહેતો કે મારી માતા તમારી પછવાડે આવશે, એટલે બેહુનો બીહીને રહી જતા. વળી એમ પણ કહેછે કે તે પોતાના લેણદારોને એજ રીતે બીવરાવીને લેણું પતાવી દેતો હતો.

દેરાનો વળગાડ કાહાડવાને કેટલીક વાર ભૂવાને પણ બોલાવવામાં આવેછે.

જોતિષ્યમાં કેટલીક તિથિયો લખેલી છે તે દિવસે કોઇ સ્ત્રી જન્મી હોયછે તો તે વિષકન્યા અથવા બોટીનજરવાળી કહેવાયછે. તે ડાકણના નામથી બોળખાયછે અને જેના ઉપર તેની નજર પડે તેને વળગાડના જેટલી પીડા થાય એમ ધારેછે. કોઇને કાંઇ બેચેન થાયછે તો તેને લાગેછે કે કોઇ ડાકણની નજર લાગવાથી થયું છે. ઘણું કરીને ચારણ કે વાઘરીની નાતની બાયડિયો ડાકણ હોયછે. નજર લાગે નહિ એટલા માટે ઘણી સાવચાની રાખવામાં આવેછે; તેમાં લોહોહું પાસે રાખવામાં આવેછે, કે કાળી નિશાની શરીરે કરેછે, અથવા મંત્ર કે માદળિયું પાસે રાખવામાં આવેછે.

ગૂજરાતમાં ૭ પ્રકારના મંત્ર ચાલેછે, તે મંત્ર શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા છે. "૧ મારણમંત્રનામાં માણસને મારી નાંખવાની શક્તિ છે. ૨ મોહન "મંત્ર કાનને તથા આંખોને ભ્રમ ઉપજાવેછે. ૩ સ્તંભન મંત્ર ચાલતું "હોય તેને બંધ કરેછે. ૪ આકર્ષણ મંત્ર વડે કોઇને બેંચી લેવું હોય

"તો તેમ થઇ શકેછે. ૫ વશીકરણ વડે કોઇને વશ કરવું હોય તો તેમ "થાયછે, ૬ ઉચાટણ એટલે કોઇને પીડા કરવાના મંત્ર છે.

૪૦ સ૦ ૧૮૪૫ ની સાલમાં ભાવનગરના રાવલ વજેસિંહનો ટી-લાયત કુંવર દાદુભા સિહોરમાં મરણ પામ્યો. આવા સમયમાં તેના ઓ-રમાઇ કટાયા ભાઇ નારૂભાએ પચીશ બ્રાહ્મણોને ભાવનગરમાં પ્રયોગ ક-રવા બેસારયા હતા, દાદુભા પણ પોતાના મરણ પેહેલાં થોડીવાર અગાઉ ભાવનગરમાં રાવળની સાથે દરિયો પૂજવાના વાર્ષિક તેહેવારને દિવસે હાજર થવાને આવ્યો હતો ત્યાં આગળથી તે માંદો પડયો, આ વાત ઉપરથી સિહોરના લોકને ભ્રમ પડયો કે નારૂભાએ પોતાના ભાઇનો જી-વ લેવા સારૂ બ્રાહ્મણો પાસે પ્રયોગ કરાવ્યો અને નારૂભાની મા ન્હાની-બાએ કુંવરને શણગારવાના ફૂલમાં દ્વિદલ મંત્રાવીને નાંખ્યાં હતાં. દાદુ-ભાની માએ પોતાના દીકરાની રક્ષા કરવા સારૂ પોતાની પાસેનો બધો પૈસો ખર્ચીને ઘણા દેશી પરદેશી મંત્રજંત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણ, જતિ, ફકીર, આદિકને ભેગા કરયા. લોકોમાં ચાલતા વેહેમ વિષેના નિબંધ ઉપર-થી જે અમોએ ઘણો ભાગ લીધેલો છે તેનો કર્ત્તા પણ રાણિયે બોલાવે-લા બ્રાહ્મણોમાં હતો. બધા મળીને આશરે ૧૦૦ જણ હતા તેમાં કેટલા એક મૃત્યુંજયના મંત્રથી મહાદેવ ઉપર અભિષેક કરતા હતા, તથા કેટ-લાક બગલામુખી આદિ દેવીના પાઠ કરતા. એક કલકત્તાનો વાણિયો હતો તે મંત્રજંત્રમાં ઘણો કુશળ હતો. સર્વેએ પોતાનું ચાલ્યું એટલું કરયું, તથાપિ કુંવર દાદુભા તો દેવલોક પામ્યો. તે ઉપરથી એવી વાતો ચાલી કે ના-રૂભાએ હવન કરાવ્યો તેમાં બકરાંના મ્હોંમાં ડાંગર ભરીને તેમને કુંડમાં હોમ્યાં તથા પ્રયોગમાં બેસનારા બ્રાહ્મણો તેલમાં તથા લોહીમાં ન્હાયા હ-તા. તેમાં ગિરજાશંકર કરીને એક મુખ્ય હતો તેને બીક લાગી જે કુંવ-રના બણીનાં માણસ મને મારી નાંખશે, તે ઉપરથી નારૂભાએ તેને પાંચ સિપાઇ આપ્યા હતા તે તેની સાથે જ્યાં જાય ત્યાં જતા હતા. ઘણા લો-કો એમ સમજેછે જે, આ બ્રાહ્મણે પ્રયોગ કરીને દાદુભાને મારયો છે.

એ પ્રમાણે બીજી ઘણી વાતો મારણમંત્રની સંભળાયછે. કોઇ મા-ણસ અચાનક મરી જાયછે, તો એવું ધારવામાં આવેછે કે, એને મૂઠ મારીને મારી નાંખ્યો. મૂઠ મારવાથી ઝાડ સૂકાય, પથ્થર ફાટે, એવી ગ-પ્પાંની વાતોનો લખતાં પાર આવે નહિ એમ છે.

મોહનમંત્રની વાતો મંત્રશાસ્ત્રમાં છે તેઓના રચનારાઓને તે વેળાએ એ વિષેનું જે જ્ઞાન હશે તે કરતાં હવણાં ગૂજરાતમાં વધારે મોહનવિદ્યા સંભળાયછે. તે એવી રીતે કે આંખોને તથા કાનોને મોહ ઉપજવાની કળાઓ જાણનારા કોઈ ઘરેણું કૂવામાં નાંખી દઈને બીજી જગ્યાએથી કાઢાડી દેખાડેછે, તથા અજાણ્યા માણસોનાં નામ બોલી દેખાડેછે, તથા લૂગડું બાળી દેખાડીને સાજું કરેછે. આંબાનું ઝાડ તુરત ઉત્પન્ન કરેછે. ચાંમડાનો સર્પ કરેછે; કાંકરાના રૂપિયા કરેછે, ઠાલા હાથમાંથી દરેક પ્રકારની જણસો કાઢાડેછે, તે દેખીને મૂર્ખ લોકો એમ સમજે છે કે કોઈ દેવની સહાયતા વિના આવું કામ થઈ શકે નહિ.

સ્તંભનમંત્ર વિષે એવું લખવામાં આવ્યું છે કે, એથી શત્રુનું લશ્કર આવતું હોય તો થોભી રહે. તથા વાજાંવાળા લોકોનાં વાજિંત્ર બંધ થઈ જાય, સામાવાળિયાની બુદ્ધિ બંધ થઈ જાય, વહેતું પાણી બંધ થઈ જાય, અને નાસતો ચોર ઉભો રહે.

આકર્ષણમંત્ર વિષે નીચે લખેલી વાત બહુ સાધારણ છે, કોઈ એક રાણિયે પોતાની દાસીની પાસે ચૌટામાંથી પુલેલતેલ મંગાવ્યું હતું તે લઈને દાસી આવતી હતી તેવામાં તેને એક જતિ મળ્યો, તેણે કહ્યું કે એમાંથી મને એક શળી ભરીને લેવા દે, એમ કહીને તેણે આકર્ષણમંત્ર ભણીને પેલી શળી તેલમાં ફેરવી પણ તેની દાસીને કાંઇ ખબર પડી નહિ. કટોરામાં તેલ ફરતું દેખીને રાણિયે દાસીને પૂછ્યું કે રસ્તામાં તને કોઈ મળ્યું હતું ? ત્યારે તેણે કહ્યું કે આપણા ગોરજિયે એક શળી ભરી લીધી છે, એ વિના બીજું કોઈ મને રસ્તામાં મળ્યું નથી. રાણિયે તે સાંભળીને એક મ્હોટો પથ્થર પડયો હતો તેના ઉપર તેલ રેડી દીધું એટલે રાતમાં તે પથ્થર ઉડીને પેલા જતિના અપાસરામાં પડયો. પછી એ વાતની રાજાને જાણ કરી ત્યારે તેણે જતિને મારી નાંખ્યો.

આપણા જોવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે, બીજા ભીમદેવના સલાહકાર અમરસિંહ શેવડાએ માણસ, સ્ત્રિયો, અને દેવને વશ કરી લીધાં હતાં, તે વશીકરણ મંત્રની સહાયતાથી. તેનો ઘણી પણ મંત્રવિદ્યા જાણનો હતો એવું તેને માથે બોતાન છે.*

* જુઓ પ્રથમ આવૃત્તિ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૫૧-૫૨.

કોઇ ફ્રેંચ રાજા હશે તેને બે રાણિયો હતી. તે દરેકને એક બ્રાહ્મણે વશીકરણ મંત્રની ચીઠી આપી તેમાં લખ્યું હતું કે "જો મ્હોટી રાણી પસંદ કરવામાં આવશે તોય ઠીક છે ને નવાની રાણી પસંદ કરવામાં આવશે તોયપણ ઠીક છે." બન્ને રાણિયોએ પોતપોતાના મનમાં જાણ્યું કે આપણું કામ થયું. રાજાને આ વાતની ખબર પડી આવી એટલે તેણે જે માદળિયામાં ચીઠીયો ઘાલી હતી તેમાંથી કાદાડી લઇને વાંચી જોયું તો તેથી હસવું આવ્યું. એજ પ્રમાણે ભવિષ્યવર્ત્તનારા બ્રાહ્મણો કોઇ સ્ત્રીને બાળક અવતરવાનું હોયછે ત્યારે તેમને ચીઠીયો મંત્રોને આપેછે અને કેહેછે કે કશું પણ અવતર્યા અગાઉ વંચાવી નહિ. તેમાં લખેછે કે "પુત્ર નહિ પુત્રી;" એનો અર્થ, પુત્ર નહિ પણ પુત્રી એમ થાય અને એથી ઉલટો પણ થાય. કોઈ કોઇ વાર તો પુરૂષને છાનું નાખવાના સોગન દઇને કહી રાખેછે કે તમારી સ્ત્રીને દીકરો અવતરશે અને તેની સ્ત્રીને પણ તેવાજ સોગન દઇને કહી રાખેછે કે તમને દીકરી અવતરશે. જ્યારે જે અવતરવાનું હોયછે તે અવતરેછે, ત્યારે પેલા વહૂવરના જોડાને તે કેહેછે કે તમારા એમાંથી કોઇને શ્રદ્ધા હતી નહિ માટે અમે વાત તમારાથી સંતાડી રાખી હતી.+

+ ડાક્ટર હેનરીના ગ્રેટબ્રિટનના ઇતિહાસના સાધણમાં પૃષ્ઠ ૬૮૪ મેં સ્કોટના ધંતર મંત્રના શોધનો ઉતારો કરી લેતાં આ કુટ કેહેછે કે. હાસ્યજનક મંત્ર ઉપર વિશ્વાસ રેહેવાથી ચમત્કાર ઉત્પન્ન થયેલા છે તે વિષેની વાતો આપણા ટીકાળી ગ્રંથકર્ત્તાએ લખી છે તે અતિશય હસવું આવે એવા છે. તેમાં એક વાત એવી છે કે દુઃખ પામનાર માણસના આગળ એક ગરીબ સ્ત્રી થોડાક શબ્દો બબડી જઈને બધા રોગ નિવારણ કરી દેતી હતી અને તેને બદલે તેને એક પેની ને એક પાઉ મળતો હતો. છેવટે આ જગતમાં અને આવતી દુનિયામાં બળી મરવાનો તેને ત્રાસ લાગ્યો તેથી તેણે કબુલ કર્યું કે મારૂં બધું જાદુ આ સઘળા અક્ષરોમાં રહેલું છે, એ અક્ષરો માંહ્યા માણસના કાનમાં ઝીણે સ્વરે કેહેતી હતી, તે આ પ્રમાણે છે:—

"Thy loaf in my hand,
"And thy penny in my purse,
"Thou art never the better.
"And I—am never the worse."

જેઓએ વાંચેલું હોય તેઓને અમે સ્મરણ કરાવિયે છિયે કે ઉપરની તુ-

ભૂત કાઢવાના કામમાં એક મંત્ર ઘણો ચાલેછે તે એકજ વિષે અમે વર્ણન આપિયે છિયે; એ બ્રાહ્મ મંત્ર છે અને ઘંટાકરણ વીરનો મંત્ર કહેવાયછે, એ મંત્રથી જેવું શુભ અશુભ કામ સાધી લેવાનું હોય તે પ્રમાણે શુદિ અને વદિમાં તેનો આદર કરવામાં આવેછે. સાધનાર બાગ, દેવમંદિર કે ઘરમાં કોઇ ચોખ્ખી જગ્યા હોય ત્યાં મંત્ર સાધવા એકાન્તમાં બેસેછે. પ્રથમ તો.

કોનો ઉપયોગ "Bride of Lammermoor" ના સમાપ્તિના પ્રવેશોમાંહેલા એકમાં કરેલો છે. વળી સર જર્યોર્જ હેડના 'આપુલિયસ" ના ભાષાન્તરમાં આવા પ્રકારનો એક ગુઢાર્થ પ્રત્યુત્તર છે તે જૂવો.—

ઈંગ્લિશ શિલ્પશાસ્ત્રી માંહેલા પેહેલા વિષે એવું કેહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે એણે વીન્ડસર કેસલની ઇમારત પૂરી કરી ત્યારે એક ભીત ઉપર તેણે નીચે પ્રમાણે શબ્દો કોરાવ્યા:—

"This made Wykcham."

તેની ગરૂરીના એક દાખલા તરીકે તેના શત્રુઓએ આ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પણ તેણે એ વાકયનો સત્વર અર્થ સમજવી દીધો કે મેં કિલ્લો કરેલો છે એમ એનો અર્થ નથી પણ મને કિલ્લાએ કરેલો છે એમ એનો અર્થ છે.

જ્યારે ક્રિસસ સાયરસના ઉપર ચઢયો ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવે લું છે તે સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે; ક્રિસસ હેલિસ ઉતરવાથી એક મ્હોટા રાજ્યને ઉંધુ વાળી નાંખશે!" આ ઉપરથી ક્રિસસે એવી ધારણા કરી કે શત્રુની સત્તા હું ઉંધી વાળી નાંખીશ, પણ ખરૂં જોતાં તેણે પોતાનીજ સત્તા ઉંધી વાળી દીધી. બંને પ્રકારમાં ઉપરનું વચન ખરૂં પડી શકે એવું છે.

વળી શેકસપિયરના લખાણમાં પણ એમજ છે.—

"'The Duke yet lives, that Henry shall depose;
But him outlive, and die a violent death.'
Why, this is just,
Aio te, Æacida, Romanos vincere posse."

Second Part of King Henry VI., Act I sc. 4.

ॐ ह्रीं क्लीं गंगाजलायनमः

એ મંત્રથી સ્નાન કરેછે. ત્યારપછી,

ॐ ह्रीं क्लीं आनंद देवायनमः

એ મંત્રથી શુદ્ધ વસ્ત્ર પેહેરેછે, ત્યારપછી.

ॐ ह्रीं श्री भूमादि देवतायैनमः

એ મંત્રથી પૃથ્વીની પૂજા કરીને તે ઠેકાણે બેસેછે. પછી ધૂપ તથા ઘીના અને તેલના દીવા સળગાવેછે. પછી કાગળ ઉપર કે તાડપત્ર ઉપર ઘંટાકરણ વીરની મૂર્ત્તિ કાહાડેછે તેમાં તેના કાનમાં ઘંટા પેહેરાવેલી ચીતરેછે અને નીચે લખેલો મંત્ર તેમાં લખીને તેનો જપ કરેછેઃ—

ॐ नमो घंटाकर्णोमहावीरः सर्वव्याधिविनाशकः
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्षरक्ष महाबल. १
यत्र त्वंतिष्ठसि देव लिखितो ऽक्षरपंक्तिभिः
रोगास्तत्र प्रणश्यंति वातपित्तकफोद्भवाः २
तत्र राजभयं नास्ति याति कर्णे जयाक्षरं
शाकीनी, भूत, वैताला राक्षसाः प्रभवंतिन. ३
नाकाले मरणंतस्य नच सर्पेण दश्यते
अग्निचोरभयं नास्ति ॐघंटाकर्ण नमोस्तुते. ४

ठः ठः ठः स्वाहा

આ મંત્ર બેતાળીશ દિવસમાં થઈને તેત્રીશહજાર વાર જપવો પડેછે. પછી ધૂપ દેવામાં આવેછે એટલે મંત્ર પરિપૂર્ણ થાયછે. તે પછી માદળિયામાં રાખે તો ભૂત પ્રેતાદિક નાસી જાય, રાજનો ભય ઉપજે નહિ, બુદ્ધિબળ વધે, શત્રુ વશ થાય; અથવા તેની સ્ત્રી તેને વશ થાય, (કોઇવાર આ કામ કઠિણ થઇ પડેછે.) તેમજ ઘરની ભીંત ઉપર તેને ચોહોડવામાં આવે તો સાપ, ઊંદર અને બીજાં ઝેરી પ્રાણી તેમાંથી જતાં રેહેછે તેમજ ભૂત પણ નાસવા માંડેછે *

* રક્ષણી (વજરબુટ્ટી) અને લંપટતાના ઉપર દાબ રાખનાર સાધન તરીકે વધારે કુલીન રોમન છોકરાઓની ડોકમાં માદળિયું ઘાલવા વિષેનું પ્લુટાર્ક કેહેછે. પણ યાહુદી લોકો જેમ ખ્રિસ્તની વેળા પછીથી તેમના રક્ષણીને મંત્ર

આ મંત્રમાં ઉપર ઉપરથી અર્થવિનાની અને શેતભેલ્ત ભાષા જણાઇ આવેછે તોપણ શાસ્ત્રિય નિયમને અનુસરીને તેની રચના કરવામાં આવેલી છે એમ કહેવામાં આવેછે.

અથવા રક્ષા તરીકે ખોટાથી બચી જવાનું સાધન ગણતા હતા તેમ ખ્રિસ્તના સમયમાં પણ તેની ગણના તેઓ એ પ્રમાણે કરતા હતા એવો સંભવ છે. ખ્રિસ્તના પછી સુમારે ૫૦૦ વર્ષે લખેલું હિબ્રુ ટારગમ અથવા યાહુદી લોકોનું ખાલડી ભાષામાં ધર્મ પુસ્તક છે તેમાં એક વાક્ય ચમત્કારિક છે તે ખ્રિસ્તે (Matt xx iii. 5) શું કહ્યું છે તે બતાવી આપેછે, તથા હવણાંના યાહુદી લોકોના પોતાના રક્ષણી વિષે શા વિચાર છે તે જણાવેછે. તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે:—"ઇસ્ત્રરાયલના ઈશ્વરપૂજક સમાજે કહ્યું છે કે, સર્વ લોકોમાંથી મને પસંદ કરયો છે કેમકે હું મારા ડાબા હાથ ઉપર અને મારા માથા ઉપર રક્ષણી બાંધુંછું, અને મારા બારણાની જમણી બાજુએ, લેખ બાંધ્યો છે તેનો ત્રીજો ભાગ મારા સૂવાના ઓરડાની સામે આવેલો છે કે જેથી કરીને દુષ્ટ પિશાચો મને નડવાને શક્તિમાન્ થાય નહિ."—See Parkhurst's Greek Lexicon; also Bishop Patrick, and Calmet, quoted by D'Oyly and Mant, in a note on the passage in St. Matthew.

રેફરમેશનના પેહેલાં, એડિન્બરોનાં બાંધેલા ઘરોના દ્વાર ઉપર આવાં વાક્યો છે:—"*In thee, O lord, is all my traist;*" "*In Deo est honor Volet gloria;*" "*Blissit be ye Lord in al his giftis.*" તે મંત્ર અથવા રક્ષણી તરીકે લખવામાં આવેલાં કહેવાયછે તે એવા ઈરાદાથી કે ઘરમાં દુષ્ટ પિશાચો રહી શકે નહિ, અને દેવતાનું નામ નિરંતર દાખલ કરવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી આ વાતને ટેકો મળેછે.—*See Chamber's Traditions of Edinburgh.*

સેંટ ઇરમ કહેછે કે "જેમ યાહુદિયોમાં બલિદાન આપેલા બેટાના લોહીવતે ચોકડા ઉપર નિશાનિયો કરવાનો ચાલ હતો તેમ પ્રાચીન કાળના ક્રિશ્ચિયનો પોતાનાં બારણાં ઉપર અમુલ્ય અને જીવદ ક્રૉસ કાઢાડતા હતા." કેગળિયાનો ઘરમાં પ્રવેશ થાય નહિ એટલા માટે મુસલમાનો કૂરાનની કલામો લખીને પોતાના ઘરમાં ચોડેછે તે ઘણીવાર અમારા જોવામાં આવ્યું છે.

નાઈગર નદીના મૂળનો શોધ કરવાને જે લોકો ગયા હતા તેઓ માઉઝા (Maussa)ગામમાં એક મ્હોટા ઝુપડામાં ઉતર્યા હતા તે વિષે તેઓ આ પ્રમાણે વર્ણન

નિબંધકર્ત્તા કેહેછે કે, આગળના કરતાં હવણાં ભૂત ઘણાં ઓછાં થઇ ગયાં છે, તેનાં કારણ લોકમાં ચાલેછે તે માંહેનું એક તો ઘણું નવાઇ જેવું છે. "કેટલાક અજ્ઞાની લોકો કેહેછે કે, અંગ્રેજ સરકારની પડ· "ધમના ધોષથી ભૂત નાશી ગયાં, તેનું કારણ કે પડધમની એક બાજુએ "ગાયનું ચામડું મઢેલું હોયછે (તેના શબ્દથી હિંદુના દેવ નાશી ગયા,) "તથા બીજી બાજુએ સુવરનું ચામડું છે (તેના શબ્દથી મુસલમાન લોકોના "દેવ નાશી ગયા) તેથી ભૂત ઓછાં થયાં અને મંત્રજંત્ર પણ જૂના પ· "ડ્યા." કલેંડિયસ બ્યુચાનન જેણેમેન્ટોમ ક્રિશ્ચિયનનાં કેટલાક દેવલ જોઇ આવીને તેનું વર્ણન લખ્યું છે તે તેમાં લખેછે કે, ઉપરના શિખરની અંદર ઘંટ લટકાવવાને બદલે કેટલાક દેવલના ઘર તેના બીજા ભાગમાં લટકાવવામાં આવ્યા હતા; તેનું કારણ જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે એવું ઉત્તર મળ્યું કે, "હિંદુનું કોઇ દેવાલય પાસે હોયછે ત્યારે અમારા દેવળના

આપે છે (ભાગ બીજો પૃ. ૨૧૭):—"એના મધ્ય ભાગમાં મ્હોટા ઝાડનું એક થડ છે તેને આધારે છાપરૂં રહેલું છે; તેમાં બારણાને ઠેકાણે બે બાનાં રાખ્યાં છે તે એક બીજાની સામે છે, અને તેમના ઉપર ભીંતે લટકાવેલા આરબી ભાષામાં લખેલા બે મંત્રના કાગળ છે તે એટલા માટે રાખેલા છે કે આગથી ઘર બળી જાય નહિ." વળી એજ પુસ્તકના બીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૨૩૧–૩૨ મે જુવો.

આવા ધર્મના મંત્રનો રૂશિયામાં હજી લગણ એવા પ્રકારનો બે કરતાં વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવેછે. "ઘણું કરીને વ્યાપારિયો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને "જાહેર બજારના વ્યાપારિયો, પોતાની દુકાનમાં વસતા નથી (હિંદુઓની પેઠે) "અને આ પ્રમાણે તેઓને રક્ષણ વિનાની રેહેવા દે છે, પણ તેઓ સાંકળ અને "દાંડાથી પાકો બંદોબસ્ત કરેછે તો પણ તેનાથી તેનું રક્ષણ થાયછે એમ "તેઓ ઘણું કરીને માનતા નથી, પણ પોતાના દેશના લોકના વેહેમથી તેનું રક્ષણ "થાયછે એમ માનેછે. તેઓ બારણાને અને બારિયોની ફરેરીને છાપ કરેછે; અને "તેઓનો સાધુ શેટનિકોલાસ આવા પ્રકારની જગ્યાનો રક્ષક છે એમ તેઓ માનેછે. "તેથી કોઇ ચોર ચોરો કરવાને હિંમત ચલાવતો નથી, બાકી સાંકળો અને દાંડા "તો તેમના જોર આગળ ટકી શકે નહિ." * * * મૂર્ત્તિપૂજાના સમયમાં બુદ્ધની પૂજા તેના સમાનની હશે.—Russia, by Thompson: Smith, Elder, amd co., 1848.

ઘંટનો મ્હોટો નાદ સાંભળવો તેમને ઠીક લાગતો નથી કેમકે તેઓ કહેછે કે એથી અમારા દેવ ત્રાસેછે.*

*મુસલમાન બાંગ પોકારતા હોય છે ત્યારે તેનો અવાજ કાને પડે નહિ એટલા માટે હિંદુઓ કોઈ કોઈ વાર પોતાના કાન બંધ કરેછે. શિષ સરકારે તાણીને બાંગ પોકારવાનો ચાલ ખરેખરો બંધ કરેચો છે. *Vide* Shore's Notes on Indian Affairs, Vol. II. P. 412.

જ્યારે નવમા સેંકડાના મધ્યમાં સેંટ આનશારની સત્તાથી જટલાંડમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મની સંપૂર્ણ છૂટ મળી ત્યારે "તેઓને બીજી છૂટો મળી તે સાથ ઘંટ વગાડવાની છૂટ પણ મળી." મૂર્ત્તિપૂજકો જાદુના ડરથી આ ચાલ પ્રથમ ચલાવવા દેતા નહિ. ઈંગ્લાંડમાં ગડદાને જ્યારે દેવલમાં લઇ જવામાં આવેછે અને ત્યાંથી ચોર આગળ લઈ જાયછે ત્યાં સુધી જે ઘંટ વગાડવામાં આવેછે તેથી પિશાચો નાશી જાયછે એવી ધારણા થતી.--*Vide* Brand's Popular Antiquities. દેવલના શિખરમાંથી થતા ઘંટનાદે કરી સ્કાન્ડીનેવિયામાંથી ટ્રોલો ઘણા ખરા નાશી ગયા અને બ્રીટનીના કૉરિંગનોને પણ એજ કારણે કરીને ટકી રહેવાનું ઘણું ભય ભરેલું થઈ પડયું--*Vide* Keightley's Fairy Mythology.

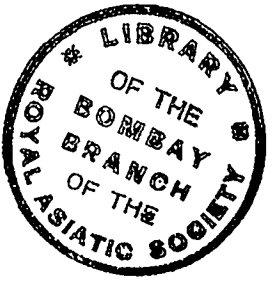

ટીપ. અ.

ભૂતનિબંધ વિષે નીચેની ટીકા, બૉમ્બે કવાર્ટરલી મ્યાગેઝીન અને રિવ્યુના આકટોબર ૧૮૫૦ ના અંકમાં "હિંદુસ્થાનમાં ભૂતનો વળગાડ, ભવિષ્ય કથન, અને વૈદ્યોપચારની ચમત્કારિક ક્રિયા" એવા મથાળાના વિષયમાંથી અત્રે દાખલ કરી છેઃ—

ભૂતનિબંધ પ્રસિદ્ધ થતા પેહેલાં ડબ્લિન યુનિવર્સિટી મ્યાગેઝીનમાં વારણ વિષેનો વિષય શિરૂ થયો હતો, તેનાં કેટલાંક સાંધણ છપાયાં હતાં પણ તે રહીરહીને આવતાં હતાં તેથી તેના ચાલતા સંબંધમાં અંતરાય પડી ગયો હતો.* શુદ્ધ અને મલીન એવા દુષ્પટ પ્રકારના વળગાડની પિશાચી-સત્તાવાળી બધી ભૂતવિદ્યાનો મરાઠાઓમાં ચાલતા વારણ શબ્દમાં સમાવેશ થાયછે, (વારણ એ શબ્દ ગ્રીકના ન્યુમા શબ્દની સાથે મળતો આવેછે,) તોપણ આ દેખીતું દુષ્પટપણું માત્ર ઉપર ઉપરથી છે એવું લખનાર ધારેછે, અને તે મનુષ્યના સંવર્ધનની બે અવસ્થા બતાવવાને માટે છે; આ જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ લોકસમૂહના સંબંધ સાથે વિચારતાં, એકની પછી બીજી એમ જૂદે જૂદે કાળે ચાલેછે અથવા તો તેના તેજ દેહિક અને આત્મિક ચમત્કારથી લોકસમૂહ ઉપર જૂદી જૂદી વેળાએ, અથવા જૂદા જૂદા વર્ગના માણુસો ઉપર બે છેક જૂદી આત્મિક અસરો કરીને એકજ વેળાએ તેના જૂદા જૂદા અંગભાગમાં સંગાથે રેહેછે. વારણ વિષેના વિષયમાં જે સત્યતાઓ નિશ્ચયપૂર્વક લખવામાં આવેલી છે તેને ભૂતનિબંધ બહુ પુષ્ટિ આપેછે. એ સત્યતાઓ વાંચવા ઉપરથી યુરોપિયન વાંચનારાઓને કદિ અપ્રતીતિ આવી હોય એમ નહિ થયું હોય પણ કેટલુંક આશ્ચર્ય તો લાગ્યું. એ વાંચનારાઓ એવા હતા કે, એવા બનાવ બનેલા તે જગાએથી દૂર વશેલા, તેમજ જે સુધારાના સમયમાં તે બનાવ બનેલા હોય તેમાં તેઓની સ્થિતિ નહિ અને જે પોતાની કેલવણીને લીધે ભૂતના વળગાડ સંબંધી, એ વિષય લખનારનાથી તેના ભેદની વાતમાં કદાપિને અવશ્ય કરીને જૂદા પડેલા નહિ પણ પિશાચની સત્તાનાં (જે પેલા ખુનીની મૂળથીજ સત્તા છે, અને જેને મરણની સત્તા છે, તથા જે મારતો

* માર્ચ ૧૮૪૮ થી તે એપ્રિલ ૧૮૫૦ સુધીના જૂદા જૂદા અંકોમાં.

અને માણસના દેહને જેટલા પ્રકારની પીડા થઇ શકે તેટલી કરીને દુઃખ દેનો ત્રિહની પેઠે ભટકતો ફરે છે.) તરતનાં સાધન, તેની રીત, અને ક્રમ જે ભૂતના દેખાવમાં કામે લાગેલાં સર્વે એક સરખી રીતે માન્ય રાખેછે, તેમાં તેઓ અતિશય જૂદા પડેછે.

"મરાઠા અને ગૂજરાતના લોકોપ્રમાણે શિંગાલી લોકોમાં એવાજ પ્રકારનું માનવામાં આવેછે, અને ઘણું કરીને એવાજ પ્રકારની રીતિઓ ચાલે છે. લંકામાં લાંની વસ્તીમાં ચાલતા આવા આશ્ચર્યજનક તરંગની સત્તા અને તેના પ્રસાર વિષે લાં વસનાર એક અંગ્રેજ પાદરિયે આશ્ચર્ય અને ગંભતરી સાથે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરેલું છે, તેથી લાં ચાલતા ચમત્કારો તેના જોવામાં જેવા આવ્યા છે તેના જેવાજ વારણના વર્ણનમાં લખેલા ચમત્કારો તેને લાગ્યા છે, અને એક પ્રવાસિયે બન્ને ઠેકાણાની રીતિઓના સમાનપણા વિષે લખેલો કાગળ અમારી પાસે રજુ છે તેને તે ખરો ઠરાવી આપેછે.

"તથાપિ આજને સમયે પણ તે માત્ર હિંદુસ્થાનમાંજ છે એમ નથી હવણાંના પ્રવાસિયોઓ, દેશી અમેરિકન જાતિના હાકિમોના અપવાસની વિધિઓ અને સિમેરિયન જાદુગરોની ક્રિયાઓ વિષેનું વર્ણન આપ્યું છે તે, વારણને સાધનાર અને તેને કાલાવાલા કરનાર ભકતોની ક્રિયાયે સાથે ઘણું મળતું આવેછે.

"પણ હિંદુની ભૂત વિષેની રીતિનું ઘણું ચમત્કારિક અને પરિપૂર્ણ મળતાપણું એવી જગાએ જોવામાં આવે છે કે આ ઓગણીસમા સૈકડામાં એ પ્રમાણે હોય એવા આપણે આશા રાખિયે નહિ. આયર્લાંડના લૌકિક વેહેમ વિષે ડબ્લિન યુનિવર્સિટી મ્યાગેઝીનમાં ગયા વર્ષમાં ખેત્રણ લાંબા વિષયો દાખલ થયા છે, અને સિડ નામની પરિયો અથવા પૃથ્વી ઉપરની દેવિયો વિષે, અને મનુષ્યપ્રાણીના અંગ ઉપરની તેઓની સત્તા વિષે જે વિગત આપી છે તે લોકોના ચાલતા વિચારની સાથે એકંદરે ચમત્કાર ભરેલું મળતાપણું બતાંવેછે; એટલુંજ નહિ, પણ કેટલીક બાબતોમાં તો,—મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રિયોના વળગાડ, હૃદયનું શૂન્યપણું, તાવ, અને બીજા મટે નહિ એવા વિલક્ષણ રોગ—ભૂતનિબંધમાં અને વારણના વિષયમાં લખેલી બાબતો સાથે અતિશય બારીક ને

ચમત્કારિક વિગતની સાથે મળતું આવેછે. હિંદુસ્થાનની પિશાચવિદ્યાનું વર્ણન આપવાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં લખેલી વાતો કે જેનો ઘણો ભાગ બહુ ચમત્કારિક પ્રકારનો છે તે એક બીજાથી આટલા બધા છેટાની જગ્યાઓની વાતોની સાથે સાદૃશ્યતા બતાવાથી નક્કી થાયછે, એ ચમત્કારિક અને તૃપ્તિદાયક છે. કારણ ઉપરથી કાર્યની આશા આપણે બરોબર રાખિયે તે ન્યાયે ભૂતવિષેની શ્રદ્ધા અને દક્ષિણ તથા કોંકણના ગામડાંમાં પ્રકટપણું જોવામાં આવ્યું તેઓને મળતું બ્રાહ્મણી ગૂજરાતમાં અને બૌદ્ધમતવાળી લંકામાં પણ હોય; જંગલી દુનિયનોનાં જ્યાં રેહાણ છે એવાં ગંભિર જંગલો અને ધોધવાવાળી જગ્યાઓમાં ધર્મની ધેલછા ભરેલી જોઇને લીધે એવાજ પ્રકારની અસરો આપણને માલુમ પડી આવે તે ઉપરથી અમને એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું હોત નહિ, અથવા સિબિરિયાના ભયંકર મેદાનો ઉપર વસનારા લોકો કે જેઓનામાં ઇશ્વરી જ્ઞાનનાં કિરણ પ્રકાશ પામ્યાં નથી અથવા ઇશ્વરી પ્રેમ જ્યાં પોહોંચ્યો નથી તેમનામાં જોવાથી પણ નવાઇ લાગત નહિ; પણ હિંદુસ્થાનથી આટલા બધા દૂરના ખ્રિસ્તિ એટમાં એવીજ જાતની આસ્તા કિંચિત્ ફેરવાળા અલૌકિક પડદા નીચે જોવામાં આવે તેથી ખરેખર આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે.

ભૂતનો મૂળ અર્થ જોવા જઇયે તો "તત્વ" થાયછે. ગૂજરાતમાં ભૂતને શેતાન તરીકે ગણવામાં આવતાં નથી, (પ્રભુ અને મનુષ્યના પિશાચી મહાશત્રુ વિષેનો વિચાર તેમનામાં નથી), પણ "મરણ પામેલાં સ્ત્રીપુ"રૂષનાં પ્રેત જે તે સ્થિતિમાં પણ મનુષ્યના મનોવિકાર, ઇચ્છાઓ અથવા "ચિંતાઓમાં અમુકી થઇ લપટાઇ રહેલાં ગણાય છેઃ—

'અરેરે! ગરીબ ભૂત!'

"અને જીવતા માણસના દેહમાં થોડીવાર "પેશીને તેના સાધન વડે "દુઃખ દેવાને, ફસવણી કરવાને, અથવા સુખ ભોગવવાને તેના ઉપાય "શોધેછે."

હિંદુસ્થાનના બીજા વિભાગોમાં તેઓ જૂદા જૂદા આકારથી પ્રસિદ્ધ છે. "મહિસોરના હિંદુઓ વિષે કેહેતાં અબ્બી ડુબોઇસ કેહેછે કે, એ "લોકોમાં અમુર (ભૂત) ની પૂજા સર્વત્રપણે વ્યાપી રહ્યા છે અને તે પ્રમાણે કરવામાં આવેછે. તેઓ તેને ભૂત કેહેછે, તેનો વળી 'તત' એવો

પણ અર્થ થાયછે; જાણે કે તે તત્વ તે બીજું કાંઇ નહિ પણ જે દુષ્ટ "પ્રેતોના કોપ અને જોમથી સ્વભાવ અથવા સૃષ્ટિના સર્વે ગડબડાટ અ- "થવા ગભરાટ ઉત્પન્ન થાયછે તેઓનું તે ધારણ કરેલું રૂપ છે. અતિ દુષ્ટ "ભૂત પણ વળી પિશાચ અથવા દૈત્યના સામાન્ય નામથી ઓળખાયછે.

"અપદેવતાની પૂજાને માટે ઘણા ભાગમાં દેવાલય આપણા જોવા- "માં આવેછે. વળી કેટલાંક પરગણાં એવાં છે કે જેમાં અપદેવતાની પૂ- "જા પ્રબળપણે વર્તેછે. જે હુંગરાનો લાંબી હાર અદ્રિસોરની પશ્ચિમ ભ- "ણીના ભાગમાં વિસ્તાર પામી છે તે જગ્યા એવી છે, અને લાંના ઘણા- "ખરા રહેવાશિયા અપદેવતા વિના બીજાની પૂજા કરતા નથી. પ્રત્યેક ઘરમાં "અને પ્રત્યેક કુટુંબમાં પોતપોતાનું ઠરાવી રાખેલું ભૂત હોયછે તે તેનો "ઇષ્ટ દેવ ગણાયછે; અને તેને પ્રતિદિને તેઓ શાન્તિકારક બલિદાન આપેછે "અને તેની સ્તુતિ કરેછે; તે તેમના ઉપર પોતે કપટકાર્ય ચલાવતું બંધ "પડે એટલાજ માટે નહિ, પણ તેમની પડોશનાં ભૂત અને તેમના શત્રુ "તેમનું ખોટું કરે તેથી રક્ષણ કરવા માટે કરેછે. એ ભાગોમાં અપદેવ- "તાની મૂર્ત્તિ દરેક ઠેકાણે જોવામાં આવેછે. તેનો ભયંકર આકાર હોયછે "અને ઘણે ઠેકાણે તો આકાર વિનાનો પથ્થર બેસારેલો હોયછે. આ પ્ર- "ત્યેકનાં જૂદાં જૂદાં નામ હોયછે અને જેઓ બીજાઓના કરતાં જે "પ્રમાણે શક્તિમાન્ અને જુલમી હોયછે તે પ્રમાણે તેઓને પસંદ કર- "વામાં આવેછે."

"સર્વે અપદેવતાને પ્રાણીનાં બલિદાનઉપર પ્રેમ હોયછે, અને તેટલા "માટે તેઓના ઉત્સુક ભક્તો પાડા, ભૂંડ, બોટા, કૂકડા અને બીજા એવાજ "પ્રાણિયોનો ભોગ આપેછે. જ્યારે ચોખાનું નૈવેદ્ય ધરાવેછે ત્યારે તેને "ક્ષોહીમાં રગદોળવા પડેછે; અને વળી તેઓને મદ્યક દારૂથી પણ શાન્ત "કરવામાં આવેછે, કૂલ ચડાવતી વેળાએ જોટલાં લાલ રંગનાં હોયછે "તેટલાંજ ચડાવામાં આવેછે.

"ભૂતની પૂજા સંબંધી અને તે કેમ ચલાવવી તે વિષે હિંદુઓના "ચોથા વેદમાં લખેલું છે. તે અથર્વવેદ કહેવાયછે, અને આટલા કારણ "માટેજ તેને બહુ સંભાળથી બ્રાહ્મણોએ સંતાડી રાખ્યો છે.

"એકસરખી રીતે મારા જોવામાં આવ્યું છે કે લાગલીજ અપદેવ-
"તાઓની પૂજા અરણ્યોમાં, એકાન્ત જગ્યાઓમાં, અને પાહાડી મુલકોમાં
"ઘણી ચાલેલી છે; એનું કારણ એમ છે કે, એવા લોકો શેહેરી લોકો
"કરતાં ઓછા સુધરેલા અને વધારે અજ્ઞાન અને બીકણ હોયછે, અને
"તેટલાજ માટે વેહેમની વાતો ભણી તેમનું વલણ વધારે હોયછે, તેથી
"જે જે તેમને વિપત્તિઓ આવી પડેછે તથા પીડા થાયછે તે સર્વે તેમના
"અપદેવતાના કોપથી થઇ એમ તરત તેઓ માની લે છે.

"જંગલી લોકોનો ઘણો જથો જે મલબાર કિનારાના જંગલોમાં વિ-
"ખરાતો વસેલો છે અને કાડુ, કુરુમ્બર, સોળિગુમ્બર, અને ઇરુલરના જં-
"ગલોમાં અને પર્વતોમાં રહેલો છે તે ભૂતવિના બીજા કોઇ દેવતાને
"માનતા નથી."

'જર્મન ઇવાન જેલિક મિશ્શન' જે ત્યાં છે તેનો દશમો રિપોર્ટ
અંગલોરમાં ૧૮૫૦ ની સાલમાં છપાયો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

અંગલોરથી ૩૦ મૈલ ઉપર ઉત્તર દિશામાં એક અચિલા કરીને
"ગામ છે ત્યાં ગયાં વર્ષથી ધર્મને અર્થે મંડળ થયું છે, અને મિશનને
"કેટલીક મુદત ઉપર પડિયણ જમીનનો મ્હોટો ભાગ કૃપા કરીને અર્પણ
"કરેલો છે. આ જગ્યાની પાસે વસનાર એક નામીચો કોરાજી પૂજારી છે,
"તેણે મૂર્ત્તિ પૂજનો ધર્મ છોડી દીધો છે અને ભૂતના દેવાલયને તોડી
પાડીને તે બાયબલ શાસ્ત્રના પંથમાં ભળ્યો છે." ત્યાર પછી બોલબા
ગામના બિલાવર ફકિરનું વૃત્તાન્ત ચાલેછે; તેણે ઘણા દિવસ વિચાર કર્યો,
ત્યાર પછી "છેવટે તેને બાયબલ શાસ્ત્રના ઉપર પ્રેમ થયો, આખા એક
"વર્ષ લગી તે ચૂપજ રહ્યો, પણ આશરે ત્રીજા અઠવાડિયા ઉપર, રીત
'પ્રમાણે વળગાડ આણીને તેના કુટુંબના ભૂતની પૂજા કરવાની તેના
"બાપાએ આજ્ઞા કરી એટલે તેણે ઉઘાડી રીતે જાહેર કર્યું કે હું એ પ્રમાણે
"કરીને નીચ થવાનો નથી,—આવી જાતની પૂજા બધી જૂઠી અને પાપ
"ભરેલી છે."

મહિસોર કરતાં વધારે દક્ષિણમાં, અને કન્યાકુમારીની પડોશમાં
તીનેવલી કરીને દેશ છે, ત્યાંના શાનારો વિષેના અતિ રમુજી વિષયમાં રે-
વરંડ મિ૦ કાલ્ડવેલ અપદેવતાના બે ભેદ જૂદા પાડેછે તેમાંથી બીજા

ભેદવાળા (જો કે તેઓને તે હજી પણ શૈતાન કરીને લખેછે) ગૂજરાતના ભૂતો સાથે ઘણું કરીને બરાબર મળતા આવેછે. પેહેલા ભેદવાળામાં કાળી અને મુખ્યત્વે કરીને ભદ્રકાળી જે "આમન" અથવા માતાને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેઓની મૂર્ત્તિઓને ગણેછે. તેઓની પૂજનો વિધિ નોંખી વિશેષતાએ કરીને જણાઈ આવેછે અને સોવશા તો ગૂજરાતની ખોડિયાર, બહુચરાજી ઇત્યાદિ સ્થાનિક માતાઓના પૂજાવિધિ સાથે મળતો આવેછે; "ઘણાં ભૂત અથવા અપદેવતાઓનું મૂળ માત્ર શાનર અથવા "તામિલમાં છે અને બ્રાહ્મણના ધર્મ સાથે તેના કોઇ પણ પ્રકારમાં અ- "થવા ભેદમાં કશો સંબંધ ધરાવતું નથી," એ ભૂતનું તે નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપેછેઃ—

"ભૂતનો ઘણો ભાગ મૂળમાં મનુષ્ય પ્રાણી હતો એવી ધારણા ક- "રવામાં આવી છે; અને જે માણસોનું એકાએક મરણ અથવા કમોત "થયેલું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જેઓ પોતાના જીવનરમાં ભયંકર થઇ પડે- "લા એવા ભૂત થાયછે એવી ઘણીવાર ધારણા કરવામાં આવેછે. (ચાંદ- ણીના સૂરજમલ વિષે બીજા ભાગને પૃષ્ટ ૧૬૭ મે જૂઓ) "ભૂત પ- "રિણામે પુરૂષ કે સ્ત્રી, નીચ જાતિનાં કે ઊંચ જાતિનાં, હિંદુ કે કોઈ "બીજા લોકમાંનાં હોયછે. આવા પ્રકારના ફેરફારે કરીને તેમના વર્ત્તનક્રમ- "ની રીતિમાં જો કદાપિને ફેરફાર થાયછે તો તે જુજ થાયછે. બધાં સ- "ત્તાવાનૂ, દ્વેશી અને નડતર કરનારાં હોયછે; અને બધાય પ્રાણીના બલિ- "દાનની અને ગાંડાઇ ભરેલા નાચની ઇચ્છા કરનારાં હોયછે. જે ફેર જણાઈ આવેછે; તે માત્ર તેઓના દેવાલયની બાંધણીમાં, અથવા તેઓની "મૂર્ત્તિમાં, તેમના પૂજારિયો ઓલખાઇ આવવા જેવું પેહેરેછે તેમાં, તે- "ઓના પૂજના વિધિમાં થોડો ફેરફાર ભરેલો પ્રકાર હોયછે તેમાં, અને "કોઇને બલિદાનમાં બકરો જોઇયે છિયે, કોઇને ભુંડ, અને કોઇને કૂકડો "અથવા પરિયાર ભૂતને તે સાથે માદક દારૂ જોઇયે છિયે, તે ઉપરથી "જણાઈ આવેછે; ઘણાં ખરાં ભૂત ઝાડ ઉપર રેહેછે એવી ધારણા કર- "વામાં આવી છે. કેટલાંક અહિ તહિ ભટકતાં ફરેછે; અને નિર્જન સ્થળોમાં "આવ જા કરેછે, કેટલાંક ઘટાવાળી એકાંત જગ્યામાં સંતાઇ પેસેછે. "કોઈ કોઈ વાર તો તેમને માટે જંગલી દેવાલયો બાંધેલાં હોયછે તેમાં

"અથવા ઘરોમાં વસેછે; અને ઘણીવાર એવો બનાવ બનેછે કે તેઓને
"માનનારાઓનો આત્મા કાઢાડીને તેનામાં પેસવાનો તુરંગ ઉઠાવેછે.
"આવો બનાવ બનેછે ત્યારે જેનામાં તે પેસેછે તેને ભાન રહેતું નથી,
"અને તે ચિચિયાટા પાડેછે, ચાળા કરેછે, અને ભવિષ્યકથન કરેછે
"બધી ભૂતની ક્રિયા ધારવામાં આવેછે."

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પણ ભૂત હોય છે એવું નીચેના લખાણથી જ-ણાઇ આવશે. હિંદુસ્થાનના વાયવ્ય કોણના પ્રાન્તો વિષે લખનાર એક જણ કેહેછે કે, "છોટાનાગપુરમાં નોકરી લેવામાં આવી આમિયો છે તે સાથે "વળી એક બીજી છે અને તે કેટલાકના મનને તો મ્હોટી આફત વેઠવા-"ની લાગેછે. મંત્ર, જંત્ર અને જાદુ ઉપરનો વિશ્વાસ આખા હિંદુસ્થાનમાં "પ્રસરી ગયો છે, અને જેઓએ બહુ વિદ્યા સંપાદન કરેલી તેવા પણ આ "ભ્રાન્તિમાંથી છૂટા નથી. દેશના વધારે સુધરી ગયેલા ભાગમાં એક સરખી "રીતે એવુ માનવામાં છે કે, દક્ષિણના લોકો મંત્રની બાબતમાં ઘણા અ-"લવાન, અને ડુંગરા તથા જંગલોમાં ભૂતાવલી ઘણી છે.*

બિશપ ગેાસાટ [In his Journal of a Residence in Abyssinia] આબિસિનિયામાં જાદુખોરિયા (એ જેવું નામ આપેછે તે પ્રમાણે) ને માનવાનો ચાલ છે, તે વિષે લખે છે. ત્યાંના દેશિયો તેમને "આ-ઉદાસ" કેહેછે.

એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે "આ આઉદાસો પોતાને ફારે "ત્યારે અદૃશ્ય થઇ જાયછે, તેમજ જ્યારે કોઇ બળદ ઇત્યાદિ મારેછે "ત્યારે તેનામાં માંસને ઠેકાણે ખાલી જગ્યા પડી ગયેલી જોવામાં આવેછે. "અથવા તો પાણી ભરાઇ ગયેલું હોયછે, ત્યારે તે માંસ આઉદાસ ખાઇ "ગયુંછે એમ ધારવામાં આવેછે; વળી મંદવાડવિના અને સારી ભૂખ "લાગતી છતાં પણ માણસો પિંજરા રૂપ બની જાયછે—માંહથી આ-"ઉદાસ તેમને ખાઇ જાયછે; અને તરસના કાનવિંધેલા હોય છે અને "કોઇ કોઇ વાર તો તેમને ધુલ્લરાં પેરાવેલાં હોયછે તેવાને મુખ્યત્વે કરીને "ઘણીવાર મારી નાંખવામાં આવેછે એમ ધારેછે." આબીસિનિયાના

* બનારસ મ્યાગેઝીનના ભાગ. ૩ ના પૃષ્ઠ ૩૪૦ મે રામગઢ પરગણાની સરકારી અધિકારી તરીકે મુલાકાત લીધેલી તેની નોંધ જુવો.

લોકના માનવામાં એવું છે કે, જે તરસ જોવામાં આવેછે તેનો ઘણોખરો "ભાગ બાકદાસોએ ફેરાન્તર કરવાથી બનેલો છે, અને જે માણસને બા- "ઉદાસનો વળગાડ થયો હોયછે તે ખૂબો પાકેછે તે તરસના ભૂકવાની સાથે "મળતી આવેછે. વળી તેઓ એમ પણ માને છે કે સર્વે ફારાશાઓ "(યાદુદિયોની એક જાત), ઘણાક મુસલમાનો, અને કેટલાક ક્રિશ્ચિયનો પણ "બાઉદાસ હોયછે. ડાકટર ગોબાટ કહેછે કે, જ્યારે હું સખત તાવથી પિડા "પામતો હતો ત્યારે મારી આસપાસના માણસો એમ ધારતા હતા કે "જાદુખોરિયાઓની અસર પોહોંચી છે. જે પોતાની મેળે અદૃશ્ય થઇ જાય "અથવા તરસનું રૂપ ધારણ કરીને મનુષ્ય જાતિ ઉપર શિકાર કરે એવા કોઇ મનુષ્ય પ્રાણિયો ખરેખર છેજ નહિ એવી વાત સદરહુ પાદરી પો- તાની આસપાસના માણસોના મનમાં ઉતારી શકયો એમ જણાયછે, પણ બાઉદાસને હૈયાતી છેજ નહિ અને પિડા કરવાની સત્તા તેને નથી એ વાત તેઓના મનમાં તે ઉતારી શકયો નહિ. આ આબીસિનિયાના લો- કોનો ખરો સિદ્ધાંત શો છે? તેનો તપાસ કરવાને ડાકટર ગોબાટ એટલો બધો આતુર નહતો, પણ પોતાની તકરારમાં જે પ્રત્યુત્તરો તેને મળેલા છે. તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે, મનુષ્ય પ્રાણીવિના બીજા પ્રકારના બાઉ- દાસો છે એમ એ લોકો માનતા હતા, અને તે નવી સ્થાપનામાં લખેલા ચરની સાથે મળતા આવેછે. ભૂત [Bhoots] અને બાઉદાસ [Bowdas] એ બે શબ્દો નામમાં અને પ્રકારમાં મળતા આવેછે તેથી જ્યારે એકવાર બળવાન આબિસિનીયાના રાજ્ય સાથે હિંદુસ્થાનનો વ્યાપાર ચાલતો હતો અને જે હવણાં બીલકુલ બંધ પડી ગયો છે તે વેળાએ એ બે શબ્દો એકજ મૂળ ઉપરથી ઉત્પન્ન તો થયા નહિ હોય? તેનો તપાસ કરવાનું સુજી આવેછે.

ડાકટર ગોબાટ લખેછે (અને વેહેમ લોકોને કેટલા દુઃખી કરેછે તે- નો એ દાખલો છે) કે આબિસિનિયાના લોકો ચંચળ છે, "પણ જ્યારે "તેઓ બેચેન થાયછે ત્યારે એમ જાણેછે કે આપણા ઉપર ભૂત અને "જાદુગરોની સત્તા ચાલી છે, તેથી તેઓ બમણા દુખો થાયછે."

નાથાનિયલ પિયર્સે આબિસિનિયાની રીતભાત વિષે નહાનું પણ ખરૂં વર્ણન લખ્યું છે, તે મુંબઇની "લિટરરી સોસાઇટીના ટ્રાન્ઝાકશન"ના

ત્રીજા ભાગમાં છપાયું છે તેમાં ઉપરના વિષય વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું છેઃ—

"આબિસિનિયામાં ઘણા પ્રકારના રોગ થાયછે, તે ભૂતનાથી થાયછે "એમ તેઓ કહેછે; તે વિષેનું બરૂ વર્ણન હું આપું છું. એકને ટેચીમાં બરૂ "કહેછે અને આમરસમાં ટબ્બીહ કહેછે તે મારા દેશના લોકોને ફેરફર ચડી "આવવાથી મેં પિડા પામતા જોયા છે, તેના જેવોજ એ એક ધુન્દરો છે એમ મને લાગેછે, પણ તે લોકો એથી ઉલટું કહેછે, અને જે લોકો ચાકુ "બનાવવાનું, ભાલા કરવાનું, અને હલ બનાવવા વગેરેનું લોહોડાનું કામ "કરે છે અને જે માટીનાં વાસણ બનાવેછે તેઓનાથી એ રોગ થાયછે "એમ માનેછે. એ બધા લોકો બરૂ અને ટબ્બીહના નામથી ઓળખાય "છે અને તેમનો મુસલમાનો કરતાં પણ બહુ ધિક્કાર થાયછે તથા તેઓ "ક્રિસ્ચિયન ધર્મ પાળેછે તો પણ તેમને સંસ્કાર પામવાની આજ્ઞા નથી."

પછી પિયર્સ ટેગ્રેટિયર નામનો એક બીજો રોગ થાયછે તે વિષેનું વર્ણન આપ્યાં જાયછે, પણ તે વિષે તો એ એવું કબુલ કરે છે કે, "એ-માં શૈતાનનું નક્કી કાવતરૂં છે" એમ મને લાગે છે. આ ઠેકાણે લખવું જોઇયે કે ટબ્બિ અને બરૂ એ માત્ર એકજ શબ્દનો સોવશો ફેરફાર થઇ ગયેલો છે.

આફ્રિકામાં ફેટિશના વળગાડ વિષે જુઓ 'લાન્ડર્સ ટ્રાવલ્સ" ભાગ બીજો પૃષ્ઠ ૧૨૦, ૧૨૩–૨૬, ૨૩૧.

ટાંકિવનના ભૂત વિષેનું વર્ણ. નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"જે મ્હોટા જાદુગરોમાંથી એક ટેમો (ચિન ભણી ઇન્ડીઝમાં ટાં-"કિવનમાં) કરીને છે તે લોકોને એમ સમજાવેછે કે, હું જે બનવાનું હો-"ય તે અગાઉથી કહી શકું છું. આ કારથી લોકોને જ્યારે પોતાનાં છોક-"રાંનાં લગ્ન કરવાં હોયછે, કાંઈ જમીન વેચાથી લેવી હોયછે, અથવા "કાંઇ મ્હોટું કામ પ્રારંભવાનું હોયછે ત્યારે તેને એક ભવિષ્ય કથન ક-"રનાર માનીને તેને પૂછેછે.

'તે એક પુસ્તક રાખેછે તેમાં માણસ, અને પશુના આકાર કાઢાડેલા હોયછે અને ગોળ તથા ત્રિકોણ કઢાડેલા હોયછે, તથા ત્રણ પીતલના "કડકા રાખેછે, તેઓના ઉપર માત્ર એક બાજુમાં કાંઇક અક્ષરો કાઢાડે "લા હોયછે; તેમને ત્રણ પ્યાલામાં મૂકીને પછી સારી પેઠે હલાવીને જ-

"ભીંત ઉપર નાંખેછે, તે વેળાએ જો અક્ષરનું પાસું ઉપર રહ્યું હોયછે તો "તે બોલી ઉઠેછે કે આ માણસ જગતમાં સર્વ કરતાં સુખી થશે. પણ "એથી ઉલટું જો અક્ષરનું પાસુ ઉધું પડેછે તો તે ઘણા બોટા શકુન "ગણવામાં આવેછે.

"જો એક બે અક્ષર ચતા પડ્યા હોય તો પછી તે પોતાના પુસ્તકમાં "જોષને જેવું કેહેવું તેને યોગ્ય લાગેછે તેવું કેહેછે; જે લોકોને પીડા થઇ "હોય તેઓને જો ટેઓએ (ફ્રેર) મોકલ્યા હોય તો તેમની પિડાનું કારણ "જાણવાનો તે ઢોંગ કરેછે; અને તેમના શરીરમાં મરી ગયેલા માણસનું "પ્રેત પ્રવેશ કરીને પિડા કરતું હોયછે તેને બોલાવાનો ઢોંગ મચાવેછે,

"જ્યારે તેઓ માંદા પડેછે ત્યારે તેમને બીજા જાદુગર ટેફ્રોથોની "(ટાંકિવનમાં) પાસે જવું પડેછે. જ્યારે તેને લાગે છે કે પિડા થ- "વાનું કારણ ભૂત છે ત્યારે તે તેમને બલિદાન આપવાનું ફરમાવેછે અને "ચોખા તથા માંસનું ભોજન તેને મળેછે તેનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તે સારી પેઠે તે જાણેછે, આટલું કરતાં છતાં પણ માંદુ માણસ સાજુ "થાય નહિ તો તેનાં સગાં વાહાલાં, કેટલાક સિપાઇઓ સાથે માંદા મા- "ણસના ઘરને ઘેરી વળીને ભૂતને હાંકી કાહાડવા માટે ત્રણવાર બંધુકોના બાર કરેછે.

"એ જાદુગર માણસના (જો તે બારવો કે માછી હોય છે તો) મ- "નમાં મુર્બાઇ ભરેલી એવી વાત ઉતારેછે કે જળ દેવના (વરૂણ) તને "પીડા કરેછે, પછી આ અપદેવતાને પોતાના સ્થાનમાં પાછા મોકલવાને "માટે પાસેની નદી બણી માંદા માણસના ઘર આગળથી મુકરર કરેલા "અંતર પ્રમાણે ત્રણ જૂદે જૂદે ઠેકાણે ત્રણ દિવસ લગી સારા જમણનો ઉતાર મૂકાવેછે, ગાલીચા પથરાવેછે, અને ઝુંડાં બંધાવેછે,

"પણ આવી પીડાઓનું કારણ બરાબર જાણવા સારૂ એ જાદુગર "તેઓને ટેઓ પાસે મોકલેછે, તે કેહેછે કે, મરણ પામેલા (ભૂત રૂપે) પીડે "છે તેનો મંદવાડ અને વખત આવે છે કે એ દુઃખ દેનારા ભૂતને મારામાં "પેસારવાનો ઉપાય કરીશ (કેમકે આત્માનું દેહાન્તર થાયછે એ વાત "તેઓ માનેછે) પીડા કરનારાં ભૂતને પોતે પકડ્યા પછી પાણીના રી- "સામાં ઉતારેછે અને માંદુ હોય તે સાજુ થાય ત્યાં લગણ તેમાં રહે-

"વા દે છે; જો તે માણસ સાજુ થાય છે તો સીસો ભાંગી નાંખીને ભૂતને "જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાને છોડી મૂકેછે, અને જો તે મરી જાયછે તો "પછી એવું કામ ફરીને નહિ કરવાની શીખામણ દઇને જાદુગર તેને છો· "ડી મૂકેછે."—N. Bailey's English Doctionary, by Mr. Buchanan, Fifth Edition. London: W. Johnston, Ludgate—Street, 1760.

બેલીનું પુસ્તક હવણાં ઘણું સાધારણ થઇ પડેલું નથી તેથી તેમાં આત્માના દેહાન્તર વિષેનો નીચેનો ચમત્કારિક અને રમિક વિષય છે તેમાં અમારા કામને લાગુ પડે એવું વધારે છે માટે આ પ્રસંગે અમે તેમાંથી ઉતારો કરી લઇયે છિયે:—

"દેહાન્તર અથવા આત્માનું એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવું, એ "વિષે હવણાંના યાહુદી લોકો ગમે તે કહો, પણ પુરાતનકે નવીન "સ્થાપનામાં એ વિષે લખવામાં આવ્યું નથી.

એવો સંભવ છે કે બાલિડયામાં યાહુદીલોકોએ આ વિચાર ગ્રહણ કરી લીધો તે બાબેલનમાં લાંબી મુદ્દત સુધી તેમણે કેદખાનું ભોગવ્યું તે સમય હશે અથવા તો ગ્રીક લોકોએ પૂર્વ ભણીના લોકો પાસેથી એ વિચાર ગ્રહણ કરેલો હતો તેમની સાથના તેઓના વ્યવહારે કરીને ગ્રહી લીધો હશે. ખ્રિસ્તની વેળામાં આવો વિચાર યાહુદિયોમાં બહુ સાધારણ થઇ પડયો હતો એ વાત નક્કી છે તેઓના કહેવા ઉપરથી આ વાત ઉઘાડી જણાઈ આવે છે કે, ખ્રિસ્ત એ જાન ધી બાપટિસ્ટ હતો એમ કેટલાક ધારતા હતા; કે તે એલિયાસ છે, અને વળી કેટલાક ધારતા હતા. કે તે જેરમિયાસ અથવા પ્રાચીન ભવિષ્યવકતાઓમાંનો છે, અને જ્યારે જીસસ ખ્રિસ્તના અદ્‌ભુત કર્મ વિષેની વાત હેરડ હાકમના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેણે કહ્યું કે મેં જાનધી બાપટિસ્ટનો શિરચ્છેદ કર્યો છે તેજ એ ફરીને પાછો ઉઠયો છે.

"જોસેફસ અને ફિલો જે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થઇ ગયા છે અને "સર્વ યાહુદિયોમાં જે ઘણા જ્ઞાની હતા તથા જે પવિત્ર ગ્રંથકારોના કરતાં "બીજી પદવિના છે અને હવણાં જેઓની પ્રસિદ્ધિ છે તેઓ કહે છે કે,

"દેહાન્તર વિષેનો વિચાર અમારા લેાકેામાં ઘણેા સાધારણ હતેા. જોસે
"ફસના લખવા પ્રમાણે ફારિસિસેાનેા એવેા અભિપ્રાય હતેા કે સારા મા-
"ણસેાનેા આત્મા મરણાવસરે એક દેહ છેાડયા પછી બીજામાં પ્રવેશ
"કરેછે. બીજે ઠેકાણે તે લખે છે કે, દુષ્ટ માણસેાનેા આત્મા કેાઈ કેાઇવાર
"જીવતા માણસેાના દેહમાં પેસીને તેમને વળગેછે અને પિડા કરેછે. ફ-
"લેા કેહે છે કે, આત્માઓ હવામાંથી આવીને દેહેામાં પ્રવેશ કરી તેઓને
"જીવતા કરેછે તે શરીરેાના મરણ પછી તેમાંથી નીકળીને પાછા હવામાં
"જાયછે; તેમાંથી કેટલાકને તેા સ્થૂળ પદાર્થનેા ઘણેા ધિક્કાર હેાયછે અને
"શરીરમાં ફરીને પ્રવેશ કરવાને ત્રાસેછે; પણ કેટલાકને પાછા આવવાની
"ઇચ્છા થાયછે અને જે ઇચ્છાએ કરીને તેઓનું વલણ થયેલું હેાયછે
"તે સ્વાભાવિક ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તેછે. યાહુદી વિદ્વાનેા આ મતને ગે-
"ઢામાં અને ગુહ્ય શાસ્ત્રેામાં લખેલી રાખેછે. તેઓ એમ માનેછે કે, ઇ-
"શ્વરે સર્વે આત્મા માટે એમ ઠરાવેલું છે કે તેઓએ સંપૂર્ણતાએ પેાહેાં-
"ચવું જોઇયે, તે પ્રમાણે એક જન્મમાં તેઓ પેાહેાંચી શકતા નથી એટ-
"લા માટે તેઓને ઘણીવાર પૃથ્વી ઉપર આવવું પડેછે અને ઘણાં શ-
"રીરેામાં એક પછી એક ક્રમ પ્રમાણે અવતાર લેવેા પડેછે, કે તેથી કરીને
"સર્વે ધાર્મિકતા પૂર્ણ કરે, અને વિધિ તથા નિષેધ આજ્ઞાઓ પાળવામાં
"આવે; આ પ્રમાણે કર્યા વિના જે પદે તેઓએ પાહેાંચવું જોઇયે એવી
"ઇશ્વરની ધારણા છે, તે પદે તેઓ પેાહેાંચી શકે નહિ. તેઓ કેહેછે કે,
"કેટલાક લેાકેા તેમની મરજીવાનીમાં મરણ પામેછે તેનું કારણ શું? તે-
"નું કારણ એજ કે તેઓએ જોયતી સંપૂર્ણતા મેળવી છે અને આ ના-
"શવાન અને ક્ષણિક દેહ સાથે કાંઇ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. બીજાઓને
"મેાઝિઝની પેઠે (તેઓ કેહે છે કે) પ્રતાપની સાથે મરવું પડેછે; કારણ કે
"તેઓએ પેાતાના સર્વ ધર્મ તે સ્થિતિ લગી પરિપૂર્ણ કર્યા નથી હેાતા
"અને કેટલાક વળી એથી ઉલટી રીતે ડાનિયલની પેઠે સંતેાષની સાથે
"મરણ પામેછે અને વળી મરણની ઇચ્છા કરેછે, કેમકે આ જગતમાં
"તેમને કાંઇ કરવાનું બાકી રેહેતું નથી.

"દેહાન્તરના બે પ્રકાર છે. એક તેા એક દેહ જીવંત છતાં તેમાં આ-
"ત્મા પ્રવેશ કરેછે, જેમકે હેરડ હાકમે એવી ધારણા કરી હતી કે, જા-

"ન ધી બાપટિસ્ટે અદ્‌ભુત કર્મ કરવા સારૂ જીસસ ખ્રિસ્તના શરીરમાં
"પ્રવેશ કરેલો છે. બીજી વેળાયે તેઓએ એમ લખ્યું છે કે, આત્માને સં-
"પૂર્ણતાની ખામી હોય તે મેળવી લેવા સારૂ જીવંત દેહમાં તેઓ પ્રવેશ
"કરેછે. જેમકે તેઓએ કહ્યું કે, મોઝિઝનો આત્મા મેશિયાના આત્માની
"સાથે જોડાવાનો છે, ઈલ્યાદિ. દેહાન્તરનો બીજો પ્રકાર એવો છે કે, આ-
"ત્માએ જૂના દેહમાં જે પાપ કરયાં હોય તે ધોઇ નાંખવાને અથવા તો
"પવિત્રતાનું વિશેષ પદ મેળવી લેવા સારૂ તે નવા બંધાયલા શરીરમાં
"પ્રવેશ કરેછે. યાહુદ્દિયો ધારેછે કે, આવા પ્રકારનાં દેહાન્તર ઓછામાં
"ઓછાં ત્રણ અથવા ચાર વાર થાયછે. તેઓ કહેછે કે, કેટલાક વિશેષ
"ઉંચ પ્રકારના આત્માને સ્થૂળ પદાર્થનો ઘણો ધિક્કાર હોયછે; અને જી-
"વંત દેહમાં તેઓ પાછા પ્રવેશ કરેછે તો તેમને ઘણો પશ્ચાતાપ થયા
"વિના રહેતો નથી. બીજા જે વિશેષ નીચ અને વિષયી હોયછે તેઓનું
"વલણ સદા દેહ ભણી થયેલું રહેછે અને માત્ર આ વિષયવાસના પ-
"રિપૂર્ણ કરવાના કારણ માટે વારેવારે દેહમાં પ્રવેશ કરેછે. આવા પ્રકા-
"રના દેહાન્તર અવાચક, પશુ અને નિર્જીવ પદાર્થોનાં પણ થાયછે એમ
"તેઓ કહેછેઃ અને આવો અભિપ્રાય ધરાવનારા લોકો છે તેઓની સં-
"ખ્યા કાંઈ ઓછી નથી. યાહુદી વિદ્વાનો માંહેલા ઘણા પ્રખ્યાત છે તે-
"ઓનો એવો અભિપ્રાય છે, અને એવું અભિમાન રાખેછે કે પૈથાગો-
રાસ, પ્લેટો, અને વર્જિલ તથા પ્રાચિન વિદ્વાનોએ ઉપરનો અભિપ્રાય
"અંગિકાર કરયો હતો, તેઓએ અમારા ભવિષ્ય વાદિયોના લેખમાંથી તે
"જાણી લીધો હતો.

"આવા પ્રકારનો વિચાર પૂર્વમાં ઘણા પ્રાચીન કાળનો છે. ચીના
"એમ કહેછે કે, ઈન્ડિયામાં આ મત પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરનાર કસેકિયા ક-
"રીને એક ઇન્ડિયન વિદ્વાન હતો અને તે ખ્રિસ્તના પેહેલાં સુમારે ૧૦૦૦
"વર્ષ ઉપર જન્મ્યો હતો; ત્યાંથી પછી ખ્રિસ્તની પછી ૫૬ વર્ષે ચીનમાં
"પ્રસરયો, ચીનાઓ એવો ઢોંગ કરેછે કે, કસેકિયાએ ૮૦૦૦ વાર અ-
"વતાર લીધો હતો, અને તેનો છેલ્લો અવતાર શ્વેત હસ્તીનો હતો. ચી-
"નાઓ અને ઈન્ડિયનો પોતાની મેળે મરણ પામવાને આધું પાછું જોતા
"નથી, અને તેમનાં છોકરાંનું પોષણ કરવાની તેને શંકા પડેછે ત્યારે તેમને

"મારી નાંખેછે; તે આવા અભિપ્રાયને લીધેજ. આ દેશના એક રાજાની
"વાત એવી બની છે કે, તેને સદ્વિદ્યા નીકળવાથી તેનું મુખ જોવા પડ-
"વાથી બેડોળ બની ગયું તેથી આવો ભયંકર દેખાવ ધારણ કરીને તેને
"જીવવું ગમ્યું નહિ, એટલે પોતાના ભત્રિજાને પોતાનું ડોકું કાપી નાંખવા-
"ની આજ્ઞા કરી, પછી તેને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો. એક ઇન્ડિયન વિ-
"દ્વાન ફીલાસ્ફર કરીને હતો તે બહેટા શિકંદર પાદશાહની વેળામાં પો-
"તાની મેળે બળી મૂવો, તેની વાત સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે. ઇન્ડિયનોમાં દે-
"હાન્તર વિષેનો વિચાર એવો પેશી ગયો છે કે તેમા કાંઇ શરમ લેવા
"જેવી વસ્તુ તે ગણતાજ નથી અને તે ઉપરથી મોતની તેઓ કાંઈ દર-
"કાર કરતા નથી. અને તેઓના બાપ દાદાઓએ અને પાસેના સગાઓ-
"એ પ્રાણિયોનો અવતાર લીધો હોય એમ માનીનેજ તેઓ કોઇ
"પણ જીવતા પ્રાણિયોનો જીવ લેવાથી દૂર રહેછે. તેઓ ઘાતકી
"પશુઓની સામે એટલો બધો પોતાનો બચાવ કરતા નથી, અને જે
"પરદેશિયો પ્રાણિયોની હત્યા કરવાના હોયછે તેમની પાસેથી ધર્મની
"ખાતર છોડાવેછે."

ટીપ બ.

તદ્વત્ત વિષયક અને શંકાશીલ વિચારની પક્ષના સાક્ષી તરીકે અ-
ન્ય બેન્યમને રજુ કરિયે છિયે. એ ગ્રંથકર્તા કહેછે કે, "જ્ઞ આપણે
"મનુષ્યના હૃદયની અંદર વધારે ઉંડા ઉતરિયે તો, અદ્ભુત કર્મ જણે આ-
"પણી શક્તિ વધારતું હોય અને અલૈકિક સાધનોનો ઉપર આપણને સ-
"ત્તા આપતું હોય તેમ તેને માનવાનું છાનું વલણ તેમાં હોય એમ આ-
"પણા જાણવામાં આવશે. વળી જ્યારે આવા કેવળ કલ્પિત પ્રાણિયો સં-
"બધી તકરાર હોયછે, ત્યારે તેની સાબિતી વિષે મારીકોથી ચોકશી કરવાને
"વિવેક બુદ્ધિ, જોઇયે એટલી નિષ્પક્ષપાત નથી હોતી. વચ્ચે બીક આવે
"છે; સંશય ભયાભિત દેખાયછે; આ અદૃશ્યકાર્યાધીશોને રખેને આપણે
"કોપાયમાન કરતા હોઇયે, એવી ધારતી રહેછે; અને તેઓને નહિ માનના-
"રાઓના ઉપર તેઓએ વેર લાધેલું તે વિષેની ઘણી વાતો લોકોના મ્હોમાં
"ચાલતી હોયછે. આવાં કારણોએ કરીને વેતાલ, ભૂત, વળગાડવાળા મનુષ્ય,
"અપદેવતા, પિશાચ, જાદુગરો અને છુમંત્રવાળાઓ વિષે। વિશ્વાસ બેસી
"ગયોછે, આ બધા ભયંકર ચરોએ દરબારનાં પોતાના ખેલ બચાવવાનું બંધ
"કર્યું છે પણ હજી લગણ ગુંડામાં દેખા દેછે."

પિશાચ ઉપરનો વિશ્વાસ અન્યથા કરવાથી થતી અસર વિષે હુબરે પોતાના સદાના મધુર અને સુસ્વર અવાજમાં વર્ણન આપલું છે, પણ એ ઉપરથી એવિષેનો અશ્રદ્ધા જે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણોથી વિરૂદ્ધ છે તેવિષેની ભલામણ તે કરતો નથીઃ—

"દુષ્ટ પિશાચો ઉપરનો વિશ્વાસ, પછી તે ખરો કે ખોટો, એ એક
"ઉદાસ અને બેચેનકર્તા છે. એ વિષે અવિચાર્યો અને અતિશય સૂક્ષ્મ
"રીતથી વિચાર કરવામાં આવે તો તેનો ઘણોજ માઠો પરિણામ નીપજે
"છેઃ એથી કરીને કેટલાએકે અતિશય ધિક્કાર ઉપજાવે એવા અપરાધ
"કરેલા છે, અને કેટલાંક અસહ્ય દુઃખનાં રગદોળાયા છે; ધર્મ વિષેના અને
"જાદુવિષેના ઢોંગનું એ સાધારણ મૂળ છે; અને એનો ખોટો ઉપયોગ
"થવાથી બચપણની બીકથી તે ઉન્મદના ઘેલાપણા સુધી મનુષ્યના દુઃખના
"અગણિત પ્રકારો નીપજેલા માલમ પડી આવેછે. * * *

એજ ગ્રંથકર્ત્તા આગળ કહેછે કે, "જો ગડરાના* ધારેલા ભૂત-
"ગ્રસ્તના ઇતિહાસમાં એ બાબતની સાથે સંબંધ ધરાવનાર અપણા ખ્રિસ્ત
"અને તેના વ્યગ્ર રોગી વિના બીજું કોઇ નહતું એમ સમજિયે; અને
"શેતાનને નામે જેણે ઉત્તર આપ્યું તે દુઃખ સહન કરનારની અવ્યવસ્થિત
"થઇ ગયેલી કલ્પનાજ હોય; તેમજ જો રોગીને પિડા કરનાર પોતે ડુક-
રોમાં ભરાઇ પેસે એવી ઇચ્છા માત્ર ઉન્માદની ઘેલછાએજ કરી હોય
તો આપણો ખ્રિસ્ત સાદી વિનતિથી તૃપ્ત નહિ થતાં અને ઘેલા માણસ-
ના બકઝકાટ પ્રમાણે પોતાનું વચન પાલવાનો સંતોષ નહિ માનતાં ડુકરો
"ના ટોળાને એવાજ પ્રકારના રોગથી પિડિત કરીને ચમત્કારિક રીતે
"ટોંગને સ્થાપિત કરે એવી શું આપણે ધારણા કરી શકિયે?"

બિશપ હોર્સલી કહેછે કે, "આવા તાર્કિક સમયમાં સમ્ભ્રમ જે વ-
"લગાડ કહેવાયછે તેના કારણ વિષે આપણે ઓછાજ મળતા આવિયે છિયે,
"જો આપણે ધર્મશાસ્ત્રનાઉપર આધાર રાખિયે તો રોગીની કલ્પના
"અને ચેતનારૂપદ ઉપર નરકના દૂતોની એ સ્વતંત્ર સત્તા હતી એમ જ-
"ણાઇ આવેછે. ખરી વાત આ પ્રમાણેજ હતી એમ માનવાને મને પો-
"તાને વધારે અડચણ માલમ પડતી નથી. તર્કવાદ માનનારાઓ શ્રદ્ધામાં
"કાચા હોયછે એમ હું માનુછું, અને તેઓ તર્કશક્તિમાં પણ બળવાન્
"નથી હોતા, તેઓ જૂની વાતોના શકયપણા વિષેની અજમાસ, તે સમય
"ના ઇતિહાસકર્ત્તાઓની સાક્ષી છતાં પણ હવણાના સમયના અનુભવ
"ઉપરથી કરેછે. મારા વિચારનું વલણ તો એમ થયેલું છે કે, મનુષ્યોના
"તન ઉપર તેમજ તેઓના મન ઉપર નરકના પ્રેતોની સત્તા બહુજ ઓછી

---

*પાલેસ્તૈનની ઉગમણ દિશામાં એ એક પ્રાન્ત છે, તેમાં એક માણસને શેતાનનો વળગાડ થયો હતો તેનાથી સર્વે ડર ખાઈ જતા હતા. એક વાર તે ભટકતો હતો તેવામાં તેને ખ્રિસ્ત મળ્યો અને શેતાનને નીકળી જવાને આજ્ઞા કરી ત્યારે શેતાને વિનતિ કરી કે, આ ડુકરોના ટોળામાં આજ્ઞા હોય તો પેસું? ખ્રિસ્તે હા કહી. તેથી તેણે ડુકરોમાં પ્રવેશ કરયો એટલે પછી ડુકરો સમુદ્રમાં દોડી જઈને મરણ પામ્યાં અને શેતાનના બસવાથી પેલો માણસ સુખી થયો.

"થઇ ગઇ છે, અને તે જ્યારે પ્રભુના પુત્રે પોતાનું મહાકાર્ય સાધ્યું
"ત્યારે મનુષ્યના પગ નીચે શેતાનને છેલ્લી વારની કચરી નાંખવાની જે
"તેની ઇચ્છા તેના એક પ્રારંભ દાખલ તે હતું; તથા આ બનાવ બનતા
"પેહેલાં મનુષ્યો નરકના ચરોની ઇન્દ્રિયગોચર નિર્બાધ સત્તા નીચે હતાં
"તેમાંથી તે દિવસથી તેઓ મુકત થયાં છે. જ્યારે સિતેર જણ આપણા
"ખ્રિસ્તની પાસે આવીને તેમના આનંદની વાત કેહેવા લાગ્યા, કે તમારા
"નામથી અમે શેતાનને વશ કરી શકયા છિયે, તે સમયે તેણે ચમત્કારિક
"કથન કર્યું છે, તે ઉપરથી પણ ઉપરની વાતનું સૂચન થાયછે. તેણે તેઓને
"કહ્યું કે, 'આકાશમાંથી વીજળીની પેઠે શેતાનને પડતાં મેં જોયો.' આપણા
"ખ્રિસ્તે તેને પોતાની સત્તાના આકાશમાંથી પડતો જોયો; ત્યારે જે સત્તા
"તેણે બોધ તેની અસર હવે વધારે વાર જોવામાં આવે નહિ તેમાં શી
"નવાઇ છે? આ વિષય સંબંધી વધારે ચોકશી કરયાવિના ઉપરના સામાન્ય
"ધોરણો ઉપરથી, વળગાડ એ નામ જેવો અર્થ સૂચવે છે તે પ્રમાણે ખરે-
"ખરો હતો; અને પ્રથમકાલિક ખ્રિસ્તયન મતમાં પણ સામાન્યપણે તે
"પ્રસારેલો હતો અને હું તો તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખું છું તથા તમો સર્વેને
"તે પ્રમાણે રાખવાની ભલામણ પણ કરૂં છું."

એક આધુનિક [1]ગ્રંથકર્તા કેહેછે કે, "આ વિષયનો આ પ્રમાણે વિ-
"ચાર કરવામાં એક ખામી છે તે હજી પણ કાહાડી શકાય એમ છે; તે એ
"કે, જો આ વલગાડ એ જૂદા પ્રકારના ચિત્તવિભ્રમ કરતાં પણ કાંઇ
"વધારે છે તો હવણાં ભૂતગ્રસ્તો નથી એમ કેમ બનેછે? અને જગત-
"માંથી તેઓ છેક જતા રહ્યા છે પણ હવે એકે નથી એવીજ ધારણા સિદ્ધ
"કરવાને બાકી રહેલી છે. * * *

"ચિત્તભ્રમ અને મૂર્છાવાયુના ઘણા બનાવોમાં ભૂતગ્રસ્તોને ઘણી મ-
"ળતી આવે એવી એક સ્થિતિ થાયછે, પણ રોગી અને સામાન્યપણે વૈદ્ય
તેની ગણના જૂદા પ્રકારમાં કરેછે."

અમે નીચે એક ઉતારો આપિયે છિયે તેથી આ વિષયનો ઘણો ખ-
રો ખુલાસો થઇ જાયછે:—

---

૧ આ વિષેના વિગતવાર વર્ણન માટે ટ્રેન્ચે ચમત્કાર (Miracles) વિષે લખ્યું છે તેમાં ગડરાના ભૂતગ્રસ્તો વિષેનું પ્રકરણ છે તે જૂઓ.

"વળી વિશેષ, પ્રભુનો પુત્ર દેહ ધારણ કરીને આવ્યો તેથી નરકની "સત્તા ઘણી ટૂટી ગઇ એમાં આપણે સંશય કાઢાડી શકતા નથી; અને "એનીજ સાથે શૈતાનની સત્તા ઉપર દાબ બેસારવામાં આવ્યો; વીજ "લીની પેઠે શૈતાનને આકાશમાથી પડતા મેં જોયું,' બાપટીઝમ આપવા- "થી અને ધર્મપુસ્તકને ઉપદેશ કરવાથી તેનો કોપ અને બલાત્કાર ઘે- "રાઇ ગયાછે, અને તેના અટકાવ કરવામાં આવ્યો છે. હવણાં પણ મૂ- "ર્તિપૂજકોની ભૂમિમ તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જ્યાં શૈતાનને શાન્તપણે "જઈને બેસવા વારો મળ્યો નાહોતો, પણ જ્યા ખ્રિસ્તના ધર્મપુસ્તકના "પ્રથમ પ્રવેશ થવાથી અજવાળા અને અંધારા વચ્ચની લડાઇના મ- "હાન પરિણામદર્શક ભેદને માર્ગ મળતો હતો ત્યાં પણ જૂદી રીત થઇ "છે. ત્યાં તો આવાં દુષ્ટ પિશાચ, પછી એટલાં બધા કે એ કરતાં ઓછાં "હોય એવી આશા રાખવામાં આવેજ. લ્યુથેરન પાદરી શેનિયસે હિંદુસ્થાનથી "ઘણું રાસિક લખાણ કરી મોકલ્યુ છે; તેમા પોતાના અનુભવની વાત એવી "લખી છ કે,–દેશી ક્રિશ્ચિયનોં તેમાં વળી ઘણાક તો ખરા ક્રિશ્ચિયનો પ્રમાણે "વર્તતા નથી એવાછે, તોપણ મૂર્ત્તિપૂજકોના આત્મા ઉપર અને શરીર ઉપર "શૈતાનની સત્તા ચાલેલી વારેવારે જોવામાં આવેછે તેવી તેમનામાં જો- "વામાં આવતી નથી; અને એક ચમત્કારિક દાખલો આપીને તે બ- "તાવેછે, અને તે એવો કે જેમાં ઠેઠ સુધા પોતાના જોવામાં આવ્યું છે. "તે એ કે, અંધારાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તના નાગ ઉપરથી જે હુમલો કરવામાં "આવેછે તેમાં બધા પ્રકારની પૈશાચિક ટકરો બહુ જોમ ભરેલા પ્રયત્નથી "ચલાવવામાં આવેછે, તેજ પ્રમાણે જે માણસોને પૈશાચિક ઇચ્છાનાં લા- "ગલાંજ સાધન કરી મૂકેલાં હોયછે તેમની મારફત સત્યતા તોડી પાડવાના "પ્રયત્નો લાગુ કરવામાં આવેછે."

તો પણ એક બીજો ગ્રંથકર્ત્તા* કહેછે કે, "આવા વળગાડ એ- "કલ ચુસ્ત મૂર્તિપૂજકોમાજછે એમ નથી. જેઓએ તરતજ ક્રિશ્ચિયન "ધર્મની કબૂલણી લેવા માંડી હતી તેઓમાં, અને વધારે મુદતથી ક્રિશ્ચિ- "યન થયેલા એવા કેટલાક દરિયે નાં પણ વળગાડના ચાલતાં આવેલાં

* The Rev. R. Caldwell B. A. in his Sketch of the Tinnevelly Shanars.

"ચિન્હ, જે પ્રમાણે શાનાર લોકો માને છે તે પ્રમાણે જોવામાં આવેલાં,
"એવા ઘણા દાખલા મને મળી આવ્યા છે. ટીનેવલીના ઘણા ખરા પા-
"દરિયોને જે અનુભવ થયેલો તેની સાથે મને લાગેછે કે આ બળતું
"આવેછે. વળગાડવાળામાંથી ભૂતને કાઢાડી મૂકવાની ચાલતી રીત પ-
"માણે, ભૂત કાઢાડવાનો પ્રયત્ન કરવા ની સત્તા, તેનાં સગાંવાદાલાંને નથી
"એમ તેઓ સમજેછે. એટલા માટે યુરોપિયન ઉપાય કામે લગાડીને
"ભૂત કાઢાડવા સારૂ કેટલીક વાર પાદરિયોને તેડાવેછે. તેઓ જ્યાં અ-
"જમાસ કરવાને ગયેલા છે ત્યાં ઘણું કરીને પોતાની તેમજ લોકોની ખા-
"તરી થાય એવી રીતે જય પામેલા છે. કેટલાક ભૂત તો જેઓને વળગ્યાં
'હોય તેમનામાંથી નાસિના બળથી અને ઉપાયથી રેહેતાં રેહેતાં નીકળી
"જાયછે; પણ ઘણી વાર તો તેમને કાઢાડવાનો ખરેખરો અસરકારક ઉ-
"પાય ઉલટી કરાવનાર અર્ક થઇ પડેછે."

"મૂર્તિપૂજકોના દેશમાં ભૂતના ખરેખરા વળગાડ કદિ બનતા
"નથી, એમ હું તકરાર કરતો નથી. જ્યાં શેતાન નિર્બાધ સત્તા ચલાવે
"છે, અને જ્યાં ભૂતના વળગાડ વારે વારે થાયછે અને તે ખરા છે એ
"વો વિશ્વાસ સાધારણ થઇ પડ્યો છે, ત્યાં એ પ્રમાણે માનવાને કાંઇ
"આધાર હશે એમ ધારવું એ સ્વાભાવિક છે. લૈકિક ભ્રમમાં ઘણું ક-
"રીને કાંઇ ખરી વાત હોયછે. આ વિષય વિષેના પૂરાવા સારૂ મારૂં
"મન તૈયાર થઇ રહેલું છે; અને પ્રત્યેક દેશીને નજરે જોનારાઓએ કહેલા
"ચમત્કારિક દાખલા ઉપર વિચાર કરતાં એવા પ્રકારનું કોઇ દિવસ કાંઈ
"જોવાને મેં આશા રાખી હતી; પણ એ વિષેનાં વિશેષ ચિન્હ જોવામાં
"આવે એવા લાગ મેં ભૂત પૂજનારા લોકોમાં લગભગ બાર વર્ષ સુધી-
"ની લાંબી મુદત સુધી જોયા પણ હજી લગણ મને મળ્યા નથી. એક
"શક ભરેલા દાખલા વિના, મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સર્વે
"બ્રિટિસ અને અમેરિકન પાદરિયોનો આવોજ અનુભવ થયેલો છે. આ-
"પણા જર્મન ભાઇયો વધારે ભાગ્યશાળી જણાયછે."

અમે આ ઠેકાણે એટલું વધારિયે છિયે કે મિ૦ કાલ્ડવેલ અને તે-
ના મિત્રોએ સો વર્ષ તો ઘણાજ પૂરાવાની ઇચ્છા કરી છે.

પ્રકરણ ૧૦

મરણ પછીની ગતિ—અધોલોક, સ્વર્ગ, મોક્ષ.

અગ્નિદાહ દેવામાં આવેછે તે દિવસથી રોજ સાંજે, મરનારને ઘેર બેસવાને લોકો આવેછે; તે વેળાએ બ્રાહ્મણ ગરૂડપુરાણ વાંચેછે. તેમાં મરણ પછી જીવની ખરેખરી ગતિ થવાની તેની પરીક્ષાનાં સાધન વિષે શ્રીકૃષ્ણે ગરૂડને કહી [૧]સંભળાવ્યુંછે; એમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુંછે કે, કે-

---

૧ નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ ઋષિઓ યજ્ઞ માટે એકઠા થયા હતા, તેની સમાપ્તિની વેળાએ મુખ્ય પૌરાણિક જે સૂત હતા, તેમને બીજા ઋષિઓએ પૂછ્યું કે, પ્રાણીના મરણ પછી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે તે વિષે ઘણા મતભેદ છે, તેમાંથી ખરૂં શું છે ને સમજવો. આ ઉપરથી, શ્રી કૃષ્ણ અને ગરૂડનો આ વિષે સંવાદ થયેલો તે સૂતે કહી સંભળાવ્યો છે.

ગરૂડપુરાણ, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન-મહર્ષિ શ્રી વેદવ્યાસ પ્રણીત છે તેના ઉત્તરખંડમાં પ્રેતખંડ છે તેના ૪૫ અધ્યાય છે તેમાં આ વિષેનું કથન આવેછે. બીજું પુસ્તક ગરૂડપુરાણનો સારોદ્ધાર એવા નામનું છે તેના ૧૬ અધ્યાય છે. ઝુંઝુણૂ નગરના શ્રી શાર્દૂલ મહીપતીના પુરાણી મિશ્ર શ્રી સુખલાલજીના પુત્ર હરિનારાયણના પુત્રે રચ્યું છે. અને બીજું એક એજ નામનું છે તેના ૧૦ અધ્યાય છે.

કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે, જેમ ખડમાકડી (તૃણ જલૌકા) પોતાના આગલા પગ પ્રથમ ગોઠવ્યા પછી પાછળના પગ ઉપાડેછે, તેમજ, પ્રાણીનો જીવ, એક ખોળિયું મૂકીને તરતજ બીજા ખોળિયામાં પ્રવેશ કરેછે. બીજા કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે, મરનારની પછવાડે પિંડ આપવામાં આવેછે તેમાંથી નવો દેહ રચાયછે તેમાં જીવને પ્રવેશ કરવો પડેછે, અને તેને દેહ દ્વારાએ કર્મજન્ય નાના પ્રકારના દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

પ્રાણીનો મરણનો સમય થાયછે ત્યારે તેને દૈવી દૃષ્ટિ થાયછે, એટલે તે યમદૂતને પ્રત્યક્ષ દેખેછે, તેમજ આ લોક તથા પરલોક તેને દૃષ્ટિ ગોચર થતા હોય એવો આભાસ થાયછે. આવા આશ્ચર્યજનક બનાવથી તેનાથી કાંઇ બોલી શકાતું નથી. યમદૂતો હાજર હોવાને લીધે, તેનો ઈન્દ્રિયસંઘાત વિકલ થઈ જાયછે; ચૈતન્ય જડ થઈ જાયછે; અને તેના પ્રાણ પોતાના સ્થાનથી ખસવા માંડેછે, શ્વાસ નિજસ્થાનથી ચલાયમાન થાયછે; તેમજ તેનો એક ક્ષણ, આ સમયે, કલ્પ જેવડો થઈ પડેછે; અને તેને જાણે ૧૦૦ વિંછી દંશતા હોય

ટલાક જીવ તો લાગલાજ સ્વર્ગમાં જાયછે. કેટલાક, મોક્ષ પામેલાની સાથે જરા ઓછાં નાશવાન સુખ ભોગવેછે. આવા પ્રસાદવાન જીવ વિષે અમે આગળ ઉપર લખીશું, પણ હવણાં તો, જે ઘણા જીવ યમના ધસાઇ ગયેલા દ્વાર ભણીને રસ્તે અથડાયાં કરેછે તેઓ વિષે લખિયે છિયે.

જે માણસોએ ઉપરના ગમે તે લોકમાં પ્રવેશ કરવાનો પોતાનો ખરો હક મેળવી રાખ્યો નથી તેઓના જીવને મોતની છાયાની બીણમાં થઇને યમરાજના ન્યાયાસન આગળ રજુ થવું પડેછે. તેઓએ જે પ્રમાણે સુકૃત કે દુષ્કૃત કરયાં હોયછે તે પ્રમાણે તેઓને તેમના પ્રવાસમાં સુખ કે પછી નાના પ્રકારનું દુઃખ સહન કરવું પડેછે; પુરાણ રચનારાઓનો દેખીતો અભિપ્રાય એમ જણાયછે કે, મનુષ્ય પ્રાણીના મન ઉપર તેની આશા કરતાં ભય વધારે સેહેલાઇથી અસર કરેછે; તેઓએ ઘણું કરીને સર્વ ભય વિષેનુંજ વર્ણન આપેલું છે.

એવી પીડા થાય છે; આવા પાપીના પ્રાણવાયુ અધોદ્વારથી નીકળ જાયછે. નગ્ન ભયંકર દેખાવના ક્રોધયુક્ત દૃષ્ટિવાળા; યમપાશ તથા દંડ ધારણ કરીને દાંત કકડાવતા; ઉર્ધ્વ કેશવાળા; કાગડાના જેવા કાળા; વક્રતુંડવાળા નખાયુધ, યમદૂતને જોઈ તેના મનમાં અતિત્રાસ ઉત્પન્ન થાયછે. અંગુષ્ટ પ્રમાણનો પુરૂષ (જીવ) હાહાકાર કરતો શરીરમાંથી બાહાર નીકળેછે એટલે યમદૂત તેને ગ્રહી લેછે, ને જીવ પોતાનું શરીર જોતો રહેછે. પછી યાતના દેહમાં તે જીવને ઘેરીને પાશ ગળે બાંધી દીર્ઘ માર્ગે, અપરાધીને જેમ રાજભટો લઈ જાયછે તેમ, બે યમદૂત રસ્તામાં નરકનો ભય બતાવતા તેની તર્જના કરતા તેને લઈ જાયછે. બે અથવા ત્રણ મુહૂર્ત્તમાં તેને યમ પાસે પોહોચાડેછે. પછી તેને આકાશ માર્ગે થઈને જ્યાં તેનું શબ પડયું હોયછે. ત્યાં પાછો આણેછે, એટલે તેને પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા થાયછે પણ તેમ યમદૂત કરવા દેતા નથી તેથી તે રૂદન કરેછે.

આતુર સમયે પુત્રે અષ્ટ મહાદાન તથા પાછળથી પિંડ આપ્યા હોય તેનું ભક્ષણ કરેછે, તથાપિ તેને તૃપ્તિ થતી નથી; જેની પછવાડે પિંડદાન આપવામાં આવતું નથી તે પ્રેતરૂપ થઈ અતિ દુઃખ પામતા નિરજન્ય અરણ્યમાં કલ્પ પર્યંત ભટકતા ફરેછે, પાપ કર્મ કરયાં હોય તેનું ફલ ભોગવ્યા વિના તેનો ક્ષય થતો નથી, અને યમયાતના ભોગવ્યા વિના તેને મનુષ્ય દેહ

તેરમા પછી, નવું શરીર પામેલા પ્રેતને યમદૂતોજ યમપુરીનો રસ્તો પકડાવેછે; બાતકી જીવ હોયછે તેને તો યમદૂતો રસ્તામાં ત્રાસ ઉપજાવીને અને નાના પ્રકારની પજવણી કરીને કાયર કરી નાંખેછે, તેઓ પ્રેતને કેહેછે કે, "ચાલ દુષ્ટાત્મન્! ઉતાવળો, અમે તને યમપુરી લઇ જઇને કુંભીપાકાદિ નરકમાં નાંખીશું!" આવા ભયંકર પ્રસંગમાં તેમના ધમકીના બોલ સાંભળતો અને પોતાનાં સગાંવાહાલાંનું રૂદન જે જગત્ સાથેનું તેનું છેલ્લું બંધન, તે કાન દઇને, અંતર વધવાને લીધે તે દુઃખ ભરેલા અવાજે સંભળાય નહિ ત્યાં સુધી, સાંભળતો, હાય! હાય! કરી વિલાપ કરતો, દુઃખમય માર્ગે ચાલેછે.

પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે દશ દિવસ સુધી, મરનારના પુત્રે પિંડ આપવા જોઈયે. આ પિંડમાંથી પ્રત્યેકના ચચ્ચાર વિભાગ કરવામાં આવેછે, તેમાં બે ભાગ દેહને અર્થે છે, ત્રીજો ભાગ યમદૂતોને મળેછે, ચોથો ભાગ તેને ખાવા મળેછે. આ પ્રમાણે નવ દિવસ પિંડ પ્રાપ્તિ થયા પછી દશમે દિવસે તે પિંડમાંથી એક હાથ જેવડો તેનો દેહ બંધાય છે, એટલે માર્ગ ગમન કરવાને તે શક્તિમાન્ થાયછે, એ દેહ માર્ગમાં અશુભ ફળ ભોગવેછે.

પ્રથમ દિવસના પિંડમાંથી તેનું માથું બનેછે.
બીજા દિવસના પિંડમાંથી ગર્દન તથા સ્કંધ બનેછે.
ત્રીજાથી હૃદય બનેછે, ચોથાથી પૃષ્ઠ બનેછે.
પાંચમાંથી નાભી, છઠ્ઠાથી કેડ, ગુહ્યેન્દ્રિ, બનેછે,
સાતમાથી બે સાથળ, આઠમા અને નવમાથી જંઘા અને પાદ બનેછે.

આ પ્રમાણે દેહ બંધાયા પછી દશમે દિવસે તેને ભૂખ અને તરસ લાગે છે. એટલે અગિયારમા અને બારમાએ તેને પિંડ આપેછે. તે ખાયછે.

તેરમા પછી તે જવા માંડેછે, યમપુરી ૮૬ હજાર યોજન દૂર છે ત્યાં પ્રતિ દિવસે ૨૦૦ યોજન ચાલતો ૪૭ દિવસે યમપુરીમાં પોહોંચેછે. ત્યાં રસ્તામાં તેને ૧૬ પુર આવેછે, તેમાંનું સૌમ્યપુર અથવા યામ્યપુર પ્રથમ આવે છે. ત્યાં તે ૧૮ મે દિવસે પોહોંચેછે. એક માસનો પિંડ આપવામાં આવેલો હોય તો તેને આ સ્થાને ખાવાને મળેછે, અહિ તે પોતાનું દુષ્કર્મ કરેલું સંભારતો હાય! હાય! કરી રડેછે.

પૃથ્વીની નીચે [1]ચોરાશી હજાર યોજનને છેટે દક્ષિણમાં યમપુરી છે, એ દિશાએ થઇને દુષ્ટ જીવને લઇ જવામાં આવેછે; તેના રસ્તામાં કાંટા છવાઇ ગયેલા હોયછે તેથી પગ વિંધાઇ જાયછે; અને ધીકાવેલા ત્રાંબાના જેવી ધરતી છે. આવા દુઃખદાયક રસ્તા આવેછે તેમાં દિવસે વિસામો લેવાને ઝાડની છાયા હોતી નથી, અને અંધારાની વેળાએ તેને કોઇ દયાળુનો હાથ દોરવાને હોતો નથી. પ્રેતને આરામ કરયાવિના ચાલ્યાજ કરવું પડેછે. "હાય ! હાય ! રે મારા પુત્ર !" એમ કહીને તે પોકાર મારેછે, "મેં બ્રાહ્મણને કાંઇ દાન આપ્યું નહિ." એમ કહીને પોતાનાં પાપકર્મ સંભારેછે, યમકિંકર તેને દુઃખથી ડાટી નાંખેછે; વાંદરાને જેમ તેનો ઘાતકી રક્ષક ખેંચેછે, તેમ અકોડાતતી પ્રેતને તે ખેચેં છે. એટલે તે પોતાના મનમાં ખેદ પામીને કહેછે, "મેં બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરયું નહિ, હોમહવન કરયા નહિ; મુક્તિની જેથી પ્રાપ્તિ થાય એવા ગંગાજળનો આદર કરયો નહિ; માટે અહો ! દેહ ! તું તારાં કર્મ ભોગવ." વળી તે કહેછે કે, "જ્યાં મનુષ્ય પ્રાણી, અને પશુ પક્ષીને જળાશયની અગત્ય હતી "ત્યાં તે મેં બંધાવ્યાં નહિ; પશુને માટે ગોચર રાખ્યું નહિ, નિત્યદાન કરયું નહિ, [2]ગવાન્હિક ન કરયું; કોઇને વેદ કે શાસ્ત્ર અર્પણ કરયાં નહિ, અને મારાં સત્કર્મ કરેલા પણ મારા સ્વાધીનમાં રહ્યાં નહિ."

અઢાર દિવસ પૂરા થાયછે ત્યારે પ્રેત [3]સૌન્યપુર આવી પોહોંચે છે;

---

૧ ગરૂડપુરાણમાં મનુષ્ય લોકથી યમ લોકનું અન્તર ૮૬ હજાર યોજન છે એમ લખ્યું છે, એજ પ્રમાણે ગરૂડપુરાણ સારોદ્ધારમાં પણ છે.

૨ એક માયને એક દિવસમાં જેટલાથી તૃપ્તિ થાય તેટલું ખાવાનું. (જુવો ટીપ અંક ૫)

૩ વેદ કે શાસ્ત્રમાં કહેલા વચન મેં પ્રમાણ કરયા નહિ. અને પુરાણમાં બતાવેલા ધર્મ માર્ગનું પણ મેં સેવન કરયું નહિ (જુવો ટીપ અંક ૫).

જો મરનાર સ્ત્રી હોય તો તે કહેછે કે:—

મેં હિતકર પતિનું વચન પાળ્યું નહિ; પતિવૃત્તાધર્મ પાળ્યો નહિ; ગુરૂ એટલે સાસુ સસરા આદિ પૂજ્યવર્ગ વિષે ગારવ (સેવા) ન કરયું; વળી કહેછે કે, ધર્મબુદ્ધિથી પતિની સેવા કરી નહિ. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તપ કરયું નહિ. માટે હે દેહિન્ તું તારૂં કર્મ ભોગવ.

આ પ્રમાણે ૧૭ દિવસ સુધી તે એકલો પ્રેત, વાયુ વેગે ચાલે છે.

ત્યાં પ્રેતનો સમુદાય બહોળો થાયછે, અને વસ્તી પણ પ્રેતનીજ છે, ત્યાં આગળ પુષ્પભદ્રા નદી છે, ત્યાં આગળ એક વિશાળ [૪]ઝાડ છે તેની નીચે યમકિંકર વિશ્રામ લેવાને બેસેછે; અને પ્રેત સ્ત્રીપુત્રાદિકનું સુખ સંભારીને દુઃખી થાયછે, તેને આ ઠેકાણે તેના વારસોએ શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તો તે ખાવાને મળેછે અને બીજાને તો જ્યાં કાંઈ લઈ શકાય નહિ, અને કોઈ આપનાર મળે નહિ એવા પ્રવાસમાં, કાંઇ સાહિત્ય અગાઉથી કરી રાખ્યું નથી હોતું, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરી મરવું પડેછે.

એક બીજા પખવાડિયા પછી તે [૫]સૌરિપુર આવી પોહોંચેછે, ત્યાં જંગમ નામે રાજા રાજ્ય કરેછે, તે યમના જેવો ભયંકર છે. આ ઠેકાણે પ્રેત ઢાળો કરેછે; અને તે દિવસે તેના વારસે શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તો તે ખાવાને

૪ પ્રિયદર્શન નામનો વડ છે. આ ઠેકાણે તે શોચ કરેછે, તેને ત્યાંના યમદૂત કેહેછે કે જેનો તું શોચ કરેછે તેમાંનું અહિં તો તારૂં કોઇ નથી માટે તારાં કર્મથી જે કાંઇ તેં ભેગું કર્યું હોય તેનો ભોગ કર. હે મૂઢ! અહિંથી ચાલ.

૫ ત્રિપક્ષીનું શ્રાદ્ધ કરતી વેળાએ મળેલો પિંડ અને જળ આ સ્થાને તેને ખાવા ને પીવા મળેછે,

ઉપર જે અંક ૨-૩ ની ટીપમાં છે તે સૌમ્યપુરમાં રહી તે પ્રેત તે નીચે પ્રમાણે બોલે છેઃ—

जलाशयो नैव कृतो मया तदा ।
मनुष्यतृप्त्यै पशुपक्षितृप्तये ॥
गोतृप्ति हेतोर्नच गोचरः कृतः ।
शरीर! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् (१००)

અહિં જે જંગમ રાજા છે તે (कामरुपधृक्) સ્વેચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરે એવો છે એમ ગરૂડપુરાણમાં લખ્યું છે અને તેના સારોદ્ધાર નામના પુસ્તકમાં कालरुपधृक् એટલે કાળના જેવુ રૂપ ધારણ કરનાર એમ લખ્યું છે,

અહિં ખડ્ગના આઘાતથી પીડાયછે ત્યારે બોલે છે કેઃ—

न नित्यदानं न गवान्हिकं कृतं ।
पुस्तं न दत्तं नहि वेदशास्त्रयोः ॥
पुराणदृष्टौ न हि सेवितोऽध्वा ।
शरीर! हे निस्तर यत् त्वयाकृतम् ॥

મળેછે, ત્યાર પછી ત્યાંથી ૧નગેંદ્ર ભવન, ૨ગંધર્વ, ૩શૈલાગમ, ૪ક્રૌંચ, ૫ક્રૂ-

૧ **નગેન્દ્ર** ભવનનાં (જેમાં વિશાળ ઝાડનાં ઝુંડ છે.) રસ્તામાં **રૌન્દ્રવન** (અસિપત્ર આદિ) આવેછે. આ સ્થાને નિર્દયો એને ખેંચેછે તેથી દુઃખ પામેછે. બે મહિને અહિં પોહોંચેછે. અને બે માસનો માસિયો (દ્વૈ માસિક) તેના વારસ કરેછે તે વેળાએ પિંડ આદિ આપેલું હોય તે અહિ તેને મળેછે અને તેનું તે ભક્ષણ કરેછે. પછી ત્યાંથી આગળ યમકિંકર ગંધર્વ નગર ભણી લઈ જાયછે.

૨ આ નગર વેગળેથી દૃશ્યમાન્ છે પણ સમીપ આવતાં તે અદશ્ય થઇ જાયછે માટે એનું નામ **ગંધર્વ** નગર રાખ્યુંછે. આ ઠેકાણે તે ત્રીજે માસે આવી પોહોંચેછે, અને ત્રૈમાસિક પિંડ આપવામાં આવેછે તે ખાયછે.

૩ ચોથે મહિને પ્રેત **શૈલાગમ** નગરમાં આવેછે (શૈલ+આગમ=પથ્થરનું ત્યાં આવવું એટલે વર્ષવું થાયછે. માટે એવું નામ પાડયુંછે) આ સ્થાને નિરંતર પથ્થરનો વર્ષાદ થાયછે. ચતુર્થ માસિક શ્રાદ્ધ વેળાએ આપેલા પિંડ આદિ પ્રેતને આ સ્થાને ખાવાને મળેછે. અહિ તે બોલેછે કે,

न ज्ञानमार्गो नच योगमार्गो
न कर्ममार्गो नच भक्तिमार्गः
न साधुसंघात् किमपि श्रुतंमया
शरीर! हे निस्तर यत् त्वयाकृतम् [१११]

જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, અને ભક્તિમાર્ગનું હે શરીર, તેં સેવન કર્યું નહિ; તેમજ, મેં સાધુના સમુદાય પાસેથી પણ કાંઇ (ધર્મમાર્ગ) સાંભળ્યો નહિ, તો તું તારૂં કરેલું ભોગવ.

૪-૫ **ક્રૌંચપુરમાં** પાંચમે માસે આવેછે એમ સારોદ્ધારમાં લખ્યું છે અને સાડાપાંચ માસે **ક્રૂરપુરમાં** આવેછે એમ જણાવ્યુંછે પણ ગરૂડપુરાણમાં પાંચમે માસે **ક્રૂરપુરમાં** આવેછે અને સાડાપાંચ માસે **ક્રૌપુરમાં** આવેછે એમ લખ્યું છે. આ સ્થાને પાંચ માસનું શ્રાદ્ધ તથા ઉન છમાસી કરવામાં આવેછે તે વેળાએ આપેલા પિંડ જલ ખાવા પીવાને મળેછે. આ સ્થાને પીટાથી કપાયલો પ્રેત આ પ્રમાણે વિલાપ કરેછેઃ—

हा मातर्हापितभ्रातिः सुताहाहाममस्त्रियः [११२]
यष्माभिर्नोपदिष्टोऽहमवस्थाप्राप्तईदृशीम्

૨પુર થઇને વિચિત્ર નગર આવો પોહોંચેછે. તેમાં રસ્તામાં રૌદ્રવન જોઇને રૂદન કરેછે પત્થરોનો વર્ષાદ તેના ઉપર વર્ષેછે, અદૃસ્ય હાથથી તેના ઉપર માર પડેછે. ત્યાં વિચિત્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરેછે તે યમનો ભાઇ થાયછે. જ્યારથી પ્રેત વિચિત્ર નગર છોડેછે, ત્યારથી તેના પ્રવાસના અતિ દુઃખદ ભાગનો પ્રારંભ થાયછે,

હવે તે વૈતરણી નદીને માર્ગે ચડેછે. વળી અસિપત્ર વન એટલે જે વનના ઝાડનાં પાંદડાં તરવારના જેવીધારનાં અને લાંબાં હોયછે, તેનો ત્રાસ સહન કરવો પડેછે.

શ્રીકૃષ્ણ કહેછે કે "વૈતરણી નદી મહાભયંકર છે. પ્રેત એને કિનારે આવેછે કે તે જોઇને ત્રાશી જાયછે; એની પોહોળાઇ એક સો યો-

---

હે માતા ! હે પિતા ! હે ભાઇયો ! હે પુત્રો ! અરે મારી સ્ત્રિયો ! તમે મને શીખામણ દીધી નહિ તેથી મારી આવી અવસ્થા થઈ. આવું સાંભળીને યમદૂત તેને કહેછે કે:—હે મૂર્ખ ? તેં તારાં કર્મથી મેળવેલું ચિર કાળ સુધી આ માર્ગમાં ભોગવ. તારા માતા પિતા, સ્ત્રી પુત્ર અને મિત્ર અહિ ક્યાં છે ? પછી એક ઘડી આ સ્થાને રહીને તે વિલાપ કરતો ચાલેછે.

૬ વિચિત્ર નગર અથવા ચિત્રભવનમાં છઠે માસે આવે છે. ત્યાં વિચિત્ર રાજા છે તે યમનો અનુજ (નહાનો ભાઈ) થાયછે. આ સ્થાને છ માસીનો પિંડ તથા જલઘટ મળેછે તે ખાઇ પીને આગળ ચાલેછે, અને તે પ્રાસ (ભાલા) ની અણીથી પીડાયલો વિલાપ કરેછે કે:—

माताभ्रातापितापुत्रः कोऽपिमेवर्ततेनवा
योमामुद्धरते पापं पतन्तं दुःखसागरे.

હું જે દુઃખ દરિયામાં પડેલો પાપી છું તેનો ઉદ્ધાર કરવાને મા, ભાઈ, પિતા, પુત્ર કોઇ છે કે નથી !

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો, તરણી નદી આગળ આવી પોહોંચેછે, ત્યાં કૈવર્ત (ખારવા) આવીને કહેછે, વિતરણ એટલે ગાયનું દાન તેં કર્યું હોય તો તે પુણ્યથી તરી શકાય એની આ વૈતરણ નદી પાર ઉતરવા આ વાહાણ આણ્યુંછે. આવું વચન સાંભળીને પ્રેત અરે દૈવ ! એમ કહેતો દાન દીધું નથી તેથી રડેછે, અને નદીમાં ડચકાં ખાયછે. માછલાને બડિષ (કાંટાએ લોટ વળગાડેલો હોયછે તેથી, મચ્છીમાર ખેંચેછે તેમ પ્રેતને અધર રહેલા યમદૂત મ્હોમાં કાંટા નાંખીને ખેંચે એટલે વિલાપ કરતો ખેંચાતો પાર જાય છે.

જનારી છે, તેની રેતી માણસના માંસની બનેલી હોયછે, અને મનુષ્યનું લોહી અને પરૂ આદિથી તે ભરેલી વેહેછે, તે જેમ દેવતા ઉપર માખણ તાવતાં ઘીણ આવે તેમ દીસેછે; તેના કિનારા હાડકાંના છે; તે ઘણી અગાધ અને દુસ્તર છે, તેમાં તે પાપી નીચે જાયછે અને ઊંચો આવેછે, કીડા અને જુવોનો તેમાં પાર નથી; તેમાં વિકરાળ મગર અને ઘોર પક્ષિયો હોયછે, તે પક્ષિયોની પાંખોનો જેટલો છાયડો પડે તેવિના છાંયડો પણ હોતો નથી, લાં ગીધ પક્ષી હોયછે તેઓની ચાંચો તીક્ષ્ણ હોયછે," ભયંકર દેખાવથી કૃષ્ણ જેમ ત્રાસી ગયા હોય તેમ ગરૂડને કેહેછે કે, "અહો ગરૂડ ! જગત્પ્રલય વેળાએ જેમ બારે સૂર્ય તપે તેમ તે ઠેકાણે અગ્નિ વર્ષેછે. આવા કમકમાટ ઉપજાવે એવા ઠેકાણામાં કેટલાક પાપિયોને અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જેઓએ વૈતરણી ઉતરવાનું સાધન મેળવી રાખ્યું નથી હોતું તેમને, સદાકાળ ત્યાં રેહેવું પડેછે; અને બીજાઓને કેવર્ત્ત મછવામાં બેસારીને પાર ઉતારેછે.

જે પ્રેત વૈતરણી નદીના ભયંકર સ્થાનમાંથી બચીને આવેછે તેને [૭]બહ્વાપદ, [૮]દુઃખદ, નાનાક્રંદ, સુતપ્ત, ભવનસીતાઢય, રૌદ્ર, પયોવર્ષણ અને બહુ-

---

૭ સાતમે મહિને તે બહ્વાપદપુરમાં જાયછે ત્યાં સાતમા મહિનાના શ્રાદ્ધના પિંડ આદિનું ભક્ષણ કરેછે. અહિ પરિઘ (ભૂંગળ) ના પ્રહારથી પીડાતો તે બોલેછે કે મેં કોઈને દાન દીધું નથી, હોમ હવન નથી કર્યા, તપ નથી કરયું, તીર્થસ્નાન નથી કરયું અને કોઈ પ્રકારે પોતાનું હિત થાય એવું કરયું નથી માટે હે મૂઢ જીવ ! જેવું કર્મ કરયું છે તેવું ભોગવ.

૮ આઠમે માસે આકાશમાં ચાલતો પ્રેત દુઃખદપુરમાં આવેછે. ત્યાં આઠમા માસના શ્રાદ્ધના પિંડ ખાયછે. ત્યાંથી ચાલી નવમા માસમાં નાના ક્રંદ નામના પુરમાં આવેછે. આ સ્થાને તેને મુશલનો માર મારેછે. નાના પ્રકારના આક્રંદ કરતા દારૂણ ગણોને જોઇને પ્રેતનું હૃદય શૂન્ય થઈ જાયછે, અને દુઃખથી રડેછે. પછી સુતપ્તભવનમાં આવેછે, ત્યાં એને હલથી માર મારેછે અને દશમા માસના શ્રાદ્ધનો પિંડ ખાયછે તોપણ તેથી તેને સુખ થતું નથી. ૧૧ મે માસે રૌદ્રપુરમાં આવેછે. રસ્તામાં તેના વાંસામાં માર મારવામાં આવેછે ત્યારે કેહેછે કે ઉત્તમ પથારીમાં જે પીઠ પડતી તે ક્યાં અને પીઠે પડતો આવો માર ક્યાં ? સાડા અગિયાર માસે તે પયોવર્ષણ પુરમાં આવેછે. ત્યાં એને હુહાર (કોહોવાડા) નો માર મારેછે એટલે કેહેછે કે, મારા ચાકર મારા મરતક

ભોતિપુરમાં વાસ કરવો પડેછે. આ છેલ્લાપુરમાં એક વર્ષ થઈ રેહેછે ત્યારે આવી પોહોંચેછે. સોળ શ્રાદ્ધથી આ ઠેકાણે એને હસ્ત જેવડું ૯શરીર પ્રાપ્ત થાયછે અને આટલી વાર સુધી જે જૂના શરીર સહિત એને પ્રવાસ કરવો પડયો હતો તે નાશ પામી જાયછે; જેમ કે રામની સાથે પરશુરામે હથિયાર ઉપાડ્યાં એટલે તેનામાંથી દેવતાઇ અંશ જતો રહ્યો તેમ."

આ સમયે જો સપિન્ડ શ્રાદ્ધ થયેલું હોયછે તો ઘણા જણ મુક્તિ પામી જાયછે. જીવ બહુભીતિપુરમાં રેહેછે ત્યાં તેણે જો પૃથ્વી ઉપર પુણ્ય કરેલું હોયછે તો તે પ્રમાણમાં તેને ઓછું દુઃખ ભોગવવું પડેછે.

એક મંજલ આગળ ચાલેછે એટલે જીવ યમપુરીમાં આવી પોહોં-

ઉપર સુગંધી તેલનું મર્દન કરતા હતા તે ક્યાં? અને આ યમનાકિંકર ક્રોધથી મસ્તક ઉપર માર મારેછે તેની વ્યથા ક્યાં? આ સ્થાને પ્રેતને દુઃખદાયક થઇ પડે એવા મેઘ વર્ષે છે. ત્યાં ઉનાબ્દિક (ઉનવર્ષી) શ્રાદ્ધના પિંડનું ભક્ષણ કરેછે. અને જ્યારે વર્ષપૂરું થાયછે ત્યારે **શીતાઢ્યનગર**માં જાયછે. અહિ છરીથી તેની જીભ કાપવામાં આવેછે, આ સ્થાને હિમ કરતાં પણ સો ગણી ટાઢ પડેછે તેથી પીડા પામતો અને ભૂખથી પીડાતો પ્રેત દશે દિશા ભણી જુવેછે કે કોઇ પણ મારો બંધુ અહિ ઉભો છે કે જે મારું દુઃખ ટાળે. આ વેળાએ તેને યમકિંકર કહેછે કે તેં જો કાંઇ પુણ્ય કરયું હોય તો તારું દુઃખ ટળે. વર્ષીના શ્રાદ્ધના પિંડ ખાવાથી તેને ધીરજ આવેછે.

૯ આ શરીર હસ્તપુર જે જેને પ્રાપ્ત થયું છે તે શરીરથી દુઃખ ભોગવતો આવેછે. પૃ. ૪૯૬ ની ટીપમાં છે એ વાત પુસ્તકને આધારે છે માટે આ ઠેકાણે અંગ્રેજીમાં લખતાં ભૂલ થયેલી જણાય છે, અથવા તો કોઈ બીજા પુસ્તક ઉપરથી લીધું હશે, કેમકે આ સમયે તેને કર્મ ભોગ માટે યાતના દેહ પ્રાપ્ત થાયછે, તે પોતાના શરીર સદૃશ થાયછે, અને તેમાં અગુષ્ઠમાત્ર જીવ જે ૧૭ તત્વનાલિંગ શરીરનો અભિમાની છે તે પ્રવેશ કરેછે, અને તે ખેચર એટલે અદ્ધર ગતિ કરનાર થાયછે. આવું શરીર પ્રાપ્ત કરેલું એવો જીવ યમદૂતની સાથે યમપુરીમાં જાયછે.

યમપુરીના ચાર દરવાજા છે તેમાંથી દક્ષિણ દ્વારના માર્ગનું આ વર્ણન છે.

મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં શેળભેળ લખાણ છે તેનો ક્રમ સમજવા માટે આ સ્થાને વિસ્તાર આપવામાં આવ્યો છે.

ચેછે, તે વિસ્તીર્ણ, એક હજાર યોજનની છે, તેના દ્વાર આગળ ચિત્રગુપ્તનું સ્થાન આવેછે, તેને લોહેાડાની ભીંતેા છે. યમનેા આ સેવક એક મેાતીથી મઢી લીધેલા ભવ્ય આસન ઉપર બેસેછે; અને આરેબિયન લેાકેાના અદ્ભુત અઝરાયેલની પેઠે માણસનાં સારાં ખેાટાં સર્વે કર્મ નેાંધી રાખેછે. એના સ્થાનની પાસે મનુષ્યને દુઃખ દેનારા તેના હાથ નીચેના સેવકેા જ્વર, લૂતા, વિસ્ફેાટક, કેાઢ, શીતળા અને બીજા સર્વે રેાગ વસેછે.* એ સર્વે ચિત્રગુપ્તના હાથ નીચેના સેવકજન છે અને દ્વારપાળ છે. તે તેની સૂચના પ્રમાણે જીવને નરકનેા રસ્તેા બતાવેછે.

યમપુરીમાં ગાંધર્વ અને અપ્સરાઓ વસેછે. બ્રહ્માના તેર પુત્ર †શ્રવણ ત્યાં દ્વારપાળ છે. તેઓ દૂરનું શ્રવણ કરી શકે અને વેગનું જોઇ શકે એવી શક્તિ ધરાવેછે, અને સ્વર્ગ, મૃત્યુ તથા પાતાલમાં ફરેછે. ચિત્રગુપ્તના આવા પ્રકારના દ્વારપાલ, મૃત્યુલેાકનાં કર્મથી તેને સદા જાણીતેા રાખેછે. તેઓની સ્ત્રિયેાની શક્તિ પણ એવાજ પ્રકારની છે. કેાઇ ગમે એટલી ન્હેાટાઇથે પેાહેાંચે તેાપણ, આવી લાલચેાથી લલચાયા વિના

---

* જેમ અસલને વારે એસીરીઅસના ધણી વારના પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજાના રાજ્યમાં ઉમરાનેજ ન્હેાએ અને મુખ્યત્વે કરીને ઓરકસના સંકટમાર્ગમાં ખેદ અને પ્રતિહિંસકેાએ પેાતાનેા ઉદ્વેગનેા માળેા બાંધ્યેા છે, અને અહિયાં નજરેા, ખેદયુક્ત વૃદ્ધાવસ્થા, ત્રાસ અને ખેાટાં કર્મ કરાવનારી ભૂખ, એક નીચી પંક્તિની દરિદ્રતા અને જોતાં ત્રાસ ઉપજે એવા આકારેા એઓનું રેઠાણ છે.

† બહુ ભીતિપુરથી ૪૪ યેાજન છેટે ધર્મરાજપુર છે, તેમાં પાપિયેાના અનેક પ્રકારના હાહાકાર થઈ રહેલા છે. તેને જોઇને પેલેા પાપી જીવ પણ હાહાકાર કરે છે તે સાંભળી યમરાજાના પુરચારી લેાકેા ધર્મધ્વજ નામના પ્રતીહારને તેના આવવાની જાણ કરેછે એટલે ચિત્રગુપ્તની આગળ તેની કરણી વિષેનેા વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવેછે. તે સાંભળીને ચિત્રગુપ્ત ધર્મરાજાને નિવેદન કરેછે. ધર્મરાજા યથાયેાગ્ય સર્વનાં કર્મ જાણેછે તેાપણ તેવીજ રીતે જાણનાર ચિત્રગુપ્તને પૂછેછે અને ચિત્રગુપ્ત શ્રવણને પૂછેછે. જો મરણ પામી આવેલેા જીવ સ્ત્રી વર્ગનેા હેાય છે તેા તેની કરણી વિષે શ્રવણની સ્ત્રિયેા જે શ્રવણી કહેવાયછે તે કહી સંભળાવેછે. તેરમાને દિવસે શ્રવણકર્મ (શ્રવણી) કરવામાં આવેછે તેથી આ શ્રવણેા સંતુષ્ટ થાયછે પણ આ ક્રિયા કરવામાં ન આવી હેાય તેા તેમને ક્રેાધ આવેછે.

રેહે નહિ એવું પુરાણોના રચનારની નજરમાં આવેલું, તે મત પ્રમાણે તેઓએ લખ્યું છે કે, ઉપર લખેલ શ્રવણો પણ તેમને દાન આપવાથી પ્રસન્ન થાયછે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને એક જે ધર્મધ્વજ કેહેવાયછે તેને જો કોઇયે સમ્ર ધાનના દાનવડે પ્રસન્ન કરયો હોય તો તે જીવની પક્ષમાં બોલેછે.

યમનો મેહેલ પચાસ યોજન લાંબો અને વીશ યોજન ઉંચો છે, તે બધો રત્ન જડીત છે; ચોગરદમ ઘંટનાદ થઇ રેહેછે; દ્વારોએ પુષ્પોના હાર ઝોકી રહેલા હોયછે; દુર્ગઉપર નિશાન ફરકી રેહેછે; અંદરની બાજુએ પ્રાતાળનો રાય વિશાળ રાજ્યાસન ઉપર બિરાજમાન થાયછે, તેની આગળ શંખનાદ કરીને પ્રાણિયોને તેમની કરણીનો ન્યાય કરવાને રજુ કરવામાં આવેછે. સજ્જનોની નજરે તો તે પ્રતાપવાન્ મહારાજા જણાયછે, પણ જે દુર્જનો છે તેઓને મહાવિકરાળ સ્વરૂપનો દીશી આવે છે; સજ્જન તેની હુજુરમાં જાયછે એટલે તે પોતાના રાજ્યાસન ઉપરથી ઉઠીને તેનો આદર સત્કાર કરેછે, અને પછી તેને સ્વર્ગમાં જવાની આજ્ઞા આપેછે; પણ દુર્જનના ઉપર ડોળા કાઢાડીને તેને પોતાના દૂતોને સ્વાધીન કરેછે કે, તેઓ તેને નરકમાં નાંખે. અને ત્યાં "તેઓ પોતાના કુકર્મ" બાળી નાંખીને ચોખ્ખા થવા સારૂ અગ્નિ કુંડમાં બળ્યાં કરે.

ચોરાશી લક્ષ પ્રકારનાં નરક છે; તેમાં રૌરવ, મહારૌરવ, તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, કુંભીપાક, અને બીજાં બધાને એકવીશ તો ઘોર નરક છે. જીવને ત્યાં શિક્ષા થયા પછી તે ચાર પ્રકારની જાતિના એકવીશ[1] એક વીશ લાખ દેહ ધારણ કરેછે, જેવા કે અંડજ એટલે ઈંડામાંથી નીપજે છે તે, ઉદ્ભિજ એટલે વનસ્પતિ જેવા નીપજે તે, સ્વેદજ એટલે જે પરસેવા આદિ પ્રવાહી પદાર્થમાંથી પેદા થાયછે તે; અને જરાયુજ જે સ્ત્રી પુરૂષના યોગથી થાયછે તે.

યમ જે જીવને ઉપરના લોકમાં મોકલેછે તેમાંથી કેટલાક સ્વર્ગ અથવા દેવલોકમાં જવા જેવા હોયછે; કેટલાક થોડા ધર્માત્મા હોયછે, તે

૧ એટલે કહાપિને એકવીશ નરક છે તે દરેકની અકેકી જાતિના અકેક લાખ હશે એવા ચાર વર્ગના ચોરાશી લક્ષ અવતાર લખેછે.

અશુદ્ધ દેવમાં રહેછે, જેવા કે શિવના ગણ, યક્ષ, ભૈરવ, વૈતાળ, ભૂત[૨]. જે સ્ત્રી ઓછી ધર્માત્મા હોયછે તે યક્ષણી, શાકિની, વગેરે થાય છે, અને દુર્ગા અથવા બીજી મેલી દેવીની સાથે રહેછે. એ મલિન દેવ પૃથ્વીની ઉપર ભુવર લોક છે તેમાં રહેછે.[૩] ભુવર લોક ઉપર સ્વર્ગ લોક છે તેનું વધારે વર્ણન આ ઠેકાણે આપવાની અગત્ય છે.

"વિદ્યાના ચમત્કાર" Curiocity of Literature એવા નામના પુસ્તકના કર્ત્તાએ, રાજાઓને દેખીતાં હસવા લાયક માનનાં પદની યાદી આપી છે તેમાં કંડિયાના રાજાનું "દેવ"નું પદ નોંધેલું છે. જ્યારે મિ૦ ડી ઇ-ઝરાયલીને રાજાનો આવો કિતાબ તરેહવાર રીતનો લાગ્યો ત્યારે લેખક તેનો સાધારણ અર્થ તેના સમજવામાં આવ્યો નથી, પણ દેવ એટલે પરમેશ્વર એવો અર્થ તે સમજ્યો છે.

---

૨ હલકા પ્રકારના ભૂત વિષે આગળ લખ્યું છે તે અને આ એક સમજવા નહિ.

૩ જૂવો મનુ અધ્યાય ૨ પદ ૭૬. વળી જૂવો "હવાના રાજ્યનો રાજા" "આ જગતના અંધકારના રાજ્ય કર્ત્તા" સેંટપાલનું ઈફીઝીયાનો પ્રતિ કથન અધ્યાય ૨ પદ. ૨, તથા અધ્યાય ૬ પદ. ૧૨. છેલ્લા વાકય ઉપર મિ. વાલપિયે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:--

"હવા અથવા સ્વર્ગની નીચેનું આકાશ દુષ્ટ પિશાચોથી વશેલું હતું એવો ઈઝરાયલ લોકોનો તથા લૌકિક અભિપ્રાય હતો તે મિ. મીડના અવલોકન પ્રમાણે સેંટપાલે માન્ય રાખેલો છે અને ધર્મ પુસ્તકનો તેને આધાર મળેલો જણાયછે."

મિલ્ટન પોતાના પ્યારેડીઝ લૉસ્ટના ૧૦ મા પુસ્તકમાં (૧૮૨, ૧૯૦) એ વિષેનું સૂચન કરેછે:—

"આ ભવિષ્ય કથનમાંથી એ પ્રમાણે નીકળ્યું, પછી બીજી ઈત્ર જે મેરી "તેના પુત્ર ખ્રિસ્તે જ્યારે હવાના રાજા શેતાનને આકાશમાંથી વીજળીની પેઠે "પડતો જોયો ત્યારે તે સાચું ઠરયું; પછી તેણે પોતાની ઘોરમાંથી ઉઠીને તેનું "રાજ્ય અને સત્તા છીનાવી લઈને ઉત્તમ રીતે તેના ઉપર જીત મેળવી અને "સ્વર્ગારોહણ કરીને, જે શેતાને બીજાઓને વશ કરી લીધા હતા તેને તેના "લાંબી મુદ્દત સુધી લઇ લીધેલા હવાના રાજ્યમાંથી કેદ કરી લીધો, તેને " તે આખરે આપણા પગની નીચે કચરી નાખશે."

દેવ એ શબ્દનો અર્થ સદા ઉપર પ્રમાણે થતો નથી. ફંડિયન રાજાઓ સિવાય, બીજા રાજાઓને એ શબ્દ લગાડેલો આપણા જોવામાં આવ્યો છે, તેમજ તેજ અર્થને મળતો Divus દિવસનો કિતાબ રોમન લોકોએ જુલિયસ અથવા અગસ્તસને લગાડેલો છે. વળી કુમારપાળ જેવા રાજાઓ જે પ્રજાને પ્રિય થઇ ગયા છે તેઓને પણ એવું પદ આપવામાં આવ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ વળી, તેનો કૃતઘ્ની ક્રમાનુયાયી જોર જુલમ ભરેલું રાજ્ય કરીને અપ્રિય થઇ ચાલતો થયો, તેને પણ બેદરકારપણે એવો કિતાબ આપવામાં આવેલોછે, તોપણ દેવ એ શબ્દનો અર્થ હિંદુના મનમાં સદા આવેછે, તે સાધારણ રીતે તો 'પૃથ્વીની ઉપર ના કોઇ લોકનો રહેવાશી. એવો છે, પણ વિશેષ ચોકસ રીતે તો સ્વર્ગના ગમે તે કોઈ રહેવાશીને લાગુ પાડવામાં આવેછે.

મોક્ષને માટે શિવ કે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરવામાં આવેછે. આગળ ના સમયમાં આ બન્ને દેવને એક બીજાની વિરૂદ્ધ ગણવામાં આવતા નહિ. ચંદ બારોટ પોતાના રાસાના પ્રારંભમાં કહેછે, "કવિયે હરિના ગુણ ગાયા છે તેજ પ્રમાણે તેણે હરના ગુણ ગાયા છે. જે માણસ ઈશ અને શ્યામને જૂદા કહેછે તે નરકમાં જશે. સર્વના કરતાં (સ્વર્ગ કરતાં પણ) જોય મહા મોક્ષ છે તેનો નારાયણની સાથે યોગ છે. જે માણસ મહેશ્વરની નિંદા કરશે, તે તેની પાસે જઇ શકશે નહિ."

પણ હાલમાં તો કોઇ પણ બન્નેની સંગાતે પ્રાર્થના કરતું નથી. તે તો એકને પકડી રહેછે અને બીજાને તેનાથી ઉતરતો ગણેછે. આ પ્રમાણે વ્યવહારમાં જોતાં કોઇ પણ હિંદુ દેવ એ શબ્દ ઈશ્વરના અર્થમાં એક કરતાં વિશેષ દેવને લગાડી શકતો નથી.

આમ છતાં પણ તેત્રીસ કરોડ દેવતા, હિંદુના શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે, તેઓ સ્વર્ગ એટલે જ્યાં ઇંદ્ર રાજ્ય કરેછે ત્યાં કરાવેલી મુદત સુધી વસેછે—તેઓ દેવતાઓથી એટલા બધા દૂર છે કે જેઓ મુક્તિ પામીને તેમનાથી આગળનું પદ પામેછે, તેમની તેઓ અદેખાઇ* કરેછે. ઇંદ્રને અમર લોકોનો રાજા એવું પદ છે, તે માત્ર બલાત્કારેજ લાગુ પડેછે. ગી-

* જુવો પ્રથમ ભાગમાં ૧૨ માપ્રકરણમાં બીજા ભીમદેવના વિષયમાં .મુચકુંદ ઉપરની ટીપ.

તામાં કહેલ્છે કે, "પુણ્ય કર્મોને લીધે તેઓ સુર રાજાના મેહેલમાં જાયછે, અને દેવતાના સરસ સ્વર્ગી પદાર્થનું ભક્ષણ કરેછે; જેઓએ આ સ્વર્ગનું ઉત્તમ સ્થાન ભોગવ્યું, પણ તેમનાં પુણ્યકર્મ જો થઇ રહ્યાં તો તે મૃત્યુ લોકમાં પાછા આવેછે+ અને તેઓની ગણના એક કવિ "ક્ષણભંગુર વસ્તુઓ વિષે કહેછે તેમાં થાયછે, તેઓની બીલ્લતી મગરૂરી એવી કરમાઇ જતી અને એવી અનિશ્ચિત છે કે થોડો કાળ તેના સ્વાહાકરી જતા દાતરડાથી સત્વર કાપી નાંખેછે."

તેઓ નિરંતર સ્વર્ગમાં વાસ કરી રેહેતા નથી, તેમજ આ મૃત્યુ લોકમાં જન્મ પામવાથી અને એવા ચોરાશી લક્ષના ફેરામાંથી બચી જતા નથી. તેઓનો સ્વર્ગમાં રેહેવાનો કાળ પૂરો થાયછે ત્યારે તેઓ પૃથ્વી ઉપર આવેછે અને તેમનું દેવ પદ પાછું મનુષ્ય પદથી ઢંકાઈ જાય છે. આ

+ સર વિલિયમ જોનસના ગ્રંથના પુસ્તકના ૧૩ મા ભાગનું પૃષ્ઠ ૨૯૫.

ગીતા, અધ્યાય ૯ મો શ્લોક ૨૦, ૨૧.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते
ते पुण्यमासद्य सुरेंद्रलोक
मश्नंतिदिव्यान्दिविदेव भोगान्
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति
एवं त्रयी धर्ममनु प्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभंते.

ત્રણ વેદ જાણનારા, યજ્ઞોથી મારૂં પૂજન કરીને સોમપાન કરવાવાળા, પાપ રહિત થયેલા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ યાચે છે, તેઓ પુણ્યનાં ફળરૂપ સુરલોક એટલે સ્વર્ગ મેળવે છે, અને સ્વર્ગને વિષે દિવ્ય દેવભોગ ભોગવેછે. તે વિશાલ સ્વર્ગલોક ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય થાય છે ત્યારે મનુષ્ય લોકમાં પ્રવેશ કરેછે. એ પ્રમાણે ત્રણે વેદે પ્રતિપાદન કરેલા કામ્ય કર્મનો આશ્રય કરવાવાળા તથા દિવ્ય ભોગની કામનાવાળા આવાગમન કરેછે (સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવેછે અને પાછા જાયછે.)

ઉપરથી, જ્યારે આકાશમાંથી ખરતા તારા હિંદુઓના જોવામાં આવેછે ત્યારે તેમના માનવામાં એમ આવેછે કે આગલ્યા જન્મમાં પુણ્ય કરેલાં તેથી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવીને કોઇ દેવ, અરેરે! પોતાની વિશેષ સુખની સ્થિતિના જેવાતેવા સ્મરણ સાથે આ પૃથ્વી ઉપર ફરી અવતરવાને આવેછે.

ઠરાવેલા કાળ સુધીજ માત્ર ઇંદ્રરાજ્ય કરેછે, અને ત્યાર પછી જે સો અશ્વમેધ કરીને ઇંદ્રાસન પામવાને યોગ્ય થયો હોય તેનો વારો આવેછે. એમ છતાં પણ જ્યાં સુધી એની સત્તા રેહેવાની હોયછે ત્યાં સુધી તે એક અતિ પ્રૌઢ રાજા છે; આકાશમાં થાયછે તે ઇંદ્ર ધનુષ્ય એનું કામઠું છે, વિજલી તેના હથિયારનો ચળકાટ છે, અને આકાશમાં મેઘ ગર્જના થાયછે તે તેના દબદબા ભરેલા ડંકાનો અવાજ છે.

આ જગતમાં જે વસ્તુઓ અતિશય પ્રિય છે તે સર્વે એક ઠેકાણે સામટી પ્રાપ્ત થાય એવી જગ્યાનું નામ પરલોક માનવામાં આવેલું છે. મનુષ્ય પ્રાણીની કલ્પના એ કરતાં વિશેષ આગળ દોડી નથી. "આ જગતની વસ્તુઓ પરલોકની વસ્તુઓ વિષેનો કાંઇ પણ ભાસ કરાવનારી ગણવાને બદલે પરલોકના જેવીજ ગણવામાં આવેછે + હિંદુનો સ્વર્ગ

+ Vide Sermons, chiefly expository, by Richard Edmond Tyrwhitt, M. A, Oxford: J. H. Parker, 1847. Vol I. pp. 537–540.

આવા કથનની સત્યતાનો જેવો જોઈયે એવો દાખલો લાગલોજ પસંદ કરિયે તેવો "ઈરાનના પ્રાચીન ભવિષ્યવક્તાના પવિત્ર લેખ" (The Desatir, an apochryphal work) માંથી નીચેનું વાક્ય આપિયે છિયે. એ પુસ્તક બનાવટી હોય તોપણ તેમાંના બેહેસ્તવિષેના વિચાર ખરેખરા ઈરાની છે:—

"બેહેસ્તમાં એવી મોજ છે કે, તે જેણે ભોગવી હોય તેનાજ મનમાં તે "વિષેનો વિચાર આવે આ નીચેની આખી દુનિયા બરાબર, કોઈ ગરીબમાં ગરીબ "માણસને બક્ષિસ મળે અને તેથી તેને જે ચાલુ સુખ મળે, તે બેહેસ્તના છેક હ "લકી પદવીના સુખ બરાબર છે. વળી ઓરતોની ખુબસુરતીથી, દાસિયોથી "અને ગુલામોથી, ખાનપાનથી, પોશાકથી, સરસ સતરંજિયોથી અને જોઇયે "તેવી બેડકોથી જે સુખ મળેછે તે એવું છે કે આ નીચેની દુનિયામાં તે- "તો મળીજ શકે નહિ. બેહેસ્તના વસનારાઓને અતિ શ્રેષ્ઠ મેઝદામે એવા બ- "દનની બક્ષિસ કરેલી છે કે તેને વિયોગ થઈ શકતો નથી, બુજરગપણું આવતું "નથી, અને તેને કોઇ પણ જગતની ઈજા કે નાપાકી લાગી શકતી નથી.

"વિષેનો વિચાર સાધારણ નિયમથી ઉલટો નથી, તોપણ તેની ખાંપણ "તે વિચાર કરનારાઓના જોવામાં આવી નથી એમ નથી. વેદાન્ત "શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારનાં મુક્તિ પામવાનાં સાધન બતાવ્યાં છે, તેમાંહેલો "બીજો પ્રકાર સર્વે ઇન્દ્રિય સુખનો અભાવ અને દેવતાઓના સુખની "પણ વાંછના નહિ કરવા વિષેનો છે." અમરાવતી નગરી જે સ્વર્ગની રાજધાની છે તેમાં કલ્પતરૂ કરીને ઝાડ છે તે ત્યાંના રેહેવાસિયોને ત્યાં કે નીચેના લોકમાં ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવી આપેછે અને આ જગતનું સુ- ખ મેળવવાને મૃત્યુલોકનાં માનવી તેમની સ્તુતિદ્વારાએ જે ઉપમા આ- પેછે તે પણ તેઓને તેયીજ પ્રાપ્ત થાયછે; અને એટલાજ માટે સ્વર્ગના દેવલોક પૂજાયછે.

દેવતાઓને જ્યાં લગી સ્વર્ગમાં રેહેવાનું હોયછે ત્યાં લગી તેઓને અજર અમરદેહ પ્રાપ્ત થાયછે. તેઓ અમૃતનું પાન કરેછે; હિંદુ- લોકોના સુખની અવશ્ય સામગ્રી જે ગાયના ગવ્યાદિ (દૂધ, દહિ, ઘી) તે તેમને કામધેનુ ગાય પૂરી પાડેછે. ગંધર્વ ગાયન કરીને આનંદ પમાડે છે. પ્રીતિનો આનંદ તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવેછે એમ નથી. જેમ આરેબિયર બેદુસ્તમાં હૌરી અને ઓદિનના મેહેલમાં વાલકિરિયર પરિયો હોયછે તેમ ઇંદ્રના પ્રાચીન સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ હોયછે. વલહલની કુમારિકાઓની પેઠે કતલ થયેલાઓને પસંદ કરનારી અપ્સરા- ઓ રણક્ષેત્રની કાપાકાપીમાં કામ આવનાર શૂરવીરોને સ્વર્ગમાં લઇ જવાને તૈયાર થઈ ભમતી ફરેછે. મુસલમાની સિપાઈ જે "થોડા નુકસાનને માટે પોતાના જીવનું જોખમ ખાયછે તે બેહેસ્તમાં હૌરી- નો સદાનો પ્યાર મેળવેછે"તેના કરતાં એવાજ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠાથી રજપૂત ઠાકુરોની અત્યુત્કંઠા ઓછી રેહેતી નથી.

આમ છે તથાપિ એકલા યોદ્ધાનેજ તેના મરણથી દેવતાના પદની પ- વિત્રતા પ્રાપ્ત થાયછે એમ નથી* જે ભરૂચ (ભૃગુક્ષેત્ર), પ્રભાસ, સિદ્ધપુ-

* ઇંકર મ્યાનના રણક્ષેત્રમાં રૂશિયન સિપાઈયો ઘાયલ થઈ પડ્યા હતા, તેમની દયાની ખાતર બરદાસ્ત કરવાને એક ફ્રેંચ ટુકડી લાગી હતી તેમણે તે વે- ળાએ જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાંથી નીચેનો ઉતારો કરી લીધો છે:—"પરદેશી "લશ્કર માંહેલો એક પોલાંડનો માણસ તે વેળાએ ત્યાં હાજર હતો તેણે પેલા "ગરીબ માણસોને થોડાક પ્રશ્ન પૂછ્યા. તેઓએ તેને કહ્યું કે અમારા પોપે

૨, અથવા આયુ ઉપર મરણ પામેછે તેને ઇન્દ્રના સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાયછે.+ પણ જેઓ માત્ર શ્રદ્ધાવાન્ હોયછે તેઓનેજ આવી આશા લાગુ પડેછે. જે ધાતકી, માછલાનો નાશ કરેછે તે નર્મદાને જુવેછે પણ તેની પવિત્રતા તેને નકામી છે. બ્રાહ્મણોને જે વર્ષાસન આપેછે તે પોતાનાં માબાપને સ્વર્ગે લઇ જાયછે, એટલુંજ નહિ પણ તેમના પૂર્વજોને પણ લઇ જાયછે, જે બ્રાહ્મણને કન્યાદાન આપેછે તે પોતાના પિતૃપક્ષને તારેછે; વળી જે, વાવ, કુવો, તલાવ, વાડી, દેવમંદિર બંધાવેછે અથવા જીર્ણોદ્ધાર કરાવેછે તે અમરપુરીમાં જાયછે, અને બ્રાહ્મણને આંબા આપનાર અથવા નિત્યદાન કરનાર વિમાનમાં બેશીને સ્વર્ગમાં જાય-

---

"અને લશ્કરી સરદારોએ અમને ખાતરી કરી આપી છે કે આટોકાટ (કુશિ-
"યાના રાજની પદવિ) ના પવિત્ર ધર્મના મૂર્ત્તિપૂજક શત્રુઓએ ક્રશિયન કેદિ-
"યોને અતિશય કમકમાટ ઉપજે એવી રીતે દુઃખ દેવરાવ્યું છે, અને ઝારના જે
"કુમારો ધર્મની લડાઈમાં આ પ્રમાણે મરણ પામેછે તે જો પાપી થયા નહિ
"હોય તો પાંશરા સ્વર્ગમાં જશે અને તેવા થયા હશે તો પોતાનાજ દેશમાં
ફરીને પાછા જન્મ લેશે."

+ "આ મોંગોલ ઘોરોની અતિ પ્રસિદ્ધ જગ્યા ચાનસી પરગણામાં પાંચ
"બુરજના પ્રખ્યાત લામાના મઠ આગળ છે, ત્યાંની જગ્યા એવી પવિત્ર ગણા-
"યછે કે જેઓને ત્યાં ડાટવામાં આવે તેઓ નક્કી ઉત્તમ અવતાર પામે. પ-
"ર્વતના મધ્ય ભાગમાં કેટલાક યુગ સુધી બુધે, આ ઠેકાણે વાસ કરેયો હતો
"તેથી આવી ચમત્કારિક પવિત્રતા આવેલી ગણાયછે. ટોકોશ વિષે આગળ
"કયારનુંય લખવામાં આવેલું છે તે સન ૧૮૪૨ માં પોતાના માબાપના અસ્થિ
"ત્યાં લઈ ગયો અને તેણે વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રમાણે એક નળીના મ્હોના
"જેવડા છિદ્રમાંથી બુધને મ્હોડામ્હોડ જોવાનો લાભ તેને મળ્યો હતો. પર્વતની
"માંહે પલાંઠી વાળીને તે બેઠેલો છે, પોતે કાંઈ કરતો નથી અને તેની આસ-
"પાસ સર્વે દેશના લામા તેની પ્રાર્થના કરતી સ્થિતિમાં વિંટલાઇ વળેલાછે.

"તારતરીના રણોમાં મોંગોલ લોકો પોતાને બ્હાલે તેમનાં સગાંનાં અસ્થિ
"લઇને ચાલતા વારે વારે જોવામાં આવેછે. અને સંઘ મળીને પાંચ બુરજને
"ઠેકાણે પ્રવાસ કરીને સોનાને સટે થોડા રીટ જમીન વેચાથી લઈને તેના ઉપર
"સમાધિસ્થાન ચણેછે. કેટલાકને તો આ પવિત્ર સ્થાને પોંહોચવાને આખા વ-
"ર્ષ લગી પ્રવાસ કરવો પડેછે અને અતિશય સંકટ વેઠવાં પડેછે." Huc's Travels.

છે. અને તેને ચાર દૂત ચામર કરેછે. જે શિવની કમળપૂજા કરેછે, અથવા ભૈરવજપ ખાય છે અને ગંગાના જળમાં ઝંપલાવેછે અથવા જળશાઇ કરેછે અથવા એવા બીજા પ્રકારનું હિંદુશાસ્ત્રમાં લખેલી પાવન કરનારી રીતે સ્વા-ર્પણ કરેછે, તે પણ સ્વર્ગમાં જાયછે. આવા પ્રકારના સ્વાર્પણમાં સતી થાયછે તે બહુ પ્રસિદ્ધ અને બહુ સાધારણ છે. જે સ્ત્રી પોતાના ધણીની સાથે બળી મરેછે તે તેની સાથે સ્વર્ગમાં રેહેછે; તે પોતાની અને પોતાના પૂર્વ-જોની સાતે પેહેડી તારેછે, કદાપિ તે જો તેઓનાં પાપ કર્મને લીધે તેઓને નરકની પ્રાપ્તિ થઇ હોય તોપણ તેઓ સ્વર્ગનાં જાયછે. બ્રહ્મપુરાણમાં લ-ખ્યુંછે કે "જ્યારે ચિતા તૈયાર થતી હોય ત્યારે પતિવ્રતા અર્ધાંગનાને સ્ત્રીનો શ્રેષ્ટ ધર્મ કહી સંભળાવવો, જે સ્ત્રી પતિવ્રતા અને નિષ્કલંકવાળી હોયછે તે પોતાના ધણીના મડદા સાથે "બળી મરેછે" અને ગરૂડપુરાણ કેહેછે કે, "જે સતી થાયછે તે તેત્રીશ કરોડ વર્ષ સુધી પોતાના ધણી સાથે સ્વર્ગનું સુખ નિરંતર ભોગવેછે, અને તે મુદત પૂરી થાયછે ત્યારે તે ઉ-ત્તમ કુળમાં જન્મ પામીને તેજ પ્રિયતમ વેહેરે પરણેછે,

જ્યારે કોઇ મરી જાયછે ત્યારે કેટલેક પ્રસંગે તેની સ્ત્રી બીજી સ્ત્રી રોતી કૂટતી હોય તેના ભેગી બળવાને બદલે, થોડી વાર લગી બોલ્યા ચાલ્યા વિના શાન્ત બેશી રેહેછે. પછી તરતજ આંખો ફેરવી દઇને ઘેલછાના ચાળા કરવા માંડેછે અને જય અંબા, જય રણછોડ, એમ કરતી બોલી ઉઠેછે. એટલે "તેને સત ચડયું" એમ કેહેવામાં આવેછે. આ નવી દેવી ના હાથના હિંગલોકના થાપા બારણાની સાખોએ કલ્યાણ થવાને સારૂ મરાવેછે. પછી છોકરાને માથે હાથ મૂકાવેછે. તેનાં ઘરનાં અને સગાંવાહા-લાં તેની પાસેથી આશીર્વાદ માગી લેછે અને હવે પછી શું બનવાનું છે તે પૂછેછે. તેના શત્રુ તેનો કોપ શમાવવાને કાલાવાલા કરેછે, અથવા શાપ દે નહિ એટલા માટે કંપતા સંતાપ જાયછે. રાજા અને હાકોરો નાળિ-યેર લઇને તેની પાસે આવેછે; અને કુમારિકાના પોશાક પેહેરાવીને તેને ઘોડા ઉપર બેસારેછે; અને તે પછી વાજતે ગાજતે સાજન સહિત પો-તાના ધણી સાથે બળી મરવાને જાયછે. તેણે કુમારિકાનો દમદમા ભરેલો પોશાક પેહેરેલો હોયછે અને જેમ પરણવા જતી હોય તેમ સાજન સહિત ગામ વચ્ચે થઇને જાયછે. ગામના લોકો તેને પગે લાગેછે. તે કેહેછે કે

"ચાલો ઉતાવળ કરો મારે મારા ધણીનું છેડું પડશે, મારો ધણી વાર "થવાથી કોપશે." તે પોતાના ધણીને ચિતાદ્વારે ભેટવા આતુર થઇ રહી હોયછે, અને આખે રસ્તે, જય અંબા! જય રણછોડ! કરતીજ રેહેછે. જ્યારે તે ગામને દરવાજે જઇ પોહોંચે છે ત્યારે ત્યાં ત્યાં હિંગલોકના થાપા મારેછે.

સતીની ચિતા ઘણીજ મ્હોટી કરેલી હોયછે. ભારે ગાડાનાં પયડાં ખડકી દેવામાં આવ્યાં હોયછે, તેની સાથે સતીને જકડીને બાંધવામાં આવેછે, અથવા કોઇ વાર તો લાકડાંની મઢી કરવામાં આવેછે. તે પછી તેના ઉપર સળગી ઉઠેછે. તેમાં તે પોતાના ધણીનું માથું પોતાના ખોળામાં મૂકીને બેસેછે અને મરણ ભાગી જરા પણ ડરચાવિના પોતાને હાથે ચિતા સળગાવેછે. સતીની ચીસ સાંભળવામાં આવે તો તે ઘણું ખોટું ગણાયછે; તેથી જેવી ચિતા લાગવા માંડેછે એટલે સર્વ જય અંબા, ! જય રણછોડ! ના પોકાર કરી મૂકેછે અને રણસિંગાં અને ઢોલનગારાંના બેહેર પાડી મૂકતા ભારે અવાજ સર્વ બળી જતા સુધી થયાં કરેછે.

આવા ભયંકર દેખાવ આગળ થતા હતા પણ હવે તે બહુ જોવામાં આવતા નથી. તોપણ કોઈ કોઇવાર તે બનેછે.* રજપૂત લોકોમાંજ માત્ર આ કામ જોરાવરીથી કરાવામાં આવતું; હિંદુની કેટલીક નાતોમાં, જેમકે દાખલાને માટે નાગર બ્રાહ્મણોમાં એવો બનાવ બિલકુલ બનેલો હોતો નથી.

જે જગ્યા આગળથી મૃત્યુલોકનાં માનવી સ્વર્ગમાં ગયેલાં તે જગ્યાઓએ ગૂજરાતમાં બેધાણ રહેલાં છે તેમાં કેટલાક તો પાળિયા હોયછે અને તેને સિંદુર લગાવેલું હોયછે. અથવા અમે આગળ વર્ણન કર્યુંછે એવા ઢગલા કરેલા હોયછે, પણ ઘણું કરીને મોરોડિયાં વધારે જોવામાં આવેછે તે કોઇ ઠેકાણે એકલાંજ હોયછે અને ઘણે ઠેકાણે તો નહાની મ્હોટી છત્રિયો ચણાવેલી હોયછે. પાળિયા બેસારેલા હોયછે તે પથ્થરની છાટ ઉપર મરનાર શૂર પુરૂષની મૂર્ત્તિ કોરેલી હોયછે, તેને ઘોડે બેસારેલો હોયછે, અથવા રથ ખેડતો કાહાડેલો હોયછે, અથવા મરણની વેળાએ જેવી

* સન ૧૮૫૩ ના આક્ટોબર મહિનાની પેહેલી તારીખે ગાયકવાડના તાબાના કડી પરગણાના આલવા ગામના વાઘેલા ઠાકોરની સ્ત્રી સતી થઈ હતી.

તેની સ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે કોહાડેલો હોયછે. સતીના પાળિયા ઉપર સૈભાગ્યવતીના પંજાની નિશાની કોહાડેલી હોયછે. છાતીમાં કે ગળામાં કટાર ખોશેલો આકાર કોહાડેલો હોય તો ત્યાં આગળ ભાટે ત્રાગું કરેલું જણાઈ આવેછે. પાળિયાની નીચે મરનારનું નામ તથા મરણ તિથિ અને બીજી તેને લગતી હકિકત કોરવામાં આવેછે, આવા ઘણા પાળિયા તળાવની ચોગરદમ બેસારેલા કે ગામના દરવાજાની પાસે જથાબંધ જોવામાં આવેછે. દરેક પાળિયાની પૂજા, મરનારનાં સગાં, તેના સંવત્સરિયે કે કોઈ એવાજ બીજા પ્રસંગે કરેછે; અને તેના કુટુંબમાં કોઈનું લગ્ન થાયછે ત્યારે વરકન્યા તેને પગે લાગવાને જાયછે.

કેટલાંક આવાં સ્થાન બહુ પવિત્ર થઈ પડેછે. જો કોઈ માણસ કાંઈ ધારેલા વિચારમાં ફળદ્રુપ થાયછે તો તે જગ્યાએ બ્રાહ્મણ જમાડેછે અથવા ત્યાં દેરૂં બંધાવેછે. એટલે તે દેવનો પ્રતાપ વધેછે અને પછી સર્વે તેને માનેછે.

આગળ આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, દેવી બહુચરાજીનું દેરૂં, એક ચારણની સ્ત્રીના મરણની એંધાણી રાખવા પાળિયો ઉભો કરેલો તે સ્થાને બાંધવામાં આવ્યું છે. બીજું એક ઘણું પૂજાયછે એવું દેરૂં કચ્છના રણમાં હળવદથી આડેસર જતાં રસ્તામાં છે, તે વરણાજી પરમાર કરીને એક રજપૂત ઠાકોર, પોતાના ગામનાં ઢોર કોળિયોનું ધાડું વાળી ગયું હતું, તેની પછવાડે પડતાં, પોતે તરતનો પરણેલો તે કેસરિયા વાગા સહિત મરાયો હતો, તેનું છે. જેઓને દેવતાપણું પ્રાપ્ત થયેલું એવા હવણાંના બનાવોમાં સદુબા ભાટણનો વૃત્તાન્ત જાણવા જેવો જાણીને અત્રે લખિયેછિયે.

અસાઈની જીતમાં નેપોલિયનની સત્તા નરમ કરી નાંખવામાં આવી ત્યારપછીના વર્ષમાં અહમદના નગરમાં પેશવા અને ગાયકવાડ બન્નેની સત્તા ચાલતી હતી; અને તેઓની કચેરિયો ભદ્રમાં અને હવેલીમાં હતી. આવા સમયમાં કેટલાક નઠારા લોક જે ચાડિયાને નામે પ્રસિદ્ધ હતા તેઓ ચાડિયો ખાવાનો ધંધો ચલાવતા હતા. ચાડિયાઓથી સરકારના ખજાનામાં પૈસો આવતો હતો, અને તે વેળાની સરકારને માત્ર એકજ વિચાર હતો, કે ગમે તેમ કરીને પણ પૈસો વધારવો, તેથી જેનાથી જેટલો પૈસો સરકારને મળતો હતો તેના પ્રમાણમાં તે તેટલો માનીતો થઇ પડતો. પૈસા લૂંટવાનો સાધારણ રસ્તો ચાડિયાઓએ શોધી કાહાડયો હતો કે આપણ

દારની સ્ત્રીના ઉપર બ્યભિચારનું તોહોમત મૂકવું. વળી નઠારી ચાલની સ્ત્રી હોય તેની પાસે કોઈ પૈસાદારનું નામ દેવરાવે કે એને ને મારે સંબંધ છે, એટલે હિંદુરાજ્યકર્ત્તા તેની નઠારી ચાલ સારૂ દંડી નાંખે. આમાંથી ચાડિયા કેટલોક ભાગ રાખતા, પણ વળી પોતાની જગ્યાનું લવાજમ મેળવી રાખવાને સંભાળ રાખતા હતા.

આ ચાડિયામાં ધણો નામીચો એક હતો તેનું નામ ઉત્તમ હતું અને તે વાણિયો હતો, તે શેહેરમાં શાહપુરમાં રેહેતો હતો, તેની પાસે ભાટવાડો છે. આ ચાડિયાએ હરિસંહ બારોટની સ્ત્રી સદુબા કરીને હતી તેના ઉપર ખોટી નજરે જોવા માંડયું, પણ તેમાં તેનું કાંઇ વળ્યું નહિ. એટલે તેનું વેર રાખીને તેના ઉપર વ્યભિચાર કરવાનું ખોટું તોહોમત મૂકયું; અને એક રાત્રિયે પેશવા સરકારનાં માણસો લઇને તેને પકડવા ગયા. ભાટણે પોતાના નિરપરાધિપણા વિષે ઘણું કહ્યું, અને ચાડિયાના ધણા કાલાવાલા કરવા પણ તેથી કાંઇ વળ્યું નહિ. ચાડિયાએ તો પોતાનું વેર અને પોતાને થવાનો પૈસાનો લાભ મૂકી દીધો નહિ, સરકારી માણસોએ તેને ખેંચી જવા માંડી એટલે ભયભીત થયેલી સ્ત્રિયે પોતાના ધણીને કહ્યું કે ત્રાગુ કરીને મારી આબરૂ રાખો, હરિસિંહે પોતાના એક બાળકને લઇ આવીને ઝબે કરી નાંખ્યું અને ભાટવાડાના વચ્ચે એક આંબાના ઝાડના ડાલિયે લટકાવ્યું, આમ થયું તોપણ ઉત્તમ ને કાંઈ અસર થઇ નહિ તેણે તો માણસોને કહ્યું કે "શું જુવોછો ? એને લ્યો ઘસડીને," સદુબા ખૂબ જુસ્સામા આવી ગઇ અને તેણિયે પોતાના ધણીની પ્રાર્થના કરી કે મારા માથા ઉપર તમે તરવાર ફેરવીવાળો, તેજ ક્ષણે ઘેલા બની ગયેલા ભાટે તે બાઇનું માથું ધડ ઉપરથી જૂદું કરી નાંખ્યું,

રાત વીતી ગઈ એટલે વાત બધે ચાલી અને ભાટ તથા બીજા લોકો જે ત્રાગાં કરવાવાળા હતા, તે પેલા ખેદદાયક ઠેકાણે એકઠા થયા; અને તેમણે જાણ્યું કે આજે હરિસિંહની આવી વારે થઇ તો કાલે આપણી પણ થાય, એવા વિચારથી અને સદુબા તથા તેના દીકરાની લાસનો દેખાવ જોઇને તેઓને જુસ્સો ચડયો. એટલે તેમના હાથમાં જે હથિયાર આવ્યું તે લઇને ચાડિયાઓને કતલ કરવાને ચાલ્યા, તે દિવસે સવારથી ભાટ લોકો, અઝીમખાનની મદરેશાના ખોઆગળ જળાશય હતું અને જ્યાં આગળ થઇને આગળ ભદ્રમાં જવાનો રાજમાર્ગ

હતો ત્યાં આગળ એકઠા થયા. રામચંદ્ર મોરેશ્વરકર કરીને પેશવાનો કામદાર હતો તે, લોકોનું ટોળું જોઈને ડરી ગયો; અને ભદ્રના દરવાજા બંધ થતા હતા તે લાગ સાધીને ઉત્તમ ચાડિયો બાંહ પેશી જઈને સરકારને શરણે ગયો. એક બીજો પ્રસિદ્ધ ચાડિયો જીવણ ઝવેરી કરીને હતો તે ગાયકવાડની હવેલીમાં સંતાઈ પેઠો. તે દિવસે આખો દાહાડો ભાટ લોકો ભૂખ્યાને તરસ્યા ચાડિયાઓને ખોળતા ફર્યા. કેટલાકને તેઓએ માર્યા, કેટલાકને ઘાયલ કર્યા અને કેટલાકને મારી નાંખ્યા. આ બનાવની એક કવિતા જોડાયલી છે તેમાં કહ્યું છે કે, એક ચાડિયો કૂવામાં સંતાઈ પેઠો હતો તેને લોકોએ ઉપર ખેંચી કાઢાડયો અને તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ્યા.

બીજે દિવસે ગાયકવાડની હવેલિયે ભાટ લોકો એકઠા થયા અને જીવણ ઝવેરીને મારી નાંખવાના પોકાર કરવા લાગ્યા. ત્યાંનો કામદાર લોક ટાઢા મેલાપી હતો, તેણે તેમને ટાઢા પાડયા અને કહ્યું કે હું તમારા સ્વાધીનમાં ચાડિયો કરું તો સરકારનું અપમાન થાય, પણ હું જીવણ ઝવેરીને હાલ હવાલ કરીને શેહેર બાહાર કાઢાડી મૂકીશ. આ વિષેની ખાતરીને સારૂ તેણે ચાડિયાને બંધાવીને તેનું મ્હોં કાળું કર્યું અને ભાટ લોકોને બતાવ્યો, એટલે ભાટ લોકો ટાઢા થઈને વેરાઈ ગયા.

ભદ્ર આગળથી તો તેઓ એમના એમ પાછા ગયા નહિ. પેશવા સરકારના કામદારને તો ભાટ લોકોના કહેવા પ્રમાણે, ઉત્તમને ગધેડા ઉપર બેસારીને કાલુપર દરવાજે થઈને લઈ જવાની સિપાઈઓને આજ્ઞા કરીને ત્યાંથી તેને શેહેર બાહાર કરવો પડયો. દરવાજે મૂકીને જતા સુધી એકઠા મળેલા લોકો છાના માના ચાલ્યા. ત્યાંથી પછી અગાડી નીકળીને સિપાઈયોને સૂચના કરી કે હવે તમે અહિંથી સટી જાઓ, આ અણસારો તેઓ સમજી ગયા અને તાબડતોબ તેઓ શેહેરમાં આવી પેહા એટલે લોકોને હાથ તેઓનું ભક્ષ આવ્યું. તેમણે ઉત્તમ ચાડિયાને ગધેડા ઉપરથી નીચે ઢોળી પાડીને મરતા સુધી પથરે પથરે માર્યો, તેનો તેના ઉપર દગલો થયો અને તેમાં ડાહ્યો તે મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે વેર વાળવાનું કામ પૂરૂં થયું ત્યાર પછી તેઓ પોતાને ઘેર વીખરાઈ ગયા.

બીજે વર્ષે જુલાઈ મહિનામાં જે ઠેકાણે ભાટણ મરણ પામી હતી તે ઠેકાણે એક દેરૂં ચણાવીને તેમાં દેવી સદુબાની સ્થાપના કરી એવું તે ઉપરના લેખથી જણાયછે ત્યાં આગળ એક તુળશી ક્યારો કરાવીને તુલશી રોપ્યાં,

અને જે આ દુનિયામાં પોતાની લાજ પોતાનો જીવ આપ્યાવિના રાખી શકી નહિ, તે કલ્પતરૂ ગુણના પ્રતાપથી, તેને જે દીવો ધૂપ માની, ચુંદડી ઓરાડી, આવી શક્તિમાન્ દેવીને પ્રસન્ન કરે તેઓને આ જગતની વાંચ્છના પૂરી પાડવાને તે શક્તિમાન્ થઇ.

જે મૃત્યુ લોકના માનવીનાં પુણ્ય એવાં હોય કે તેથી કરીને સ્વર્ગના દેવ કરતાં પણ તેની યોગ્યતા વિશેષ થાય તો તેને મુક્તિ મળેછે, ઉપરના પદને અને ઇન્દ્રના સ્વર્ગને સંબંધ છે તે, વલહલ્લ અને સ્ડયાન્ડીનેપિયન જિમલિના સંબંધ જેવો છે; એમ જણાઈ આવશે સુવર્ણમય મેહેલમાં, સર્વ વસ્તુઓની નુતન અવસ્થા થયા પછી ન્યાયીને સદા આનંદ પ્રાપ્ત થાયછે, જેઓને મુક્તપદ પ્રાપ્ત થાયછે તેમાં ગરૂડ પુરાણમાં શ્રી કૃષ્ણે ગણાવ્યું છે કે, જે, બ્રાહ્મણ, ગાય, સ્ત્રી, અથવા બાળક એટલાને માટે પોતાનો જીવ આપેછે, તે આવો જનયછે, વળી તેણે વિશેષ કહ્યું છે કે:—

અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાન્ચી, અવંતિકા ॥
દ્વારાવતી પુરી ચૈવ, સપ્તૈતા મોક્ષદાયિકા:

અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાન્તિ, અવન્તિકા, અને દ્વારામતી એ સાતે મોક્ષદાયક છે.

"જ્યાં શાલિગ્રામનું ચક્ર છે જ્યાં દ્વારામતીનું ચક્ર છે, અને જ્યાં આ બન્ને છે ત્યાં નિ:સંશય મુક્તિ છે,"

સર્વે પ્રાણિયોને ત્રણ દેહ,—જેવાકે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ,-તેમજ આત્મા છે. આ દેહ વિષે અમે સામાન્ય વર્ણન આપિયે છિયે સ્થૂળદેહ એ સ્પર્શનીય શરીર છે, અને તેને દશ ઇન્દ્રિયો છે, તેમાં પાંચ તો, આપણે જેને પંચેન્દ્રિય કહિયે છિયે તે છે, વળી તેને ચાર અંત:કરણ છે, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર-સૂક્ષ્મ દેહને પાંચ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંત:કરણ છે, કારણ દેહને ત્રણ ગુણ છે, રજ, તમ અને સત્વ,-જે બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુમાં શ્રેષ્ટપણે વર્તેછે-જે આત્મા આ ત્રણે દેહથી વિરક્તિ પામેછે, તે મોક્ષપદ પામેછે.

મુક્તિ ચાર પ્રકારની છે, સામિપ્ય, અથવા દેવ લોકમાં વાસ; સાન્નિધ્ય, અથવા તેનો સમિપ વસવાપણું; સારૂપ્ય, અથવા સમપદ; અને સાયુજ્ય, એટલે પરબ્રહ્મ સાથે ઐકયતા. પ્રથમ લખેલી ત્રણ પ્રકારની મુક્તિ જે પામેછે તેઓને મરવા અવતરવાનું રહેતુ નથી, તેમજ તેમના પાપકર્મ-

ની શિક્ષા પણ રહેતી નથી, અને તેઓને પોતાના પુણ્યનું સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા પણ રહેતી નથી; તે ઉપરથી તેઓ પાપને પાત્ર નથી. તોપણ એમ કહેવામાં છે કે તેઓને થોડો અહંકાર રહેછે તેથી પરમેશ્વરના શાપને તેઓ પાત્ર થાયછે, અને તેઓને પૃથ્વી ઉપર આવીને થોડી મુદત વાસો કરીને શાપમુક્ત થવું પડેછે.

વેદાન્તી એમ માનેછે કે આત્માની પરબ્રહ્મ સાથે ઐકયતા થઇ જાય છે. શૈવી, અથવા વૈષ્ણવી એમ માને છે કે તે કૈલાસ અથવા વૈકુંઠમાં વસેછે.* બ્રહ્મા સત્ય લોકમાં વસેછે અને તેની આસપાસ ઋષિઓ અને

---

* બધાં મળીને અઢાર પુરાણ છે તેમાં દશ શૈવી છે: આઠ વૈષ્ણવી છે; તેઓનો વિષય એક બીજાને મળતો હોતો નથી. શિવનો માર્ગ માનવાવાળા વિષ્ણુને, શિવનો પ્રથમ દાસ લેખેછે, અને વિષ્ણુના સેવક શિવને એ પ્રમાણ લેખેછે. લૌકિક પ્રયોજન અર્થે હિંદુઓના બે ધર્મ કરી શકાય કેમકે લોકોના મન ઉપર વેદાન્તિયોની ઝાઝી સત્તા નથી, અને શક્તિ પંથવાળા ત્રિમૂર્ત્તિના બે મ્હોટા પંથવાળા બેમાંથી ગમે તે એકના પેટા નીચે આવી જાયછે. બંને પંથવાળા કૈલાસ અને વૈકુંઠમાં સ્વર્ગ માનેછે પણ શૈવી વૈકુંઠને અને વૈષ્ણવ કૈલાસને માત્ર ઉપસ્વર્ગ ગણેછે. એક બીજાના સામા પંથવાળાનું સ્વર્ગ મહાપ્રલયની વેળાએ ઈંદ્રના સ્વર્ગની સાથ ચાલતું થાયછે, પણ તેમનું પોતાનું સ્વર્ગ ફરીને પાછું થાયછે તેથી એટલું બધું નાશ પામતું નથી—કૈલાસનો મહા કૈલાસમાં સમાવેશ થાયછે અને વૈકુંઠ ગોલોકમાં મળી જાયછે.

અમારે આ ઠેકાણે લખવું જોઈયે કે હિંદુઓ ગૉડ અથવા અલ્લાના નામથી ક્ષોભ પામતા નથી (ક. દલપતરામ એક દુહામાં કહેછે કે, "મુસલમાન અલ્લા કહે, ગોરા લોકો ગૉડ; હીંદુમાને હેતથી, પરમેશ્વરનો પાડ. ભા. ક.)—કેમકે એ શબ્દો પરમેશ્વર, વેદાન્તીના પરમાત્મા, શૈવીના શિવ, અને વૈષ્ણવીના વિષ્ણુનો અર્થ સૂચવનાર છે એમ તેઓ ગણેછે. માણસના કામ કાજમાં પરમેશ્વર લાગલોજ આડો આવતો નથી એમ તેઓ માનેછે—એના નામનો પ્રવેશ કરવાથી અગત્ય કરીને ધર્મપુસ્તક વિષે શક કાઢવામાં આવતો નથી. પણ જ્યારે ખ્રિસ્ત અથવા મહમદના નામનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રકાર બદલાઈ જાયછે; આ પૃથ્વી ઉપર આવેલા એક માણસ પ્રમાણે હિંદુઓ તેમને સમજેછે અને રામ અથવા કૃષ્ણના જેવા સ્લેચ્છ લોકો તેમને માનેછે, અને તેમના પોતાના ધર્મ પુસ્તકોમાં તેમના વિષેની જે શ્રદ્ધા હોયછે તેની સાથે તેઓ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા અગત્ય કરીને મળતી આવતી નથી.

બીજા ગૌણ દેવતા રહેછે. તે મનુષ્ય સર્જવેછે, અને તેમના લેખ લખેછે. વૈકુંઠ એ વિષ્ણુનું સ્થાન છે—જે તેણે રામાવતાર ધારણ કરવા છોડયું હતું. ત્યાં જગત્નો રક્ષણ કરનાર બેસેછે, અર્ધાંગે લક્ષ્મી છે અને હનુમાન, ગરૂડ અને બીજા બધા પુરાણમાં લખેલા દેવતા તેની આસપાસ રહેછે. ધ્રુવ જે ઉત્તર નક્ષત્ર છે તે દ્વારપાળ છે. કૈલાસમાં શિવ રહેછે, ગહન દુર્ગા તેને અર્ધાંગે છે અને પ્રલયના અક્ષય કામની કડાકૂટ કરયાં કરેછે. તેની આગળ તેના જેવી વિભૂતિ ધારણ કરેલી અને જટાઓ બાંધી લીધેલો એવા ગણપતિ અને ભૂતાદિ ગણ નાચ કરીને નિરાશી દેવને પ્રસન્ન કરેછે.

જ્યારે ચાર યુગ—સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા, અને કલિ, ૭૧ વાર થઇ રહેશે ત્યારે ઇન્દ્રના રાજ્યની અવધિ આવશે, અને સ્વર્ગમાં બીજાનાં રાજ્ય ચાલશે. જ્યારે ચૌદ ઇન્દ્ર રાજ્ય કરી રહેશે ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ પૂરો થશે અને જેમ રાત્ર પડતી જશે તેમ સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળનો નાશ થશે અને સવારમાં પાછા ફરીને દેખાશે. જ્યારે તેનાં સો વર્ષ થશે ત્યારે મહાપ્રલય થશે એટલે આખા બ્રહ્માન્ડનો નાશ થશે.

આ ભયંકર તોફાનનો ધૂમાડો જેવો શમી જાયછે એટલે, હિંદુની કલ્પના તેની પાર, જેનામાં તેનો વિશ્વાસ ચોંટી રહેલો એવા પરમેશ્વર જેમાં બિરાજેલા એવું સ્વર્ગ પ્રગટ થતું જુવેછે. વૈષ્ણુવ ગોલોક દેખેછે અને તેમાં ચાર હસ્તવાળા વિષ્ણુને નિરંતર રાજ્યકર્ત્તા જુવેછે. ત્યાંથી શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા, અને તેના ભક્ત વ્રજના ગોવાળ અને ગોવાલણીને રૂપે, વ્રન્દાવનના ચોકમાં સદા નાચ કરવાને હવે એકઠા થયાછે. પ્રલય કરનાર દેવના ભક્ત અતિશય ઊંચાઇના હિમાલયના શિખર ઉપર અકથ શાન્તિ રૂપે મહા કૈલાસનો વિશ્રામ ભોગવેછે, ત્યાં મનુષ્ય પ્રાણીના જીવતરનું દુઃખદાયક અને વારંવાર થતું જન્મ મરણનું બંધન, જે અહિયાં ક્ષણિક લાગેછે, તેથી મુક્ત રહેછે, અને જેમ ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પાણીની ચંચલ સપાટી ઉપર દેખા દઇને આકાશમાં એકાએક જતું રહેછે, અને પરપોટા જેમ પળમાં થાયછે અને પળમાં દરિયામાં શમાઇ જાયછે તેમ, તેનો આત્મા પરબ્રહ્મમાં ભળી જઇને શાન્તિ પામવાનો છે.

सूचीपत्र.

અકબર ગૂજરાત જીતી લેછે, ભાગ. ૧ પૃ. ૬૪૭. દેશની સ્થિતિ, અને પાદશાહે કામે લગાડેલા ઉપાય. પૃ. ૬૪૮–૬૫૪.

અબ્રિમખાન ઉર્ફે ઈ, ભાગ. ૧ પૃ. ૬૧૪

અણહિલપુરનો ચાવડાવંશ,-

૧ વનરાજ, પંચાસરના રાજા જયશિખરીનો પુત્ર, ભાગ. ૧ પૃ. ૩૮–૪૭ અણહિલપુરની સંવત્ ૮૦૨ (ઈ૦ સ૦ ૭૪૬) માં સ્થાપના કરેછે; સન ૮૦૬ માં મરણ પામેછે, પૃ. ૪૭ તે અને તેના ક્રમાનુયાયી કયારે કયારે થયા તે વિષે જૂદા જૂદા અભિપ્રાય. પૃ. ૩૭–૪૩ સુધીની ટીપ. તેનાપછી તેનો કુંવર.

૨ યોગરાજ ગાદિયે બેસેછે, તે સન ૮૦૬ થી તે ૮૪૧ સુધી રાજ્ય કરેછે પૃ. ૪૭–૪૯ તેના પછી તેનો કુંવર.

૩ ક્ષેમરાજ ગાદિયે બેસેછે, તે સન ૮૪૧ થી ૮૬૬ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૪૯; અને તેની પછવાડે તેનોકુંવર.

૪ ભૂવડ ગાદિયે બેસેછે, તે સન ૮૬૬ થી ૮૯૫ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૪૯; તેના પછી તેનો કુંવર.

૫ વૈરીસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તે સન ૮૯૫ થી ૯૨૦ સુધી રાજ્ય કરેછે પૃ. ૫૦ તેના પછી તેનો કુંવર.

૬ રત્નાદિત્ય ગાદિયે બેસેછે, તે સન ૯૨૦ થી ૯૩૫ સુધી રાજ્ય કરેછે,પૃ. ૫૦; અને ત્યારપછી તેનો કુંવર.

૭ સામતસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તે સન

અણહિલપુર—સાંધણ

૯૩૫ થી ૯૪૨ સુધી રાજ્ય કરેછે,પૃ. ૫૦–૫૭; તેને પુત્ર નહતો. તેથી તેની પછવાડે તેનો ભાણેજ મૂળરાજ સોલંકી, જે તેની બેહેન લીલાદેવીનો પુત્ર, રાજ સોલંકીથી થયો હતો તે, ગાદિયે બેસેછે.

અણહિલપુરનો સોલંકી વંશ,

૧ મૂળરાજ સન ૯૪૨ થી ૯૯૭ સુધી રાજ્ય કરેછે. પૃ.૫૭–૧૦૦. સોલંકી વંશના કેટલા રાજાએ કયાં સુધી રાજ્ય કર્યું તેનો કોઠો, તથા તે સંબંધી જૂદા જૂદા અભિપ્રાય. પૃ. ૫૭–૫૯ ની ટીપ. તે પોતાના મામા સામતસિંહને મારી નાંખેછે, અને ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૬૧. તેના ઉપર નાગોર અને તિલંગાના રાજાઓ ચડાઈ કરેછે, પૃ. ૬૩–૬૪; સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળાનો પ્રારંભ કરેછે, પૃ. ૬૫, સુરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરેછે, અને ગ્રાહરિપુને નસાડેછે, તથા કચ્છના લાખાને કતલ કરેછે, પૃ. ૬૬–૯૦; તે લાટના દ્વારપના ઉપર ચડાઈ કરેછે, પૃ. ૯૧–૯૩. તેનો પશ્ચાત્તાપ, અને સિદ્ધપુર જઈ વસવું, તથા ત્યાં તેનું મરણ પૃ. ૯૩–૯૭; તેના પછી તેનો કુમાર,

૨ ચામુંડ ગાદિયે બેસેછે, તે સન ૯૯૭ થી ૧૦૧૦ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૧૦૧–૧૦૩; તેને ત્રણ કુંવર હતા. તેમાંથી વલ્લભરાજતેના પેહેલાં મરણ

અણહિલપુર, ઈત્યાદિ સાંધણ.
પામેછે, પૃ. ૧૦૩, દુર્લભરાજ, અને નાગરાજ માંથી,
૩ દુર્લભરાજ ગાદિયે બેસેછે. તે સન ૧૦૧૰ થી ૧૦૨૨ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૧૦૪–૧૦૭; તેનાપછી નાગરાજનો પુત્ર અને તેનો ભત્રીજો ભીમદેવ ગાદિયે બેસેછે. ૧૦૫–૧૦૭.
ચામુંડ, વલ્લભ, અને દુર્લભની વાત સાથે મહમૂદ ગઝનવીની ગૂજરાત ઉપરની ચડાઈનો સંબંધ છે તે સોમનાથના મથાળા નીચે જૂવો.
૪ ભીમદેવ ૧ લો સન ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨ સુધી રાજ્ય કરેછે પૃ. ૧૨૧–૧૪૩; તે સિંધ ઉપર ચડાઈ કરેછે, પૃ. ૧૧૧; તે ચેદી ઉપર ચડાઇ કરેછે, પૃ. ૧૨૨–૧૨૩; તે માળવાની સાથે લડાઈ કરેછે. પૃ. ૧૨૩–૧૨૯; તેનો પ્રધાન વિમળશાહ આબુ પર્વત ઉપર દેરાસર બંધાવેછે, સન ૧૦૩૨ પૃ. ૧૨૯; અજમેરના રાજા વીસલદેવ સાથે તેની લડાઈ પૃ. ૧૩૨-૧૪૦; તે ઉદયામતી સાથે પરણેછે, જેનાથી તેને કર્ણ નામે પુત્ર થાયછે. પૃ. ૧૪૧,તેને મૂળરાજ કરીને બીજો કુંવર હતો તે તેના પેહેલાં મરણ પામેછે, પૃ. ૧૪૧–૧૪૨; બકુલાદેવી નામે રાખનો તેને ક્ષેમરાજ પુત્ર થાયછે, પૃ. ૧૪૩; તેના પછીતેનો પુત્ર.
૫ કર્ણ ગાદિયે બેસેછે, તે સન ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૧૪૪–૧૫૩, તે મેવાસ ઉપર દબાણ કરીને આશાવલ લેછે, પૃ. ૧૪૪–૧૪૬, કર્ણાવતી સ્થાપેછે, અને કર્ણસાગર બોદાવેછે, પૃ. ૧૪૭–૧૪૮, કર્ણાટકના જયકેશી રાજાની કુમારી મયણલ્લ દેવી વેહેરે પરણેછે અને તેનાથી તેને સિદ્ધરાજ પુત્ર થાયછે,

અણહિલપુર, ઈ૰ સાંધણ.
તે તેની પછવાડે ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૧૪૮–૧૫૩
૬ સિદ્ધરાજ સન ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૩ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૧૫૩–૨૪૪ તેની મા મયણલ્લ દેવીનો રાજકારભાર, તે વીરમગામ આગળ માનસર બંધાવેછે, અને ધોળકામાં તલાવ બંધાવેછે, પૃ. ૧૫૪–૧૫૫; ભાલોદના આરા આગળનો લેવાતો કર તે માફ કરાવેછે, પૃ. ૧૫૬; માળવાનો રાજા યશોવર્મા ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરેછે, પૃ. ૧૫૭; સિદ્ધરાજ અણહિલપુર આગળ સહસ્રલિંગ તલાવ બોદાવેછે, પૃ. ૧૫૮, અને તે પૂરૂં કરેછે પૃ. ૧૬૧; જસમા ઓડણની વાત, પૃ. ૧૫૮–૧૬૧; સિદ્ધરાજ માળવા ઉપર હલ્લો કરેછે, ધાર લેછે અને યશોવર્માને કેદ કરી લેછે, પૃ. ૧૬૨–૧૬૭; હેમચંદ્ર તેની જાણમાં આવેછે, પૃ ૧૬૭; તે રૂદ્રમાળનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેછે, પૃ ૧૬૯; જગદેવ પરમારની વાત, પૃષ્ટ. ૧૭૪–૨૦૯ સિદ્ધરાજ સુરાષ્ટ્રની સામે લડાઈ મચાવેછે, અને રાહખેંગારને કતલ કરેછે, પૃ. ૨૧૪; રાણક દેવીની વાત, પૃ. ૨૧૦–૨૩૦; સિદ્ધરાજ સજણને સોરઠનો કારભાર સોંપેછે, પૃ. ૨૩૧ જૈનમતના દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બરો વચ્ચે વિવાદ, પૃ. ૨૩૧–૨૩૪; મૂળરાજે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોને સિહોર દાન કર્યું હતું તેનો પટો સિદ્ધરાજ નવો કરી આપેછે, પૃ. ૨૩૪–૨૩૫; મુસલમાનો સાથે યોગ, પૃ. ૨૩૬–૨૩૮; સિદ્ધરાજ માળવે જાયછે; વારાઈ અને ઉંજાના ગામડિયાઓની વાત, પૃ. ૨૩૮–૨૪૦; સિદ્ધરાજની ચાલચલગત, પૃ. ૨૪૦–

અણહિલપુર, ઈ૦ સાંધણ.
૨૪૪; પેહેલા ભીમનો કુંવર ક્ષેમરાજ; તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ, તેનો પુત્ર ત્રી ભુવનપાલ, અને તેનો પુત્ર કુમારપાળ તેની પછવાડે ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૧૨૧--૧૪૩--૨૫૦.

૭ કુમારપાળ સન ૧૧૪૩ થી ૧૧૭૪ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૨૫૦–૩૦૮ તેને સિદ્ધરાજથી ઉપદ્રવ થાયછે, પૃ. ૨૪૬–૨૪૮; તે ગાદિયે બેસેછે; તેના સામું થયેલું તરકટ નિષ્ફળ જાયછે; અને કાન્હડદેવને તે મારી નાંખેછે, પૃ. ૨૫૦–૨૫૨; નાગોરના રાજા આન્ન, અને માળવાના રાજા વલ્લાલ સાથે તેની લડાઈ, પૃ. ૨૫૨–૨૬૨; કોંકણના રાજા મલ્લિકાર્જુન સાથે તેની લડાઈ, પૃ. ૨૬૫–૨૬૬; હેમાચાર્ય, પૃ. ૨૬૬–૨૬૯; સોમનાથના દેરાનો જીર્ણોદ્ધાર. પૃ. ૨૬૯–૨૭૮. કુમારપાળનું જૈનધર્મમાં જવું, પૃ. ૨૭૮–૨૮૦; સોરઠ ઉપર ચડાઈ, પૃ. ૨૮૪–૨૮૬; સામ્ભર ઉપર ચડાઈ, પૃ. ૨૮૮–૨૮૯; પૂર્વ ભણીના હલ્લાની ધારતી પૃ. ૨૮૯–૨૯૦. વાયેલાની ચડતી, પૃ. ૨૯૦–૨૯૩. કુમારપાળના છેલ્લા દિવસ, પૃ. ૨૯૧–૩૦૮.

કુમારપાળના મહીપાળ, અને કીર્ત્તિપાળ એવા બે ભાઈ અને બે બેહેનો પૃ. ૨૪૬. તે નિઃસંતાન મરણ પામેછે, કુમારપાળ વિષે વિશેષ વૃત્તાન્ત. પૃ. ૩૦૦–૩૦૮. તેની પછવાડે તેના ભાઈનો કુંવર અજયપાળ ગાદિયે બેસેછે.

અણહિલપુર; ઈ૦ સાંધણ.
૮ અજયપાળ સન ૧૧૭૪ થી ૧૧૭૭ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૩૦૮–૩૧૩ તેની પછવાડે તેનો કુંવર ગાદિયે બેસેછે,

૯ બીજો મૂળરાજ સન ૧૧૭૭ થી ૧૧૭૯, સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ ૩૧૩ અને તેનાપછી તેનો કાકો, અજયપાળનો નહાનો ભાઈ,

૧૦ બીજો ભીમદેવ ગાદિયે બેસેછે, અને તે સન ૧૧૭૯ થી ૧૨૧૫ સુધી રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૩૨૨–૩૫૭ સન ૧૧૭૮ માં, જેવામાં તેનો ભત્રીજો જીવતો હતો તેવામાં, તે શાહાબુદ્દીન ગોરીને હરાવેછે, પૃ. ૩૧૬–૩૨૦; તેના ગાદિયે બેસવા ઉપર માળવાનો રાજા સોહડદેવ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાની ધારતી બતાવેછે, અને છેવટે સોહડનો દીકરો અર્જુનદેવ ચડાઈ કરેછે, પૃ.૩૨૧–૩૨૩; અજમેરના રાજા સોમેશ્વર ચોહાણ સાથે તથા તેના કુંવર પૃથ્વીરાજ સાથેની લડાઈ, રજપુતસ્થાનના કવિ ચંદબારોટના વર્ણન્યા પ્રમાણે પૃ ૩૨૪–૩૫૩; મહંમદગોરી હિંદુસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરેછે, પૃથ્વીરાજ ચોહાણ અને કનોજના જયચંદનો નાશ કરેછે, પૃ. ૩૫૩–૩૫૪; તેનો સરદાર કુતુબુદ્દીન ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરેછે. ભીમદેવને હરાવેછે, અને અણહિલપુર લેછે સન ૧૧૯૪ પૃ ૩૫૫; પરિણામે જાણ્યુનો કબજો થતો નથી ૩૫૬. કુતુબુદ્દીન આબુના પરમારોને હરાવીને ફરીને સન ૧૧૯૬ માં અણહિલપુર લેછે; બીજો ભીમદેવ સન. ૧૨૧૫*

* પ્રબંધચિંતામણી અને રત્નમાળાના આધાર ઉપરથી બીજા ભીમદેવના રાજ્યની સમાપ્તિ અમે સન. ૧૨૧૫ માં ગણી છે. પણ આબુનો એક લેખ જે સન. ૧૨૩૧ નો છે અને જેનું મિ. વિલસને ભાષન્તર કર્યું છે તે ઉપરથી ભીમદેવ

અણહિલપુરનું સાંધણ.
માં મરણ પામેછે, પણ મુસલમાનોનું ધુસરૂં અથવા રાજસત્તા ફરીને નરમ પડી જાયછે, પૃ. ૩૫૭–૩૬૦

અણહિલપુરના રાજ્યનું પશ્ચાદવલોકન, પૃ. ૩૬૧–૩૮૮; ત્યાંના રાજાઓના રાજ્યમાં જમીનના ભોગવટાનો વહિવટ, પૃ ૩૬૬–૩૬૮; લશ્કરી વહિવટ પૃ. ૩૬૮–૩૭૦; સંધિવિગ્રહિક, પૃ. ૩૭૦–૩૭૧; દાણ, સમુદ્રગમન, અને વ્યાપાર, પૃ. ૩૭૧; ધર્મ, પૃ. ૩૭૨; યાત્રાનાં સ્થાન, પૃ. ૩૭૨–૩૭૩; ગૃહકાર્ય, પૃ. ૩૭૩–૩૭૫; રાજધાનીનું વર્ણન, પૃ. ૩૭૫–૩૭૭; ઝિંઝુવાડાનો કિલ્લો, પૃ. ૩૭૭–૩૭૯ ડભોઈનો કિલ્લો, પૃ. ૩૭૯–૩૮૦; સિદ્ધપુરની રૂદ્રમાળનું દેવાલય, પૃ. ૩૮૦–૮૧; મોઢેરાનું દેરૂં, પૃ. ૩૮૧ વાઘેલનું દેવાલય પૃ. ૩૮૨; કુંડ, પૃ. ૩૮૨; તલાવ. ૩૮૩; વાવ, પૃ. ૩૮૩–૩૮૬.

અણહિલપુરનો વાઘેલો વંશ, આનાક સોલંકી, જે કુમારપાલની માશીનો દીકરો થાય તેને રાજપાસેથી વાઘેલ મળેછે, પૃ. ૨૯૦; તેનાપછી તેનો કુંવર, લવણપ્રસાદ વાઘેલો, બીજ ભીમદેવનો પ્રધાન, ક્રમાનુયાયી થાયછે. વાઘેલા વિષે ભાષાન્તર કર્ત્તાનો

અણહિલપુરનું સાંધણ.
વધારો પૃ. ૪૧૦–૫૦૯ પૃ. ૨૯૦–૩૮૯; તેનાપછી તેનો પુત્ર વીરધવલ સન ૧૨૩૧ માં થાયછે, પૃ. ૩૯૦ તે વસ્તુપાલ અને તેજપાલને પોતાના પ્રધાન કરેછે, પૃ. ૩૯૧–૩૯૪ તેના પછી તેનો કુંવર.
૧ વીસલદેવ ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૩૯૨-૪૦૮; તેનાપછા,
૨ અર્જુનદેવ ગાદિયે બેસેછે, સન ૧૨૬૪ પૃ. ૪૦૮, તેનાપછી,
૩ સારંગદેવ ગાદિયે બેસેછે, સન ૧૨૯૪ પૃ. ૪૦૯, તેનાપછી
૪ કર્ણ વાઘેલો ગાદિયે બેસેછે પૃ.૪૦૯ અલાઉદ્દીન ખીલચીના સરદારો ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરીને અણહિલપુર લેછે, સન ૧૨૯૭ પૃ. ૫૧૦-૫૧૧; કર્ણ દેવગઢ ભણી નાશી જયછે અને તેની રાણી કૌલાદેવી કેદ પકડાયછે પૃ. ૫૧૨; ફરીને સન ૧૩૦૪માં ગૂજરાત ઉપર હલ્લો થાયછે, પૃ. ૫૧૪; દેવલદેવીની વાત પૃ. ૫૧૫–૧૯; કર્ણ રાજની દશા અને તેના શત્રુઓને મળેલો બદલો, પૃ. ૫૨૦–૨૧.

અધોલોકમાં જવાને માટે પ્રેત નીકળી પડેછે.

તે સાલમાં "મહારાજાધિરાજ" હતો એમ નીકળેછે (જૂવો ભાગ ૧ લો પૃષ્ટ. ૪૦૬) આ લેખ પરિપૂર્ણ આપ્યો નથી અને મિ. વિલસનના કહેવામાં કાંઈ ફેર હોય કેમકે જે અડચણ અથવા કડાકૂટ વિષે અમે સૂચવિયે છિયે તે તે સમય તેના વિચારમાં આવેલી નહિ. એનીજ સાથે એક અંક [૧૮] ના લેખમાં તેના કોતરાવનારા વસ્તુપાલ અને તેજપાલ, વીરધવલના હૈયાતપણા વિષે લખેછે, અને તેઓનું તેની નીચે અનુવર્ત્તન છતાં ભીમદેવ વિષે તેઓ કશું બોલતા નથી. બીજા ભીમદેવના રાજ્યના છેલ્લા ભાગના ક્રમભંગ વિષે વિચારવામાં આવેછે ત્યારે તેની સત્તા બંધ થયાની વેળા બિનવાંધે નક્કી ઠરાવી શકાય એમ નથી.

આ વિષે વધારે ખુલાસા માટે જૂવો અમારી દીપ પૃ. ૩૨૨–૨૩. ૨. ૬.

અધોલોક સાંધણ.
ભાગ...૨ જો, પૃ. ૪૯૬–૪૯૮
સોમ્યપુર, પૃ ૪૯૯–૫૦૦
સૌરિપુર, પૃ. ૫૦૦
વિચિત્ર નગર, પૃ. ૫૦૨
વૈતરણી નદી, પૃ. ૫૦૨–૫૦૩
બીજું નગર, પૃ. ૫૦૪
યમપુર, પૃ. ૫૦૪–૫૦૫.

અમદાવાદ,ત્યાંના સુલતાન મુઝફ્ફરખાનને સન ૧૩૯૧ માં ગૂજરાતનો સૂબો ઠરાવવામાં આવેછે, પૃ. ૫૩૧; સન ૧૩૯૩ માં તે ઈડર ઉપર હલ્લો કરેછે, પૃ.૫૭૦–૫૭૧; તે ખાનદેશ ઉપર અને સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરેછે, પૃ. ૫૭૦; તે સન ૧૩૯૮ માં ફરીને ઈડર ઉપર હલ્લો કરેછે, પૃ. ૫૭૧; તે પોતાને બાદશાહ કેહેવડાવીને, મુઝફ્ફરશાહ થાયછે, પૃ.૫૭૧ ત્રીજીવાર ઈડર ઉપર હલ્લો કરેછે,સન ૧૪૦૧; માળવા ઉપર ચડાઈ કરેછે, પછી સન ૧૪૧૧ માં મરણ પામેછે, પૃ. ૫૭૧, અને તેના પછી તેનોપૌત્ર,

અહમદશાહ ગાદિયે બેસેછે;તે સન૧૪૧૨ માં અમદાવાદની સ્થાપના કરેછે, પૃ. ૫૭૨ ફિરોજખાનનું બંડ, પૃ. ૫૭૨; માળવાની સાથે લડાઈ, પૃ. ૫૭૨; અહમદશાહ ગિરનાર ઉપર હલ્લો કરેછે, પૃ. ૫૭૨–૭૪; હિંદુ રાજાઓની સત્તા ઓછી કરી દેવાને તે પ્રયત્ન કરેછે, પૃ. ૫૭૪–૭૬; અહમદશાહનો વિવાહ સંબંધી આર્જવ, એક ભાટની વાત, પૃ. ૫૭૬–૯૦; માળવાના સુલતાન હુશંગની સાથે લડાઈ, પૃ ૫૯૫; તે ઈડરનો કબજો કરી લેછે અને ચાંપાનેરના રાવલપાસે ખંડણી આપવાની કબૂલાત કરાવેછે, પૃ. ૫૯૬; ફરીને તે માળ-

અમદાવાદના સુલતાનનું સાંધણ.
વા અને ઈડર સાથે લડાઈમાં રોકાયછે, પૃ. ૫૯૬; અહમદનગર અને સાદરાના કિલ્લા બાંધેછે, પૃ. ૫૯૬ ઈડર ઉપર હુમલો કરીને એક કિલ્લો લેછે, પૃ. ૪૨૨. બ્રાહ્મણીશાહ પસેથી ફરીને તે મહિમ અને મામાદેવી અથવા મુંબઈ લેછે, પૃ. ૫૯૭–૯૯; તે સન ૧૪૪૩ માં મરણ પામેછે, પૃ. ૫૯૯; તેના પછી તેનો શાહજાદો.

મહંમદશાહ ગાદિયે બેસેછે, તે ઈડરના રાવને તેની પુત્રી પોતાનેવેરે પરણાવવાની અગત્ય પાડેછે; ચાંપાનેર ઉપર હલ્લો કરેછે, પણ માળવાનો સુલતાન આવેછે તેથી તે નાસેડુ લેછે; પૃ. ૫૯૯; તે મરણ પામેછે, પૃ. ૫૯૯,અને તેનાપછી તેનોશાહજાદો.

કુતુબશાહ ગાદિયે બેસેછે, તેના ઉપર માળવાનો સુલતાન ચડાઈ કરેછે, તેને પાછા જવાની તે અગત્ય પાડેછે અને તેની સાથે મળી જઇને મેવાડના કુંભારાણાની સામે થાયછે, પૃ. ૫૯૯; રાણાનીસાથે તેની લડાઇ, અને તેનું મરણ પૃ. ૬૦૦–૪ તેના પછી તેનો કાકો,

દાઉદ ગાદિયે બેસેછે, તે માત્ર થોડા દિવસ રાજ્ય કરેછે, પૃ. ૬૦૫; તેના પછી કુતુબશાહનો નહાનો ભાઈ.

મહમૂદ બેગડો ગાદિયે બેસેછે, તે બંડ બેસારી દેછે, પૃ. ૬૦૫; ગિરનાર લેછે,પૃ. ૬૦૬–૧૧; લાઠીના ભીમજી ગોહિલની વાત, પૃ. ૬૧૨–૬૧૪ જેતપુરનો ચાંપોવાલો પૃ. ૬૧૪; રાણપુરનો રાણજી ગોહિલ, પૃ ૬૧૪–૧૭ મૂળીના પરમાર, પૃ. ૬૧૭–૨૨ ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરવાને મહ-

અમદાવાદના સુલતાનનું સાંધણ.
મૂદ તૈયારી કરેછે, પૃ. ૬૨૩; ઈડરનો રાવ ભાણ, પૃ. ૬૨૪–૨૭, મહમૂદ ચાંપાનેર લેછે, પૃ. ૬૨૭–૬૩૩; ગોહિલ, પૃ. ૬૩૩–૩૬; મહમૂદ ફરીને મલિમ લેછે, પૃ. ૬૩૫; વાગડ અને ઈડર ઉપર ચડાઈ, પૃ. ૬૩૭; પોર્ટુગીઝ સાથેની તેની લડાઈ, પૃ. ૬૩૭; તેનુ મરણ અને તેના ગુણ અવગુણનું કથન, પૃ. ૬૩૭–૩૯ તેના પછી તેનો શાહજાદો.

મુજફર બીજો ગાદિયે બેસેછે; પૃ. ૬૪૦, તેનું માળવે જવું, કિ૦; ઈડરનો મામલો; તે ઈડરવાડામાં પ્રવેશ કરેછે અને ત્યાંનું રાજધાની શેહેર લેછે, પૃ. ૬૪૦–૪૨; માળવાના સુલતાનને પાછો તેની ગાદિયે સ્થાપે છે, પૃ. ૬૪૨; ઈડરવાડો ઉજજડ કરી નાંખેછે. કિ૦; રાણા સિંહના ગૂજરાત ઉપર હુમલા, પૃ. ૬૪૨–૪૪ મુજફ્ફરશાહ ફરીને ઈડરવાડો ઉજજડ કરેછે પૃ. ૬૪૪; તેના પછી તેના શાહજાદા વારાફરતી ગાદિયે બેસેછે

સિકંદર } પૃ. ૬૪૪
મહમૂદ બીજો } પૃ. કિ૦, તેના પછી

બહાદુરશાહ ગાદિયે બેસેછે પૃ. કિ૦ તેના રાજ્યનું વિવેચન પૃ. ૬૪૪–૪૫ તેના પછી તેનો ભત્રીજો મહમૂદ લતીફખાન ગાદિયે બેસેછે, તેની વેલામાં હિંદુ જમીદારોની જમીન છીનવી લેવાનો ફળવિનાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેછે; પૃ. ૬૪૫–૪૭; મહમૂદનું મરણ અને એ વંશની સમાપ્તિ, પૃ. ૬૪૭.

અંબાભવાની-તેનું વર્ણન અને દંતકથાઓ ભાગ. ૧ લો પૃ. ૬૭૯–૬૮૭

અમદાવાદના સુલતાનનું સાંધણ.
આબુપર્વત, ભા. ૧લો, પૃ ૩૯૪–૪૦૮.
આર્બસ્થાનના પ્રવાસિયો ચાવડા રાજા ક્ષેમરાજ અને ભુવડના સમયમાં ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા એવી ધારણા ભાગ. ૧ લો પૃ. ૫૦–૫૬.

ઈડર–તેનું વર્ણન ભાગ. ૧ લો. પૃ ૫૪૬ તે દ્વાપરયુગમાં ઐલવણ અને વાતાપી રાક્ષસોનું રેઠાણ હતું તે વિષે કથન પૃ. ૫૪૭; વેણીવચ્છરાજ ઈડરનો કિલ્લો બાંધેછે, પૃ ૫૪૭–૪૮;

ગોહેા વલભીના શીલાદિત્ય રાજનો પુત્ર ઇડરનો કિલ્લો સ્વાધીન કરી લેછે, તે તેના આઠમા પુરૂષ નાગાદિત્યના સમય સુધી તેના વંશજના સ્વાધીનમાં રેહેછે પૃ. ૫૪૮–૫૫૦; નાગાદિત્યનો પુત્ર બાપો મેવાડના વંશની સ્થાપના કરેછે પૃ. ૫૫૦

પરિહાર, પૃ. ૫૫૦
હાથીસોડના તાબામાં ઈડર આવેછે, પૃ. ૫૫૦, તેના પછી તેનો દીકરો

સામળિયો સોડ ગાદિયે બેસેછે તેને રાઠોડો જીતી લેછે, પૃ. ૫૫૦–૫૨; ઈડર-ત્યાંના રાવ.
સિયાજી રાઠોડ, જેચંદ દલપાંગળાનો પુત્ર મારવાડમાં પોતાની સ્થાપના કરેછે, પૃ. ૫૫૦ તેને ત્રણ દીકરા છે,
૧ આસ્તાનજી તેની પછવાડે ગાદિયે બેસે છે.
૨ સોનંગજી.
૩ અજી, તે દ્વારકા પાસે, ચાવડા રાજાની પુત્રીવેરે પરણેછે, પછી ત્યાંનો તથા બેટ બારા મંડલનો તે કબજો કરી લેછે, અને તે વાજી અને વાઢેલનો પૂર્વજ થાયછે, પૃ. ૫૫૦. સોનંગજી રાઠોડને અણહિલપુરના સોલંકી

ધંડરનું સાંધણ.

રાજા પાસેથી સોમેતરાગામ મળેછે, પૃ. ૫૫૦; તે સાંમળિયા સોઢને કતલ કરેછે, અને ઈડર લેછે પૃ. ૫૫૨ તેના પછી

એહમલજી ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૫૬૯ તેના પછી

ધવલમલજી ગાદિયે બેસેછે, કિ૦ તેના પછી,

લુણકર્ણજીગાદિયે બેસેછે,કિ૦ તેનાપછી-

ખરહતજી ગાદિયે બેસેછે, કિ૦ તેના પછી તેનો પુત્ર,

રણમલ ગાદિયે બેસેછે, તે ભાગર દેશ ઈ૦ સ્વાધીન કરી લેછે, પૃ. ૫૭૦ તેના ઉપર મુજફ્ફરશાહ સન૧૩૯૩ માં હુમલો કરેછે, પૃ. ૫૭૦;અને સન ૧૩૯૮ માં પણ તેમ થાયછે, પૃ.૫૭૧ સન ૧૪૦૧ માં તેના ઉપર ફરીને પાછી ચડાઈ થાયછે ત્યારે તે વીસલનગર નાશી જાયછે, અને તેની રાજધાની શત્રુના હાથમાં જાયછે પૃ. ૫૭૧; અહમદશાહની સામેના ફિરોઝખાનના બંડમાં સામેલ થાયછે પૃ. ૫૭૨-૬ તેના પછી

પુંજે ગાદિયે બેસેછે, તે અહમદશાહ સાથે લડાઇમાં ઉતરેછે, પૃ. ૫૯૬; તે ઘોડા સુધાંત કોતરમાં પડી જવાથી મરણ પામેછે, કિ૦, તેના પછી તેનો પુત્ર.

નારણદાસ ગાદિયે બેસેછે, પૃ.૫૯૭ તે અહમદશાહને ખંડણી આપવાનું માન્ય કરેછે, પણ સન ૧૪૨૮ માં બંડ મચાવેછે, પૃ. ૫૯૭; તેના પછી તેનો ભાઈ

ભાણ ગાદિય બેસેછે, તેના ઉપર મહંમદશાહ હલ્લો કરેછે એટલે તે હુંઈડરનું સાંધણ.

ગરામાં નાશી જાયછે, પછી, પછવાડેથી શરણ થાયછે, અને સુલતાનને પોતાની કન્યા પરણાવેછે પૃ. ૫૯૯, તે પોતાના રાજ્યની સીમા નક્કી કરેછે પૃ ૬૨૫ મહમૂદ બેગડાને ખંડણી આપેછે, પૃ.૬૨૬. તેની ચાંપાનેરના રાવળ સાથે લડાઈ પૃ, ૬૨૬, તે પોતાની પાછળ બે દીકરા મૂકેછે.

૧ સૂરજમલજી.

૨ ભીમ.

તેના પછી તેનો કુંવર

સૂરજમલજી ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૬૩૭ તેનો ક્રમાનુયાયી તેનો કુંવર

રાયમલજી થાયછે, કિ૦ તેની ગાદી તેનો કાકો ભીમ છીનાવી લેછે પૃ. ૬૩૭; સૂબેદારની ગેરહાજરીમાં ભીમ મુસલમાનનો દેશ લૂટેછે, એનુલમુલ્કને હરાવેછે, અને મુજફ્ફરશાહ પાછો આવેછે એટલે હુંગરામાં સંતાઈ પેસેછે, પૃ. ૬૪૦. ઈડર લેવામાં આવેછે, પૃ. ૬૪૧; રાવ ભીમ મુજફ્ફરશાહને શરણ થાયછે પૃ.૬૪૧; તે મરણ પામેછે અને તેના પછી તેનો દીકરો ભારમલ ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૬૪૧; રાવ રાયમલજી રાણાસંગની પુત્રી પરણેછે, તે રાણો.

તેને ફરીને ગાદિયે બેસારેછે પૃ.૬૪૧ રાયમલજીને મુસલમાનો કાહાડી મૂકેછે, તે ફરીને ઈડરવાડામાં આવેછે, અને અહીરઉલમુલ્કને હરાવેછે પૃ. ૬૪૧-૪૨, તે પાટણ પરગણ ઉજ્જડ કરી નાંખેછે પૃ. ૬૪૨, પણ ત્યાંથી નીકળી જવાની તેને અગત્ય પડેછે; તે મરણ પામેછે અને તેની પછવાડે

ઈડરનું સાંધણ.
ભારમલ ગાદિયે બેસેછે, કિ૦ એની વે ળામાં ઇડર ઉપર બહાદુરશાહના બે વાર હલ્લા થાયછે પૃ. ૬૪૪. ભારમલ મરણ પામેછે અને તેનો પછવાડે તેનો કુંવર
પુંજો ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૬૪૫– તેના પછી તેનો કુંવર
નારણદાસ ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૬૫૫ તે સરકારની સામે થાયછે. પણ તે હારેછે અને તેની રાજધાની જયછે પૃ. ૬૫૭, તેના પછી તેનો કુંવર
વીરમદેવ ગાદિયે બેસે છે. પૃ. ૬૫૭, પુંગલમાં તેનું સાહસ કર્મ, ૬૫૭ –૫૮ તે વાઘ મારીને અકબરને પ્ર સન્ન કરેછે પૃ. ૬૫૮. તે ગાદિયે બેસેછે. પૃ. કિ. તે ચારણના દીકરાને દાન આપેછે, પૃ. ૬૫૯ પોતાના ભાઈ રાયસિંહને તે મારી નાંખેછે,પૃ.૬૫૯,હુંગરપુર ઉપર હલ્લાં કરેછે, પૃ. ૬૬૦. ચાંપાબીલની વાત; પૃ. ૬૬૧–૬૨ વીરમદેવ અહમદનગર ઉપર હલ્લો કરેછે, પૃ. ૬૩૩ તે પેથાપુરવાળાને આશ્રય આપેછે અને તેની કન્યા વેરે પરણેછે, પૃ. ૬૬૩ રામપુરવાળાને આશ્રય આપેછે, પૃ. ૬૬૩, ઉદયપુર જયછે. પૃ. ૬૬૪, આલાજી ચારણની વાત. પૃ. ૬૬૪–૬૫ તે પોશીનાના રતન સિંહને મારેછે, પૃ. ૬૬૫–૬૬, તે પાનોરા ઉપર ચડાઈ કરેછે, પૃ. ૬૬૬ દ્વારકા યાત્રા કરવા જયછે. પૃ. ૬૬૬, અને પાછો આવતાં રસ્તામાં હલવદના રાજવેરે પોતાની બેહેન પરણાવેછે પૃ. કિ૦; માંડવા મારેછે પૃ. ૬૬૮ ઓમકારેશ્વર યાત્રા કરવા જયછે. અને શાહજદા સાથે ખટપટ-

ઈડરનું સાંધણ.
માં આવી પડેછે પૃ. ૬૬૮–૬૯, સરકારી લોકો ઈડર ઉપર હલ્લો કરીને તે લેછે. પૃ. ૬૬૯; રાવ પોળોમાં જઈ રેહેછે, પૃ. ૬૭૦, શાહજહાને તે કતલ કરેછે; પૃ. ૬૭૧, ઝાલાહિર અને નટુવો એવા નામના બે ઘોડાની વાત, પૃ. ૬૭૧–૬૭૩, ચોગાનિયા પાડાની વાત, પૃ. ૬૭૩, વીરમદેવ રામપુર જયછે પૃ. ૬૭૩ –૭૪; ગંગાજી યાત્રા કરવાને જયછે પૃ. ૬૭૫; પાછા આવતાં રસ્તામાં જયપુરમાં રાયસિંહની બેહેનને મળેછે, તે તેને ઝેર દેછે, પૃ. ૬૭૫, રાવ વીરમદેવના પછી તેનો ભાઇ
કલ્યાણમલ ગાદિયે બેસેછે, તેના મ્હોટા ભાઈ ગોપાળદાસને રદ કરીને દ્વારકાનાથે તેને ગાદિયે બેસવાનું ઠરાવેલું ઠરેછે, પૃ. ૬૭૫–૭૬, ગોપાળદાસ ઈડર ઉપર ચઢાઈ કરેછે અને તે મારયો જયછે પૃ. ૬૭૬, વલાસણાના મથાળા નીચે જુવો. ઉદયપુર પાસેથી કલ્યાણમલ મુલક પાછો જીતી લેછે પૃ. ૬૭૬, તરસંગમો મારેછે પૃ. ૬૭૬, સાયાજી ગઢવીની વાત, પૃ. ૬૭૭; કલ્યાણમલ મરણ પામેછે અને તેની પછવાડે તેનો કુંવર

જગન્નાથ ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૬૭૮, ૭૦૧, એના વારામાં મુસલમાનોની સત્તા પ્રતિદિન વધતી જયછે, પૃ. ૭૦૧, રાવ, વૈતાલ બારોટને કાઢાડી મૂકેછે, કિ૦; તેનો ડુંગરપુરવાળાની સાથેનો કજીયો પૃ. ૭૦૧–૭૦૨ તે પાંગળો થાયછે, પૃ. ૭૦૨; શાહજદા મુરાદને ફોજ સહિત વૈતાલ બારોટ તેડી લાવેછે, અને તે ઈડર

ઈડરનું સાંધણ.
લેછે, પૃ. ૭૦૨-૭૦૩; જગન્નનાથ પોળો જયછે, અને ત્યાંજ મરણ પામેછે, પૃ. ૭૦૪; તેના પછી તેનો કુંવર પ્રુંને તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે, તે મુસલમાનોના ઉપર બારવટે નીકળેછે, અને ઈડર પાછું લેછે, પૃ. ૭૦૫; તેના પછી તેનો ભાઈ
અરજનદાસ ગાદિયે બેસેછે, તે રેહેવરોથી મરાયછે, પૃ ૭૦૫-૬ તેના પછી રાવ જગનૂનાથનો ભાઈ
ગોપીનાથ તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે, તે મુસલમાનો ઉપર બારવટે રેહેછે, અને ઈડર પાછું સ્વાધીન કરી લેછે, પણ તેને પાછો કાહાડી મૂકવામાં આવેછે, અને દેવાલયમાં સંતાઈ પેસેછે ત્યાં અફીણ વિના તે મરણ પામેછે, પૃ. ૭૦૬-૭ તેના પછી તેનો કુંવર
કર્ણસિંહ તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે તે તેના મરણ સુધી સરવાણમાં રેહેછે પૃ. ૭૦૭ તે પછવાડે બે કુંવર મૂકેછે;
૧ ચાંદા.
૨ માધવસિંહ. એ વેરાબરનો પટો મેળવી લેછે, ત્યાં તેના વંશજ આજલગી છે પૃ ૭૦૭
ચાંદાને દેસાઇયો ઈડરમાં પાછો આણેછે, પૃ. ૭૦૮; પણ તે ત્યાંથી નીકળી જયછે, તે પઢિહાર રજપૂતોને મારી નાંખીને પોળો લઈલેછે, પૃ. ૭૦૮
ઈડરના મહારાજા.
૧ આનંદસિંહ, જોધપુરના રાજા અભયસિંહનો ભાઈ ઈડરનો ધણી થઈ પડેછે, ભા૦ ૨ જો પૃ. ૧૫૧-૧૫૫; રાવના મળતિયાઓ તેના ઉપર હુમલો કરેછે, અને તે મરાયછે, પૃ. ૧૫૬-૧૫૭; તેના પછી તેનો પુત્ર.
ઈડરનું સાંધણ.
૨ શિવસિંહ તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે, તેનો કાકો રાયસિંહ ઈડર પાછું હાથ કરી લેછે અને તેને ગાદિયે બેસારેછે, પૃ. ૧૫૯-૧૬૦; રાયસિંહ રણાસણ ઉપર ચડાઈ કરેછે, પૃ. ૧૬૦; તે મોડાસે જઇને રેહેછે, પૃ. ૧૬૧-ત્યાં મરાઠા તેના ઉપર ચઢી આવેછે અને તે જગ્યા લઈ લેછે પૃ. ૧૬૨; મહારાજા પોતાના સરદારોને પટા આપેછે પૃ. ૧૬૨-૧૬૩; વળી પૃ. ૧૪૩-૧૪૪ માં જુવો; સરદારો રાયસિંહને ઈડર છોડવાની અગત્ય પાડેછે પૃ. ૧૬૪; રાયસિંહ પુત્ર વિનાનો મરણ પામેછે, પણ એક કુંવરી જયપુરના રાજાને પરણાવેલી મૂકેછે, પૃ. ૧૬૩-૧૬૪.
મરાઠા અને રાવના મળતિયા ઈડર ઉપર ચડાઇ કરેછે; ચાંદણીના સૂરજમલની વર્તણુક, પૃ. ૧૬૪-૧૬૭ કુંવર ભવાનીસિંહનું અપમાન સૂરજમલ કરેછે, તેથી તેને તે મારી નાંખેછે, પૃ. ૧૬૬-૬૭; ગોતાનો સુરતસિંહ, પૃ. ૧૬૮-૧૬૯ શિવસિંહ મરણ પામેછે, સન ૧૭૯૨, પૃ. ૧૬૯ તે પોતાની પછવાડે પુત્રો મૂકેછે;
૧ ભવાનીસિંહ.
૨ જાલમસિંહ, મોડાસાનો પૃ. ૧૬૯-૧૭૦. તે નિઃસંતાન મરણ પામેછે.
૩ સગરામસિંહ, અહમદનગરનો, તેનો ક્રમાનુયાયી તેનો કુંવર
કર્ણસિંહ થાયછે, તેના પછી તેનો કુંવર
તખતસિંહ, જે જોધપુરનો પછવાડેથી મહારાજા થયો તેનો ક્રમાનુયાયી થા

ઈડરનું સાંધણ.
યછે, પૃ. ૧૭૦
૪ અમરસિંહ, બાયડનો, તે નિઃસંતાન મરણ પામેછે પૃ.૧૭૦
૫ ઇન્દ્રસિંહ, સુવરનો, પૃ. ૧૭૦ તે હમીરસિંહ અને બીજા ત્રણ કુંવર પોતાનો પાછળ મૂકેછે. (૧૮૫૬ માં)
તેની પછવાડે તેનો કુંવર
૩ ભવાનીસિંહ ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૧૬૯, પછી બાર દિવસે મરણ પામેછે પૃ. ૧૬૯; તેના પછી તેનો કુંવર
૪ ગંભિરસિંહ ગાદિયે બેસેછે પૃ ૧૬૯ આ બાળરાજાનો કાકો જાલમસિંહ, પ્રારંભમાં રાજકારભાર ચલાવેછે પણ સરદારો તેને ત્યાંથી ખસવાની અગત્ય પાડેછે, કિ૦ જે મુલક ગંભિરસિંહના કાકા દબાવી પડચા હતા તે લઇ લેવાનો પ્રયત્ન કરેછે, ભા. ૨ જે પૃ. ૧૭૦-૧૭૧. જાલમસિંહ આનપુર ઉપર ચડાઈ કરેછે, પૃ. ૧૭૧; પાલણપુર સાથેનો કજિયો, પૃ. ૧૭૧; ગંભિરસિંહ હાંતા મારેછે, પૃ. ૧૭૨; ખુમાણસિંહ ચાંપાવત, પૃ. ૧૯૯-૨૦૧; તેનો પુત્ર ધીરજી, પૃ. ૨૦૧-૨૦૪ ગંભિરસિંહ પોળો લેછે, ૨૦૧-૨૦૨; ચાંદણીના પટાનો ટંટો. પૃ. ૨૦૬-૨૦૭ આ સમયે કનકાજી અને ધીરજી વચ્ચે થયેલી લડાઇ. પૃ. ૨૦૭-૨૦૮ ધીરજીનો ક્રોધ કુંવર ઉમેદસિંહ ઉપર થાયછે અને તે વાંકાનેર મારેછે, પણ મહારાજ આખરે તેને મનાવેછે. પૃ. ૨૦૮-૨૧૦, ધીરજી પાછો ફરીને ઈડરની સામે બારવટે નીકળેછે પૃ. ૨૧૦-૨૧૬, તે ઉદયપુર જાયછે પૃ. ૨૧૩-૨૧૪ કર્નલ બાલે

ઈડરનું સાંધણ.
નટેન ઠરાવ કરવા સર્વે સરદારોને બોલાવેછે પૃ. ૨૧૮; ધીરજીને કેદ કરેછે પણ તે નાશી જાયછે. પૃ ૨૧૮ તે પાછો હુમલા કરવાનું નરી કરેછે, પૃ. ૨૧૯-૨૨૦; કનકાજીનો દીકરો લાલજી તેની સાથે મળી જાયછે, પણ તે મરાયછે પૃ. ૨૨૦-૨૨૨ ધીરજીની દુર્દશા, પૃ. ૨૨૨-૨૨૩, કુંવર ઉમેદસિંહ મરણ પામેછે, પૃ. ૨૨૪-૨૨૫; મહુનો ઠાકોર ગોપાળસિંહ બારવટે નીકળેછે પૃ. ૨૨૬-૨૨૭, હડાદપોશીનાની ગાદીની તકરાર પૃ. ૨૨૭-૨૨૯ ગંભીરસિંહની પાલ ઉપર ચડાઇ, પૃ. ૨૨૯-૨૩૦; ગોપાળસિંહની દુર્દશા, પૃ.૨૩૦-૨૩૩, ગંભીરસિંહના ગુણદોષ, પૃ. ૨૩૩-૨૩૪, મુંડેટીના ચોહાણ પૃ. ૨૩૫-૨૪૨; રાજા ગંભીરસિંહનું મરણ, પૃ. ૨૪૨-૨૫૩;
"મહીકાંઠાનું થાળે પડવું"
એ મથાળા નીચે જુવો.
ઈડરના બારોટજી અથવા દરસોંડી ભાટ ભાગ ૨ જો. પૃ. ૧૪૪.
ઈડરના કારભારી અથવા દિવાન, કિ૦ ઈડરના પ્રધાન પૃ. ૧૪૪.
ઈડરના પટાવત, પૃ. ૧૪૩-૧૪૪. પૃ. ૧૬૨-૧૬૩.
ઉજાણી. ભા. ૨ જો, પૃ. ૩૮૪.
ઉત્તર ક્રિયા.
સન્યાસીની, ભા. ૨ જો. પૃ. ૪૧૬.
દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત, પૃ. ૪૧૬-૪૧.
વૈતરણી નદી પાર ઉતરવાની તૈયારી પૃ. ૪૧૯-૪૨૧.
મરણ પામનાર માટે ચોકો, અને તેની ક્રિયા. પૃ. ૪૨૧.
આતુર સંન્યસ્ત, પૃ. ૪૨૧-૪૨૨.

ઉત્તરક્રિયાનું સાંધણ.
મરણાવસરનું દુઃખ, પૃ. ૪૨૨.
રાજિયા પ. ૪૨૩--૪૨૪.
ઠાઠડી અથવા ખાટલી, પૃ. ૪૨૫.
સાસરવાસો, પૃ. ૪૨૫.
મુરદાને ઠાઠડીમાં બાંધીને ઉચકી ચાલેછે પૃ. ૪૨૫.
મુરદાને ચકલા આગળ ઉતારેછે, પૃ. ૪૨૫-૪૨૬.
ગામની બાગોળે મુરદાને ઉતારેછે, પૃ. ૪૨૬.
સ્મશાન અને ચિતા, પૃ. ૪૨૬.
મુરદાને બાળેલી જગ્યાએ દેવાલય પૃ. ૪૨૬.
ત્યાં દૂધ છાંટવામાં આવેછે તે, પૃ. ૪૨૭
પ્રેતને તલને પાણી અર્પેછે, પૃ. ૪૨૭.
રાંડનારી અથવા વિધવા, પૃ. ૪૨૭.
બીજાં શોક પાળનાર, પૃ ૪૨૮-૪૩૦ કૃષ્ણાક્ષરી, પૃ. ૪૨૯-૩૦.
ઋતુ-વર્ષની, ભા૦ ૨ જો. પૃ. ૩૭૪-૩૭૫
કસબાતી-ધોળકાના, ભાગ. ૨ જો પૃ. ૭૦-૭૩.
કાઠી સિન્ધથી આવીને ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરેછે ભા૦ ૧ લો પૃ. ૫૩૫-૫૩૬; તેઓ વર્ત્તિયા કહેવાયછે; ખુમાન, ખાચર, હરસર વાળાના નામથી તેમની ત્રણ જાતિયો થાયછે પૃ. ૫૩૬-૫૩૭, વાઢાના મથાળા નીચે જુવો.
કાઠિયાવાડ-મુલકગીરીના મથાળા નીચે જુવો.
કુંભારિયાનું વર્ણન અને દંતકથા ભા૦ ૧ લો, પૃ. ૬૮૫-૬૮૭.
કુંભોરાણો, ભાગ ૧ લો, પૃ ૬૦૦-૬૦૩.
કોળી-તેઓની મૂળ ઉત્પત્તિ, ભાગ. ૧ કોળીનું સાંધણ.
લો પૃ. ૧૪૫-૧૪૭.
વળી "ચુવાળ" તથા "રજપૂત કોળીના" મથાળા નીચે જુવો.
ખોડિયાર દેવી-તેની ઉત્પત્તિ; ભા. ૧ લો પૃ. ૫૫૯.
ગઢવી-ચારણની પદવિ છે, "ધરવ્યવહાર" અને "ભાટ" ના મથાળા નીચે જુવો.
ગાયકવાડ-દામાજી પોતે બાલાપુરની લડાઈથી પ્રખ્યાતિ પામેછે, સમશેર બહાદુરનો ખિતાબ મળેછે, મરણ પામેછે, અને તેની પછી તેના ભાઈ જંબાજીનો કુંવર પિલાજી થાયછે, ભા૦ ૨ જો, પૃ. ૧-૩ તે ફરતમ અલ્લીની સાથે મળી જાયછે, પણ અડાસ આગણની લડાઇમાં કપટ કરીને તેને તજી દેછે, પૃ. ૩-૪; ચોથનો ભાગ તેને મળેછે, પૃ. ૪ જ્યં બકરાવ દાભાડેને આશ્રય આપેછે અને બાજીરાવનાથી તે મરાયછે. ત્યારપછી પોતે ધવાઈને નાસેછે. પૃ. ૯-૧૦ પેશવાની સાથે વાંધો હતો તે પતાવી દેછે અને સેનાખાસખેલનું પદ મેળવેછે, પૃ. ૧૦; અમરસિંહ રાઠોડના માણસોથી તે કટારથી મારયો જાયછે, પૃ. ૧૦ તેના પછી તેનો કુંવર
દામાજી તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે, તે ગુજરાતમાં પોતાની સ્થાપના કરેછે, પૃ. ૧૧; અમદાવાદ લેવાના કામમાં મોમિનખાનની સાથે મળી જાયછે, પૃ. ૧૧-૧૨ કાઠિયાવાડમાંથી ખંડણી ઉઘરાવેછે, પૃ. ૧૨-૧૩; પોતાના ભાઈ ખંડેરાવને નડિયાદ પરગણું આપેછે, પૃ. ૧૩ તારાબાઈની મદદે સતારે જાયછે, પણ તેને

ગાયકવાડનું સાંધણ.
ત્યાં કેદ કરવામાં આવેછે, અને ગુજરાતનું અર્ધું રાજ્ય પેશવાને આપી દેવાની અગત્ય પડેછે, પૃ. ૧૩–૧૪; રાધોબા સાથે મળી જાયછે; તેઓ અમદાવાદ તાબે કરી લેછે; પૃ. ૧૪–૧૫; દામાજી મરણ પામેછે તે પોતાની પાછળ ચાર કુંવર મૂકે, છે પૃ. ૧૬–૧૭.
૧ શિવાજીરાવ.
૨ ગોવિંદરાવ.
૩ આણેકજી.
૪ પ્રતેહસિંહ.
ગાદિને માટે વાંધો ઉઠેછે અને છેવટે પ્રતેહસિંહ ક્રમાનુયાયી તરીકે બહાલ થાયછે, પૃ. ૧૯–૨૦; સાલપાની સલાહથી ગાયકવાડના મુલકમાં ભાગ પડતા બચી જાયછે પૃ. ૨૧–૨૨; પ્રતેહસિંહ મરણ પામેછે, પૃ. ૨૫–૨૬. અને કજિયો થયા પછી તેનો ભાઈ
ગોવિંદરાવ તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે પૃ. ૨૫; તે સન ૧૮૦૦ માં મરણ પામેછે ત્યારપછી તેનો વડો પુત્ર
આનંદરાવ ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૨૮; એના રાજ્યમાં મલ્હારરાવનું બંડ ઉઠયું તે અને બ્રિટિશ સત્તાનો પ્રવેશ થયો તેથી તે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. પૃ. ૨૮-૫૩.
ગાયકવાડ મલ્હારરાવ, દામાજીના ભાઈ ખંડેરાવનો પુત્ર. પૃ. ૧૨-૧૩-૨૯ ૩૦ આનંદરાવ મલ્હારરાવની સામે તેનું બંડ પૃ. ૩૦-૪૯, તેનો ગુજરાતમાં છેલ્લો દેખાવ, પૃ. ૧૦૭–૧૦૮;
ગાત્રિયાધાર–, ભા૦ ૧ લો પૃ. ૫૫૫–૬૩૫
ગારિયાધારનું સાંધણ.
ત્યાંનો નવઘણજી ગોહિલ પૃ. ૭૧૭
ત્યાંનો ઉનડજી ગોહિલ અને પાલીતાણા ભાગ ૨ જો પૃ. ૧૧૩–૧૧૪.
ગિરનારનું વર્ણન, ભાગ ૧ લો પૃ. ૨૧૬–૨૧૭.
ગૂજરાતની સ્વાભાવિક સીમા ભા૦ ૧ લો. પૃ. ૧–૩.
ગોધાનું વર્ણન, ભા. ૧ લો પૃ. ૫૬૩.
ગોસાઈ-ભા. ૨ જો, પૃ. ૩૭૦–૩૭૧.
ગોહિલ–એઓની મૂળ ઉત્પત્તિ ભા. ૧ લો પૃ. ૫૫૨.
ચેજક, ઝાંઝરશાનો પુત્ર, મારવાડ તજી જાયછે, અને જૂનાગઢના રાવ પાસેથી પટો મેળવી લેછે, પૃ. ૫૫૩–૫૫૫; તે પોતાનો પુત્રીને રાવના તિલાયત કુંવર વેરે પરણાવેછે, અને ચેજકપુરની સ્થાપના કરેછે પૃ. ૫૫૫; તે પોતાની પછવાડે ત્રણ કુંવર મૂકેછે.
૧ રાણજી.
૨ સાહાજી, માંડવીવાળો ગારિયાધારનો પૂર્વજ પૃ. ૫૫૫
૩ સારંગજી, અરટીલાવાળો, અને લાઠીનો પૂર્વજ કિ૦
રાણજી પોતાના પિતાની પછવાડે ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૫૫૫; તે રાણપુર વસાવેછે પૃ. ૫૬૨; ધનમેરના દીકરી વેરે પરણેછે, તેનાથી એક પુત્ર થાયછે તે અશિયા કાળીનો પૂર્વજ થાયછે, કિ૦ તે ધનમેરની સાથે સલાહ કરીને એભલવાલા ઉપર હુમલો કરેછે પૃ. ૫૬૧–૫૬૨ વાલાના મથાળા નીચે જુવો; તે પોતાની ગાદી વલામાં કરેછે, પૃ ૫૬૨ તેના પછી તેનો કુંવર
મોખડાજી ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૫૬૨, તે

ગોહિલનું સાંધણ.

બીજી જીતો કરી લીધા પછી ગોધા અન પીરમગેટ લેછે, પૃ. ૫૬૩-૫૬૬ તેના ઉપર મહંમદ તઘલખ ચડાઈ કરેછે અને તેને કતલ કરેછે, પૃ. ૫૬૬-૫૬૮; તે પોતાની પછવાડે ત્રણ કુંવર મૂકેછે.

૧ ડુંગરજી.

૨ સમરસિંહજી, "રાજપીપળા" ના મથાળા નીચે જુવો.

૩ ગોહમાલજી નિઃસંતાન મરણ પામેછે એના પછી એનો કુંવર

ડુંગરજી ગાદિયે બેસેછે; તે પીરમ છોડીને ગોધામાં આવીને વસેછે પૃ. ૬૩૪ તેના પછી તેનો પુત્ર

વિજોજી ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૬૩૪-૩૫ તે પોતાની પછવાડે ત્રણ કુંવર મૂકેછે.

૧ કાનજી.

૨ રામજી.

૩ રૂડોજી.

તેના પછી તેનો કુંવર

કાનજી ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૬૩૪-૩૫ તે પોતાની પછવાડે બે કુંવર મૂકેછે

૧ સારંગજી.

૨ ગેમલજી.

તેની પછવાડે તેનો કુંવર

સારંગજી તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે, તે તેના પિતાના મરણાવસરે નહાનો હતો, પૃ. ૬૩૫; તેની ગાદી તેનો કાકો રામજી છીનાવી લેછે અને તેને મુસલમાનોને ઓળમાં આપેછે. કિ૦, તે ત્યાંથી છૂટીને ગોસાઈના ઝુંડમાં મળી જાયછે, તેને ગોંસાઈ ડુંગરપુર લાવેછે પૃ. ૬૩૫; તેને રાવળના ભાણીથી આશ્રય મળેછે અને

ગોહિલનું સાંધણ.

પોતાનો હક પાછો મેળવી લેછે પૃ. ૬૩૫-૩૬; તે રાવળનું પદ ધારણ કરેછે પૃ. ૬૩૫; તેના પછી તેનો કુંવર શિવદાસ ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૭૧૧; તેના પછી તેનો કુંવર

જેતાજી ગાદિયે બેસેછે કિ૦, તેને બે કુંવર થાયછે.

૧ રામદાસ.

૨ ગંગાદાસ, તેને ચમારડી ગામ મળેછે. પૃ. ૭૧૨.

રામદાસ કાશિયે યાત્રા કરવા જાયછે અને પાછો વળતાં મુસલમાનોની સામે ચિતોડનું રક્ષણ કરતાં મારયો જાયછે પૃ. ૭૧૨, તે પોતાની પછવાડે ત્રણ કુંવર મૂકેછે.

૧ સંતોજી.

૨ સાર્દુલજીને અમેવાડુ મળેછે. પૃ. ૭૧૩.

૩ ભીમજીને ટાણા મળેછે, કિ૦

સંતાજી ચાર કુંવર મૂકીને મરણ પામેછે કિ૦

૧ વીસોજી.

૨ દેવોજી, તેને પછેગામ મળેછે, અને તે દેવાણી ગોહિલનો સ્થાપનાર થાયછે. પૃ. ૭૧૩-૧૪.

૩ વીરોજી, તેને અવાણિયા ગામ મળેછે, અને તે વાઘાણિયા ગોહિલનો સ્થાપનાર થાયછે. આવું નામ તેના કુંવર વાઘાના નામ ઉપરથી પડેછે, તેમના હાથમાં ઓખરા, મામચી અને કનાડ છે. પૃ. ૭૧૪.

૪ માંકોજી, તેને નવાણિયા ગામ મળેછે.

વીસોજી પોતાના પિતાનો ક્રમાનુયાયી થાયછે પૃ. ૭૧૩, તે સિહોરનો ધ-

ગોહિલનું સાંધણ.
ખૂંટ થઇ પડેછે, પૃ. ૭૧૪; તેને ત્રણ કુંવર થાયછે.
૧ ધુનોજી.
૨ ભીમાજી, તેને હલિયાદ ગામ મળેછે.
૩ કારિયાજી, તેને ભડલી ગામ મળેછે. પૃ. ૭૧૬.
ધુનોજી તેના પિતા પછવાડે ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૭૧૬; તેના સગા ગારિયાધા રવાળા ઉપર કાઠી લોમોખુમાણ ચડી આવેછે. ધુનોજી તેને આશ્રય આપેછે અને લડાઈમાં મારયો જાયછે સન ૧૬૧૯, પૃ. ૭૧૬-૧૮ તેને બે કુંવર થાયછે.
૧ રતનજી.
૨ અખેરાજજી.
રતનજી તેના પિતાનો ક્રમાનુયાયી થાયછે અને લડાઈમાં મરાયછે, સન ૧૬૨૦ પૃ. ૭૧૮; તે પછવાડે ત્રણ કુંવર મૂકેછે.
૧ હરભમજી.
૨ ગોવિંદજી.
૩ સારંગજી.
હરભમજી તેના પિતાની ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૭૧૯; તેનો કુંવર
અખેરાજજી તેની પછવાડે ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૭૧૯. તેનો કાકો ગોવિંદજી તેનો હક છીનાવી લેછે. તેના મરણ પછી તેનો કુંવર સત્રાસલજી થાયછે, તેને વછાણિયો દેવાણિયો કાઢાડી મૂકીને ભંડારિયા આપેછે અને તે ગોવિંદાણી ગોહિલોનો પૂર્વજ થાયછે. પૃ. ૭૧૯-૨૦
અખેરાજજી ગોહિલ પાંચ કુંવર મૂકેછે—
૧ રતનજી.
૨ હરભમજી, તેને વરતેજ મળેછે. પૃ. ૭૨૦
ગોહિલનું સાંધણ:
૩ વજરાજજી, તેને થોરડી મળેછે કિ૦
૪ સરતાનજી, તેને મગલાણું મળેછે કિ૦
૫ ધુનોજી, નિઃસંતાન મરણ પામેછે
રતનજી તેના પિતાનો ક્રમાનુયાયી થાયછે અને તે મરણ પામ્યા પછી તેનો કુંવર
ભાવસિંહ થાયછે, પૃ. ૭૨૦ તે પોતાના કારભારી વલ્લભજી મેહેતાને ભાલાવતે મારી નાંખેછે, પૃ. ૭૨૦-; તે સન ૧૭૧૩ માં ભાવનગર સ્થાપેછે પૃ. ૭૨૭-૨૩; કંતાજીની સરદારી નીચે મરાઠા સાથે તેની લડાઈ ભા૦ ૨ જો. પૃ ૯૯-૧૦૧, તેના ગુણદોષ અને તેની રાજનીતિ; પૃ. ૯૯-૧૦૧ તેના પછી તેનો કુંવર
અખેરાજજી, અથવા ભાવાજી ગાદીપતિ થાયછે પૃ. ૧૦૨; તેની પછી તેનો પુત્ર
વખતસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તે તલાજા અને બીજી જગ્યાઓ લઈ લેછે, કાઠિયોને અને જૂનાગઢના નવાબને હરાવેછે, પૃ. ૧૦૨-૧૦૭; મલ્હારરાવ ગાયકવાડને રક્ષણ આપવાને ના કેહેછે, પૃ. ૧૦૭; ગાયકવાડની સામે યશને સિહોરનો બચાવ કરેછે, પૃ. ૧૦૮-૧૧૧; કર્નલ વોકરના સમયમાં ગોહિલના રાજ્યની સ્થિતિ; પૃ. ૧૧૨-૧૧૭
ધરવ્યવહાર,
ખેડુત ભા. ૨ જો પૃ ૨૯૨-૩૦૫
બ્રાહ્મણ. કિ૦ પૃ. ૩૦૬-૩૧૧
વાણિયા. કિ૦ પૃ ૩૧૧-૩૧૩
વળી "ખેડુત" ના મથાળા નીચે જુઓ.
રજપૂત, કિ૦ પૃ. ૩૧૩-૩૧૪.
ભાટ, ચારણ કિ૦ પૃ. ૩૧૪-૩૧૯.

ચમા-ભૂતના મથાળા નીચે જુવો.
ચમારડીનો દેખાવ, ચમારડીના ડુંગર ઉપરથી ભા. ૧લો પૃ. ૩-૪
ચારણ-ધરવ્યવહારના મથાળાનીચે ભાટના વર્ણનમાં જુવો.
ચુંવાળના ઠાકોર.
સોલંકી-કાનજી રાત દેતરોજનો ભા. ૨ જો પૃ. ૧૧૮-૧૩૯. તેના પછી રાઅસિંહજી થાયછે, તેનાપછી અદેમાણજી થાયછે, તેના પછી નારણજી થાયછે, તેનાપછી તેનો કુંવર,
કાનાજી, ભંકોડાનો થાયછે, પૃ. ૧૨૨ તે પોતાની પછવાડે ત્રણ પુત્ર મૂકેછે,
૧ નથુભાઈ.
૨ દાદો.
૩ ભૂપતસિંહ.
ભૂપતસિંહ પનારના મકવાણા કુંપાજીની પુત્રીવેરે પરણેછે અને તેની મદદથી પોતાના ભાઈને મારેછે અને ભંકોડારવાધીન કરી લેછે, પૃ.૧૩૧. પછીથી પોતાની માને તેની નઠારી ચાલનો વેહેમ આણીને મારી નાંખેછે, પૃ. ૧૩૧ મલ્હારરાવ ગાયકવાડ સાથે તેનો ટંટો અને પછવાડેથી સલાહ પૃ. ૧૩૩-૧૩૪; વળી પૃ. ૪૦-૪૮ મું જુવો, આ ઠાકોરની એક વાત પૃ. ૧૩૫
એનું મરણ કિ૦
મકવાણા. શાંતાજી કેશર મકવાણાનો પુત્ર, "ઝાલા" ના મથાળા નીચે જુવો પૃ. ૫૩૮. સાંથળ લેછે ભા. ૨ જો પૃ. ૧૩૫-૧૩૬ તેનો વંશજ,
કાનોજી નાત બાહાર રેહેછે અને કટોસણ મેળવી લેછે પૃ. ૧૩૬ તેનાથી તેરમો પુરૂષા
નારણજી કટોસણનો છે. કિ૦ તેના પૌત્ર.
ચુંવાળના ઠાકોરનું સાંધણ.
અજોજી અને અમરોજી કટોસણપતિ થાયછે પૃ. ૧૩૬-૧૩૯.
મકવાણા. કુંપોજી પનારવાળા. તેના મેજીકરોનું પરાક્રમ પૃ ૧૩૨-૧૩૩. તેનાપછી તેનો કુંવર શામતાજી ગાદિયે બેસેછે, કિ૦
ચૂડાના ઝાલા તે વઢવાણનું પાંખિયું થાયછે ભા. ૨ જો.પૃ. ૭૪-૯૫.
ચંદખારોટ-ભા. ૧ લો પૃ. ૩૬૪-૩૬૫ વળી જુવો પૃ.૧૩૩-૧૩૯. પૃ ૩૭૮-૩૫૨.
ચંદ્રાવતી-ત્યાંના પરમાર, ભા. ૧ લો પૃ. ૪૦૪-૪૦૭.
જતિ-ભા. ૨ જો, પૃ ૩૭૦.
જમીનના ભોગવટાનો વહિવટ અણહિલપુરના રાજાઓના વારામાં, ભા.૧લો પૃ. ૩૬૬-૩૬૮.
મુસલમાનોના વારામાં ભા. ૨ જો પૃ ૩૨૦-૩૩૦
મરાઠાના વારામાં, કિ૦ પૃ. ૩૩૦-૩૪૪.
બ્રિટિશના વારામાં કિ૦ પૃ ૩૪૫-૩૬૮
જળ મૂકવું, ચુલુક અથવા કોલ, દેવનિર્માલ્ય ઈ૦-ભા-૬ લો પૃ. ૧૫૬,૩૮૪
જૂનાગઢનું વર્ણન, ભા. ૧લો. પૃ.૨૧૬-૨૧૭
ઝાલા-વિયાસમકવાણો કેરાંટીગઢનો ભા. ૧ પૃ. ૫૩૮ તે એક દીકરો
કેસર મકવાણો પોતાની પાછળ મૂકેછે, સામકયાનો હમીર સૂમરો તેને મારી નાંખેછે પૃ. ૫૩૮-૫૪૦ તે પછવાડે હરપાળ દીકરો મૂકેછે (વળી જુવો." માંડવા " તથા " ચુંવાળ મકવાણાના " મથાળા નીચે.
હરપાલ મકવાણો, અણહિલપુરના રાજા કર્ણ વાઘેલાને ત્યાં નાસેડે જાયછે, તેની પાસેથી તેને પટો મળેછે અને પાટડીમાં પોતાની સ્થાપના કરેછે. પૃ. ૫૪૦-૫૪૫; તે પછવાડે સોઢો, શેખરો ને માંગો ત્રણ દીકરા મૂકેછે

ઝાલાનું સાંધણ.
તેઓ ઝાલાનું ઉપનામ મેળવી લેછે, પૃ. ૫૪૫-૫૪૬
શેડો અથવા શેાઢેાજી
ચંદ્રસિંહજી મહારાણાનો પૂર્વજ, તેના વારામાં પાટડીથી હલવદમાં ગાદી આણી, ભા. ૨ ને પૃ. ૭૪-૭૫ તે પોતાની પછવાડે નીચે પ્રમાણે કુંવરો મૂકેછે:
૧ પૃથીરાજ, તે શિયાણીના આદા-જીને મારેછે, અને તેનું મુસલમાનો લઇ જાયછે, પૃ. ૭૭-૭૯ તે પછવાડે બે કુંવર મૂકેછે:
૧ સુલતાનજી, વાંકાનેરનો પૂર્વજ
૨ રાજાજી, વઢવાણનો પૂર્વજ
૨ અમરશિંહ.
૩ અમેરાજજી લખતરના પૂર્વજ થયા
અમરસિંહ, પોતાના ભાઈ પૃથીરાજની ગેરહાજરીમાં પોતાના બાપના મરણ પછી હલવદની ગાદી લઈ લેછે પૃ ૭૯
ઝાલા-શેખડોજી, હરપાલનો બીજો પુત્ર, સંચાણા (અથવા સસાણા) માં પોતાની ગાદી કરેછે, ત્યાં આજે પણ તેનો વંશજ છે ભા.૨ ને પૃ. ૭૬-૭૭
ઝાલા—માંગોજી;હરપાલનો બીજો પુત્ર, પ્રથમશિયાણીમાં ગાદી કરેછે પછી જાંબુમાં કરેછે અને છેવટે લિંબડીમાં કરેછે. ભા. ૨ ને. પૃ. ૭૭
અદાજી, શિયાણીવાળાને પૃથીરાજ ઝાલો યારી નાંખે છે. પૃ. ૭૭-૭૯
હરભમજી લિંબડીવાળા ને વઢવાણવાળા સાથે કજિયો થાયછે પૃ ૮૨-૮૫ તેના પછી તેનો કુંવર.
હરિસિંહજી થયો, તે વઢવાણની સાથેનો કજિયો ચાલતો રાખેછે પૃ. ૮૫-૯૦
ઝાલા—તેઓના મુલકની સ્થિતિ કર્નલ વાકરના વર્ણવ્યા પ્રમાણે, ભા. ૨ ને
ઝાલાનું સાંધણ.
પૃ. ૯૦-૯૫
ટાઢાડાઢુંગા સોગન-ભા. ૨ ને પૃ. ૩૩૪-૩૪૦.
ડાકણો—ભા. ૨ ને પૃ. ૪૬૮
ઢુંઢિયા—ભા. ૨ ને પૃ. ૩૬૨-૩૬૩
તપાનો પંથ, ભા. ૨ ને પૃ. ૩૬૩
તર્પણની ક્રિયા, ભા. ૨ ને પૃ. ૩૦૬
તલાજાનું વર્ણન. ભા. ૧ લો. પૃ. ૫૫૫-૫૫૬
તારિંગાનું વર્ણન, કિ૦ ભા. ૧ લો. પૃ. ૬૨૫-૬૨૬
દાંતા—રવપાલજી પરમાર, ભા. ૧ લો પૃ.૬૮૭-૮૮ તેનાથી ચૌદમો પુરૂષ
દામોજી થાયછે, કિ૦ તે મુસલમાનોના હાથથી માર્યો જાયછે, પૃ. ૬૮૭, તેના પછી તેનો પુત્ર
જશરાજ તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે, તે આસારાજુર જઇ વસેછે, પૃ. ૬૮૮-૮૯, તેનાપછી તેનો પુત્ર
કેદારસિંહ તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે પૃ. ૬૮૮ તે તારસંગમો જતી લેછે, તેના પછી તેનો કુંવર
જશપાલ ગાદિયે બેસેછે. તેનાપછી ફટલીક પેઢિયે
જગતૂપાળ થાયછે, તેના વારામાં અલ્લાઉદ્દીન તરસંગમો લે છે, પૃ. ૬૮૮ તેના પછી છઠ્ઠો પુરૂષ.
કાનડદેવ થાયછે, પૃ. ૬૮૯ તેને તેનો ભાઇ આંબાજી કેાટકાવાળો મારીનાંખેછે પૃ. ૬૮૯, તે પછવાડે બે કુંવર મૂકેછે
મેઘજી અને માધજી; તેમનું સંસ્થાન ઇડરનો રાવ ભાણ લઈ લેછે, પણ મુસલમાનોના આશ્રયથી તેમનો રક્ષક મારૂરાવત પાછું મેળવી લેછે પૃ, ૬૯૦ ૬૯૨.
અકબરની વેળામાં દાંતા
આશકર્ણજીના હાથમાં હતું તે શાહજા-

દાંતાનું સાંધણ.

દાને ચોથ આપેછે અને મહારાણાનું પદ મેળવી લેછે પૃ. ૬૯૨-૯૩; તે પોતાની પછવાડે ત્રણ કુંવર મૂકેછે:

૧ વાધ.
૨ જયમલ.
૩ પ્રતાપસિંહ.

વાધ રાણો કપટ કરીને ઈડરના રાવ કલ્યાણમલની રાણીને જુવેછે પૃ ૬૭૫-૬૯૩ તેને રાવ પકડેછે, અને તેના ભાઈ જયમલને પકડવાને પણ તે યત્ન કરેછે, પૃ ૬૯૩-૬૯૫; જયમલ ભેરાલે નાશી જયછે. પૃ. ૬૯૫ પછી તરસંગમે જયછે, ત્યાં રાવ તેના ઉપર હલ્લો કરેછે પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળતું નથી પૃ. ૬૯૬; રાણો વાધ પોતાને હાથે મરણ પામેછે પૃ.૬૯૬; તેનાપછી

જયમલ તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે પૃ. ૬૯૭; ગઢિયાની સાથે તેને કજિયો થાયછે; પૃ. ૬૯૭-૯૮;
તેના ઉપર રાવ કલ્યાણમલ ચડાઇ કરેછે, અને તરસંગમો લેછે પૃ.૬૯૮-૭૦૦; જયમલ દાંતે જયછે, ત્યાં તે મરણ પામેછે, અને તેનો કુંવર

જેતમાલજી તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે, તે પોતાના સંસ્થાનનો કેટલોક ભાગ પાછો મેળવી લેછે, અને મરણ પામેછે, પૃ. ૬૯૯-૭૦૦; તે બે કુંવર મૂકેછે, ભા. ૨ જો પૃ. ૧૭૩.

૧ જયસિંહ.
૨ પૂંજો.

તેના પછી.

પૂંજો તેનો ક્રમાનુયાયી થાયછે તે પોતાના મ્હોટા ભાઇની જગ્યા દબાવી પાડેછે પૃ. ૧૭૩-૧૭૬; તે સારી રીતે રાજ્ય ચલાવેછે, અને કેટલીક જમીન મેળવી લેછે. પૃ. ૧૭૬-૭૭ તે

દાંતાનું સાંધણ.

મરણ પામેછે, અને ત્રણ કુંવર મૂકેછે:

૧ માનસિંહ
૨ અમરસિંહ, "સુદાસણા" ના મથાળા નીચે જુવો.
૩ ઘેંઘોજી, તેને ગણછેરૂ મળ્યું.

તેનાપછી

માનસિંહ ગાદિયે બેસેછે તે નીચે પ્રમાણે દીકરા મૂકીને મરણ પામેછે. પૃ. ૧૭૮.

૧ ગજસિંહ.
૨ જસવોજી તેને રાણપુર મળેછે, ત્યારપછી સુદાસણા સાથે વસાઈ, અને જસપર ચેલાણું મળેછે. પૃ. ૧૭૮; વળી પૃ. ૧૯૫ અને "સુદાસણા" ના મથાળા નીચે જુવો.

તેના પછી

ગજસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તે પછવાડે બે કુંવર મૂકેછે; પૃ. ૧૭૮

૧ પૃથીસિંહ.
૨ વીરમદેવ; તેને નાગેલ ગામ મળેછે:

તેનાપછી

પૃથીસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તે મરાઠા સરકાર સાથે લડાઈમાં ઉતરેછે, તેમજ પાલણપુરસાથે પણ તેમજ કરેછે; તે નિઃસંતાન મરણ પામેછે પૃ.૧૭૮-૧૮૦; તેનાપછી તેનો ક્રમાનુયાયી

કર્ણજી, વીરમદેવનો પુત્ર થાયછે તે, પોતાના સરદાર મેઘરાજ સાથે કજિયો કરેછે, પૃ. ૧૮૦-૧૮૨; મેઘરાજ સુદાસણાના અમરસિંહને લાવેછે, (રાણા માનસિંહના કુંવર જસવાજીનો વંશજ) અને તેને દાંતાની ગાદિયે બેસારેછે; અને કર્ણજીને નસાડી મૂકેછે, પૃ. ૧૮૦-૧૮૧; પાલણપુરના દિવાનના આશ્રયથી

દાંતાનું સાંધણ.
રાણો દાંતા પાછું મેળવી લેછે પૃ. ૧૮૧-૧૮૨ તે પોતાની પછવાડે બે દીકરા મૂકેછે.
૧ રતનસિંહ.
૨ અભયસિંહ.
તેની પછવાડે.
રતનસિંહ ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૧૮૨ તે ધનાલીના વાઘેલાઓને મારી નાંખેછે. પૃ. ૧૮૨-૧૮૩, તે નિઃસંતાન મરણ પામેછે પૃ. ૧૮૩; તેના પછી તેનો ભાઈ
અભયસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તે મરાઠાના સો અશ્વાર લાવેછે, તે કનડગત કરવા માંડેછે એટલે પાછા કાઢાડી મૂકવામાં આવેછે, પૃ. ૧૮૩-૧૮૪;તે પછવાડે ત્રણ દીકરા મકેછે:
૧ માનસિંહ.
૨ જગતસિંહ.
નહારસિંહ.
તેની પછવાડે.
માનસિંહ ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૧૮૪, તે પોસીના ઉપર ચઢાઈ કરેછે, પૃ.૧૮૪-૧૮૫; ઈડરના રાણા સાથે મુલકગીરી કરવાને તેને મળી જયછે. પૃ. ૧૮૫; તે નિઃસંતાન મરણ પામેછે અને તેની પછી તેનો ભાઈ
જગતસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તે ગઢવાડા, પોસીના વગેરે જગ્યાઓ ઉપર હલ્લા કરેછે. પૃ. ૧૮૫-૧૮૬; તેના સરદારો સાથેની કડાકૂટ, પૃ. ૧૮૬-૧૮૮; તે પોતાના ભાઈ નહારસિંહનો એક કુંવર દત્તક કરી લેવાને કેહેછે પણ નહારસિંહ તે વાત માન્ય રાખતો નથી. પૃ. ૧૮૮; તેના કારભારી કલાલ જીવાને મારી નાંખવામાં આવેછે, પૃ. ૧૮૮-૧૮૯
જગતસિંહ મરણ પામેછે, અને તેની પછવાડે
દાંતાનું સાંધણ.
નહારસિંહ ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૧૯૦; તે અંબા ૭માં ઉદયપુરના રાણાને મળેછે પૃ. ૧૯૦-૧૯૧; આબુ પર્વત ઉપર યાત્રા કરવા જયછે, પૃ. ૧૯૧; સાદરામાં મુંબાઇના ગવર્નરની મુલાકાત લેછે, પૃ. ૧૯૧-૧૯૨ પાલણપુરને માટે તના સંસ્થાન ઉપર જપ્તી બેસેછે, તથા તે ઊઠાડવામાં આવેછે, કિ૦; નહારસિંહ મરણ પામેછે અને તેનાપછી તેનો કુંવર જાલમસિંહ દાંતાનો રાણો થાયછે. પૃ. ૧૯૨-૧૯૪.
દેથલી ગામ કર્ણ સોલંકી કુંવર દેવપ્રસાદને આપેછે, ભા. ૧ લો પૃ.૧૪૩
દેવ-મલીન, ભુવર લોકમાં રેહેછે, ભા. ૨ જો પૃ. ૫૦૭.
એ શબ્દનો અર્થ, પૃ. ૫૦૮-૫૧૧
સ્વર્ગમાં વાસ પૃ. ૫૧૮
તેમની પાયરી પૃ. ૩૧૧-૩૧૪
સતીને સત ચડેછે તે વિષે પૃ. ૫૧૩ ૫૧૪
છત્રિયો અને બીજા એધાણ પૃ.૫૧૪-૫૧૫
સદુણા દેવીની વાત, પૃ. ૫૧૫-૫૧૮
દેવલ-"ધર્મોપચાર" જુવો.
દ્વયાશ્રય, ભા. ૧ લો પૃ. ૧૬૭-૧૬૮; ધર્મોપચાર,ભા. ૨ જો પૃ. ૩૬૯-૩૭૪
ધોલેરા ત્યાંના ચૂડાસમા ભા. ૨ જો પૃ. ૯૬-૯૮
નરક, ભા. ૨ જો પૃ. ૫૦૬
પર્વ—
ધનતેરશ, ભા. ૨ જો. પૃ. ૩૭૫
કાળીચૌદશ, કિ૦ પૃ. ૩૭૬
દીવાળી, પૃ. ૩૭૬
કાર્તિકશુદિ. ૧, પૃ. ૩૭૬-૩૭૭
અખાત્રીજ, પૃ. ૩૭૯
ગૌરીપૂજન, પૃ. ૩૮૧-૩૮૪
શ્રાવણ મહિનાના પ્રારંભના દિવસ

પર્વનું સાંધણ.
પૃ. ૩૮૪-૩૮૫
નાગપંચમી, પૃ. ૩૮૫
સાંધણછઠ, કિ૦—
શીતળાસાતમ, પૃ. ૩૮૫-૮૭
જન્માષ્ટમી, પૃ. ૩૮૮
બળેવ, પૃ. ૩૮૮-૩૮૯
ગણેશચતુર્થી, પૃ. ૩૮૯-૯૦
શ્રાવકનાં પચ્ચખાણ, પૃ. ૩૯૧-૯૩
અનંતચૌદશ, પૃ. ૩૯૩-૯૪
નવરાત્રી, પૃ. ૩૯૪-૩૯૫
દસરા, પૃ. ૩૯૫-૩૯૬
પાલીટાણા-ત્યાંનો હુંગર, ગારિયાધાર જુવો. શત્રુંજય જુવો.
પિંડ પ્રેતને આપવામાં આવેછે તે.
શ્રાદ્ધ ભાગ ૨ જો. પૃ. ૪૨૫
પાન્થક, કિ૦ પૃ. ૪૨૫-૨૬
ખેચર કિ૦—
ભૂત, કિ૦ —
સાધક, કિ૦—
પ્રેત, કિ૦ —
બીજા પિંડ મૂકવામાં આવેછે તે, પૃ. ૪૨૫-૪૩૮
પીરમનું વર્ણન, ભાગ ૧ લો પૃ. ૫૬૩-૬૫
પંચાસર-ત્યાંનો રાજા જયશિખરી ચાવડો, ભા. ૧ લો પૃ. ૨૬-૩૭
પંચાસરની જગ્યા, ભા. ૧ લો પૃ. ૩૮-૪૪
પ્રદક્ષિણાનું વર્ણન, ભા. ૨ જો પૃ. ૩૭૩
પ્રબંધચિંતામણી, ભા. ૧ લો, પૃ. ૩૬૨-૬૩
પ્રેત-"ભૂત" ના મથાળા નીચે જુવો.
પ્રેતને ઇચ્છાનુસાર વસ્તુ મળવા માટે દાન કરવા વિષે ભા. ૨ જા ને પૃ ૪૩૧ મે આપીછે તે
બહુચરાજીનું વર્ણન, ભા. ૨ જો, પૃ. ૧૧૮-૧૨૨
બારવટિયા-એ શબ્દનો ખુલાસો, ભા. ૧ લો, પૃ. ૫૭૬
બારવટુ, કિ૦
બારોટ, ભાટનું બીજું નામ, ધરવ્યક્તહારના મથાળા નીચે જુવો.
બિડોલા સામતસિંહની વાત, ભા.૧લો પૃ. ૫૮૦.
બ્રિટિશ, એઓનું ગુજરાતમાં પ્રથમ આવવું ભા ૨ જો, પૃ ૧૬; રાધોબાની પક્ષમાં કર્નલ કિટિંગના ઉપરીપણા નીચે ચડાઈ, પૃ. ૧૭-૧૯; જનરલ ગાડર્ડની અશ્વારી, પૃ. ૧૯-૨૧; સાલપાની સલાહ, પૃ ૨૧; ભડોચ અને કંભોઇ મરાઠાઓને આપી દેવામાં આવેછે, પૃ. ૨૨-૨૫; બ્રિટિશ ગોવિંદરાવને આશ્રય આપેછે, પૃ. ૨૫-૨૬, તેમનો આશ્રય આનંદરાવ તેમજ કાન્હાજીના પક્ષવાળા માગેછે પણ તે આનંદરાવને આપવામાં આવેછે. પૃ. ૨૯-૩૦; મેજર વાકર વડોદરાનો પેહ્લેાજ રેસિડેન્ટ થાયછે તે પ્રસંગની હકીકત પૃ. ૩૧-૩૯; કડી ઉપર તેની ચડાઈ પૃ. ૪૦-૪૬, સર વિલિયમ કલાર્ક ફેાજના ઉપરીપણાનો અધિકાર લેછે, પૃ. ૪૬; કડી લેવામાં આવેછે, પૃ. ૪૬-૪૯; વડોદરામાં બ્રિટિશની સત્તા સ્થાપવામાં આવેછે, પૃ. ૪૯-૫૦; સંખેડાનો ગણપતરાવ અને આરણ એઓનું જોર નરમ પાડવામાં આવેછે, પૃ. ૫૧; બીજી વિશેષ વ્યવસ્થા, પૃ. ૫૧-૫૩.
ભડોચ અથવા ભરૂચ બ્રિટિશ જનરલ વેડરબર્ન લેછે ભા. ૨ જો પૃ. ૧૬; તે મરાઠાઓને આપી દેવામાં આવે.

ભડોચનું સાંધણ.
છે, પૃ. ૨૦-૨૫ તે કર્નલ વુડિંગટન ફરીને પાછું લેછે પૃ. ૨૫.
ભાટ-જુવો "ધરવ્યવહાર" ના મથાળા નીચે.
ભાવનગરનું વર્ણન, ભા. ૧ લો પૃ. ૭૨૦-૨૩
ભીલ, તેઓની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧લો, પૃ. ૧૪૪-૧૪૫. "કોળી" ના મથાળા નીચે જુવો.
ભૂત, તેઓની ઉત્પત્તિ. ભા. ૨ જો, પૃ. પૃ. ૪૩૭
તેઓને રેહેવાનાં સ્થાન, પૃ. ૪૪૦-૪૪૧
તેઓની સત્તા, પૃ. ૪૪૨
ભૂતવિષે જૈનનો અભિપ્રાય. પૃ.૪૪૪
ભૂતવિષે લૌકિક વિચાર, પૃ. ૪૪૫-૪૪૬
ભૂતની વાતો, પૃ. ૪૪૭-૪૫૦
ચિંથરિયો મામો. પૃ. ૪૫૦-૪૫૧
ચગા, પૃ. ૪૫૧
પૂર્વજ દેવ, પૃ. ૪૫૨-૪૫૩
સાપ જે દ્રવ્ય ઉપર રેહેછે તે.
પૃ ૪૫૪-૪૫૫
સાયલાના ઠાકોરને ચારણ ભૂત થઈ વળગ્યો હતો તે, પૃ, ૪૫૬-૪૫૯
ચડીપાઠ, પૃ. ૪૬૦
સોમેશ્વરપટ્ટણની યાત્રા, પૃ. ૪૬૦-૪૬૩
ભૂવા, પૃ. ૪૬૪-૪૬૫
ડેરૂં, પૃ. ૪૬૬-૬૮
ડાકણ, પૃ. ૪૬૮
ભૂત પડધમના અવાજથી નાશી જયછે તે, પૃ. ૪૭૫
બીજા દેશોમાં ભૂત-ભા. ૨ જા ઉપરની ટીપ પૃ. ૪૪૦-૪૪૨
વળી જુવો પૃ. ૪૭૭-૪૯૫
ભૂતનું સાંધણ.
ભૂતના વલગાડવિષે ટીપ ભા. ૨ જાની ટીપ છે પૃ. ૪૯૧ વળી જુવો
ભૂવો, જુવો "ભૂત" ના મથાળા નીચે.
મરાઠા, એઓનું ગૂજરાતમાં પ્રથમ આવવું ભા.૨ જો, પૃ. ૧ થી ૧૫;તેઓની સાતપાની સલાહ વિષેનો વૃત્તાન્ત પૃ. ૨૧; ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સત્તાની સ્થાપના, પૃ. ૨૧-૫૩.
મહીકાંઠા-મરાઠાના વારામાં તેની સ્થિતિ, ભા ૨ જો પૃ. ૧૪૦-૧૫૦
મહીકાંઠાનું થાણે પડવું, રૂપાલનો પ્રતાપસિંહ બારવટે નીકળેછે, તેની સામે મુંડેટીનો સૂરજમલ થાયછે, પૃ. ૨૫૪-૨૫૭; અહમદનગરના રાજા કર્ણનું મરણ પૃ. ૨૫૭-૨૬૦ વળી જુવો પૃ ૨૬૬-૨૭૦; સૂરજમલનું બારવટું, પૃ. ૨૫૯ કપાપટન ડેલામેલનો ગોટા આગળ તેના ઉપર હુમલો પૃ. ૨૬૦-૨૬૧;ને બારવટે રેહેછે, પણ છેવટે કપાપટન ઔટરામને શરણ થાયછે, પૃ. ૨૬૧-૨૬૬
મહીકાંઠા સંબંધી છેવટ લખાણ સાથે જોડેલી ટીપ, અંગ્રેજી દફતરમાં લખ્યા પ્રમાણે, પૃ. ૨૬૭-૨૭૬.
માળવા-ત્યાંના રાજાઓની વંશાવલી.ભા. ૧ લો પૃ. ૧૬૬
સિંગભટ્ટ, ત્યાંનો રાજા, પૃ ૧૨૪
મુંજ, ત્યાંનો રાજા, પૃ. ૧૨૪-૧૨૭;
ભોજ, ત્યાંનો રાજા, પૃ. ૧૨૭-૧૩૨
યશોવમાન્, કિ૰ પૃ. ૧૫૭-૧૫૮
વલ્લાલ. કિ૰ પૃ. ૨૫૪-૨૫૭
સાહડદેવ, કિ૰ પૃ. ૩૨૧-૨૩
અર્જુનદેવ, કિ૰
માંડુવા-ત્યાંનો ઠાકોર લાલમિયાં, કેસર, મડવાણાના વંશનો થાયછે, વળી જુવો 'ઝાલા" ના પ્રકરણમાં; ભા. ૧ લો પૃ. ૬૬૮-૬૭૬; ભા.

માંડવાનું સાંધણ
૨ જો. પૃ ૧૩૫-૧૩૬
મુક્ત કોણ કેહેવાય, ભા. ૨ જો પૃ ૫૧૮-૧૯
ચાર પ્રકારના, પૃ.
સત્યલોક, પૃ. ૫૨૦
વૈકુંઠ, કૈલાસ, પૃ. ૫૨૦-૨૧
મહાપ્રલય, પૃ. ૫૧૯-૨૦
ગલોક, પૃ. ૫૧૯
મૈહાકૈલાસ, પૃ. ૫૨૦
મુક્તિ, ભા. ૨ જો પૃ. ૫૧૮-૧૯
મુલ્કગીરી-તેની રીતિનું સ્પષ્ટિકરણ, ભા. ૨ જો પૃ. ૫૪-૫૬; તેનો અટકાવ ટરવાને બ્રિટિશ સરકારનું વચ્ચે પડવુ, પૃ. ૫૬-૬૧; કર્નલ વાકરના ઉપાય અને તેથી થતો પાંશરો પરિણામ, પૃ ૬૧-૬૮
મુસલમાન-ગૂજરાતમાં તેઓની કારકીર્દિનો પ્રારંભ, ભા. ૧ લો. પૃ. ૫૨૫-૫૩૧.
મોલેસલામ, તેઓની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧લો પૃ. ૫૯૦
મંત્ર, ભા. ૨ જો પૃ. ૪૬૮
મારણમંત્ર. પૃ. પૂર્વોક્ત
મોહનમંત્ર, પૃ. ૪૬૮
સ્તંભનમંત્ર, પૃ. પૂ૦
આકર્ષણમંત્ર, પૃ. પૂ૦
વશીકરણમંત્ર, પૃ. ૪૬૯
ધંટાકરણવીર, પૃ. ૪૭૩-૭૪
રજપૂત- જુવો જ્ઞાત-ક્ષત્રીય, વળી "ધરત્યવહાર- રજપૂત."
રજપૂત કોળી-ગૂજરાતના ઠાકોર, તેઓના નામની યાદી, ભા. ૨ જો પૃ. ૧૨૨-૨૩ વળી જુવો "કોળી" ના મથાળા નીચે.
રત્નમાલા-ભા ૧ લો પૃ. ૩૬૧-૬૨ જુવો પંચારાર.
રાજપીપળા—ત્યાંનો સમરસિંહજી પૃ. ૬૩૩-૩૪
હરિસિંહજી ગોહિલ ત્યાંનો રાજા, પૃ. ૫૯૦
રાય જયસિંહ પૃ. ૬૪૮-૪૯
રાણપુર—રાણજી ગોહિલનું વસાવેલું, ભા. ૧ લો, પૃ. ૫૬૧
રાણજી ગોહિલ, નહાનો, પૃ ૬૧૪-૬૧૫
લગ્ન—
કોની કોની વચ્ચે લગ્ન થાય, ભા. ૨ જો પૃ. ૩૯૭-૩૯૮
કેટલીક નાતોના તરેહવાર ચાલ પૃ. ૩૯૯-૪૦૦
વરકન્યા, પૃ. ૪૦૦
માગુ, પૃ. ૪૦૦-૪૦૧
વિવાહ, પૃ. ૪૦૧
પુનર્લગ્ન અથવા નાતરૂં પૃ. ૪૦૧-૪૦૨
કંકોતરી, પૃ. ૪૦૨
મંડપ, પૃ. ૪૦૨-૪૦૩
ગોત્રજ, કિ૦
લગ્નનો પોશાક, પૃ. ૪૦૩-૪૦૪
અણવર, કિ૦
વરઘોડો, પૃ. ૪૦૪-૪૦૫
જાન કન્યાને ત્યાં જાયછે, પૃ. ૪૦૫
ગોમટ્ટ, પૃ. ૪૦૬
હસ્તમેલાપ, કિ૦
વરમાલ, કિ૦
ચોરી, કિ૦
વિવાહનાં ગીત, પૃ. ૪૦૬-૪૦૭
મંગળફેરા, પૃ. ૪૦૮
વરને સટે ખાંડુ મોકલવામાં આવે છે તે, કિ૦
જાનની વિદાયગીરી પૃ. ૪૦૮-૪૦૯
સ્ત્રિયોની સ્થિતિ, પૃ. ૪૦૯-૪૧૧
ગર્ભસંસ્કાર તથા સીમંતોનયનનો વિધિ ઇત્યાદિ પૃ. ૪૧૨-૪૧૩

લગ્નનું સાંધણ.
વધામણી, પૃ ૪૧૩
છોકરાના જન્માક્ષર, કિ.
નામ પાડવાનો વિધિ, પૃ. ૪૧૪-૪૧૫
અન્નપ્રાશન, કિ૦
લાડી--ભા. ૧ પૃ. ૫૫૫
ભીમજી ગોહિલ, પૃ. ૬૧૨ ત્યાંના ઠાકોરને સારંગજી રાવળ પાસેથી વાકુકડનાં બાર ગામ મળેછે પૃ. ૬૩૫
સૂરસિંહ, ત્યાંનો ઠાકોર, ભા. ૨ જો પૃ. ૧૧૫
લિંબડી—જુવો "માંગુઝાલા."
લૂણાવાડા--જુવો વીરપુર.
વઢવાણ—ત્યાંના ઝાલા હલવદના ચંદ્રસિંહજીના પુત્ર પૃથીરાજનાથીથાયછે, ભા. ૨ જો. પૃ. ૭૪-૭૭, પૃ. ૮૧-૯૫; જુવો "ઝાલા"
વઢવાણ—ત્યાંનો અર્જુનસિંહ, ભા. ૨ જો પૃ. ૮૧
તેના પછી તેનો કુંવર સબળસિંહ તેનો ક્રમાનુયાથી થાય છે, કિ૦
વઢવાણ—ત્યાંનો ચંદ્રસિંહજી ભા. ૨ જો, પૃ. ૮૨-૮૩, રોઝકાના ચૂડાસમા સાથે તેનો કજિયો તથા તેઓને આશ્રય આપનાર લિંબડીનો ઠાકોર, ભા. ૨ જો પૃ. ૮૨-૮૪, તેના પછી તેનો કુંવર
પૃથીરાજ ગાદિયે બેઠો, પૃ. ૮૧ તે લિંબડી સાથેનો કજિયો ચાલતો રાખેછે પૃ. ૮૪-૮૬,
વર્ષાદ—જુવો "પર્વ-શ્રાવકનાં પચ્ચુસણ" વર્ષાદ આણવાના ઉપાય, ભા. ૨ જો, પૃ. ૩૮૪-૩૮૫
વલભીપુર—એનું વર્ણન અને દંતકથાઓ, ભા. ૧ લો પૃ. ૧૨-૨૫
વળા—ત્યાંનો વીસોભાઈ ગોહિલ ભાવસિંહ રાવલનો બીજો પુત્ર, ભા. ૨ જો પૃ. ૧૧૩; તેનો પૌત્ર
મેઘરાજ અથવા મેઘોભાઈ, કિ૦
વસ્તુપાલ અને તેજપાલ-જુવો "અણહિલપુર-ત્યાંનો વાઘેલો "વંશ, વીરધવલ." પૃ. ૩૯૩ વળી જુવો "વાઘેલા વિષે ભાષાન્તર કર્ત્તાનોવધારો.' એવું પ્રકરણ તેમાં પૃ. ૪૮૬-૪૯૩.
વાઘેલ-જુવો "અણહિલપુર ત્યાંનો વાઘેલો વંશ" ત્યાંનું દેવાલય, ભા. ૧લો પૃ. ૩૮૨
વાઘેલા—સાભ્રમતીની પશ્ચિમના પરગણામાં, ભાલમાં વઢવાણ અને સાયલામાં વસેછે ભા. ૧ લો પૃ. ૫૩૨-૩૫
વાઘેલા—વરહા અને જેતાની વાત, પૃ. ૫૭૬-૫૮૦
વરહાને કલોલ અને બસે પચાસ ગામ મળેછે પૃ. ૫૮૦
આનંદદેવ, વરહાના પૌત્ર પાસે કલોલનો ગ્રાસ રેહેછે, પૃ.૫૯૨-૫૯૩ તેનો નહાનો દીકરો રાણકદેવ રૂપાલવાળો હતો પૃ. ૫૯૩ તેનાપછી બે ત્રણ પેઢિયે સામતસિંહ, રૂપાલવાળો થાયછે, પૃ કિ૦ તેને બે દીકરા છે વજેકર્ણજી, રૂપાલનો પૃ.કિ૦ અને
સોમેશ્વર કોલુવડાનો, કિ૦ તેનો પૌત્ર
ચાંદોજી, કોલવડાવાળો થાયછે કિ૦ તેનો પુત્ર
હિમાળોજી, પેથાપુરવાળો થાયછે પૃ. ૫૯૩.
વજેકર્ણજી, રૂપાલવાળાને બે પુત્ર છે.
ભીમજી રૂપાલ બોયા પછી ઈડરવા-

વાઘેલાનું સાંધણ.

ડામાં જઈને પોશીના અને હરાદની શાખાઓ સ્થાપેછે પૃ. ૫૯૨, અને વણોજી નહાનો પુત્ર સાભ્રમતીને કિનારે આલુવામાં જઇ વસેછે, પૃ. ૫૯૨

આનંદદેવના વંશમાં

વીરસિંહ, કલોલવાળો થાયછે. તેની સ્ત્રી રૂડારાણી અડાલજમાં વાવ કરાવેછે, પૃ. ૫૯૨; વીરસિંહના વંશજ સ. ૧૭૨૮ સુધી કલોલમાં રેહેછે પૃ. ૫૯૨ ત્યારપછી

ભગતસિંહ કલોલવાલો લોકોંદરામાં જઇ વસેછે, કિ૦

વાઘેલા,સાણંદના, જેતા વરહાના નહાના ભાઈને સાણંદનો ગ્રાસ મળેછે ભા. ૧ લે૦ પૃ. ૫૮૦, તેના વંશજ ભા. ૨ જે પૃ. ૬૯-૭૦

વાલો ઢાંકનો રાજા, અમરા પટગર કરીને એક કાઠીની સુંદર કન્યા અમરાબાઈ વેરે પરણવાથી વટલેછે, ભા. ૧ લે૦ પૃ. ૫૩૫-૩૬ તેનાથી તેને ત્રણ પુત્ર થાયછે તેઓ કાઠીવંશની જૂદી જૂદી જાતિઓના પૂર્વજ થાયછે પૃ. ૫૩૬-૩૭

વાલો-એભલ અથવા અભી ઠાકોર વાલાક ધરતીનો, ભા. ૧ લે૦ પૃ. ૫૫૫ તે તાલવ દૈત્ય પાસેથી તલાંજ ખુંચાવી લેછે, પૃ. ૫૫૬; એના સમયમાં દુકાળ, પૃ. ૫૫૭; તેના દીકરા આણાની વાત, પૃ. ૫૫૮; ઓડિયારની વાત પૃ. ૫૫૯, વાલમ બ્રાહ્મણ સાથે તેનો કજિયો, પૃ. ૫૫૯-૬૦; તેના ઉપર રાણજી ગોહિલ અને ધનમેર હલ્લો કરેછે, અને તે મરાયછે, પૃ. ૫૬૧-૬૨

વાલો-એભલ જેતપુરનો, અને તેનો

વાલાનું સાંધણ.

દીકરો ચાંપો, ભા. ૧લો પૃ. ૬૧૪

વાહાર-જ્યારે કોઈ જગ્યા ઉપર હલ્લો કરવામાં આવેછે, ત્યારે તેઓ જે લઇ ગયા હોય તે પાછું લઇ આવવા ત્યાંના હથિયારબંધ રેહેવાસિયો વાહારે ચડેછે, અથવા હલ્લો કરનારનો કેડો લેછે, ભા. ૨ જે પૃ. ૧૬૫

વાંકાનેર-ત્યાંના ઝાલા હલવદના ચંદ્રસિંહજીના પુત્ર પૃથીરાજથી થાય છે, ભા. ૨ જે. પૃ. ૭૫૬૭, પૃ. ૭૯-૮૧ પૃ. ૯૫: જુવો વળી "ઝાલા."

વીરપુર-ત્યાંના સોલંકી, ભા. ૧ લે૦ પ. ૫૩૨-૩૩

વૈરાગી, ભા. ૨ જે પૃ. ૩૭૦

વોલાસણ અથવા વલારણનું કુટુંબ સ્થાપનાર.

ગોપાળદાસ, ઈડરના રાવ વીરમદેવનો ભાઇ, ભા. ૧ લે૦ પૃ. ૬૭૫, તે બે પુત્ર મૂકેછે,

હરિસિંહ અને અજબસિંહ, તે ગ્રાસ વેહેંચી લેછે પૃ. ૬૭૬

સરદારસિંહ ત્યાંનો ઠાકોર ઈડરના રાવ ચાંદાની ગેરહાજરીમાં ત્યાં રાજ્ય કરેછે પૃ. ૭૦૮-૯

વોહોરાઓની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧ લે૦ પૃ. ૫૯૧-૯૨;

શકુન-ભા. ૨ જે પૃ. ૩૭૭-૩૮૩

શત્રુંજયનું વર્ણન, ભા. ૧ લે૦ પૃ. ૫-૮ માહાત્મ્યમાંથી કાહાડેલી વાત પૃ. ૮-૧૧

શ્રાદ્ધ-ભા. ૨ જે પૃ. ૪૩૭

શ્રાદ્ધ-સપિંડી ભા. ૨ જે પૃ ૫૦૪

શીતલા દેવી, ભા. ૨ જે પૃ. ૩૮૫-૩૮૮

સતી-તેને સત ચડેછે, જુવો "દેવ" ના મથાળા નીચે

સત્રાસલજી સિસોદિયાની વાત, ભા. ૧

સંન્યાસલક્ષનું સાધણ.
લો પૃ. ૫૮૫
સન્યારો-ભા. ૨ જે પૃ. ૩૬૧-૩૬૩
સન્નીચિગ્રહિક, ભા. ૧લો પૃ.૩૭૦-૩૭૧
સન્યાસી, ભા. ૨ જે પૃ. ૧૧૬-૧૭
સામંત-ભા ૧ લો પૃ. ૩૬૮-૩૬૯
સાયલા, ત્યાંના ઝાલા હલવદના અમરસિંહથી થાયછે, જુવો "ઝાલા" વળી જુવો. ભા. ૨ જે પૃ ૭૫-૯૫
સિદ્ધપુર અથવા શ્રીસ્થલનું વર્ણન ભા. ૧ લો પૃ ૯૩-૯૪
સિદ્ધપુર ત્યાંની રૂદ્રમાલા, તેનો મૂળરાજ પ્રારંભ કરેછે, ભા. ૧ લો પૃ. ૬૫; સિદ્ધરાજ તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેછે, પૃ ૧૬૮-૧૭૧
તેનું વર્ણન. પૃ ૩૮૦-૮૧
સિદ્ધેર, તેનું વર્ણન, ભા. ૧ લો પૃ.૭૨૪-૧૫; મૂળરાજે બ્રાહ્મણોને આપેલું, પૃ. ૬૬; તે દાન વિષેનો સિદ્ધરાજ ફરીને લેખ કરી આપેછે, પ ૨૩૫; ત્યાંના રાણા અને જાની બ્રાહ્મણો, તેઓનો કજિયો, અને રાવલ વીસોજી ગોહિલ તે લઈને પોતાની ગાદીનું સ્થાન કરેછે. પૃ ૭૧૪-૭૧૬
સુદાસણા, અમરસિંહ, દાંતાના રાણા માનસિંહનો ભાઇ ત્યાંનો ગ્રાસ મેળવેછે, ભા. ૨ જે પૃ. ૧૭૭; તે રાધનપુરની ફોજથી મરાયછે, કિ૦; વળી જુવો. પૃ. ૧૯૫-૯૬ તે બે દીકરા મૂકેછે:
૧ હઠિયોજી.
૨ જગતોજી, તે નિઃસંતાન મરણ પામેછે.
હઠિયાજીને અને તેના ભાઈને રાણો ગજસિંહ મારી નાંખેછે કિ૦; પછવાડે તે
ખુમાણસિંહ કરીને પુત્ર મૂકેછે તેને રાણો અડેરણ ગામ આપેછે અને સુદાસણ લઈ લેછે કિ૦
સુદાસણા-જસવોજી, દાંતાના રાણા ગજસિંહનો ભાઈ ત્યાંનો ગ્રાસ મેસુદાસણાનું સાધણ.
ળવી લેછે પૃ. ૧૭૮; તેના વારામાં મરાઠા સુદાસણા મારેછે, પૃ ૧૯૬-૯૭; તે પોતાની પછવાડે નીચે પ્રમાણે પુત્રો મૂકેછે.
૧ સરદારસિંહ
૨ અજબોજી } એઓને શેલાણું
૩ ધનરાજજી } મળેછે પૃ. ૧૯૬
૪ નાથજી } એઓને જ સપર મ-
૫ જોરાજી } ળેછે, પૃ ૧૯૬
એનાપછી
સરદારસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તેને દાંતા ઉપરના દાવાના બદલામાં વસાઈ ઈ૦ મળેછે પૃ. ૧૯૭; તે નીચે પ્રમાણે દીકરા મૂકેછે:
૧ ઉમેદસિંહ
૨ ચંદ્રસિંહ
૩ વખતસિંહ
૪ સરતાનસિંહ
૫ પ્રતાપસિંહ
} એઓને વસાઈ મળેછે પૃ.૧૯૭
તેનો વડો પુત્ર ઉમેદસિંહ અક કજિયામાં કામ આવેછે, પૃ ૧૯૭; તે નીચે પ્રમાણે દીકરા મૂકેછે
૧ અમરસિંહ
૨ જગુજી
૩ અમરસિંહ
} એઓને પાંચગામ મળેછે, પૃ. ૧૯૭
સરદારસિંહના પછી તેનો પૌત્ર અમરસિંહ ગાદિયે બેસેછે પૃ. ૧૯૭ ને ખિલાડ પરગણું તાબે કરી લેછે; ગાયકવાડની ફોજને નશાડી મૂકેછે; રાણા કર્ણજીના વારામાં દાંતા કબજે કરી લેછે પૃ. ૧૯૮, તે પછવાડે
પ્રતેહસિંહ કરીને દીકરો મૂકેછે, પૃ. ૧૯૮
તે પોતાની પછવાડે બે પુત્ર મૂકેછે,
૧ મોહોબતસિંહ.
૨ પનજી
તેના પછી
મોહોબતસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તે ગાયકવાડની ફોજ લઇ આવેલા

હુદાસણાનું સાંધણ.
હાકાજીને હરાવેછે; રણશીપુર ઉપર ફેરો કરીને ઢોર તથા બાન લાવેછે, પૃ. ૧૯૮ તે પછવાડે નીચે પ્રમાણે પુત્ર મૂકેછે:
૧ હરિસિંહ,
૨ રતનસિંહ,
૩ પરબતસિંહ,
૪ મોહબતસિંહ, નહાનપણમાં મરેછે એની પછવાડે એનો પુત્ર
હરિસિંહ ગાદિયે બેસેછે; તેનાપછી તેનો ભાઈ
રતનસિંહ ગાદિયે બેસેછે, તેના પછી તેનો પુત્ર
ભૂપતસિંહ ગાદિયે બેસેછે: તેના પછી મોહોબતસિંહનો પુત્ર
પરબતસિંહ, ગાદિયે બેસેછે, પૃ. ૧૯૬
સોગન-ટાઢાણા જુનો એજ મથાળે
સોઢાપરમાર સિંધમાંથી આવીને ગુજરાતમાં પ્રવેશ કરેછે, ભા. ૬ ઠો પૃ. ૪૦૪-૫, મૂળીના હાકાજી અને લખતરજીની વાત, પ. ૬૧૭-૧૮
સોમનાથનો નાશ ગજનીના મહમૂદે કરેલો પૃ. ૧૦૮-૧૧૩
જ્ઞાતો—ભા. ૨ જો પૃ. ૨૮૦-૨૮૬
બ્રાહ્મણ—ઔદિચ્ય, ભા. ૨ જો પૃ ૨૮૨-૨૮૩ શ્રીમાળી, ક્રિ૦ પૃ. ૨૮૩
બ્રાહ્મણોની જૂદી જૂદી જ્ઞાતો પૃ ૨૮૪
ક્ષત્રીય—રજપૂત, પૃ. ૨૮૪-૨૮૬
ગોલા અથવા ખવાસ, પૃ. ૨૮૬
વૈશ્ય—ભા. ૨ જો પૃ. ૨૮૬-૮૭ જુનો "ધરવ્યવહાર" ના મથાળા નીચે "ભેહુત, અને વાણિયા."
શૂદ્ર—ભા. ૨ જો, પૃ. ૨૮૭-૮૮

00054284

Digitized with financial assistance from

on 07 January, 2017